

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΜΑΡΙΑ ΠΑΤΕΡΑΚΗ

**ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ
ΣΤΟΝ ΘΕΡΜΟ ΑΙΤΩΛΙΑΣ.
Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΤΩΛΙΚΟΥ ΙΕΡΟΥ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΤΟΥ.**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΟΜΟΣ Ι

Ρέθυμνο 2021

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή

Επιβλέπουσα: Καραναστάση Παυλίνα, καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης

Μέλος: Ιωάννης Παπαποστόλου, ομ. καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλος: Δημήτριος Μποσνάκης, αναπλ. καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Επταμελής εξεταστική επιτροπή

Καραναστάση Παυλίνα, καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης

Ιωάννης Παπαποστόλου, ομ. καθηγητή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Δημήτριος Μποσνάκης, αναπλ. καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Άρτεμις Καρναβά, επ. καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης

Ελένη Ζυμή, επ. καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Ευρυδίκη Κεφαλίδου, επ. καθηγήτρια ΕΚΠΑ

Κωνσταντίνος Βλασόπουλος, αναπλ. καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συντομογραφίες	6
Πρόλογος	
-Στόχος της εργασίας και δυσκολίες	7-8
-Ευχαριστίες	8-9
I. Εισαγωγή	
1. Οι ανασκαφικές έρευνες στον χώρο	10-12
2. Οι προηγούμενες μελέτες	12-13
II. Ιστορία της έρευνας των όπλων, των εργαλείων και των κοσμημάτων	
-Ξίφη και μαχαίριδια	14-18
-Αιχμές δοράτων, βελών και σαυρωτήρες	18-19
-Εργαλεία και κοσμήματα	19-20
III. Γενική τυπολογική και χρονολογική κατάταξη των μεταλλικών αντικειμένων	
1. Κατηγορίες αντικειμένων	
-Αιχμές δοράτων	21-32
-Ιδιόρρυθμες αιχμές δοράτων	33-37
-Σαυρωτήρες	37-41
-Αιχμές βελών	41-45
-Μικρογραφικά όπλα	46-47
-Μαχαίριδια	48-59
-Ξίφη	60-72
-Ακόντιο	72-73
-Αξίνες	73-75
-Ευρός	75
-Οβελοί	76-78
-Πελέκεις	79-82
-Σταυροπελέκεις ή βραχιονοπελέκεις	82-84
-Σμίλες	84-85

-Λαβίδες και σπάτουλα	85
-Στύλοι	85-86
-Οπείς	86
-Λέβητες	86-90
-Χάλκινη διακοσμητική στεφάνη	90-92
-Χάντρες	93-96
-Περόνες	97-110
-Πόρπες	110-111
-Σφηκωτήρες	111-114
-Δαχτυλίδια	115-124
-Μικρογραφικοί διπλοί πελέκεις	125-126
-Μικρογραφικοί τροχοί	126-128
-Χάλκινα ειδώλια πτηνών	129-135
-Εξαρτήματα	135-136
-Μικρές πρόχοι και σφαιρίδιο	136-137
-Σφραγίδα	137-139
2. Ευρήματα στρωματογραφικών τομών	140-142
3. Συμπεράσματα τυπολογικής μελέτης των μεταλλικών αντικειμένων	143-146
IV. Το αιτωλικό εργαστήριο	147-151
V. Η εξέλιξη του Ιερού του Θέρμου σε συνάρτηση με τα μεταλλικά αντικείμενα.	
-Υστερη Εποχή του Χαλκού	152-174
-Υστερομυκηναϊκή έως Ύστερη Πρωτογεωμετρική Περίοδος	175-191
-Υστερη Γεωμετρική έως Πρώιμη Αρχαϊκή Περίοδος	192-224
-7ος αιώνας π.Χ.	224-229
-Τελευταίο τέταρτο 7ου αι. / 6ος και 5ος αιώνας π.Χ.	230-232
VI. Λατρευόμενες θεότητες	233-242
VII. Το ιερό του Θέρμου μέσα από άλλες μαρτυρίες	243-261
VIII. Συμπεράσματα	262-269

ΙΧ. Κατάλογοι	
1. Κατάλογος μεταλλικών αντικειμένων	270-337
2. Κατάλογος Ι (κατάλογος ευρημάτων με αναφορά στον τόπο εύρεσης)	338-340
3. Κατάλογος ΙΙ (χρονολογικός πίνακας)	341-347
X. Βιβλιογραφικός κατάλογος	
-Ελληνική βιβλιογραφία	348-358
-Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	359-394
XI. Κατάλογοι εικόνων – πινάκων - σχεδίων	
1. Κατάλογος εικόνων	398-405
2. Κατάλογος πινάκων	406-409
3. Κατάλογος σχεδίων	410
Εικόνες	411-465
Πίνακες	466-530
Σχέδια	531-543

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

α.α.: αριθμός ανασκαφής

εξ. διάμ.: εξωτερική διάμετρος

εσ. διάμ.: εσωτερική διάμετρος

μ.: μήκος

μ.κ.: μήκος κοίλου

π.: πάχος

π.τοιχ.: πάχος τοιχώματος

περ.: περιφέρεια

πλ.: πλάτος

πλ.πλ.: πλάτος πλευράς

σ.μ.: συνολικό μήκος

ύψ.: ύψος

Μ.Θ. Μουσείο Θέρμου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ιερό του Θερμίου Απόλλωνος στον Θέρμο Αιτωλίας είναι το σημαντικότερο ιερό της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Υπό τα ορατά ερείπια του ναού του Απόλλωνα Θερμίου (σχ. 1) διασώθηκαν κτιριακά κατάλοιπα παλαιότερων φάσεων, τα οποία είναι γνωστά στην βιβλιογραφία με τις ονομασίες Μέγαρο Α και Μέγαρο Β. Και τα δύο κτίρια, αλλά κυρίως το Μέγαρο Β, εμφανίζουν διάφορα προβλήματα, τόσο ερμηνείας όσο και ακριβούς χρονολόγησης.

Στόχος της εργασίας και δυσκολίες

Στις σελίδες που ακολουθούν θα παρουσιαστεί αναλυτικά το υλικό χωρισμένο σε διάφορες κατηγορίες, ανάλογα με το είδος των αντικειμένων, θα εξεταστεί τυπολογικά και τέλος θα γίνει προσπάθεια να χρονολογηθεί. Η τυπολογική και χρονολογική ένταξη θα γίνει με την ανίχνευση παραλλήλων από άλλες περιοχές, κυρίως ασφαλώς χρονολογημένων. Στη συνέχεια, με βάση τα μεταλλικά αυτά αντικείμενα, θα αντληθούν πληροφορίες σχετικές με το λατρευτικό τυπικό και με τη λατρευόμενη ή τις λατρευόμενες θεότητες ενώ θα δούμε πώς μπορούν να ενταχθούν τα αντικείμενα αυτά στο ιστορικό πλαίσιο της κάθε εποχής.

Οι δυσκολίες που προέκυψαν κατά τη μελέτη του υλικού ήταν πολλές και ποικίλες. Η σημαντικότερη δυσκολία είναι η απουσία δεδομένων εύρεσης των αντικειμένων που προέρχονται από τις παλαιές ανασκαφές, γεγονός που δυσχέραινε την ασφαλή χρονική ένταξη των αντικειμένων που μελετώνται ενώ η ερμηνεία τους και η ένταξή τους στο λατρευτικό τυπικό είναι σε αρκετές περιπτώσεις επισφαλής και υποθετική. Επίσης το γεγονός ότι μέχρι σήμερα μικρό μόνο τμήμα του εντός των τειχών αρχαιολογικού χώρου του Θέρμου έχει ανασκαφεί καθιστά πιθανή τη μελλοντική, με βάση τα νέα ανασκαφικά δεδομένα, διάψευση ή τροποποίηση κάποιων από τις απόψεις που διατυπώνονται στην παρούσα εργασία.

Σε αυτή την επιβαρυσμένη κατάσταση έρχεται να προστεθεί και η απουσία δημοσιευμένου αντίστοιχου υλικού από την περιοχή της ΒΔ Ελλάδας και κυρίως

της Αιτωλίας και έτσι δεν είναι δυνατή η ανίχνευση παραλλήλων από ασφαλώς χρονολογημένα σύνολα που θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν.

Παράλληλα σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν εξαιρετικά δύσκολη η ένταξη σε τύπους ενώ σε κάποιες άλλες δεν κατέστη εφικτή η ανίχνευση ακριβών παραλλήλων. Ιδιαίτερη μνεία στην τυπολογία που ακολουθήθηκε καθώς και στα προβλήματα που υπάρχουν γίνεται στο κάθε είδος ξεχωριστά.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, στην παρούσα δημοσίευση μελετώνται αντικείμενα τόσο των νεότερων όσο και των παλαιότερων ανασκαφών. Όσον αφορά στα πρώτα μπορούν να διακριθούν σε εκείνα που βρέθηκαν σε χώματα μετανασκαφικών επιχωματώσεων και σ'εκείνα που βρέθηκαν σε αδιατάρακτες επιχώσεις. Στα τελευταία αυτά αντικείμενα, αναφέρεται η στρωματογραφική τομή από όπου προέρχονται ενώ στο τέλος της μελέτης, τα αντικείμενα της κάθε στρωματογραφικής τομής εξετάζονται και ως σύνολα. Τα αντικείμενα που βρέθηκαν μέσα σε διαταραγμένες επιχώσεις, μελετώνται μόνο τυπολογικά.

Ευχαριστίες

Πριν συνεχίσουμε θα ήθελα να ευχαριστήσω και από εδώ τον καθηγητή κ. Ι. Παπαποστόλου, όχι μόνο γιατί μου εμπιστεύτηκε την μελέτη και δημοσίευση του υλικού αυτού αλλά κυρίως για την υπομονή του στα πρώτα βήματά μου στο πεδίο της ανασκαφικής έρευνας και μελέτης. Υπήρξε ο μέντοράς μου και του οφείλω πολλά. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται και στην Αρχαιολογική Εταιρεία που χρηματοδότησε την εκπόνηση των σχεδίων.

Το υλικό φωτογραφήθηκε από τη γράφουσα ενώ τα σχέδια εκπονήθηκαν από τους σχεδιαστές Γιάννη Διαμαντόπουλο, Μαρία Ιωαννίδου και Diana Wardle τους οποίους και ευχαριστώ θερμά.

Την πολύτιμη και πολυποίκιλη βοήθειά της προσέφερε και η κ. Μαρία Σταυροπούλου - Γάτση, πρώην Έφορος της πρώην ΛΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων καθώς και ο συνάδελφος Γιώργος Σταμάτης, τους οποίους και από εδώ ευχαριστώ. Η βοήθεια και η συμβολή του πρώην αρχαιοφύλακα του Αρχαιολογικού Μουσείου Θέρμου κ. Χρήστο Κοσμά ήταν

πολύτιμη και συνέβαλε και αυτός με τον τρόπο του και τη συνεχή υποστήριξή του στην πραγμάτωση αυτής της μελέτης.

Τέλος θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην επόπτριά μου και άοκνη συνοδοιπόρο μου σε αυτό το ταξίδι στην κ. Π. Καραναστάση, καθηγήτρια κλασικής αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Οι εύστοχες παρατηρήσεις της, η εποικοδομητική κριτική της και η καθοδήγησή της σε όλη τη διάρκεια της μελέτης ήταν παραπάνω από πολύτιμες. Ευχαριστώ τέλος και από εδώ το μέλος της τριμελούς επιτροπής και αναπληρωτή καθηγητή της κλασικής αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης κ.Δ. Μποσνάκη που βοήθησε στην πραγμάτωση της μελέτης αυτής.

I. Εισαγωγή

I. Οι ανασκαφικές έρευνες στον χώρο

Ο πρώτος ανασκαφέας του χώρου ήταν ο Γεώργιος Σωτηριάδης¹. Οι ανασκαφικές εργασίες ξεκίνησαν το 1898 με πιστώσεις της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, και διήρκεσαν, με διαλείμματα, μέχρι το 1908. Εντός των τειχών, τα οποία ήταν ορατά και δεν χρειάστηκε να γίνει ανασκαφική έρευνα, ο Σωτηριάδης αποκάλυψε πλήρως το ναό του Θερμίου Απόλλωνος και δύο ακόμη ναούς², την κρήνη, τμήμα της ανατολικής στοάς και πλήθος βάθρων στην αγορά. Ο Σωτηριάδης³, σκάβοντας σε μεγάλο βάθος τόσο στο εσωτερικό του ναού του Θερμίου Απόλλωνος όσο και εξωτερικά του πτερού του, αποκάλυψε το Μέγαρο Α και το Μέγαρο Β (σχ. 1).

Η ανασκαφική έρευνα του Σωτηριάδη οδήγησε στην ασφαλή ταύτιση του χώρου με τον «έν τοῖς Θέρμοις τόπον», «τόν προσαγορευόμενον Θέρμον» ή απλά τον «Θέρμον» που μνημονεύει ο ιστορικός Πολύβιος⁴ και κατέδειξε τη σημαντικότητα χώρου.

Ο Κωνσταντίνος Ρωμαίος ήταν ο δεύτερος ανασκαφέας του χώρου. Οι ανασκαφικές του εργασίες ξεκίνησαν το 1912⁵ και διήρκεσαν μέχρι το 1931⁶. Είναι ο ανασκαφέας του οικισμού της Ύστερης Εποχής του Χαλκού που υπάρχει νότια, δυτικά και βόρεια του ναού του Θερμίου Απόλλωνα. Στην προσπάθειά του να απαντήσει στα ερωτήματα της ανασκαφής του Σωτηριάδη, αποκάλυψε εκ νέου το Μέγαρο Β, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, αναζητώντας αδιατάρακτες επιχώσεις, έσκαψε και υπό τους τοίχους του σηκού του ναού. Η έρευνα του Ρωμαίου όντως βοήθησε στην αποσαφήνιση κάποιων προβλημάτων, αλλά

---

¹ Σωτηριάδης 1900, σελ. 161-212.

² Ρωμαίος 1915, σελ. 226 και Παπαποστόλου 2014, σελ. 12. Πρόκειται για τους ναούς της «Άρτεμης» και του Απόλλωνα Λυσείου. Βλ. επίσης Σωτηριάδης 1898, σελ. 107. Σωτηριάδης 1899, σελ. 59-60.

³ Σωτηριάδης 1900, σελ. 171.

⁴ Σωτηριάδης 1900, σελ. 162-163 και σημ. 1 σελ. 163.

⁵ Ρωμαίος 1915, σελ. 228.

⁶ Παπαποστόλου 2014, σελ. 12.

δημιούργησε νέα, τουλάχιστον όσον αφορά στην περίοδο ζωής αλλά και στην διάδοχη κατάσταση του Μεγάρου Β⁷ (σχ. 3).

Ο τρίτος ανασκαφέας του χώρου ο Ιωάννης Παπαποστόλου επανήλθε το 1983 στον χώρο, αρχικά στην περιοχή της αγοράς όπου αποκάλυψε την ανατολική και τη δυτική στοά ενώ εντόπισε τη νότια στοά και το «βουλευτήριο» (σχ. 1). Στη συνέχεια προχώρησε στην ανασκαφή του Μεγάρου Β, προσπαθώντας να δώσει απαντήσεις στα ερωτήματα που έχουν διατυπωθεί σχετικά με αυτό⁸. Το εγχείρημα ήταν δύσκολο καθώς ο Σωτηριάδης δεν είχε κρατήσει ημερολόγια ανασκαφής ενώ εκείνα του Ρωμαίου είχαν καταστραφεί κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι αδιατάρακτες επιχώσεις που εντοπίστηκαν ήταν ελάχιστες και τα στοιχεία που μπορούσαν να αντληθούν ήταν αποσπασματικά και έπρεπε ο μεταξύ τους συσχετισμός αλλά και η προτεινόμενη ερμηνεία τους να γίνει με μεγάλη προσοχή⁹.

Έτσι το Μέγαρο Β ήρθε στο φώς για τρίτη φορά (σχ. 1,5,6) και μαζί με αυτό μία σειρά μεταλλικών αντικειμένων, που αποτελούν το θέμα αυτής της μελέτης. Με αφορμή την δημοσίευση αυτών των αντικειμένων αποφασίστηκε να συμπεριληφθούν¹⁰ όλα τα μεταλλικά αντικείμενα που είχαν βρεθεί στις ανασκαφές του ναού του Θερμίου Απόλλωνος, τόσο από τον Γ. Σωτηριάδη, όσο και από τον Κ. Ρωμαίο.

Ο μεγαλύτερος αριθμός των μεταλλικών αντικειμένων προέρχεται από τις παλαιότερες ανασκαφές του Σωτηριάδη και του Ρωμαίου, και ως εκ τούτου τα δεδομένα εύρεσής τους είναι ανύπαρκτα. Τόσο ο Σωτηριάδης¹¹ όσο και ο Ρωμαίος στις συνοπτικές δημοσιεύσεις τους αναφέρονται σε ορισμένες κατηγορίες ευρημάτων, όπως στους τροχούς, τις αιχμές δοράτων και τα χάλκινα ειδώλια. Τα

---

⁷ Ρωμαίος 1915, σελ. 225-279.

⁸ Παπαποστόλου 2015.

⁹ Παπαποστόλου 1992 έως 2001. Παπαποστόλου 2003.

¹⁰ Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή κ. Ι. Παπαποστόλου που μου εμπιστεύτηκε τη μελέτη αυτού του υλικού καθώς και τον καθηγητή κ. Κ. Wardle ο οποίος συναίνεσε στη δημοσίευσή των μεταλλικών αντικειμένων από τον Θέρμο.

¹¹ Ορισμένα στοιχεία για τον τόπο εύρεσης κάποιων αντικειμένων μπορούν να αντληθούν από τις επιστολές του Σωτηριάδη προς τον Αντιπρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, οι οποίες φυλάσσονται στο αρχείο της Έν Αθηναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

περισσότερα πάντως από αυτά, φαίνεται, όπως θα δούμε και παρακάτω, ότι προέρχονται από το μελανο στρώμα¹² που εντόπισαν και οι δύο αυτοί ανασκαφείς.

Με βάση τα λιγοστά στοιχεία που διαθέτουμε θα προσπαθήσουμε να χρονολογήσουμε και να ερμηνεύσουμε το υλικό μας, το οποίο είναι πολυπληθές και ποικίλο. Περιλαμβάνει όπλα, χάλκινα και σιδερένια, μικρογραφικούς τροχούς, διπλούς πελέκεις, πόρπες, περόνες, σφηκωτήρες, δαχτυλίδια, χάλκινα ειδώλια πτηνών, χάντρες, λιγοστά εργαλεία, θραύσματα λαβών και χείλους λεβήτων και τέλος μία χυτή διακοσμητική στεφάνη.

2. Οι προηγούμενες μελέτες

Είναι η πρώτη φορά που όλα τα μεταλλικά αντικείμενα της ανασκαφής παρουσιάζονται συνολικά. Κατά καιρούς έχουν δημοσιευτεί μεμονωμένα ευρήματα. Ο πρώτος μελετητής είναι ο Ken Wardle, ο οποίος δημοσίευσε αρκετά αντικείμενα από το υλικό αυτό στη διατριβή του με τίτλο *The Greek Bronze Age West of the Pindus, A Study of the period ca 3000-1000 B.C. in Epirus, Aetolo-Acarmania, the Ionian Islands and Albania, with reference to the Aegean, Adriatic and Balkan Regions*, London 1972. Στη μελέτη αυτή, δεν εξετάστηκε όλο το υλικό αλλά παρουσιάστηκαν τα σημαντικότερα και αντιπροσωπευτικότερα αντικείμενα κάθε κατηγορίας¹³.

Ακολούθησε η Imma Kilian – Dirlmeier, η οποία στο έργο της *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit (griechisches Festland, ionische Inseln, dazu Albanien und Jugoslawisch Mazedonien)*, PBF XI,2, München 1979 παρουσίασε τα περισσότερα από τα ειδώλια των πτηνών, τους μικρογραφικούς τροχούς, τους μικρογραφικούς πελέκεις και άλλα αντικείμενα, τα οποία προσπάθησε να εντάξει σε εργαστήρια, όπου αυτό ήταν εφικτό, να τα χρονολογήσει και να τα ερμηνεύσει.

---

¹² Σωτηριάδης 1900, σελ. 178. Ρωμαίος 1915, σελ. 228, 229, 249-250, 255, 256.

¹³ Από τα αντικείμενα που δημοσιεύει ο Wardle δεν εντοπίστηκαν στο Μουσείο Θέρμου ο χάλκινος Tutulus (Wardle 1972, σελ. 89, αρ. 1205, πίν. 175 με αρ. Ευρετηρίου Μ.Θ. 69) και δύο θραύσματα κομβίων (Wardle 1972, σελ. 90, αρ. 1221, 1222, πίν. 177, με αρ. Ευρετηρίου 231α και 231β).

Τελευταίος σε αυτή την αποσπασματική παρουσίαση του υλικού είναι ο Robert Avila, ο οποίος στη μελέτη του *Bronzene Lanzen - und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*, PBF V₁, München 1983 ασχολήθηκε με κάποιες από τις αιχμές δοράτων. Συγκεκριμένα εξέτασε τις δύο χάλκινες αιχμές δοράτων **48** (εικ. 43 και πιν. 5) και **49** (εικ. 44 και πιν. 5), και παρουσίασε αρκετές από τις σιδερένιες, χωρίς όμως τις τελευταίες να τις εντάξει σε τύπους ή να τις χρονολογήσει.

Σημειώνεται και ο Holger Baitinger¹⁴, ο οποίος στη μελέτη του *Waffenweihungen in griechischen Heiligtümern*, Monographien des RGZM Band 94, Mainz 2011 αναφέρεται στο ιερό του Απόλλωνα του Θέρμου χωρίς όμως να μελετά κάποια από τα αντικείμενα.

---

¹⁴ Baitinger 2011, σελ. 114-115.

II. Ιστορία της έρευνας των όπλων, των εργαλείων και των κοσμημάτων

Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναφερθούμε στην ιστορία της έρευνας τόσο των όπλων όσο και των κοσμημάτων. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό το οποίο ενδιαφέρει πρωτίστως, δεν είναι τόσο η δημοσίευση των αντικειμένων από τους ανασκαφείς όσο η συνθετική μελέτη, η έρευνα και η απόδοση σε τύπους που εν δυνάμει θα μπορούσαν να έχουν «καθολική» ισχύ.

Θα ξεκινήσουμε από τα όπλα, καθώς οι ερευνητές ενδιαφέρθηκαν πρώτα για αυτή την κατηγορία αντικειμένων. Η ανασκαφή του Heinrich Schliemann στις Μυκήνες και η δημοσίευση των ευρημάτων από τους Ταφικούς Κύκλους το 1878 σηματοδοτεί την έναρξη εμφάνισης μελετών που έχουν ως σκοπό τη χρονική και τυπολογική ένταξη των αντικειμένων καθώς και τη διερεύνηση των επιδράσεων από την Ανατολή και την Ευρώπη. Το ενδιαφέρον των μελετητών επικεντρώνεται στα ξίφη, καθώς αυτή η κατηγορία όπλων αντιπροσωπευόταν από πολύ σημαντικά, εξαιρετικής κατασκευής και υψηλής αισθητικής αντικείμενα, με τις αιχμές δοράτων και σπανιότερα τις αιχμές βελών να ακολουθούν.

Ξίφη και μαχαιρίδια

Η πρώτη προσπάθεια κατάταξης των ξιφών γίνεται από τον Sophus Müller¹⁵ το 1882. Ακολουθεί η μελέτη του Wolfgang Helbig¹⁶, ο οποίος με βάση τα ομηρικά έπη προσπαθεί να ονοματίσει τους διάφορους τύπους ξιφών που είχαν μέχρι εκείνη τη στιγμή βρεθεί. Ο Helbig¹⁷ εκτός από τα ξίφη, εξετάζει αιχμές βελών και δοράτων.

Ακολουθούν οι Ingvald Unset¹⁸ και ο Χρήστος Τσουντας¹⁹ οι οποίοι διακρίνουν την τυπολογική εξέλιξη των ξιφών. Το 1890 δημοσιεύει ο Adolf Furtwängler²⁰ τα ευρήματα της ανασκαφής του Ιερού στην Ολυμπία. Το γεγονός

---

¹⁵ Müller 1882.

¹⁶ Helbig 1884, σελ. 235-244.

¹⁷ Helbig 1884, σελ.244-246.

¹⁸ Unset 1890, σελ. 1-29.

¹⁹ Τσουντας 1897, σελ. 106-127.

²⁰ Το 1879 είχε προηγηθεί η προκαταρκτική παρουσίαση των ευρημάτων από τον Furtwängler, βλ. σχετικά Furtwängler 1879, σελ.78. Στη συνέχεια το 1890, δημοσιεύτηκε η μελέτη των μεταλλικών αντικειμένων των ανασκαφών. Βλ. σχετικά για τα ξίφη, Furtwängler 1890, σελ. 178-179.

όμως ότι στην Ολυμπία βρέθηκαν ελάχιστα και αποσπασματικά σωζόμενα ξίφη ανάγκασε τον μελετητή να παρουσιάσει μόνο 2 αντικείμενα, αποσπασματικά σωζόμενα και αυτά.

Το 1903, ο Julius Naue²¹, συγκεντρώσε και μελέτησε τα ξίφη από την Αίγυπτο, τη Συρία, την Κύπρο, την Ιταλία, τη Σικελία, την Αυστρία, την Ισπανία, τη Γερμανία, τη Ρωσία, την Ελλάδα, φτάνοντας μέχρι τη Σιβηρία, τον Καύκασο και την Ασσυρία. Η τυπολογία του, η οποία απετέλεσε τη βάση για τις μετέπειτα μελέτες ξιφών, χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα, ενώ τα ξίφη τύπου Naue II οφείλουν την ονομασία τους σε αυτόν τον μελετητή, που πρώτος τα εντόπισε, τα διέκρινε σε τύπους και παραλλαγές, τα χρονολόγησε και τέλος εντόπισε τις περιοχές προέλευσης και εξάπλωσης του τύπου.

Λίγο αργότερα ο Arthur Evans δημοσιεύοντας τα όπλα που βρήκε στους τάφους στη Ζαφέρ Παπούρα διακρίνει δύο νέους τύπους: τα ξίφη με κερατοειδείς αποφύσεις και τα σταυροειδή ξίφη²². Εκτός από τα ξίφη, ο Evans κάνει μία μικρή αναφορά στις αιχμές δοράτων, τα μαχαιρίδια²³, τα κοσμήματα και τα αντικείμενα προσωπικού χαρακτήρα²⁴. Η συμβολή του Evans στην τυπολογική εξέλιξη των ξιφών είναι πολύ σημαντική. Λίγες δεκαετίες μετά από τη δημοσίευση των ευρημάτων των τάφων στη Ζαφέρ Παπούρα, το 1929, υποστήριξε τη μινωική καταγωγή των ξιφών που βρέθηκαν στους μυκηναϊκούς τάφους²⁵. Το ίδιο υποστηρίζει και για τις αιχμές δοράτων με σχιστό αυλό²⁶.

Το 1930/1933, δημοσιεύεται από τον Georg Karo²⁷ το υλικό του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών και κατά συνέπεια τα όπλα που είχαν βρεθεί σε αυτούς. Όσον αφορά στα ξίφη ο Karo διακρίνει 2 τύπους, τον Α και τον Β, οι οποίοι

---

²¹ Naue 1903, σελ.15. Την παρατήρηση ότι τα ξίφη αυτά δεν ήταν ελλαδικής επιμόρφωσης αλλά προέρχονταν από την Κεντρική Ευρώπη και στη συνέχεια εξαπλώθηκαν στην Ελλάδα, την Κύπρο και την Αίγυπτο την έκανε πρώτος ο Montelius O., Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Norddeutschland und Skandinavien, Braunschweig 1900, σελ. 172.

²² Πρώτος ο Naue είχε διακρίνει και του δύο αυτούς τύπους, ο οποίος όμως δεν τους έδωσε ξεχωριστή χαρακτηριστική ονομασία αλλά ονόμασε τύπο Ib τα ξίφη με κερατοειδείς αποφύσεις και τύπο Ie τα σταυροειδή ξίφη. Βλ. σχετικά Naue 1903, σελ. 5-10, πίν. III-V (για τον τύπο Ib), και σελ. 11 πίν. V και VI (για τον τύπο Ie).

²³ Evans 1906, σελ. 112.

²⁴ Evans 1906, σελ. 129-132.

²⁵ Evans 1929, σελ. 32-37.

²⁶ Evans 1929, σελ. 37-41.

²⁷ Karo 1930/1933, σελ. 200-206. Στην Κρήτη ανάγει και την καταγωγή των μαχαιριδίων. Βλ. αυτόθι σελ. 200.

πιστεύει ότι κατάγονται από την Κρήτη, συμφωνώντας έτσι με τον Evans²⁸. Ο Axel Persson²⁹ όμως μερικά χρόνια αργότερα, το 1931, στη δημοσίευση των ευρημάτων του Θολωτού Τάφου των Δεντρών, υποστήριξε τη μυκηναϊκή καταγωγή των δύο αυτών τύπων.

Μετά από τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι ανασκαφές πολλαπλασιάστηκαν και μαζί με αυτές και το διαθέσιμο προς μελέτη υλικό. Το 1955 η Nancy Sandars³⁰ μελετά τα μαχαίριδια της Εποχής του Χαλκού. Κατατάσσει τα μέχρι τότε γνωστά μονόστομα μαχαίριδια σε τύπους και προσπαθεί να τα χρονολογήσει. Η τυπολογία της χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα. Μερικά χρόνια αργότερα, δημοσιεύει δύο μελέτες για τα χάλκινα ξίφη της Εποχής του Χαλκού³¹. Ακολουθεί την τυπολογία του Karo³² αλλά αναγνωρίζει έξι ακόμη τύπους, τους C έως και H³³.

Όλες οι μελέτες που αναφέραμε πιο πάνω αφορούν σε χάλκινα ξίφη κυρίως της Εποχής του Χαλκού. Η ενασχόληση με τα σιδερένια ξίφη δεν ήταν τόσο συστηματική. Η έλλειψη ενδιαφέροντος από την πλευρά των μελετητών ίσως να σχετίζεται με το υλικό κατασκευής των αντικειμένων, καθώς λόγω της οξειδωσης του σιδήρου η πλειονότητα των αντικειμένων θα ήταν αδύνατο να ενταχθεί σε τύπους.

Η πρώτη συνολική μελέτη και τυπολογία των όπλων από το τέλος της Εποχής του Χαλκού μέχρι περίπου το 600 π.Χ. έγινε από τον Antony Snodgrass. Στη μελέτη του *Early Greek Armour and Weapons from the End of the Bronze Age to 600 B.C.*, Edinburgh 1964 έχει συγκεντρώσει σχεδόν όλα τα μέχρι το 1964 δημοσιευμένα όπλα, όχι μόνο αιχμές δοράτων, ξίφη, αιχμές βελών αλλά και κράνη, θώρακες, τόξα και ασπίδες. Πέρα από τη συλλογή του υλικού και τη συστηματοποίησή του, ο μελετητής συγκέντρωσε παραστάσεις με τα συγκεκριμένα αντικείμενα καθώς και σχετικά χωρία από αρχαίους Έλληνες

---

²⁸ Evans 1929, σελ. 32-37.

²⁹ Persson 1931.

³⁰ Sandars 1955.

³¹ Sandars 1961 και 1963.

³² Sandars 1961, σελ. 17.

³³ Sandars 1963, σελ. 119-123, 130-134, 139-142. Στους τύπους C, D και E αναγνωρίζει δύο παραλλαγές.

συγγραφείς³⁴. Η μελέτη του Snodgrass παραμένει ακόμη και σήμερα η πληρέστερη και με καθολικότερη ισχύ, παρά το γεγονός ότι στο μεταξύ έχουν δημοσιευτεί πολλά άρθρα και μονογραφίες σχετικές με τα όπλα.

Το 1993 η Imma Kilian Dirlmeier³⁵ εξέδωσε τη μελέτη για τα ξίφη της Ελλάδας (εκτός των ξιφών της Πελοποννήσου), της Βουλγαρίας και της Αλβανίας. Τα ξίφη της Εποχής του Χαλκού τα διακρίνει σε τύπους ανάλογα με το σχήμα της λαβής τους στη συνέχεια τα χωρίζει σε υποκατηγορίες, ακολουθώντας την τυπολογία του Karo και της Sandars. Το σημαντικό στοιχείο αυτής της μελέτης είναι ότι για πρώτη φορά ασχολείται με τα σιδερένια ξίφη που χρονολογούνται από την Πρωτογεωμετρική μέχρι και την Ελληνιστική περίοδο³⁶. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ύπαρξη διαφορετικών τύπων στα σιδερένια ξίφη, σε αντίθεση με τα χάλκινα ξίφη, δεν σηματοδοτεί μία χρονική εξέλιξη. Η ύπαρξη διαφορετικών τύπων μάλλον απηχεί μία τοπική κατασκευαστική παράδοση ή προτίμηση³⁷.

Το 2001 εκδίδεται η μελέτη του Holger Baitinger με τίτλο Die Angriffswaffen aus Olympia, OIForsch. XXIX, Berlin 2001 που ασχολείται με περίπου 2000 όπλα που προέρχονται από τις ανασκαφές που έγιναν στην Ολυμπία από το 1875 έως και την περίοδο έκδοσης της μονογραφίας³⁸.

Αντίθετα με τα ξίφη τα μαχαίριδια δεν έχουν μέχρι στιγμής μελετηθεί συστηματικά. Συνήθως στη δημοσίευση του υλικού διαφόρων ανασκαφών γίνεται μία απλή αναφορά ή μία ολιγόλογη ανάλυση των μαχαιριδίων που βρέθηκαν σε αυτές ενώ συχνά οι φωτογραφίες τους απουσιάζουν.

Για τα χάλκινα μαχαίριδια υπάρχει η τυπολογία της Sandars, την οποία μνημονεύσαμε παραπάνω και που χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα. Αντίθετα για τα σιδερένια μαχαίριδια δεν υπάρχει καμία γενική τυπολογία. Οι τύποι που διακρίνει η Ιουλία Βοκοτοπούλου³⁹ για το υλικό από τη Βίτσα έχουν δυστυχώς τοπικό χαρακτήρα. Στην Ολυμπία έχουν βρεθεί ελάχιστα μαχαίριδια⁴⁰ ενώ εκείνα

---

³⁴ Snodgrass 1964, σελ. x.

³⁵ Kilian- Dirlmeier 1993.

³⁶ Η μελέτη του Snodgrass εξετάζει ξίφη που χρονολογούνται μέχρι το 600 π.Χ. περίπου.

³⁷ Snodgrass 1964, σελ. 106-107. Kilian Dirlmeier 1993, σελ. 4.

³⁸ Baitinger 2001, σελ. 1.

³⁹ Βοκοτοπούλου 1986 σελ. 297-299

⁴⁰ Baitinger 2001, σελ. 75.

από το Καλαπόδι παρουσιάζονται πολύ συνοπτικά και χωρίς να γίνεται διάκριση σε τύπους⁴¹.

Αιχμές δοράτων, βελών και σαυρωτήρες.

Οι τρεις αυτές διαφορετικές κατηγορίες όπλων συνήθως εξετάζονται μαζί. Η πρωιμότερη προσπάθεια για κατάταξη των αιχμών δοράτων και βελών έγινε από τον Sophus Müller⁴² το 1882. Δύο χρόνια αργότερα, το 1884, εκδίδεται η μελέτη του Wolfgang Helbig⁴³ για τα ομηρικά έπη όπου με βάση αυτά παρουσιάζονται οι αιχμές δοράτων και βελών, χωρίς όμως να διακρίνονται σε τύπους.

Στη δημοσίευση του υλικού της Ολυμπίας ο Adolf Furtwängler⁴⁴ διακρίνει κάποιους τύπους αιχμών δοράτων και βελών και είναι ο πρώτος που αναφέρεται στους σαυρωτήρες. Ο Arthur Evans⁴⁵ στη δημοσίευση του υλικού της ανασκαφής της Κνωσού διακρίνει κάποιους τύπους στις αιχμές δοράτων και αναφέρεται και σε αιχμές βελών.

Το 1962 ο Hans Günter Buchholz⁴⁶, μελέτησε τις χάλκινες αιχμές βελών, διέκρινε εννέα τύπους αιχμών και παρακολούθησε την τυπολογική εξέλιξή τους σε λίθο, οστό και χαλκό από τη Νεολιθική περίοδο μέχρι το τέλος της Εποχής του Χαλκού. Το 1944 εκδόθηκε η μελέτη του Hans Weber⁴⁷ για τους σαυρωτήρες της Ολυμπίας, η οποία μέχρι τις μεταγενέστερες δημοσιεύσεις του Holger Baitinger για την Ολυμπία και του Hans Otto Schmitt για το Καλαπόδι ήταν μοναδική.

Εξαιρετικά σημαντικό είναι το έργο του Antony Snodgrass⁴⁸ για τον οπλισμό και τα όπλα από το τέλος της Εποχής του Χαλκού μέχρι και το 600 π.Χ. περίπου, που εκδίδεται το 1964. Το έργο του είναι ακόμη χρήσιμο και θεμελιώδες καθώς οι αιχμές βελών και δοράτων κατατάσσονται σε τύπους που απαντώνται σε

---

⁴¹ Felsch 2007, σελ. 242 και 244.

⁴² Müller 1882.

⁴³ Helbig 1884, σελ.244-246.

⁴⁴ Furtwängler 1890, σελ.173-178.

⁴⁵ Evans 1935, σελ. 841-844 για τις αιχμές δοράτων και 838-840 για τις αιχμές βελών.

⁴⁶ Buchholz 1962.

⁴⁷ Weber 1944, σελ. 146-165.

⁴⁸ Snodgrass 1964, σελ. 115-139 για τις αιχμές δοράτων και 141-156 για τις αιχμές βελών.

όλη την Ελλάδα και όχι σε μία περιοχή. Ο Snodgrass, ωστόσο, δεν μελετά καθόλου τους σαυρωτήρες.

Το 1980 δημοσιεύεται η μελέτη του Olaf Höckmann⁴⁹ για τις αιχμές δοράτων της Εποχής του Χαλκού. Στο πρότυπο του Snodgrass διέκρινε τύπους και παρακολούθησε την τυπολογική τους εξέλιξη καθώς και την διασπορά του κάθε τύπου στον Ελλαδικό χώρο. Ακολουθεί το 1983 η μελέτη του Robert Avila⁵⁰ για τις αιχμές δοράτων και βελών της Εποχής του Χαλκού. Ακολουθώντας και αυτός τη μέθοδο του Snodgrass αλλά όχι τους τύπους του, κατατάσει τις αιχμές δοράτων και βελών σε τύπους και τα χρονολογεί. Στη μελέτη του παρουσιάζει αλλά δεν μελετά μερικές σιδερένιες αιχμές δοράτων οι οποίες όμως δεν χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού.

Οι πιο πρόσφατες μελέτες σχετικά με τις κατηγορίες των όπλων που παρουσιάζουμε είναι εκείνες του Baitinger⁵¹ για την Ολυμπία και του Schmitt⁵² για το Καλαπόδι. Οι μελέτες αυτές είναι πολύ σημαντικές γιατί παρέχεται στον μελετητή των όπλων χρονολογήσιμο συγκριτικό υλικό. Ως μειονέκτημα λογίζεται το γεγονός ότι και οι δύο μελετητές προτίμησαν να μην ακολουθήσουν την τυπολογία του Snodgrass αλλά να κατατάξουν τα ευρήματα σε νέους, δικούς τους τύπους, που έχουν αυστηρά τοπικό χαρακτήρα.

Εργαλεία και κοσμήματα

Και για αυτές τις δύο κατηγορίες αντικειμένων λείπουν οι συγκεντρωτικές μελέτες. Όσον αφορά στα εργαλεία, η αναφορά σε αυτά στις επιμέρους δημοσιεύσεις υλικού ήταν πάντα σποραδικές και ελλιπείς. Δεν είναι λίγες οι φορές όπου η απλή μνεία του εργαλείου δεν συνοδεύεται από τη σχετική φωτογραφία.

Ο William Matthew Flinders Petrie στο βιβλίο του *Tools and weapons : illustrated by the Egyptian Collection in University college, London and 2,000 outlines from other sources, London 1917* μελέτησε μερικές κατηγορίες εργαλείων. Συστηματικότερη όμως και πληρέστερη ήταν η μελέτη του Jean

---

⁴⁹ Höckmann 1980.

⁵⁰ Avila 1983.

⁵¹ Baitinger 2001, σελ. 33-72.

⁵² Schmitt 2007, σελ.426-492.

Deshayes⁵³ το 1960 ο οποίος μελέτησε αρκετά εργαλεία και τα κατέταξε σε τύπους. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1974, ο Keith Branigan⁵⁴ ασχολήθηκε με τα εργαλεία της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού. Εκτός από τις συγκεντρωτικές αυτές μελέτες των εργαλείων υπάρχουν και θεματικές μελέτες, οι οποίες είναι βέβαια λιγότερες. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη μελέτη του Hans Günter Buchholz, *Zur Herkunft der kretischen Doppelaxt, Geschichte aus auswärtige Beziehungen eines minoischen Kultsymbols*, Kiel 1959 για τους διπλούς πελέκεις.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η μελέτη των Holger Baitinger & Thomas Völling, *Werkzeug und Gerät aus Olympia, OIForsch XXXII*, Berlin - N.York 2007 για τα εργαλεία της Ολυμπίας.

Ανάλογη είναι η κατάσταση και για τα κοσμήματα. Τα περισσότερα αναλύονται και κατατάσσονται σε κατηγορίες σε επιμέρους δημοσιεύσεις ανασκαφών. Κάποιες κατηγορίες ωστόσο κοσμημάτων έχουν μελετηθεί από την Imma Kilian – Dirlmeier⁵⁵, η οποία τα διακρίνει σε κατηγορίες και τύπους, προτείνει χρονολογήσεις, προσπαθεί να τα ερμηνεύσει και να ανιχνεύσει την εργαστηριακή τους προέλευση. Το έργο της είναι εξαιρετικά σημαντικό γιατί μπορεί κανείς να δει την εξελικτική πορεία μιας κατηγορίας κοσμημάτων, την τοπική διασπορά της και να διαμορφώσει μία συνολική εικόνα για τα αντικείμενα αυτά.

---

⁵³ Deshayes 1960.

⁵⁴ Branigan 1974.

⁵⁵ Kilian – Dirlmeier 1979. Kilian – Dirlmeier 1980. Kilian – Dirlmeier 1981. Kilian – Dirlmeier 1984.

III. Γενική τυπολογική και χρονολογική κατάταξη των μεταλλικών αντικειμένων

1. Κατηγορίες Αντικειμένων

Αιχμές Δοράτων

Οι αιχμές δοράτων αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα όπλων, απαριθμώντας 60 συνολικά δείγματα. Όλες οι αιχμές, πλην δύο (48 και 49 (εικ. 43, 44 και πιν. 5)), είναι σιδερένιες. Για την τυπολογική τους κατάταξη, επιλέχθηκε η τυπολογία του Antony Snodgrass όπως την έχει διατυπώσει στο έργο του, *Early Greek Armour and Weapons from the end of the Bronze Age to 600 B.C.*, Edinburgh 1964. Συχνά όμως η τυπολογία αυτή δεν είναι επαρκής. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκε και η τυπολογία των αιχμών δοράτων από τη Βίτσα Μονοδενδρίου, που εκ των πραγμάτων συμπληρώνει εκείνη του Snodgrass. Επίσης, στο υλικό του Θέρμου, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός ακόμη τύπου, που λόγω της ομοιότητάς του στα βασικά χαρακτηριστικά του με τον τύπο G Snodgrass, τον ονομάσαμε G₁.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι συχνά η ένταξη των αιχμών σε κάποιον τύπο ήταν δυσχερής, μιας και η διαδικασία κατασκευής των σιδερένιων αιχμών διαφέρει κατά πολύ από εκείνη των χάλκινων, καθώς μετά από τη χύτευση του μετάλλου στο καλούπι ακολουθεί η τελική διαμόρφωση της αιχμής με εργασία χειρός⁵⁶. Έτσι είναι συχνό το φαινόμενο μία αιχμή να μπορεί να ενταχθεί σε περισσότερους από έναν τύπους. Το γεγονός αυτό ίσως να οδήγησε μερικούς νεώτερους ερευνητές στη διατύπωση μιας δικής τους, ανεξάρτητης τυπολογίας, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις έχει τοπικό, θα λέγαμε, χαρακτήρα. Έτσι ο Robert Avila στο έργο του *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*, PBF VI, München 1983 προτείνει για τις χάλκινες αιχμές δοράτων και βελών της Εποχής του Χαλκού μία καινούργια και ανεξάρτητη από τον Snodgrass τυπολογία. Το ίδιο παρατηρείται και στα έργα των Holger

---

⁵⁶ Snodgrass 1964, σελ. 116. Baitinger 2001, σελ. 43.

Baitinger, Die Angriffswaffen aus Olympia, Ol.Forsch. XXIX, Berlin 2001 για τις αιχμές δοράτων από την Ολυμπία και Hans Otto Schmitt στο Felsch R.C.S (Hrsgg.) Kalapodi II, Mainz am Rhein 2007, σελ.423-551 για τα όπλα από το Καλαπόδι.

Η επιλογή αυτή των μελετητών μάλλον δημιουργεί μεγαλύτερη σύγχυση και δυσχεραίνει το έργο και άλλων ερευνητών καθώς η ίδια αιχμή δόρατος ή βέλους μπορεί να ανήκει σε περισσότερους από έναν τύπους. Υπάρχει επομένως η ανάγκη για τη δημιουργία μιας ενιαίας, στο πλαίσιο του εφικτού, τυπολογίας. Για το λόγο αυτό επιλέχθηκε η τυπολογία του Snodgrass αφού έχει καθολικότερο χαρακτήρα, αν και πλέον χρειάζεται συμπλήρωση.

Όπως είναι λογικό μερικές από τις αιχμές δοράτων, λόγω της αποσπασματικής διατήρησής τους, είναι αδύνατον να ενταχθούν σε κάποιον τύπο. Πρόκειται για τις αιχμές δόρατος **53-60** (εικ. 48-49, πίν. 1, 2, 4). Το ίδιο ισχύει και για τους αυλούς **61-70** (εικ. 50-52, πίν. 7-8).

Για την ονοματολογία των τμημάτων της αιχμής δόρατος επιλέχθηκε η δόκιμη ορολογία, που απαντά ήδη στα ομηρικά έπη. Έτσι ονομάζουμε *καυλό* το ξύλινο στέλεχος του δόρατος και *αιχμή* το σιδερένιο άκρο του. *Αύλος* λέγεται το κυλινδρικό άκρο της μεταλλικής αιχμής⁵⁷ ενώ *πόρκης* ο δαχτύλιος στην παρυφή του αυλού που συγκρατεί την αιχμή στο άκρο του καυλού.

Το βάρος των αιχμών του Θέρμου, βάσει του οποίου οι αιχμές δοράτων διακρίνονται σε *ἔγχη* και *αιχμές*⁵⁸ δεν μετρήθηκε καθώς όλες οι αιχμές έχουν υποστεί μεγάλη φθορά και ως εκ τούτου το βάρος τους δεν είναι το αρχικό. Επιπλέον λόγω της αυξημένης υγρασίας του χώρου και του ασυντήρητου των αιχμών, η φθορά είναι συνεχιζόμενη και το βάρος τους συνεχώς μειούμενο⁵⁹.

Ένα ακόμη ακανθώδες θέμα είναι εκείνο της χρονολόγησης. Η μεγάλη πλειονότητα των αιχμών προέρχεται από τις παλαιές ανασκαφές του Γεωργίου Σωτηριάδη και του Ρωμαίου. Επομένως τα σημεία εύρεσής τους δεν μας είναι

---

⁵⁷ Buchholz, Jöhrens und Maull 1973, σελ. 84-85. Την καθεαυτό αιχμή ο Όμηρος δεν την ονοματίζει.

⁵⁸ Για τη διαφορά ανάμεσα στα δύο είδη δόρατος βλ. Buchholz, Jöhrens und Maull 1973, σελ. 88. Σύμφωνα με την ανάλυση που γίνεται, *ἔγχος* ονομάζεται το αγκέμαχο δόρυ ενώ *αιχμή* το εκηβόλο.

⁵⁹ Εξάλλου το βάρος από μόνο του δεν είναι ασφαλές κριτήριο για τον χαρακτηρισμό ενός *ἔγχους* ή μίας *αιχμής* βλ. σχετικά Schmitt 2007, σελ. 426-427 και σημ. 20.

γνωστά. Ο Σωτηριάδης στη δημοσίευση των αποτελεσμάτων των ανασκαφικών του εργασιών δεν κάνει καμία αναφορά σε αιχμές δοράτων⁶⁰. Ο Ρωμαίος, αντίθετα, δίνει κάποιες πληροφορίες, αν και αντικρουόμενες⁶¹. Φαίνεται λοιπόν πως η μεγάλη πλειονότητα των σιδερένιων αιχμών προήλθε από το ανώτερο μελανό στρώμα, όπου και βρέθηκαν τα γεωμετρικά χάλκινα ειδώλια, χωρίς ωστόσο να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, ποιες αιχμές προέρχονται από το ανώτερο μελανό και ποιες όχι. Επομένως το μόνο μέσο που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε προκειμένου να χρονολογήσουμε τα αντικείμενα είναι εκείνο της συγκριτικής μελέτης, η ανίχνευση δηλαδή ασφαλώς χρονολογημένων παραλλήλων που θα μπορούσαν να παράσχουν ένα είδους terminus.

Στον πίνακα που ακολουθεί βλέπουμε συγκεντρωτικά τους τύπους που αντιπροσωπεύονται στον Θέρμο⁶².

C	D	D ₁	D ₂	E	G	G ₁	J	P	Q	R
1	2	3	7	9	15	24	32	33	40	41
		4	8	10	16	25		34		42
		5		11	17	26		35		43
		6		12	18	27		36		44
				13	19	28		37		45
				14	20	29		38		46
					21	30		39		
					22	31				
					23					

⁶⁰ Σωτηριάδης 1900, σελ. 178 όπου γίνεται αναφορά μόνο στα αγαλμάτια, τα ιπάρια και τους μικρούς τροχούς αρμάτων, καθώς και σε ξίφη χαλκά και σιδηρά. Για τις σιδερένιες αιχμές δοράτων δεν παρέχεται καμία πληροφορία.

⁶¹ Ο Ρωμαίος 1915, σελ. 228, αναφέρει ότι μόνο από το ανώτερο μελανό προήλθαν σιδηρά αντικείμενα ενώ από τα βαθύτερα στρώματα «οὐδέν δέ σιδηροῦν ἀντικείμενον». Ωστόσο λίγο παρακάτω, στη σελ. 249-250 αναφέρει ότι « ἐκ τῆς ἐρέυνης τοῦ στρώματος νοτίως τοῦ ναοῦ και δυσμικῶς, ὡς και τοῦ ὑπό τον τοῖχον τοῦ σηκοῦ δι βαθυτερον τοῦ μελανοῦ σρώματος δεν παρουσιάζονται τα χαλκᾶ ἀναθήματα. Διά τούτων δέν ἰσχυρίζομαι, ὅτι ἡ παλαιότερα περίοδος τοῦ μεγάρου ἀνήκει εἰς την προγεωμετρικῆς ἐποχῆν, διότι και εἰς βαθύτερα στρώματα εὑρέθησαν ἀραιοί σιδηραῖ ἀίχμαί, ἀλλ' ὅτι μόνο την νεωτέραν περίοδον διακρίνουσι τὰ χαλκᾶ ἀναθήματα τῆς ἐποχῆς.». Τέλος στη σελ. 256 γράφει «...ἐντός μὲν τοῦ ἀνωτέρου σρώματος εὑρέθησαν γεωμετρικά χαλκᾶ καί σιδηρᾶ πράγματα, ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον αἰχμαῖ δοράτων, εἰς τὰ βαθύτερα δέ στρώματα οὐδέν τοιοῦτον ἐσημειώθη.»

⁶² Οι αριθμοί του πίνακα των αντικειμένων που εντάσσονται σε τύπους αφορούν σε αριθμούς του καταλόγου.

Τύπος C

Ένα μοναδικό δείγμα του τύπου αυτού υπάρχει στον Θέρμο (1, εικ. 1, πίν. 70). Πρόκειται για αιχμές δόρατων μικρού μεγέθους με τη φυλλόσχημη λεπίδα να φτάνει συχνά μέχρι το κατώτερο τμήμα του αυλού. Τα πρότυπα του τύπου είναι μυκηναϊκά⁶³. Θεωρείται ότι ανήκε σε ακόντιο και όχι σε δόρυ λόγω των μικρών διαστάσεών της⁶⁴. Η αιχμή από τον Θέρμο βρίσκεται τα κοντινότερα παράλληλά της σε μία αιχμή από τον Κεραμεικό του 11^{ου} αι. π.Χ.⁶⁵ καθώς και σε μία δεύτερη από την Κόρινθο του 7^{ου} αι. π.Χ.⁶⁶. Ο τύπος έχει μεγάλη διάρκεια χρήσης, αν και τα περισσότερα αντικείμενα που κατατάσσονται στον τύπο αυτόν από τον Snodgrass χρονολογούνται στη Γεωμετρική περίοδο⁶⁷. Με βάση αυτή την παρατήρηση είναι πιθανόν και η αιχμή 1 να ανήκει σε αυτόν τον χρονικό ορίζοντα ή να είναι λίγο μεταγενέστερη, και να ανήκει στη Υστερογεωμετρική - πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο.

Τύπος D

Στον τύπο D του Snodgrass ανήκει μόνο μία αιχμή από τον Θέρμο, η 2 (εικ. 2). Η λεπίδα είναι φυλλόσχημη με στρογγυλεμένους ώμους, και έχει έντονα δηλωμένη κεντρική νεύρωση. Η αιχμή του Θέρμου όμως δεν πληροί ένα από τα χαρακτηριστικά του τύπου, την ισομήκη με τον αυλό λεπίδα⁶⁸. Η αιχμή 2 (εικ. 2) μοιάζει με την αιχμή δόρατος M53 από τον αθηναϊκό Κεραμεικό. Προέρχεται από τον τάφο 38 και χρονολογείται στην πρώιμη Γεωμετρική περίοδο και συγκεκριμένα στον 9^ο αι. π.Χ.⁶⁹. Τόσο στη Βίτσα όσο και στη Βεργίνα, ο τύπος δεν αντιπροσωπεύεται⁷⁰. Στην Ολυμπία υπάρχουν δύο αιχμές δόρατος που μοιάζουν με την αιχμή 2. Η μία είναι δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθεί⁷¹ και η δεύτερη

⁶³ Για την πλήρη περιγραφή του τύπου και παράλληλα βλ. Snodgrass 1964,σελ. 120.

⁶⁴ Hammond 1967, σελ. 339. Wardle 1972, σελ. 248-249. Σημειώνεται επίσης ότι οι οπλίτες έφεραν δύο δόρατα, το ένα εκ των οποίων ήταν μικρότερων διαστάσεων. Βλ. σχετικά Anderson 1991, σελ. 19.

⁶⁵ Kraiker & Kübler 1939, σελ. 101, πίν. 31.

⁶⁶ Stillwell 1948, σελ. 119, πίν. 48.30.

⁶⁷ Snodgrass 1964, σελ.120.

⁶⁸ Snodgrass 1964, σελ. 120.

⁶⁹ Kübler 1954, 234, πίν. 165. Snodgrass 1964, σελ. 121, D4. Avila 1983, αρ. 892, σελ. 136, πίν. 36.

⁷⁰ Ανδρόνικος 1961, σελ. 271-272. Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 300-301.

⁷¹ Baitinger 2001,σελ. 47, αρ. 636, πίν. 23.

χρονολογείται στη Γεωμετρική περίοδο⁷². Η αιχμή του Θέρμου πιθανόν να είναι λίγο μεταγενέστερη και να χρονολογείται στην Υστερογεωμετρική περίοδο. Προς αυτήν την κατεύθυνση συνηγορεί και η ύπαρξη έντονα δηλωμένης κεντρικής νεύρωσης, στοιχείο που αρχίζει να εξαλείφεται κατά την πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο στις αιχμές δοράτων που έχουν βρεθεί στην Ολυμπία⁷³.

Τύποι D₁ και D₂

Πρόκειται για δύο υποκατηγορίες του τύπου D του Snodgrass, δείγματα του οποίου απαντούν στη Βίτσα⁷⁴ αλλά όχι και στη Βεργίνα. Στον Θέρμο απαντούν δείγματα και των δύο τύπων.

Ο τύπος D₁ εκπροσωπείται από τις αιχμές δοράτων **3** (εικ. 3, πίν. 67), **4** (εικ. 4), **5** (εικ. 5, πίν.85) και **6** (εικ. 6). Η λεπίδα είναι σχεδόν ισομήκης με τον αυλό και φέρει ανάγλυφη κυρτή ή οξεία ράχη⁷⁵. Τα τρία πρώτα παραδείγματα προέρχονται από τις νεότερες ανασκαφικές έρευνες του Ναού του Θερμίου Απόλλωνος ενώ το τελευταίο προέρχεται από τις παλαιές ανασκαφές, πιθανότατα του Ρωμαίου.

Στη Βίτσα ο τύπος αντιπροσωπεύεται με τέσσερα δείγματα, δύο από τα οποία χρονολογούνται στο τρίτο ή στο δεύτερο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ.⁷⁶ και δύο στον 5^ο αι π.Χ.⁷⁷. Οι αιχμές του Θέρμου βρίσκονται πιο κοντά στα παραδείγματα του 8^{ου} αι π.Χ. και μάλιστα στην αιχμή δόρατος 4839/τ.36 που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ.⁷⁸

Λαμβάνοντας υπόψη τη χρονολόγηση των οστράκων από το λάκκο με τα κτιστά τοιχώματα (ομ. 103 και 104/94), στον οποίο βρέθηκε η αιχμή **3**, στην Ύστερη Γεωμετρική-πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο⁷⁹ καθώς και την χρονολόγηση του χάλκινου ειδωλίου κελητίζοντος ιππέα, το οποίο επίσης τοποθετείται στην Ύστερη

⁷² Baitinger 2001, σελ. 50-51, αρ. 799, πίν. 34.

⁷³ Baitinger 2001, σελ. 51.

⁷⁴ Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 301.

⁷⁵ Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 301.

⁷⁶ Για τις αιχμές του 8^{ου} αι. π.Χ. βλ. Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 88-89, τάφος 36, πίν. 128δ και σχ. 93δ, σελ. 193-195, τάφος 136, πίν. 310δ, σχ. 93γ.

⁷⁷ Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 18-20, τάφος 18, πίν. 18γ-δ και σχ. 93 α και 93β, και σελ. 301.

⁷⁸ Βοκοτοπούλου 1986, σελ 88 – 89, πίν. 128 δ και σχ. 93δ.

⁷⁹ Παπαποστόλου 1994, σελ. 111.

Γεωμετρική – πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο⁸⁰, μαζί με το οποίο βρέθηκε η αιχμή **5** (εικ. 5, πιν. 65), θα ήταν πιθανή η τοποθέτηση των τεσσάρων αιχμών του τύπου αυτού στον Θέρμο στο β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. και ίσως περί τα τέλη αυτού.

Στον τύπο D₂ κατατάσσονται δύο παραδείγματα, το **7** (εικ. 7, πίν.66) και το **8** (πίν. 1). Ο τύπος χαρακτηρίζεται από τις μεγαλύτερες διαστάσεις του αυλού από τη λεπίδα. Η τελευταία φέρει διαμήκη κυρτή ράχη, που της προσδίδει γωνιώδες ή ρομβοειδές περίγραμμα⁸¹.

Τα παραδείγματά μας μπορούν να χρονολογηθούν στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο. Συγκεκριμένα τα παράλληλα από τη Βίτσα τοποθετούνται χρονικά στο α' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ.⁸² ενώ δείγματα του ίδιου τύπου από το Καλαπόδι χρονολογούνται στη Γεωμετρική περίοδο⁸³. Οι δύο αιχμές του Θέρμου πιθανότατα να ανήκουν στα μέσα ή στο β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ.

Τύπος Ε

Πρόκειται για αιχμές μεγάλου μεγέθους, οι οποίες έχουν ωοειδή λεπίδα με ανάγλυφη διαμήκη ράχη και αναλογικά κοντό αυλό με δύο οπές προσήλωσης.⁸⁴ Και τα έξι παραδείγματα που έχουν βρεθεί στον Θέρμο (**9**,εικ. 8, **10**, εικ. 9, **11**, εικ. 10, **12**, εικ.11, **13**, εικ. 12, **14**, εικ. 13) προέρχονται από τις παλαιές ανασκαφές του Ρωμαίου. Ο τύπος απουσιάζει εντελώς από τις ταφές της Βεργίνας ενώ αντιπροσωπεύεται στη Βίτσα⁸⁵, την Ολυμπία⁸⁶, τον Αετό της Ιθάκης⁸⁷ και την Κύπρο⁸⁸. Τα παραδείγματα από την Ιθάκη και την Κύπρο είναι δυστυχώς αχρονολόγητα. Οι αιχμές από την Ολυμπία χρονολογούνται στα τέλη του 8^{ου} αι.

---

⁸⁰ Παπαποστόλου 2008, σελ. 146.

⁸¹ Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 301.

⁸² Πρόκειται για τις αιχμές: 2474/T92(750 – 720 π.Χ.), 5251/ T156 (μέσα 8^{ου} αι π.Χ.) και 5453 /T 174 και 5454/ T174 (β' τέταρτο 8^{ου} αι π.Χ.). Βλ σχετικά Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 105 – 106, 198, 126 – 128 και σελ 300 –301 αντίστοιχα.

⁸³ Felsch & Kienast 1975, σελ. 16, εικ. 24 και σελ. 21 για τη χρονολόγηση των αντικειμένων.

⁸⁴ Snodgrass 1964, σελ. 121.

⁸⁵ Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 301, και σημ. 255.

⁸⁶ Weber 1944, σελ.152 και 153, καθώς πίν. 59 a,b και c.

⁸⁷ Benton 1953, σελ. 356, εικ. 35.

⁸⁸Snodgrass 1964, σελ. 121, E11.

π.Χ. ή στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ.⁸⁹ ενώ τα ασφαλώς χρονολογημένα παραδείγματα που έχουμε από τη Βίτσα, εντάσσονται σε δύο χρονικές περιόδους: στα τέλη 8^{ου} ή αρχές 7^{ου} αι π.Χ. και στον 4^ο αι π. Χ.και μάλιστα στο γ' τέταρτο αυτού⁹⁰.

Με βάση το υλικό της Βίτσας και της Ολυμπίας, οι αιχμές **9** (εικ. 8), **10** (εικ. 9), **11** (εικ.10), **12** (εικ.11), **14** (εικ. 13) φαίνεται να χρονολογούνται στον 7^ο αι. π.Χ. ή ίσως και λίγο αργότερα. Η σύγκριση με τα γεωμετρικά παραδείγματα της Βίτσας και της Ολυμπίας δείχνει ότι το υλικό από τον Θέρμο είναι μεταγενέστερο, δεδομένου ότι χαρακτηρίζεται από πιο αρμονικές αναλογίες μεταξύ αυλού και λεπίδας, καθώς και από την πιο αποστρογγυλεμένη πτέρνα αυλού σε σχέση με τα γεωμετρικά παραδείγματα. Η αιχμή **13** (εικ. 12) είναι υστερότερη λόγω της έντονης ομοιότητάς της με την αιχμή 5371/T171 της Βίτσας, η οποία χρονολογείται στα 350 – 325 π.Χ. Ο τύπος αυτός θεωρείται ότι έχει δεχθεί ιταλική επίδραση⁹¹.

Τύπος G

Πρόκειται για έναν πρώιμο τύπο μεσαίου μεγέθους, με λεπίδαγωνιάδους ή ρομβοειδούς τομής. Απαντάται από τον ύστερο 11^ο αι π.Χ. μέχρι και τον 6^ο αι. π.Χ. Ο τύπος όμως, αν και έχει μεγάλη διάρκεια ζωής φαίνεται, τουλάχιστον με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, πως είχε περιορισμένη διάδοση, καθώς τα γνωστά παραδείγματά του είναι ελάχιστα, και περιορίζονται στην Αττική, την Κύπρο, το Trebenishte⁹² ενώ πρόσφατα βρέθηκαν αιχμές του τύπου αυτού στο Καλαπόδι⁹³. Στον Θέρμο, ο τύπος αντιπροσωπεύεται από εννέα αιχμές, τις **15** (εικ. 14 και πίν. 14), **16** (πίν. 14), **17** (εικ. 15), **18** (εικ. 16), **19** (εικ. 17, πίν.68), **20** (εικ. 18), **21** (εικ. 19), **22** (εικ. 20) και **23** (εικ. 21, πίν.70). Οι αιχμές αυτές παρουσιάζουν ομοιότητες

⁸⁹ Baitinger 2001, σελ. 51. Πρόκειται για τις αιχμές δόρατος 793,794,796. Οι τρεις αυτές αιχμές δοράτων δημοσιεύτηκαν αρχικά από τον Weber 1944, σελ. 147, 152,153. Την αιχμή του πίν. 59 α που αντιστοιχεί με την 794 του Baitinger ,τη χρονολόγησε στη Γεωμετρική περίοδο ενώ τις αιχμές των πινάκων 59b, c (793 και 796 του Baitinger αντίστοιχα), λόγω των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών τους, στην Ανατολίζουσα περίοδο.

⁹⁰ Πρόκειται για τις αιχμές 2457/T95 και 2458/T95 (τέλη 8^{ου} ή αρχές 7^{ου} αι π.Χ.), 5371 /T171 (350 – 325 π.Χ.). Η αιχμή δόρατος 2428/1965 (Αρχαϊκών ή Κλασικών χρόνων) δεν προέρχεται από ασφαλώς χρονολογημένο ανασκαφικό σύνολο. Βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 62 πίν. 86β, σχ. 95β και γ ,σελ. 188 – 189, πίν. 302β, σχ. 99γ και σελ. 216, πίν. 329α, σχ. 95α αντίστοιχα.

⁹¹ Snodgrass 1964, σελ. 135.

⁹² Snodgrass 1964, σελ. 122 -123.

⁹³ Felsch & Kienast 1975, σελ. 16, εικ. 24β.

με τις γεωμετρικές αιχμές δοράτων από το Καλαπόδι⁹⁴ και με αιχμές από έναν Υστερογεωμετρικό τάφο από την Αγορά Αθηνών⁹⁵. Για τον λόγο αυτό θα μπορούσαν να τοποθετηθούν χρονικά στην Υστερογεωμετρική περίοδο.

Τύπος G₁

Οι αιχμές δοράτων αυτού του τύπου μοιάζουν με εκείνες του τύπου G του Snodgrass, αλλά ο αυλός τους διαφοροποιείται ως προς το ότι εξωτερικά είναι ρομβοειδούς τομής και εσωτερικά ωοειδούς. Για τον λόγο αυτό, θεωρούμε ότι πρόκειται για μία υποκατηγορία του τύπου G, την οποία ονομάζουμε G₁. Οι λεπίδες των αιχμών είτε έχουν διαμήκη κεντρική νεύρωση (24, πίν. 1, 25, εικ. 22, 26, πίν. 2, 27, εικ. 23 και πίν. 2, 28, πίν. 2, 29, εικ. 24 και πίν. 4, 31, εικ. 26) είτε δεν έχουν (30, εικ. 25). Παράλληλα του τύπου δεν υπάρχουν στη Βίτσα. Από τη Βεργίνα προέρχεται μόνο η αιχμή TVIII, που χρονολογείται στο α' μισό του 9^{ου} ου π.Χ.⁹⁶. Από την Ολυμπία αλλά και από το Καλαπόδι προέρχεται μία μόνο αιχμή του τύπου. Η αιχμή της Ολυμπίας⁹⁷ δεν μπορεί να χρονολογηθεί ενώ εκείνη από το Καλαπόδι⁹⁸ τοποθετείται χρονικά στον 6^ο/5^ο αι. π.Χ. Η εικόνα που διαμορφώνεται δείχνει ότι πρόκειται για μία σπάνια παραλλαγή του τύπου G που ίσως να έχει τοπικό χαρακτήρα. Ο τύπος στον Θέρμο αντιπροσωπεύεται από οκτώ αιχμές δοράτων (24-31), από τις οποίες μόνο η 30 θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον ύστερο 7^ο/πρώιμο 6^ο αι. π.Χ., αφού εμφανίζει χρονολογικά χαρακτηριστικά που απαντούν σε έξι αιχμές δοράτων διαφορετικών, με βάση την κατάταξη του Baitinger, τύπων από την Ολυμπία⁹⁹. Επιπλέον το στοιχείο της ύπαρξης κεντρικής

⁹⁴ Felsch & Kienast 1975, σελ. 16, εικ. 24β και σελ. 21 για τη χρονολόγηση.

⁹⁵ Blegen 1952 πίν. 75 c2, 75 c3.

⁹⁶ Πέτσας 1963, σελ. 217-220. Ανδρόνικος 1969, σελ. 128, 271- 272, 279 εικ. 106, πίν. 97. Avila 1983, σελ. 137, αρ. 917, πίν. 39, αρ. 917.

⁹⁷ Avila 1983, σελ. 137, αρ. 918, πίν. 39. Εκτός από αυτή την αιχμή δόρατος στην Ολυμπία υπάρχουν και άλλες αιχμές με αυλό ρομβοειδούς διατομής αλλά οι λεπίδες τους δεν φέρουν κεντρική νεύρωση, και ίσως θα μπορούσε να υποτεθεί ότι αποτελούν μία ακόμη παραλλαγή του τύπου. Βλ. Baitinger 2001, αρ. 721, 762, 763, 764, 767, 872, 926, 927, 943. Δύο αιχμές από την Ερέτρια τέλος έχουν αυλό αυτού του τύπου, αλλά η διαμόρφωση της λεπίδας είναι διαφορετική, βλ. Avila 1983, αρ. 901 και 904, σελ. 136-137, πίν. 37.

⁹⁸ Schmitt 2007, αρ. 76, σελ. 435, πίν. 73.

⁹⁹ Βλ. σχετικά Baitinger 2001, αρ. 733, 762, 763, 764, 872, 927, οι οποίες αν και ανήκουν σε διαφορετικούς τύπους η διαμόρφωσή τους μοιάζει με εκείνη της αιχμής του Θέρμου. Για το σχολιασμό και τη χρονολόγηση των αιχμών βλ. αυτόθι, αρ. 733 σελ. 47, σημ. 440, πίν. 27, αρ. 762, 763, 764, σελ. 48-49, σημ. 450, πίν. 31, αρ. 872, 924, σελ. 52-53, σημ. 483.

νεύρωσης μόνο στο κατώτερο τμήμα της λεπίδας αποτελεί μία ακόμη απόδειξη για την ένταξή της αιχμής **30** σε αυτήν τη χρονολογική βαθμίδα¹⁰⁰. Οι υπόλοιπες αιχμές δοράτων πιθανότατα χρονολογούνται στην Υστερογεωμετρική / πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, χρονολόγηση που ενισχύεται από την παρατήρηση του Ρωμαίου ότι σιδερένιες αιχμές δοράτων βρέθηκαν μόνο στο μελανό στρώμα και όχι σε βαθύτερα στρώματα¹⁰¹.

Τύπος J

Ένα παράδειγμα από τον Θέρμο, το **32** (εικ. 27, πίν.69), αντιπροσωπεύει τον τύπο J, ο οποίος είναι από τους πιο διαδεδομένους στον ελλαδικό χώρο. Πρόκειται για αιχμές δοράτων μεγάλου μεγέθους, με φυλλόσχημη και στενή λεπίδα που έχει ανάγλυφη κυρτή ράχη¹⁰². Ο τύπος είναι ήδη γνωστός από την εποχή του Χαλκού τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κεντρική Ευρώπη¹⁰³.

Παράλληλο της αιχμής **32** αποτελεί η αιχμή δόρατος Ιη της Βεργίνας η οποία χρονολογείται στην Πρωτογεωμετρική περίοδο, χωρίς σαφέστερο χρονικό προσδιορισμό, καθώς βρέθηκε μέσα σε διαταραγμένες από την κατασκευή ενός ελληνιστικού τάφου επιχώσεις¹⁰⁴. Σαφέστερα χρονικά όρια παρέχουν οι τρεις αιχμές δόρατος του τύπου αυτού από τον τάφο 176/2 του Άργους, οι οποίες χρονολογούνται στο 700 περίπου π.Χ.¹⁰⁵. Πιθανόν η αιχμή του Θέρμου να χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ./αρχές 7^{ου} αι. π.Χ., όπως οι αιχμές του Άργους.

Τύπος P

Στον τύπο P εντάσσονται φυλλόσχημες επιμήκεις αιχμές δόρατος, με επίπεδη λεπίδα και κυλινδρικό αυλό¹⁰⁶. Πρόκειται για επτά αιχμές από τον ναό του Θερμίου Απόλλωνος (**33-38**, εικ. 28-33, πίν. 1, 3 και 70) και μία από τον ναό του Λυσείου Απόλλωνος (**39**, εικ. 34). Τα παράλληλα του τύπου στη Βίτσα,

---

¹⁰⁰ Baitinger 2001, σελ. 50-51.

¹⁰¹ Ρωμαίος 1915, σελ. 256.

¹⁰² Snodgrass 1964, σελ. 123 – 124. Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 301.

¹⁰³ Snodgrass 1964, σελ. 123-124.

¹⁰⁴ Ανδρόνικος 1969, σελ. 27 –28, 119, 271 και σελ. 281.

¹⁰⁵ Courbin 1974, Τάφος 176/2 αιχμές F 66, 67, 68 σελ. 75 – 84, 133 – 135, πιν. 48.

¹⁰⁶ Snodgrass 1964, σελ. 129 και Βοκοτοπούλου 1986 σελ. 301.

χρονολογούνται στον 9^ο και στον 8^ο αι. π.Χ.¹⁰⁷. Πλησιέστερες στις αιχμές του Θέρμου είναι εκείνες που ανήκουν στον 8^ο αι π.Χ. και μάλιστα στο γ' τέταρτο του αιώνα¹⁰⁸. Το μοναδικό παράδειγμα του τύπου από τη Βεργίνα¹⁰⁹, η αιχμή ΡΠ, πιθανότατα του 9^{ου} αι π.Χ., δεν βρίσκει παράλληλα στον Θέρμο.

Ομοιότητες παρατηρούνται επίσης και με τρεις αιχμές δοράτων από την Ολυμπία¹¹⁰. Αν και οι τρεις έχουν επίπεδη λεπίδα, ο Baitinger διακρίνει δύο κατηγορίες: τον τύπο Β8c, στον οποίο εντάσσονται οι αιχμές Ε12 και Ε 10¹¹¹ και τον τύπο Β10b για την αιχμή Ε59¹¹². Η κύρια διαφορά μεταξύ των δύο αυτών τύπων του Baitinger, είναι ότι, στον τύπο Β8c, η λεπίδα δεν έχει κεντρική νεύρωση και οι ακμές της είναι παράλληλες ενώ στον τύπο Β10b οι αιχμές μπορούν να είναι φυλλόσχημες και να έχουν κεντρική νεύρωση¹¹³. Επίσης το πλάτος των τελευταίων είναι μικρότερο από των πρώτων. Οι δύο πρώτες αιχμές προέρχονται από την επίχωση του Ρέματος κοντά στον θησαυρό της Γέλας και χρονολογούνται μεταξύ του ύστερου 7^{ου} και των μέσων του 6^{ου} α. π.Χ.¹¹⁴. Η τρίτη και τελευταία αιχμή, χρονολογείται στην Αρχαϊκή περίοδο¹¹⁵.

Οι αιχμές του Θέρμου βρίσκουν, όπως είδαμε παραπάνω, τα ακριβέστερα παράλληλά τους στις αιχμές του 8^{ου} αι. π.Χ. από τη Βίτσα¹¹⁶ και άρα πρέπει να τοποθετηθούν στο β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. Διδακτική επίσης είναι η σύγκριση με τις αιχμές δοράτων του β' μισού ή του γ' τετάρτου του 6^{ου} αι. π.Χ. από νεκροταφείο

---

¹⁰⁷ Βοκοτοπούλου 1986, σελ 301 σημ. 255.

¹⁰⁸ Πρόκειται για τις αιχμές δοράτων 2456/T33 (γ' τέταρτο 8^{ου} αι π.Χ.), 4868/T33(γ' τέταρτο 8^{ου} αι. π.Χ.), 2407/T32(γ' τέταρτο 8^{ου} αι. π.Χ.). Βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου 1986 σελ 82 – 83, πίν. 118 δ και 118 β, και σελ 80 – 82 και πίν. 117 γ αντίστοιχα.

¹⁰⁹ Ανδρόνικος 1969, σελ. 46, 126, 271, 278 και πίν. 75.

¹¹⁰ Weber 1944, σελ. 153, πίν. 60c, 60 d και 61e. Πρόκειται για τις αρ. 764, 762 και 921 στον Baitinger 2001, σελ. 171 και 186. Οι αριθμοί Ευρετηρίου του Μουσείου Ολυμπίας είναι Ε12, Ε10 και Ε59 αντίστοιχα.

¹¹¹ Baitinger 2001, σελ. 48-50.

¹¹² Baitinger 2001, σελ. 52-53.

¹¹³ Baitinger 2001, σελ. 48 και 52.

¹¹⁴ Baitinger 2001, σελ. 49 και σημ. 450.

¹¹⁵ Baitinger 2001, σελ. 53.

¹¹⁶ Η τοποθέτηση των αιχμών στον 8^ο αι. π. Χ. ενισχύεται αφενός από την αναφορά του Ρωμαίου ότι στο ανώτερο μελανό στρώμα βρήκε μόνο σιδερένιες αιχμές δοράτων (Ρωμαίος 1915, σελ. 228 και σελ. 250 όπου αντικρούεται η προηγούμενη πληροφορία) και αφετέρου από το μελανό χρώμα που βρίσκεται στο εσωτερικό του αυλού της αιχμής 37.

της Λάρισσας¹¹⁷, όπου οι αναλογίες είναι ραδινότερες και οι ώμοι της λεπίδας αποστρογγυλέμενοι, δηλωτικά μιας διαφορετικής χρονικής βαθμίδας.

Τύπος Q

Η αιχμή **40** (εικ. 35) ανήκει στον σπάνιο τύπο Q, ο οποίος χαρακτηρίζεται από το ρέον περίγραμμα της φυλλόσχημης λεπίδας και τον εξαιρετικά λεπτό αυλό¹¹⁸. Μία αιχμή δόρατος προερχόμενη από την πυρά XV της Άλου¹¹⁹, της γεωμετρικής περιόδου, μοιάζει με την αιχμή **40** (εικ. 35) του Θέρμου. Αχρονολόγητα δείγματα του τύπου βρέθηκαν στις Βάσσες και τους Δελφούς¹²⁰.

Η αιχμή **40** (εικ. 35) ωστόσο βρίσκει το ακριβές παράλληλό της στην αιχμή αρ. 746 από την Ολυμπία. Ο Baitinger¹²¹ μνημονεύει την ύπαρξη χάλκινων δειγμάτων του τύπου, ο οποίος θεωρεί ότι είναι ιταλικής προελεύσεως και χρονικά τοποθετείται στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. ή στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ., χρονολόγηση που θα μπορούσε να αποδοθεί και στη δική μας αιχμή.

Τύπος R

Πρόκειται για έναν τύπο δόρατος η αιχμή του οποίου δεν έχει κεντρική νεύρωση. Ο αυλός εισχωρεί στο κατώτερο τμήμα της λεπίδας όπου και σταματά¹²². Από τις έξι αιχμές που παρουσιάζουμε εδώ (**41-46**, εικ. 36-41 και πίν. 70), οι **45** (εικ. 40) και **46** (εικ. 41) βρέθηκαν τυχαία μετά από την κατολίπηση νεότερης ξερολιθιάς, που υπήρχε κατά μήκος της ποτιστικής αύλακας στ' ανατολικά του Ναού του Λυσείου Απόλλωνος.

Ο τύπος αντιπροσωπεύεται στη Βίτσα με πέντε παραδείγματα. Από αυτά μόνο οι δύο αιχμές του τάφου 136 εμφανίζουν ομοιότητες με τις δικές μας αιχμές

---

¹¹⁷ Τζιαφαλιάς 1978, σελ. 173, εικ. 18β. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η φωτογραφία δεν είναι καθαρή και δεν είναι σαφές εάν η αναφερόμενη αιχμή φέρει κεντρική νεύρωση ή όχι. Θεωρώ ότι δε φέρει και για το λόγο αυτό την εντάσσω στον τύπο P.

¹¹⁸ Snodgrass 1964, σελ. 131, U1.

¹¹⁹ Wace – Thompson 1911-12, σελ. 25 – 26 και πίν. 15-5.

¹²⁰ Για την αιχμή από τις Βάσσες, βλ. Κουρουνιώτης 1910, σελ. 319, εικ. 394ε. Για την αιχμή από τους Δελφούς βλ. Rolley 1960, σελ. 214, εικ. 936.

¹²¹ Baitinger 2001, σελ. 48, πίν. 28.

¹²² Snodgrass 1964, σελ. 130. Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 301.

και χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ.¹²³. Ο τύπος δεν απαντάται στη Βεργίνα.

Στην Ολυμπία υπάρχουν επτά¹²⁴ παραδείγματα, εντασσόμενα σε διαφορετικούς τύπους από τον Baitinger, αφού δεν ακολουθεί την κατάταξη του Snodgrass. Ανήκουν στον τύπο A6 (αρ. 703), που χρονολογείται μεταξύ του 7^{ου} αι. π.Χ. και του 5^{ου} αι. π.Χ.¹²⁵, στον τύπο B8b (αρ. 751, 770) που τοποθετείται χρονικά στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. – αρχές 6^{ου} αι. π.Χ.¹²⁶ και στον τύπο B9c (αρ. 847, 850, 851 και 854). Ο τελευταίος αυτός τύπος έχει μεγάλη διάρκεια χρήσης με αποτέλεσμα να βρίσκονται δείγματά του σε σύνολα που χρονολογούνται από τον 7^ο μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ.¹²⁷.

Πιθανότατα οι αιχμές του Θέρμου να χρονολογούνται στο β' μισό 8^{ου} αι. π.Χ./αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. χωρίς να είναι εφικτός ένας σαφέστερος χρονικός προσδιορισμός.

---

¹²³ Πρόκειται για τις αιχμές 2473/T136 και 4842/T136. Βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 166 – 167 και πίν. 265 β και 265 γ. Για τις υπόλοιπες αιχμές δόρατος από τη Βίτσα που εντάσσονται στον τύπο R, βλ. Βοκοτοπούλου 1986 σελ. 301, σημ. 255.

¹²⁴ Πρόκειται για τις αιχμές αρ. 703 751, 770, 847, 850, 851 και 854. Στον Baitinger 2001, στην αιχμή αρ. 850, πίν. 37, δεν έχει αποδοθεί το τμήμα του αυλού που εισχωρεί στο κατώτερο μέρος της λεπίδας, χαρακτηριστικό που διακρίνεται στον Weber 1944, πίν. 61b.

¹²⁵ Baitinger 2001, σελ. 47.

¹²⁶ Baitinger 2001, σελ. 49, πίν. 29, 30.

¹²⁷ Baitinger 2001, σελ. 52, πίν. 37. Οι αιχμές αρ. 703, 850, 854 χρονολογούνται από τον Weber 1944, σελ. 154 στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.

Ιδιόρρυθμες Αιχμές Δοράτων

Κάποιες από τις αιχμές που παρουσιάσαμε δεν ήταν δυνατόν να ενταχθούν στους προαναφερθέντες τύπους του Snodgrass και της Βοκοτοπούλου, λόγω των ιδιομορφιών που παρουσιάζουν. Πρόκειται για 3 αιχμές δοράτων, τις **47-49** (εικ. 42-44 και πίν. 3 και 5).

Η αιχμή **47** (εικ. 42, πίν. 3) είναι όχι μόνο ιδιόρρυθμη αλλά και εξαιρετικά σπάνια. Η ιδιορρυθμία της οφείλεται εν μέρει στην αποσπασματική διατήρησή της, καθώς το οξύ της άκρο έχει αποκρουσθεί. Επιπλέον η λεπίδα στερείται κεντρικής νεύρωσης, με αποτέλεσμα να μην είναι σαφές εάν έχουμε να κάνουμε με αιχμή δόρατος ή κάποιο εργαλείο. Αν και η εν λόγω αιχμή είναι σιδερένια το μόνο παράλληλο που εντοπίστηκε είναι χάλκινο: πρόκειται για μία αιχμή από το Βαφειό¹²⁸ που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΑ περίοδο. Ο Avila¹²⁹ την κατατάσσει στον τύπο II παραλλαγή Α, λόγω των διαστάσεων του αυλού της και του δαχτυλίου της. Επειδή και στη χάλκινη αιχμή λείπει το οξύ της άκρο και η κεντρική νεύρωση, ο μελετητής δεν κατόρθωσε να διαπιστώσει με ασφάλεια εάν πρόκειται για όπλο ή για εργαλείο.

Η χρονολόγηση της αιχμής δόρατος **47** (εικ. 42, πίν. 3) δεν είναι εφικτή καθώς όπως είδαμε λείπουν όχι μόνο παράλληλα αλλά και τα ανασκαφικά της δεδομένα.

Οι αιχμές **48** (εικ. 43, πίν. 5) και **49** (εικ. 44, πίν. 5) είναι χάλκινες και κατά μία έννοια θα μπορούσαν να θεωρηθούν ιδιόρρυθμες. Η προέλευση και των δύο είναι άγνωστη. Στο ευρετήριο του Μουσείου Θέρμου αναφέρεται ότι προέρχονται «*ἐκ τοῦ ὑπὸ τὸν βωμὸν γ' στρώματος τῆς δυτικῆς περιστάσεως*» ενώ σ'ένα σημείωμα που υπήρχε στην προθήκη του Μουσείου Θέρμου υπό την αιχμή δόρατος **48** (εικ. 43, πίν. 5) σημειώνεται: «*ἐκ τοῦ στρώματος τῶν πίθων τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη*».

Οι αιχμές **48** (εικ. 43, πίν. 5) και **49** (εικ. 44, πίν. 5) έχουν δημοσιευτεί τόσο από τον Wardle όσο και από τον Avila. Ο πρώτος¹³⁰ τις θεωρεί

¹²⁸ Τσούντας 1899, σελ. 129 -134.

¹²⁹ Avila 1983, σελ. 11- 12, αρ. 18.

¹³⁰ Wardle 1972, σελ. 87, αρ. 1111, 1112, πίν. 162.

παραδείγματα αιχμών δοράτων μυκηναϊκού¹³¹ τύπου. Σύμφωνα με τον μελετητή η παρουσία τους στον Θέρμο είναι εξαιρετικής σπουδαιότητας καθώς η ύπαρξη τέτοιων αντικειμένων στη ΒΔ Ελλάδα είναι εξαιρετικά σπάνια. Τις χρονολογεί στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού¹³².

Ο Avila¹³³ από την άλλη τις θεωρεί αιγαιακής καταγωγής, αν και αδυνατεί να βρεί παράλληλα και να τις εντάξει σε κάποιον από τους τύπους του. Μόνο για την αιχμή **48** (εικ. 43, πίν. 5), εντοπίζει ένα αδημοσίευτο παράλληλο που προέρχεται από την Ολυμπία, από τον θολωτό τάφο Β΄της Νεκρόπολης του Κλαδεού, το οποίο όμως δεν έχει χρονολογηθεί¹³⁴. Άλλα παράλληλα της αιχμής δεν ανιχνεύθηκαν σε δημοσιευμένα ευρήματα της Εποχής του Χαλκού¹³⁵.

Η έλλειψη παραλλήλων της εποχής του Χαλκού, κάνει τον Avila να θεωρεί πιθανή την τοποθέτησή των αιχμών **48** (εικ. 43, πίν. 5) και **49** (εικ. 44, πίν. 5) στην εποχή του Σιδήρου¹³⁶.

Ωστόσο κατά την μελέτη του υλικού διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν κάποια παράλληλα. Συγκεκριμένα για την αιχμή δόρατος **48** (εικ. 43, πίν. 5) εντοπίστηκε ένα παράλληλο από την Τροία, της Μέσης - Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Πρόκειται για αποσπασματικά σωζόμενη και ισχυρά οξειδωμένη αιχμή δόρατος, η οποία μοιάζει με την **48** (εικ. 43, πίν. 5) τουλάχιστον ως προς τη λεπίδα, αφού το μεγαλύτερο τμήμα του αυλού λείπει¹³⁷.

Όσον αφορά στην αιχμή **49** (εικ. 44, πίν. 5) φαίνεται πως θα μπορούσε να ενταχθεί στον τύπο C του Höckmann. Πρόκειται για έναν συνηθισμένο τύπο αιχμής δόρατος της Εποχής του Χαλκού, τα πρωιμότερα δείγματα του οποίου εντοπίζονται στην Κρήτη. Στη συνέχεια ο τύπος εμφανίζεται στην Αργολίδα και γίνεται ο κυρίαρχος τύπος δοράτων. Κύρια χαρακτηριστικά του είναι το μεγαλύτερο μήκος του αυλού σε σχέση με εκείνο της αιχμής καθώς και το μεγάλο

---

¹³¹ Ως μυκηναϊκό θεωρεί τον τύπο εκείνο των αιχμών δοράτων που έχουν μακριές λεπίδες και μακρούς σχιστούς αυλούς, οι οποίοι όμως στερεώνονται στον κοντό όχι με τη βοήθεια ήλων αλλά με τη βοήθεια *πόρκη* βλ. σχετικά Wardle 1972, σελ. 252. Wardle 1977, σελ. 193.

¹³² Wardle 1972, σελ. 87.

¹³³ Avila 1983, σελ. 56 – 58.

¹³⁴ Avila 1983, σελ. 58, αρ. 125.

¹³⁵ Höckmann 1980, σελ. 13-116.

¹³⁶ Avila 1983, σελ. 57, σημ. 6.

συνολικό μήκος της αιχμής, το οποίο σε κάποια αντικείμενα φτάνει μέχρι τα 0,6μ¹³⁸. Στην αιχμή 49 (εικ. 44, πιν.5) ωστόσο η αιχμή θα πρέπει να είχε το ίδιο μήκος με τον αυλό, στοιχείο που παρατηρείται σε δύο αιχμές του τύπου από την Κρήτη που χρονολογούνται στην Υστερομινωική ΙΙ περίοδο¹³⁹.

Οι δύο αυτές αιχμές δεν είναι σαφές που βρέθηκαν. Τα δύο σημειώματα που τις συνόδευαν δεν είναι ιδιαίτερος διαφωτιστικά. Οι πιθανές τοποθεσίες εύρεσης θα μπορούσαν να είναι είτε ο χώρος του δυτικού πτερού του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνος είτε η γλωσσοειδής άσκαπτη λωρίδα γης που έβαινε παράλληλα προς τον δυτικό στυλοβάτη και την οποία ανέσκαψε ο Ρωμαίος¹⁴⁰.

Στο σχέδιο του ναού του Θερμίου Απόλλωνος που δημοσιεύει ο Ρωμαίος δηλώνονται στο χώρο του δυτικού πτερού τέσσερις πίθοι, για τις συνθήκες εύρεσης των οποίων δεν έχουμε ειδήσεις¹⁴¹. Σύμφωνα με αυτό το σχέδιο στον χώρο του δυτικού πτερού αποκαλύφθηκαν δύο πιθάρια (σχ. 3 όπου οι πίθοι δηλώνονται με τα γράμματα ι και κ), τα οποία απέχουν αρκετά μεταξύ τους και επιπλέον δεν είναι σαφές εάν τα αποκάλυψε για πρώτη φορά ο Ρωμαίος ή είχαν ήδη αποκαλυφθεί από τον Σωτηριάδη. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ανασκαφικών εργασιών από τον Ι. Παπαποστόλου επανεπιβεβαιώθηκε το σημείο του πίθου ι, που στο σχέδιο του Ρωμαίου απεικονίζεται βορείως της 4^{ης} βάσης της «ελλειπτικής περιστασης». Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε υπόλοιπο καμπύλης αργολιθοδομής που όπως φαίνεται περιέβαλλε το πιθάρι, το οποίο απομάκρυνε ο Ρωμαίος¹⁴².

Το πιθάρι πρέπει να προϋπήρχε καθώς προηγείται της διαδοχής των στρωμάτων της στρωματογραφικής τομής 15¹⁴³. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τα υπόλοιπα πιθάρια που αποκαλύφθηκαν βορειότερα, στο ύψος της στρωματογραφίας

---

¹³⁷ Δημακοπούλου 1990, σελ. 237, αρ. 162. Πρόκειται για την χάλκινη αιχμή δόρατος που εκτίθεται στο Μουσείο Πρωτοϊστορίας των Κρατικών Μουσείων του Βερολίνου με αρ. Ευρετηρίου 6447.

¹³⁸ Höckmann 1980, σελ.22.

¹³⁹ Πρόκειται για τις αιχμές C13 και C14 βλ. σχετικά Höckmann 1980, σελ.24, εικ. 3 και σελ. 133 για τη χρονολόγηση των αιχμών και βιβλιογραφία.

¹⁴⁰ Ρωμαίος 1915, σελ. 228.

¹⁴¹ Ρωμαίος 1915, σελ. 231, εικ. 2 και σελ. 251.

¹⁴² Παπαποστόλου 1995, σελ. 99, εικ. 5 και πιν. 44β, 46α.

¹⁴³ Παπαποστόλου 1995, σελ. 99.

16α¹⁴⁴ και με τον πίθο που αποκαλύφθηκε παρά τον δυτικό τοίχο του Μεγάρου Β¹⁴⁵. Το πιθάρι της στρωματογραφικής τομής 16α είναι μεταγενέστερο της καταστροφής του Μεγάρου Β¹⁴⁶. Αντίθετα το πιθάρι που αποκαλύφθηκε παρά τον δυτικό τοίχο του Μεγάρου Β προϋπήρχε της κατασκευής του Μεγάρου Β. Επειδή όμως συνέχισε να χρησιμοποιείται και κατά τη διάρκεια ζωής του Μεγάρου Β, προστατεύθηκε με λίθινο περίβλημα το οποίο συνδέθηκε κατασκευαστικά με τον δυτικό τοίχο του Μεγάρου Β¹⁴⁷. Επάνω στη νότια πλευρά του περιβλήματος υψώνεται μεταγενέστερος καμπυλόσχημος τοίχος, ο οποίος πρέπει να κατασκευάστηκε μετά από την καταστροφή του Μεγάρου Β, με σκοπό να οριοθετήσει και να προστατεύσει το πιθάρι έπειτα από τη νέα ανύψωση του χώρου¹⁴⁸. Αν οι αιχμές **48** (εικ. 43 και πίν. 5) και **49** (εικ. 44 και πίν. 5) βρέθηκαν σε στρώματα περιμετρικά των πίθων αυτών, τότε το πιθανότερο είναι να μην είναι προϊστορικές αλλά της Εποχής του Σιδήρου καθώς κάποια από τα πιθάρια χρησιμοποιήθηκαν είτε κατά τη διάρκεια ζωής του Μεγάρου Β είτε κατά την περίοδο χρήσης της εστίας που ακολουθεί την καταστροφή του¹⁴⁹. Η απουσία ωστόσο παραλλήλων που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην Εποχή του Σιδήρου μας προβληματίζει ως προς την απόδοση των αιχμών σε αυτή τη χρονική περίοδο.

Το σημείωμα ωστόσο του Ρωμαίου καθιστά ως πιθανό τόπο εύρεσης των αιχμών και την λωρίδα άσκαπτης γης που εντόπισε να βαίνει παράλληλα προς τον δυτικό στυλοβάτη. Στο βόρειο άκρο αυτής υπήρχε η συστάδα των έξι¹⁵⁰ πίθων που είχε βρει ο Σωτηριάδης¹⁵¹. Τα πιθάρια αυτά ήταν γεμάτα με χόμα ανάμικτο με τεμάχια ανθράκων και πολλή στάχτη, η οποία περιείχε μικρά καμένα οστά

¹⁴⁴ Παπαποστόλου 1996, σελ. 177. Παπαποστόλου 1997, σελ. 127, πίν. 73α. Το πιθάρι αυτό δεν δηλώνεται στο σχέδιο που δημοσιεύει ο Ρωμαίος 1915, σελ. 231 εικ. 2.

¹⁴⁵ Παπαποστόλου 1992, σελ. 99-101. Το πιθάρι αυτό δεν βρίσκεται στον χώρο του δυτικού περσού αλλά στο βόρειο τμήμα του σηκού του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα και στο σχέδιο του Ρωμαίου 1915, σελ. 231, εικ. 2 δηλώνεται με το γράμμα θ.

¹⁴⁶ Παπαποστόλου 1997, σελ. 127.

¹⁴⁷ Παπαποστόλου 2008, σελ. 79. Από τα χόματα του σημείου όπου το περίβλημα εφάπτεται με τον δυτικό τοίχο, προέρχεται ένα πιθανό πόδι μυκηναϊκού ειδωλίου (ομ. 89/93).

¹⁴⁸ Παπαποστόλου 1992, σελ. 101.

¹⁴⁹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 173-174.

¹⁵⁰ Άνθασμένα ο Ρωμαίος αναφέρει ότι ο Σωτηριάδης βρήκε στο σημείο αυτό « συστάδα έξι πίθων». Βλ. Ρωμαίος 1915, σελ. 228. Ο Σωτηριάδης 1900, σελ. 177, γράφει ότι « ..... Όλόκληρος μάλιστα συστάς αυτών, έπτά έν συνόλω, εύρέθη έξωθεν τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτου τοῦ περσοῦ.....».

¹⁵¹ Σωτηριάδης 1900, σελ. 177, εικ. 3.

ζώνων¹⁵². Ο Ρωμαίος δεν αναφέρεται στη σχέση του μελανού χώματος των γεωμετρικών χαλκών με τους πίθους αυτούς. Αντίθετα ο Σωτηριάδης μας πληροφορεί ότι το στρώμα της στάχτης έφθανε ισόπαχο έως τους πίθους όχι όμως περιμετρικά αυτών¹⁵³. Στην πρώτη του ωστόσο δημοσίευση γράφει ότι το σπιθαμιαίο στρώμα της τέφρας τους κάλυπτε και στο εσωτερικό τους υπήρχαν χώματα αναμεμειγμένα με άνθρακες και καμένα οστά¹⁵⁴.

Στην περίπτωση αυτή οι δύο χάλκινες αιχμές δοράτων **48** και **49** (εικ. 43, 44, πιν. 5) θα πρέπει να βρέθηκαν στο εσωτερικό της προϊστορικής οικίας τα κατάλοιπα της οποίας είναι ορατά ακόμη και σήμερα δυτικά του δυτικού στυλοβάτη του ναού και άρα να ανήκουν στην προϊστορική περίοδο, γεγονός που συνάδει και με τη χρονολόγηση των παραλλήλων που εντοπίσαμε. Δεν είναι σαφές ωστόσο εάν ανήκουν στην πρώτη ή στη δεύτερη φάση του κτιρίου¹⁵⁵, αν και με βάση τα παράλληλα διαγράφεται πιθανό το ενδεχόμενο να χρονολογούνται στην ΥΕΙΙΑ περίοδο.

Σαυρωτήρες

Ο αριθμός των σαυρωτήρων, που προέρχονται από τον Θέρμο, συγκριτικά με τις αιχμές δοράτων, είναι πάρα πολύ μικρός. Τα παραδείγματα ανέρχονται σε δέκα. Πιθανόν αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, η χρήση του δεν ήταν διαδεδομένη πριν από τον 6^ο αι. π.Χ.¹⁵⁶

Η πρωιμότερη αναφορά της λέξης *σαυρωτήρ* απαντάται στον Όμηρο και μάλιστα στην *Ιλιάδα*¹⁵⁷ ενώ είναι γνωστές και η ονομασίες *στύραξ* και *ούριαχός*. Η χρήση του ήταν πολύ σημαντική για τη φάλαγγα, καθώς βοηθούσε στο ζύγισμα του δόρατος. Ο οπλίτης, όταν δεν το χρησιμοποιούσε μπορούσε να το στηρίξει

---

¹⁵² Σωτηριάδης 1909, σελ. 12-13.

¹⁵³ Σωτηριάδης 1909, σελ. 13.

¹⁵⁴ Σωτηριάδης 1900, σελ. 177-178. Στη σελ. 179 πιστεύει, δεν έχει ελέγξει, ότι οι πίθοι προϋπήρχαν του βωμού και μετά από την ακρήστευσή τους χρησιμοποιήθηκαν για την εναπόθεση της τέφρας.

¹⁵⁵ Ρωμαίος 1915, σελ. 228. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και η αναφορά του Ρωμαίου 1915, σελ. 229 ότι μόνο το ανώτερο στρώμα ανήκει στη γεωμετρική εποχή «κατά δε το υπόλοιπον βάθος εις εποχή παλαιότεραν, δηλ. την τοῦ χαλκοῦ».

¹⁵⁶ Anderson 1991, σελ. 24.

¹⁵⁷ I 153.

στο έδαφος ενώ ταυτόχρονα απέτρεπε το σάπισμα αλλά και το σχίσμο του ξύλινου καυλού. Κατά τη διάρκεια της μάχης χρησιμοποιούνταν στη θανάτωση των πληγωμένων και πεσμένων στο έδαφος εχθρών ενώ σε περίπτωση που έσπαγε το ανώτερο τμήμα του δόρατος όπου και η αιχμή του, το όπλο δεν αχρηστευόταν και μπορούσε ακόμη να χρησιμοποιηθεί από τον οπλίτη¹⁵⁸. Η γενίκευση της χρήσης του κατά τον 6^ο αι. π.Χ. θεωρείται ότι οφείλεται στο γεγονός ότι εξυπηρετούσε καλύτερα τις ανάγκες της φάλαγγας και αποτελεί μία τεχνολογική εξέλιξη¹⁵⁹.

Όσον αφορά στην τυπολογική τους κατάταξη, ακολουθήθηκε εκείνη του Weber¹⁶⁰, η οποία μέχρι πρόσφατα ήταν και η μοναδική καθώς ούτε ο Snodgrass αλλά ούτε και η Βοκοτοπούλου είχαν ασχοληθεί με το θέμα. Δεν είναι λίγες οι φορές που οι σαυρωτήρες θεωρούνται αιχμές δοράτων. Οι πρόσφατες μελέτες του Baitinger για την Ολυμπία και του Schmitt για το Καλαπόδι, δεν είναι ιδιαίτερα εύχρηστες καθώς η τυπολογία τους έχει αυστηρά τοπικό χαρακτήρα. Στον Θέρμο διακρίνονται δύο τύποι, ο κυλινδρικός και ο τετράπλευρος, με τον δεύτερο να έχει δύο παραλλαγές. Στον πίνακα που ακολουθεί βλέπουμε τη διάκριση των σαυρωτήρων σε τύπους.

Κυλινδρικοί	Τετράπλευροι
71	76
72	77
73	78
74	79
75	80

Κυλινδρικοί Σαυρωτήρες

Οι σαυρωτήρες **71-75** (εικ. 53-55, πίν. 9), ανήκουν στον τύπο των κυλινδρικών σαυρωτήρων. Σύμφωνα με τον Weber οι κυλινδρικοί σαυρωτήρες,

---

¹⁵⁸ Hanson 1991, σελ. 71-74.

¹⁵⁹ Hanson 1991, σελ. 76.

¹⁶⁰ Weber 1944, σελ. 146-165.

στην Ολυμπία τουλάχιστον, είναι ύστερογεωμετρικοί ¹⁶¹. Στη Βίτσα¹⁶² υπάρχουν μόνο δύο παραδείγματα, του πρώιμου και του β' τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα. Στη Βεργίνα αντίθετα δεν έχει βρεθεί κανένας σαυρωτήρας. Στην Κόρινθο υπάρχουν 3 κυλινδρικοί σαυρωτήρες, οι οποίοι ωστόσο χαρακτηρίζονται ως αιχμές δοράτων. Προέρχονται από τον λεγόμενο «βαρβαρικό τάφο»¹⁶³ που βρέθηκε στη Ν. Στοά και χρονολογείται στον 7^ο αι π.Χ.. Του ίδιου τύπου σαυρωτήρες βρέθηκαν στο Σπήλαιο της Πόλης στην Ιθάκη¹⁶⁴: πρόκειται για δύο κυλινδρικούς σαυρωτήρες οι οποίοι δεν εντάσσονται σε κάποιο ανασκαφικό σύνολο καθώς είναι τυχαία ευρήματα και επομένως αχρονολόγητα. Ένας σιδερένιος σαυρωτήρας έχει βρεθεί στον τάφο 39 του νεκροταφείου της Τούμπας στο Λευκαντί της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής περιόδου¹⁶⁵.

Ο τύπος εμφανίζεται και στο ιερό της Αθηνάς Ιωνίας στη Φίλια¹⁶⁶ με δύο παραδείγματα να χρονολογούνται στη Γεωμετρική περίοδο. Τέλος δύο δείγματα του τύπου δημοσιεύονται από την Γκαδόλου και προέρχονται από το Άνω Μαζαράκι Αχαΐας¹⁶⁷. Χρονολογούνται στο β' μισό του 8^{ου} αι. π. Χ.

Οι σαυρωτήρες **71-75** (εικ. 53-55, πίν. 9, 73) μοιάζουν περισσότερο με τους σαυρωτήρες της Πόλης της Ιθάκης, της Κορίνθου, της Φίλιας και του Άνω Μαζαρακίου Αχαΐας ενώ με τα παραδείγματα της Βίτσας δεν παρατηρείται καμία ομοιότητα. Επομένως οι σαυρωτήρες του Θέρμου θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα τέλη του 8^{ου} αι./ αρχές 7^{ου} αι. π.Χ., χρονολόγηση που συνάδει με αυτή της αιχμής δόρατος **5** (εικ. 5, πίν. 65) που βρέθηκε μαζί με τους σαυρωτήρες **73** και **74** (εικ. 54, 55, πιν. 73).

---

¹⁶¹ Weber 1944,σελ. 158.

¹⁶² Πρόκειται τους σαυρωτήρες 4849/Γ70και 2295/Τ 123, βλ Βοκοτοπούλου 1986 , σελ. 97-99 σελ. 117 και πίν. 181 β και σχέδιο 104 ε αντίστοιχα. Ο πρώτος χρονολογείται στο β' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ. ενώ ο δεύτερος στις αρχές του ίδιου αιώνα. Ωστόσο ο δεύτερος έχει το σχήμα κόλουρου κώνου δηλ. δεν λήγει σε οξύ άκρο αλλά σε επίπεδο δίσκο.

¹⁶³ Davidson 1952, σελ. 201, αρ. 1537, 1538, 1539,πίν. 92.

¹⁶⁴ Benton 1934/5, σελ. 71 εικ. 20.

¹⁶⁵ Porpham and Lemos 1996, πίν. 43 αρ. 34 και πίν. 148 σχόλιο στη σελ. 204.και σχεδ. 2 όπου και η προτεινόμενη χρονολόγηση των τάφων.

¹⁶⁶ Kilian 1981, σελ. 145 και εικ. 9 , σαυρωτήρας νο 2. Ο σαυρωτήρας αυτός επανεξετάζεται από την Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 143, αρ. 2249, πίν. 147, 2249 και θεωρεί ότι δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια.

¹⁶⁷ Πρόκειται για τις θεωρούμενες αιχμές ακοντίου Β7 και Β8, που στην ουσία είναι σαυρωτήρες. Γκαδόλου 1996-1997, σελ. 54 , εικ.15,16 και σχ. 5 αρ. 20.

Τετράπλευροι Σαυρωτήρες

Οι σαυρωτήρες **76-80** (εικ. 56-59, πίν. 3, 10) ανήκουν στην κατηγορία των τετράπλευρων σαυρωτήρων. Μπορούν να διακριθούν δύο παραλλαγές. Στην πρώτη παραλλαγή ανήκουν οι σαυρωτήρες **76 -79** (εικ. 56-58, πίν. 3 και 10), που έχουν αυλό κυλινδρικό και αιχμή τετράγωνη. Στην δεύτερη παραλλαγή ανήκει ο σαυρωτήρας **80** στον οποίο υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ του αυλού και της ακμής.

Έξι σαυρωτήρες της πρώτης παραλλαγής βρέθηκαν στις ανασκαφές του ιερού στο Καλαπόδι και αποτελούν τον τύπο II, παραλλαγή α. Χρονολογούνται από την Υστερογεωμετρική/πρώιμη Αρχαϊκή εποχή μέχρι και τον 6^ο αι. π.Χ.¹⁶⁸. Επίσης αντικείμενα του ίδιου τύπου προέρχονται από το ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια¹⁶⁹, και χρονολογούνται στη Γεωμετρική περίοδο. Οι σαυρωτήρες του Θέρμου **77, 78** και **79** (εικ. 56-58 και πίν. 3) μοιάζουν με τον σαυρωτήρα 328 του Καλαποδίου που χρονολογείται στην Υστερογεωμετρική/πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο και με τον σαυρωτήρα αρ. 7 της Φίλιας, που χρονολογείται στη Γεωμετρική περίοδο. Επομένως θα ήταν πιθανή η χρονολόγηση των σαυρωτήρων αυτών στην Υστερογεωμετρική/πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο.

Ο σαυρωτήρας **76** (πίν. 10) ανήκει στην παραλλαγή β του τύπου II του Καλαποδίου, όπου μεταξύ της αιχμής και του αυλού μειώνεται ελαφρά η περιφέρειά του. Ο σαυρωτήρας του Θέρμου βρίσκεται το ακριβές παράλληλό του στον σαυρωτήρα αρ. 334 του Καλαποδίου¹⁷⁰, της Ύστερης Γεωμετρική περιόδου.

Ο σαυρωτήρας **80** (εικ. 59) δεν μπορεί να ενταχθεί σε κανένα από τους προαναφερθέντες τύπους. Στον σαυρωτήρα αυτόν ξεχωρίζει ο αυλός από την αιχμή με μία ελαφρά εσοχή του πρώτου και μικρή εξοχή του δεύτερου. Στο Καλαπόδι δεν βρέθηκε ακριβές ή παρόμοιο παράλληλο. Στην Ολυμπία υπάρχει

¹⁶⁸ Schmitt 2007, σελ. 468, αρ. 328-333, πίν. 91.

¹⁶⁹ Ο Weber πίστευε ότι τα πρωιότερα παραδείγματα του τύπου θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. βλ. σχετικά Weber 1944, σελ. 157. Για τα αντικείμενα του ιερού της Αθηνάς Ιτωνίας βλ. Kilian 1981, σελ. 140, εικ. 9 αρ. 7 και 9, σελ. 145. Η Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 143, αρ. 2253 και 2261, πίν. 147, 2253 και πίν. 148, 2261 που τα επανεξετάζει, θεωρεί ότι δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια.

¹⁷⁰ Schmitt 2007, σελ. 468 αρ. 334 και σελ. 543, πίν. 91.

ένας τετράπλευρος σαυρωτήρας που του μοιάζει αλλά δυστυχώς δεν μπορεί να χρονολογηθεί¹⁷¹.

Αιχμές βελών

Οκτώ είναι οι αιχμές βελών, μεταξύ των οποίων και η μικρογραφική χάλκινη αιχμή βέλους **87** (εικ. 66), η οποία εξετάζεται στην ενότητα των μικρογραφικών όπλων. Και σε αυτή την περίπτωση επιλέχθηκε η τυπολογία του Snodgrass. Όλες οι αιχμές, πλην της μικκύλης, είναι σιδερένιες. Εκτός της αιχμής **88** που σώζεται αποσπασματικά, μπορούν να διακριθούν στους εξής τύπους:

Τύπος 2	Τύπος 4	Τύπος 5
81	84	85
82		86
83		

Αιχμές βελών με πτερύγια (τύπος 2 Snodgrass)

Οι αιχμές **81-83** (εικ. 60-62) μπορούν να ενταχθούν στον τύπο 2 του Snodgrass. Πρόκειται για έναν τύπο που έχει μεγάλη διάρκεια χρήσης, από τη Μυκηναϊκή περίοδο μέχρι και τον 7ο αι. π.Χ. Δεν φαίνεται ωστόσο να χρησιμοποιήθηκε κατά την Κλασική περίοδο, ίσως γιατί αντικαταστάθηκε από έναν πιο αποτελεσματικό τύπο, τον τύπο 1 του Snodgrass¹⁷².

Στη Βεργίνα ο τύπος 2 απαντάται 15 φορές¹⁷³. Όλες οι αιχμές είναι σιδερένιες και απολήγουν σε χελιδονοουρά. Για τον τένοντα δεν γνωρίζουμε αν είχε κυλινδρική ή τετράπλευρη τομή, καθώς ο Ανδρόνικος δεν κάνει κάποια σχετική αναφορά ούτε τα σχέδια που δημοσιεύει είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικά¹⁷⁴. Τα στοιχεία αυτά ίσως να έχουν κάποια χρονολογική αξία, αν και, όπως

¹⁷¹ Ακριβή παράλληλα του τύπου που εντάσσεται ο σαυρωτήρας της Ολυμπίας χρονολογούνται στο 403 π.Χ. βλ. σχετικά Baitinger 2001, σελ. 71-72, αρ. 1210 και σημ. 644.

¹⁷² Snodgrass 1964, σελ. 148. Για τον τύπο 1 βλ. σελ. 146-147.

¹⁷³ Ανδρόνικος 1969, σελ. 272-273.

¹⁷⁴ Ανδρόνικος 1969, σελ. 127, 135-136, 139, 273, εικ. 108.

επισημαίνει ο Ανδρόνικος, η απλή μορφή της αιχμής αυτής δεν επιτρέπει καμία μορφολογική διάκριση και επομένως χρονολογική εξέλιξη¹⁷⁵. Αν συγκριθούν οι αιχμές της Βεργίνας με εκείνες του Θέρμου, οι διαφορές είναι εντονότατες, διαφορές που ίσως να υποδηλώνουν διαφορετική χρονική βαθμίδα. Οι αιχμές βελών από την Βεργίνα στο σημείο ένωσης των πτερυγίων με τον τένοντα σχηματίζουν μία γωνία άλλοτε απεστρογγυλεμένη και άλλοτε οξυκόρυφη, ενώ ο τένοντας, όπως μπορεί να εικάσει κανείς από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες, είναι τετραπλεύρου τομής και δεν έχει μειούμενες διαστάσεις από το σημείο ένωσης με την αιχμή μέχρι και το πέρας του¹⁷⁶. Οι αιχμές αυτές, σύμφωνα με τα συνευρήματα του τάφου, τοποθετούνται στον 10^ο-9^ο αι. π.Χ.¹⁷⁷

Στις αιχμές του Θέρμου αντίθετα, τα πτερύγια στα σημεία ενώσεως με τον τένοντα σχηματίζουν μία μικρή καμπύλη. Ο τένοντας είναι κυλινδρικής τομής και τουλάχιστον στο παράδειγμα **82** (εικ. 61) έχει μειούμενη διάμετρο στην πορεία του προς το πέρας του. Αυτά τα διακριτικά χαρακτηριστικά απαντούν και σε κάποιες αδημοσίευτες αιχμές βελών από τους Δελφούς. Μερικές από αυτές τις παρουσιάζει ο Avila χωρίς όμως να προτείνει κάποια χρονολόγηση¹⁷⁸. Να σημειωθεί ότι οι αιχμές **82** (εικ. 61) και **83** (εικ. 62) μοιάζουν πάρα πολύ με μία σιδερένια αδημοσίευτη αιχμή που εκτίθεται στο Μουσείο Αγρινίου. Στο ευρετήριο του Μουσείου αναφέρεται ότι είναι τυχαίο εύρημα από το ιερό του Θερμίου Απόλλωνα¹⁷⁹.

Για την αιχμή **81** (εικ. 60) δεν μπορούν να γίνουν επιμέρους παρατηρήσεις λόγω της αποσπασματικής διατήρησής της. Μπορούμε ωστόσο να την

¹⁷⁵ Ανδρόνικος 1969, σελ. 273.

¹⁷⁶ Με απεστρογγυλεμένη κορυφή είναι η αιχμή ΒΙα, ΑΓ Χ θ ,. Οι αιχμές Τ ΙΙΙ α, ΑΓ VIII β και ίσως η ΑΔ ΙΙΙ β έχουν οξεία κορυφή. Βλ. σχέδιο στο Ανδρόνικος 1969, σελ. 273, εικ. 108, και πίν. 76,96, 111 και 117.

¹⁷⁷ Αιχμές βελών βρέθηκαν στους εξής τάφους: Β Ι α, Κ VIII, Ρ πίθος 2, Τ ΙΙΙ, Χ Ι, ΑΓ VIII και ΑΔ ΙΙ, που χρονολογούνται μεταξύ των αρχών του 10^{ου} αι. π. Χ. και του 9^{ου} αι. π.Χ. βλ. σχετικά Ανδρόνικος 1969, σελ. 115, 120, 127, 132, 135-136, 139 και πίν. 76,96, 111 και 117, για τη χρονολόγηση βλ. σελ 278- 279. Από αυτούς τους τάφους ο Kilian αναφέρει μόνο έναν τον ΑΔΙΙ που τον εντάσσει στην χρονική βαθμίδα Βεργίνα ΙΙΙα βλ. σχετικά Kilian 1975a σελ. 65-67.

¹⁷⁸ Για τις αιχμές που έχουν την καμπύλη στο σημείο ένωσης του πτερυγίου με την αιχμή βλ. Avila 1983, αρ. 1121,1124,1131,1132,1133,1135 , σελ. 148, πίν. 55. Οι αιχμές που ο τένοντάς τους έχει μειούμενες διαστάσεις στην πορεία του προς το πέρας του βλ. αυτόθι αρ. 1083,1084 από τις Μυκήνες, 1107,1109,1111,1114,1115,1116,1117,1119,1133 από τους Δελφούς, σελ. 146, 148, πίν. 55. Δυστυχώς όλα είναι αδημοσίευτα και ο Avila δεν κάνει κάποια προσπάθεια χρονολόγησής τους.

¹⁷⁹ Avila 1983, αρ. 1086, σελ. 146, πίν. 54.

χρονολογήσουμε με σχετική ασφάλεια, καθώς βρέθηκε μέσα σε αδιατάρακτες επιχώσεις στο χώρο προς Α της ΝΑ γωνίας του Μεγάρου Β, σε βάθος¹⁸⁰ -1,45μ. μέσα στο στρώμα καταστροφής του Μεγάρου Β¹⁸¹, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 9^{ου} / αρχές 8^{ου} αι. π.Χ.¹⁸² και αποτελεί ένα terminus post quem για τη χρονολόγηση των αιχμών αυτού του τύπου, οι οποίες θα πρέπει να χρονολογηθούν στην ίδια περίοδο που συμπίπτει με την έναρξη χρήσης της εστίας των ολόκαυστων θυσιών.

Τετράπλευρες στενές αιχμές με τένοντα (τύπος 4 Snodgrass)

Μία μόνο αιχμή ανήκει σε αυτόν τον τύπο που θεωρείται κυπριακής προελεύσεως¹⁸³. Πρόκειται για την αιχμή **84** (εικ. 63), η οποία δεν έχει τη χαρακτηριστική ρομβοειδή τομή αλλά τετράπλευρη. Η εν λόγω αιχμή ανήκει στην παραλλαγή β, έχει δηλαδή καμπύλες πλευρές. Ο τένοντας, συμφυής με την αιχμή, έχει κυκλική τομή. Η χρονολόγησή της δεν είναι εφικτή λόγω της έλλειψης δεδομένων εύρεσης.

Η παρουσία του τύπου αυτού ανιχνεύεται ήδη από τον 8^ο αι.π.Χ. στην Κρήτη¹⁸⁴ αλλά και στην ορεινή Αχαΐα. Συγκεκριμένα από την ανασκαφή του ιερού στο Άνω Μαζαράκι Αχαΐας¹⁸⁵ προέρχονται 83 δείγματα του τύπου αυτού που χρονολογούνται στον 8^ο αι. π.Χ. Το γεγονός ότι από τον Θέρμο προέρχεται μόνο ένα δείγμα του τύπου θα μπορούσε να μας επιτρέψει να υποθέσουμε ότι η αιχμή έφτασε στον Θέρμο μέσω της Αχαΐας και ίσως χρονολογείται στον 8^ο αι. π.Χ.

Τα παραδείγματα από την Ολυμπία, που στην συντριπτική τους πλειονότητα είναι χάλκινα, ύστερα και δεν εμφανίζουν καμία ομοιότητα με το βέλος του Θέρμου¹⁸⁶. Ομοίως και τα παραδείγματα του τύπου από το

---

¹⁸⁰ Όλα τα βάρη της νεότερης ανασκαφικής έρευνας μετρήθηκαν από το ίδιο σταθερό σημείο που είναι το ανώτερο σημείο της 10^{ης} από Ν. βάσης της εσωτερικής κιονοστοιχίας του σηκού του ναού του Απόλλωνα. Παπαποστόλου 1992, σελ. 95 σημ. 16 και εικ. 1 και 2 α.

¹⁸¹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 69.

¹⁸² Παπαποστόλου 2008, ελ. 162.

¹⁸³ Snodgrass 1964, σελ. 154.

¹⁸⁴ Snodgrass 1964, σελ. 154. Coldstream and Catling 1996, σελ. 585.

¹⁸⁵ Γκαδόλου 1996-1997, σελ. 55-56, σχ. 6 αρ. 28.

¹⁸⁶ Baitinger 2001, σελ. 11-12.

Καλαπόδι¹⁸⁷, το πρωιμότερο από τα οποία χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ. και δεν εμφανίζουν καμία ομοιότητα με την αιχμή του Θέρμου. Σιδερένια δείγματα του τύπου υπάρχουν αρκετά στην Όλυνθο¹⁸⁸, που φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν κατά την πολιορκία του 348 π.Χ. αφού όλα τα ευρήματα προέρχονται από τον βόρειο λόφο.

Φυλλόσχημες αιχμές με τένοντα (τύπος 5 Snodgrass)

Σε αυτήν τη γενική κατηγορία εντάσσει ο Snodgrass όλες τις φυλλόσχημες αιχμές βελών που έχουν τένοντα. Διακρίνει μόνο δύο υποκατηγορίες, στις οποίες δεν θα αναφερθούμε καθώς οι προς εξέταση αιχμές δεν εντάσσονται σε αυτές¹⁸⁹.

Στον γενικό αυτόν τύπο μπορούν να ενταχθούν οι αιχμές **85** και **86** (εικ. 64-65). Και οι δύο είναι φυλλόσχημες με κεντρική νεύρωση στον διαμήκη άξονά τους, στοιχείο που τους προσδίδει ρομβοειδή τομή. Ο τένοντας είναι ωσειδούς διατομής και στην αιχμή **85** (εικ. 64) εμφανίζει μειούμενη διάμετρο στην πορεία προς το πέρας του. Για τις αιχμές αυτές δεν είναι γνωστός ο τόπος εύρεσης και επομένως η χρονολόγησή τους είναι επισφαλής. Η μεγάλη διάρκεια ζωής του τύπου αυτού χωρίς σημαντικές τυπολογικές αλλαγές δεν μας παρέχει στοιχεία για την χρονική ένταξη των βελών βάσει τεχνοτροπικών στοιχείων μόνο. Μία δημοσιευμένη αιχμή του τύπου αυτού από το βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού¹⁹⁰, που ίσως να χρονολογείται στην Υστερογεωμετρική περίοδο, δεν εμφανίζει καμία ομοιότητα με τις αιχμές του Θέρμου. Ομοιότητες ωστόσο ανιχνεύονται με την χάλκινη αιχμή βέλους 201 f.5 του τάφου 201 που χρονολογείται στην Υπομινωική περίοδο¹⁹¹. Ο τύπος αυτός βελών δεν απαντάται ούτε στη Βεργίνα ούτε στην Ολυμπία αλλά ούτε και στο Μαζαράκι. Αντίθετα φαίνεται πως είναι κυπριακός τύπος, καθώς βρέθηκε σε τάφους του Αμαθούντα. Συγκεκριμένα από τον τάφο

¹⁸⁷ Schmitt 2007, σελ. 480, τύπος B IV d, αρ. 371-387, πίν. 95 και 96.

¹⁸⁸ Robinson 1941, σελ. 392-397, αρ. 1972-2026, πίν. CXXIII- CXXI.

¹⁸⁹ Snodgrass 1964, σελ. 155.

¹⁹⁰ Coldstream and Catling 1996, σελ. 384-385, αιχμή 218.f8, πίν. 289 και σχέδιο 176b.

¹⁹¹ Coldstream and Catling 1996, σελ. 521-522, πίν. 280, σχέδιο 163.

322¹⁹² προέρχονται 9 χάλκινες αιχμές βελών που χρονολογούνται στην Κυπρογεωμετρική ΙΙ περίοδο (950-850 π.Χ. περίπου).

---

¹⁹² McDonald 1992, σελ. 47, 51, πίν. 12.

Μικρογραφικά Όπλα

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται ελάχιστα όπλα τα οποία, λόγω των διαστάσεών τους αλλά και του τρόπου κατασκευής τους, δεν θα μπορούσαν να αποτελούν πραγματικά όπλα αλλά μικρογραφικές αναπαραστάσεις αυτών. Πρόκειται για τα αντικείμενα **50-52** και **87** (εικ. 45-47, 66, πίν.5, 6, 71).

Το **50** (εικ. 45) είναι μία μικρογραφική αιχμή δόρατος. Αποτελείται από έναν μακρύ αυλό, μήκους 0,0485μ., και μία κοντή φυλλόσχημη αιχμή. Η αιχμή έχει φιλοτεχνηθεί από φύλλο σιδήρου πάχους 0,002μ. /0,003μ. Παρόμοιες μικρογραφικές αιχμές δοράτων, αν και άλλου τύπου, έχουν βρεθεί στην Ολυμπία¹⁹³, στο Δικταίο Άντρο¹⁹⁴, στις Βάσσες και αλλού¹⁹⁵. Η αιχμή δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια από τη σύγκρισή της με όμοια αντικείμενα. Ο τόπος εύρεσής της μας βοηθάει ωστόσο, καθώς προέρχεται από έναν λάκκο που βρίσκεται στον ορίζοντα της εστίας των ολόκαυστων θυσιών. Επάνω από τον λάκκο αυτό, κατά τον 7^ο αι. π.Χ. σχηματίστηκε δάπεδο και τοποθετήθηκε πεσσόμορφος λίθος¹⁹⁶. Επομένως η χρονική ένταξη της μικκύλης αυτής αιχμής δόρατος είναι τα τέλη του 8^{ου} αι.π.Χ./ αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ.

Με μία χάλκινη μικρογραφική αιχμή δόρατος από το Δικταίο Άντρο¹⁹⁷ μοιάζει και η αιχμή **51** (εικ. 46) του Θέρμου. Η αιχμή του Δικταίου Άντρου πιθανόν να χρονολογείται στη Γεωμετρική Περίοδο¹⁹⁸. Σε αυτή την περίοδο, ή λίγο αργότερα, στην Υστερογεωμετρική περίοδο, θα πρέπει να χρονολογηθεί και η αιχμή **51**.

Στην ίδια κατηγορία των μικρογραφικών αιχμών δόρατος ανήκει και η αιχμή **52** (πίν. 5,6), η οποία σε αντίθεση με τις προηγούμενες αιχμές δεν έχει κοίλο αυλό αλλά συμπαγές στέλεχος ορθογώνιας διατομής με πεπλατυσμένο κάτω άκρο και σχεδόν επίπεδη βάση. Το στέλεχος αυτό φέρει εγχάρακτη διακόσμηση ιχθυάκανθας στην πρόσθια πλευρά του.

¹⁹³ Baitinger 2001, σελ. 80 αρ. 1347-1350.

¹⁹⁴ Boardman 1961, σελ. 26-28, αρ. 102-111, εικ. 10 Οι μικρογραφικές αιχμές δοράτων από το Δικταίο Άντρο είναι όλες χάλκινες και πιθανότατα χρονολογούνται στη Γεωμετρική περίοδο.

¹⁹⁵ Baitinger 2001, σελ. 80, σημ. 716, όπου και η βιβλιογραφία.

¹⁹⁶ Παπαποστόλου 2008, σελ. 163-165.

¹⁹⁷ Boardman 1961, σελ. 27, εικ. 10 αρ. 107.

¹⁹⁸ Boardman 1961, σελ. 26.

Ο Wardle¹⁹⁹, που πρώτος δημοσίευσε το αντικείμενο αυτό, πιστεύει ότι πρόκειται για μία λαβή πιθανότατα καθρέφτη και το χρονολογεί στο πρώτο μισό του 7^{ου} αι. π.Χ.²⁰⁰. Ο τρόπος όμως που αναπτύσσεται το υπερκείμενο του στελέχους τμήμα δείχνει ότι δεν έχουμε να κάνουμε με τη στεφάνη ενός καθρέπτη. Το ωοειδές σχήμα του συνηγορεί υπέρ της θεώρησής του ως αιχμής δόρατος και μάλιστα μικκύλης.

Αντίθετα η αιχμή **87** (εικ. 66) δεν φαίνεται να ανήκει σε αιχμή δόρατος αλλά βέλους. Η αιχμή έχει ρομβοειδή τομή και έντονα δηλωμένη κεντρική νεύρωση, που αποτελεί τη συνέχεια του επίπεδου στελέχους της. Η αιχμή, λόγω των διαστάσεών της, δεν θα μπορούσε να έχει χρηστικό χαρακτήρα αλλά αναθηματικό. Παρόμοια αντικείμενα έχουν βρεθεί στο ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα και σε άλλες περιοχές της Αρκαδίας, όπως στην Αλίφειρα, τη Γλανίτσα, τις Βάσσεσες και τη Γόρτυνα²⁰¹. Η χρονολόγηση της αιχμής δεν είναι δυνατή λόγω έλλειψης τόσο παράλληλων όσο και ανασκαφικών δεδομένων.

---

¹⁹⁹ Wardle 1972, σελ. 91, 598, αρ. 1226, πίν. 178.

²⁰⁰ Wardle 1972, σελ. 91.

²⁰¹ Voyatzis 1990, σελ. 201, σημ. 131-133.

Μαχαιρίδια

Μετά από τις αιχμές δοράτων τα μαχαιρίδια είναι η πιο πολυπληθής κατηγορία όπλων, που απαριθμεί 35 αντικείμενα, τα περισσότερα από τα οποία είναι σιδερένια. Παρά την ευρεία χρήση των αντικειμένων αυτών, απουσιάζει παντελώς η τυπολογία σιδερένιων μαχαιριδίων, ανάλογης με εκείνων της Sandars και του Deshayes για τα χάλκινα μαχαιρίδια. Ο Snodgrass δεν ασχολείται με το θέμα, ίσως γιατί δεν θεωρεί ότι τα μαχαιρίδια αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της εξάρτυσης. Η Βοκοτοπούλου, μελετώντας τα σιδερένια μαχαιρίδια της Βίτσας, διέκρινε κάποιους τύπους.

Όσον αφορά στα χάλκινα μαχαιρίδια ακολουθήθηκε η τυπολογία της Sandars, καθώς είναι ευρέως αποδεκτή. Επειδή όμως συχνά χρησιμοποιείται και η τυπολογία του Deshayes γίνονται αναφορές και σε αυτήν. Η δεύτερη τυπολογία δεν είναι ιδιαίτερα εύχρηστη λόγω των πολλών παραλλαγών που διακρίνει ο μελετητής. Στους πίνακες που ακολουθούν φαίνεται η διάκριση των σιδερένιων αλλά και των χάλκινων μαχαιριδίων σε τύπους.

Χάλκινα Μαχαιρίδια

Ευθύγραμμα Τύπος Ια (Sandars)	Τύπος 6α (Sandars)	Καμπύλα
89	98	99
90		
91		
92		
93		
94		
95		
96		
97		

Σιδερένια Μαχαιρίδια

Ευθύγραμμα (τύπος I)	Ευθύγραμμα (τύπος II)	Ευθύγραμμα (τύπος III)	Δρεπανοειδή	Καμπύλα
100	107	111	116	120
102	108	112	117	121
103	109		118	122
104	110		119	123
105				
106				

Χάλκινα Μαχαιρίδια

Τύπος Ια (Sandars)

Εννέα χάλκινα μαχαιρίδια (**89-97**, εικ. 67-74, πίν. 25,74) ανήκουν στον τύπο Ια της Sandars. Πρόκειται για ευθύγραμμα μαχαιρίδια, το αρχικό μήκος των οποίων δεν μας είναι γνωστό λόγω της αποσπασματικής διατήρησής τους. Το πάχος της λεπίδας ωστόσο μας δείχνει ότι πιθανότατα ήταν μικρού μήκους και όλα μονόστομα.

Μόνο για το **89** (εικ. 67, πίν. 74) γνωρίζουμε τα ανασκαφικά του δεδομένα. Για όλα τα υπόλοιπα τα στοιχεία εύρεσης είναι ελλιπή.

Όλα²⁰² είναι μονόστομα χωρίς κνώδωντες, με ευθύγραμμη ράχη και ελαφρά καμπύλη ή παράλληλη προς τη ράχη λεπίδα. Οι ήλοι συγκράτησης της επένδυσης της λαβής είναι τοποθετημένοι σε μονή σειρά στον κατακόρυφο άξονα της.²⁰³ Ο τύπος αυτός των μαχαιριών φαίνεται ότι στην ηπειρωτική Ελλάδα καλύπτει την περίοδο μεταξύ της ΥΕΙ και της Γεωμετρικής περιόδου, με μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης την ΥΕ ΙΙΙ Α-Β.²⁰⁴

²⁰² Ο Wardle 1972, σελ. 560-561 θεωρεί ότι τα μαχαιρίδια 229α (αρ. 1030) (**96**) και 110 α (αρ. 1111) (**90**) δεν έχουν ευθύγραμμη ράχη αλλά ελαφρώς καμπύλη. Μάλιστα θεωρεί ότι ο τύπος είναι χαρακτηριστικός μυκηναϊκός.

²⁰³ Sandars 1955, σελ. 175-176. Το μαχαιρίδιο **93** (εικ. 71) δεν έχει οπές προσήλωσης για την επένδυση της λαβής, και φαίνεται πως η επένδυση σφηνωνόταν στο μέταλλο και συγκρατούνταν με μιάντες Βλ. σχετικά Σπυρόπουλος 1972, σελ. 33.

²⁰⁴ Σπυρόπουλος 1972, σελ. 152.

Το μαχαίριδιο **89** (εικ. 67, πίν. 74) βρέθηκε στο στρώμα των καστανοκόκκινων χωμάτων στο χώρο μεταξύ των στρωματογραφικών τομών 21 και 22²⁰⁵. Ανήκει στον τύπο Ια της Sandars αφού στον διαμήκη άξονα της πτέρνας του υπάρχουν δύο διαμπερείς οπές προσήλωσης της λαβής. Λόγω της διάβρωσης της επιδερμίδας του μετάλλου δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εάν το μαχαίρι ήταν μονόστομο ή αμφίστομο. Μοιάζει πάντως με το ΥΕΠΑ μαχαίριδιο M3888 του τάφου Ι του ταφικού κύκλου Α της Αντρώνας²⁰⁶ και ένα μαχαίριδιο χάλκινο από το θησαυρό της Ακρόπολης των Αθηνών²⁰⁷. Η χρονολόγησή του στην ΥΕΠΑ συνάδει με εκείνη της κεραμικής του στρώματος προέλευσης του μαχαιριδίου (ομ. 115 (Π95)/1997)²⁰⁸.

Τα υπόλοιπα μαχαίριδια της κατηγορίας θα πρέπει να χρονολογηθούν στην ΥΕΠΙΑ2-ΠΙΒ περίοδο. Κατάλοιπα του στρώματος καταστροφής αυτής της περιόδου έχουν βρεθεί στη στρωματογραφική τομή 1²⁰⁹. Της χρονολόγησης αυτής εξαιρούνται τα μαχαίριδια **90** (εικ. 68 και πίν. 25), **92** (εικ. 70) και **93** (εικ. 71) καθώς στο σημείο ένωσης της λεπίδας με τη λαβή σχηματίζεται ένα έξαρμα, που πιθανόν να δηλώνει μία μεταγενέστερη περίοδο, περί την ΥΕ ΠΙΒ-Γ περίοδο. Σε αυτά μπορεί να προστεθεί και το μαχαίριδιο **96**²¹⁰.

Το θραύσμα μαχαιριδίου **92** (εικ. 70) μοιάζει με το μαχαίριδιο 518 από το Καρφί που χρονολογείται στη μεταβατική φάση από την ΥΜ στην Πρωτογεωμετρική περίοδο²¹¹.

Σύμφωνα με την τυπολογία του Deshayes τα μαχαίριδια **90** (εικ. 68 και πίν. 25) και **96** (εικ. 74) ανήκουν στην υποκατηγορία Κ1α και εμφανίζουν ομοιότητες

²⁰⁵ Παπαποστόλου 1997, σελ. 136-139, εικ. 5-6.

²⁰⁶ Παπακωνσταντίνου 1994, σελ. 177, εικ. 14.

²⁰⁷ Σπυρόπουλος 1972, σελ. 75-76, 149, πίν. 23. Για τη χρονολόγηση του θησαυρού βλ. σελ. 92-97

²⁰⁸ Παπαποστόλου 2008, σελ. 60.

²⁰⁹ Βλ. σχετικά Παπαποστόλου 1992, σελ. 95, 97 και εικ. 4. Για την απόδοσή τους στην προϊστορική περίοδο του Θέρμου βλ. Wardle 1972, σελ. 87, αρ. 1030, 1031 (**90** και **96** εικ. 68, 74 και πίν. 25).

²¹⁰ Sandars 1955, σελ. 177. Βλ. και Wardle 1972, σελ. 244-245, ο οποίος θεωρεί ότι τα μαχαίριδια **90** (εικ. 68, πίν. 25) και **96** (εικ. 74) ανήκουν στον τυπικό μυκηναϊκό τύπο και που ίσως να χρονολογούνται στην ΥΕΠΙ Γ περίοδο, όπως τα μαχαίριδια που δημοσιεύει από την Κεφαλλονιά. Ομοίου τύπου μαχαίριδιο βρέθηκε και στον τάφο Νικητόπουλου 2 στη θέση Τουρκοκίβουρα στην Καρποφόρα Μεσσηνίας, που χρονολογείται στην ΥΕΠΙΒ-Γ περίοδο βλ. σχετικά Χωρέμης 1973, σελ. 28-30, πίν. 6ζ. Papadopoulos 1979, σελ. 157.

²¹¹ Pendlebury and Money Coutts, 1937-38, σελ. 90, 92, 134, πίν. XXVIII, 2.

με ένα μαχαίρι από το Κοράκου της ΥΕ ΙΙΙ²¹² και ένα μαχαιρίδιο από τον Τάραντα που χρονολογείται στον 13^ο αι. π.Χ.²¹³. Μαχαιρίδια της υποκατηγορίας αυτής ήταν σε χρήση και κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο²¹⁴.

Θα πρέπει τέλος να σημειώσουμε ότι το μαχαιρίδιο **98** (εικ. 76) ανήκε αρχικά στον τύπο που εξετάζουμε εδώ. Κάποια στιγμή όμως, μετά από την αχρήστευσή του, τμήμα της λεπίδας του αποκόπηκε με αποτέλεσμα το μαχαίρι να αποκτήσει ένα ιδιόρρυθμο σχήμα, όμοιο με αυτό των μαχαιριών της κατηγορίας 6α της Sandars²¹⁵.

Τύπος 6α (Sandars)

Στην κατηγορία αυτή της Sandars εντάσσεται το μαχαίρι **98** (εικ. 76), σχήμα το οποίο και απέκτησε σε δεύτερη φάση, πιθανόν γιατί είχε υποστεί σημαντική φθορά η αρχική λεπίδα του. Τότε αποκόπηκε ένα τμήμα της με αποτέλεσμα το μαχαίρι **98** (εικ. 76) να αποκτήσει αυτό το περίεργο σχήμα. Το εν θέματι μαχαιρίδιο μοιάζει με ένα μαχαιρίδιο από την Χαλανδρίτσα Αχαΐας της ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ περιόδου²¹⁶ και με ένα από την Σητεία της Κρήτης²¹⁷. Η χρονολόγηση του μαχαιριδίου **98** (εικ. 76) δυστυχώς δεν είναι εφικτή, και γιατί λείπουν τα ακριβώς χρονολογημένα παράλληλα αλλά κυρίως γιατί πρόκειται για ένα μαχαιρίδιο που απέκτησε τα χαρακτηριστικά του τύπου αυτού σε δεύτερη χρήση. Σύμφωνα με την Sandars πάντως ο τύπος εμφανίζεται κατά κύριο λόγο στη δυτική Ελλάδα με τα περισσότερα παραδείγματα να έχουν βρεθεί στην Ήπειρο και τα Ιόνια νησιά²¹⁸.

Χάλκινο καμπύλο μαχαιρίδιο

Το **99** (εικ.77) ανήκει στον τύπο των καμπύλων μαχαιριδίων. Η αποσπασματική μορφή του όμως μας δημιουργεί προβλήματα, καθώς δεν

²¹² Deshayes 1960, σελ. 129, αρ. 2457.

²¹³ Deshayes 1960, σελ. 315, αρ. 2475, πίν. XLII.6.

²¹⁴ Deshayes 1960, σελ. 315.

²¹⁵ Sandars 1955, σελ. 183. Όμοιο μαχαιρίδιο έχει βρεθεί και στο Καλαπόδι, σε στρώμα του 6^{ου} αι. π.Χ. αλλά πιθανότατα να είναι μυκηναϊκό βλ. σχετικά Felsch 2007, σελ. 244,385 αρ. 2273, πίν. 64

²¹⁶ Papadopoulos 1979, σελ. 157, εικ. 310α, σελ. 228, αρ. 173 όπου και βιβλιογραφία και χρονολόγηση.

²¹⁷ Sandars 1955, σελ. 183, εικ. 4,3.

²¹⁸ Sandars 1955, σελ. 183.

μπορούμε να γνωρίζουμε εάν η ακμή του μαχαιριδίου ακολουθούσε την καμπύλη της ράχης. Στη διατηρούμενη κατάσταση, δεν φαίνεται να την ακολουθεί. Στην περίπτωση αυτή, το μαχαιρίδιο θα έχει ευθεία ακμή και έτσι θα μοιάζει με το σιδερένιο μαχαιρίδιο **121** (εικ. 93). Παράλληλα αυτού του τύπου δεν είναι μέχρι στιγμής γνωστά από άλλα ανασκαφικά σύνολα.

Υπάρχει βέβαια και το ενδεχόμενο η ακμή παρακάτω να εμφάνιζε ισχυρότερη κλίση, όμοια με αυτήν δύο χάλκινων μαχαιριδίων των θησαυρών του Τσουντα²¹⁹. Αυτή η περίπτωση είναι και η πιθανότερη, καθώς η λαβή του μαχαιριδίου είναι στενότερη από την πτέρνα της λεπίδας, όπως άλλωστε και σε όλα τα παραδείγματα δρεπανοειδών μαχαιριδίων του Θησαυρού Τσουντα²²⁰ και του Θησαυρού του Πωρίνου Τοίχου των Μυκηνών²²¹. Ο δεύτερος θησαυρός χρονολογείται στην ΥΕΙΙΒ-Γ περίοδο²²² και πιθανόν και ο πρώτος²²³. Με βάση αυτά τα στοιχεία προτείνεται η χρονολόγηση του **99** (εικ.77) στην ΥΕΙΙΒ-Γ περίοδο.

Σιδερένια Μαχαιρίδια

Τα σιδερένια ευθύγραμμα μαχαίρια ανέρχονται συνολικά σε 16. Στην περίπτωση των σιδερένιων μαχαιριών ο μελετητής έχει ν'αντιμετωπίσει δύο δυσκολίες: η πρώτη αφορά στην τυπολογία καθώς για τα σιδερένια μαχαιρίδια δεν υπάρχει ενιαία τυπολογία αντίστοιχη με εκείνη της Sandars²²⁴ για τα χάλκινα. Η δεύτερη αφορά στην απουσία απεικόνισης τόσο σε προκαταρκτικές ανασκαφικές αναφορές όσο και σε τελικές δημοσιεύσεις. Βέβαια η οξείδωση και η διάβρωση των μαχαιριδίων έχει ως επακόλουθο την αλλοίωση του σχήματός τους ή ακόμη και την αποσπασματική διατήρησή τους καθιστώντας άνευ νοήματος τόσο τη φωτογράφιση όσο και τη σχεδιάσή τους. Συχνά οι ανασκαφείς και οι μελετητές θεωρούν ότι επαρκεί η αναφορά «ευθύγραμμο μονόστομο ή αμφίστομο μαχαιρίδιο». Η μελέτη του υλικού του Θέρμου ωστόσο κατέδειξε ότι υπάρχουν

²¹⁹ Σπυρόπουλος 1972, εικ. 43, 60.

²²⁰ Σπυρόπουλος 1972, σελ. 25-33 και εικ 35-53.

²²¹ Σπυρόπουλος 1972, σελ. 47, εικ. 87-92, πίν. 16α.

²²² Σπυρόπουλος 1972, σελ. 87.

²²³ Σπυρόπουλος 1972, σελ. 82.

²²⁴ Οι τυπολογίες της Βοκοτοπούλου για τη Βίτσα, του Baitinger για την Ολυμπία και του Schmitt για το Καλαπόδι έχουν αυστηρά τοπικό χαρακτήρα.

μικρές διαφορές οι οποίες θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν στη χρονική ένταξη των μαχαιριδίων.

Τα σιδερένια μαχαιράκια του Θέρμου μπορούν να διακριθούν σε ευθύγραμμο (100-115), σε δρεπανοειδή (116-119) και καμπύλα (120-123).

Ευθύγραμμο μαχαιρίδια

Τα ευθύγραμμο μαχαιρίδια του Θέρμου (100-115), είναι στη μεγάλη τους πλειονότητα μονόστομα, με λεπίδα σφηνοειδούς τομής. Μόνο τρία είναι αμφίστομα (100, εικ. 78 και πίν. 10, 104, εικ. 80 και 107, εικ. 82). Να σημειωθεί ότι τα θραύσματα 113- 115 (εικ. 88 και πίν. 12-13), αν και είναι ευθύγραμμο, λόγω της αποσπασματικότητάς τους δεν μπορούν να ενταχθούν σε κανέναν από τους προτεινόμενους τύπους, οι οποίοι διαμορφώνονται ως εξής:

Τύπος I

Στον τύπο αυτό ανήκουν τα μαχαιρία 100-106 (εικ. 78-81, πίν. 10 και 76). Πρόκειται για μαχαιρίδια αμφίστομα ή μονόστομα με τριγωνική λεπίδα, της οποίας το πλάτος μειώνεται από την πτέρνα προς την αιχμή. Η πτέρνα, που συμπίπτει με το πέρας της λεπίδας, είναι στρογγυλεμένη και δεν διακρίνονται ίχνη ήλων προσήλωσης, δηλωτικό ότι οι λεπίδες των μαχαιριών αυτών στερεώνονταν στην εγκοπή της λαβής ίσως με τη βοήθεια ιμάντων. Σε μία περίπτωση (105, εικ. 81, πίν.76) ωστόσο η στερέωση επιτυγχανόταν με τη βοήθεια ήλων, πιθανότατα δύο ή τριών²²⁵, από τους οποίους σώζεται μόνο ο ένας.

Τύπος II

Σε αυτόν τον τύπο ανήκουν τα μαχαιρίδια 107-110 (εικ. 83-85, πίν. 75 και 77). Τα μαχαιρίδια αυτού του τύπου είναι είτε μονόστομα είτε αμφίστομα, ενώ η λεπίδα στο μέσον της έχει μεγαλύτερο πλάτος από τα δύο πέρατά της. Επιπλέον η πτέρνα της λαβής διακρίνεται ευκρινώς από την λεπίδα μέσω της

---

²²⁵ Στο σημείο αυτό πιθανόν να υπήρχαν τρεις ήλοι προσήλωσης κατ'αναλογία με τα χάλκινα μαχαιρίδια του τύπου 6b της Sandars, του οποίου όλα τα γνωστά παραδείγματα προέρχονται από το γεωγραφικό χώρο της ΒΔ Ελλάδας. Βλ. σχετικά Sandars 1955, σελ. 183, εικ. 4, σελ. 183, εικ. 4 και πίν. σελ. 196.

μείωσης του πλάτους της στο άνω πέρασ της²²⁶. Στο μαχαιρίδιο **109** (εικ. 84, πίν. 75) η πτέρνα είναι τριγωνικού σχήματος ενώ στα **107** και **110** (εικ. 85, πίν. 77) ορθογωνίου. Η επένδυση της λαβής στερεωνόταν στη λεπίδα είτε με την ένθεση της πτέρνας στη σχισμή της λαβής είτε με τη βοήθεια ήλων. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται τα παραδείγματα **109** (εικ. 84, πίν. 75), **110** (εικ. 85, πίν. 77). Το μαχαιρίδιο **107** (εικ. 82) σώζει δύο ήλους και πιθανότατα να υπήρχε και ένας τρίτος. Του μαχαιριδίου **108** (εικ. 83) δεν σώζεται κανένα στοιχείο της λαβής.

Τύπος III

Το χαρακτηριστικό του τύπου III είναι η ισοπλατής σε ολόκληρο το μήκος του μαχαιριδίου λεπίδα (**111-112**, εικ. 86-87, πίν. 14). Από τα σωζόμενα δείγματα ωστόσο δεν διατηρείται το αιχμηρό κάτω άκρο. Έτσι δεν είναι σαφές εάν το πλάτος της λεπίδας στο κάτω άκρο της μειωνόταν δραστικά.

Τα μαχαιράκια αυτά έχουν πτέρνα, το πλάτος της οποίας μειώνεται ελαφρά. Στο καλύτερα σωζόμενο παράδειγμα, το **112** (εικ. 87), διακρίνονται δύο²²⁷ οπές μεγάλης διαμέτρου και μία τρίτη μικρότερη, έκκεντρη.

Η χρονολόγηση των αντικειμένων αυτών είναι εξαιρετικά δυσχερής, καθώς στη μεγάλη τους πλειονότητα, προέρχονται από τις ανασκαφές του Ρωμαίου και του Σωτηριάδη. Από τα αντικείμενα της νεότερης ανασκαφής, το μόνο που μπορεί να χρονολογηθεί με τη βοήθεια της κεραμικής, είναι το **109** (εικ. 84), το οποίο τοποθετείται στην Εποχή του Σιδήρου και πιο συγκεκριμένα στη φάση E, που αντιστοιχεί στην εποχή του ελλειπτικού περιβόλου, του «ανώτερου μελανού», και της «στήλης» και άρα στον 7^ο αι. π.Χ.²²⁸.

Για τα υπόλοιπα μαχαιρίδια η χρονολόγηση δεν είναι εύκολη. Η χρησιμότητα του αντικειμένου και οι ελάχιστες τυπολογικές αλλαγές που έγιναν με την πάροδο του χρόνου δεν μας βοηθούν. Από το υλικό στο Άνω Μαζαράκι

---

²²⁶ Ομοίου τύπου μαχαίρι είναι ένα χάλκινο προερχόμενο από τη Βύβλο, αγρονολόγητο δυστυχώς. Βλ. Deshayes 1960, σελ. 327, πίν. XLIV, 20.

²²⁷ Η μία οπή έχει διάμετρο 0,0035μ. ενώ η δεύτερη, που είναι μισή, φαίνεται να έχει διάμετρο 0,004μ.

²²⁸ Παπαποστόλου 2008, σελ. 283.

δεν εντοπίστηκαν ακριβή παράλληλα²²⁹. Το ίδιο ισχύει για τη Βεργίνα, τη Βίτσα και την Ολυμπία.

Μία πιθανή χρονική ένταξη των μαχαιριδίων και των τριών τύπων θα μπορούσε να είναι στην Υστερογεωμετρική/πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, χρονολόγηση που στηρίζεται στην αναφορά του Ρωμαίου «... ἔσχομεν 5-6 σιδηρᾶς αἰχμᾶς δοράτων ἐκ τοῦ μελανοῦ στρώματος μόνον. Καί κατά την νότιαν πλευράν τοῦ ναοῦ σιδηρᾶ πράγματα προῆλθον μόνον ἐκ τοῦ μελανοῦ στρώματος του γεωμετρικοῦ ἀγαλματίου ἢ καί ὀλίγον βαθύτερα»²³⁰.

Δρεπανοειδή μαχαίρια

Πρόκειται για μαχαιρίδια που έχουν ισχυρότερη καμπύλη από τα καμπύλα και θυμίζουν δρεπάνια. Η λεπίδα σχηματίζει έντονη καμπύλη, η ακμή είναι στην κοίλη πλευρά, το άκρο, όπου αυτό διατηρείται, είναι οξύ, ενώ στην πτέρνα υπάρχουν δύο οπές για την στερέωση της επένδυσης της λαβής. Ο τύπος αυτός των μαχαιριών στον Θέρμο έχει τέσσερα παραδείγματα: **116**, **117** (εικ. 89), **118** (εικ.90, πίν. 78), και **119** (εικ.91, πίν. 14), με καλύτερα διατηρημένα τα **117** (εικ. 89) και **118** (εικ.90, πίν.78). Το **116** έχει απωλέσει το οξύ άκρο και την πτέρνα του όπου ήταν και η δεύτερη οπή στερέωσης της επένδυσης της λαβής ενώ στο **119** (εικ.91 και πίν. 14) διατηρείται μόνο τμήμα της λεπίδας του. Στα μαχαιρίδια **116** και **117** (εικ. 89) διατηρούνται ίχνη των ήλων τους: στο πρώτο σώζεται ήλος διαμέτρου κεφαλής 0,008μ. και ύψους 0,009μ. ενώ στο δεύτερο σώζεται τμήμα του στελέχους του ήλου διαμέτρου 0,004μ.

Ο τύπος αυτός είναι γνωστός από μυκηναϊκά και μινωικά παραδείγματα, χάλκινα ή και σιδερένια²³¹, και η παραγωγή του συνεχίζεται και στην Εποχή του Σιδήρου χωρίς ουσιαστικές αλλαγές.

Δρεπανοειδή μαχαίρια δεν βρέθηκαν στη Βεργίνα, τη Φίλια και το Άνω Μαζαράκι Αχαΐας, ενώ στη Βίτσα²³² απαντούν από το β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.

²²⁹ Αν και έχουν βρεθεί μαχαιρίδια στα οποία γίνεται αναφορά σε αυτή την πρώτη παρουσίαση, ωστόσο αυτά δεν εμπίπτουν στις προαναφερθείσες κατηγορίες βλ. σχετικά Γκαδόλου 1996-1997, σελ. 58-59, πίν. 1 και σχέδια 1-3.

²³⁰ Ρωμαίος 1915, σελ. 228 αλλά και σελ. 249-250.

²³¹ Σπυρόπουλος 1972, σελ. 98-100, και Κρον 1998, σελ. 188-189.

²³² Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 299.

Μαχαιράκια του τύπου αυτού βρέθηκαν στο Ηραίο της Περαχώρας²³³, την Ολυμπία²³⁴, τη Δήλο²³⁵, ενώ τα τελευταία χρόνια αυξάνεται συνεχώς ο αριθμός τέτοιων μαχαιριδίων στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία²³⁶.

Θα πρέπει τέλος να αναφερθούμε στα δρέπανα που έδιναν ως έπαθλα αγωνισμάτων στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας²³⁷ στη Σπάρτη καθώς και σε μία σειρά αναθηματικών στηλών που χρονολογούνται από τον 4^ο αι. π. Χ. μέχρι και τη Ρωμαϊκή περίοδο, όπου οι νικητές των αγωνισμάτων ανέθεται τα δρεπανοειδή μαχαιρία τους στη θεά²³⁸. Φαίνεται λοιπόν πως τα μαχαιρίδια αυτού του τύπου χρησιμοποιούνταν σε διάφορες δραστηριότητες: σε αγροτικές εργασίες²³⁹, αποτελούσαν τμήμα της εξάρτυσης του πολεμιστή²⁴⁰, και τέλος χρησιμοποιούνταν σε διάφορες λατρευτικές τελετουργίες²⁴¹.

Τα δρεπανοειδή μαχαιρίδια του Θέρμου προέρχονται στην μεγάλη τους πλειονότητα από τις παλαιές ανασκαφές του Ρωμαίου και του Σωτηριάδη και ως εκ τούτου δεν γνωρίζουμε τον τόπο εύρεσής τους. Μόνο το **118** (εικ.90,πίν.78) προέρχεται από στρωματογραφημένο σύνολο των νεοτέρων ανασκαφών και συγκεκριμένα από τη *στρωματογραφική τομή 10*. Βρέθηκε μαζί με άλλα μεταλλικά αντικείμενα (τα **50**, εικ. 45, πίν.71, **72**, εικ. 53 και **7**, εικ. 7, πίν. 66) στον λάκκο με τα κτιστά τοιχώματα από μεγάλους απελέκτους πλακοειδείς λίθους. Το **7** είναι μία αιχμή δόρατος που χρονολογείται στον 8^ο αι. π. Χ. και πιθανόν στα μέσα ή το β' μισό αυτού. Εκτός από τα μεταλλικά αντικείμενα το εσωτερικό του λάκκου απέδωσε και κεραμική που χρονολογείται στη Μυκηναϊκή περίοδο αλλά και την

---

²³³ Dunbabin 1940, σελ. 157, 187-190, πίν. 86,16-19. Kron 1998, σελ. 195, εικ. 6. Τα μαχαιρίδια αυτά χρονολογούνται στον 8^ο /7^ο αι. π.Χ.

²³⁴ Kron 1998, σελ. 197, εικ. 7 και σημ. 50. Τα δρεπανοειδή μαχαιρία της Ολυμπίας είναι στην μεγάλη τους πλειονότητα αχρονολόγητα. Μόνο 7 από τα 16 συνολικά αντικείμενα χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αι.π.Χ. και στην πρώιμη κλασική περίοδο. Βλ. σχετικά Baitinger und Völlig 2007, σελ. 100-101, πίν. 35 και 36, αρ. 402-417.

²³⁵ Ρωμαίος 1929, σελ. 181-224. Kron 1998, σελ. 208-210, εικ. 19 και 20.

²³⁶ Kron 1998, σελ. 211, σημ. 99.

²³⁷ Ρωμαίος 1929, σελ. 218.

²³⁸ Kron 1998, σελ. 201-204, εικ. 10-12.

²³⁹ Σπυρόπουλος 1972, σελ. 98. Σημειώνεται εδώ και η ονομασία «κουρίς» που δίδεται από τον Μαρινάτο, καθώς θεωρεί ότι με αυτό γινόταν η κουρά των προβάτων βλ. σχετικά Marinatos, 1967, σελ. 31-34. Σχολιασμός της άποψής του γίνεται από την Kron 1998, σελ. 211, σημ. 98 και 100.

²⁴⁰ Ρωμαίος 1929, σελ. 213-215. Ανδρόνικος 1969, σελ. 266. Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 299.

²⁴¹ Kron 1998, σελ. 211-213.

Εποχή του Σιδήρου²⁴². Έτσι το μαχαιρίδιο **118** (εικ.90, πίν.78) μπορεί να τοποθετηθεί στον 8^ο αι.π.Χ. και μάλιστα στα μέσα ή στο β΄μισό αυτού.

Το μαχαιρίδιο **119** (εικ.91, πίν. 14) μοιάζει με τα δρεπανοειδή μαχαιρίδια από τη Φίλια²⁴³ που χρονικά τοποθετούνται μεταξύ της Υστερογεωμετρικής και της μέσης Αρχαϊκής περιόδου.

Σε αυτή τη χρονική βαθμίδα θα μπορούσαν να τοποθετηθούν και τα υπόλοιπα μαχαιρίδια της κατηγορίας. Ενισχυτικό της χρονολόγησης αυτής είναι και το γεγονός ότι η ανάθεση δρεπανοειδών μαχαιριδίων σε ιερά, ξεκινά από τον 8^ο αι. π.Χ.²⁴⁴.

Καμπύλα μαχαιρίδια

Τα μαχαιρίδια αυτού του τύπου είναι τέσσερα στο Θέρμο: τα **120** (εικ. 92) **122** (εικ.94), **123** (εικ.95) και ίσως το **121** (εικ.93). Όλα ανήκουν στο συνήθη τύπο και έχουν καμπύλη ράχη και την ακμή στην κοίλη πλευρά. Η λαβή σε όλα τα παραδείγματα δεν σώζεται ακέραιη και έτσι δεν είναι γνωστό το σχήμα της. Θα μπορούσε να είναι τόσο τριγωνική²⁴⁵ όσο και ορθογώνια²⁴⁶. Δεν διακρίνονται ίχνη οπών στερέωσης της επένδυσης της λαβής. Το μαχαιρίδιο **121** (εικ. 193) δεν σώζει κανένα στοιχείο της λαβής του. Μοιάζει ωστόσο με το μαχαιρίδιο του συλημένου τάφου 1 της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από το Παλαιό Γυναικόκαστρο στο Κιλκίς²⁴⁷, του οποίου επίσης λείπει η λαβή. Ομοιότητες διαπιστώνονται και με το μαχαιρίδιο από γεωμετρικό τάφο της Αγοράς, που χρονολογείται στον 9^ο αι. π.Χ.²⁴⁸.

Από τα υπόλοιπα μαχαιρίδια το **120** (εικ. 92) μοιάζει με το μαχαιρίδιο 6150 του τάφου 79 της Βίτσας, που χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 8^ο αι.π.Χ.²⁴⁹. Και στα δύο μειώνεται το πλάτος της λεπίδας προκειμένου να σχηματιστεί η λαβή. Η μετάβαση όμως από τη λεπίδα στη λαβή γίνεται μέσω ορθής γωνίας στο

²⁴² Πρόκειται για την ομάδα 74 του 1993. Την πληροφορία άντλησα από σημειώσεις του καθηγητή Κ. Wardle, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

²⁴³ Kilian – Dirlmeier 2002, σελ.71, 72 αρ. 1090, 1091,1105, πίν. 70, 1090-1091- 71, 1105.

²⁴⁴ Kron 1998, σελ. 214.

²⁴⁵ Ανδρόνικος 1969, πίν. 92, NXIVβ.

²⁴⁶ Ανδρόνικος 1969, πίν. 118, ΑΕΙV α. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 91β.

²⁴⁷ Σαββοπούλου 1988, σελ. 221, εικ. 13, επάνω αριστερά.

²⁴⁸ Thompson 1947, σελ. 196-197, εικ. 1.

²⁴⁹ Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 102, 297, σημ. 247, πίν. 151γ.

παράδειγμα του Θέρμου, κάτι που δεν παρατηρείται στο μαχαιρίδιο της Βίτσας, καθώς σ'εκείνο γίνεται μέσω ανοικτής καμπύλης.

Το μαχαιρίδιο **123** (εικ.95) δεν βρίσκει παράλληλα στη Βίτσα αλλά στη Φίλια, καθώς για τον σχηματισμό της λαβής παρατηρείται μείωση του πλάτους της λεπίδας μόνο στο κατώτερο μέρος και όχι στο ανώτερο. Συγκεκριμένα πρόκειται για δύο καμπύλα μαχαιρίδια από το ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια, που χρονολογούνται στη γεωμετρική περίοδο²⁵⁰. Η διαχρονικότητα του σχήματος επιβεβαιώνεται και από τα παλαιότερα μαχαιρίδια της Βεργίνας, όπως για παράδειγμα τα μαχαιρίδια NXIV β, TXβ, AZIII δ που χρονολογούνται από τα τέλη 11^{ου} αι. π.χ. μέχρι το άμισό του 9^{ου} αι. π.Χ²⁵¹.

Ίδιο με το **123** (εικ.95) είναι και το **122** (εικ.94). Στο οπίσθιο όμως άκρο της λεπίδας του διακρίνονται δύο οπές στερέωσης της επένδυσης της λαβής. Φαίνεται πως το μαχαιρίδιο αυτό είχε αρχικά πτέρνα, όπου και η αρχική οπή στερέωσης της επένδυσης, η οποία κάποια στιγμή αποκρούστηκε. Τότε ο κάτοχός του διένοιξε τις δύο αυτές οπές προκειμένου να στηρίξει τη νέα λαβή του.

Η καταγωγή του τύπου φαίνεται να είναι βόρεια, όπως άλλωστε υποστηρίζει η μεγάλη μερίδα των ερευνητών²⁵². Η Sandars²⁵³ υποστηρίζει ότι ο τύπος κατάγεται από την Ανατολή. Σημειώνει μάλιστα ότι υπάρχουν μυκηναϊκά δείγματα του τύπου που προηγούνται κατά πολύ των Ευρωπαϊκών παραλλήλων. Μάλιστα στη Μακεδονία, έχουν βρεθεί μήτρες τέτοιων μαχαιριδίων, που χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού²⁵⁴.

Η χρονολόγηση των σιδερένιων καμπύλων μαχαιριδίων, όπως άλλωστε και των περισσότερων μεταλλικών αντικειμένων του Θέρμου που προέρχονται από τις παλαιότερες ανασκαφικές εργασίες, δεν είναι εύκολη υπόθεση. Αν θεωρήσουμε ορθή την παρατήρηση του Ρωμαίου ότι «*σιδηρᾶ πράγματα προῆλθον μόνον ἐκ τοῦ*

---

²⁵⁰ Kilian 1981, σελ. 133-134, εικ. 7,4-5.

²⁵¹ Ανδρόνικος 1969, NXIV β σελ.125 και πίν. 92, για το TXβ σελ.128 και πίν. 97, για το AZIII δ,σελ. 142 και πίν. 124. Για τη χρονολόγηση των τύμβων βλ. σελ. 279. Ο Kilian 1975a, σελ. 65 και 68-69, χρονολογεί μόνο τον τύμβο NXIV στη φάση Βεργίνα ΠΙΒ, που χρονικά εκτείνεται μεταξύ της υπο-πρωτογεωμετρικής και της γεωμετρικής περιόδου.

²⁵² Βοκοτοπούλου 1969, σελ. 185-186. Ανδρόνικος 1969, σελ.269.

²⁵³ Sandars 1955, σελ. 174-187.

²⁵⁴ Sandars 1955, σελ. 185-187. Wardle & Wardle 1999, σελ. 30-31. Μία μήτρα από τον ίδιο χώρο αλλά ανέπτυχτη σε κάποιο στρώμα, προοριζόταν για την κατασκευή τριών καμπύλων μαχαιριδίων

*μελανοῦ στρώματος τοῦ γεωμετρικοῦ ἀγαλματίου ἢ καί ὀλίγον βαθύτερα»²⁵⁵ είναι πιθανή η χρονολόγησή τους στην Υστερογεωμετρική /πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο. Πιθανόν το **121** να είναι λίγο προγενέστερο και να ανήκει στον 9^ο αι. π.Χ.*

μυκηναϊκού τύπου. Η διαφορά των δύο τύπων έγκειται στο ότι τα μεν βαλκανικής επιδράσεως έχουν χυτή ράχη ενώ τα μυκηναϊκά τη στερούνται και έχουν απεστρογγυλεμένη πτέρνα.
²⁵⁵ Ρωμαίος 1915, σελ. 228

Ξίφη

Μαχαιροειδή Ξίφη

Τα ξίφη αποτελούν μία προβληματική, όσον αφορά στην ορολογία τους, κατηγορία. Τα περισσότερα από τα δημοσιευμένα αντικείμενα χαρακτηρίζονται γενικά ως ξίφη, υπερσκελίζοντας έτσι τα προβλήματα που δημιουργούν οι πολλές αρχαίες ονομασίες.

Μια πρώτη διάκριση που μπορεί να γίνει είναι εκείνη μεταξύ των ξιφών και των εγχειριδίων, χωρίς όμως να μπορούμε να είμαστε σίγουροι για τα κριτήρια που θα πρέπει να πληρούν τα προς ένταξη αντικείμενα. Σε γενικές γραμμές θεωρούμε ως ξίφη τα μακριά αντικείμενα και ως εγχειρίδια τα κοντύτερα, χωρίς να μπορεί κανείς να αποδείξει εάν έχουμε να κάνουμε με μακριά εγχειρίδια ή κοντά ξίφη. Στον Όμηρο χρησιμοποιούνται τρεις λέξεις (*ξίφος*, *φάσγανον* και *ἄορ*) για να περιγράψουν το ξίφος, οι οποίες όπως μας πληροφορεί ο σχολιαστής του Αριστόνικος²⁵⁶, είναι συνώνυμες.

Μία άλλη κατηγορία ξιφών είναι εκείνη των μαχαίρων. Πρόκειται για μία κατηγορία όπλων για την οποία δεν έχουμε επαρκείς πληροφορίες²⁵⁷. Η πρώτη αναφορά τους απαντάται στον Όμηρο και μάλιστα στην *Ιλιάδα*, όπου η λέξη *μάχαιρα* συναντάται τέσσερις φορές: σε δύο σημεία (Γ 271²⁵⁸, Τ 252²⁵⁹) ο Αγαμέμνων μαζί με το ξίφος του φέρει και μία μάχαιρα, αντικείμενο που σύμφωνα με τον σχολιαστή αργότερα ονομάστηκε *παραξιφίς*. Η τρίτη αναφορά γίνεται στην περιγραφή της διακόσμησης της ασπίδας του Αχιλλέα, όπου οι νεαροί χορευτές φέρουν χρυσές μάχαιρες που κρέμονται από τελαμώνες (Σ 597 -

---

²⁵⁶ Buchholz 1980, σελ. 232 και σημ. 1358.

²⁵⁷ Ήδη από την αρχαιότητα επικρατούσε σύγχυση σχετική με την ερμηνεία του όρου *μάχαιρα*. Αλλού φαίνεται πώς έχει καθαρά τελετουργικό-θρησκευτικό χαρακτήρα και αλλού ότι έχει πολεμικό χαρακτήρα. Βλ. σχετικά Πετράκης 2020, σελ. 28-30.

²⁵⁸ *Ἀτρεΐδης δὲ ἐρυσσάμενος χεῖρεσσι μάχαιραν.*

²⁵⁹ Και πάλι χρησιμοποιείται η ίδια φράση : «*Ἀτρεΐδης δὲ ἐρυσσάμενος χεῖρεσσι μάχαιραν*». Και στις δύο περιπτώσεις η μάχαιρα χρησιμοποιείται από τον Αγαμέμνονα για την κοπή τριχών από τα ζώα.

598²⁶⁰). Τέλος ο Πάτροκλος περιποιείται την πληγή του φίλου του Ευρύπυλου (Λ 844²⁶¹) με τη βοήθεια μιας μάχαιρας.

Γνωστή τέλος είναι και η δελφική μάχαιρα που είχε τελετουργικό χαρακτήρα και χρησιμοποιούνταν τόσο για το κόψιμο των μαλλιών όσο και για τη θυσία των σφαγίων²⁶².

Σε μεταγενέστερες περιόδους φαίνεται πως η σημασία της λέξης *μάχαιρα* άλλαξε και με αυτήν δηλώνονταν ένα μονόστομο, ελαφρά καμπύλο, βραχύ ξίφος, του οποίου η ακριβέστερη ονομασία ίσως να ήταν *κοπίς*²⁶³.

Ο Μυλωνάς²⁶⁴, στη δημοσίευση του υλικού των τάφων του Ταφικού Κύκλου Β των Μυκηνών, χαρακτηρίζει ως *μάχαιρες* όχι μόνο μονόστομα ξίφη αλλά και αμφίστομα. Μάλιστα θεωρεί ότι το σημαντικό στοιχείο για τον χαρακτηρισμό ενός ξίφους ως μάχαιρα, είναι το μήκος και το πλάτος του: το μεν μήκος πρέπει να κυμαίνεται μεταξύ των 0,108μ. και των 0,482μ., το δε πλάτος τους μεταξύ των 0,038μ. και των 0,065μ. Το στοιχείο του μήκους όμως δεν είναι ένα σταθερό κριτήριο ένταξης αφού ο Ανδρόνικος²⁶⁵ θεωρεί ότι οι μάχαιρες πρέπει να έχουν ελάχιστο μήκος τα 0,18μ. Τα αντικείμενα που εκείνος εξετάζει είναι όλα μονόστομα και ελαφρώς καμπύλα.

Η σημασία της λέξης *μάχαιρα* στην *Ιλιάδα*²⁶⁶ δεν είναι πάντα σταθερή και δεν είναι δυνατόν να πει κανείς με βεβαιότητα εάν η μάχαιρα χρησιμοποιούνταν για πολεμικούς, τελετουργικούς ή αγροτικούς σκοπούς. Φαίνεται ωστόσο ότι στην περίοδο πριν από τον Όμηρο οι *μάχαιρες* χρησιμοποιούνταν ως όπλα, αργότερα όμως αυτό συνέβαινε σε σπάνιες

---

²⁶⁰ *Καί ρ'αί μὲν καλὰς στεφάνας ἔχον, οἱ δὲ μαχαίρας εἶχον χρυσείας ἐξ ἀργυρέων τελαμώνων.*

²⁶¹ ἔνθα μιν ἐκτανύσας ἐκ μηροῦ τάμνε μαχαίρη.

²⁶² Buchholz 1980, σελ.240-241. Πετράκης 2020, σελ. 43.

²⁶³ Σταϊνχάουερ, 2001, σελ.62. Snodgrass 2003, σελ. 168-169. Σταϊνχάουερ, 2001, σελ. 62. Πετράκης 2020, σελ. 32.

²⁶⁴ Μυλωνάς 1972, σελ. 321-324 και κυρίως τον κατάλογο Β της σελ. 323.

²⁶⁵ Ανδρόνικος 1969, σελ. 268-269.

²⁶⁶ Σε μία περίπτωση ο σχολιαστής του Ομήρου αναφέρει ότι η λέξη *μάχαιρα* είναι συνώνυμη με τη λέξη *παραξίφης*. Βλ. Buchholz 1980, σελ. 240-241, σημ.1448.

περιπτώσεις. Στον Πίνδαρο και στον Ηρόδοτο αναφέρεται η *μάχαιρα* ως όπλο ενώ στον Ξενοφόντα είναι συνώνυμη με το ξίφος²⁶⁷.

Σε μερικούς τάφους της Βίτσας ωστόσο βρέθηκαν μεγάλες μονόστομες μάχαιρες, τις οποίες η Βοκοτοπούλου²⁶⁸ ονομάζει μαχαιροειδή ξίφη.

Ξίφη θεωρεί τις μάχαιρες και ο Snodgrass, ο οποίος διατηρεί κάποιες επιφυλάξεις και παρατηρεί ότι ο τύπος αυτός ξίφους, που είναι ο τύπος II της κατάταξής του, εμφανίζει μεγάλη ποικιλία σχήματος, χωρίς όμως να προχωρεί στη διάκριση επιμέρους παραλλαγών²⁶⁹. Επομένως φαίνεται πως η λέξη «μάχαιρα» περιγράφει ένα αντικείμενο που δεν είναι ξίφος αλλά ούτε και μαχαίρι. Ίσως να πρόκειται για ένα εγχειρίδιο, ένα κοντό ξίφος²⁷⁰. Για τους λόγους που αναφέραμε παραπάνω, επιλέγεται η χρήση του όρου μαχαιροειδή ξίφη²⁷¹.

Στον Θέρμο βρέθηκαν συνολικά 31 ξίφη. Κάποια εξ'αυτών, θα μπορούσαν να ενταχθούν στην κατηγορία των μαχαιροειδών ξιφών. Πρόκειται για τα ξίφη **124** (εικ.96), **125** (εικ.97), **126** (εικ.98), **127** (εικ. 99), **128** (πίν. 15), **129** (εικ. 100) και **130** (εικ. 101), τα οποία μοιάζουν με εκείνα της Βίτσας. Όσον αφορά στην κατάταξη τους ακολουθήθηκε η τυπολογία του Snodgrass και η υποδιαίρεση της Βοκοτοπούλου.

Τύπος Πα

Στον τύπο Πα περιλαμβάνονται μαχαιροειδή ξίφη που έχουν τριγωνική λαβή. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει η μεγάλη πλειονότητα των αντικειμένων που έχουν βρεθεί στο Θέρμο. Πρόκειται για τα **124** (εικ.96), **125** (εικ.97), **126** (εικ.98), **127**, **128** (πίν. 15) και **129** (εικ. 100). Από αυτά μόνο σε τρία σώζονται στοιχεία λαβής: στο **125** (εικ.97), **127** και **129** (εικ. 100).

Στα μαχαιροειδή ξίφη **126** (εικ.98), **127**, **128** (πίν. 15) και **129** (εικ. 100) η ράχη της λαβής αποτελεί τη συνέχεια της ράχης της λεπίδας. Το απέναντι τμήμα της μειώνεται και η μετάβαση από τη λεπίδα στην πτέρνα γίνεται μέσω αμβλείας

---

²⁶⁷ Buchholz 1980, σελ. 241-242.

²⁶⁸ Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 294.

²⁶⁹ Snodgrass 1964, σελ. 100.

²⁷⁰ Με βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες ο όρος μάχαιρα μέχρι το τέλος της αρχαϊκής περιόδου απέδιδε την έννοια του μαχαιριού βλ. Πετράκης 2020, σελ. 40.

γωνίας. Στο ξίφος **129** (εικ. 100), διατηρείται και μικρό τμήμα της οπής στερέωσης της επένδυσής της. Τα τέσσερα ξίφη αυτά μοιάζουν με τα ξίφη 5181/T146 και 4850/T130 της Βίτσας που χρονολογούνται στα 775-750 π.Χ.²⁷². Στον ίδιο τύπο ανήκει και ένα σιδερένιο μαχαιροειδές ξίφος από τη Φίλια των Υστερογεωμετρικών χρόνων²⁷³. Ένα μαχαιροειδές ξίφος ομοίου τύπου από το Καλαπόδι που βρέθηκε μέσα στα χώματα της επίχωσης της κατασκευής του κλασικού ναού, ίσως να χρονολογείται στην Ύστερογεωμετρική περίοδο²⁷⁴.

Με τις μάχαιρες από τον Άγιο Γεώργιο Λάρισας²⁷⁵ δεν ανιχνεύεται καμία ομοιότητα, όπως άλλωστε και με εκείνες της Βεργίνας²⁷⁶. Οι μάχαιρες από την Ολυμπία είναι υστερότερες και δεν μοιάζουν με εκείνες του Θέρμου²⁷⁷. Αντίθετα ομοιότητες ανιχνεύονται με τα μαχαιροειδή ξίφη²⁷⁸ από την Άλω²⁷⁹ που χρονολογούνται στην Υστερογεωμετρική περίοδο²⁸⁰. Στον ίδιο τύπο ανήκουν και τα δημοσιευμένα και καλύτερα διατηρούμενα θραύσματα μαχαιροειδών ξιφών από το νεκροταφείο της Τσαουζίτσας²⁸¹, που χρονολογούνται από τη Γεωμετρική μέχρι την Υπογεωμετρική περίοδο. Το **127** μοιάζει με το μαχαιροειδές ξίφος K6379/M63193 από το ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια²⁸², που χρονολογείται στη Μεσογεωμετρική περίοδο, και με το σιδερένιο μαχαίρι AKM.1629

---

²⁷¹ Υπάρχει και ο όρος *Ξιφομάχαιρα* που όμως είναι μεταγενέστερος βλ. σχετικά Πετράκης 2020, σελ. 35.

²⁷² Βοσκοτοπούλου 1986, σελ. 295.

²⁷³ Kilian 1981, εικ. 7, 14. Η Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 8, αρ. 6. θεωρεί ότι αυτό το μαχαιροειδές ξίφος, το οποίο εν έχει αριθμό ευρητηρίου, χρονολογείται στη μεσογεωμετρική περίοδο, δηλαδή πριν το 750 π.Χ.

²⁷⁴ Schmitt 2007, σελ. 510, αρ. 487, πίν. 106.

²⁷⁵ Τζιαφάλιας 1978, σελ. 173, εικ. 19.

²⁷⁶ Ανδρόνικος 1969, σελ.268-269 και για την μάχαιρα Ζπ5α βλ. πίν. 82, για την μάχαιρα ΤΧα βλ. πίν. 97, για την ΑΑΙα πίν. 107, για την ΑΓVIII α πίν. 111, για την ΑΕ IV α πίν. 118 και για την ΑΖΙΙα πίν. 124.

²⁷⁷ Baitinger 2001, σελ. 79.

²⁷⁸ Τα ξίφη αυτά θεωρούνται από τους ανασκαφείς ως μαχαίριδια βλ. σχετικά Wace and Thompson 1911-12 σελ. 15, πυρά XI, σελ. 17, πυρά XIV και σελ. 18 πυρά XV και σελ. 26 όπου αναφέρεται ότι τα μαχαίριδια έχουν μήκος από 0,25μ. έως και 0,50μ.

²⁷⁹ Wace and Thompson 1911-12, σελ. 26, εικ. 15 αρ. 4, 6, 7.

²⁸⁰ Wace and Thompson 1911-12, σελ. 23-24.

²⁸¹ Casson 1923-25, σελ. 21-22, πίν. II 1 a-c και σελ. 28 για την χρονολόγηση. Προέρχονται από τους τάφους 2,3 και 5. Σύμφωνα με την χρονολόγηση του Kilian 1975α, σελ.75-77, οι τάφοι 2 και 3 χρονολογούνται στη γεωμετρική περίοδο ενώ ο τάφος 5 στην Ύστερη Γεωμετρική/Υπογεωμετρική περίοδο.

²⁸² Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 8, πίν. 2,5. Η μελετήτρια θεωρεί ότι ανήκουν στην πρόιμη φάση του ιερού.

(ΛΛ/3855/91 Μ 13) από την πυρά Α του νεκροταφείου της Ορθής Πέτρας²⁸³ στην Ελεύθερνα που χρονολογείται το 720-690 π.Χ.

Το ξίφος **125** (εικ.97) έχει έναν μικρό αγκώνα στο σημείο που ενώνεται η λεπίδα με την λαβή. Παρόμοιο είναι και το μαχαιροειδές ξίφος 4893/T 34 από τη Βίτσα²⁸⁴, που χρονολογείται στα 800-775 π.Χ., καθώς και τα μαχαιροειδή ξίφη από τη Φίλια²⁸⁵, που χρονολογούνται στην Αρχαϊκή περίοδο. Το παράδειγμα του Θέρμου είναι, ωστόσο, πιο κοντά στο ξίφος της Βίτσας.

Από τα παραπάνω είναι πιθανόν ότι τα μαχαιροειδή ξίφη του τύπου Πα στον Θέρμο χρονολογούνται στην Υστερογεωμετρική / πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο. Εξάλλου οι αναφορές του Σωτηριάδη²⁸⁶ και του Ρωμαίου²⁸⁷ ενισχύουν αυτή την πιθανότητα.

Τύπος Πγ

Το μαχαιροειδές ξίφος **130** (εικ. 101) ανήκει σε μία άλλη παραλλαγή του τύπου Π, τον οποίο θα ονομάσουμε τύπο Πγ. Η παραλλαγή αυτή δεν απαντάται στη Βίτσα. Το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η απουσία πτέρνας. Αντιθέτως το άνω άκρο της λεπίδας χρησιμεύει και ως πτέρνα για τη στερέωση της λαβής όπου και σώζονται ακόμη στη θέση τους δύο σιδερένιοι ήλοι. Έτσι στο σημείο αυτό η λεπίδα πλαταίνει προκειμένου να στερεωθεί με μεγαλύτερη ασφάλεια η λαβή. Το μοναδικό μέχρι στιγμής δημοσιευμένο παράλληλο είναι ένα μαχαιροειδές ξίφος από τη Φίλια, που μοιάζει με εκείνο του Θέρμου ως προς τη λεπίδα και όχι ως προς τη διαμόρφωση της λαβής. Το ξίφος της Φίλιας χρονολογείται στη Μεσογεωμετρική περίοδο²⁸⁸.

---

²⁸³ Σταμπολίδης 1996, σελ. 53, αρ. 21, εικ. 99, σελ. 79 για τη χρονολόγηση της πυράς.

²⁸⁴ Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 294-295.

²⁸⁵ Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 87, αρ. 1356, 1358, 1359, 1360, 1363, πίν. 85, 1356-1358-1359-1360 και 86,1363.

²⁸⁶ Ο Σωτηριάδης 1900, σελ. 178 αναφέρει ότι βρήκε «έν τω στρώματι τῆς τέφρας καί τῶν κεκαυμένων ὀστέων εὔρον μακρά ξίφη χαλκᾶ καί σιδηρᾶ καί ὀλίγιστα θραύσματα ἀγγείων τοῦ γεωμετρικοῦ τρόπου». Ίσως μεταξύ των μακρῶν ξιφῶν, που ὅπως θα δοῦμε παρακάτω ταυτίζονται με τα ξίφη Naue II, να βρέθηκαν και οι λεπίδες των μαχαιροειδῶν ξιφῶν. Βλ. επίσης Σωτηριάδης 1899, σελ. 57.

²⁸⁷ Ρωμαίος 1915, σελ. 228, 249-250 και 256.

Σταυροειδές ξίφος

Στην κατηγορία των σταυροειδών ξιφών ανήκει μόνο ένα αποσπασματικά σωζόμενο παράδειγμα, το **131** (εικ. 102). Πρόκειται για ένα εξαιρετικά φθαρμένο ξίφος, το οποίο σώζει τμήμα της χωρίς κεντρική νεύρωση λεπίδας, τους ώμους και τμήμα της λαβής του. Η κατηγορία αυτή των ξιφών περιλαμβάνει παραξιφίδες (μήκος: 0,40-0,50μ.), ξίφη (μήκος: περί τα 0,60μ.) και μεγάλα ξίφη (μήκος μεγαλύτερο των 0,70μ.).²⁸⁹ Το παράδειγμα του Θέρμου ανήκει μάλλον στην κατηγορία των παραξιφίδων.

Το ξίφος εμπίπτει στην υποκατηγορία Ig των σταυροειδών ξιφών της Kilian – Dirlmeier. Πρόκειται για ξίφη που δεν έχουν κεντρική νεύρωση στην λεπίδα τους ενώ η πτέρνα είτε φέρει είτε δεν φέρει οπές προσήλωσης της επένδυσής της²⁹⁰. Το παράδειγμα από το Θέρμο, βρίσκεται τα ακριβή παράλληλά του σε δύο χάλκινα ξίφη προερχόμενα από τον τάφο 18 της Κύρρας Φωκίδος της ΥΕ Ι²⁹¹, και σε ένα ξίφος από τον θαλαμοειδή τάφο XVIII του Μαυροσπηλαίου Ηρακλείου Κρήτης²⁹². Του τύπου αυτού δεν εντοπίστηκε κανένα δημοσιευμένο παράδειγμα ούτε στη Βίτσα αλλά ούτε στη Βεργίνα.

Ο τύπος των σταυροειδών ξιφών εμφανίζεται στο β' μισό του 15ου αι.π.Χ.²⁹³, κατά την ΥΜΠ περίοδο ενώ χρησιμοποιείται μέχρι και την ΥΜ/ΥΕ III Β. Η υποκατηγορία Ig της Kilian- Dirlmeier είναι η νεότερη και τα δείγματά της χρονολογούνται κατά την ΥΜ/ΥΕ IIIA2-B περίοδο²⁹⁴.

Η χρονολόγηση του αντικειμένου από τον Θέρμο δεν είναι ιδιαίτερα εύκολη, καθώς όλα τα γνωστά παραδείγματα του τύπου είναι χάλκινα και χρονικά τοποθετούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Όμως τα πρώιμα σιδερένια ξίφη στην Ελλάδα συχνά αντιγράφουν τύπους χάλκινων ξιφών της Ύστερης

---

²⁸⁸ Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 2 αρ. 5 , πίν. 2,5 με αρ. Ευρετηρίου K63150/M 63874.

²⁸⁹ Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 58. Papadopoulos 1998, σελ. 18.

²⁹⁰ Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 62. Πρόκειται για τον τύπο Di και Dii της Sandars βλ. Sandars 1963, σελ. 123-125 και 130-132 και τον τύπο E του Papadopoulos βλ. Papadopoulos 1998, σελ. 27.

²⁹¹ Papadopoulos 1998, σελ. 27, αρ. 126 και 127 και πίν. 21.

²⁹² Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 62, αρ. 142 πίν. 26.

²⁹³ Sandars 1963, σελ. 123.

²⁹⁴ Kilian - Dirlmeier 1993, σελ. 66.

Μυκηναϊκής εποχής²⁹⁵. Επομένως το εν λόγω ξίφος θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην πρωτογεωμετρική περίοδο.

Ξίφη τύπου Naue II

Τα ξίφη που ανήκουν στην κατηγορία Naue II είναι τα **132-143** (εικ. 103-114 και πίν. 15, 16, 18). Από αυτά τα **138-143** (εικ. 109-114, πίν.15,16,18) διατηρούν μόνο τμήμα της λεπίδας και όχι της λαβής και επομένως δεν μπορούν να ενταχθούν σε παραλλαγές του τύπου.

Πριν προχωρήσουμε στην απόδοση των ξιφών σε τύπους, σημειώνουμε ότι ακολουθήθηκε η τυπολογία της Kilian – Dirlmeier, όπως αυτή έχει διατυπωθεί στο έργο της *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*, PBF IV,12, Stuttgart 1993, καθώς είναι η πιο πρόσφατη²⁹⁶ και η πληρέστερη.

Τύπος 2, Παραλλαγή A (Typ 2, Variante A)

Η μεγάλη πλειονότητα των ξιφών τύπου Naue II στον Θέρμο προσγράφεται στον τύπο 2, παραλλαγή A (Typ 2, Variante A). Η λαβή του τύπου αυτού είναι ωοειδούς σχήματος ή με γωνιώδεις απόληξεις. Οι ακμές της λεπίδας είναι παράλληλες και ορισμένες φορές η λεπίδα φέρει πλαστικά αποδοσμένο περιχέλωμα. Στον τύπο αυτόν ανήκουν τα ξίφη **132** (εικ. 103) και **133** (εικ. 104, πίν. 17). Από αυτά το **132** (εικ. 103) είναι θραύσμα από την λαβή ξίφους. Στο **133** (εικ. 104, πίν. 17) διατηρείται το μεγαλύτερο τμήμα της λεπίδας, χωρίς όμως τις ακμές της. Το μόνο που διακρίνεται αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο είναι η κεντρική νεύρωση που προσδίδει στη λεπίδα ρομβοειδή τομή. Το σωζόμενο μήκος των δύο ξιφών κυμαίνεται μεταξύ των 0,537μ. και των 0,573μ, είναι δηλαδή κατά πολύ μικρότερο σε σχέση με τα ξίφη που δημοσιεύει η Kilian – Dirlmeier, που υπερβαίνει τα 0,80μ²⁹⁷. Το θραύσμα λαβής **132** (εικ. 103) μοιάζει με λαβή ξίφους από τον Κεραμεικό της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής περιόδου²⁹⁸. Το **133** (εικ. 104, πίν. 17) από την άλλη μοιάζει με ξίφος του τάφου XXVII της

²⁹⁵ Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 121.

²⁹⁶ Η τελευταία μελέτη είναι εκείνη του Baitinger, που όμως λόγω του περιορισμένου αριθμού ευρημάτων δεν προχωρεί σε τυπολογική απόδοση βλ. Baitinger 2003, σελ. 76, πίν. 63, αρ. 1306-1309, 1312-1314.

²⁹⁷ Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 106-107, αρ. 274 -279.

Αθηναϊκής Αγοράς²⁹⁹ της πρώιμης Γεωμετρικής περιόδου, καθώς και με το ξίφος του τάφου G38 του αθηναϊκού Κεραμεικού³⁰⁰, το οποίο χρονολογείται στην πρώιμη Γεωμετρική ΙΙ περίοδο.

Τύπος 3 παραλλαγή b (Typ 3, Variante b)

Η λαβή του ξίφους **134** (εικ. 105, πίν. 16 και 18) έχει καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά. Σώζεται ωστόσο τμήμα του ώμου με έναν ήλο. Το μεγάλο μήκος του ώμου και η ελαφρά διόγκωση της λαβής, που πρέπει να σημειωθεί ότι είναι στο σημείο αυτό εξαιρετικά διαβρωμένη, μας οδηγεί στην ένταξή του στον τύπο 3 της Kilian – Dirlmeier και μάλιστα στην παραλλαγή β. Σημαντικό στοιχείο για την προσγραφή στην παραλλαγή αυτή είναι η λεπίδα, η οποία στην περίπτωσή μας είναι εξαιρετικά διαβρωμένη και δεν μπορούμε να συνάγουμε ασφαλή συμπεράσματα. Το ξίφος εμφανίζει ομοιότητες με τα ξίφη που προέρχονται από την Κρήτη και κυρίως με ένα από τη Φοινικιά και ένα από τις Αρκάδες Ηρακλείου Κρήτης. Το πρώτο χρονολογείται στην Πρωτογεωμετρική περίοδο ενώ το δεύτερο δεν έχει χρονολογηθεί³⁰¹.

Τύπος Β (Μακεδονίας)

Το ξίφος **135** ανήκει στον τύπο Β των ξιφών της Kilian – Dirlmeier, τα οποία προέρχονται από τη Μακεδονία. Ο τύπος αυτός χαρακτηρίζεται από λαβές, τα τοιχώματα των οποίων είναι παράλληλα ή σχεδόν παράλληλα. Στη Βεργίνα αντιπροσωπεύεται με δύο παραδείγματα: το ένα προέρχεται από τον τάφο ΙΙ του τύμβου Χ³⁰² και το δεύτερο από τον τάφο ΧΙ του τύμβου ΑΓ³⁰³. Για το πρώτο ξίφος έχουν προταθεί δύο χρονολογίες: ο Ανδρόνικος το χρονολογεί στον 9^ο αι. π.Χ.³⁰⁴ ενώ ο Kilian στην δική του Εποχή ΙΙ που ξεκινά από το άμισό του 11^{ου} αι.

---

²⁹⁸ Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 106, αρ. 274.

²⁹⁹ Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 107, αρ. 278.

³⁰⁰ Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 107, αρ. 275.

³⁰¹ Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 108, αρ. 290-294. Τα ξίφη είναι το αρ. 290 από τη Φοινικιά και το αρ. 292 από τις Αρκάδες.

³⁰² Ανδρόνικος 1969, σελ. 57, 132, 263, εικ. 102, πίν. 106. Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 113, αρ. 357.

³⁰³ Ανδρόνικος 1969, σελ. 64, 136, 263, εικ. 102, πίν. 112. Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 114, αρ. 358.

³⁰⁴ Ανδρόνικος 1969, σελ. 279.

π.Χ. και φθάνει έως και το γ' τέταρτο του 10^{ου} αι. π.Χ. Σύμφωνα με την Kilian – Dirlmeier το ξίφος αυτό δεν μπορεί να είναι παλαιότερο από τα ξίφη της πρώιμης Πρωτογεωμετρικής περιόδου που προέρχονται από τον Κεραμεικό και την Τίρυνθα³⁰⁵. Πέρα από τα ξίφη της Βεργίνας ανιχνεύονται ομοιότητες με ένα ξίφος από τον τάφο Ε του Κεραμεικού της Πρωτογεωμετρικής περιόδου, το οποίο λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του δεν μπορεί να ενταχθεί σε κάποιον τύπο³⁰⁶.

Αποσπασματικά σωζόμενα ξίφη τύπου Naue II

Τα **136** (εικ. 107) και **137** (εικ. 108) είναι θραύσματα από τη λαβή δύο σιδερένιων ξιφών τύπου Naue II. Το **136** (εικ. 107) δεν έχει ακριβή παράλληλα. Η ύπαρξη πλαϊνής κερατοειδούς απόφυσης καθώς και κεντρικής αποφύσεως στο πέρας της λαβής, το εντάσσει στον τύπο 3 της Kilian – Dirlmeier. Ωστόσο δεν διαπιστώθηκε ομοιότητα με κανένα από τα δημοσιευμένα ξίφη³⁰⁷. Το **137** (εικ. 108) προέρχεται από τον ώμο ενός ξίφους τύπου Naue II. Συγκεκριμένα ανήκει στον τύπο 3 της Kilian – Dirlmeier και, αν και είναι δύσκολη η προσγραφή του σε κάποια παραλλαγή, μάλλον εντάσσεται στην παραλλαγή c³⁰⁸. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το στοιχείο ότι όλα τα αναφερόμενα από την Kilian- Dirlmeier ξίφη του τύπου αυτού και όλων των παραλλαγών απαντώνται στην Κρήτη³⁰⁹.

Η χρονολόγηση των ξιφών τύπου Naue II του Θέρμου είναι ένα δύσκολο ερώτημα, που δυστυχώς δεν μπορεί να βρεί την οριστική απάντησή του λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων. Όσα ξίφη μπορέσαμε να συγκρίνουμε βρίσκουν τα παράλληλά τους σε ξίφη της Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής περιόδου. Θα ήταν επομένως δικαιολογημένη η τοποθέτησή τους στην Πρωτογεωμετρική/Γεωμετρική περίοδο.

³⁰⁵ Kilian- Dirlmeier 1993, σελ. 113, αρ. 357, σελ.124-125.

³⁰⁶ Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 111, αρ. 326.

³⁰⁷ Το σιδερένιο ξίφος M115 του Μουσείου του Κεραμεικού στο σκαρίφημα του Snodgrass φαίνεται πως έχει δύο επάλληλες καμπύλες βλ. σχετικά Snodgrass 1964, σελ. 94, αρ. 2, εικ. 5β. Στο σχέδιο όμως που δημοσιεύει η Kilian – Dirlmeier 1993, πίν. 40, αρ. 273 υπάρχει μόνο μία έλλειψη

³⁰⁸ Kilian - Dirlmeier 1993, σελ. 108-109.

³⁰⁹ Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 106-109.

Υπάρχουν ωστόσο δύο αναφορές του Σωτηριάδη σε μακριά σιδερένια ξίφη: στην πρώτη αναφέρει ότι βρήκε στο στρώμα της τέφρας μακριά σιδερένια ξίφη μαζί με όμοια χάλκινα ξίφη³¹⁰. Η δεύτερη αναφορά γίνεται στην επιστολή³¹¹ προς τον Αντιπρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, με ημερομηνία 23 Αυγούστου 1898. Γράφει ότι «*παρά τόν στυλοβάτην τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εὗρηκα τάφον*³¹² *περιέχοντα ὅσῳ κεκαυμένα καί ξίφη σιδηρᾶ πέντε λίαν μακρά καί τεμάχιαν αγγείων τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς*». Και στις δύο περιπτώσεις, αν τα ξίφη που αναφέρει ο Σωτηριάδης είναι αυτά που μελετάμε, τότε θα πρέπει να χρονολογηθούν στη Γεωμετρική / Υστερογεωμετρική περίοδο.

Ανέντακτα ξίφη

Εκτός από τα ξίφη που αναφέραμε υπάρχουν και μερικά τα οποία δεν είναι εύκολο να ενταχθούν στις γνωστές κατηγορίες των σιδερένιων ή και των χάλκινων ακόμη ξιφών, λόγω της αποσπασματικής διατήρησής τους. Πρόκειται για τα **144-154** (εικ. 115- 118, πίν.11,12,19, 79). Από αυτά τα **149** (πίν. 12), **150** (πίν. 11) και **152** (πίν. 19) δεν είναι δυνατόν να ενταχθούν σε καμία κατηγορία λόγω της αποσπασματικής διατήρησής τους. Το ξίφος **148** (πίν. 12), που διατηρεί το οξύ άκρο της λεπίδας ίσως να μπορεί να ενταχθεί στον τύπο Naue II.

Τα ξίφη **145** (εικ.116) και **154** διατηρούν τμήμα της λεπίδας τους, η οποία καλύπτεται από παχύ στρώμα σκωρίας. Το περίγραμμα της λεπίδας είναι όμως σαφές: σε κάποιο σημείο το πλάτος της λεπίδας αυξάνεται για να μειωθεί και πάλι λίγο παρακάτω. Το στοιχείο μας οδηγεί στην προσγραφή των ξιφών στον τύπο Ic του Snodgrass, ενός σπανίου τύπου στην Ελλάδα. Πρόκειται για ξίφη τύπου Naue το πλάτος της λεπίδας των οποίων αυξομειώνεται³¹³. Το χαρακτηριστικό αυτό απαντά σε μία σειρά χάλκινων ξιφών από την Γερμανία, την Αυστρία και την Ουγγαρία, τα γνωστά ως τύπου Sauerbrunn και τύπου Boiu. Ο πρώτος τύπος απαντάται στην περιοχή ανατολικά και νότιοανατολικά των Άλπεων, τη Δυτική

³¹⁰ Σωτηριάδης 1900, σελ. 178. Τα χάλκινα ξίφη δεν βρέθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου.

³¹¹ Η επιστολή αυτή μαζί με όλες τις επιστολές που έστειλε ο Σωτηριάδης στον Αντιπρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών στον Θέρμο, φυλάσσονται στο αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

³¹² Για την ερμηνεία του «τάφου» βλ. παρακάτω σελ. 197-204.

³¹³ Snodgrass 1964, σελ. 99

Ουγγαρία, Κροατία, την κεντρική περιοχή του Ρήνου καθώς και τη Βόρεια Ιταλία³¹⁴. Και οι δύο αυτοί τύποι θεωρούνται πρόδρομες μορφές εκείνου του τύπου ξίφους που θα κυριαρχήσει στην Εποχή του Σιδήρου, του Naue II³¹⁵. Ο Snodgrass δημοσιεύει μόνο δύο αντικείμενα αυτής της ομάδας, το ένα χωρίς στοιχεία χρονολόγησης από την Ολυμπία και το άλλο από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας, που χρονολογείται στην Πρωτογεωμετρική ΙΙ περίοδο ή την Ύστερη Γεωμετρική³¹⁶. Η Δεκουλάκου δημοσιεύει ένα σχεδόν ακέραιο ξίφος του τύπου αυτού από το Δρέπανο Αχαΐας που το χρονολογεί στα τέλη 8^{ου} ή αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. οπότε και χρονολογείται ένα ακόμη ξίφος από τα Καλάβρυτα και δύο εγχειρίδια του ίδιου τύπου από τις Μυκήνες και το Άργος αντίστοιχα³¹⁷. Το ξίφος **145** (εικ. 116) προέρχεται από τις ανασκαφές είτε του Σωτηριάδη είτε του Ρωμαίου και επομένως δε μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια ενώ το **154** από το τρίτο στρώμα της προς Ν επέκτασης της Στρωματογραφικής τομής 1γ^α. Βρέθηκε σε βάθος -0,95μ. μέσα στο στρώμα που θεωρείται ότι περιέχει κατάλοιπα της καταστροφής του Μεγάρου Β³¹⁸ και θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην Ύστερη γεωμετρική περίοδο (αντιστοιχεί με τον ορίζοντα Δ2 της στρωματογραφικής τομής 5^α), χρονολόγηση που θα μπορούσε να προταθεί και για το **145** (εικ. 116).

Το θραύσμα **153** προέρχεται από τις νεότερες ανασκαφές και βρέθηκε μέσα στα χώματα της μετανασκαφικής επιχωμάτωσης. Πρόκειται για ένα αμφίστομο ξίφος του οποίου διατηρείται τμήμα της λεπίδας και της λαβής μαζί με έναν ήλο. Το πλάτος του σωζόμενου τμήματος της λεπίδας κυμαίνεται μεταξύ των 0,029μ. και των 0,031μ. Η ευθύγραμμη παρυφή της λαβής μας οδηγεί στην ένταξη του ξίφους σε 3 πιθανούς τύπους: είτε ανήκει στα σταυροειδή ξίφη³¹⁹ (τύπος D της Sandars³²⁰) είτε στα ξίφη τύπου F³²¹ είτε στα ξίφη τύπου Eii της Sandars³²². Η

³¹⁴ Buchholz 1980, σελ. 264, εικ. 52a,b.

³¹⁵ Buchholz 1980, σελ. 264.

³¹⁶ Snodgrass 1964, σελ. 100.

³¹⁷ Δεκουλάκου 1973, σελ. 24-25, Ταφικός πίθος 3, εικ. 3, 9-III και πίν.ΙΔ α-β. Για το ξίφος των Καλαβρύτων βλ. ΑΔ 17 (1961-62, τ. Β1, σελ 131 X81, πίν. 156ε. Για το εγχειρίδιο των Μυκηνών βλ. Desborough 1954, σελ. 262, πίν. 45 αρ. 53-125 και του Άργους βλ. Snodgrass 1971, σελ. 275, 96b.

³¹⁸ Παπαποστόλου 1999, σελ. 137-139, εικ. 4.

³¹⁹ Στην παραλλαγή 1g της Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 62, αρ. 140-143.

³²⁰ Sandars 1963, σελ. 123-127, πίν. 24:22.

³²¹ Sandars 1963, σελ. 133-134, πίν. 25:32-3. Kilian- Dirlmeier 1993, σελ. 82-84, αρ. 190, 192,197. Ανήκει στον τύπο F2 παραλλαγή Α της Kilian- Dirlmeier.

μη διατήρηση της απώληξης της λαβής είναι ο βασικότερος λόγος αδυναμίας απόδοσης σε κάποιον συγκεκριμένο τύπο. Και οι τρεις προαναφερθέντες τύποι απαντώνται σε χάλκινα ξίφη και όχι σε σιδερένια. Μερικά από τα ξίφη του τύπου F βρέθηκαν στην Κεφαλλονιά, σε τάφους της Υπομυκηναϊκής – Πρωτογεωμετρικής περιόδου³²³. Το θραύσμα ξίφους **153** αποτελεί μία μαρτυρία για την επιβίωση των τύπων ξιφών της Εποχής του Χαλκού σε ένα επαρχιακό κέντρο. Παρόλα αυτά δεν είναι εφικτή η ακριβής χρονολόγησή του λόγω των προβλημάτων που αναλύσαμε παραπάνω.

Το **146** (εικ. 117) αποτελείται από δύο συνανήκοντα και συγκολλώμενα θραύσματα προερχόμενα από την λεπίδα αμφίστομου σιδερένιου ξίφους με έντονη ρομβοειδή τομή. Η ένταξή του σε τύπο είναι εξαιρετικά δύσκολη αφού δεν μας σώζονται στοιχεία της λαβής. Το πάχος της λεπίδας όμως καθώς και η ρομβοειδή τομή της μοιάζουν με μερικά ξίφη τύπου Naue II που έχουν βρεθεί στην Αθήνα³²⁴, τον Κεραμεικό³²⁵, τη Βεργίνα³²⁶, τη Φίλια³²⁷ και τη Βίτσα³²⁸ τα οποία χρονολογούνται από την Πρωτογεωμετρική μέχρι και την Υστερογεωμετρική περίοδο. Σε καμία περίπτωση η κατάσταση διατήρησης του ξίφους αυτού δεν μας επιτρέπει να το εντάξουμε επακριβώς ούτε τυπολογικά ούτε χρονικά.

Το **147** (εικ. 118) προέρχεται από την λαβή σιδερένιου ξίφους τύπου Naue II. Η αποσπασματική διατήρησή του δεν μας επιτρέπει να το εντάξουμε σε κάποιον από τους γνωστούς τύπους ξιφών αλλά μπορούν να ανιχνευθούν ομοιότητες με τρία ξίφη από τον Αθηναϊκό Κεραμεικό³²⁹, με ένα από το

---

³²² Sandars 1963, σελ. 133.

³²³ Sandars 1963, σελ. 137. Η Kilian – Dirlmeier 1993 σελ. 83, αρ. 180 χρονολογεί τα ξίφη που βρέθηκαν στον τάφο 2 στα Διακάτα στην ΥΕ IIIΓ1. Ξίφη του ίδιου τύπου που βρέθηκαν στον Θολωτό τάφο Α των Μουλιανών Κρήτης, χρονολογούνται από τον Desborough στην Πρωτογεωμετρική περίοδο, κάτι που απορρίπτει η Sandars. Βλ. σχετικά Sandars 1963, σελ. 134. Desborough 1964, σελ. 188.

³²⁴ Ξίφος από τον τάφο 4 που ανασκάφηκε σε οικόπεδο στην οδό Καβαλλότι, Kilian – Dirlmeier 1993, αρ. 277, σελ. 107.

³²⁵ Προέρχονται από τους τάφους hs109, E13, E, βλ. Kilian – Dirlmeier 1993, αρ. 322,343,326 σελ. 110-111.

³²⁶ Kilian – Dirlmeier 1993, αρ. 356,357,358,359,361,363,364,365,366,367,368,369,370 σελ. 113-115.

³²⁷ Kilian – Dirlmeier 1993, αρ. 395D, σελ. 117.

³²⁸ Kilian – Dirlmeier 1993, αρ. 397, σελ. 117.

³²⁹ Πρόκειται για ένα ξίφος που βρέθηκε στον τάφο PG28 με αριθμό Ευρετηρίου Μουσείου Κεραμεικού M51, το δεύτερο προέρχεται από τον τάφο G38 και έχει αριθμό Ευρετηρίου Μουσείου Κεραμεικού M55 και το τρίτο από τον τάφο E και έχει αριθμό Ευρετηρίου Μουσείου Κεραμεικού M67. βλ. σχετικά Kilian – Dirlmeier 1993, σελ.106-107, αρ. 274,275 και σελ. 111, αρ. 326.

Λευκαντί³³⁰ και ένα από τη Μαρμάριανη³³¹. Όλα χρονολογούνται στην Πρωτογεωμετρική περίοδο και μόνο ένα στην πρώιμη Γεωμετρική ΙΙ περίοδο³³².

Άλλο ένα από τα θραύσματα που εξετάζουμε διατηρεί μικρό τμήμα της λαβής του και μας επιτρέπει να το εντάξουμε σε έναν τύπο. Πρόκειται για το ξίφος **151** (πίν. 19) το οποίο πιθανότατα ανήκει στην κατηγορία των σταυροειδών ξιφών. Της κατηγορίας αυτής δεν έχουν μέχρι στιγμής ανευρεθεί σιδερένια ξίφη αλλά μόνο χάλκινα. Από μορφολογικής και μόνο απόψεως το θραύσμα μας μοιάζει με ένα ξίφος από τη Μυρσίνη Λασιθίου και την Ιαλυσό Ρόδου και τέλος με ένα αγνώστου προελεύσεως της συλλογής Γιαμαλάκη³³³.

Το **144** (εικ. 115, πίν. 79) είναι ένα απότμημα λεπίδας το οποίο αποτελείται από πέντε συγκολλώμενα θραύσματα. Το σωζόμενο μήκος της λεπίδας ανέρχεται στα 0,32μ. και φαίνεται πως προέρχεται από ένα μακρύ και πλατύ ξίφος. Το **144** μοιάζει, όσον αφορά στις διαστάσεις και το σχήμα, με ένα ξίφος τύπου Naue ΙΙ που βρέθηκε στην οδό Καβαλλότι στην Αθήνα³³⁴, χωρίς να μπορούν να γίνουν περεταίρω συγκρίσεις ή παρατηρήσεις. Ομοιότητες παρατηρούνται και με τρία ξίφη από τον Καλαπόδι του ίδιου τύπου, τα οποία έχουν εξαιρετικά πλατιά λεπίδα (το μέγιστο πλάτος τους κυμαίνεται μεταξύ των 0,092μ. και των 0,073μ.). Τα δύο ξίφη χρονολογούνται στον πρώιμο 7^ο αι.π.Χ και το ένα στα τέλη 2^{ου} αι. π.Χ. /Αυτοκρατορική περίοδο³³⁵. Τέλος ομοιότητες ανιχνεύονται και με ένα μαχαίροειδές ξίφος από τον τάφο ΙΙ της Φορτέτσας³³⁶ που χρονολογείται στον 7^ο αι. π.Χ. Από τη συγκριτική μελέτη των παραλλήλων που αναφέραμε παραπάνω, η πιθανότερη χρονική ένταξη του **144** είναι στον πρώιμο 7^{ος} αι. π.Χ.

³³⁰ Kilian - Dirlmeier 1993, σελ. 110, αρ. 320.

³³¹ Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 107, αρ. 279.

³³² Πρόκειται για το ξίφος που βρέθηκε στον τάφο G38 του Κεραμεικού βλ Kilian- Dirlmeier 1993, σελ. 107, αρ. 275.

³³³ Kilian Dirlmeier 1993, σελ. 62-63, αρ. 140 (το ξίφος από τη Μυρσίνη), 141 (το ξίφος της συλλογής Γιαμαλάκη), 146 (το ξίφος από την Ιαλυσό).

³³⁴ Kilian – Dirlmeier 1993, σελ. 107, αρ. 277.

³³⁵ Schmitt 2007, σελ. 497-498, 548-549, αρ. 434-436, πίν. 100.

³³⁶ Brock 1957, σελ. 201, αρ. 1085, πίν. 75.

Ακόντιο

Το ακόντιο **155** (εικ. 120, πίν. 64) είναι μοναδικό στο είδος του, καθώς διατηρεί συμφύες σιδερένιο στείλεό, κυλινδρικής τομής. Η ύπαρξη σιδερένιου στείλεού μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν πρόκειται για ένα πραγματικό ακόντιο αλλά είτε για ανάθημα και επομένως μη χρηστικό αντικείμενο είτε για όπλο που ανήκε σε κάποιον μεταλλικό ανδριάντα. Ως προς την διαμόρφωση της αιχμής μοιάζει με την αιχμή ακοντίου E490 από την Ολυμπία³³⁷, η οποία δυστυχώς είναι αχρονολόγητη.

Υπάρχει ένα παρόμοιο παράδειγμα ακοντίου από την Ολυμπία, το οποίο είναι χάλκινο και πιθανόν να προέρχεται από κάποιον ανδριάντα ή άλλο έργο της μνημειακής πλαστικής³³⁸, κάτι που στο παράδειγμα του Θέρμου δεν μπορεί να ισχύει καθώς είναι σιδερένιο και οι ανδριάντες ήταν χάλκινοι.

Δεν θα πρέπει ωστόσο να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο το ακόντιο αυτό να είναι στην ουσία μία μικρογραφική αναπαράσταση δόρατος, παρόμοια με εκείνες που έχουν βρεθεί στο ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια. Βεβαία πρέπει να σημειωθεί ότι το ακόντιο **155** έχει μεγαλύτερο μήκος σε σχέση με εκείνα της Φίλιας: του Θέρμου έχει μήκος 71,5 εκ. και της Φίλιας³³⁹ το μακρύτερο μικρογραφικό δόρυ μόλις 46,7 εκατοστά.

Η χρονολόγηση του αντικειμένου αυτού δεν είναι εφικτή, καθώς δεν έχουμε ούτε χρονολογημένα ακριβή παράλληλα αλλά ούτε και στοιχεία για τον τόπο εύρεσης του. Είναι βέβαια πιθανόν να προέρχεται από το ανώτερο μελανό στρώμα του 7^{ου} αι. π.Χ., όπως και η συντριπτική πλειονότητα των σιδερένιων αντικειμένων. Σημειώνουμε και την ομοιότητα που εμφανίζει ως προς τη διαμόρφωση των πτερυγίων της αιχμής με την αιχμή δόρατος E580 από την Ολυμπία³⁴⁰, η οποία χρονολογείται στην αρχαϊκή περίοδο.

---

³³⁷ Baitinger 2001, αρ. 659, σελ. 47, 161, πίν. 24.

³³⁸ Baitinger 2001, σελ. 41, αρ. 574, πίν. 20.

³³⁹ Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 17, αρ. 218-224, πίν. 12, 218-224.

³⁴⁰ Baitinger 2002, σελ.50-51, 181, αρ. 864, πίν. 38.

Αξίνες

Δύο αξίνες έχουν βρεθεί στον Θέρμο, η μία χάλκινη (**156**, εικ. 121) και η άλλη σιδερένια (**157**, εικ. 122). Οι αξίνες συνήθως χρησιμοποιούνταν στα πρώτα στάδια κατεργασίας ξύλου αλλά και σε γεωργικές εργασίες.

Η αξίνη **156** (εικ. 121) μοιάζει με την υπ' αριθμόν E 1523 αξίνη της Ολυμπίας για την οποία δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιτρέπουν τη χρονολόγησή της. Τα χρηστικά αυτά αντικείμενα δύσκολα χρονολογούνται αφού δεν μεταβάλεται ουσιαστικά η μορφή τους με την πάροδο του χρόνου. Επιπλέον το δημοσιευμένο συγκριτικό υλικό από την Ελλάδα και την Αλβανία είναι ύστερο δηλαδή χρονολογείται από τους ελληνοιστικούς χρόνους κ.ε.³⁴¹. Η αξίνη **156** (εικ. 121) ωστόσο, μοιάζει με τις σιδερένιες αξίνες από το ιερό της Αθηνάς Ιωνίας στη Φίλια, οι οποίες χρονολογούνται στην Υστερογεωμετρική περίοδο³⁴². Ο Kilian θεωρεί ότι προέρχονται από τα εργαστήρια επεξεργασίας μετάλλου που υπήρχαν στο ιερό και δεν πιστεύει ότι είναι αναθήματα³⁴³.

Η σιδερένια αξίνη **157** (εικ. 122) έχει τριγωνικές προεξοχές άνω και κάτω της οπής στελεώσεως, στοιχείο που δείχνει ύστερη χρονολόγηση³⁴⁴. Την εκτίμηση αυτή επιβεβαιώνει και η σύγκριση με την αξίνη της αρχαϊκής περιόδου από το Ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία³⁴⁵.

Σημειώνεται επίσης ότι αξίνες αυτού του τύπου έχουν βρεθεί και σε άλλα ιερά. Επτά έχουν βρεθεί στο ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία³⁴⁶, τρεις στο ιερό της Αθηνάς Ιωνίας στη Φίλια, ένας στο Σπήλαιο του Ψυχρού και τέσσερις στο Δαφνηφόριο της Ερέτριας. Στην Ισθμία ερμηνεύονται ως αναθήματα, ενώ δεν αποκλείεται η πιθανότητα της χρήσης τους στην κατασκευή του αρχαϊκού ναού του Ποσειδώνα³⁴⁷. Στη Φίλια είδαμε παραπάνω ότι ο Kilian τα συσχετίζει με τα μεταλλουργικά εργαστήρια³⁴⁸. Τη σχέση αυτή φαίνεται πώς επιβεβαιώνουν και

³⁴¹ Baitinger und Völlig 2007, σελ. 19-21,22 πίν. 5,75 αρ. 32 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁴² Kilian 1983, σελ. 146, εικ. 13 (σελ. 144), νο 1-3.

³⁴³ Kilian 1983, σελ. 146.

³⁴⁴ Baitinger und Völlig 2007, σελ. 12, σημ. 65.

³⁴⁵ Raubitschek 1998, σελ. 124, αρ. 428 (IM 387), πίν. 67. Rostoker & Gebhard 1980, σελ. 360, 363, πίν. 108c.

³⁴⁶ Raubitschek 1998, σελ. 124-125, αρ. 428-434, πίν. 67-68 και εικ. 25.

³⁴⁷ Raubitschek 1998, σελ. 119.

³⁴⁸ Kilian 1983, σελ. 146.

ευρήματα σε μεταλλεία τόσο στον Ορωπό³⁴⁹ όσο και στις Πιθηκούσες³⁵⁰ ενώ η απεικόνισή του σε μία παράσταση ενός πήλινου πίνακα από τα Πεντεσκούφια Κορινθίας οδήγησε την Raubitschek³⁵¹ να υποστηρίξει ότι με αυτό το εργαλείο γινόταν εξόρυξη πηλού. Τέλος ο McDonald³⁵² στη δημοσίευση των μεταλλικών αντικειμένων που προήλθαν από τους Τάφους του Αμαθούντα, τα ερμηνεύει ως όπλα.

Ξυρός

Μεταξύ των αντικειμένων που βρέθηκαν στο ναό του Θερμίου Απόλλωνος, συγκαταλέγεται και ένας σιδερένιος ξυρός (158, εικ. 123, πίν. 20). Πρόκειται για ένα σιδερένιο αντικείμενο μικρών διαστάσεων, το οποίο έχει τριγωνική λεπίδα με καμπύλη ακμή και μικρή ταινιωτή λαβή.

Μεταλλικά ξυράφια, αλλά όμως χάλκινα, είναι γνωστά στον ελλαδικό χώρο ήδη από τη μυκηναϊκή περίοδο³⁵³. Η χρήση τους φαίνεται πως συνεχίστηκε και στις επόμενες περιόδους αν και δεν υπάρχουν πολλά δημοσιευμένα αντικείμενα του είδους.

Το ξυράφι αυτό ωστόσο δεν μοιάζει με τα προαναφερθέντα μυκηναϊκά παραδείγματα. Αντιθέτως μοιάζει, όσον αφορά στο σχήμα, με τους ξυρούς της Υπομινωικής-Πρωτογεωμετρικής περιόδου από το Καρφί³⁵⁴, και με έναν της ΥΕΠΒ-Γ περιόδου από το νεκροταφείο της Περατής³⁵⁵. Ο ξυρός του Θέρμου φαίνεται ότι ανήκει σε νεότερη εξελικτική βαθμίδα, χωρίς ωστόσο αυτή να μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια.

---

³⁴⁹ Mazarakis Ainian 2002, σελ. 157, 159, εικ. 5b, αρ. 1-2.

³⁵⁰ Huber 2003, σελ. 101, σημ. 602.

³⁵¹ Raubitschek 1998, σελ. 119.

³⁵² McDonald 1992, σελ. 52.

³⁵³ Marinatos 1967, σελ. B31-B34. Σπυρόπουλος 1972, σελ. 103-110 με βιβλιογραφία.

³⁵⁴ Pendlebury and Money Couitts 1937-38, σελ. 116 και σημ. 2, πίν. XXVIII, αρ. 510. Πιθανόν και τα αρ. 645 και 687 του ίδιου πίνακα να είναι και αυτά ξυροί και όχι μαχαίρια με ελικοειδές άκρο. Αναφέρεται ωστόσο στη σελ. 116, ότι τα μαχαίρια αυτά ίσως να σχετίζονται με τον καλλωπισμό, καθώς είναι πολύ λεπτά. Ο Marinatos 1967, εικ. 13,a και c απεικονίζει παρόμοια μαχαίριδια που τα χαρακτηρίζει rasiermesser.

³⁵⁵ Έργον 1959, σελ. 12, εικ. 9. Ιακωβίδης 1969 - 1970, τ.Β, σελ. 346, εικ. 140, M136. Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι είναι μαχαίριδια καλλωπισμού και μνημονεύει άλλα δύο μαχαίριδια αυτού του τύπου από τις Μυκήνες, τα οποία δεν απεικονίζονται.

Οβελοί

Τρία θραύσματα σιδερένιων οβελών βρέθηκαν στον Θέρμο κατά τη διάρκεια των παλαιότερων ανασκαφών. Πρόκειται για τους **159-161** (εικ. 124-126, πίν. 21). Και οι τρεις είναι αποσπασματικά σωζόμενοι ενώ οι δύο εξ αυτών, οι **159** και **161** (εικ. 124 και 126, πίν. 21), είναι ελαφρά λυγισμένοι. Το σωζόμενο μήκος τους κυμαίνεται μεταξύ των 0,365μ. και των 0,665μ. και πιθανότατα, όταν θα ήταν ακέραιοι, το μήκος τους να ξεπερνούσε το 1,00μ.³⁵⁶.

Οι περισσότεροι οβελοί έχουν βρεθεί σε τάφους και συνοδεύονται από εσχάρεις στις οποίες τοποθετούνταν οι οβελοί με το κρέας επάνω από τα αναμμένα κάρβουνα³⁵⁷. Δεν λείπουν όμως και οι περιπτώσεις ιερών όπου έχουν βρεθεί μόνο οβελοί, όπως για παράδειγμα στο ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια. Από το ιερό αυτό έχουν δημοσιευτεί 17 συνολικά αντικείμενα, από τα οποία μόνο δύο χρονολογούνται στη Γεωμετρική περίοδο³⁵⁸. Οβελοί βρέθηκαν επίσης στο Ηραίο του Άργους³⁵⁹, το ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας³⁶⁰, το ιερό της Ήρας Λιμενίας στην Περαχώρα³⁶¹ και το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς³⁶².

Οι οβελοί του Θέρμου διασώζουν μόνο τμήμα του στελέχους τους και μόνο ένας, ο **160** (εικ. 125, πίν. 21) ίσως διατηρεί τη γένεση της λαβής του. Η λαβή είναι σημαντικό στοιχείο για την απόδοση σε τύπο, και εφόσον λείπει από τους οβελούς του Θέρμου είναι αδύνατη η διάκρισή τους σε τύπους. Γενικά υπάρχει μεγάλη ποικιλία στην διαμόρφωση των λαβών. Από τα σωζόμενα

---

³⁵⁶ Οι οβελοί του τάφου 1 από το Άργος είχαν μήκος 1,65μ. βλ. Courbin 1974, σελ. 138. Λανθασμένα αναφέρει ο Coldstream 1979, σελ. 146 ότι το μήκος των συγκεκριμένων οβελών ήταν 1,60μ. Ένας ακέραιος οβελός από το βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού έχει μήκος 1,01μ. βλ. Coldstream and Catling 1996, σελ. 591. Πρόκειται για τον οβελό 285.f48/50.

³⁵⁷ Courbin 1974, σελ. 136, πίν. 20 (F1-6). Coldstream 1979, σελ. 146-148. Coldstream and Catling 1996, σελ. 590-592, εικ. 179.

³⁵⁸ Kilian 1981, σελ. 132, εικ. 5. Στη γεωμετρική περίοδο τοποθετούνται οι οβελοί αρ. 1-2 της εικ. 5β που αντιστοιχούν στην Kilian - Dirlmeier 2002, σελ. 9, αρ. 16 και 19, πίν. 4,16-4,19. Η ίδια δημοσιεύει και άλλα παραδείγματα και θεωρεί ότι μπορούν ν' ανήκουν στην πρώιμη φάση του ιερού, και πιστεύει ότι, τουλάχιστον οι οβελοί με κυκλική λαβή, μπορούν εξίσου ν' ανήκουν τόσο στην πρώιμη όσο και στην κύρια φάση του ιερού.

³⁵⁹ Strom 1992, σελ. 45 και σημ. 29-34 και 39.

³⁶⁰ Strom 1992, σελ. 46, σημ. 43.

³⁶¹ Strom 1992, σελ. 45-46 και σημ. 37-38.

³⁶² Strom 1992, σελ. 45-46 και σημ. 35 και 39. Η Οικονομίδου 1969, σελ. 438-440 αναφέρει και τους οβελούς από το γεωμετρικό ναό του Απόλλωνα στη Δρήρο. Δεν εικονίζονται ωστόσο και έτσι

παραδείγματα, η μεγάλη πλειονότητα των οβελών έχει δισκοειδή λαβή³⁶³. Ένας καλοδιατηρημένος οβελός από την Κνωσό³⁶⁴ έχει σφαιρικό έξαρμα που χρησιμεύει ως λάβη ενώ οι οβελοί από το Άργος³⁶⁵ έχουν λαβή σχήματος φύλλου κισσού. Μεγάλη ποικιλία στην διαμόρφωση της λαβής εμφανίζουν οι οβελοί από το ιερό της Ολυμπίας³⁶⁶.

Η παρουσία τους στο ιερό του Θερμίου Απόλλωνος θα μπορούσε να συσχετισθεί με τα λατρευτικά δρώμενα που λάμβαναν χώρα εκεί³⁶⁷ και όχι με τη «νομισματική» αξία που θα μπορούσαν να έχουν³⁶⁸, αν και το τελευταίο δεν μπορεί να αποκλεισθεί αφού έχουν βρεθεί μόνο 3 παραδείγματα³⁶⁹. Σύμφωνα με τον Haarer η κύρια χρήση του οβελού στα ιερά ήταν εκείνης του ψησίματος του κρέατος. Παρατηρεί ωστόσο ότι ο αριθμός τους στα ιερά είναι συνήθως μικρός γιατί για το ψήσιμο του κρέατος, χρησιμοποιούσαν κατά κύριο λόγο ξύλινους οβελούς και όχι μεταλλικούς³⁷⁰.

Για το σημείο εύρεσής τους δεν γνωρίζουμε τίποτα. Σε μία επιστολή του Σωτηριάδη προς τον Αντιπρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας με ημερομηνία 24 Ιουνίου 1898, αναφερόμενος για πρώτη φορά το Μέγαρο Α γράφει: «...*ἐν αὐτῷ ὀρύξας μικρὰν τάφρον εὗρον ἄνθρακας, τέφραν καὶ ὀστᾶ ἀνθρώπινα, θραύσματα τινα ἀγγείων, τεμάχια χαλκῶν ὀβελῶν τινῶν καὶ δακτύλιον χρυσοῦν ἐξ ἐλάσματος χρυσοῦ ἐλικτοῦ.*» Μπορεί να είναι αυτοί οι ίδιοι οβελοί και να έσφαλε όσον αφορά στο μέταλλο ο Σωτηριάδης; Σε αυτή όμως την ερώτηση κανείς δυστυχώς δεν μπορεί να απαντήσει.

οι νεότεροι ερευνητές δεν μπορούν να τους κατατάξουν με ασφάλεια στους οβελούς βλ. σχετικά Strom 1992 σημ. 46.

³⁶³ Όπως εκείνοι από ιερό της Αθηνάς Ιωνίας στη Φίλια. Kilian 1981, εικ. 5.1,2,6.

³⁶⁴ Coldstream and Catling 1996, εικ. 179, 285 f43-5.

³⁶⁵ Οι οβελοί του Άργους που βρέθηκαν στον τάφο I έχουν σχήμα φύλλου κισσού βλ. σχετικά Courbin 1974, πίν. 20 (F1-6). Coldstream 1979, σελ. 146-148.

³⁶⁶ Baitinger und Völlig 2007, σελ. 68-76 όπου διακρίνονται 7 συνολικά τύποι.

³⁶⁷ Θα περίμενε κανείς μεγαλύτερο αριθμό οβελών και όχι μόνο 3. Ίσως να υπήρχαν αλλά διασώζονταν σε πολύ άσχημη κατάσταση ή εξαιτίας της οξειδώσεως καταστράφηκαν εξολοκλήρου. Για το συσχετισμό οβελών και λατρευτικού τυπικού βλ. Kilian 1981, σελ. 133, σημ. 19. Haarer 200, σελ. 119.

³⁶⁸ Βλ. σχετικά Οικονομίδου 1969, σελ. 436-441. Courbin 1974, σελ. 136.

³⁶⁹ Για την ανάλυση του θέματος βλ. Baitinger und Völlig 2007, σελ. 66-68 και 73-76 και σημ. 474. Αντίθετα η Strom 1992, σελ. 49-51.

³⁷⁰ Haarer 2000, σελ. 119-120.

Η ανάθεση οβελών στα ιερά φαίνεται πως ξεκινά την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο και φθάνει μέχρι και την Κλασική περίοδο. Η περίοδος που η ανάθεσή τους γνώρισε μεγάλη ακμή ξεκίνησε στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. ή περί το 700 και έφτασε ίσως μέχρι και το πρώτο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.³⁷¹. Στο ιερό στη Φίλια έχουν εντοπιστεί, με βάση τα μέχρι στιγμής δεδομένα, τα πρωιμότερα δείγματα οβελών που έχουν ανατεθεί σε ιερό, και τα οποία χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 8^{ου} αι. π.Χ.³⁷². Με βάση αυτά τα δεδομένα, οι οβελοί του Θέρμου μπορούν να ενταχθούν στα τέλη του 8^{ου}/ αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.

---

³⁷¹ Strom 1992, σελ. 46.

³⁷² Haarer 2000, σελ. 70. Γύρω στο 800 π.Χ. ωστόσο χρονολογείται ένα θραύσμα σιδήρου που ο Haarer 2000, σελ. 70, αναγνωρίζει ως οβελό.

Πελέκεις

Στις ανασκαφές του Θέρμου βρέθηκαν και μερικοί πελέκεις, που εκτός ενός (**164**, εικ. 129) είναι όλοι σιδερένιοι. Είναι είτε δίστομοι είτε μονόστομοι και διακρίνονται σε τρεις τύπους που αναλύονται παρακάτω.

Διπλοί πέλεκεις

Στην κατηγορία των διπλών πελέκεων ανήκουν οι **162-166** (εικ. 127-131). Από αυτούς μόνο ένας, ο **164** (εικ. 129) είναι χάλκινος και όλοι οι υπόλοιποι είναι σιδερένιοι. Όσον αφορά στην τυπολογία των πελέκεων, όπως άλλωστε συμβαίνει και με πολλές κατηγορίες ευρημάτων, υπάρχουν περισσότερες της μιας³⁷³, οι οποίες δεν μας βοηθούν στην χρονολόγηση των αντικειμένων, καθώς η μορφή του πελέκεως, ενός χρηστικού αντικειμένου, δεν μεταβλήθηκε αισθητά με την πάροδο του χρόνου. Από το πλήθος λοιπόν των τυπολογιών, προτιμήθηκε εκείνη του Deshayes καθώς είναι η πιο πλήρης. Ο εν λόγω ερευνητής διακρίνει τρεις βασικούς τύπους. Στους δύο πρώτους τύπους, όπου και εμπίπτουν οι πελέκεις του Θέρμου, το βασικό διακριτικό χαρακτηριστικό είναι η οπή στειλεώσεως. Στον *τύπο Α* η οπή αυτή είναι κυκλική ενώ στον *τύπο Β* είναι ωσειδής³⁷⁴. Ο Buchholz διεπίστωσε ότι οι περισσότεροι πέλεκεις που έχουν βρεθεί στην Κρήτη έχουν κυκλική οπή ενώ οι ελλαδικοί ωσειδή³⁷⁵.

Τύπος Α

Στον τύπο αυτό ανήκει ο πέλεκυς **162** (εικ. 127). Οι φθαρμένες ακμές του δεν μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε σε επιμέρους παρατηρήσεις. Το γενικό όμως σχήμα του όπως άλλωστε και η οπή στειλεώσεως δείχνουν πως έχουμε να κάνουμε με έναν πέλεκυ μινωικού τύπου³⁷⁶. Οι φθαρμένες ακμές και παρυφές του

---

³⁷³ Αναφέρονται ενδεικτικά η τυπολογία του Buchholz 1959, σελ. 9, του Deshayes 1960, σελ. 254-258 και της Branigan 1974, σελ. 21-22.

³⁷⁴ Deshayes 1960, σελ. 254.

³⁷⁵ Buchholz 1959, σελ. 9.

³⁷⁶ Deshayes 1960, σελ. 255-256

πέλεκυ δείχνουν πως έχουμε να κάνουμε με ένα χρηστικό αντικείμενο και όχι με ένα τελετουργικό. Για τη χρονολόγηση του αντικειμένου δεν έχουμε κάποια βοηθητικά στοιχεία. Αν βρέθηκε μαζί με τους πελέκεις τύπου B, θα χρονολογείται την ίδια περίοδο³⁷⁷.

Τύπος B

Οι υπόλοιποι πελέκεις (**163- 166**, εικ. 128-131) ανήκουν στον τύπο B, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την ωοειδή οπή στειλέωσης και τις απεστρογγυλεμένες ακμές του. Όλοι οι πελέκεις πλην του **164** (εικ. 129) που ανήκει στον βασικό τύπο, ανήκουν στην παραλλαγή BIb. Η παραλλαγή αυτή φαίνεται πως πρωτοεμφανίζεται στην Κρήτη ενώ στην ηπειρωτική Ελλάδα αποτελεί τον κατεξοχήν τύπο πελέκεως κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο. Ο τύπος γνωρίζει ευρεία διάδοση και απαντάται μέχρι τις ρωσικές στέπες αλλά και την ανατολική Ευρώπη³⁷⁸.

Αν ακολουθήσουμε την κατάταξη του Buchholz οι πελέκεις αυτοί ανήκουν στην κατηγορία III³⁷⁹ και λόγω του γεγονότος ότι έχουν ωοειδή οπή στειλέωσης θεωρούνται ελλαδικής προελεύσεως³⁸⁰. Από τους τέσσερις πελέκεις αυτού του τύπου οι τρεις φαίνεται να είναι χρηστικοί και ένας ίσως να είναι τελετουργικός. Πρόκειται για τον πέλεκυ **166** (εικ. 131) που έχει ακμές εύθραυστες και μοιάζει με έναν πέλεκυ από τα Γουρνιά, με όμοια χαρακτηριστικά³⁸¹.

Η χρονολόγηση των πελέκεων είναι ένα ακανθώδες ζήτημα, αφού λείπουν τα στοιχεία ευρέσεως. Από τους πρώτους ανασκαφείς του χώρου, μόνο ο Ρωμαίος αναφέρει ότι στο μελανό στρώμα βρήκε δύο διπλούς πελέκεις. Οι πελέκεις ωστόσο που μνημονεύει είναι χάλκινοι και άρα εννοεί τους μικρογραφικούς πελέκεις³⁸². Το υλικό από το οποίο είναι φτιαγμένοι οι πελέκεις, με εξαίρεση τον χάλκινο πέλεκυ **164** (εικ. 129), δείχνει ότι δεν μπορούν να ανήκουν στην εποχή

---

³⁷⁷ Βλ.σελ. 81-82.

³⁷⁸ Deshayes 1960, σελ.257-258.

³⁷⁹ Buchholz 1959,σελ. 7-8

³⁸⁰ Buchholz 1959, σελ. 9.

³⁸¹ Buchholz 1959, σελ. 10, πίν.ΙΙΙα.

³⁸² Ρωμαίος 1915, σελ. 228.

του Χαλκού. Τέλος αξίζει να αναφερθεί ότι η οπή στειλεώσεως του πέλεκυ 165 (εικ. 130) είναι πληρωμένη με κοκκινωπά πυρακτωμένα χρώματα.

Ο Σωτηριάδης αναφέρει τα εξής για κοκκινωπά πυρακτωμένα χρώματα: «Τό στρώμα (τό μελανό) δ' ἐκεῖ ο εὔρον ἔπειτα ἐκτεινόμενον καθ' ἅπαντα σχεδόν ἐξω αὐτοῦ πρὸς δυσμᾶς ἰδίως. Παχύτατον δέ εὔρον αὐτό ἐν μέτρον καί πλέον συνιστάμενον ἐκ καθαρᾶς σχεδόν τέφρας, ἀναμίκτου πάντοτε μετ' ἀπίρου πληθῆος κεκαυμένων ὀστῶν, καί ἐκ πεπυρακτωμένης γῆς (πᾶσα ἢ γῆ ἐνταῦθα εἶναι ἐρυθρά κεραμίτις) κατὰ τό μέσον που τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καί εὐθύς ἀμέσως ὑπ' αὐτόν.»³⁸³

Αντίθετα ο Ρωμαῖος μνημονεύει κοκκινωπά πυρακτωμένα χρώματα σε δύο περιπτώσεις: στην τομή ε-ε' που έγινε στο ΝΑ άκρο του Μεγάρου Β όπου ανίχνευσε στρώμα πάχους 0,04μ. έως 0,05μ. από πυρακτωμένο πηλό³⁸⁴ και στην στρωματογραφική τομή ζ-η που έγινε υπό τον ανατολικό τοίχο του σηκού και διέκρινε την παρουσία δύο στρώσεων από καμένο πηλό , που κάθε μια τη διαδεχόταν ένα στρώμα τέφρας με οστάρια ή χρώμα³⁸⁵. Η επανεξέταση της τομής ε-έ του Ρωμαίου δεν απεκάλυψε την ίδια εικόνα: διαπιστώθηκε η παρουσία δύο στρωμάτων πυρακτωμένου πηλού από τις οποίες η κατώτερη, που εντοπίστηκε σε βάθος 0,85μ. -0,90μ., έχει πάχος 0,02μ. έως 0,11μ. Η ανώτερη στρώση πυρακτωμένου πηλού είναι πάχους 0,02μ.³⁸⁶ Η ίδια στρώση πυρακτωμένου πηλού ανιχνεύθηκε και στην στρωματογραφική τομή14, όπου έχει πάχος από 0,07μ. έως 0,18μ³⁸⁷. Το πάχος αυτού του πυρακτωμένου πηλού είναι σημαντικό καθώς έχει ικανό πάχος για να μπορούν να εισχωρήσουν ή και να καλυφθούν από αυτό τα αντικείμενα που εξετάζουμε.

Και στις δύο πάντως περιπτώσεις τα κοκκινωπά πυρακτωμένα χρώματα, βρέθηκαν σε σχέση με τον ανατολικό τοίχο του σηκού και άρα σχετίζονται με την εστία των ολόκαυστων θυσιών.

³⁸³ Σωτηριάδης 1900, σελ. 177-178.

³⁸⁴ Ρωμαῖος 1915, σελ. 245, εικ. 10.

³⁸⁵ Ρωμαῖος 1915, σελ.246-247, εικ.12.

³⁸⁶ Παπαποστόλου 1993, σελ. 81εικ. 4-5, Στρωματογραφική τομή 7.

³⁸⁷ Παπαποστόλου 1994, σελ. 114-116, εικ. 8, Στρωματογραφική τομή 14. Το ίδιο στρώμα βρέθηκε και στην στρωματογραφική τομή 14α είχε όμως μικρότερο πάχος. Βλ. σχετικά Παπαποστόλου 1995, σελ. 89-90, εικ. 3.

Όσον αφορά στη χρονική τοποθέτηση του στρώματος αυτού ελάχιστα πράγματα μπορούν να λεχθούν. Το στρώμα αυτό φαίνεται πως διαδέχθηκε το Μέγαρο Β όταν αυτό καταστράφηκε και μάλιστα κατέλαβε το ανατολικό μέρος αυτού, καθώς στο δυτικό δεν ανιχνεύθηκε παρόμοια κατάσταση³⁸⁸. Συνήθως αποδίδεται στο δάπεδο πήλινης πυρακτωμένης εστίας ολόκαυστων θυσιών, υπόθεση που επιβεβαιώνεται από το φερόμενο επί αυτής στρώμα στάχτης με κατάλοιπα θυσιών³⁸⁹, και που χρονολογείται στον 8^ο/7^ο αι. π.Χ.³⁹⁰. Η χρονολόγηση αυτή προτείνεται και για τους πελέκεις και των δυο τύπων του Θέρμου.

Σιδερένιοι πελέκεις έχουν βρεθεί σε πολλά ιερά και τάφους και χρονολογούνται από τον 11^ο/10^ο αι. π.Χ. μέχρι και τα ελληνιστικά χρόνια³⁹¹. Άξια μνείας είναι η εναπόθεση σιδερένιων διπλών πελέκεων σε πλούσιες ταφές του ύστερου 8^{ου} αι. π.Χ. που ίσως μπορεί να ερμηνευτεί ως αντικείμενο που προσέδιδε κύρος στον κάτοχό του και δήλωνε την σημαντική του θέση³⁹².

Σταυροπελέκεις ή βραχιονοπελέκεις (Trunnion axes)³⁹³

Σε αυτή την κατηγορία των πελέκεων ανήκουν δύο παραδείγματα, τα **167-168** (εικ. 132-133). Είναι αποσπασματικά σωζόμενοι και με οξειδώσεις στην επιδερμίδα τους που δεν μας επιτρέπει να διακρίνουμε πολλές λεπτομέρειες, όπως π.χ. αν έχουν περιχέλωμα. Διακρίνονται σε δύο τύπους: ο **167** (εικ. 132) δεν έχει στην πτέρνα του οπή στερεώσεως ενώ αντίθετα ο **168** (εικ. 133) φέρει διαμπερή οπή διαμέτρου 0,004μ. Η ύπαρξη οπής ή μη δηλώνει διαφορά στερέωσης στην λαβή και ίσως διαφορά στην χρήση. Στην περίπτωση της ύπαρξης οπής ο πέλεκυς στερεωνόταν στην λαβή του με τη βοήθεια ενός μάντα³⁹⁴.

³⁸⁸ Επιβεβαιώνεται και από την αναφορά του Σωτηριάδη 1900, σελ. 177-178.

³⁸⁹ Παπαποστόλου 1998, σελ. 137-138.

³⁹⁰ Παπαποστόλου 2008, σελ. 80-87.

³⁹¹ Baitinger und Völlig 2007, σελ. 14-15 με αναφορά στα ιερά και στους τάφους που έχουν βρεθεί σιδερένιοι πελέκεις.

³⁹² Baitinger und Völlig 2007, σελ.15-16 με βιβλιογραφία.

³⁹³ Πιθανόν να ταυτίζονται με τους «ημιπελέκεις» των ομηρικών επών, Σταμπολίδης 1994, σελ. 106.

³⁹⁴ Σπυρόπουλος 1972, σελ. 138-139.

Ελάχιστοι σιδερένιοι σταυροπελέκεις έχουν βρεθεί στον Ελλαδικό χώρο, οι οποίοι χρονολογούνται μεταξύ της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής περιόδου και της Πρώιμης Γεωμετρικής περιόδου. Τρεις μόνο έχουν βρεθεί σε ασφαλώς χρονολογημένα και κλειστά σύνολα ενώ άλλοι τρεις τοποθετούνται χρονικά στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου χωρίς να είναι εφικτός ένας σαφέστερος χρονικός προσδιορισμός³⁹⁵.

Οι πελέκεις του Θέρμου μοιάζουν πολύ μ' εκείνον που βρέθηκε στον τάφο 40 του Κεραμεικού και χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική περίοδο. Οι κερατοειδείς αποφύσεις τους είναι αποστρογγυλεμένες και μικρού μήκους και δεν παρατηρείται η ύπαρξη περιχειλώματος κατά μήκος των παρειών τους³⁹⁶. Ο πέλεκυς **168** (εικ. 133) του Θέρμου μοιάζει με τον πέλεκυ του τάφου 39 από το νεκροταφείο της Τούμπας που χρονολογείται στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική περίοδο³⁹⁷. Επίσης ο πέλεκυς **168** (εικ. 133) μοιάζει με τον πέλεκυ ΑΚΜ. 1631 (Λ/ΛΛ 3842/90 M1) από την πυρά Α του νεκροταφείου της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα, που χρονολογείται μεταξύ του 720 και του 690 π.Χ³⁹⁸, φαίνεται ωστόσο ότι ανήκουν σε διαφορετική χρονική βαθμίδα. Το ίδιο δείχνει και η σύγκριση του **167** (εικ. 132) με τον βραχιονοπέλεκυ ΑΚΜ 1655 από την Ελεύθερνα, ο οποίος χρονολογείται στη Γεωμετρική περίοδο³⁹⁹ και φαίνεται πως ανήκει σε μεταγενέστερη εξελικτική βαθμίδα.

Χάλκινα δείγματα του τύπου αυτού απαντούν στην Ελλάδα ήδη από την ΥΕΙΙΙΓ περίοδο. Ο τύπος θεωρείται ανατολικής προελεύσεως και όσον αφορά στα χάλκινα παραδείγματα, φαίνεται πως έφτασε στον ελλαδικό χώρο είτε μέσω των

---

³⁹⁵ Οι τρεις ασφαλώς χρονολογημένοι πελέκεις προέρχονται από έναν τάφο του Κεραμεικού, έναν της Αθηναϊκής Αγοράς και έναν από το Λευκαντί ενώ οι υπόλοιποι τρεις πελέκεις από έναν τάφο της Λήμνου, έναν στον Μασταμπά Ηρακλείου και τέλος από έναν τάφο στη Νέα Αγχιάλο Θεσσαλονίκης βλ. σχετικά Bouzek 1997, σελ. 105 όπου και πλήρης κατάλογος με βιβλιογραφία. Στον κατάλογο του Bouzek δεν συμπεριλαμβάνονται τρεις ακόμη βραχιονοπελέκεις από το Λευκαντί: Porpham and Lemos 1996, Τάφος 39 αρ. 33 πίν. 43, 128 και 143, πυρά 13 (Ύστερη Πρωτογεωμετρική περίοδος), αρ. 2 πίν. 128 (Υπο- Πρωτογεωμετρική ΙΙ φάση) και τάφος 54 αρ. 33 πίν. 148 (Ύστερη Πρωτογεωμετρική περίοδος) σελ. 201 και 204 στον σχολιασμό των πινάκων και σχεδιαγρ. 2 όπου και η προτεινόμενη χρονολόγηση των τάφων. Για τους βραχιονοπελέκεις από το ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια βλ. Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 10, αρ. 32-36, πίν. 6,32-36.

³⁹⁶ Bouzek 1997, για τον πέλεκυ από τον τάφο 40 του αθηναϊκού Κεραμεικού εικ. 95.2. στην εικ. 100 1-5 δημοσιεύει παραδείγματα από την Ισπανία οι οποίοι φέρουν όλοι περιχειλώμα.

³⁹⁷ Porpham and Lemos 1996, τάφος 39, αρ. 33 πίν. 43, 128 και 148, σελ. 201 σχολιασμός φωτογραφίας και σχεδιαγρ. 2 όπου και η προτεινόμενη χρονολόγηση των τάφων.

³⁹⁸ Σταμπολίδης 1996, σελ. 54, εικ. 102.

³⁹⁹ Σταμπολίδης 1994, σελ. 105-106, πίν. XXII α.

ανατολικών και μεσημβρινών ποταμών του Ευξείνου Πόντου, όπου και οι Μυκηναίοι ανέπτυξαν έντονη εμπορική δραστηριότητα είτε από τη βόρεια ακτή της Μ. Ασίας με επίκεντρο την Τροία⁴⁰⁰. Ωστόσο για τα σιδερένια παραδείγματά του, ο Bouzek υποστηρίζει την καυκασιανή προέλευση⁴⁰¹.

Λαμβάνοντας υπόψιν όλα τα παραπάνω θα μπορούσαμε ίσως να υποστηρίξουμε ότι οι δύο βραχιονοπελέκειστου Θέρμου χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική περίοδο και ίσως στην ύστερη φάση της. Η σύγκριση του πέλεκυ **167**(εικ. 132) με το ασφαλώς χρονολογημένο αντικείμενο της Ελεύθερας, το οποίο όπως φαίνεται ανήκει σε μεταγενέστερη χρονική βαθμίδα, επιβεβαιώνει την χρονολόγηση των αντικειμένων στην μνημονευθείσα περίοδο.

Σμίλες

Πρόκειται για σμίλες που έχουν τετράγωνη τομή και ίσια ακμή (**169-170**, εικ. 143-144, πίν. 25). Ο τύπος αυτός είναι γνωστός στο Αιγαίο ήδη από την ΠΕ εποχή. Τα πρωιμότερα δείγματα έχουν βρεθεί στην Τροία και στην Πολιόχνη⁴⁰². Από το χώρο της ΒΔ Ελλάδας παρόμοια αντικείμενα έχουν βρεθεί στον ΠΕ τύμβο R της Λευκάδας καθώς και στους μεταγενέστερους τύμβους S και F , όπως επίσης και στα Οικόπεδα Κεφαλληνίας⁴⁰³. Ο Wardle, που δημοσίευσε πρώτος τις σμίλες του Θέρμου, θεωρεί πως ανήκουν όλες στην Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο⁴⁰⁴. Όμοια αντικείμενα δεν έχουν βρεθεί ούτε στο Καλαπόδι, ούτε στην Ολυμπία αλλά ούτε και στη Φίλια. Τα αντικείμενα αυτά χωρίς κεραμικά συνευρήματα δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν⁴⁰⁵ αφού λόγω του χρηστικού τους χαρακτήρα η μορφή τους δεν αλλάζει με την πάροδο του χρόνου. Παρόμοιες σμίλες τετράγωνης και ορθογωνίου τομής βρέθηκαν στον δεύτερο θησαυρό του Τσουντα από τις Μυκήνες⁴⁰⁶. Πάντως αν θεωρήσουμε ότι βρέθηκαν μαζί με το μαχαίρι **90** (εικ. 68

⁴⁰⁰ Foltiny 1961, σελ. 285-287 με βιβλιογραφία. Σπυρόπουλος 1972, σελ. 136 και σημ. 10, σελ. 137 και σημ. 1.

⁴⁰¹ Bouzek 1997, σελ. 105-106.

⁴⁰² Branigan 1974, σελ. 24-25, τύπος I, πίν. 14, αρ. 714-722.

⁴⁰³ Wardle 1972, σελ. 258, αρ. 1163-1168, και σελ. 586, πίν. 168.

⁴⁰⁴ Wardle 1972, σελ. 87, 258.

⁴⁰⁵ Παρόμοια σμίλη από την Ολυμπία βρέθηκε σε πρώιμο βυζαντινό στρώμα. Βλ. σχετικά Baitinger und Völlig 2007, σελ. 38, αρ. 76, πίν. 10.

⁴⁰⁶ Σπυρόπουλος 1972, σελ. 45, 146-147 εικ. 80-82.

και πίν. 25) που χρονολογείται στην ΥΕΙΙΒ-Γ εποχή⁴⁰⁷, δεν θα ήταν απίθανη η τοποθέτησή τους στην Ύστερη εποχή του χαλκού. Η εκτίμηση αυτή ενισχύεται και από την πιθανή χρονολόγηση του δεύτερου Θησαυρού του Τσουντα από τις Μυκήνες, η κατάθεση του οποίου φαίνεται πως έγινε την ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΓ περίοδο⁴⁰⁸.

Λαβίδες και σπάτουλα

Μεταξύ των αναθημάτων στον Θέρμιο Απόλλωνα συγκαταλέγονται οι τρεις λαβίδες **171-173** (εικ. 145). Όλες είναι αποσπασματικά σωζόμενες διατηρούν όμως καλά το πεπλατυσμένο άκρο τους. Παρόμοια εργαλεία έχουν βρεθεί στην Ισθμία⁴⁰⁹ και στην Όλυνθο⁴¹⁰, τα οποία είναι ύστερα.

Η σπάτουλα **174** είναι χάλκινη και αποσπασματικά σωζόμενη. Η έντονη διάβρωση της επιδερμίδας της δεν επιτρέπει περεταίρω παρατηρήσεις.

Στύλοι

Δύο θραύσματα χάλκινων αντικειμένων μπορούν να θεωρηθούν ότι προέρχονται από στύλους και όχι από σπάτουλες. Πρόκειται για τα αντικείμενα **175-178** (εικ. 146). Στο μεν πρώτο διατηρείται μόνο το πεπλατυσμένο άκρο του, ενώ το υπόλοιπο του στελέχους με το οξύ άκρο έχουν αποκρουσθεί. Κατατάσσεται στους στύλους και όχι στις σπάτουλες λόγω του μεγάλου μεγέθους του πεπλατυσμένου άκρου και της εγχάραξης που υπάρχει λίγο κάτω από το σημείο αποκρούσεως, στοιχείο που θυμίζει τον διακοσμημένο στύλο από την Ισθμία⁴¹¹. Για τον στύλο **176** λίγα πράγματα μπορούμε να πούμε καθώς και αυτός

---

⁴⁰⁷ Βλ. παραπάνω σελ.50.

⁴⁰⁸ Σπυρόπουλος 1972, σελ. 210.

⁴⁰⁹ Raubistek 1998, σελ. 110, 114, αρ. 380, 381, πίν. 61 που χρονολογούνται στη Βυζαντινή και την Ελληνιστική περίοδο αντίστοιχα.

⁴¹⁰ Robinson 1941, σελ. 349-350, αρ. 1667, 1668, 1677, 1678, πίν. CX, CXI.

⁴¹¹ Raubistek 1998, σελ. 110 και 114-115, αρ. 386, πίν. 61, που χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ. Της Κορίνθου οι στύλοι είναι ύστεροι δηλαδή ύστερορωμαϊκοί-βυζαντινοί. Βλ. σχετικά Davidson 1952, σελ. 186, no. 1348-1354, πίν. 83.

έχει σωθεί αποσπασματικά και μάλιστα το οξύ άκρο του. Η χρονολόγησή τους δεν είναι γνωστή αλλά πάντως χρονολογούνται από την αρχαϊκή περίοδο και μετά.

Οπείς

Μόνο δύο οπείς προέρχονται από τον Θέρμο, κατασκευασμένοι και οι δύο από χαλκό. Μόνο ο ένας, ο **177** (εικ. 147, πίν. 27) είναι ακέραιος ενώ ο **178** είναι αποσπασματικά σωζόμενος.

Ο οπέας **177** (εικ. 147, πίν. 27) έχει οξύ άκρο και στις δύο πλευρές του και είναι τετραπλεύρου τομής. Οπείς αυτού του τύπου έχουν βρεθεί αρκετοί στην Ολυμπία και στην μεγάλη τους πλειονότητα χρονολογούνται στην Αρχαϊκή-Κλασική εποχή⁴¹².

Ο οπέας **178** μοιάζει με δύο οπείς από την Ολυμπία κυλινδρικής διατομής, που δυστυχώς δεν μπορούν να χρονολογηθούν⁴¹³.

Οι οπείς του Θέρμου ωστόσο δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν αφού δεν υπάρχουν στοιχεία ευρέσεως. Ίσως ο **186** (εικ. 147, πίν. 27) λόγω της ομοιότητάς του με τα αντικείμενα της Ολυμπίας, να μπορεί να τοποθετηθεί στην Αρχαϊκή – Κλασική εποχή.

Λέβητες

Μεταξύ των ευρημάτων των παλαιών ανασκαφών του Γεωργίου Σωτηριάδη και του Κωνσταντίνου Ρωμαίου συγκαταλέγονται μερικά τμήματα λεβήτων. Στην μεγάλη τους πλειονότητα είναι κυκλικές σιδερένιες λαβές ενώ έχει διασωθεί και μία χάλκινη λαβή με σχοινοειδή διακόσμηση (**169**, εικ. 134, πίν. 23 και 24).

Χάλκινη λαβή λέβητα

Πρόκειται για μία χάλκινη ακέραιη λαβή λέβητα (**179**, εικ. 134, πίν. 23,24) που διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Μόνο στο κάτω τμήμα της

---

⁴¹² Baitinger und Völlig 2007, σελ. 50, σημ. 292, 293, πίν. 14.

περιφέρειάς της έχει αποκρουσθεί, όπου δεν διακρίνονται ίχνη που να παραπέμπουν στην ύπαρξη πλευρικών στηριγμάτων. Αντιθέτως το σπάσιμο στο κατώτερο τμήμα της περιφέρειας της λαβής υποδεικνύει την παρουσία κατακόρυφης ταινίας στερέωσης, η οποία δεν ξεκινούσε από την εσωτερική περιφέρεια της λαβής αλλά λίγο πιο κάτω⁴¹⁴. Η απουσία πλαϊνών στηριγμάτων υπαγόρευσε την τοποθέτηση πλατιού στηρίγματος, μικρό τμήμα του οποίου διατηρείται μαζί με τμήμα οπής προσήλωσης⁴¹⁵.

Η λαβή ανήκει στον τύπο των σχοινοειδών συμπαγών λαβών. Έχει δύο ζώνες με σχοινοειδή διακόσμηση και μεταξύ αυτών υπάρχουν δύο ακόσμητα πεδία. Η εσωτερική σχοινοειδής διακόσμηση ορίζεται εκατέρωθεν με μία βαθιά εντομή και όχι με ανάγλυφες ταινίες όπως συμβαίνει με άλλες λαβές της ίδιας κατηγορίας⁴¹⁶. Η λαβή του Θέρμου μοιάζει με τις λαβές ενός χάλκινου τρίποδα από την Ολυμπία που χρονολογείται στον 9^ο αι. π. Χ.⁴¹⁷, με τις λαβές 432-434 από τους Δελφούς, που μπορούν να χρονολογηθούν στο β' μισό ή στα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ.⁴¹⁸, καθώς και με μία χάλκινη λαβή από το Καλαπόδι, που χρονολογείται αμέσως μετά το 850 π.Χ. περίπου⁴¹⁹. Λαμβάνοντας υπόψιν τα παράλληλα αυτά, η λαβή του Θέρμου θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 850 π.Χ. ή στα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ..

---

⁴¹³ Baitinger und Völlig 2007, σελ.50, αρ. 126,127,129, πίν. 14.

⁴¹⁴ Βλ. για παράδειγμα Maass 1978, πίν. 21 αρ. 54,56

⁴¹⁵ Η απουσία πλαϊνών στηριγμάτων θεωρείται στοιχείο πρωιμότητας, χωρίς όμως να αποκλείεται η χρήση του στοιχείου αυτού και από μεταγενέστερα εργαστήρια με αναχρονιστικές τάσεις. Βλ. σχετικά Maass 1978, σελ. 15-16.

⁴¹⁶ Maass 1978, πίν. 2.

⁴¹⁷ Maas 1978, σελ. 16-17, αρ. 1 με αριθμό Ευρετηρίου B 4223 (βλ. περιγραφή αντικειμένου στη σελ. 136), σελ. 110.

⁴¹⁸ Rolley 1977, σελ. 60-61, 92, 112, πίν. XXXIX, αρ. 432-434.

⁴¹⁹ Felsch 1987, σελ. 11, εικ. 1. Felsch 2007, σελ. 30-31, αρ. 1 πίν. 5 και 13 και σημ. 17 στη σελ. 31.

Σιδερένιες λαβές λεβήτων

Οι σιδερένιες λαβές του Θέρμου ανέρχονται σε 6. Τρεις από αυτές είναι ολόκληρες και οι άλλες τρεις αποσπασματικά σωζόμενες.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο τύπους: στον πρώτο τύπο, τον τύπο Α, ανήκουν οι λαβές **180-182** (εικ. 135-137). Πρόκειται για χυτές λαβές που έχουν τις οπές ή ακόμη και τους ήλους προσήλωσης στο κατώτερο τμήμα τους, το οποίο για το λόγο αυτό είναι και ελαφρά πλατύτερο.

Στον δεύτερο τύπο, τον τύπο Β, συγκαταλέγονται λαβές που έχουν φιλοτεχνηθεί από δύο σφυρήλατα περίμητα ελάσματα τα οποία ενώνονται μεταξύ τους με δύο αμφικέφαλους ήλους, έναν στην κάθε πλευρά. Στις λαβές αυτού του τύπου δεν διακρίνονται ίχνη τοποθέτησης στο χείλος του λέβητα. Στον τύπο αυτό εντάσσονται οι λαβές **183-185** (εικ. 138-140).

Οι σιδερένιοι λέβητες και μάλιστα οι λαβές τους είναι ελάχιστα μελετημένες, κυρίως λόγω της κακής διατήρησής τους. Σιδερένιοι λέβητες έχουν βρεθεί στην Ολυμπία, το ιερό του Ποσειδώνα στην Ισθμία, το ιερό της Φίλιας, και τον θησαυρό του Βοτονοσίου.

Από την Ολυμπία συγκεκριμένα δημοσιεύονται μερικοί σχεδόν ολόκληροι λέβητες, μερικά σκέλη λεβήτων αλλά μόνο δύο λαβές, οι οποίες μοιάζουν με εκείνες του Θέρμου. Η λαβή **18** (εικ. 135) μοιάζει με μία λαβή που δημοσιεύει ο Maass⁴²⁰ και η οποία χρονολογείται στην αρχαϊκή περίοδο, περίοδος στην οποία ίσως θα πρέπει να τοποθετηθεί και η λαβή του Θέρμου. Να σημειωθεί ότι στην λαβή του Θέρμου έχει αποκοπεί το κατώτερο τμήμα της όπου και οι οπές και οι ήλοι προσήλωσης και έτσι δεν γνωρίζουμε τον αριθμό τους. Ομοιότητες ανιχνεύονται και με μία σιδερένια λαβή λέβητα από τη Φίλια, που όμως χρονολογείται στην Ελληνιστική περίοδο. Χαρακτηριστικό για την τοποθέτηση των λαβών της Φίλιας στην Ελληνιστική περίοδο είναι το γεγονός ότι το έλασμα στο σημείο προσήλωσης έχει τριγωνική μορφή και όχι ταινιωτή όπως οι σιδερένιες λαβές των χάλκινων τριπόδων της Γεωμετρικής περιόδου⁴²¹.

Στον ίδιο τύπο ανήκει και η λαβή **181** (εικ. 136), η οποία είναι διμεταλλική: οι δύο ήλοι προσήλωσης που διατηρούνται είναι χάλκινοι, στον

---

⁴²⁰ Maass 1978, σελ. 126, πίν. 64. Για την χρονολόγηση της λαβής σελ. 2 σημ. 9.

μεταξύ τους χώρο υπάρχει ένα μικρό κομμάτι χαλκού που προέρχεται από τον λέβητα και ο οποίος ήταν χάλκινος. Η λαβή **181** (εικ. 136) μοιάζει με μία λαβή από την Ολυμπία της Αρχαϊκής περιόδου, αλλά κυρίως με μία αχρονολόγητη λαβή από το ιερό της Φίλιας, η οποία σύμφωνα με τον Kilian⁴²² που τη δημοσιεύει, βρίσκει το παράλληλό της στην προαναφερθείσα λαβή της Ολυμπίας. Με βάση τα παραπάνω πιθανόν και η λαβή **181** (εικ. 136) να ανήκει στην Αρχαϊκή περίοδο.

Για τις λαβές του τύπου B είναι ελάχιστα τα στοιχεία που διαθέτουμε. Από τους δημοσιευμένους τουλάχιστον τρίποδες δεν εντοπίστηκαν ακριβή παράλληλα. Η αποσπασματική διατήρηση των **184–185** (εικ. 139-140) καθώς και η αποκεκρουμένη περιφέρεια και η διαβρωμένη επιφάνεια του **183** (εικ. 138) δεν μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε τον τρόπο στερέωσης των λαβών αυτών στον λέβητα, ο οποίος θα μπορούσε να είναι και χάλκινος αλλά και σιδερένιος. Η χρονολόγηση είναι ένα επίσης δύσκολο θέμα. Ωστόσο πιστεύω ότι πρέπει να τοποθετηθούν στην αρχαϊκή περίοδο και τον 7^ο αι. π.Χ. οπότε και η ανάθεση μεταλλικών αντικειμένων βρίσκεται στο απόγειό της.

Θα πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι με τις λαβές του Θησαυρού το Βοτονοσίου⁴²³ δεν υπάρχει καμία ομοιότητα.

Θραύσμα χείλους χάλκινου λέβητα

Ένα μόνο θραύσμα προέρχεται από το χείλος χάλκινου χυτού λέβητα, το **186** (εικ. 141). Διατηρεί τμήμα του έσω νεύοντος χείλους και του σώματος καθώς και τμήμα του στηρίγματος της λαβής⁴²⁴.

Το χείλος αυτού του λέβητα έχει την ίδια τομή με τρία θραύσματα⁴²⁵ από το Καλαπόδι, χωρίς ωστόσο να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εάν κάτω το χείλος υπήρχε η εσώγλυφη γραμμή που παρατηρείται στα παραδείγματα του Καλαποδίου. Από αυτά τα αντικείμενα του Καλαποδίου, το παλαιότερο⁴²⁶ ανάγεται στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο ενώ το δεύτερο⁴²⁷ στον 6^ο αι. π.Χ. Το

---

⁴²¹ Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 126 αρ. 1920, πίν. 116,1920.

⁴²² Kilian 1981, σελ. 132, πίν. 4 αρ. 2.

⁴²³ Vocotopoulou 1975, σελ. 784, εικ. 45.

⁴²⁴ Βλ. σχετικά Willemsen 1957 πίν. 2 B1240.

⁴²⁵ Felsch 2007, σελ.37 αρ. 51-53 πίν. 15.

⁴²⁶ Felsch 2007, σελ. 252, αρ. 52 πίν. 15.

⁴²⁷ Felsch 2007, σελ. 252, αρ. 51, πίν. 15

τρίτο⁴²⁸ παράδειγμα δεν μπορεί να χρονολογηθεί καθώς βρέθηκε μέσα στο επιφανειακό στρώμα.

Το χείλος του λέβητα του Θέρμου είναι ενισχυμένο προκειμένου να αντέξει στις πιέσεις που ασκεί η λαβή. Το στοιχείο αυτό είναι χαρακτηριστικό των αγγείων της Γεωμετρικής περιόδου⁴²⁹ και έτσι είναι πιθανή η τοποθέτηση του χείλους αυτού στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο, οπότε και χρονολογείται και το παλαιότερο παράλληλο από το Καλαπόδι.

Χάλκινη διακοσμητική στεφάνη

Το θραύσμα **187** (εικ. 142 και πίν. 92,93) ανήκει σε μία χάλκινη χυτή στεφάνη που κοσμείται με πλοχμό που στη θέση του ομφαλού έχει έναν πεντάκτινο ρόδακα. Δύο είναι οι πιθανές χρήσεις της στεφάνης αυτής: είτε διακοσμούσε την άντυγα σε μικρή στρογγυλή⁴³⁰ ασπίδα αργίτικου τύπου είτε κοσμούσε το χείλος ενός χάλκινου σφυρήλατου σκεύους.

Το θραύσμα, όπως έχει ήδη λεχθεί, διακοσμείται με πλοχμό που στην θέση του ομφαλού φέρει έναν πεντάκτινο ρόδακα. Επάνω από το ρόδακα, στην εσωτερική παρυφή της άντυγας, υπάρχει απλό σχοινοειδές κόσμημα. Στο ένα άκρο του ελάσματος διατηρείται μικρό θραύσμα ενός δευτέρου ελάσματος, το οποίο προσηλώνεται με δύο μικρούς ήλους. Οι κεφαλές των ήλων είναι πολύ μικρές και σχεδόν αόρατες. Η ύπαρξη δύο ελασμάτων είναι συνηθισμένο στοιχείο στις ασπίδες αργίτικου τύπου⁴³¹.

Το διακοσμητικό θέμα του πλοχμού ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στους τεχνίτες ασπίδων αυτού του τύπου. Απαντάται στην άντυγα και μάλιστα μπορεί να είναι τριπλός, τετραπλός ή και ακόμη δεκαπλός⁴³², ανάλογα με το πλάτος της άντυγας. Ο πλοχμός εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην αγγειογραφία κατά την Πρώιμη

---

⁴²⁸ Felsch 2007, σελ. 252, αρ. 53, πίν. 15.

⁴²⁹ Benton 1934-35α, σελ. 77. Maass 1957, σελ. 1. Gauer 1991, σελ. 30-31, αρ. 42.

⁴³⁰ Για τους διάφορους τύπους στρογγυλής ασπίδας στην Ύστερη Γεωμετρική –πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδο βλ. Everson 2004, σελ. 115-122.

⁴³¹ Βλ. σχετικά Bol. 1989, πίν. 17α αρ. C23. Felsch 2007, πίν. 56, αρ. 2083d.

⁴³² Bol 1989, σελ.6, 10. Felsch 2007 σελ. 227 σε ένα θραύσμα από το Καλαπόδι μπορεί να είναι ενδεκαπλός ο πλοχμός.

Ανατολίζουσα περίοδο (αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.)⁴³³. Αντίθετα ο ρόδακας που διακοσμεί το εσωτερικό του πλοχμού, απαντάται για πρώτη φορά σε αττικά αγγεία της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου⁴³⁴ και φαίνεται πως η χρήση του συνεχίστηκε και κατά την επόμενη περίοδο, την Ανατολίζουσα, ως παραπληρωματικό στοιχείο⁴³⁵. Το μοτίβο που κοσμεί τη δική μας άντυγα, θυμίζει τους στιγμορόδακες στον αμφορέα του Νέσσου και σε άλλα αγγεία του Ζωγράφου του Νέσσου που χρονολογούνται μεταξύ του 615 και του 605 π.Χ.⁴³⁶.

Η ύπαρξη μονού πλοχμού στο θραύσμα του Θέρμου καθιστά πιθανή την προέλευσή του από το εσωτερικό της άντυγας⁴³⁷. Βέβαια, συνηθιζόταν εκατέρωθεν του πλοχμού να υπάρχει μία σειρά στιγμών ή παράλληλων γραμμών⁴³⁸. Στην περίπτωση του **186** (εικ. 141) όμως, πάνω από τον πλοχμό υπάρχει σχοινοειδές κόσμημα.

Το πάχος της στεφάνης ανέρχεται στα 4 χιλιοστά⁴³⁹. Επιπλέον στο σωζόμενο τμήμα δεν υπάρχουν οπές στερέωσης στον ξύλινο πυρήνα της ασπίδας. Οι ήλοι που ενώνουν τα δύο ελάσματα, δεν φαίνεται να τα στερέωναν ταυτόχρονα στον ξύλινο πυρήνα της ασπίδας. Υπάρχει η πιθανότητα να στερεωνόταν με κάποιο άλλο υλικό όπως αυτό που χρησιμοποιούνταν και στα χάλκινα ελάσματα, όπως *ξυλόκολλαν*, *ταυρόκκολλαν* ή *ιχθυόκολλαν*⁴⁴⁰ ή να υπήρχαν οπές στα κομμάτια που έχουν χαθεί. Αν όμως στερεωνόταν με άλλο υλικό ίσως να μην ήταν αληθινή ασπίδα αλλά αναθηματική ή να προέρχεται από κάποιον ανδριάντα⁴⁴¹. Η εκδοχή αυτή δικαιολογεί και το ότι το θραύσμα είναι χυτό αλλά και το ότι χρησιμοποιήθηκε στην διακόσμηση της εσωτερικής παρειάς της ασπίδας.

⁴³³ Kunze 1931, σελ. 91. Kunze 1950, σελ. 45-46.

⁴³⁴ Boardman 2001, εικ. 64,65. Coldstream 2008 σελ. 50.

⁴³⁵ Cook. 1994, σελ. 50, πίν. 9Γ και σελ. 64, εικ. 6Α-Γ

⁴³⁶ Cook 1994, σελ. 91- 93 και πίν. 17 και εικ. 10.

⁴³⁷ Για την ασπίδα που ανέθεσαν οι Δαναοί και σώζει διακόσμηση και στο εσωτερικό της άντυγας βλ. Kunze 1951-1952, σελ. 68, εικ. 34 και πίν. 22-23 και Bol 1989, σελ. 16-17, πίν. 16-17.

⁴³⁸ Bol 1989, σελ. 16, πίν. 16 και 17.

⁴³⁹ Το έλασμα της ασπίδας είχε από το κέντρο της προς την άντυγα αυξανόμενο πάχος, από τα 2 χιλιοστά στα 9 χιλιοστά. Βλ. σχετικά Seiterle 1982, σελ.258, εικ. 11.

⁴⁴⁰ Λεμπέση 1985, σελ. 72 και σημ. 76 με βιβλιογραφία. Ασφαλτος έχει ανιχνευθεί στην ξύλινη βάση ενός ειδωλίου από το Ηραίο της Σάμου βλ. Λεμπέση 2002, σελ. 178, σημ. 593 με βιβλιογραφία.

⁴⁴¹ Ανδριάντες μεταγενέστεροι των περιόδων που εξετάζουμε σε αυτή την εργασία υπήρχαν κατά μήκος της ανατολικής στοάς και ΒΑ αυτής, όπως δείχνουν άλλωστε τα πολλάριθμα βάρθρα και εξέδρες που είχε ανασκάψει ο Σωτηριάδης βλ. σχετικά Σωτηριάδης 1900, σελ. 170-171. Βλ. και Παπαποστόλου 1994α.

Είναι εξίσου μεγάλη η πιθανότητα το θραύσμα **187** (εικ. 142) να προέρχεται από διακοσμητική στεφάνη σφυρήλατου αγγείου. Σε αυτό συνηγορούν τόσο οι διαστάσεις του θραύσματος όσο και το διακοσμητικό του θέμα. Βέβαια τα αγγεία αυτού είδους είναι παλαιότερα και εντάσσονται στην Κρητομυκηναϊκή παράδοση. Η στεφάνη θα μπορούσε να κοσμίει τον ώμο ενός κλειστού αγγείου, π.χ. αμφορέα, όπως εκείνου από την Καλορίζικη της Κύπρου⁴⁴² ή ενός ανοιχτού αγγείου, όπως για παράδειγμα δίωτες λεκάνες, ευρύστομες φιάλες⁴⁴³ κ.ά. Αν και η στεφάνη του Θέρμου δεν χρονολογείται στην Εποχή του Χαλκού, υπάρχουν ενδείξεις ότι η τεχνική των χυτών διακοσμητικών στοιχείων σε σφυρήλατα χάλκινα αγγεία συνέχισε και σε μεταγενέστερες περιόδους⁴⁴⁴. Να σημειωθεί ότι στο σωζόμενο θραύσμα δεν διατηρούνται ίχνη οπών στερέωσης στο αγγείο. Αυτό δεν πρέπει να μας ξενίζει καθώς θα μπορούσε να έχει χυτευτεί μαζί με το έλασμα που θα κοσμούσε ή να έχει κολληθεί με τη βοήθεια κασσιτέρου ή χαλκού⁴⁴⁵.

Όσον αφορά στη χρονολόγησή της, ίσως θα πρέπει να τοποθετηθεί στην Ύστερη Αρχαϊκή/ Πρώιμη Κλασική περίοδο.

---

⁴⁴² Matthäus 1985, σελ. 228, σελ. 228-229, αρ. 256, πίν. 67. Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998, σελ. 82-84, αρ. 54, όπου διακρίνεται ο τρόπος στερέωσης των δύο ημικυκλίων, που μοιάζει με εκείνον της σπείρας του Θέρμου.

⁴⁴³ Matthäus 1980, σελ.130, αρ. 151, σελ.314-315, αρ. 512 και σελ. 334. Η τρέχουσα σπείρα είναι ένα αγαπημένο διακοσμητικό θέμα.

⁴⁴⁴ Matthäus 1980, σελ. 352, παράρτημα 2, όπου αναφέρονται χυτά διακοσμητικά στοιχεία, κυρίως λαβές, που χρονολογούνται σε διάφορες περιόδους, από τη Γεωμετρική μέχρι και την Κλασική.

⁴⁴⁵ Matthäus 1980, σελ. 130, αρ. 151.

Χάντρες

Από τις συνολικά 9 χάντρες που προέρχονται από το ιερό του Θερμίου Απόλλωνος μπορούν να διακριθούν συνολικά τέσσερις τύποι: ο τύπος των αμφικωνικών πεπλατυσμένων χαντρών, στον οποίο ανήκουν οι χάντρες **188-190** (εικ. 148, πίν. 61), ο τύπος των ψηλών αμφικωνικών χαντρών όπου και ανήκουν οι χάντρες **191-193** (εικ. 150-152, πίν. 62), εκείνος των μεγάλων χαντρών που ορισμένες φορές το πλάτος τους είναι μεγαλύτερο του ύψους τους (**194-195**, εικ. 153-154, πίν. 63) και τέλος ο τύπος των σφαιρικών χαντρών που περιλαμβάνει τη χάντρα **196** (εικ. 155, πίν.55).

Αμφικωνικές πεπλατυσμένες χάντρες

Στον τύπο αυτό ανήκουν οι χάντρες **188-190** (εικ. 148, πίν. 61), που προέρχονται από τις νεότερες ανασκαφές του Ι. Παπαποστόλου. Από αυτές η **188** και η **190** βρέθηκαν μέσα στα αναμοχλευμένα χώματα της μετανασκαφικής επιχωμάτωσης ενώ η **189** μέσα στην επίχωση του ανώτερου μελανού στρώματος που υπόκειται των δόμων του σηκού του ναού.

Πρόκειται για χάλκινες χυτές χάντρες που φέρουν κυκλική οπή ανάρτησης. Η οπή περιμετρικά, και στις δύο έδρες, ορίζεται με δύο εγχάρακτες γραμμές. Χάντρες αυτού του τύπου δεν βρέθηκαν ούτε στη Βεργίνα, ούτε στη Βίτσα αλλά ούτε στο Καλαπόδι. Αντίθετα κάποια δείγματα του τύπου αυτού προέρχονται από τους τάφους Α και Β της Τσαουσίτσας της χρονικής βαθμίδας ΙΙΑ, που ο Kilian τοποθετεί στην Ύστερη Γεωμετρική/ Υπογεωμετρική περίοδο⁴⁴⁶. Η κεραμική που προέρχεται από το στρώμα που βρέθηκε η χάντρα **189** (ομ. 1/95 και 11/95) περιλαμβάνει όστρακα της Γεωμετρικής Εποχής⁴⁴⁷, ενώ ο ορίζοντας αυτός, που είναι ο Ε, φαίνεται πως χρονολογείται στον 7^ο αι. π.Χ. χωρίς να είναι εφικτές περαιτέρω διακρίσεις⁴⁴⁸. Έτσι η χάντρα **189** χρονολογείται στον 7^ο αι. π.Χ. και

⁴⁴⁶ Kilian 1975a, πίν. 35, αρ. 8,10,11, πίν. 36 αρ. 2,3,5,6,7. Για τη χρονολόγηση βλ. σελ. 75-77.

⁴⁴⁷ Παπαποστόλου 2008, σελ. 106

⁴⁴⁸ Παπαποστόλου 2008, σελ. 108-109.

πιθανον τότε να πρέπει να χρονολογηθούν και υπόλοιπες χάντρες του τύπου στον Θέρμο.

Ψηλές αμφικωνικές χάντρες

Στον τύπο των ψηλών αμφικωνικών χαντρών ανήκουν οι χάντρες **191-193** (εικ. 150-152, πίν. 62). Πρόκειται για έναν τύπο μακεδονικό με περιορισμένη διάδοση στην υπόλοιπη Ελλάδα. Στην Όλυνθο είναι ο κυρίαρχος τύπος⁴⁴⁹ ενώ απαντάται και σε πολλές ταφές της Τσαουσίτσας⁴⁵⁰. Στη Βεργίνα βρέθηκαν δύο μόνο παραδείγματα στον πίθο 4 του τύμβου ΑΕ που χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ⁴⁵¹. Στη Βίτσα δεν βρέθηκαν μεταλλικές χάντρες⁴⁵².

Στο Καλαπόδι ο τύπος αντιπροσωπεύεται με τρία παραδείγματα, τα οποία ο Felsch θεωρεί ότι έχουν εισαχθεί από τη Θεσσαλία. Ανήκουν στον τύπο ΑΠ του Felsch ενώ από τα τρία αντικείμενα τα δύο χρονολογούνται στον 6^ο αι. π.Χ⁴⁵³.

Ο τύπος απαντάται από τον ύστερο 8^ο αι.π.Χ.⁴⁵⁴ μέχρι και τον 6^ο αι. π.Χ. Τα παραδείγματα του Θέρμου μοιάζουν με εκείνα του πίθου 4 του τύμβου ΑΕ της Βεργίνας καθώς και των τάφων Α και Β της Τσαουσίτσας. Ο πρώτος χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. ενώ οι δεύτεροι μετά το 700 π.Χ⁴⁵⁵. Είναι επομένως πιθανόν οι χάντρες αυτού του τύπου και στον Θέρμο να χρονολογούνται στην Υστερογεωμετρική/ Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο.

Χάντρες μεγάλου μεγέθους

Στον τύπο αυτό ανήκουν δύο χάντρες, η **194-195** (εικ. 153-154, πίν. 63). Η πρώτη έχει ευθύγραμμα τοιχώματα και η επιφάνειά της είναι διαβρωμένη ενώ η δεύτερη είναι ελαφρώς αμφικωνική. Χάντρες αυτού του τύπου δεν απαντούν ούτε στη Βεργίνα ούτε στη Βίτσα ή την Τσαουσίτσα. Αντίθετα τις βρίσκουμε στην

⁴⁴⁹ Robinson 1941, σελ. 55-56, τύπος Πβ, αρ. 62-67 πίν. VIII, IX, X, και σελ. 65-68.

⁴⁵⁰ Bouzek 1974, σελ. 105,107, εικ. 29, 30. Για τις χάντρες της Τσαουσίτσας βλ. και Kilian 1975a, σελ. 75-77, πίν. 35 αρ. 8-15, πίν. 36 αρ. 2-3.

⁴⁵¹ Ανδρόνικος 1969, σελ. 141,257, πίν. 123.

⁴⁵² Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 315-317.

⁴⁵³ Felsch 2007, σελ. 187,336 αρ. 1512-15, πίν. 46

⁴⁵⁴ Bouzek 1974, σελ. 107.

⁴⁵⁵ Kilian 1975a, σελ. 75-77 πίν. 35 αρ. 8-15, πίν. 36 αρ. 2-3,5-15,18. Ο Bouzek 1974, σελ. 173 χρονολογεί τους τάφους αυτούς, που τους εντάσσει στην τρίτη και υστερότερη ομάδα του, στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ.

Ολυμπία, στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος, και στο Ηραίο του Άργους, ενώ στο ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα βρέθηκαν 50 παραδείγματα αυτού του τύπου⁴⁵⁶. Αρκετές χάντρες ιδίου τύπου βρέθηκαν στις Φερές, οδηγώντας τον Kilian να επισημάνει την απουσία του τύπου από την Μακεδονία και να θεωρήσει ότι οι χάντρες αυτές είναι ελληνικής κατασκευής και προέλευσης⁴⁵⁷. Ο Bouzek θεωρεί ότι οι χάντρες αυτές είναι πελοποννησιακής κατασκευής και τις χρονολογεί μετά το 700 π.Χ⁴⁵⁸. Οι χάντρες τως Φερών ίσως να χρονολογούνται στην περίοδο ακμής του ιερού δηλαδή κατά την Υστερογεωμετρική/Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο⁴⁵⁹. Τότε ίσως θα πρέπει να τοποθετηθούν και οι δύο χάντρες του τύπου αυτού από τον Θέρμο.

Σφαιρική χάντρα

Στον συνηθισμένο και ευρέως διαδεδομένο τύπο των σφαιρικών χαντρών ανήκει μόνο ένα παράδειγμα το **196** (εικ. 155, πίν.55). Πρόκειται για μία χάλκινη χάντρα, εξαιρετικά φθαρμένη και με ελαφρώς έκκεντρη οπή ανάρτησης. Επιπλέον το ύψος της στη μία πλευρά της είναι 0,008μ. και στην άλλη 0,0125μ.

Πολλές χάντρες του τύπου αυτού από διαφορετικό υλικό έχουν βρεθεί στη Βίτσα⁴⁶⁰, τη Βεργίνα⁴⁶¹ και την Τσαουσίτσα⁴⁶². Πολλές γυάλινες χάντρες αυτού του τύπου εντοπίζονται στο υλικό της Φίλιας. Ο τύπος αυτός γενικά χρονολογείται στην Ύστερη Αρχαϊκή περίοδο. Υπάρχουν ωστόσο και παραδείγματα από την Ύστερογεωμετρική περίοδο⁴⁶³. Η προτεινόμενη χρονολόγηση για την χάντρα του Θέρμου είναι η Υστερογεωμετρική / Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδος.

---

⁴⁵⁶ Voyatzis 1990, σελ. 195, πίν. 126, αρ. B170-B171 και σημ. 90.

⁴⁵⁷ Kilian 1975, σελ. 173-174, πίν. 75 αρ. 24-32.

⁴⁵⁸ Bouzek 1974, σελ. 105-107, εικ. 30 αρ. 10,13,14 σελ. 178 και σελ. 115,118. Η Voyatzis 1990, σελ. 196 αναφέρει ότι κάποιοι τύποι πελοποννησιακών χαντρών ήταν σε χρήση τουλάχιστον από τον 8^ο αι. π.Χ.

⁴⁵⁹ Kilian 1975, σελ. 186.

⁴⁶⁰ Βοκοτοπούλου 1984, σελ. 315-317, πίν. 110.

⁴⁶¹ Ανδρόνικος 1969, σελ.255-256, εικ. 89.

⁴⁶² Kilian 1975a, πίν. 38,2 από γυαλί και πίν. 38,11 από χαλκό.

⁴⁶³ Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 77 αρ. 1352, πίν. 85.

Χάντρες μικρού μεγέθους

Οι τρεις χάντρες **197-199** βρέθηκαν στο ίδιο βάθος και στο ίδιο σημείο της στρωματογραφικής τομής 1γ^α. Πρόκειται για χυτές χάντρες μικρού μεγέθους που αποτελούσαν τμήμα ενός περιδεραιίου ή αλυσίδας. Παρόμοιες χάντρες έχουν βρεθεί στο ιερό στο Καλαπόδι αλλά δεν αποτελούν σύνηθες εύρημα. Ανήκουν στην παραλλαγή 2 του τύπου A του Felsch, όπου προσγράφονται επίπεδες χάντρες μικρών διαστάσεων. Τα δύο παραδείγματα που βρέθηκαν στο Καλαπόδι χρονολογούνται στην Πρώιμη Πρωτογεωμετρική περίοδο και στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο⁴⁶⁴. Χάντρες ίδιου τύπου έχουν βρεθεί και στο ιερό των Φερών, αλλά είναι αχρονολόγητες⁴⁶⁵. Ίσως ν' ανήκουν στην εποχή άνθησης του ιερού κατά την Ύστερογεωμετρική / Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο⁴⁶⁶. Οι χάντρες του Θέρμου ανήκουν σ' αυτή τη χρονική βαθμίδα, κάτι που επαληθεύεται και από την κεραμική που βρέθηκε στο ίδιο στρώμα, και που χρονολογείται στη Γεωμετρική και Πρώιμη Αρχαϊκή εποχή (Ομ. 126/99)⁴⁶⁷.

Του ίδιου τύπου αλλά λίγο μεγαλύτερες είναι οι ψήφοι **200-201** (πίν. 61) που προέρχονται από τις παλαιές ανασκαφές του Σωτηριάδη και του Ρωμαίου και που από τυπολογικής άποψης, ανήκουν στην ίδια περίοδο με τις **197-199**.

---

⁴⁶⁴ Felsch 2007 σελ. 187, αρ. 1510 και 1511.

⁴⁶⁵ Kilian 1975, πίν. 75 αρ. 21.

⁴⁶⁶ Kilian 1975, σελ. 186.

⁴⁶⁷ Παπαποστόλου 2008, σελ. 90 και 111.

Περόνες

Οι εικοσιοκτώ περόνες που εξετάζουμε, βρέθηκαν κατά τη διενέργεια των παλαιών ανασκαφών του Σωτηριάδη και του Ρωμαίου. Έτσι δεν είναι γνωστός ο τόπος εύρεσης ούτε η ύπαρξη τυχόν συνευρημάτων που θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν στη χρονολόγησή τους. Από αυτές, επτά περόνες δεν είναι δυνατόν να ενταχθούν σε τύπους γιατί σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα του στελέχους τους, χωρίς να υπάρχει καμία ένδειξη για την κεφαλή τους. Πρόκειται για τις περόνες **222-228** (εικ. 174 -175, πίν. 26, 28). Για τις υπόλοιπες περόνες ακολουθήθηκε η τυπολογία της Kilian- Dirlmeier , όπως έχει διατυπωθεί στο έργο της *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes, PBF XIII 8, München 1984*. Να σημειωθεί ότι η περόνη **229** (πίν. 28) είναι σύγχρονη και όχι αρχαία.

Περόνες με σπειροειδή κεφαλή

Ο τύπος αντιπροσωπεύεται με τρία χάλκινα παραδείγματα, τα **202-204** (εικ. 156-158, πίν. 30) που διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση. Το στέλεχος των δύο περονών, **202** και **203** (εικ. 156-157, πίν. 30), είναι κυκλικής διατομής ενώ της τρίτης, της **204** (εικ. 158, πίν. 30), ορθογωνίου.

Ο τύπος της περόνης απαντάται στον Ελλαδικό χώρο από την Ύστερη Νεολιθική περίοδο στους Σιταγρούς⁴⁶⁸. Επίσης εμφανίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα στη Μακεδονία, την Τροία, τη Βουλγαρία, το Αλισάρ, το Μπεϊτσε Σουλτάν και αλλού⁴⁶⁹. Η καταγωγή του τύπου είναι ένα επίμαχο θέμα που ακόμη δεν έχει βρει την λύση του. Συχνά υποστηρίζεται η βόρεια καταγωγή του τύπου, όπως π.χ. από τον Ανδρόνικο⁴⁷⁰, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν επαρκή στοιχεία γι' αυτό⁴⁷¹. Στον αντίποδα υπάρχουν και εκείνοι που υποστηρίζουν την ανατολική καταγωγή του τύπου⁴⁷². Η διασπορά του τύπου είναι τέτοια που απαντάται σχεδόν σε ολόκληρη

⁴⁶⁸ Renfrew 1970, σελ. 300, pl. 43. Branigan 1974, σελ. 35, τύπος III, pl. 18, αρ. 1543. Πέτσας 1975, σελ. 347-348, πίν. 260 α. Kilian- Dirlmeier 1984, σελ. 25. Donder 1999, σελ. 93, fig. 1.

⁴⁶⁹ Kilian- Dirlmeier 1984, σελ. 25.

⁴⁷⁰ Ανδρόνικος 1969, σελ. 227.

⁴⁷¹ Philipp 1981, σελ. 90.

⁴⁷² Catling 1964, σελ. 238. Snodgrass 1971, σελ. 227. Tripathi 1988, σελ. 57. Desborough 1995, σελ. 342. Snodgrass 2000, σελ. 227-228 και σημ. 19.

την Ευρώπη: στον αιγαιακό χώρο, την Ιταλία τη δυτική, βόρεια και κεντρική Ευρώπη, στοιχείο που δεν βοηθά στον ορισμό ενός τύπου καταγωγής⁴⁷³.

Ο τύπος αντιπροσωπεύεται στην Πελοπόννησο κατά την ΠΕΙΙ φάση, με δύο παραδείγματα από τη Λέρνα και στη συνέχεια κατά την ΥΕΙΙ –ΙΙΑ φάση, με επτά συνολικά αντικείμενα από την Πύλο, τις Μυκήνες, την Τίρυνθα και τα Νιχώρια⁴⁷⁴. Δείγματα του τύπου έχουν βρεθεί στους τάφους της Υπομυκηναϊκής περιόδου από τη Σαλαμίνα, τον Αθηναϊκό Κεραμικό και σε νεκροταφεία του Άργους. Στην περιοχή της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας, της Αλβανίας και της δυτικής Ελλάδας ο τύπος απαντάται από την Πρωτογεωμετρική έως και την Αρχαϊκή περίοδο⁴⁷⁵.

Στο α΄ μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. χρονολογούνται τα επτά παραδείγματα του τύπου από τη Βίτσα, τα οποία δεν είναι χάλκινα αλλά σιδερένια⁴⁷⁶. Παλαιότερη, του 10^{ου} αι. π.Χ., φαίνεται πως είναι η μοναδική περόνη του τύπου που βρέθηκε στη Βεργίνα. Είναι χάλκινη και προέρχεται από τον τάφο ΡΙΙΙη⁴⁷⁷. Οι έξι περόνες αυτού του τύπου από τη Φίλια χρονολογούνται μεταξύ της Πρωτογεωμετρικής και της Μέσης Γεωμετρικής περιόδου⁴⁷⁸.

Η χρονολόγηση των περονών μας δεν είναι εύκολη. Η τυπολογική εξέταση δεν μπορεί να αποφέρει καρπούς, αφού ο τύπος δεν εμφανίζει διαφορετικά χαρακτηριστικά σε διαφορετικές χρονικές περιόδους⁴⁷⁹. Πιθανόν όμως είναι ότι οι περόνες αυτές ανήκουν στη φάση ζωής του Μεγάρου Β, τοποθετούνται δηλαδή στην Υπομυκηναϊκή / Πρωτογεωμετρική περίοδο.

---

⁴⁷³ Ruppenstein 2007, σελ. 225.

⁴⁷⁴ Kilian – Dirlmeier 1984, σελ.59-60, αρ. 146-151^Α.

⁴⁷⁵ Kilian – Dirlmeier 1984, σελ.79. Lemos 2002, σελ. 103.

⁴⁷⁶ Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 307. Πρόκειται για τις περόνες 4900/T35 (σχ. 115δ-ε), 2320/T38, 6142/ T85 (σχ. 114ιβ), 2470/T110 (σχ. 114ι), 2411/T 137 (σχ. 114κθ), 6142α-β/T85 (σχ. 114ιβ), Σ6/T178.

⁴⁷⁷ Ανδρόνικος 1969, σελ. 235 και 276.

⁴⁷⁸ Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 11, αρ. 51-56, πίν. 8,51-56.

⁴⁷⁹ Philipp 1981, σελ. 89 και σημ. 226.

Περόνες με αμφικωνικό συμφυές σφαιρίδιο στο στέλεχός τους

Οι περόνες **205-207** (εικ. 161, πίν.28) ανήκουν στον τύπο της περόνης με αμφικωνικό συμφυές σφαιρίδιο στο στέλεχός της.

Η περόνη **207** (εικ. 161, πίν.28) ανήκει στον τύπο Β, που χρονολογείται στην Υπομυκηναϊκή – Πρωτογεωμετρική περίοδο⁴⁸⁰. Η Kilian – Dirlmeier διέκρινε τις επιμέρους παραλλαγές του τύπου με βάση τη διαμόρφωση της κεφαλής⁴⁸¹. Έτσι η περόνη αυτή εντάσσεται στον τύπο Β1b της Kilian- Dirlmeier, αφού έχει δισκοειδή κεφαλή και αμφικωνικό σφαιρίδιο, το οποίο ο Wardle θεωρεί ότι έχει χυτευτεί ξεχωριστά⁴⁸². Σημειώνουμε ότι στο Καλαπόδι έχουν βρεθεί δύο σιδερένιες περόνες του τύπου αυτού, οι οποίες χρονολογούνται στο β΄ μισό του 9^{ου} αι. π.Χ⁴⁸³.

Η περόνη **207** (εικ. 161, πίν.28), βάσει των ασφαλώς χρονολογημένων παραλλήλων της, θα πρέπει να τοποθετηθεί στην Υπομυκηναϊκή/ Πρωτογεωμετρική περίοδο. Το ακριβές παράλληλό της προέρχεται από έναν τάφο της Πρώιμης Πρωτογεωμετρικής περιόδου από τη Νέα Ιωνία Βόλου⁴⁸⁴. Ομοιότητες εμφανίζει και με την περόνη του Υπομυκηναϊκού τάφου 20 του Κεραμεικού της Αθήνας⁴⁸⁵. Επομένως η περόνη **207** (εικ. 161, πίν.28) θα πρέπει να χρονολογείται στην Υπομυκηναϊκή/ Πρωτογεωμετρική περίοδο.

Στον ίδιο τύπο αλλά σε άλλη παραλλαγή, ανήκουν και οι δύο περόνες **205-206** (εικ. 159-160, πίν.28,29). Οι περόνες είναι εξαιρετικά διαβρωμένες, φαίνεται όμως ότι ανήκουν στον τύπο Β1c, με πλησιέστερο παράλληλο την περόνη Α2α από τα Μάρμαρα, που χρονολογείται στα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ..⁴⁸⁶

Οι περόνες του Θέρμου, σε αντίθεση με τις άλλες περόνες της παραλλαγής αυτής⁴⁸⁷, δεν έχουν κυλινδρικό σφαιρίδιο αλλά αμφικωνικό ενώ η δισκοειδής

⁴⁸⁰ Την περίοδο αυτή διακρίνονται δύο κύριοι τύποι περονών. Βλ. σχετικά Kilian – Dirlmeier 1984, σελ. 66. Desborough 1995, σελ. 342-343, εικ. 33 Ε-ΣΤ. Donder 1999, σελ. 96.

⁴⁸¹ Ακολουθείται η ταξινόμηση της Kilian- Dirlmeier 1984, σελ. 66-70.

⁴⁸² Wardle 1972, σελ. 89, αρ. 1209.

⁴⁸³ Felsch 1987, σελ. 5, εικ. 13 δεξιά.

⁴⁸⁴ Πρόκειται για τη χάλκινη περόνη ΒΕ6248 που βρέθηκε στον κιβωτιόσχημο τάφο Τ.195 Μπάτζιου-Ευσταθίου 1999, σελ. 124-127, εικ. 30.

⁴⁸⁵ Müller- Karpe 1962, σελ. 60,61,82 εικ. 1.8.

⁴⁸⁶ Δακορώνια 1987, σελ. 101-102, φωτ. 6. Donder 1999, σελ. 96, εικ. 5.

⁴⁸⁷ Kilian –Dirlmeier 1984, σελ. 69, αρ. 203-216. Οι περόνες αυτές ανήκουν σε κάποια παραλλαγή του τύπου 2 του Ruppenstein 2007, σελ. 222, ο οποίος υποστηρίζει ότι αποτελούν εξέλιξη του

κεφαλή είναι μικρής διαμέτρου. Στην περόνη **206** (εικ. 160, πίν.28 και 29) μάλιστα υπάρχουν δύο βαθύσματα , διαμέτρου 0,002μ., τα οποία δηλώνουν είτε οφθαλμούς είτε μαστούς. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι εκεί είχε τοποθετηθεί κάποιο άλλο υλικό.

Θα πρέπει να σημειωθεί η ομοιότητα που εμφανίζουν οι περόνες **205-206**, με μία σειρά χάλκινων περονών από την Ιταλία που έχουν κεφαλή ανεστραμμένου κώνου και διογκωμένο τράχηλο. Βέβαια τα παραδείγματα της Ιταλίας φέρουν διαμερή οπή στο ύψος του τραχήλου⁴⁸⁸ στοιχείο που πιθανόν να εξηγεί την ύπαρξη των δύο βαθυσμάτων στην περόνη **206**. Οι περόνες του Θέρμου δεν είναι εισαγωγές από την Ιταλία θα μπορούσαν όμως να έχουν επηρεαστεί από αυτές. Όσον αφορά στη χρονολόγησή τους, πιθανόν, λόγω της ομοιότητας με την περόνη από τα Μάρμαρα, να ανήκουν στην Υπομυκηναϊκή / Πρωτογεωμετρική περίοδο.

Περόνες με διόγκωση του στελέχους τους

Ο τύπος αυτός αντιπροσωπεύεται στον Θέρμο με ένα παράδειγμα, την **208** (εικ. 162, πίν.32 και 33). Πρόκειται για μία περόνη μεγάλου μήκους η οποία έχει δισκοειδή κεφαλή και στο άνω μέρος του στελέχους της εμφανίζει ατρακτόσχημη διόγκωση, η οποία ορίζεται εκατέρωθεν από τρεις εγχαράξεις. Η περόνη ανήκει στον τύπο A, στην παραλλαγή A1 της Kilian – Dirlmeier⁴⁸⁹, με εγχάρακτους δακτύλιους επάνω και κάτω από την διόγκωση, και στον τύπο A2 της Donder⁴⁹⁰.

Οι περόνες αυτού του τύπου φαίνεται ότι εμφανίστηκαν στην Ελλάδα κατά τους Υπομυκηναϊκούς χρόνους και η χρήση του συνεχίστηκε και κατά τους Πρωτογεωμετρικούς χρόνους⁴⁹¹. Για την καταγωγή του τύπου έχει υποστηριχθεί η ανατολική , η ευρωπαϊκή⁴⁹² καθώς και η ελλαδική προέλευσή του⁴⁹³. Πιθανότερη διαγράφεται η τελευταία άποψη, αφού τεκμηριώνεται η συνεχής παρουσία του

τύπου των περονών με διόγκωση του στελέχους τους, όπως η περόνη **208** (εικ. 162, πίν.32, 33). Βλ. σχετικά αυτόθι σελ. 226-227.

⁴⁸⁸ Carancini 1975, σελ. 162-163, αρ. 962-982 πίν. 33-34 και κυρίως οι περόνες αρ. 973, 974, 975 πίν. 33-34. Οι περόνες αυτές χρονολούνται στη Μέση Εποχή του Χαλκού της Ιταλίας.

⁴⁸⁹ Kilian – Dirlmeier 1984, σελ. 66.

⁴⁹⁰ Donder 1999, σελ. 96.

⁴⁹¹ Desborough 1995, σελ. 342-343, εικ. 33 Β-Γ.

⁴⁹² Ανδρόνικος 1969,σελ. 235-236. Desborough 1995, σελ. 345. Ανδρόνικος 1969,σελ. 235-236.

⁴⁹³ Desborough 1995, σελ. 343.

τύπου σε οστό από την ΠΕ περίοδο⁴⁹⁴. Ο Ruppenstein υποστηρίζει ότι ο τύπος αυτός είναι ευρωπαϊκής προέλευσης και έφθασε στην Ελλάδα μέσω της Αλβανίας, της Δυτικής Μακεδονίας και της Ηπείρου⁴⁹⁵. Ο Desborough θεωρεί ότι η εμφάνιση περονών με μεγάλο μήκος σχετίζονται με την εισαγωγή ενός νέου τύπου γυναικείου ενδύματος κατά την Υπομυκηναϊκή περίοδο, τον πέπλο⁴⁹⁶.

Η περόνη **208** (εικ. 162, πίν.32, 33) μοιάζει με μία περόνη από τον τάφο 41 του Κεραμεικού που χρονολογείται στην Υπομυκηναϊκή περίοδο⁴⁹⁷, όπως επίσης και με μία περόνη από τον τάφο 4 του Θεάτρου της Ήλιδος της ίδιας περιόδου⁴⁹⁸. Επίσης εμφανίζει ομοιότητες με τις Υπομυκηναϊκές περόνες του τύπου 1β του Ruppenstein από τον Αθηναϊκό Κεραμεικό⁴⁹⁹ που χρονολογούνται στο άμισό του 11^{ου} αι. π.Χ.

Ο τύπος της περόνης αυτής είναι ο επικρατέστερος στη Βεργίνα και απαριθμεί δέκα δείγματα. Η διακόσμησή τους ωστόσο είναι διαφορετική από εκείνη του Θέρμου: φέρουν εγχάρακτα κοσμήματα επάνω, κάτω και στην ατρακτόσχημη διαστολή. Χρονολογούνται όλες στον 10 ο αι. π.Χ.⁵⁰⁰. Στη Βίτσα βρέθηκαν οκτώ περόνες οι τρεις από τις οποίες σιδερένιες. Καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τον 9^ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 7^ο π.Χ. και δεν εμφανίζουν ομοιότητες με την περόνη του Θέρμου⁵⁰¹.

Ο Wardle θεωρεί ότι η περόνη αυτή θα πρέπει να χρονολογηθεί στην Ανατολίζουσα περίοδο, στο άμισό του 7^{ου} αι. π.Χ. αφού τα πιο κοντινά της δείγματα από την Αίγινα και το Ashmolean Museum χρονολογούνται την περίοδο αυτή⁵⁰².

Το πιθανότερο όμως είναι η περόνη αυτή να είναι της Υπομυκηναϊκής περιόδου και όχι της Ανατολίζουσας, εκτός και αν αποτελούσε οικογενειακό

⁴⁹⁴ Kilian – Dirlmeier 1984, σελ. 68-69. Donder 1999, σελ. 96.

⁴⁹⁵ Ruppenstein 2007, σελ. 224-227, τύπος 1.

⁴⁹⁶ Desborough 1995, σελ. 340-341.

⁴⁹⁷ Müller –Karpe 1962 σελ. 86, εικ. 4.2. Desborough 1995, σελ. 341, εικ. 33B-Γ.

⁴⁹⁸ Kilian- Dirlmeier 1984, no. 183,σελ. 66-67.

⁴⁹⁹ Ruppenstein 2007, σελ. 221 πίν. 47 (Gr. 70/M202 και Gr. 52/M188b), σελ. 240-245, 269.

⁵⁰⁰ Ανδρόνικος 1969, σελ. 275-276 .

⁵⁰¹ Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 306-307. Οι περόνες είναι οι εξής: 5296/T169 (σχ. 116 α), 2270/T141 (σχ. 115ζ), 5313/T150 (σχ. 115στ), 2411/T137 (σχ.114στ), 2280 (σχ. 116ε) ,2439/T112 (σχ. 114ο), 2279/T87 (σχ. 114η), , 4954/T10 (σχ. 114ζ).

⁵⁰² Wardle 1972, σελ. 90, αρ. 1206.

κειμήλιο και είχε φιλοτεχνηθεί κατά την Υπομυκηναϊκή περίοδο αλλά ανατέθηκε αργότερα.

Περόνες με κεφαλή σε σχήμα αγγείου

Διατηρούνται δύο περόνες ακέραιες , οι **209** και **210** (εικ.163-164, πίν.28), κεφαλή των οποίων έχει σχήμα αγγείου. Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαν να ενταχθούν και οι πρόχοι **211** και **212** (εικ.165).

Η περόνη **209** (εικ. 163, πίν.28) κοσμείται με άωτο σφαιρικού σχήματος αγγείο. Όμοια αγγεία βρίσκουμε σε μία περόνη από την Ελευσίνα της Μεσοελλαδικής περιόδου, σε μία οστέινη της Μεσοελλαδικής /Υστεροελλαδικής περιόδου απο την Εύτρηση, και τέλος σε μία υπομυκηναϊκή από τα Μάρμαρα⁵⁰³.

Η Tripathi θεωρεί ότι το παλαιότερο διατηρούμενο δείγμα αυτού του τύπου προέρχεται από τη Λέρνα και χρονολογείται στην ΠΕΙΙΙ περίοδο⁵⁰⁴. Η ένταξη ωστόσο της περόνης αυτής στον τύπο αυτό δεν είναι ασφαλής. Το ανώτερο τμήμα του στελέχους της περόνης διογκώνεται ελαφρά και στη συνέχεια επιστέφεται από έναν δίσκο, χωρίς ωστόσο η συνολική του εικόνα να παραπέμπει σε αγγείο. Εκτός από το παράδειγμα της Λέρνας, η παλαιότερη περόνη αυτού του τύπου στον αιγαιακό χώρο είναι μία περόνη από την Χαλανδριανή της Σύρου της Πρωτοκυκλαδικής ΙΙΙ περιόδου⁵⁰⁵.

Η χρήση των περονών που κοσμούνται με άωτο αγγείο συνεχίστηκε και κατά την Πρώιμη Πρωτογεωμετρική περίοδο, όπως δείχνουν τα ευρήματα από τους τάφους 13,15 και 16 του Κεραμεικού⁵⁰⁶. Επτά παραδείγματα προέρχονται από την Κύπρο, έξι από τα οποία χρονολογούνται στην Υπομυκηναϊκή –Πρώιμη Πρωτογεωμετρική περίοδο⁵⁰⁷.

⁵⁰³ Donder 1999, σελ.92,93 και 96, εικ. 1 και 5. Την περόνη CN303 από την Ελευσίνα η Tripathi 1988, σελ. 98, την εντάσει στον δικό της τύπο ΙΙΙ *with poppy-shaped heads*. Για την περόνη των Μαρμάρων βλ. Δακωρώνια 1987, σελ. 102-103. Χρονολογείται στο άμισό του 11^{ου} αι. π.Χ.

⁵⁰⁴ Tripathi 1988, σελ. 58 , αρ. CN154. Προέρχεται από το στρώμα καταστροφής της Οικίας GP-CU. Βλ. σχετικά Banks 1974, σελ. 44, αρ. 55.

⁵⁰⁵ Η περόνη αυτή ανήκει στον τύπο ΙΙΙα της Branigan 1974, σελ. 36, 182, νο, 2091, πίν. 19. Βλ. επίσης Τσουντας 1899, σελ. 101, πίν. 10.14.

⁵⁰⁶ Kraiker & Kübler 1939 , πίν. 76. Jacobstahl 1956, σελ. 160-165. Catling 1964, σελ. 239. Η περόνη που αναφέρει ο Catling 1964, σελ. 239 δεν ανήκει στον τύπο των περονών με άωτο αγγείο. Βλ. σχετικά Ξανθουδίδης Στ., Εκ Κρήτης, ΑΕ 1904, σελ. 31 και εικ. 7.

⁵⁰⁷ Τρεις προέρχονται από τα Κούκλια, από τον τάφο Ι στις Σκάλες και τρεις από τη Λάπιθο, από τον τάφο 406 στο Κάστρο. Η έβδομη βρέθηκε στον τάφο 26 στην Καλορίζικη Επισκοπής

Όσον αφορά στην καταγωγή του τύπου, έχει υποστηριχθεί τόσο η βόρεια όσο και η ανατολική προέλευσή του. Φαίνεται ωστόσο ότι ευσταθεί η δεύτερη άποψη, αφού περόνες με κεφαλή σε σχήμα άωτου αγείου εμφανίζονται ήδη κατά την περίοδο της Τροίας II ενώ εκείνες της Κεντρικής Ευρώπης είναι νεότερες⁵⁰⁸.

Στην περόνη **210** (εικ.164, πίν.28) το αγείο είναι μία πρόχους. Περόνες που επιστέφονται από μία πρόχου είναι γνωστές στην περιοχή της κεντρικής Ευρώπης και καλύπτουν μία αρκετά μεγάλη έκταση από την ανατολική Γαλλία μέχρι την Ετρουρία και από τη Σλοβενία μέχρι την Πολωνία και τη βόρεια Ευρώπη⁵⁰⁹. Χρονικά εκτείνονται από τη Μέση Urnenfelder περίοδο μέχρι την Πρώιμη Hallstatt περίοδο⁵¹⁰, δηλαδή από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού μέχρι τη Μέση Εποχή του Σιδήρου⁵¹¹. Στον χώρο της Μεσογείου η πρωιμότερη περόνη αυτού του τύπου είναι μία ασημένια περόνη από την Χαλανδριανή της Σύρου που χρονολογείται στην ΠΚΙΙΙ⁵¹². Παρόμοιες περόνες έχουν βρεθεί και στο Boghazköy στην Ανατολία⁵¹³. Ο τύπος αυτός περονών δεν έχει βρεθεί ούτε στη Βίτσα αλλά ούτε και τη Βεργίνα. Αντίθετα, στην Πελοπόννησο αντιπροσωπεύεται με τριάντα σιδερένια παραδείγματα που χρονολογούνται από την Γεωμετρική μέχρι και την Υπογεωμετρική περίοδο⁵¹⁴.

Η Donder πιστεύει ότι οι περόνες **209** και **210** του Θέρμου θα πρέπει να χρονολογηθούν στην Υπομυκηναϊκή–Πρώιμη Πρωτογεωμετρική Περίοδο⁵¹⁵, κάτι που πιθανότατα ευσταθεί.

Στην κατηγορία των περονών με κεφαλή σε σχήμα αγείου μπορούν να ενταχθούν και τα αντικείμενα με αριθμό ευρετηρίου **211** και **212** (εικ.165).

Λευκωσίας, Οι έξι πρώτες χρονολογούνται στην Κυπρο-γεωμετρική περίοδο που συμπίπτει με την υπομυκηναϊκή –πρώιμη πρωτογεωμετρική περίοδο ενώ η τελευταία στην Ύστερη-Κυπριακή III B περίοδο, που συμπίπτει χρονικά με την ΥΕΙΙΙΓ βλ. Catling 1964, 239 και σημ.6.

⁵⁰⁸ Childe 1948, σελ. 182, πίν. XV, 2. Catling 1964, σελ. 239, σημ. 10. Δακορώνια 1987, σελ. 103, σημ. 23,24.

⁵⁰⁹ Πρόκειται για τον τύπο Jüngere Vasenkopfnadeln βλ. σχετικά Rihovsky 1979,σελ.191-207, και σελ. 206

⁵¹⁰ Rihovsky 1979,σελ.205

⁵¹¹ Alexander 1964, σελ. 167-169. Rihovsky 1979,χρονολογικό διάγραμμα σελ. 5.

⁵¹² Τσούντας 1899, σελ. 101, πίν. 10.10. Jacobsthal 1956, σελ. 161, πίν. 511. Branigan 1974, σελ.182.

⁵¹³ Bouzek 1997, σελ. 117 και σημ. 36. Ο Jacobsthal 1956, σελ. 163, θεωρεί τη μοναδική ως τότε περόνη με επίστεψη αγείου που είχε βρεθεί στο Bogazköy ως εισαγωγή από την Ευρώπη της εποχής Urnenfelder .

⁵¹⁴ Kilian 1975a, σελ. 170-171, πίν. 64. 2, 3, 6-20 και 22-35.

⁵¹⁵ Donder 1999, σελ. 96.

Πρόκειται για δύο αποσπασματικά σωζόμενες πρόχους που στο κατώτερο άκρο τους διατηρούν τμήματα των στελεχών της περόνης, την οποία και κοσμούσαν. Στην περίπτωση της περόνης **211** (εικ. 165) διατηρείται μόνο η κοιλιά, ο λαιμός και η λαβή του αγγείου καθώς και μικρό τμήμα του στελέχους της. Αντίθετα η περόνη **212** διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση καθώς λείπει μόνο η λαβή του αγγείου και μικρό τμήμα του στελέχους της περόνης. Όσον αφορά στη χρονολόγησή τους είναι πιθανή η τοποθέτησή τους στην Υστερογεωμετρική/ Πρώιμη Αρχαϊκή Περίοδο, χρονολόγηση που υποστηρίζεται από την ομοιότητά τους με τις συμπαγείς πρόχους της κατηγορίας των περιάπτων⁵¹⁶.

Περόνες με πολλαπλά σφαιρίδια (Mehrkopf Nadeln)

Σε αυτό τον τύπο, με την ευρεία έννοια του όρου, θα μπορούσαν να ενταχθούν τρεις περόνες, οι **213-215** (εικ. 166-168, πίν. 28 και 31). Πρόκειται για περόνες που η κεφαλή τους αποτελείται από πολλαπλά επάλληλα τοποθετημένα σφαιρίδια και δίσκους. Μπορούν να διακριθούν δύο παραλλαγές: στην πρώτη παραλλαγή η κεφαλή της περόνης αποτελείται από επάλληλα τοποθετημένα σφαιρίδια. Στην παραλλαγή αυτή ανήκει η περόνη **213** (εικ.166, πίν. 28). Στη δεύτερη παραλλαγή, στην οποία εντάσσονται οι περόνες **214** και **215** (εικ.168, πίν. 31), τα επάλληλα σφαιρίδια πλαισιώνονται από επάλληλα τοποθετημένους δίσκους. Παρόμοια αντικείμενα και των δύο τύπων δεν έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής στον Ελλαδικό χώρο.

Όσον αφορά στην περόνη **213** (εικ. 166, πίν. 28), φαίνεται πως αναπαράγει παλαιότερο τύπο περόνης, γνωστή σε οστέινα παραδείγματα⁵¹⁷. Συγκεκριμένα αναπαράγεται ο γνωστός από την Μεσοελλαδική περίοδο στην Πελοπόννησο τύπος με τα επάλληλα τοποθετημένα σφαιρίδια, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος κατά την Υστεροελλαδική περίοδο. Ο τύπος της περόνης από τον Θέρμο μοιάζει με δύο οστέινες περόνες της ύστερης ΥΕΙΠΓ και της ΥΕΙΠΒ2

---

⁵¹⁶ Για τη χρονολόγηση κάποιων συμπαγών αγγείων που είναι περιάπτα και όχι περόνες βλ. Kilian – Dirlmeier 1979, σελ 220.

⁵¹⁷ Donder 1999, σελ. 96, όπου οι περόνες του τύπου αυτού θεωρεί ότι δεν εμφανίζονται στη βόρειοδυτική Ελλάδα.

περιόδου από την Τίρυνθα⁵¹⁸. Βέβαια η περόνη του Θέρμου δεν ανήκει στην Ύστερη Χαλκοκρατία αλλά είναι μεταγενέστερη.

Οι περόνες **214** και **215** (εικ.167-168, πίν.31) από την άλλη δεν εντάσσονται σε κανέναν γνωστό τύπο. Περόνες όμοιές τους δεν έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής πουθενά. Ίσως να μοιάζει με αυτές μία αποσπασματικά σωζόμενη περόνη από την Ολυμπία, το ανώτερο τμήμα της κεφαλής της οποίας λείπει. Η περόνη της Ολυμπίας είναι μοναδικό κομμάτι και αχρονολόγητη.

Η ύπαρξη όμως επάλληλα τοποθετημένων δίσκων και σφαιριδίων, δείχνουν ότι οι περόνες αυτές πρέπει να χρονολογηθούν στην αρχαϊκή περίοδο και μάλιστα στον 6^ο αι. π.Χ⁵¹⁹. Όσον αφορά στην χρονολόγηση της περόνης **213** (εικ. 166, πίν. 28) δεν μπορούμε να προτείνουμε κάποια χρονολόγηση λόγω έλλειψης στοιχείων.

Παρόμοιες περόνες εντοπίζονται και στον ευρωπαϊκό χώρο και μάλιστα στην περιοχή του πολιτισμού του Lausitz. Δηλαδή απαντούν στο Mecklenburg, Pommeln, κάτω περιοχή του Weichsel μέχρι την Ανατολική Πρωσία (Ostpreussen), Brandenburg, Grosspolen, Thüringen, Sachsen, die Lausitz, Schlesien μέχρι το Böhmen, Mähren, την περιοχή των Ανατολικών Άλπεων και μέχρι τη ΒΔ Ουγγαρία. Ο τύπος αυτός της περόνης είναι εξαιρετικά σπάνιος σε περιοχές εξωτερικά του πολιτισμού του Lausitz⁵²⁰. Η χρήση του τύπου χρονικά εκτείνεται από την Ύστερη Hügelgräber περίοδο μέχρι την Ύστερη Urnenfelder περίοδο, δηλαδή από τη Μέση μέχρι την Ύστερη Χαλκοκρατία /Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου⁵²¹.

Παρόμοιες περόνες με πολλαπλά σφαιρίδια στην κεφαλή, βρίσκονται και στην Ιταλία, και χρονολογούνται στα τέλη του 7^{ου} αι. και στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ⁵²². Πιθανόν οι περόνες του Θέρμου να ανήκουν στην περίοδο ακμής του ιερού που συμπίπτει με την Ύστερογεωμετρική- Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο.

---

⁵¹⁸ Kilian- Dirlmeier 1984, σελ. 64, αρ. 77-78, εικ. 5.

⁵¹⁹ Philipp 1981, σελ. 33,63, 65, αρ. 139, πίν. 31. Στην περιγραφή της περόνης στη σελ. 65 δεν αναφέρεται ότι το ανώτερο τμήμα της κεφαλής λείπει. Στο σχέδιο όμως του πίν. 31 φαίνεται καθαρά ότι η ανώτερη επιφάνεια του σφαιριδίου είναι αποκεκερουμένη και επομένως δεν γνωρίζουμε την απόληξή της.

⁵²⁰ Rihovsky 1979,σελ. 99-100.

⁵²¹ Rihovsky 1979,σελ.5 και 98-99.

⁵²² Carancini 1975, σελ. 311-312, αρ. 2515-2524, πίν. 78.

Ηλόσχημες περόνες

Υπάρχουν δύο χάλκινα παραδείγματα του τύπου, η **216** και η **217** (εικ. 169, πίν.31). Από το σχήμα τους θα μπορούσαν αρχικά να θεωρηθούν ήλοι. Τα προς εξέταση αντικείμενα όμως, έχουν εξαιρετικά μεγάλο μήκος, 0,122μ. και 0,141μ. αντίστοιχα, και το πάχος τους δεν είναι τέτοιο που να δικαιολογεί τέτοιου είδους χρήση, ιδίως της **216** (πίν.31).

Παρόμοια είναι και τα αντικείμενα από την Πελοπόννησο, που δημοσιεύει η Kilian-Dirlmeier⁵²³, για τα οποία εκφράζει αμφιβολίες για τη χρήση τους ως ήλους, και θεωρεί πιθανή την ένταξή τους στην κατηγορία των περονών. Να σημειωθεί ότι από τα νεκροταφεία στο Λευκαντί προέρχονται τέσσερις σιδερένιες ηλόσχημες περόνες: δύο από την αχρονολόγητη πυρά 29⁵²⁴ του νεκροταφείου των Παλιών Περιβολιών, μία από τον τάφο 59 του νεκροταφείου της Τούμπας που χρονολογείται στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική/Υπο-Πρωτογεωμετρική Ι φάση και μία από τον τάφο 15, που χρονολογείται στην Υπο-Πρωτογεωμετρική Ι φάση⁵²⁵.

Ο τύπος αυτός περόνης απαντάται στη δυτική Ευρώπη σε μία περιοχή που γεωγραφικά εκτείνεται από την ανατολική Γαλλία, μέχρι τη νότια Γερμανία, την Ουγγαρία και τη Βόρεια Γιουγκοσλαβία. Ο τύπος της ηλόσχημης περόνης θεωρείται ότι επινοήθηκε από λαούς που κατοικούσαν στην περιοχή της κεντρικής Ευρώπης κατά την πρώιμη χαλκοκρατία. Χρονικά εκτείνεται από την Hügelgräber έως την Hallstattzeit περίοδο, δηλαδή από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού μέχρι την Ύστερη Εποχή του Σιδήρου⁵²⁶.

Τα ευρήματα από τον ελλαδικό χώρο, τουλάχιστον όσα δημοσιεύει η Kilian-Dirlmeier, χρονολογούνται στην αρχαϊκή περίοδο⁵²⁷. Ωστόσο οι περόνες του Θέρμου φαίνεται να είναι προγενέστερες, ίσως Ύστερογεωμετρικές/Πρώιμες Αρχαϊκές.

⁵²³ Kilian – Dirlmeier 1984, σελ. 281, αρ. 4863-4871.

⁵²⁴ Popham – Sackett & Themelis 1980, πυρά 29 αρ. 1 και 2 σελ. 164-165 και 246.

⁵²⁵ Popham and Lemos 1996, πίν. 66 αρ. 32 για τον τάφο 59 και σχεδιαγρ. 2 όπου και χρονική κατάταξη των τάφων. Βλ. επίσης Popham – Sackett & Themelis 1980, σελ. 246, πίν. 250.6 για την πυρά 29 και τον τάφο 15.

⁵²⁶ Rihovsky 1979, σελ. 42-47.

⁵²⁷ Kilian – Dirlmeier 1984, σελ. 281.

Περώνη με κεφαλή λιονταριού που βρυχάται

Το θραύσμα από την κεφαλή μιας χάλκινης περόνης, της **218** (εικ. 170), κοσμείται με κεφαλή λιονταριού που βρυχάται. Τα μάτια του λιονταριού είναι ωοειδούς σχήματος και ένθετα από άλλο υλικό, το οποίο όμως δεν σώθηκε. Τη χαίτη του λιονταριού αποτελεί ένας δίσκος που στην περιφέρειά του φέρει εγχαράξεις. Η απόδοση του ζώου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως συμβατική και όχι φυσιοκρατική.

Ο τύπος, που αντιστοιχεί με τον τύπο FIV της Kilian- Dirlmeier⁵²⁸, είναι εξαιρετικά σπάνιος. Στην Πελοπόννησο αντιπροσωπεύεται με τέσσερα παραδείγματα, δύο από τα οποία προέρχονται από το Ηραίο του Άργους, ένα από την Κόρινθο και ένα από τη Μαντίνεια⁵²⁹. Δεν απαντάται καθόλου στην Ολυμπία. Κατά την Kilian – Dirlmeier, ο τύπος μπορεί να τοποθετηθεί στον ύστερο 6ο /πρώιμο 5ο αι. π.Χ. οπότε θα πρέπει να χρονολογηθεί και η περόνη του Θέρμου.

Διπλές περόνες (Ιλλυρικού τύπου)

Μεταξύ των περονών του Θέρμου συγκαταλέγονται και δύο διπλές περόνες ιλλυρικού τύπου. Πρόκειται για τις περόνες **219** και **220** (εικ. 171-172, πίν.34)⁵³⁰.

Η πρώτη περόνη, η **219** (εικ. 171, πίν.34), θα μπορούσε να θεωρηθεί τριχολαβίδα. Στοιχεία όμως του αντικειμένου αυτού δείχνουν ότι έχουμε να κάνουμε με μία διπλή περόνη και όχι τριχολαβίδα. Πρώτον το πάχος του αντικειμένου είναι το ίδιο σε όλο του το μήκος και δεν αυξάνεται στα σημεία δράξεως όπως θα περίμενε κανείς. Οι βραχίονες δεν κάμπτονται ώστε τα άκρα τους να ενωθούν προκειμένου να εγκλωβίσουν την τρίχα⁵³¹. Αν θεωρήσουμε ότι όντως ανήκει σε περόνη και όχι σε διαβρωμένη τριχολαβίδα, τότε θα μπορούσε να ενταχθεί στον τύπο Glasinac των λεγόμενων ιλλυρικών περονών, του οποίου

⁵²⁸ Kilian – Dirlmeier 1984, σελ. 280.

⁵²⁹ Kilian – Dirlmeier 1984, σελ. 279.

⁵³⁰ Ο Wardle 1972, σελ. 597-598, αρ. 1223-1224 πιστεύει ότι είναι περόνες για τα μαλλιά (hairpins).

⁵³¹ Σπυρόπουλος 1972, σελ. 38-40, 113-116, εικ.72-76-, πίν. -14α-14δ. Περόνη θεωρεί και η Kilian – Dirlmeier 1984, σελ. 288, σημ. 96 το αντικείμενο με αρ. Ευρετηρίου Μουσείου Θέρμου 90^α (**219**).

αποτελεί μία ελεύθερη απόδοση. Η περόνη μοιάζει με δύο ασημένιες περόνες⁵³² και μία χάλκινη⁵³³ που προέρχονται από δύο τάφους του Trebenishte και που χρονολογούνται στην αρχαϊκή εποχή, περίπου στον 6 αι. π.Χ.⁵³⁴, οπότε πρέπει να χρονολογηθεί και η περόνη **219**.

Στον ίδιο τύπο ανήκει και η περόνη **220** (εικ. 172, πίν.34). Ο τύπος αυτός περονών, σύμφωνα με τον Jacobsthal⁵³⁵, αναπτύχθηκε κυρίως στην Ιλλυρία⁵³⁶ όπου και εμφανίζεται τον 7ο αι. π.Χ. Σχεδόν ταυτόχρονα ο τύπος της ιλλυρικής περόνης εμφανίζεται στην Ιταλία, την Ελλάδα και την Ανατολία⁵³⁷. Οι μελέτες του F. Maier⁵³⁸ και του J. Alexander⁵³⁹ είναι εκείνες που καθιέρωσαν την τυπολογία της περόνης. Ο τύπος που ο Maier ονόμασε Glasinac, φαίνεται ότι δημιουργείται στον ύστερο 7ο αι. π.Χ.⁵⁴⁰ και από την περιοχή της Βοσνίας εξαπλώνεται στη Μακεδονία και φτάνει μέχρι και την Πελοπόννησο. Ωστόσο ο τύπος μαρτυρείται στον χώρο της Μακεδονίας τουλάχιστον από το άμισό του 7ου αι.π.Χ.⁵⁴¹ και χρησιμοποιείται τουλάχιστον μέχρι τον 3ο αι. π.Χ, όπως δείχνουν τα ευρήματα από την Ολυμπία⁵⁴².

Όσον αφορά στη χρονολόγηση της περόνης του Θέρμου, η κατάσταση είναι εξαιρετικά δύσκολη. Η περόνη μας δεν εμφανίζει ομοιότητες με εκείνη από την Τσαουσίτσα του άμισού του 7ου αι. π.Χ.⁵⁴³. Μοιάζει όμως με μία από τις περόνες του Αιγίου που ο Jacobsthal χρονολογεί στο άμισό του 7ου αι. π.Χ.⁵⁴⁴, οπότε πιθανότατα να χρονολογείται και η περόνη **220** (εικ. 172, πίν.34).

---

⁵³² Vulic 1933 a, σελ. 172-173, εικ. 78,2-3. Jacobsthal 1956, σελ. 140, πίν. 402

⁵³³ Vulic 1933, σελ. 459, 477-8, εικ. 14

⁵³⁴ Vulic 1933, σελ. 459. Vulic 1933 a, σελ.164-165

⁵³⁵ Jacobsthal 1956, σελ. 135-139

⁵³⁶ Όταν λέει ο Jacobsthal Ιλλυρία, το αναφέρει με την ευρεία έννοια του όρου, δηλαδή περιλαμβάνει περιοχή της Μακεδονίας και του πολιτισμού Hallstatt. Βλ. σχετικά Jacobsthal. 1956, σελ. 139.

⁵³⁷ Philipp 1981, σελ. 97.

⁵³⁸ Maier 1956, σελ. 63-75.

⁵³⁹ Alexander 1964, 173-174.

⁵⁴⁰ Maier 1956, σελ. 69-70. Alexander 1964, σελ. 173-174.

⁵⁴¹ Kilian – Dirlmeier 1984, σελ. 288. Ο Maier 1956, σελ. 70, θεωρεί ότι ο τύπος εμφανίζεται στη Βοσνία – Ερζεγοβίνη κατά τον ύστερο 6^ο –πρώμο 5^ο αι. π.Χ. Το πρωιμότερο παράδειγμα του τύπου εντοπίστηκε στη Τσαουσίτσα βλ. σχετικά Kilian 1975 a,σελ. 77. Casson 1923-25, σελ 24, πίν. II 2d.

⁵⁴² Wardle 1972, σελ. 90, αρ. 1223-1224. Philipp 1981, σελ. 98.

⁵⁴³ Casson 1923-25, πίν. 2,2d. Kilian 1975a, σελ. 77.

⁵⁴⁴ Jacobsthal 1956, σελ. 135-136, εικ. 392.

Κωνική κεφαλή περόνης

Πρόκειται για την αποσπασματικά σωζόμενη κεφαλή περόνης **221** (εικ. 173). Η κεφαλή έχει κωνικό σχήμα και διατηρεί τμήμα του στελέχους που κοσμείται με οριζόντιες εγχαράξεις. Η κεφαλή, αν και έχει υποστεί μεγάλη φθορά η επιδερμίδα της, είναι πιθανόν να παρίστανε έναν θύσανο. Φαίνεται δε πως ανήκει σε εκείνες τις περόνες που δεν μπορούν να ενταχθούν στους γνωστούς τύπους καθώς είναι μοναδικά κομμάτια.

Αναζητώντας παράλληλα που θα μας βοηθούσαν και στην χρονολόγηση του αντικειμένου αυτού, εντοπίσαμε μία παρόμοια κεφαλή περόνης από το Καλαπόδι. Πρόκειται για την κεφαλή μιας σιδερένιας περόνης η οποία είναι κωνικού σχήματος, αλλά το στέλεχος έχει τετράπλευρη τομή. Η περόνη αυτή χρονολογείται το αργότερο το 720 π.Χ⁵⁴⁵.

Πιο κοντά στην κεφαλή περόνης από τον Θέρμο φαίνεται πως είναι δύο κεφαλές περονών από την Ολυμπία που δεν εντάσσονται σε συγκεκριμένους τύπους. Στη μία η κεφαλή έχει κωνική απόληξη ενώ στη δεύτερη έχει σχήμα καρπού βελανιδιάς. Και οι δύο χρονολογούνται στην αρχαϊκή περίοδο, πιθανότατα στον 6^ο αι. π.Χ⁵⁴⁶, οπότε και πρέπει να χρονολογηθεί και η περόνη **221**.

Οστέινη περόνη

Η οστέινη περόνη **230** θα εξεταστεί κατ'εξάιρεση μαζί με τα μεταλλικά αντικείμενα καθώς είναι μοναδική στο είδος της. Σώζεται αποσπασματικά και έχει αποκρουσθεί μόνο το οξύ κατώτερο άκρο. Η περόνη, που έχει σκούρο καφέ/ κατά τόπους μαύρο⁵⁴⁷ χρώμα, έχει συγκολληθεί από δύο θραύσματα τα οποία βρέθηκαν σε διαφορετικά σημεία.

Η κεφαλή της περόνης αποτελείται από πέντε επάλληλα σφαιρίδια, εκ των οποίων το ανώτερο είναι πιο σφαιρικό και μικρότερης διαμέτρου. Το στέλεχος της περόνης είναι ελαφρά καμπύλο και σφαιρικής διατομής.

---

⁵⁴⁵ Felsch 2007, σελ. 107-108, αρ. 377, σελ.280, πίν. 27. Λόγω των μεγάλων διαστάσεων δεν είναι ασφαλής η προσγραφή του αντικειμένου στις περόνες, καθώς θα μπορούσε να θεωρηθεί και οβελός.

⁵⁴⁶ Philipp 1981, σελ. 78, 82, αρ. 237,238, πίν. 5.

⁵⁴⁷ Το μαύρο χρώμα οφείλεται σε οξείδωση και όχι στην επίδραση φωτιάς.

Περόνες αυτού του τύπου εμφανίζονται για πρώτη φορά την ΠΕ περίοδο ενώ απαντώνται συνηθέστατα κατά τους ΥΕ χρόνους. Συγκριτικό υλικό ανιχνεύεται στις Μυκήνες⁵⁴⁸, Περατή⁵⁴⁹, Λευκαντί⁵⁵⁰, Καστανά, Τίρυνθα⁵⁵¹, Αθηναϊκή Αγορά⁵⁵² και Νιχώρια⁵⁵³. Εμφανής είναι η ομοιότητα με οστέινη περόνη από τον Καστανά, που χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του σιδήρου⁵⁵⁴ καθώς και με δύο περόνες από την Τίρυνθα που χρονολογούνται στην ΥΕΙΒ2 και ΥΕΙΙΙ⁵⁵⁵.

Η περόνη βρέθηκε στη στρωματογραφική τομή 25, σε στρώμα που κάλυπτε τον τοίχο θ, και που πιθανότατα χρονολογείται μετά την ΥΕΙΙΙΓ περίοδο, οπότε και καταστράφηκε ο τοίχος θ⁵⁵⁶.

Πόρπες

Σε αντίθεση με τον μεγάλο αριθμό των περονών, τα σωζόμενα θραύσματα πορπών είναι μόνο τέσσερα (**231**(εικ. 176, πίν. 30), **232**, **233**(πίν 35), **234**(πίν.35). Συγκεκριμένα σώζονται μόνο οι βελόνες και σε ορισμένες περιπτώσεις οι σπείρες συστροφής. Αυτό σημαίνει πως δεν είναι δυνατή η ένταξή τους σε τύπους και πως η αναφορά τους εδώ έχει μόνο στατιστική αξία.

Άξια μνείας είναι η βελόνη **231** (εικ. 176, πίν. 30), της οποίας το άκρο δεν είναι οξύ αλλά αντίθετα κυκλικό. Μάλιστα το άκρο της βελόνης δεν είναι ενιαίο αλλά διασπάται σε μικρότερα τμήματα ορθογωνίου τμήματος και διαφορετικών διαστάσεων. Στο άλλο άκρο της βελόνης διατηρείται τμήμα της σπείρας συστροφής. Το περίεργο είναι ότι η πόρπη στην οποία ανήκε δεν μπορούσε να τρυπήσει το ένδυμα και να στερεωθεί εκεί. Ίσως η πόρπη να είχε διακοσμητικό

---

⁵⁴⁸ Kilian – Dirlmeier 1984, σελ. 61-64, Β64-67, 69-71, 73-76, 80-82 και εικ. 5.

⁵⁴⁹ Ιακωβίδης 1969-70, τ. ΙΙΙ, σελ. 3, πίν. 62β,Δ και 136.

⁵⁵⁰ Evely 2006, σελ. 294, εικ. 5.14 αρ. 8-14 και πίν. 95.7-11.

⁵⁵¹ Kilian 1979, σελ. 388, εικ. 8.

⁵⁵² Immerwahr 1971, πίν. 77,xxi.15.

⁵⁵³ Blitzler 1992, σελ. 730 πίν. 12.244 (3376).

⁵⁵⁴ Hochstetter 1987, σελ. 96 και 134, πίν. 15,5.

⁵⁵⁵ Kilian- Dirlmeier 1984, σελ. 64, αρ. 77,78 και εικ. 5.

⁵⁵⁶ Παπαποστόλου 2008, σελ. 63-64.

χαρακτήρα. Από παρόμοιο αντικείμενο ίσως να προέρχεται το θραύσμα αρ. 311 από το Καλαπόδι, το οποίο ο Felsch κατατάσσει μεταξύ των περονών⁵⁵⁷.

Σφηκωτήρες

Πρόκειται για την πολυπληθέστερη κατηγορία κοσμημάτων που αριθμεί συνολικά 94 αντικείμενα. Με τον όρο *σφηκωτήρες* περιγράφουμε εδώ την κατηγορία των χάλκινων συμπαγών χυτών στρεπτών δακτυλίων που σχηματίζουν έναν πλήρη ελιγμό και δύο μισούς. Απολήγουν είτε σε κωνικά είτε σε δισκοειδή εξάρματα.

Ο όρος «σφηκωτήρες» είναι νεότερος⁵⁵⁸. Η αρχαία ονομασία του αντικειμένου δεν είναι γνωστή, συχνά όμως ταυτίζεται με τους ομηρικούς *ἔλικες*⁵⁵⁹. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο τύπους με βάση το σχήμα των εξαρμάτων: δακτυλίους με δισκοειδή εξάρματα (235-237, εικ. 181, πίν. 45-46) και δακτυλίους με κωνικά εξάρματα (238-328, εικ. 177-178, πίν. 36-47). Πολυπληθέστερος είναι ο δεύτερος τύπος.

Η χρήση των αντικειμένων αυτών δεν είναι σαφής. Σε αντίθεση με την περίπτωση των τάφων όπου η θέση εύρεσης του αντικειμένου υπαγορεύει και την χρήση του, οι δακτύλιοι του Θέρμου δεν μας παρέχουν τέτοιου είδους στοιχεία. Συχνά αναφέρονται ως στρεπτοί δακτύλιοι ή *rings*⁵⁶⁰, χωρίς όμως να δίνεται περαιτέρω εξήγηση, εάν έχουμε δηλαδή να κάνουμε με ένα δακτυλίδι χειρός ή κάποιο κόσμημα κεφαλής. Οι δακτύλιοι ωστόσο που συνήθως κοσμούν τους πλοκάμους στο ύψος του κροτάφου δεν είναι αυτού του τύπου. Έχουν κατασκευαστεί από σύρμα το οποίο ελίσσεται περισσότερες από μία φορές και δεν έχουν απολήξεις. Συχνά το σύρμα είναι χάλκινο, μερικές φορές είναι χρυσό.⁵⁶¹

Υπάρχουν ωστόσο χάλκινοι χυτοί σφηκωτήρες που έχουν θεωρηθεί κοσμήματα κεφαλής και είναι οι εξής: δύο χάλκινοι χυτοί σφηκωτήρες από τον

⁵⁵⁷ Felsch 2007, σελ. 99-100, πίν. 25, αρ. 311.

⁵⁵⁸ Κορρές 1960, σελ. 121.

⁵⁵⁹ Marinatos 1967, σελ. B27-28. Bielefeld 1968, σελ. 6.

⁵⁶⁰ Wardle 1972, σελ. 597, αρ. 1215.

⁵⁶¹ Marinatos 1967, σελ. B27. Bielefeld 1968, σελ. 36-37, 47-48 και πίν. CVIg, 58, 66-67.

γεωμετρικό τάφο F της Κορίνθου,⁵⁶² ένας αποσπασματικά σωζόμενος από έναν αποθέτη του ιερού της Ήρας Λιμενίας⁵⁶³ και ένας από έναν αττικό τάφο που χρονολογείται στα 760-750 π.Χ.⁵⁶⁴. Από την Ολυμπία προέρχεται ένας ακόμη χάλκινος χυτός στρεπτός δακτύλιος με κωνικά εξάρματα, που όμως ερμηνεύεται ως ενώτιο⁵⁶⁵. Ομοίως ο Kilian ερμηνεύει τρεις χάλκινους χυτούς στρεπτούς δακτυλίους από το ιερό της Αρτέμιδος Ενοδίας στις Φερές⁵⁶⁶ και η Strom δύο ακόμη⁵⁶⁷. Ο Felsch στο Καλαπόδι θεωρεί ως δαχτυλίδια μια σειρά ομοίων αντικειμένων, αναφέροντας πάντως ότι δεν είναι πάντοτε εύκολη η διάκριση μεταξύ δαχτυλιδιών, ψελίων και ενωτίων⁵⁶⁸. Σε μία περίπτωση θέτει το ερώτημα μήπως ένα δαχτυλίδι αυτού του τύπου είναι κόσμημα κεφαλής⁵⁶⁹. Από τα τέσσερα αντικείμενα που δημοσιεύονται από το Καλαπόδι τα δύο μόνο μπορούν να χρονολογηθούν: το ένα ανήκει στην Υστερογεωμετρική Ια περίοδο και το δεύτερο στην Πρώιμη Αρχαϊκή⁵⁷⁰.

Αυτό το οποίο δημιουργεί ερωτηματικά για τη χρήση αυτών των αντικειμένων ως ενώτια, είναι το μεγάλο βάρος⁵⁷¹ τους που δεν θα ήταν εύκολα ανεκτό στον λοβό του αυτιού. Χάλκινα ενώτια αυτού του τύπου έχουν βρεθεί σε έναν γεωμετρικό τάφο της Κορίνθου και εκτίθενται στην Οξφόρδη⁵⁷² και στον τάφο 59 του Σκουμπρή στο Λευκαντί⁵⁷³, τα οποία είναι όμως χρυσά. Στα

⁵⁶² Coldstream 1979, σελ. 175, εικ. 57b.

⁵⁶³ Ο αποθέτης αυτός περιέχει αντικείμενα από το 740 π.Χ. μέχρι και τους αρχαϊκούς χρόνους. Βλ. σχετικά Coldstream 1979, σελ. 174.

⁵⁶⁴ Coldstream 1979, σελ. 126 και σελ. 175. Πρόκειται για τον τάφο III στους Κυνόσαργες που χρονολογείται στην ΥΓα περίοδο βλ. Droop 1905-1906 σελ. 80-92. Η Αλεξανδρή αναφέρει ότι βρέθηκαν σφηκωτήρες όχι μόνο στον τάφο III αλλά και στον τάφο XII που χρονολογείται στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. βλ. σχετικά Αλεξανδρή 1972, σελ. 165-176, εικ. 7β. Αλεξανδρή 1972α, σελ. 93 και 95, τάφοι III και XII.

⁵⁶⁵ Philipp 1981, σελ. 114-115, αρ. 394, πίν. 7.

⁵⁶⁶ Kilian 1975, πίν. 70,22-24.

⁵⁶⁷ Strom 1995, σελ. 69 και σημ. 232 και 233. Τα ενώτια AH 1553 (με αρ.ευρετηρίου Εθνικού Μουσείου 20672 α) και AH 1554 (με αρ. ευρετηρίου Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 20672 β) δεν εικονίζονται.

⁵⁶⁸ Παρόμοιος είναι ο προβληματισμός του Robinson 1941, σελ. 89-90 για μία σειρά ενωτίων (αρ. 307-311, σελ. 88-89, πιν. XVIII), καθώς πιστεύει ότι δύσκολα θα μπορούσαν να φορεθούν ως ενώτια και ίσως να ήταν σφηκωτήρες.

⁵⁶⁹ Felsch 2007, σελ. 301, αρ. 653.

⁵⁷⁰ Felsch 2007, σελ. 162-163, τύπος IF, αρ. 653-656, σελ. 301-302, πίν. 37.

⁵⁷¹ Η Philipp 1981, σελ. 113, πιστεύει πως τα βαριά ενώτια ήταν ανηρημένα σε κρίκους ή ταινίες που με την σειρά τους στερεωνόντουσαν στην βάση του αυτιού.

⁵⁷² Coldstream 1979, σελ. 175, εικ. 57c και d.

⁵⁷³ Coldstream 1979, σελ. 64, εικ. 65d.

παραδείγματα αυτά ο δακτύλιος είναι από σύρμα και τα εξάρματα είναι σφυρήλατα, έχουν δηλαδή μικρό βάρος.

Η εσωτερική διάμετρος ή οι διαστάσεις τους, όπου εκείνοι είναι ωοειδούς διατομής, κυμαίνεται μεταξύ των 0,011μ. και των 0,025μ. Οι μετρήσεις δείχνουν ότι κάποιιοι εξ'αυτών μπορούν να φορεθούν σε κάποιο δάχτυλο του χεριού, κάποιιοι άλλοι όχι. Αυτό που είναι απαγορευτικό τέτοιας χρήσης, είναι το μεγάλο βάρος τους που κουράζει γρήγορα τα δάχτυλα.

Έτσι είναι πιθανότερο ότι τα αντικείμενα αυτά είναι κοσμήματα κεφαλής⁵⁷⁴ και ίσως να συνδέονται με κάποιο λατρευτικό τελετουργικό. Η ανάθεση ενός πλοκάμου στον θεό ή τους θεούς που προστατεύουν τους εφήβους κατά την ενηλικίωσή τους δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο⁵⁷⁵. Αυτός ο πλόκαμος με κάποιον τρόπο θα πρέπει να συγκρατούνταν και αυτό θα γινόταν είτε με τη χρήση ταινιών είτε με τη χρήση των «μνημειακότερων» σφηκωτήρων⁵⁷⁶.

Επίσης δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε και την πιθανότητα να προσφέρθηκαν στη θεότητα ως προνομισματική μορφή χρήματος, μία συνηθισμένη πρακτική στον αρχαίο κόσμο⁵⁷⁷.

Η χρονολόγηση των σφηκωτήρων αυτών είναι ένα ακόμη ακανθώδες ζήτημα, αφού για την μεγάλη πλειονότητα των αντικειμένων απουσιάζουν τα ανασκαφικά δεδομένα. Από τα ευρήματα των νεότερων ανασκαφών μόνο δύο, τα **240** (πίν.39 και 40) και **235** (εικ.179) ήταν ενταγμένα σε άθικτα αρχαία στρώματα. Μόνο όμως στην περίπτωση του **240** (πίν. 39 και 40) βρέθηκαν και όστρακα, η Ομ. 64/96, που χρονολογούνται στη Γεωμετρική Εποχή. Από άποψη στρωματογραφικού ορίζοντα ωστόσο και οι δύο σφηκωτήρες ανήκουν σ'εκείνον του 7^{ου} αι. π.Χ.⁵⁷⁸. Οι άλλοι τέσσερις σφηκωτήρες (**238**, εικ. 177, πίν. 36 και 38, **239**, εικ. 178, πίν. 37, **38**, **241**, πίν. 41 και **242**, πίν. 41) που βρέθηκαν κατά τη

⁵⁷⁴ Τα αντικείμενα δεν μπορούν να είναι ενώτια λόγω του μεγάλου βάρους τους. Ο Treister 1996, σελ. 204-205, θεωρεί ότι τα «ενώτια» των θησαυρών της Τροίας είναι τελικά σφηκωτήρες.

⁵⁷⁵ Βλ. ανάλυση του θέματος Παπαποστόλου 2008, σελ. 241-244, με βιβλιογραφία.

⁵⁷⁶ Στον τύπο αυτόν ανήκουν οι δύο χρυσοί σφηκωτήρες των γεωμετρικών χρόνων από τον τάφο 1 που βρέθηκε σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Ηλ. Παπανικολάου επί της οδού Δαναού 21 στο Άργος. Οι σφηκωτήρες αυτοί βρέθηκαν κοντά στους κροτάφους, έχουν φιλοτεχνηθεί από συμπαγές σύρμα με μικρές δυσκοειδείς απολήξεις, διαμέτρου 0,03μ. Βλ. σχετικά Κριτζάς 1972, σελ. 192 πίν. 134 α.

⁵⁷⁷ Δακορώνια 1989, σελ. 118.

⁵⁷⁸ Παπαποστόλου 2008, σελ. 89, 111.

διάρκεια των νεότερων ανασκαφών δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν αφού βρέθηκαν μέσα σε χώματα της μετανασκαφικής επιχωμάτωσης.

Όσον αφορά στα αντικείμενα των παλαιών ανασκαφών, γι'αυτά δεν μπορούμε να πούμε και πολλά πράγματα. Ο μεν Σωτηριάδης δεν τους μνημονεύει ενώ ο Ρωμαίος αναφέρει ότι στρεπτοί δακτύλιοι βρέθηκαν στο μελανό χώμα των Υστερογεωμετρικών χρόνων⁵⁷⁹. Η χρονολόγηση αυτή ενισχύεται και από εκείνη του «ενωτίου» ΑΗ 1553 από το Ηραίο του Άργους που τοποθετείται στον 8^ο /7^ο αι. π.Χ.⁵⁸⁰ καθώς και από την πιθανή χρήση τους ως προνομισματικές μορφές χρήματος. Επομένως η τοποθέτησή τους στον ύστερο 8^ο /πρώιμο 7^ο αι. π.Χ. είναι πιθανή.

---

⁵⁷⁹ Ρωμαίος 1915, σελ. 228. Είναι πιθανόν κατά την αρχαϊκή περίοδο το κόσμημα αυτό να μην χρησιμοποιούνταν. Βλ. σχετικά Bielefeld 1968, σελ. 6.

⁵⁸⁰ Strom 1995, σελ. 69.

Δαχτυλίδια

Σε 49 συνολικά ανέρχονται τα δαχτυλίδια στο ιερό του Θερμίου Απόλλωνος στον Θέρμο Αιτωλίας (**329-377**, εικ. 183-203, πίν. 48-60). Από αυτά τα **372-377** (εικ. 203) είναι αποσπασματικά σωζόμενα και δεν εντάσσονται σε τύπους. Διακρίνονται σε σφυρήλατα (**329-331**), με σπειροειδείς απολήξεις (**332-333**), σε χυτά δαχτυλίδια ανοικτού τύπου τρίπλευρης (**334-339**) και κυκλικής τομής (**340-343**), σε χυτά δαχτυλίδια κλειστού τύπου κυκλικής (**344-363**) και τριγωνικής ή επικύρτου τομής (**364-367**) αλλά και ορθογωνίου τομής (**368-370**). Τέλος υπάρχει και ένα δαχτυλίδι με σφραγιστική επιφάνεια (**371**).

Σφυρήλατα δαχτυλίδια

Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν τρία δαχτυλίδια, το **329-331** (εικ. 183-185, πίν.48,49,55,57-58). Πρόκειται για δαχτυλίδια που έχουν φιλοτεχνηθεί από μονοκόμματο έλασμα χαλκού, τα άκρα των οποίων είτε δεν άπτονται (**330, 331**, εικ. 184-185, πίν. 57,58) είτε υπερκαλύπτονται (**329**, εικ. 183 ,πίν. 55). Από αυτά μόνο το **330** (εικ.184, πίν. 57 και 58) διακοσμείται με τρεις ανάγλυφες παράλληλες γραμμές, ανά μία στις παρυφές και μία στο κέντρο. Το ύψος του ελάσματος κυμαίνεται μεταξύ των 0,003μ. και των 0,012μ. Τα άκρα και των τριών δαχτυλίων είναι απεστρογγυλεμένα και όχι κάθετα κομμένα.

Όμοια δαχτυλίδια έχουν βρεθεί αρκετά στην Ολυμπία. Μόνο ένα μοιάζει με το **329** (εικ. 183,πίν. 55), το οποίο όμως δεν έχει χρονολογηθεί⁵⁸¹. Στη Βίτσα βρέθηκαν δύο δαχτυλίδια στην παιδική ταφή 131, του 4 τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ. από επιπεδόκυρτο έλασμα, που μοιάζουν με τα **330** και **331** (εικ.184-185, πίν. 48,49,57 και 58)⁵⁸². Από τη Βεργίνα προέρχεται μόνο ένα παράδειγμα από τον τάφο IX του τύμβου N, ο οποίος χρονολογείται από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα μέχρι και τις αρχές του 9^{ου} αι. π.Χ.⁵⁸³.

⁵⁸¹ Philipp 1981, αρ. 516, σελ. 140 πίν. 42.

⁵⁸² Πρόκειται για τα δαχτυλίδια 2285γ-6,βλ. Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 123-124, 314, σχ. 113 ιε-ιστ

⁵⁸³ Το δαχτυλίδι αυτό έχει αριθμό ΝΙΧι,βλ. σχετικά Ανδρόνικος 1969, σελ.123, 277-288, πίν. 88. Στη Βεργίνα τα δαχτυλίδια αυτού του τύπου χρησιμοποιούνταν και ως «σφρακωτήρες» και ως δαχτυλίδια. Βλ. Ανδρόνικος 1969, σελ. 240.

Στους γεωμετρικούς τάφους του Άργους βρέθηκαν μερικά σφυρήλατα δαχτυλίδια που όμως φέρουν στο μέσον περίπου ανάγλυφη νεύρωση. Το ύψος τους κυμαίνεται μεταξύ των 0,009μ. και των 0,0365μ. Χρονολογούνται από το 860 π.Χ. μέχρι και το 700 π.Χ.⁵⁸⁴. Παρόμοια φαίνεται πως είναι τα δαχτυλίδια από έλασμα από το Ηραίο του Άργους που χρονολογούνται στη Γεωμετρική περίοδο ή στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ.⁵⁸⁵

Στο Καλαπόδι έχουν βρεθεί αρκετά παρόμοια δαχτυλίδια, τα άκρα των οποίων επικαλύπτονται. Ο Felsch τα εντάσσει στον τύπο VIII. Ο τύπος αυτός περιλαμβάνει τόσο διακοσμημένα όσο και ακόσμητα δαχτυλίδια. Η δεύτερη κατηγορία, στο Καλαπόδι τουλάχιστον, χρονολογείται από την Ύστερη Πρωτογεωμετρική περίοδο μέχρι και το β΄ μισό του 8^{ου} αι. π.Χ.⁵⁸⁶.

Παράλληλα του **329** (εικ. 183, πίν. 55)⁵⁸⁷ εντοπίστηκαν και στις Φερές και χρονολογούνται στην Ύστερογεωμετρική –Υπογεωμετρική περίοδο⁵⁸⁸. Από το ίδιο ιερό και την ίδια χρονική βαθμίδα προέρχεται ένα ακόμη δαχτυλίδι από σφυρήλατο έλασμα που μοιάζει στη διακόσμηση με το **330** (εικ. 184, πίν. 57 και 58)⁵⁸⁹. Από τα παραπάνω διαγράφεται πιθανή η χρονολόγηση των σφυρήλατων δαχτυλιδιών του Θέρμου στην Ύστερογεωμετρική περίοδο.

Δαχτυλίδια με σπειροειδείς απολήξεις

Μεταξύ των ευρημάτων του Θέρμου υπάρχουν και δύο σπείρες αποσπασματικά σωζόμενες, οι οποίες προέρχονται από ισάριθμες σφενδόνες χάλκινων δαχτυλιδιών. Πρόκειται για τα ευρήματα **332-333** (εικ. 186, πίν. 59). Η διατήρηση μόνο τμήματος της σπείρας δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε εάν προέρχονται από δαχτυλίδι φιλοτεχνημένο από σφυρήλατο έλασμα ή από σύρμα ωοειδούς ή κυκλικής τομής.

⁵⁸⁴ Courbin 1974, σελ. 132. Πρόκειται για τα δαχτυλίδια B150/T 191, σελ. 96, πίν. 54, B33/T37, σελ. 39, πίν. 29, B53/T106/2, δρλ. 55,57, πίν. 35, B21bis/T6/1, σελ. 16,21, πίν. 22, B20/T6/2, σελ. 16, πίν. 23 και B144/T175, σελ. 74, πίν. 46. Το δαχτυλίδι B147 δεν έχει χρονολογηθεί.

⁵⁸⁵ Strom 1995, σελ. 70 και σημ. 236.

⁵⁸⁶ Felsch 2007, τύπος VIII B σελ. 172, αρ. 821-825.

⁵⁸⁷ Στον ίδιο τύπο ανήκει και ένα σιδερένιο δαχτυλίδι από το Άργος της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής περιόδου βλ. σχετικά Κόκκου-Βυριδή 1977, σελ. 177,193, εικ. 4, πίν. 55η.

⁵⁸⁸ Kilian 1975, σελ. 173, πίν. 70 αρ. 52-55.

⁵⁸⁹ Kilian 1975, σελ. 173, πίν. 71 αρ. 1. Ομοιότητες ως προς τον τύπο της διακόσμησης ανιχνεύονται και στον πίν. 70, αρ. 91.

Το πρωιμότερο παράδειγμα του τύπου στον Ελλαδικό χώρο είναι το δαχτυλίδι από το θαλαμοειδή τάφο στο Μονοδέντρι Πατρών⁵⁹⁰, το οποίο χρονολογείται στην ΥΕΙΙΑ περίοδο. Το αμέσως επόμενο πρώιμο παράδειγμα, είναι το δαχτυλίδι από το Καλαπόδι, το οποίο ανάγεται στις αρχές της ΥΕΙΙΓ περιόδου⁵⁹¹. Αρκετά δείγματα του τύπου έχουν βρεθεί στη Βεργίνα⁵⁹² ενώ αντίθετα στις Φερές και στη Φίλια βρέθηκε μόνο ένα παράδειγμα⁵⁹³. Τα δαχτυλίδια του τύπου αυτού από το Καλαπόδι, τα οποία χρονικά ανήκουν στην Εποχή του Σιδήρου, εντάσσονται σε δύο παραλλαγές ανάλογα με την τομή τους: τρία δαχτυλίδια φιλοτεχνημένα σε σύρμα χρονολογούνται στον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ.⁵⁹⁴ ενώ πέντε δαχτυλίδια φιλοτεχνημένα σε έλασμα τοποθετούνται στον ύστερο 8^ο αι. π.Χ. μέχρι και την Αρχαϊκή περίοδο⁵⁹⁵. Τον 7^ο αι. π.Χ. χρονολογούνται τα δύο δαχτυλίδια με λεπτό κρίκο από τη Βίτσα⁵⁹⁶. Ο τύπος θεωρείται βόρειας προελεύσεως⁵⁹⁷.

Ο βαθμός διατήρησης των δύο αντικειμένων του Θέρμου είναι τέτοιος που δεν στηρίζει την κατάταξή τους μόνο στην κατηγορία των δαχτυλιδιών. Θα μπορούσαν να προέρχονται από ενώτια. Παρόμοια αντικείμενα έχουν βρεθεί στην Φίλια, όπου ερμηνεύονται ως περιάπτα, το Καλαπόδι και το Λευκαντί. Στο τελευταίο η θέση του ευρήματος οδήγησε στην ερμηνεία του ως ενώτιο⁵⁹⁸. Τα αντικείμενα του Καλαποδίου χρονολογούνται στην Υπογεωμετρική ΙΙ /Πρώιμη Πρωτοκορινθιακή περίοδο και στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.⁵⁹⁹

Τέλος αυτές οι δύο σπείρες θα μπορούσαν να προέρχονται και από σπειροειδή κοσμήματα, όμοια με εκείνα που έχουν βρεθεί στην Βεργίνα και τα οποία θεωρούνται χαρακτηριστικά βόρειας πολιτιστικής παράδοσης⁶⁰⁰.

---

⁵⁹⁰ Παπαποστόλου 1977, σελ. 485-489, αρ. στ, πίν. 249δ. Giannopoulos 2009, σελ. 122-125, εικ. 1.3.

⁵⁹¹ Felsch 2007, σελ. 158-159, αρ. 620 πίν. 37 και σημ. 769.

⁵⁹² Ανδρόνικος 1969, σελ. 238-240, εικ. 78-79.

⁵⁹³ Kilian 1975, πίν. 70 αρ. 15. Kilian- Dirlmeier 1980, σελ. 262, αρ. 33.

⁵⁹⁴ Felsch 2007, σελ. 161, 162 και 301, αρ. 645-647, πίν. 37.

⁵⁹⁵ Felsch 2007, σελ. 169-170, τύπος VII B αρ. 806-810, πίν. 39.

⁵⁹⁶ Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 315, σχ. 111 ιθ και 111 ιη.

⁵⁹⁷ Bielefeld 1968, σελ. 47, εικ. 2q. Giannopoulos 2009, σελ. 122-123.

⁵⁹⁸ Felsch 2007, σελ. 197, σημ. 924.

⁵⁹⁹ Felsch 2007, σελ. 352, αρ. 1909-1911, πίν. 47.

⁶⁰⁰ Ανδρόνικος 1969, σελ. 255-256, εικ. 91.

Τα **332-333** (εικ. 186, πιν. 59), θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην Υστερογεωμετρική / Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, όπως δείχνει η επιμελής κατασκευή τους αλλά και η ομοιότητά τους με το υπ' αριθμ. 806 δαχτυλίδι του Καλαποδίου⁶⁰¹.

Χυτά δαχτυλίδια

Τα χυτά δαχτυλίδια μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται τα χυτά δαχτυλίδια, τα άκρα των οποίων δεν εφάπτονται (ανοικτού τύπου) και στη δεύτερη τα καθαυτό χυτά δαχτυλίδια (κλειστού τύπου). Να σημειωθεί ότι τα δαχτυλίδια **372-377** (εικ. 203) δεν μπορούν να ενταχθούν με ασφάλεια σε κάποιον τύπο καθώς σώζονται αποσπασματικά. Το **377** ίσως να προέρχεται από σφηκωτήρα.

Χυτά δαχτυλίδια ανοικτού τύπου

Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται τα δαχτυλίδια **334-343** (εικ. 187-192, πιν. 52,53,60). Με βάση την τομή τους μπορούν να διακριθούν σε δύο παραλλαγές: στα δαχτυλίδια τρίπλευρης διατομής (**334-339**, εικ. 187-190, πιν.50 και 60) και σε εκείνα κυκλικής διατομής (**340-343**, εικ. 191-192, πιν. 52 -53). Δύο δαχτυλίδια έχουν εγχάρακτη διακόσμηση στη στεφάνη τους: το **334** (εικ. 187) κοσμείται με ένστικτους κύκλους ενώ το **337** (εικ. 189) με παράλληλες εγχάρακτες γραμμές.

Δαχτυλίδια *τρίπλευρης* τομής έχουν βρεθεί σε πολλά μέρη της Ελλάδας. Ξεκινώντας από την Ολυμπία, όπου υπάρχουν πολλά αντικείμενα του είδους αυτού, τόσο διακοσμημένα όσο και ακόσμητα, και τα οποία χρονολογούνται από την Υπομυκηναϊκή μέχρι και τη Γεωμετρική περίοδο⁶⁰².

Τα δαχτυλίδια τρίπλευρης τομής στη Βίτσα χρονολογούνται στην συντριπτική τους πλειονότητα στο 4^ο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ.⁶⁰³.

⁶⁰¹ Felsch 2007, σελ. 308, αρ. 806, πιν. 39.

⁶⁰² Δεν είναι εφικτός ένας σαφέστερος χρονικός προσδιορισμός, κυρίως των ακόσμητων παραδειγμάτων, εάν δηλαδή είναι υπομυκηναϊκά ή εάν καλύπτουν ολόκληρη την περίοδο από την υπομυκηναϊκή μέχρι και τη γεωμετρική περίοδο. Βλ. σχετικά Philipp 1981, σελ. 142-144.

⁶⁰³ Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 314.

Και στους γεωμετρικούς τάφους του Άργους έχουν βρεθεί δαχτυλίδια τριγωνικής διατομής, πιθανότατα χυτά⁶⁰⁴. Τα δαχτυλίδια του Θέρμου μοιάζουν με τους δαχτυλίους B126 του τάφου 176⁶⁰⁵ και B89 του τάφου 90⁶⁰⁶. Ο πρώτος χρονολογείται περί το 700 π.Χ.⁶⁰⁷, ενώ ο δεύτερος είναι αμφιβόλου χρονολόγησης καθώς ο τάφος είχε διαταραχθεί και είχε χρησιμοποιηθεί τουλάχιστον άλλες δύο φορές. Η κεραμική που βρέθηκε σε αυτόν χρονολογείται το 900 π.Χ., το 820 και το 760 π.Χ.⁶⁰⁸.

Στο Καλαπόδι δαχτυλίδια με αυτά τα χαρακτηριστικά αποτελούν τον τύπο IVA. Πρόκειται για ανοικτά δαχτυλίδια τρίπλευρης τομής που δεν φέρουν κανενός είδους διακόσμηση. Ο Felsch διακρίνει δύο παραλλαγές: στην παραλλαγή 1 εντάσσονται τα δαχτυλίδια με ύψος πέντε χιλιοστών και στην παραλλαγή 2 τα δαχτυλίδια με ύψος μικρότερο των τεσσάρων χιλιοστών. Η πρώτη παραλλαγή χρονικά εκτείνεται από τον 8^ο αι. μέχρι και τον 7^ο αι. π.Χ, ενώ η δεύτερη είναι υστερότερη, και τα παραδείγματά της χρονολογούνται από την Υστερογεωμετρική περίοδο μέχρι και το τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ⁶⁰⁹. Τα δαχτυλίδια του Θέρμου όλα, πλην του **338** (εικ. 190, πίν. 57) που έχει ύψος 0,045μ. και εντάσσεται στην παραλλαγή 1 του Felsch, θα μπορούσαν να ενταχθούν στην παραλλαγή 2 του τύπου IV του Felsch.

Στον τύπο IVB του Καλαποδίου ανήκουν δαχτυλίδια με διακόσμηση, όπως το δαχτυλίδι του Θέρμου **337** (εικ. 189), η στεφάνη του οποίου διακοσμείται με παράλληλες εγχάρακτες γραμμές, και που στο Καλαπόδι τουλάχιστον⁶¹⁰ εμφανίζονται κατά την Υστερογεωμετρική περίοδο⁶¹¹. Στον ίδιο τύπο εντάσσεται και το δαχτυλίδι **334** (εικ. 187), το οποίο κοσμείται στην περιφέρειά του με ένστικτους κύκλους. Δύο δημοσιευμένα χάλκινα δαχτυλίδια από την Ολυμπία, φέρουν την ίδια διακόσμηση. Η Philipp αναρωτιέται μήπως το διακοσμητικό μοτίβο των ένστικτων κύκλων είναι χαρακτηριστικό του ολυμπιακού

⁶⁰⁴ Βλ. σχετικά Courbin 1974, σελ. 132.

⁶⁰⁵ Courbin 1974, σελ. 82, πίν. 48.

⁶⁰⁶ Courbin 1974, σελ. 51 και πίν. 34.

⁶⁰⁷ Courbin 1974, σελ. 78.

⁶⁰⁸ Courbin 1974, σελ. 45-47.

⁶⁰⁹ Felsch 2007, σελ. 164-165, 303-304, αρ. 689-715, πίν. 37.

⁶¹⁰ Στην Ολυμπία χρονολογούνται στη γεωμετρική περίοδο βλ. σχετικά Philipp 1981, σελ. 144.

⁶¹¹ Felsch 2007, σελ. 165-166, 304 -305, αρ. 716-736, πίν. 8-9.

εργαστηρίου, και παρατηρεί ότι χρησιμοποιείται ως διακοσμητικό μοτίβο σε αντικείμενα του 8^ο αι. π.Χ.⁶¹².

Ο τύπος δαχτυλιδιών τρίπλευρης τομής πρωτοεμφανίζεται τον 9^ο αι.π.Χ, αν και τα πρωιμότερα δείγματα της Ολυμπίας είναι Υπομυκηναϊκά⁶¹³. Ο Felsch πιστεύει πως έχουμε να κάνουμε με έναν τύπο που επιχωριάζει στη ΒΔ Ελλάδα. Από εκεί γίνεται αγαπητός και υιοθετείται στην κεντρική Ελλάδα, και συνεχίζει η χρήση του καθόλη τη διάρκεια του 8^{ου} αι. π.Χ. αλλά και στον 7^ο αι. π.Χ⁶¹⁴.

Έχοντας όλα αυτά υπόψιν και κυρίως τις ομοιότητες που εμφανίζουν τα δαχτυλίδια του Θέρμου με εκείνα του Άργους, φαίνεται ότι τα δαχτυλίδια τρίπλευρης τομής στον Θέρμο είναι Υστερογεωμετρικά.

Τα δαχτυλίδια **340-343** (εικ.191-192, πίν.41-53) ανήκουν στη δεύτερη παραλλαγή του τύπου, έχουν δηλαδή κυκλική διατομή. Πρόκειται για την πιο απλή κατηγορία δαχτυλιδιών που απαντάται τόσο σε τάφους όσο και σε ιερά. Στην Ολυμπία έχουν βρεθεί πάρα πολλά δαχτυλίδια της παραλλαγής αυτής, τα οποία, στην συντριπτική τους πλειονότητα, είναι αχρονολόγητα⁶¹⁵. Στο Καλαπόδι από την άλλη έχουν βρεθεί 13 δαχτυλίδια αυτού του τύπου που διακρίνονται σε τέσσερις παραλλαγές, ανάλογα με την τομή τους αλλά και την απόληξή τους. Το παλαιότερο χρονολογείται στην Υστερογεωμετρική /Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο και φθάνουν μέχρι και τον 2^ο αι. π.Χ⁶¹⁶. Στο νεκροταφείο της Βεργίνας δεν έχουν βρεθεί δαχτυλίδια αυτού του τύπου όπως άλλωστε και στο ιερό των Φερών. Στη Βίτσα ο τύπος αντιπροσωπεύεται με τέσσερα μόνο παραδείγματα. Από αυτά στους Γεωμετρικούς χρόνους ανήκει ένα ασημένιο δαχτυλίδι που προέρχεται από τον τάφο 93 και χρονολογείται περί το 775 π.Χ. Τα υπόλοιπα δαχτυλίδια είναι ύστερα, δηλαδή των Αρχαϊκών ή των Κλασικών χρόνων⁶¹⁷.

Τα δαχτυλίδια αυτής της κατηγορίας δεν έχουν δυστυχώς κάποιο διακριτικό χαρακτηριστικό για να μπορούμε να τα χρονολογήσουμε με σχετική

---

⁶¹² Philipp 1981, σελ. 142-143, αρ. 521, 530, πίν. 42 και σημ. 345. Furtwängler 1890, σελ. 63 αρ. 439, πίν. XXIV.

⁶¹³ Philipp 1981, σελ. 144.

⁶¹⁴ Felsch 2007, σελ. 167.

⁶¹⁵ Philipp 1981, σελ. 139-140, αρ. 508-520, όπου περιλαμβάνονται και σφυρήλατα δαχτυλίδια. Βλ. επίσης Furtwängler 1890, σελ. 63-65, αρ. 454 -465.

⁶¹⁶ Felsch 2007, σελ. 161, αρ. 632-644, σελ. 301, πίν. 37.

⁶¹⁷ Πρόκειται για τα χάλκινα δαχτυλίδια 2286/T86, 2364/T76, και τα ασημένια δαχτυλίδια 2364/T76 2298/T93, βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου 1984, σελ. 314-315, πίν. 112 ι, ια, η και ιβ.

ακρίβεια και ασφάλεια. Διδακτική είναι η περίπτωση του Καλαποδίου όπου ο τύπος χρησιμοποιείται από τα Υστερογεωμετρικά μέχρι τα Ελληνιστικά χρόνια. Πιθανόν όμως τα δαχτυλίδια του Θέρμου να ανήκουν στην Υστερογεωμετρική / Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, όπως και τα περισσότερα χάλκινα αντικείμενα του ιερού.

Χυτά δαχτυλίδια κλειστού τύπου

Πρόκειται για χυτά κλειστά δαχτυλίδια, που μπορούν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες: σε εκείνα που έχουν κυκλική τομή, σε εκείνα που έχουν τριγωνική ή επίκυρτη (σχήμα D) και τέλος στα δαχτυλίδια που έχουν ορθογώνια τομή. Στην κατηγορία με την κυκλική τομή εντάσσονται τα δαχτυλίδια **348-363** (εικ. 193-196, πίν. 52, 54). Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν τα δαχτυλίδια **364-367** (εικ. 198-201, πίν. 56 και 60)⁶¹⁸ και στην τρίτη, με την ορθογώνια τομή, τα δαχτυλίδια **368-370** (εικ. 199-201, πίν.51,55). Το **370** διακοσμείται με ιχθυάκανθα.

Δαχτυλίδια με κυκλική τομή

Τα **344-363** (εικ.193-195, πίν. 52,54) είναι χυτά δαχτυλίδια κλειστού τύπου, κυκλικής τομής. Πρόκειται για την πολυπληθέστερη ομάδα δαχτυλιδιών, που εμφανίζει μεγάλη ποικιλία στις διαστάσεις. Πολλά δαχτυλίδια αυτού του τύπου έχουν βρεθεί στο Καλαπόδι. Ο Felsch τα εντάσσει σε τύπους ανάλογα με τη διάμετρό τους. Τα δαχτυλίδια του Θέρμου ανήκουν στον τύπο ΑΙ παραλλαγή 1 του Καλαποδίου εκτός από τα δαχτυλίδια **347, 348, 350, 351** (εικ. 194, 195), τα οποία ανήκουν στον τύπο ΑΙΙΙ, με εξωτερική διάμετρο μεγαλύτερη των 0,024μ.

Τα δαχτυλίδια του τύπου Α είχαν ευρεία διάδοση και απαντώνται σε ιερά αλλά και σε τάφους ήδη από την Υπομυκηναϊκή περίοδο. Στην Ολυμπία ο τύπος αριθμεί εκατοντάδες παραδείγματα η χρονολόγηση των οποίων όμως δεν είναι ασφαλής⁶¹⁹. Στο Καλαπόδι αντίθετα τα πρωιμότερα δείγματα του τύπου ΑΙ

---

⁶¹⁸ Το δαχτυλίδι **370** είναι ραγισμένο σε ένα σημείο της περιφέρειάς του και δίνεται η εντύπωση από το σχέδιο και τις φωτογραφίες ότι είναι ανοικτού τύπου.

⁶¹⁹ Philipp 1981, σελ. 139-141, αρ. 508-509, πίν. 42.

παραλλαγή 1 απαντώνται στον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ και φθάνουν μέχρι και τον 5^ο αι. π.Χ.⁶²⁰

Τα δαχτυλίδια του τύπου ΑΙΙ ανήκουν στην παραλλαγή 1 αφού έχουν όλα κυκλική τομή. Σύμφωνα με τον Felsch οι δαχτύλιοι αυτού του τύπου χρησιμοποιούνταν ως κρίκοι και όχι ως δαχτυλίδια, καθώς έχουν αρκετά μεγάλη διάμετρο. Τα παραδείγματα του τύπου αυτού στο Καλαπόδι χρονολογούνται από τον 6^ο αι. π. Χ. και χρησιμοποιούνται μέχρι και τον 5^ο αι. μ.Χ⁶²¹.

Στη Βίτσα έχουν βρεθεί δαχτυλίδια αυτού του τύπου αλλά διαφορετικής τομής⁶²².

Τα δαχτυλίδια του τύπου Α είναι τα περισσότερα από όλα τα υπόλοιπα, οι διαστάσεις τους όμως δείχνουν ότι η πλειονότητα αυτών δεν είχε χρηστικό χαρακτήρα αφού η διάμετρός τους είναι είτε αρκετά μεγάλη είτε αρκετά μικρή. Η σύγχρονη έρευνα δέχεται ότι τα αντικείμενα αυτά ανατέθηκαν στη θεότητα λόγω της αξίας του μετάλλου τους. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν αντί νομισμάτων, όπως και οι οβελοί⁶²³.

Με βάση τα παραπάνω, τα αντικείμενα του Θέρμου χρονολογούνται στην Αρχαϊκή-Κλασική περίοδο, χωρίς να είναι εφικτός ένας σαφέστερος χρονικός προσδιορισμός.

Δαχτυλίδια με επιπεδόκυρτη ή τριγωνική τομή

Τα δαχτυλίδια με επιπεδόκυρτη ή τριγωνική τομή αποτελούν μία ενδιαφέρουσα κατηγορία δαχτυλιδιών. Μέχρι στιγμής αντικείμενα αυτού τύπου έχουν βρεθεί μόνο στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Πρόκειται για χυτά συμπαγή δαχτυλίδια με τριγωνική ή επιπεδόκυρτη τομή (**364-367**, εικ. 198, πίν. 56,60). Εκείνα ίσως που έχουν επιπεδόκυρτη τομή να ήταν αρχικά τριγωνικά και λόγω της χρήσης μεταβλήθηκε η τομή τους. Στο νεκροταφείο της Βεργίνας τα δαχτυλίδια με

⁶²⁰ Felsch 2007, σελ. 174, 311-312, αρ. 848-873, πίν. 40.

⁶²¹ Felsch 2007, σελ. 175, 323-324, αρ. 1126-1177, πίν. 38, 41 και 42.

⁶²² Βοκοτοπούλου 1986, αρ. 2288β, σελ. 215, εικ. 112στ, αρ. 2287 του τάφου 87, σελ. 61-62 σχ. 112ζ που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ. και αρ. 2289 του τάφου 125 σελ. 39-40, εικ. 112θ, που χρονολογείται στο 480-470 π.Χ.

⁶²³ Felsch 2007, σελ. 177 και σημ. 852-855.

τριγωνική ή επίκυρτη τομή είναι ο κυρίαρχος τύπος: τα 53 δαχτυλίδια που βρέθηκαν εκεί χρονολογούνται από τα τέλη 11^{ου} έως και τον 9^ο αι. π.Χ. και είχαν χρησιμοποιηθεί όχι μόνο ως κοσμήματα χειρός αλλά και κόμης⁶²⁴. Δαχτυλίδια ομοίου τύπου έχουν βρεθεί στις Φερέες στο ιερό της Αρτέμιδος Ενοδίας και χρονολογούνται, στη μεγάλη τους πλειονότητα, από την Ύστερη Γεωμετρική έως την Αρχαϊκή περίοδο⁶²⁵. Στη Βίτσα βρέθηκαν δύο δαχτυλίδια του τύπου αυτού που χρονολογούνται στον 9^ο αι.π.Χ⁶²⁶. Στην Ολυμπία και το Καλαπόδι δεν έχουν βρεθεί δαχτυλίδια αυτού του τύπου. Τα παραδείγματα του Θέρμου, εκτός του 366, έχουν όλα επιπεδόκυρτη τομή.

Σημειώνεται ότι δαχτυλίδια του τύπου αυτού βρέθηκαν στην ανασκαφή του Πρωτογεωμετρικού νεκροταφείου στη Γαβαλού Αιτωλίας και χρονολογούνται από τα μέσα έως τα τέλη του 10^{ου} αι. π.Χ.⁶²⁷

Τα δαχτυλίδια του Θέρμου δεν μπορούν να συσχετισθούν με τα ευρήματα της Βεργίνας και της Βίτσας, λόγω της πολύ ψηλής χρονολόγησής τους. Πιθανότερη είναι η χρονολογική συνάφεια με το υλικό των Φερών, που χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου}/αρχές έως μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ⁶²⁸.

---

⁶²⁴ Ανδρόνικος 1969, τύμβος Α IV α,β, σελ.115, πίν. 76, τύμβος Δ Χα, σελ.116, πίν. 78, τύμβος Ε, Ιβ, σελ. 117, πίν. 79, ΙΙ β και β' σελ.117, πίν. 80, VIIα σελ.117, πίν. 80, X α και α' σελ.118, πίν. 80, τύμβος Ζ Ιζ σελ.118, πίν. 81, τύμβος Κ IV μ, ξ, ζ, τ σελ. 122, ΙΧ β σελ. 123, X δ και δ', η, λ' μ, ν, ξ σελ. 124, τύμβος Ξ Ινα, σελ. 126, πίν. 93, τύμβος Ο Ιδ, χδλ. 126 πίν. 93, τύμβος ΡΙVδ, σελ. 127, πίν. 95, τύμβος ΤVβ σελ. 128 πίν. 96, VIIε σελ. 128, πίν. 96, Τζ σελ. 128, πίν. 98, τύμβος Υ Ιδ, σελ 129, ΙΙΙ ε, σελ. 130 πίν. 102, τύμβος ΑΑ V γ και ε (το ε είναι σιδερένιο), σελ. 133, πίν. 107, VIII α,ββ σελ. 133, πίν. 107, τύμβος ΑΒ Ιη,θ,κ,λ,μ σελ. 133, πίν. 108, τύμβος ΑΓ ΙΙα σελ. 135, πίν. 110, Vζ έως κ σελ. 135, πίν. 110, VIIIζ σελ. 135, τύμβος ΑΕ, Ιιβ σελ. 139, πίν. 117, ΙΙΙγ σελ. 139 πίν. 117, Ιχα σελ. 141, πίν. 122, τύμβος ΑΖ VII ζ 1 έως 7 και ψ σελ. 144, πίν. 127, τύμβος ΑΗ ΙΙ α,ι,κ σελ. 146-147, πίν. 130. Για τη χρονολόγηση των τύμβων βλ. σελ. 279. Για τα δαχτυλίδια γενικά βλ. σελ. 240-241, εικ. 81.

⁶²⁵ Kilian 1975, σελ. 173 χωρίς να γίνεται ιδιαίτερη μνεία στο κάθε δαχτυλίδι και πίν. 72, αρ. 33-41.

⁶²⁶ Βοκοτοπούλου 1984, σελ.133-135 και 313, πίν. 112 ιγ-ιδ. Πρόκειται για τα δαχτυλίδια 2373 του τάφου 46.

⁶²⁷ Δαχτυλίδια αυτού του τύπου βρέθηκαν στους τάφους 1 και 8 βλ. Σταυροπούλου –Γάτση 1986, σελ. 108-109, σχ. 3,1α, πίν.37 α, σελ. 124-125, σχ. 3,8στ και σχ. 14, πιν, 37 α.και σελ. 129 για τη χρονολόγηση των τάφων.

⁶²⁸ Τα περισσότερα αναθήματα στις Φερέες χρονολογούνται στην Πρωτοκορινθιακή περίοδο, δηλαδή στα τέλη 8^{ου} έως και τον 7^ο αι. π. Χ. κάτι που παρατηρείται και στο ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια. Βλ. Kilian 1975, σελ. 27.

Δαχτυλίδια με ορθογώνια τομή

Τρία δαχτυλίδια έχουν ορθογώνια τομή: **368-370** (εικ. 199-201, πίν. 51 & 55). Από αυτά το **370** (εικ. 201) φέρει εγχάρακτη διακόσμηση ιχθυάκανθας σε ολόκληρη την περιφέρειά του.

Παράλληλα αυτού του τύπου δεν έχουν εντοπιστεί. Ομοιότητες ανιχνεύονται με τον τύπο ΑΙ παραλλαγή 4 του Καλαποδίου, η τομή των οποίων είναι πεπλατυσμένου ωοειδούς σχήματος⁶²⁹. Τα παραδείγματα του Καλαποδίου χρονολογούνται στη μεγάλη τους πλειονότητα στον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ.⁶³⁰

Τα αντικείμενα από τον Θέρμο πιθανότατα να χρονολογούνται στην Αρχαϊκή-Κλασική περίοδο, χωρίς να είναι εφικτός ένας σαφέστερος χρονικός προσδιορισμός.

Δαχτυλίδι με σφραγιστική επιφάνεια

Στην κατηγορία των δαχτυλιδιών με σφραγιστική επιφάνεια ανήκει μόνο το **371** (εικ. 202). Πρόκειται για ένα χάλκινο δαχτυλίδι, αποσπασματικά σωζόμενο, με σφενδόνη ορθογωνίου σχήματος και διαστάσεων 0,008μ.χ0,004μ. Στη σφενδόνη δεν έχουν διατηρηθεί ίχνη της παράστασης. Ο κρίκος είναι ορθογωνίου διατομής.

Δαχτυλίδια αυτού του τύπου δεν έχουν βρεθεί στο Καλαπόδι, τις Φερές, τη Βεργίνα, το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού και τη Βίτσα. Έχουν όμως βρεθεί αρκετά στην Ολυμπία και χρονολογούνται στον 5^ο/4^ο αι. π.Χ., χωρίς να είναι εφικτός ένας σαφέστερος χρονικός προσδιορισμός⁶³¹. Το δαχτυλίδι του Θέρμου φαίνεται πως μπορεί να ενταχθεί σε αυτή τη χρονική βαθμίδα.

---

⁶²⁹ Felsch 2007, σελ. 174, αρ. 917-964, πίν. 40.

⁶³⁰ Felsch 2007, σελ. 314-315, αρ. 917-964. Ένα δαχτυλίδι χρονολογείται στον 2^ο αι. μ.Χ. και ένα δεύτερο στον 6^ο αι. μ.Χ.

⁶³¹ Philipp 1981, σελ. 155-156, αρ. 583-594, πίν. 8,9 και 42. Τα δαχτυλίδια της Ολυμπίας έχουν ωοειδή ή στρογγυλή σφενδόνη.

Μικρογραφικοί διπλοί πελέκεις

Δέκα αντικείμενα ανήκουν στην κατηγορία των χάλκινων μικρογραφικών διπλών πελέκεων (**378-387**, εικ. 204-208, πίν. 80-81). Κάποια εξ'αυτών έχουν δημοσιευτεί από τον Wardle και την Kilian-Dirlmeier⁶³². Η δεύτερη μελετήτρια διέκρινε τύπους, τους οποίους ακολουθώ, και προσπάθησε να τα χρονολογήσει. Να σημειωθεί ότι από τον Θέρμο και την Ολυμπία προέρχεται ο μεγαλύτερος αριθμός μικρογραφικών διπλών πελέκεων⁶³³.

Οι πελέκεις που δημοσιεύει η Kilian-Dirlmeier ανήκουν στην κατηγορία των διπλών πελέκεων με στόμια. Ο πέλεκυς **378** (εικ. 204, πίν. 80), λόγω της εγχάρακτης διακόσμησής του, ανήκει στην παραλλαγή 2. Τα υπόλοιπα δημοσιευμένα αντικείμενα κατατάσσονται στην παραλλαγή 3, όπως και όλα τα ακόσμητα δείγματα του τύπου. Στον ίδιο τύπο ανήκουν και οι υπόλοιποι, μη δημοσιευμένοι από την Kilian-Dirlmeier, χάλκινοι πελέκεις, δύο από τους οποίους είναι αποσπασματικά σωζόμενοι και τρεις διατηρούν μόνο το ένα στόμιο. Εκτός από τη διάκριση που κάνει η Kilian-Dirlmeier μπορεί να γίνει ένας ακόμη διαχωρισμός: να διακριθούν οι πελέκεις με ωοειδή οπή στειλέωσης και ευθύγραμμο στόμια, οι λεγόμενοι ελλαδικού τύπου, από εκείνους με κυκλική οπή στειλέωσης και καμπύλα στόμια, που συνήθως θεωρούνται μινωικοί. Στον Θέρμο απαντώνται και οι δύο τύποι, με το μινωικό τύπο να υπερτερεί του ελλαδικού. Αντίθετα στη Φίλια υπερτερεί ο ελλαδικός τύπος⁶³⁴.

Οι πελέκεις με τα ευθύγραμμο στόμια, απαντούν κυρίως στην Πελοπόννησο ενώ με καμπύλα στόμια σε ολόκληρη την Ηπειρωτική Ελλάδα, στα Ιόνια νησιά, τη Χαλκιδική, την ανατολική Αλβανία και Βουλγαρία μέχρι και τη Λίνδο της Ρόδου. Και οι δύο τύποι, φαίνεται πως χρονολογούνται από την Υστερογεωμετρική περίοδο⁶³⁵ μέχρι και την Αρχαϊκή περίοδο, αν και ο ελλαδικός

---

⁶³² Εκτός από τα αντικείμενα που έχουν αριθμό Ευρετηρίου η Kilian-Dirlmeier δημοσίευσε δύο ακόμη μικρογραφικούς πελέκεις αποσπασματικά σωζόμενους, για τους οποίους όμως δεν έδωσε αριθμούς Ευρετηρίου του Μουσείου Θέρμου. Ο πέλεκυς με αριθμό δημοσίευσης της Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 1712, σελ. 256 δεν βρέθηκε ούτε στις προθήκες ούτε στις αποθήκες. Αντιθέτως ο πέλεκυς αρ. 1718 (σελ. 256), ο οποίος επίσης σύμφωνα με την ίδια μελετήτρια δεν φέρει αριθμό Ευρετηρίου ταυτίζεται με τον πέλεκυ που φέρει αριθμό Ευρετηρίου 14γ/278 (**384**).

⁶³³ Βλ. κατάλογο Kilian-Dirlmeier 1979, σελ. 255-258.

⁶³⁴ Kilian-Dirlmeier 2002, σελ.66, αρ. 993-1005, πίν. 64 και 65, αρ. 993-1005.

⁶³⁵ Kilian-Dirlmeier 1979, σελ. 258.

τύπος φαίνεται ότι προηγείται χρονικά, καθώς τα πρωιμότερα δείγματά του ανάγονται στην Πρωτογεωμετρική περίοδο⁶³⁶. Ενδεικτικό της μεγάλης διάρκειας χρήσης του αντικειμένου αυτού, χωρίς να μεταβάλλονται κάποια χαρακτηριστικά του, είναι οι πελέκεις της Ολύνθου που χρονολογούνται μέχρι και το 450 π.Χ⁶³⁷.

Οι πελέκεις του Θέρμου δεν είναι εύκολο να χρονολογηθούν. Αν ληφθεί όμως υπόψη η αναφορά του Ρωμαίου⁶³⁸, ότι στο ανώτερο μελανό βρήκε δύο χάλκινους πελέκεις, τότε είναι πιθανόν οι μικρογραφικοί πελέκεις του Θέρμου να πρέπει να χρονολογηθούν στον 7^ο αι. π.Χ..

Μικρογραφικοί τροχοί⁶³⁹

Μεταξύ των αναθημάτων του ιερού συγκαταλέγονται και έξι χάλκινοι αναθηματικοί τροχοί. Πρόκειται για τα αντικείμενα **388-393** (εικ. 211-216, πίν. 82-84). Οι τροχοί αυτοί έχουν δημοσιευτεί τόσο από τον Wardle όσο και από την Kilian–Dirlmeier. Στην παρούσα εργασία ακολουθείται τυπολογία της Kilian–Dirlmeier, καθώς έχει καθολικότερο χαρακτήρα και είναι πληρέστερη.

Οι τροχοί του Θέρμου, σύμφωνα με την Kilian–Dirlmeier, μπορούν να ενταχθούν σε δύο τύπους, τον Β και τον C.

Ο τύπος Β, περιλαμβάνει τετράκτινους τροχούς με τριγωνικά διάχωρα, μικρό προεξέχοντα αξονίσκο και επίπεδη οπίσθια όψη. Τα ακόσμητα αντικείμενα ανήκουν στην παραλλαγή 1 (**388, 389, 391** και **393**, εικ. 211, 212, 214, 216, πίν. 83), ενώ στην παραλλαγή 2 ανήκει ο διακοσμημένος με ομόκεντρους κύκλους τροχός **390** (εικ. 213, πίν. 82).

Οι τροχοί της παραλλαγής 1 είναι χυτοί μεν, αρκετά λεπτοί δε. Για το λόγο αυτό ήταν δυνατή η εκ των υστέρων αποκοπή των τριγωνικών διαχώρων, με

---

⁶³⁶ Kilian–Dirlmeier 2002, σελ.66, αρ. 993-1005, πίν. 64 και 65, αρ. 993-1005.

⁶³⁷ Robinson 1941, σελ. 128 και σημ. 234 για τον πέλεκυ αρ. 444. Για τους υπόλοιπους πελέκεις βλ. σελ. 131-132, αρ. 438-445, πίν. XXV.

⁶³⁸ Ρωμαίος 1915, σελ. 228.

⁶³⁹ Στους χάλκινους αναθηματικούς τροχούς δεν συγκαταλέγεται ο τροχός με αριθμό ευρετηρίου 15 α (**403**,εικ. 217) καθώς ανήκει σε βάση ειδωλίου, πιθανότατα πτηνού και εξετάζεται στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

αποτέλεσμα να είναι μεταξύ τους ανόμοια. Από τα δημοσιευμένα αντικείμενα⁶⁴⁰ της παραλλαγής, που ανέρχονται συνολικά σε οκτώ αντικείμενα, τα τέσσερα προέρχονται από το Θέρμο, ένα από την Ολυμπία, δύο από τις Φερές και ένα από την Ιθάκη⁶⁴¹. Ο τροχός της Ολυμπίας⁶⁴² μοιάζει πάρα πολύ με τους τροχούς του Θέρμου, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που δεν θα ήταν άτοπο να προταθεί η προσγραφή του εν λόγω τροχού της Ολυμπίας στο αιτωλικό εργαστήριο.

Ο τροχός **390** (εικ.213, πίν.82), ανήκει στην παραλλαγή 2, αφού η κύρια επιφάνειά του κοσμείται με τέσσερις ομόκεντρους κύκλους, έναν σε κάθε πέρασ της ακτίνας του τροχού. Μέχρι στιγμής τρία είναι τα γνωστά αντικείμενα της παραλλαγής 2: το **390**, ένας τροχός από τις Φερές και ένας ακόμη από το Δεδελί⁶⁴³. Υπάρχει και ένας τέταρτος, από την Ολυμπία⁶⁴⁴ και ο οποίος είναι αποσπασματικά σωζόμενος.

Ο τροχός **392** (εικ. 215, πίν. 83) ανήκει στον τύπο C όπου προσγράφονται παραδείγματα με ρομβοειδή τομή και πλαστικά αποδοσμένο αξονίσκο που εξέχει και από τις δύο όψεις του τροχού.⁶⁴⁵ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο τροχός **392** μοιάζει αρκετά με έναν τροχό του ίδιου τύπου, που φέρεται να προέρχεται από την Χαλκιδική⁶⁴⁶, και με έναν ακόμη από την Ιθάκη⁶⁴⁷, που όμως ανήκει στον τύπο B παραλλαγή 1.

Η χρήση των τροχών αυτών φαίνεται πως είναι πολλαπλή. Από τάφους που έχουν βρεθεί γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιούνταν ως εξαρτήματα ενδυμάτων, πιθανότατα ζωνών⁶⁴⁸. Θα μπορούσαν επίσης να προέρχονται από μικρογραφικά

⁶⁴⁰ Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 107, σελ. 24, πίν. 7. Kilian-Dirlmeier 1981, σελ. 346, αρ. 1236, πίν. 76.

⁶⁴¹ Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 105-112, σελ. 23-24, πίν. 7, 8.

⁶⁴² Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 107, σελ. 24, πίν. 7

⁶⁴³ Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 113-115, σελ. 23-24, πίν. 8. Ο τροχός από το Δεδελί είναι γνωστός μόνο από σχέδιο του H. Dragendorf.

⁶⁴⁴ Furtwängler 1890, σελ.69 αρ. 505, πίν. XXV. Wardle 1972, σελ. 89, σημ. 9. Πρόκειται για ένα θραύσμα τροχού, το οποίο ωστόσο δεν δημοσιεύει η Kilian-Dirlmeier, ίσως γιατί στο μεταξύ είχε χαθεί.

⁶⁴⁵ Kilian-Dirlmeier 1979, σελ. 23-24, αρ. 105, 106, 108, 109, 113, 120, πίν. 8-9. Βλ. και Felsch 2007, σελ. 63-64, όπου αναφέρεται η περίπτωση ενός τροχού που βρέθηκε περασμένος σε μία πόρπη και θεωρεί ότι είχαν ανατεθεί μαζί με ένα κομμάτι ύφασμα. Οι τροχοί από το Καλαπόδι, βρέθηκαν σε χρονολογήσιμα context. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την επαλήθευση της προταθείσας από την Kilian-Dirlmeier 1979, σελ. 23-24 χρονολόγηση και την πιστοποίηση της χρήσης των αντικειμένων και μέσα στον 7^ο αι. π.Χ.

⁶⁴⁶ Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 119, σελ. 23-24, πίν. 8.

⁶⁴⁷ Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 112, σελ. 23-24, πίν. 8.

⁶⁴⁸ Kilian-Dirlmeier 1979, σελ. 24. Kilian-Dirlmeier 1981, σελ. 346-347.

άρματα ή τροχήλατες βάσεις πτηνών. Τέλος θα μπορούσαν να αποτελούν οι ίδιοι αυτοτελή αναθήματα ανθρώπων που ήθελαν με τον τρόπο αυτό να δηλώσουν ότι είναι κάτοχοι άρματος⁶⁴⁹. Οι τροχοί του Θέρμου φαίνεται ωστόσο πως είτε ήταν αυτοτελή αναθήματα, είτε προσωπικά εξαρτήματα ενδυμάτων των αναθετών. Η έλλειψη διαμπερούς οπής στα εξάρματα για την τοποθέτηση αξονίσκου, καθιστά δυσχερή τη χρήση τους σε τροχήλατα αντικείμενα.

Όσον αφορά στη χρονολόγησή τους, ο Wardle τα τοποθετεί στη Γεωμετρική περίοδο και τα συνδέει με εκείνα της Κεντρικής Ευρώπης. Αντίθετα η Kilian–Dirlmeier θεωρεί ότι πρέπει να χρονολογηθούν στην Υστερογεωμετρική περίοδο οπότε και ανθίζει η ανάθεση εξαρτημάτων ένδυσης στα ελληνικά ιερά⁶⁵⁰. Η χρονολόγηση που προτείνει η Kilian – Dirlmeier εκτός του ότι συνάδει με την περίοδο ακμής του αιτωλικού εργαστηρίου υποστηρίζεται και από τις αναφορές των προηγούμενων ανασκαφών. Ο Σωτηριάδης αναφέρει ότι βρήκε το παχύ στρώμα τέφρας «κατά τό μέσον που τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καί εὐθύς ἀμέσως ὑπό αὐτόν. Ἐντός ταύτης τῆς τέφρας εὐρέθησαν και χαλκᾶ τινα ἀρχαῖκά ἀγαλμάτια, ἰππάρια χαλκᾶ ἄτεχνα, τροχοί μικροί χαλκοῦ ἀρμάτων, ἐξ ἀναθημάτων βεβαίως προερχόμενα πάντα⁶⁵¹». Ο Ρωμαῖος όταν ανέσκαψε το γλωσσοειδές άσκαπτο τμήμα γης που έβαινε παράλληλα στον δυτικό στυλοβάτη αναφέρει ότι κάτω από το ανώτερο στρώμα, πάχους 0,20-0,30μ., το οποίο περιείχε ελληνιστικά όστρακα, αποκαλύφθηκε το μελανό στρώμα, στο οποίο «... εὐρέθησαν ἱκανῶς πολυάριθμα γεωμετρικά χαλκᾶ, δακτύλιοι στρεπτοὶ περί τους 15, τροχοὶ ἀρμάτων, διπλοὶ πελέκεις δύο, χαλκᾶ ἐλάσματα μέ στιγμάς ἐντύπους, ἐκ δέ τῶν κατωτέρων στρωμάτων οὐδέν ἔν τοιούτον...»⁶⁵². Με βάση τα παραπάνω οι χάλκινοι τροχοί του Θέρμου μπορούν να χρονολογηθούν στην Υστερογεωμετρική/Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο.

⁶⁴⁹ Wardle 1972, σελ. 88-89. Kilian–Dirlmeier 1980, σελ. 346-347.

⁶⁵⁰ Kilian–Dirlmeier 1979, σελ. 25. Wardle 1972, σελ. 88-89. Felsch 2007, σελ. 63-64, όπου αναφέρεται η περίπτωση ενός τροχού που βρέθηκε περασμένος σε μία πόρπη και θεωρεί ότι είχαν ανατεθεί μαζί με ένα κομμάτι ύφασμα. Οι τροχοί από το Καλαπόδι, βρέθηκαν σε χρονολογήσιμα συμφραζόμενα (context). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την επαλήθευση της προταθείσας από την Kilian– Dirlmeier 1979, σελ. 23-24 χρονολόγηση και την πιστοποίηση της χρήσης των αντικειμένων και μέσα στον 7^ο αι. π.Χ.

⁶⁵¹ Σωτηριάδης 1900, σελ. 177-178.

⁶⁵² Ρωμαῖος 1915, σελ. 228.

Χάλκινα ειδώλια πτηνών

Η κατηγορία των χάλκινων ειδωλίων πτηνών αντιπροσωπεύεται στον Θέρμο με δώδεκα παραδείγματα, που μπορούν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες: Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται τα πτηνά που φέρουν οπή προσήλωσης, και που θα μπορούσαν να διακοσμούν το χείλος ή τις λαβές λεβήτων (394-395, εικ. 218-219), στην δεύτερη τα ειδώλια πτηνών που στηρίζονται σε επίμηκες στέλεχος και φέρουν διαμπερή οπή ανάρτησης (396-400, εικ. 220-224, πίν. 85, 87, 88) και τέλος, στην τρίτη και τελευταία κατηγορία ειδώλια πτηνών χωρίς βάση (401-402, εικ. 225-226, πίν. 89).

Πρώτη κατηγορία: ειδώλια με οπή προσήλωσης.

Τα πτηνά της πρώτης κατηγορίας (394-395, εικ. 218-219) είναι μικρών διαστάσεων και στηρίζονται σε μικρό κατακόρυφο στέλεχος που φέρει διαμπερή οπή προσήλωσης. Από αυτό το στοιχείο συνάγεται πως τα πτηνά αυτά πρέπει να ήταν προσηλωμένα κάπου, πιθανότατα στο χείλος ή τις λαβές κάποιου χάλκινου λέβητα. Στον Θέρμο υπάρχουν δύο τέτοια ειδώλια που θα μπορούσαν να προέρχονται από τον ίδιο λέβητα, αφού οι διαστάσεις τους είναι σχεδόν ίδιες ενώ εμφανίζουν και μερικά κοινά χαρακτηριστικά όπως είναι το μικρό ράμφος, ο ψηλός λαιμός, και η προς τα άνω καμπυλούμενη ουρά. Το κατακόρυφο διάτρητο στέλεχος που είναι συμφυές με το σώμα του πτηνού, αποδίδει ταυτόχρονα και τα σκέλη του.

Πτηνά που διακοσμούν λαβές λέβητα έχουν βρεθεί στην Ολυμπία⁶⁵³, τους Δελφούς⁶⁵⁴ και την Κρήτη⁶⁵⁵. Σε όλες τις περιπτώσεις τα ειδώλια είναι συμφυή με τις λαβές αλλά δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο των ειδωλίων που χυτεύονται χωριστά και προσηλώνονται αργότερα με χάλκινους ήλους στη λαβή. Θα πρέπει να επισημανθεί και η πιθανότητα να κοσμούσαν κάποιο άλλο αντικείμενο και όχι λέβητα, όπως δείχνει το παράδειγμα του καλύμματος μικρού κιβωτίου από το

⁶⁵³ Willemsen 1957, Br 1047, σελ. 37 και πίν. 30 και 61. Br 7872, σελ. 38, πίν. 34, 40 και B 1946, σελ. 105 πίν. 61,66. Bouzek 1967, σελ. 123, εικ. 7:1, 2, 3.

⁶⁵⁴ Bouzek 1967, σελ. 123, εικ. 7: 4. Rolley 1977, σελ. 68, αρ. 468, πίν. XLVII.

Ηραίο του Άργους, το οποίο κοσμείται με τρία πουλάκια⁶⁵⁶. Το κάλυμμα αυτό πιθανότατα χρονολογείται στην Υστερογεωμετρική περίοδο, δηλαδή στο τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ. και στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ.⁶⁵⁷.

Δεύτερη κατηγορία: ειδώλια επάνω σε επίμηκες στέλεχος

Στη δεύτερη κατηγορία (**396-400**, εικ. 220-224, πίν. 85, 87, 88) εντάσσονται ειδώλια πτηνών στηριζόμενα σε κατακόρυφο στέλεχος, που απολήγει σε μικρή δισκοειδή βάση. Το **399** (εικ. 223) μόνο έχει βάση σε σχήμα οκτάκτινου τροχού. Όλα τα ειδώλια της κατηγορίας, εκτός του **396** (εικ. 220, πίν. 85), έχουν στέλεχος ραβδωτό ενώ όλα εκτός του **399** (εικ. 223) στο μέσον περίπου του στελέχους τους έχουν σφαιρίδιο είτε ωοειδές είτε πεπλατυσμένο. Στο **398** (εικ. 222, πίν. 88), υπάρχουν τρία σφαιρίδια, ένα κεντρικό μεγαλύτερο και δύο μικρότερα. Όλα τα πτηνά φέρουν διαμπερή οπή ανάρτησης.

Σύμφωνα με την Kilian- Dirlmeier, η οποία έχει μελετήσει αυτά τα ειδώλια, τα **396** (εικ. 220, πίν. 85) και **400** (εικ. 224) ανήκουν στην ομάδα των ειδωλίων πτηνών με συμπαγές σφαιρίδιο, στέλεχος και δισκοειδή βάση (*Geschlossene Bommeln mit Vogelaufsatz und Stiel, ohne unteren Fortsatz*). Και τα δύο ανήκουν στον τύπο C, ο οποίος χαρακτηρίζεται από αμφικωνικά μικρά και συμπαγή σφαιρίδια: το μεν **396** (εικ. 220, πίν. 85) εντάσσεται στην παραλλαγή I καθώς το στέλεχος του δεν είναι κογχλιωτό, το δε **400** (εικ. 224) στην παραλλαγή 2, λόγω του κογχλιωτού στελέχους. Ο τύπος αυτός ειδωλίων μέχρι στιγμής δεν έχει βρεθεί σε τάφους αλλά μόνο σε ιερά⁶⁵⁸.

Σε μία διαφορετική ομάδα εντάσσεται το ειδώλιο **398** (εικ. 222, πίν. 88). Πρόκειται για την ομάδα ειδωλίων που στηρίζεται σε στέλεχος που κοσμείται με συμπαγή σφαιρίδια (Stabbommeln). Το εν θέματι ειδώλιο ανήκει στον τύπο C της

---

⁶⁵⁵ Πρόκειται για τρεις λαβές με συμφυή πουλάκια από το Ιδαίο Άντρο. Οι δύο προέρχονται από τον ίδιο λέβητα. Βλ. Maass 1978, σελ. 47-48, αρ. 37 και 38 πίν. 24-26, και σελ. 51 όπου και αναφέρεται η χρονολόγησή τους στο τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ.

⁶⁵⁶ Strom 1995, σελ. 63-64, εικ. 27 και σημ. 202 όπου οι αναφερόμενες διαστάσεις των πτηνών του καλύμματος του Ηραίου συνάδουν με εκείνες των πτηνών του Θέρμου. Οι βάσεις με τα πουλάκια που μνημονεύει η Strom για τα οποία βλ. Kilian-Dirlmeier 1979, σελ. 184, αρ. 1112 και 1112A πίν. 58, είναι περιίπτα.

⁶⁵⁷ Strom 1995, σελ. 66.

⁶⁵⁸ Kilian- Dirlmeier 1979, σελ. 70-71, αρ. 455 και 458. Άλλα παραδείγματα του τύπου αυτού προέρχονται από την Ολυμπία, τη Φίλια, την Περαχώρα και τις Φερές.

Kilian- Dirlmeier, αφού το ειδώλιο φέρει διαμπερή οπή ανάρτησης και όχι κρίκο. Και τα ειδώλια αυτού του τύπου έχουν βρεθεί αποκλειστικά σε ιερά. Η μελετήτρια θεωρεί πως το ειδώλιο του Θέρμου είναι θεσσαλικής προελεύσεως, λόγω των ομοιοτήτων που εμφανίζουν με τα ειδώλια από τις Φερέες⁶⁵⁹.

Το ειδώλιο **397** (εικ. 221, πίν. 87) ανήκει στην ομάδα των ειδωλίων με σφαιρίδιο που έχει τέσσερα διάχωρα (Durchbrochene Bommeln mit vier Vertikalstegen: Vogelaufsatz, Stiel und unterer Fortsatz). Ανήκει στον τύπο C καθώς έχει κοχλιωτό στέλεχος και δισκοειδή βάση. Μάλιστα η Kilian- Dirlmeier πιστεύει πως και αυτό προέρχεται από θεσσαλικό εργαστήριο, όπως και ένα όμοιο ειδώλιο που έχει βρεθεί στην Ολυμπία⁶⁶⁰.

Το ειδώλιο **399** (εικ. 223)⁶⁶¹ τέλος διαφέρει από τα υπόλοιπα ειδώλια της κατηγορίας. Ανήκει στην ομάδα των κοκκόρων που φέρονται σε βάση (Hähne auf Basis⁶⁶²) και είναι εξαιρετικά σχηματοποιημένο. Είναι επίπεδο και έχει μόνο μία κύρια όψη. Φέρεται επί συμφυούς κοχλιωτού στελέχους που απολήγει σε οκτάκινη ρόδα.

Η απόδοση των ειδωλίων αυτών σε εργαστήρια δεν είναι εύκολη υπόθεση. Ο μικρός αριθμός τους δείχνει ότι δεν κατασκευάστηκαν επί τόπου αλλά είναι εισαγωγές από κάποιο άλλο σημείο της Ελλάδος. Η Kilian – Dirlmeier θεωρεί ότι τα **397-398** (εικ. 222-222, πίν. 87,88) είναι θεσσαλικής προελεύσεως και εικάζει πως το κοχλιωτό στέλεχος και η κυκλική βάση είναι χαρακτηριστικά του εργαστηρίου αυτού⁶⁶³.

Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει τρεις διαφορετικές ομάδες, με βάση τον τρόπο απόδοσης των πτηνών κυρίως, που ίσως αντιπροσωπεύουν τρεις καλλιτέχνες ή εργαστήρια⁶⁶⁴. Στην πρώτη ομάδα εντάσσονται τα ειδώλια **396, 400** (εικ. 220, 224, πίν. 85), όπου η απόδοση των πτηνών είναι όμοια: η ουρά κάμπτεται

⁶⁵⁹ Kilian-Dirlmeier 1979, σελ. 74-75, αρ. 489.

⁶⁶⁰ Kilian-Dirlmeier 1979,104,106 αρ. 589. Για το ειδώλιο της Ολυμπίας βλ. αρ. 590, σελ. 105, 107.

⁶⁶¹ Ο αριθμός Ευρετηρίου του ειδωλίου είναι 442 και όχι 442α όπως λανθασμένα αναγράφεται στη σελ. 161, αρ. 949 στη δημοσίευση της Kilian-Dirlmeier 1979.

⁶⁶² Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 949, σελ. 161, 165.

⁶⁶³ Kilian-Dirlmeier 1979 σελ. 107.

⁶⁶⁴ Ο όρος εργαστήρια χρησιμοποιείται εδώ συμβατικά και όχι κυριολεκτικά, προκειμένου να δηλώσει την διαφορά απόδοσης των πτηνών. Η διαφορά αυτή δεν δείχνει αναγκαστικά

προς τα άνω και ο λαιμός με το σώμα δημιουργούν το σχήμα L. Στο στέλεχος το σφαιρίδιο είναι αμφικωνικό και συμπαγές. Το μοναδικό παράλληλο που εντοπίστηκε είναι ένα αποσπασματικά σωζόμενο χάλκινο ειδώλιο από την Φίλια που θεωρείται θεσσαλικής παραγωγής⁶⁶⁵.

Τα ειδώλια **397-398** (εικ. 221-222, πίν. 87-88) ανήκουν στη δεύτερη ομάδα. Βέβαια οι παρατηρήσεις μας θα περιοριστούν μόνο στο ανώτερο μέρος των πτηγών καθώς στο **398** (εικ. 222, πίν. 88) απεικονίζεται αυτό το τμήμα του σώματος τους. Ο λαιμός τους είναι μακρύς ενώ δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην απόδοση του ράμφους. Ήδη έχει επισημανθεί η ομοιότητα με ένα ειδώλιο από την Ολυμπία, που η Kilian – Dirlmeier αποδίδει στο θεσσαλικό εργαστήριο⁶⁶⁶. Ο Bouzek από την άλλη συγκρίνοντας το ειδώλιο της Ολυμπίας με παραστάσεις αγγείων του κορινθιακού εργαστηρίου, θεωρεί ότι το ειδώλιο πρέπει να προσγραφτεί στο κορινθιακό εργαστήριο⁶⁶⁷.

Τέλος στην τρίτη και τελευταία ομάδα εντάσσεται το ειδώλιο **399** (εικ. 223), το οποίο διαφέρει σαφώς από τα προηγούμενα. Είναι σχηματικά αποδοσμένο και δεν δηλώνεται καθόλου ο όγκος του. Το ειδώλιο⁶⁶⁸ έχει μόνο μία όψη, την πλαϊνή. Το κεφάλι και το ράμφος είναι μικρά ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ουρά, η οποία κάμπτεται προς τα κάτω. Στο μέσον του σώματος υπάρχει διαμπερής οπή ανάρτηση. Ειδώλια που μοιάζουν με αυτό του Θέρμου, προέρχονται από τη Φίλια⁶⁶⁹, τις Φερέες και την Τεγέα. Το ειδώλιο από τις Φερέες αποδίδεται σε θεσσαλικό εργαστήριο⁶⁷⁰ και τα ειδώλια από την Τεγέα σε εργαστήριο της ανατολικής Πελοποννήσου, αρκαδικό ή λακωνικό⁶⁷¹.

Η ομοιότητα που παρατηρείται ανάμεσα στα ειδώλια του Θέρμου και σε κάποια ειδώλια του θεσσαλικού εργαστηρίου οδήγησε την Kilian- Dirlmeier να αποδώσει κάποια εξ' αυτών στο θεσσαλικό εργαστήριο. Ο Bouzek όμως από την άλλη υποστηρίζει ότι το έχει διαμορφώσει τα χαρακτηριστικά του επηρεαζόμενο

διαφορετικό εργαστηριακό χώρο αλλά μπορεί να δείχνει διαφορετικούς καλλιτέχνες που εντάσσονταν στο ίδιο εργαστήριο.

⁶⁶⁵ Kilian- Dirlmeier 1979, αρ. 642, σελ. 116-117.

⁶⁶⁶ Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 107.

⁶⁶⁷ Bouzek 1967, σελ. 119, 121, εικ. 2:15.

⁶⁶⁸ Η Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 949, σελ. 161 πιστεύει ότι απεικονίζεται κόκορας.

⁶⁶⁹ Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 634, σελ. 115, πίν. 33, 634.

⁶⁷⁰ Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 643, σελ. 116, 117, πίν. 33, 643.

⁶⁷¹ Kilian – Dirlmeier 1979 αρ. 1075 και αρ. 1078, σελ. 178, 1759, πίν. 57, 1075 και 1078.

άμεσα από το κορινθιακό και μάλιστα αναγνωρίζει και αρκετές εισαγωγές κορινθιακών ειδωλίων στην εν θέματι περιοχή⁶⁷². Αν όντως ισχύει αυτό και με δεδομένη την έντονη κορινθιακή παρουσία στον ιερό χώρο του Θέρμου, όπως αυτή διαφαίνεται από τις πήλινες μετόπες του αρχαϊκού ναού του Θερμίου Απόλλωνος, τότε δεν θα πρέπει να αποκλειστεί η κορινθιακή προέλευση κάποιων ειδωλίων ή η κατασκευή τους από εργαστήριο της ΒΔ Ελλάδος που έχει άμεσα επηρεαστεί από την Κόρινθο⁶⁷³.

Τρίτη κατηγορία: ειδώλια χωρίς βάση

Στην τρίτη κατηγορία πτηνών ανήκουν εκείνα τα ειδώλια που δεν έχουν κάποιο είδους βάση. Αντίθετα φέρουν διαμπερή οπή ανάρτησης που δείχνει πως ήταν προορισμένα να προσαρτώνται σε κάποιο αντικείμενο. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται τα ειδώλια **401-402** (εικ. 225-226, πίν. 86-89).

Το ειδώλιο **401** (εικ. 225, πίν. 86) εικονίζει έναν κόκκορα και έχει δημοσιευτεί από την Kilian- Dirlmeier. Μοιάζει με δύο ακόμη ειδώλια κόκκορα, το ένα από την Χαλκιδική και το άλλο από το ιερό της Αρτέμιδος Ενοδίας στις Φερές. Το στοιχείο αυτό δείχνει, σύμφωνα με τη μελετήτρια, τη μαζική παραγωγή των πτηνών αυτών στα εργαστήρια μιας μεγάλης περιοχής που περιλαμβάνει την κεντρική Ελλάδα και τη Χαλκιδική⁶⁷⁴.

Το πουλάκι **402** (εικ. 226, πίν. 89), που προέρχεται από τις νεότερες ανασκαφές του Θέρμου, ανήκει σύμφωνα με την Kilian- Dirlmeier στην κατηγορία των πτηνών με διαμπερή οπή ανάρτησης (Vögel mit Durchbohrung). Τα περίπτα της κατηγορίας αυτής, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, είναι σύμφωνα πάντα με την Kilian- Dirlmeier, κορινθιακής κατασκευής. Το ειδώλιο του Θέρμου φαίνεται πως ανήκει στην παραλλαγή 1 (Variante 1), όπου ο λαιμός με την ανασηκωμένη ουρά σχηματίζουν το γράμμα V. Λόγω της οξειδωσης που έχει υποστεί το ειδώλιο δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί εάν εγχάρακτες γραμμές

⁶⁷² Bouzek 1967, σελ. 119, 121, 138. βλ. επίσης Coldstream 1979, σελ. 207-209.

⁶⁷³ Στο εργαστήριο της ΒΔ Ελλάδος αποδίδει η Kilian- Dirlmeier 1979, σελ. 192 τη συνωρίδα από τον Θέρμο (αρ. 1152, σελ. 191, πίν. 60).

⁶⁷⁴ Kilian- Dirlmeier 1979, σελ. 149-150, αρ. 844 για το ειδώλιο του Θέρμου και αρ. 846 και 847 για τα ειδώλια της Χαλκιδικής και των Φερών αντίστοιχα, πίν. 48.

διακοσμούσαν τον λαιμό του⁶⁷⁵. Η έντονη κάμψη προς τα εμπρός του λαιμού του πτηνού θυμίζει τα κορινθιακά ειδώλια, είναι όμως πιο αδέξια φιλοτεχνημένο, στοιχείο που ίσως δείχνει ότι πρέπει να προσγραφτεί στο εργαστήριο της ΒΔ Ελλάδος.

Η χρονολόγηση των ειδωλίων αυτών είναι δύσκολο εγχείρημα, καθώς δεν υπάρχουν ούτε στοιχεία ευρέσεως αλλά ούτε και ασφαλώς χρονολογημένα συνευρήματα. Το πιθανότερο είναι να χρονολογούνται στην Υστερογεωμετρική/ Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, όπως άλλωστε και η μεγάλη πλειονότητα των χάλκινων αναθημάτων.

Βάσεις

Τέλος εκτός από τα ειδώλια υπάρχουν και οι βάσεις **403-405** (εικ. 217, 227 και πίν. 90 & 90α) που προέρχονται από όμοια ειδώλια. Η **403** (εικ. 217) είναι χυτή και έχει το σχήμα δεκάκτινου τροχού, ο οποίος φέρει στη μέση διαμπερή οπή ωοειδούς σχήματος. Εκατέρωθεν αυτής υπάρχουν δύο εξάρματα ακανονίστου ωοειδούς επίσης σχήματος μεγίστου σωζόμενου ύψους 0,008μ. που δείχνουν ότι υπήρχε στέλεχος επί του οποίου φερόταν ένα ειδώλιο πιθανότατα πτηνό. Η ύπαρξη διαμπερούς οπής μαζί με στέλεχος στήριξης ειδωλίου δεν είναι κάτι άγνωστο, καθώς απαντάται στο **399** (εικ. 223). Όσον αφορά στο σχήμα του στελέχους λίγα μπορούν να λεχθούν με ασφάλεια. Ίσως τα δύο εξάρματα να είναι τα κατάλοιπα των κάτω άκρων του πτηνού, όπως προκύπτει από ειδώλια πτηνών αυτού του τύπου από την Ολυμπία, το Μαυρίκι, τη Σπάρτη, τους Λουσούς και αλλού⁶⁷⁶. Ο τροχός από τον Θέρμο μοιάζει με έναν οκτάκτινο τροχό με κρίκο ανάρτησης από τη «Χαλκιδική», που πιθανόν να χρονολογείται στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο, χρονολόγηση που μπορεί να αποδοθεί και στη βάση **403**. Να σημειωθεί ότι τα περισσότερα δείγματα του τύπου αυτού της Kilian- Dirlmeier προέρχονται από τα θεσσαλικά ιερά των Φερών και της Φίλιας⁶⁷⁷.

Η βάση **404** (εικ. 227) ανήκει σ'έναν σπάνιο τύπο, καθώς το στέλεχος στο οποίο στηρίζεται το ειδώλιο του πτηνού, είναι συνήθως κυκλικής ή κυλινδρικής

⁶⁷⁵ Kilian- Dirlmeier 1979, σελ. 150, αρ. 850-860.

⁶⁷⁶ Βλ. Kilian – Dirlmeier 1979, σελ 161-164, πίν. 52, αρ. 952,953-961, 963.

⁶⁷⁷ Kilian- Dirlmeier 1979, σελ. 26-27, αρ. 128, πίν. 9.

τομής και όχι ορθογωνίου. Η βάση είναι διάτρητη, ενώ τα σκέλη σχηματίζουν σταυρό. Στο στέλεχος διατηρείται τμήμα διαμπερούς οπής ανάρτησης. Η επίστεψη θα ήταν είτε ένα πτηνό είτε δύο αντιθετικές προτομές πτηνών, όπως δύο αντικείμενα που δημοσιεύει η Kilian – Dirlmeier⁶⁷⁸.

Ίδιας τομής είναι και η βάση του **405** (πίν. 90 & 90α) μόνο που είναι μεγαλύτερη και διακοσμείται με ένστικτους κύκλους. Η βάση είναι κυκλική και έχει συμπαγή πυρήνα, που κοσμείται με δύο ανάγλυφους κύκλους. Μεταξύ αυτού του πυρήνα και της εξωτερικής περιφέρειας του κύκλου η βάση είναι διάτρητη και κοσμείται με 8 μικρότερους ανόμοιου μεγέθους κύκλους. Τι στήριζε αυτή η βάση είναι δύσκολο να πούμε, αλλά το πιθανότερο είναι ένα πτηνό⁶⁷⁹.

Όσον αφορά στη χρονολόγηση των τριών βάσεων είδαμε ότι η βάση **403** (εικ. 217) λόγω της ομοιότητας με τη βάση από τη «Χαλκιδική» μπορεί να χρονολογηθεί στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο. Η παρουσία των ένστικτων κύκλων στη βάση **405** (πίν. 90 & 90α), τους οποίους βρίσκουμε και στο δαχτυλίδι **334** (εικ. 187, πίν. 48 & 49) αλλά και στον τροχό **390** (εικ. 213, πίν. 82), δείχνουν ότι είναι δυνατή η ένταξή της στην Ύστερογεωμετρική περίοδο. Πιθανόν στην ίδια χρονική βαθμίδα να μπορεί να τοποθετηθεί και η βάση **404** (εικ. 227).

Εξαρτήματα

Στην κατηγορία των εξαρτημάτων ανήκουν δύο αντικείμενα τα **406-407** (εικ. 228-229). Το πρώτο δημοσιεύεται για πρώτη φορά ενώ με το δεύτερο έχει ασχοληθεί η Kilian–Dirlmeier⁶⁸⁰.

Ξεκινώντας με το δεύτερο εξάρτημα, το **407** (εικ. 229), πρέπει να πούμε ότι ανήκει στην κατηγορία με αμφικωνικό σφαιρίδιο και μάλιστα στην παραλλαγή 1 της Kilian–Dirlmeier, στην οποία εντάσσονται εξαρτήματα όπου μεταξύ του συμπαγούς αμφικωνικού σφαιριδίου και του στελέχους υπάρχει μία έξεργη ταινία. Τα πιο κοντινά δημοσιευμένα παράλληλα του τύπου αυτού προέρχονται από το

⁶⁷⁸ Kilian–Dirlmeier 1979, πίν. 56, αρ. 1057 και 1060.

⁶⁷⁹ Παραδείγματα του συγκεκριμένου τύπου ειδωλίων δημοσιεύει η Kilian–Dirlmeier 1979, πίν. 56, αρ. 1052 και 1053 από την Ολυμπία και τις Φερέες αντίστοιχα.

ιερό της Αρτέμιδος Ενοδίας στις Φερές και είναι δυστυχώς αχρονολόγητα⁶⁸¹. Τα αντικείμενα αυτά φαίνεται ότι σχετίζονται με τη γυναικεία ένδυση και αναρτώνται είτε στο λαιμό είτε στη ζώνη. Ωστόσο τα εξαρτήματα με συμπαγή αμφικωνικά σφαιρίδια απαντούν μόνο σε ιερά και χρονολογούνται από την Υστερογεωμετρική μέχρι και την Ανατολίζουσα περίοδο⁶⁸².

Το εξάρτημα **406** (εικ. 228) από την άλλη δεν έχει κανένα δημοσιευμένο παράλληλο. Φαίνεται ότι είναι και αυτό εξάρτημα πιθανότατα ζώνης ή περιδεραίου, χωρίς όμως να φέρει κάποιο διακοσμητικό στοιχείο στην απόληξή του. Αντίθετα το ανώτερο μέρος του, εμφανίζει μία αδέξια λυροειδή διαμόρφωση ενώ η οπή ανάρτησης είναι έκκεντρη. Ο χαλκός στο σημείο αυτό είναι πεπλατυσμένος και μικρού πάχους. Ελλείπει συγκριτικού υλικού καθώς και ανασκαφικών δεδομένων⁶⁸³ το αντικείμενο αυτό είναι αδύνατον να χρονολογηθεί.

Μικρές πρόχοι και σφαιρίδιο

Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται μικρές συμπαγείς πρόχοι καθώς και ένα σφαιρίδιο που φέρεται επί κογγλιωτού στελέχους (**408-411**, εικ. 230-233).

Πρώτα θα αναφερθούμε στις μικρές συμπαγείς πρόχους. Από τον Θέρμο προέρχονται συνολικά τρία αντικείμενα (**408,409,411** εικ. 230-231, 233). Όλα τους είναι ακέραια και δύο εξ'αυτών είναι δημοσιευμένα από την Kilian – Dirlmeier (**408-409**). Κανένα από τα αντικείμενα αυτά δεν εντάσσονται στους τύπους της⁶⁸⁴, ίσως γιατί έχουμε να κάνουμε με προϊόντα ενός τοπικού εργαστηρίου, στο οποίο θα μπορούσαν να προσγραφούν και τα αγγεία των κεφαλών περονών **210** (εικ. 164, πίν. 28) και **212**. Ένα από τα χαρακτηριστικά του είναι ο ευθύγραμμος στενός και μακρύς λαιμός και το σχεδόν επίπεδο χείλος του αγγείου, που άλλες φορές εξέχει λιγότερο και άλλοτε περισσότερο από τον λαιμό. Το σώμα είναι σφαιρικό και καταλήγει σε μικρή ταινιωτή βάση. Δυστυχώς τα

---

⁶⁸⁰ Kilian–Dirlmeier 1979, σελ. 57, αρ. 350, πίν. 21.

⁶⁸¹ Kilian–Dirlmeier 1979, σελ. 56, 57, αρ. 348, 349, πίν. 21.

⁶⁸² Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 58.

⁶⁸³ Τα **405-406** σύμφωνα με το ευρετήριο του Μουσείου Θέρμου, είναι αγνώστου προελεύσεως.

⁶⁸⁴ Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 217-218, αρ. 1366, 1367, πίν. 78.

αντικείμενα αυτά είναι αχρονολόγητα, αφού δεν έχουμε κανένα στοιχείο στη διάθεσή μας⁶⁸⁵.

Το περίαπτο **410** (εικ. 232), επίσης «αγνώστου προελεύσεως», ανήκει στον τύπο C της Kilian – Dirlmeier. Μοιάζει δε με τα άλλα δύο περίαπτα του ίδιου τύπου από την Ολυμπία. Η μελετήτρια θεωρεί ότι είναι θεσσαλικού εργαστηρίου, καθώς έχουν βρεθεί πολλά περίαπτα με διάτρητο αλλά και συμπαγές σφαιρίδιο που έχουν κογλιωτό στέλεχος και δισκοειδή απόληξη στο ιερό της Αρτέμιδος Ενοδίας στις Φερές⁶⁸⁶. Και σε αυτό το αντικείμενο η χρονολόγηση δεν είναι εφικτή.

Σφραγίδα

Η σφραγίδα **412** (πίν. 94) είναι μοναδική στον Θέρμο. Πρόκειται για ένα χάλκινο αντικείμενο με τετράγωνη σφραγιστική επιφάνεια και κατακόρυφο στέλεχος κυκλικής διατομής. Στην άνω πλευρά του στελέχους, υπάρχει διαμπερή οπή ανάρτησης. Το σφράγισμα είναι γεωμετρικό και αποτελείται από αντιθετικά ενάλληλα και απλά ημικόκλια.

Ο τύπος αυτός σφραγίδας απαντάται μόνο στην Πελοπόννησο⁶⁸⁷. Το παράδειγμα του Θέρμου και ένα ακόμη από τη Ρόδο είναι τα μοναδικά αντικείμενα που έχουν μέχρι στιγμής βρεθεί εκτός Πελοποννήσου⁶⁸⁸. Η συντριπτική⁶⁸⁹ πλειονότητα των αντικειμένων, προέρχεται από την Αρκαδία και συγκεκριμένα από το ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα, από το Μαυρίκι, τους Λουσούς και το Γκορτσούλι⁶⁹⁰. Συνολικά από την Τεγέα προέρχεται το 75% των μέχρι τώρα γνωστών αντικειμένων και έτσι είναι πιθανόν το κέντρο παραγωγής

---

⁶⁸⁵ Στο ευρετήριο του Μουσείου Θέρμου αναφέρονται ως «αγνώστου προελεύσεως».

⁶⁸⁶ Kilian- Dirlmeier 1979,σελ. 101, αρ. 575 για το περίαπτο του Θέρμου, αρ. 573-574 , πίν. 29 για τα περίαπτα της Ολυμπίας, και σελ. 101-102 για την απόδοση στο θεσσαλικό εργαστήριο.

⁶⁸⁷ Βλ. σχετικά Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 29-42.

⁶⁸⁸ Υπάρχει ένα ακόμη από τη Θεσσαλία αλλά η Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 41 αμφισβητεί την προέλευσή του από τη Θεσσαλία.

⁶⁸⁹ Η Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 41, αναφέρει 86 αντικείμενα ενώ η Voyatzis 1990, σελ.186, απαριθμεί 150 αντικείμενα.

⁶⁹⁰ Voyatzis 1990, σελ. 177.

τους να ήταν εκεί. Σημειώνεται ότι εκεί υπάρχουν παραλλαγές του τύπου που δεν αντιπροσωπεύονται πουθενά αλλού στην Πελοπόννησο⁶⁹¹.

Η σφραγίδα ωστόσο του Θέρμου δεν είναι εισηγμένη από την Τεγέα⁶⁹², καθώς δεν υπάρχουν ακριβή παράλληλα τόσο της μορφής του όσο και του θέματος της σφραγιστικής επιφάνειας στα τεγέατικα αντικείμενα. Ο προσθετικός τρόπος κατασκευής των ημικυκλίων θυμίζει εκείνη των κύκλων της αποσπασματικά σωζόμενης βάσης 405 που, μαζί με την έλλειψη συμμετρίας των διακοσμητικών στοιχείων, είναι χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αιτωλικού εργαστηρίου⁶⁹³.

Η Kilian – Dirlmeier στα αντικείμενα της κατηγορίας αυτής, παρατήρησε ότι περιμετρικά της οπής ανάρτησης η επιφάνεια του χαλκού ήταν πολύ φθαρμένη. Το στοιχείο αυτό την οδήγησε στο συμπέρασμα ότι τα αντικείμενα αυτά αναρτούνταν κάπου για αρκετό διάστημα και δεν είχαν καθαρά αναθηματικό χαρακτήρα αλλά ήταν περιάπτα με ενδεχόμενο αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Η περιορισμένη θεματολογία της σφραγιστικής επιφάνειας θεώρησε ότι δεν δηλώνει διαφορετικούς ιδιοκτήτες ή αναθέτες, αλλά υπαγορεύει την ανάγκη μιας τακτικά επαναλαμβανόμενης πρακτικής⁶⁹⁴.

Όλα τα παραπάνω είναι βάσιμα και πιθανά στις περιπτώσεις εκείνες που τα ευρήματα είναι περισσότερα του ενός. Η σφραγίδα ωστόσο του Θέρμου είναι μοναδικό εύρημα. Η σφραγιστική επιφάνεια είναι φθαρμένη, προφανώς λόγω χρήσης. Η περιοχή γύρω από την οπή ανάρτησης είναι επίσης φθαρμένη. Συνδυάζοντας αυτά τα στοιχεία με εκείνα της Kilian – Dirlmeier διαγράφεται πιθανό το ενδεχόμενο η σφραγίδα του Θέρμου να ήταν ένα χρηστικό αντικείμενο, και να είχε χρησιμοποιηθεί στα λατρευτικά δρώμενα. Ίσως με αυτή το ιερατείο να σημείωνε τα αντικείμενα ή τις προσφορές που δεχόταν ή ίσως να ήταν το σύμβολο του ανώτατου ιερέα⁶⁹⁵.

---

⁶⁹¹ Voyatzis 1990, σελ. 186.

⁶⁹² Voyatzis 1990, σελ. 182.

⁶⁹³ Zimmermann 1989, σελ. 214.

⁶⁹⁴ Μόνο αναθηματικό και όχι χρηστικό χαρακτήρα θα είχαν οι σφραγίδες των οποίων το θέμα είναι είτε εγχάρακτο είτε αβαθές, με αποτέλεσμα το σφράγισμα να μην είναι ευκρινές. Βλ. σχετικά Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 40-42. Voyatzis 1990, σελ. 178.

⁶⁹⁵ Βλ. και παρακάτω σελ. 221-223.

Η χρονολόγηση του αντικειμένου είναι επίσης προβληματική. Όμως θα μπορούσε να ανήκει στην περίοδο ακμής του αιωλικού εργαστηρίου που συμπίπτει χρονικά με το τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι. / αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.

2. Ευρήματα στρωματογραφικών τομών

Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε τα ανασκαφικά σύνολα των στρωματογραφικών τομών. Σημειώνουμε ότι τα μεταλλικά αντικείμενα των τομών αυτών έχουν ήδη παρουσιαστεί στα αντίστοιχα κεφάλαια.

Θα ξεκινήσουμε με τη *στρωματογραφική τομή 1γ^α*, η οποία βρίσκεται μεταξύ των στρωματογραφικών τομών 1β και 1γ. Από αυτή προέρχεται το θραύσμα λεπίδας αμφίστομου ξίφους **154** και τρία θραύσματα χάλκινων ψήφων **197-199**. Τα αντικείμενα βρέθηκαν στο ίδιο στρώμα, δηλαδή στο λεπτό στρώμα των μαύρων χωμάτων με στάχτη, οστά ζώων, απανθρακωμένες ύλες και πυρακτωμένους πηλούς. Το στρώμα αυτό έχει ερμηνευτεί ως κατάλοιπο της καταστροφής του Μεγάρου Β⁶⁹⁶. Οι χάλκινες ψήφοι βρέθηκαν σε βάθος -0,86μ., η λεπίδα σε βάθος -0,95μ. Η προτεινόμενη χρονολόγηση για τα αντικείμενα αυτά είναι η Υστερογεωμετρική περίοδος/Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδος⁶⁹⁷, οπότε και καταστράφηκε το Μέγαρο Β⁶⁹⁸.

Το επόμενο ανασκαφικό σύνολο προέρχεται από τις *στρωματογραφικές τομές 5* και *5α*. Πρόκειται για τη σιδερένια αιχμή δόρατος **5** (εικ. 5, πίν. 65) και δύο θραύσματα σαυρωτήρων **73,74** (εικ. 54-55, πίν. 73), τα οποία βρέθηκαν στο ίδιο στρώμα με το χάλκινο υστερογεωμετρικό ειδώλιο αλόγου με τον αναβάτη του⁶⁹⁹. Συγκεκριμένα ήταν επάνω στην τρίτη και κατώτερη επίστρωση του δαπέδου που κάλυψε τα στοιχεία καταστροφής του βορείου δωματίου του Μεγάρου Β⁷⁰⁰. Η καταστροφή του δωματίου φαίνεται πως έγινε μετά από τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ., αφού τότε χρονολογείται το αλογάκι Μ.Θ. 586. Με βάση τις συγκρίσεις με ασφαλώς χρονολογημένα αντικείμενα, η αιχμή δόρατος **5** τοποθετείται στο β' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ., ενώ τα θραύσματα σαυρωτήρων **73-74** (εικ. 54-55, πίν. 73) στον 8^ο/7^ο αι. π.Χ. Μόνο η αιχμή **5** φαίνεται πως αποκλίνει

⁶⁹⁶ Παπαποστόλου 1999, σελ. 137, 139, εικ.4. Παπαποστόλου 2008, σελ. 81.

⁶⁹⁷ βλ. παραπάνω σελ. 69-70, 96.

⁶⁹⁸ Παπαποστόλου 2008, σελ. 80-93.

⁶⁹⁹ ΜΘ 586. Βλ. Παπαποστόλου 2008, πίν. 116.

⁷⁰⁰ Παπαποστόλου 2008, σελ. 86.

από την χρονολόγηση στην Πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδο, και αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί από την πιθανότητα να αποτελούσε κειμήλιο και να ήταν σε χρήση περισσότερες από μία γενιές, καθώς πρόκειται για ένα χρηστικό αντικείμενο. Είναι όμως πιθανόν, δεδομένου ότι έχουμε να κάνουμε με ένα όπλο και η προταθείσα χρονολόγηση προκύπτει από την τυπολογική έρευνα του αντικειμένου, ο τύπος να έχει μεγαλύτερη διάρκεια ζωής και έτσι να πρέπει να χρονολογηθεί στον πρώιμο 7^ο αι. π.Χ. όπως και τα υπόλοιπα ευρήματα του ορίζοντα αυτού⁷⁰¹.

Η **στρωματογραφική τομή 7**, που ταυτίζεται με την ε-ε΄ του Ρωμαίου, μας απέδωσε δύο μεταλλικά αντικείμενα, τον σιδερένιο αυλό **70** (εικ. 52) και το σιδερένιο μαχαίριδιο **105** (εικ. 81, πίν. 76). Ο αυλός, βρέθηκε σε βάθος -0,63μ. μεταξύ του στρώματος πυρακτωμένου πηλού και του στρώματος με τη λατύπη. Λόγω της αποσπασματικότητάς του δεν μπορεί να χρονολογηθεί. Ο ορίζοντας όμως στον οποίο βρέθηκε χρονολογείται στον 7^ο αι. π.Χ.⁷⁰². Ομοίως και το σιδερένιο μαχαίριδιο **105** (εικ. 81, πίν. 76), το οποίο βρέθηκε στην άνω επιφάνεια της στρώσης τέφρας σε βάθος -0,82μ., δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια. Το στρώμα προέλευσής του όμως, ανήκει στον 7^ο αι.π.Χ.⁷⁰³ και επομένως έχουμε ένα *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση του **105**.

Πέντε συνολικά μεταλλικά αντικείμενα, δύο αιχμές δοράτων (**7**, εικ.7, πίν. 66 και **50**, εικ. 45, πίν. 71), έναν σαυρωτήρα (**72**, εικ. 53, πίν.72), ένα ευθύγραμμο μαχαίριδιο (**109**, εικ. 84, πίν. 78) και ένα δρεπανοειδές (**118**, εικ. 90, πίν. 78), προέρχονται από τη **στρωματογραφική τομή 10**. Όλα τα αντικείμενα πλην του **109** (εικ. 84, πίν. 75), βρέθηκαν σε έναν λάκκο, που τον όριζαν μεγάλες πέτρες. Ο λάκκος είχε καταστραφεί μερικά από την παλαιά ανασκαφή. Ήταν γεμάτος με μελανό χώμα και στάχτη. Το μαχαίριδιο **109** (εικ. 84, πίν. 78) βρέθηκε σε ένα άλλο όρυγμα διαστάσεων 0,30μ. x 0,17μ. x 0,15μ. και που ήταν προστατευμένο με λίθους, κυκλικά τοποθετημένους. Τόσο ο λάκκος όσο και το όρυγμα φαίνεται πως ανήκουν στη μετά του Μεγάρου Β καταστροφή και μάλιστα στην εποχή της εστίας των ολόκαυστων θυσιών. Από αυτά τα αντικείμενα το δρεπανοειδές μαχαίριδιο **118** (εικ. 90, πίν. 78), χρονολογείται στο β΄ μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. ενώ η

⁷⁰¹ Η κεραμική που συγκεντρώθηκε από τις διαστρώσεις του δαπέδου, χρονολογείται στην προχωρημένη Γεωμετρική περίοδο βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2008, σελ. 86.

⁷⁰² Παπαποστόλου 2008, σελ. 109.

αιχμή δόρατος **7** (εικ. 7, πίν. 66) στο άμισό του 8^{ου} αι. π.Χ. Τα υπόλοιπα αντικείμενα χρονολογούνται στη Γεωμετρική/Υστερογεωμετρική περίοδο. Παρόμοια κατάσταση διαπιστώνεται και στα όστρακα της επίχωσης κάτω του 1μ. καθώς ήταν ανάμικτα μυκηναϊκά και αμαυρόχρωμα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Ορισμένα μπορεί να είναι και της Γεωμετρικής εποχής. Η ανάμιξη αυτή οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι οι αρχαίες επιχώσεις δημιουργήθηκαν με χώματα φερτά και επομένως ανήκαν σε περισσότερες από μία φάσεις⁷⁰⁴.

Μία χάντρα (**189**), και ένα μαχαίρι σιδερένιο (**113**, εικ. 88, πίν. 13) βρέθηκαν στη **στρωματογραφική τομή 15**. Το μαχαίριδιο ήταν αδύνατο να χρονολογηθεί με βάση το συγκριτικό υλικό ενώ αντίθετα η χάντρα, σε συνδυασμό με τα ανασκαφικά δεδομένα, χρονολογήθηκε στον 7^ο αι. π.Χ.⁷⁰⁵, οπότε θα πρέπει να χρονολογηθεί και το μαχαίριδιο, αφού βρέθηκαν στο ίδιο ακριβώς στρώμα.

Στον χώρο μεταξύ των στρωματογραφικών τομών 21 και 22 βρέθηκε το μαχαίριδιο **89** (εικ. 67, πίν. 74), το οποίο χρονολογείται στην ΥΕΙΑ.

---

⁷⁰³ Παπαποστόλου 2008, σελ. 85.

⁷⁰⁴ Παπαποστόλου 2008, σελ. 90-91.

⁷⁰⁵ Παπαποστόλου 2008, σελ. 106, 108, 109.

3. Συμπεράσματα τυπολογικής μελέτης των μεταλλικών αντικειμένων.

Η τυπολογική εξέταση των μεταλλικών αντικειμένων του Θέρμου μας οδήγησε σε σημαντικά συμπεράσματα τα οποία αναλύονται παρακάτω.

Ξεκινώντας από τα όπλα και τα εργαλεία, διαπιστώνουμε ότι αυτά υπάρχουν στον Θέρμο ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Οι αιχμές δοράτων **48** και **49** (εικ. 43, 44 και πιν. 5), μαζί με τα αγγεία της ΥΕΠΑ περιόδου⁷⁰⁶, μαρτυρούν επαφές με μυκηναϊκά κέντρα. Στο ίδιο συμπέρασμα μας οδηγούν τα χάλκινα μαχαιρίδια **89** και **99** (εικ. 67, πιν. 74, εικ. 77) και οι χάλκινες σμίλες **169-170** (εικ. 143, 144, πιν. 25), παράλληλα των οποίων έχουν βρεθεί και σε γνωστούς μυκηναϊκούς θησαυρούς. Όσον αφορά στο χάλκινο μαχαιρίδιο **98** (εικ. 76) αυτό ανήκει σε έναν γνωστό τύπο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού που απαντάται κατά κύριο λόγο στη Δυτική Ελλάδα⁷⁰⁷. Όλα αυτά τα στοιχεία μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι κάτοικοι του προϊστορικού οικισμού του Θέρμου δεν ήταν απομονωμένοι αλλά αντίθετα είχαν επαφές με μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα. Τα μεταλλικά αντικείμενα της περιόδου αυτής έχουν χρηστικό χαρακτήρα, στοιχείο που συνάδει με την ύπαρξη του οικισμού.

Κατά την Υστερομυκηναϊκή – Ύστερη Πρωτογεωμετρική Περίοδο, διαπιστώνεται διαφοροποίηση στα είδη των μεταλλικών αντικειμένων που απαντούν στο ιερό. Μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί όπλα ή εργαλεία αλλά περόνες (**202-210** (εικ. 156-163, πιν. 28-29, 32-33)) και μία λαβή λέβητα (**179** (εικ. 134, πιν. 23,24)). Οι περόνες **205-206** (εικ. 159,160, πιν. 28-29) είναι ιταλικής επίδρασης, η περόνη **210** (εικ. 164, πιν. 28) είναι επηρεασμένη από βόρειες περιοχές, ενώ η λαβή **179** (εικ. 134, πιν. 23,24) μοιάζει με αντίστοιχες λαβές λεβήτων που έχουν βρεθεί στην Ολυμπία, τους Δελφούς και το Καλαπόδι. Φαίνεται λοιπόν πως μετά από την κατάρρευση των μεγάλων μυκηναϊκών κέντρων συνεχίζονται οι επαφές με την Πελοπόννησο και κυρίως με την Ολυμπία, ενώ ξεκινούν και οι επαφές με τη Φωκίδα, τη Θεσσαλία, την Ιταλία και τον Βορρά⁷⁰⁸.

⁷⁰⁶ Βλ. παρακάτω σελ. 166-167.

⁷⁰⁷ Βλ. παραπάνω σελ. 33-37, 49-52, 84-85.

⁷⁰⁸ Βλ. σελ. 86-87, 97-103.

Στην Ύστερη Γεωμετρική – Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, που όπως θα δούμε παρακάτω⁷⁰⁹, συμπίπτει με την ακμή του ιερού, παρατηρείται σημαντική αύξηση στα μεταλλικά αντικείμενα, τα οποία διακρίνονται σε όπλα, κοσμήματα και εργαλεία. Από την κατηγορία των όπλων η πλειονότητα των αντικειμένων ανήκει σε αιχμές δοράτων, οι περισσότερες εκ των οποίων ανήκουν στον τύπο G και την παραλλαγή G1. Όπως είδαμε και κατά την εξέτασή του ο τύπος G αν και έχει μεγάλη διάρκεια ζωής έχει περιορισμένη διάδοση ενώ η παραλλαγή του είναι ακόμη πιο σπάνια⁷¹⁰. Το γεγονός αυτό ίσως να δηλώνει ότι πρόκειται για έναν τοπικό τύπο.

Ακολουθούν οι αιχμές των τύπων P, R και E. Ο τελευταίος τύπος έχει επίσης περιορισμένη σχετικά διάδοση και θεωρείται ιταλικής επίδρασης. Και στους τρεις τύπους τα πιο κοντινά για σύγκριση αντικείμενα προέρχονται από τη Βίτσα, την Ολυμπία και την Ιθάκη. Το ίδιο ισχύει και για τις αιχμές των τύπων D1 και D2, δείγματα των οποίων έχουν βρεθεί στη Βίτσα και το Καλαπόδι.

Οι τύποι C, D, J και Q αντιπροσωπεύονται με ένα μόνο δείγμα. Για τον τύπο Q αυτό πιθανόν να είναι αναμενόμενο, καθώς πρόκειται για έναν σπάνιο τύπο. Δεν ισχύει αυτό όμως για τον τύπο J, που πρόκειται για έναν ευρέως διαδεδομένο στον ελλαδικό χώρο τύπο. Εάν αυτό δεν είναι τυχαίο, η παρουσία ενός μόνο δείγματος αυτών των τύπων, ίσως να δηλώνει ότι είτε ήταν λεία είτε τα προσέφεραν στη θεότητα επισκέπτες του ιερού είτε τα προμηθεύτηκαν οι προσκυνητές από περιφερόμενους μεταλλοτεχνίτες.

Οι σαυρωτήρες δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο τυπολογικό ενδιαφέρον καθώς ανήκουν σε ευρέως διαδεδομένους τύπους, με κοντινότερα παράλληλα και σε αυτή την περίπτωση από τη Βίτσα, την Ολυμπία, το Καλαπόδι, την Ιθάκη, το Άνω Μαζαράκι Αχαΐας, τη Φίλια, το Λευκαντί και την Κόρινθο.

Όσον αφορά στα βέλη επισημαίνεται η επικράτηση του τύπου 2, που εκτός από το γεγονός ότι πρόκειται για μία απλή μορφή αιχμής, έχει και μυκηναϊκή καταγωγή. Όσον αφορά στους τύπους 4 και 5 είναι κυπριακής καταγωγής και

---

⁷⁰⁹ Βλ. σελ. 192-224.

⁷¹⁰ Βλ. σελ. 27-29.

πιθανόν η αιχμή **84** (εικ. 63) του τύπου 4 ίσως έφτασε στον Θέρμο μέσω της Αχαΐας⁷¹¹.

Για τα ξίφη, εκτός από τους ευρέως διαδεδομένους τύπους, επισημαίνεται η ύπαρξη δύο θραυσμάτων, των **145** (εικ. 116) και **154**, που φαίνεται πως ανήκουν στον σπάνιο στον ελλαδικό χώρο τύπο Sauberbrunn και Boiu, που απαντά σε χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Οι σταυροπελέκεις ή βραχιονοπελέκεις **167-168** (εικ. 132-133) δείχνουν επαφές με την Ανατολή και την περιοχή του Καυκάσου.

Στα κοσμήματα διαπιστώνουμε και πάλι σχέσεις με τη Δυτική Ελλάδα, τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Επισημαίνεται μία ακόμη φορά ότι ο τύπος της σφαιρικής χάντρας που αποτελεί έναν ευρέως διαδεδομένο τύπο, στον Θέρμο αντιπροσωπεύεται με ένα μόνο παράδειγμα, το **196** (εικ. 155, πιν.55).

Ανατολικής επίδρασης είναι ο τύπος της περόνης με κεφαλή αγγείου **209** (εικ. 163, πιν.28) ενώ η περόνη **210** (εικ. 164, πιν. 28) με επίστεψη πρόχου έχει δεχτεί επίδραση από την κεντρική Ευρώπη ή την Πελοπόννησο. Εξαιρετικής σημασίας είναι οι περόνες με πολλαπλά σφαιρίδια **214-215** (εικ. 167-168, πιν. 31) που σχετίζονται με τον πολιτισμό Lausitz, αντικείμενα του οποίου σπάνια εντοπίζονται εκτός των ορίων της περιοχής του. Ευρωπαϊκή προέλευση φαίνεται πως έχει και ο τύπος των ηλόσχημων περονών **216-217** (εικ. 169, πιν. 31)⁷¹². Σημαντικά είναι και τα χυτά δαχτυλίδια ανοικτού τύπου με ορθογώνια τομή **368-370** (εικ. 199-201, πιν. 51 & 55) καθώς φαίνεται πως αποτελούν έναν τοπικό τύπο. Οι υπόλοιποι τύποι δαχτυλιδιών επιβεβαιώνουν ακόμη μια φορά τις επαφές με την Ολυμπία, τη Βίτσα, το Καλαπόδι, τις Φερές, τη Φίλια και τη Μακεδονία⁷¹³.

Συνοψίζοντας διαπιστώνουμε ότι ο Θέρμος, ήδη από την Εποχή του Χαλκού δεν ήταν μία απομονωμένη περιφερειακή εγκατάσταση αλλά είχε επαφές με σημαντικά μυκηναϊκά κέντρα⁷¹⁴. Την περίοδο μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτόρων εξακολούθησαν οι επαφές με την Πελοπόννησο και την Ολυμπία ενώ υπάρχουν ενδείξεις για επαφές με τη Φωκίδα, τη Θεσσαλία, την Ιταλία και τον Βορρά. Η γεωγραφική θέση της εγκατάστασης φαίνεται πως έπαιξε

---

⁷¹¹ Βλ. σελ.41-44.

⁷¹² Βλ. σελ. 51-53, 69-71, 82-84, 102-106.

⁷¹³ Βλ. σελ. 115-124.

σημαντικό ρόλο σε αυτό⁷¹⁵. Κατά την Υστερογεωμετρική- πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο ανιχνεύονται επαφές και με την Κεντρική Ευρώπη και τη Μακεδονία. Η παρουσία σπάνιων τύπων όπλων και κοσμημάτων δηλώνει ακόμη μία φορά τη σπουδαιότητα της θέσης.

---

⁷¹⁴ Βλ. παρακάτω σελ. 166-167, 246, 262-263.

⁷¹⁵ Βλ. παρακάτω σελ. 247-248.

IV. Το αιτωλικό εργαστήριο

Όπως είδαμε τα ευρήματα από το ιερό του Θερμίου Απόλλωνα είναι κατά κύριο λόγο μεταλλικά και ανήκουν σε διάφορες κατηγορίες. Ο μεγάλος αριθμός τους, που ανέρχεται στα 410⁷¹⁶ αντικείμενα, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στο ιερό πρέπει να υπήρχαν εργαστήρια κατεργασίας μετάλλου, τουλάχιστον κατά την Ύστερη Γεωμετρική/Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, οπότε και χρονολογείται, όπως είδαμε, η συντριπτική πλειονότητα των μεταλλικών αντικειμένων. Τα εργαστήρια αυτά πρέπει να κατασκεύαζαν κοσμήματα, όπλα και εργαλεία και κάλυπταν τις ανάγκες των πιστών. Δεν είμαστε δυστυχώς σε θέση να γνωρίζουμε εάν τα εργαστήρια αυτά ήταν μόνιμα ή εποχιακά και εάν πέρα από τις ανάγκες του ιερού εξυπηρετούσαν και πιθανούς οικισμούς που υπήρχαν στην περιοχή. Τα οικιστικά ευρήματα της περιόδου, όπως αναλύουμε στο σχετικό κεφάλαιο είναι πενιχρά και τα συμπεράσματα δεν μπορούν να είναι ασφαλή.

Η ύπαρξη αιτωλικού εργαστηρίου μεταλλικών αντικειμένων και κυρίως ειδωλίων ίππων, έχει αναγνωριστεί εδώ και αρκετά χρόνια από τον Zimmermann, ο οποίος συγκέντρωσε και μελέτησε όλα τα χάλκινα ειδώλια αλόγων της Γεωμετρικής περιόδου. Σύμφωνα με τον μελετητή οι Αιτωλοί πιθανότατα έμαθαν στην Καλυδώνα από τους Κορίνθιους την τέχνη της κατεργασίας των μετάλλων. Αυτή η άποψή του στηρίζεται στο γεγονός ότι το πρωιμότερο γνωστό χάλκινο ειδώλιο αλόγου του αιτωλικού εργαστηρίου προέρχεται από την Καλυδώνα⁷¹⁷.

Κατά το τρίτο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ. ο Zimmermann υποστηρίζει ότι ιδρύθηκαν εργαστήρια ή εργαστήριο στον Θέρμο όπου και παράγονταν όλα τα ειδώλια ίππων της περιόδου. Η θέση του αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι από τα επτά γνωστά αλογάκια του αιτωλικού εργαστηρίου τα τέσσερα προέρχονται από τον Θέρμο⁷¹⁸, δύο από την Καλυδώνα ενώ το έβδομο βρέθηκε σε έναν τάφο στην Αλίκυρνα⁷¹⁹. Παρόλα αυτά το 78% της παραγωγής του αιτωλικού εργαστηρίου,

---

⁷¹⁶ Δεν περιλαμβάνεται η περόνη 229 που είναι σύγχρονη και όχι αρχαία και η οστέινη περόνη 230.

⁷¹⁷ Zimmermann 1989, σελ. 203.

⁷¹⁸ Βλ. Παπαποστόλου 2008, σελ. 146 όπου αναφέρεται και ένα ακόμη αλογάκι ευρισκόμενο στη Βασιλεία. Ένα από τα αλογάκια που αναφέρει ο Zimmermann 1989, 204 (ETO 5) με αρ. ευρητηρίου 14563 δεν ανευρίσκεται στο EAM.

⁷¹⁹ Zimmermann 1989, σελ. 203.

όσον αφορά στα ειδώλια αλόγων, έχει βρεθεί εκτός Αιτωλίας, κυρίως στην Ολυμπία και τη Θεσσαλία⁷²⁰.

Η θέση του Zimmermann που αφορά στην ίδρυση εργαστηρίων στον Θέρμο ενισχύεται και από τα μεταλλικά αντικείμενα που παρουσιάσαμε και αναλύσαμε, ο αριθμός των οποίων αβίαστα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στον Θέρμο, τουλάχιστον κατά την Ύστερη Γεωμετρική – Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο, λειτουργούσαν εργαστήρια παραγωγής μεταλλικών αντικειμένων.

Ένα από τα χαρακτηριστικά του αιτωλικού εργαστηρίου, σύμφωνα με τον Zimmermann, είναι οι εγχαράξεις και οι ομόκεντροι κύκλοι, τα οποία φαίνεται πως χαρακτηρίζουν αντικείμενα που έχουν φιλοτεχνηθεί στα τέλη του τρίτου/ στις αρχές του τετάρτου τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ.⁷²¹. Εγχαράξεις δεν εντοπίστηκαν στα αντικείμενα που εξετάσαμε. Ένστικτοι ή ομόκεντροι όμως κύκλοι υπάρχουν στο δαχτυλίδι **334** (εικ. 187, πίν. 48 και 49), τον τροχό **390** (εικ. 213, πίν. 82) και την αποσπασματικά σωζόμενη βάση **405**⁷²².

Το μοτίβο των ένστικτων κύκλων το υιοθέτησαν οι Αιτωλοί αλλά και οι Θεσσαλοί από τους Κορινθίους. Η Philipp⁷²³, εξετάζοντας δύο δαχτυλίδια με διακόσμηση ένστικτων κύκλων, εικάζει την ολυμπιακή προέλευση του μοτίβου. Θα περίμενε ωστόσο κανείς να το συναντήσει και σε άλλα αντικείμενα και κυρίως στα αλογάκια του ηλειακού εργαστηρίου⁷²⁴. Με δεδομένη την παρουσία των Αιτωλών στα μεγάλα ιερά της Ολυμπίας και των Δελφών κατά τη Γεωμετρική περίοδο, ίσως τα δύο δαχτυλίδια της Ολυμπίας θα πρέπει να προσγραφτούν στο αιτωλικό εργαστήριο.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι μέχρι στιγμής στον Θέρμο δεν έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα τέτοιων εργαστηρίων. Πιθανόν να πρόκειται για ένα τυχαίο γεγονός καθώς τα εργαστήρια αυτά δεν αφήνουν σαφή αρχαιολογικά κατάλοιπα ενώ η συνεχής οικοδομική δραστηριότητα στον χώρο

---

⁷²⁰ Zimmermann 1989, σελ. 214-215. Treister 1996 a, σελ.48.

⁷²¹ Zimmermann 1989, σελ. 211.

⁷²² Οι μικροί κύκλοι που κοσμούν την εξωτερική περιφέρεια της βάσης **405** είναι άνισοι. Αυτή η ασυμμετρία παρατηρείται και στις βάσεις των αλόγων του αιτωλικού εργαστηρίου, βλ. σχετικά Zimmermann 1989, σελ. 214.

⁷²³ Philipp 1981. σελ. 142-143, αρ. 521, 530, πίν. 42 και σημ. 345.

⁷²⁴ Zimmermann 1989, σελ. 63-90, πίν. 12-16.

μπορεί να κατέστρεψε τα όποια κατάλοιπα υπήρχαν⁷²⁵. Η πιθανότητα να μην έχουν ακόμη εντοπιστεί τέτοιου είδους εγκαταστάσεις είναι εξίσου μεγάλη καθώς η ανασκαφική έρευνα του αρχαιολογικού χώρου δεν έχει ολοκληρωθεί.

Την ύπαρξη τέτοιων εργαστηρίων πιθανόν να υποδηλώνουν και κάποια από τα εργαλεία που παρουσιάσαμε στην εργασία αυτή. Εξάλλου και σε άλλα ιερά έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα εργαστηριακών εγκαταστάσεων παραγωγής μεταλλικών αντικειμένων όπως στην Ολυμπία και το ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα. Και στα δύο αυτά ιερά τα εργαστήρια χρονολογούνται στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο⁷²⁶ ενώ είναι πιθανή η ύπαρξη τέτοιων εργαστηρίων στο Καλαπόδι, την Ερέτρια και τη Φίλια⁷²⁷. Στη Φίλια το εργαστήριο φαίνεται πώς κατασκεύαζε όχι μόνο χάλκινα αλλά και σιδερένια αντικείμενα καθημερινής χρήσης καθώς και όπλα⁷²⁸.

Το ερώτημα εάν τα εργαστήρια αυτά ήταν μόνιμα ή περιστασιακά παραμένει και δύσκολα μπορεί να απαντηθεί με βεβαιότητα. Η Morgan πιστεύει ότι η απουσία κεραμικής είναι ένα ισχυρό επιχείρημα ενάντια στην ύπαρξη μόνιμων εργαστηριακών εγκαταστάσεων και θεωρεί ότι μία περιορισμένη ποσότητα και ποικιλία ειδωλίων καθώς και κοσμημάτων θα μπορούσαν να είχαν κατασκευαστεί σε απλούς προσωρινούς κλιβάνους, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν μόνο κατά τη διάρκεια των εορταστικών εκδηλώσεων⁷²⁹. Τα ευρήματα στην Ολυμπία δηλώνουν την ύπαρξη τέτοιων περιστασιακών εργαστηρίων, όπου οι τεχνίτες κατασκεύαζαν μικρά αντικείμενα τα οποία πουλούσαν στους επισκέπτες και μετά το πέρας των εορταστικών εκδηλώσεων αναχωρούσαν για τον επόμενο προορισμό⁷³⁰.

Στον Θέρμο, όμως, εκτός από τα εργαστηριακά κατάλοιπα απουσιάζουν και οι ενδείξεις για την επαναχύτευση κατεστραμμένων αντικειμένων, πρακτική γνωστή σε άλλα ιερά όπως για παράδειγμα στην Ολυμπία⁷³¹. Δηλαδή μεταξύ των

---

⁷²⁵ Risberg 1992, σελ. 39.

⁷²⁶ Nordquist 1994-1995, σελ. 197-205. Voyatzis- Ostby- Nordquist 1995, σελ. 340. Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 207, σημ. 796. Léger 2017, σελ. 54-55.

⁷²⁷ Risberg 1992.

⁷²⁸ Risberg 1992, σελ. 36-37.

⁷²⁹ Morgan 1990, σελ. 37.

⁷³⁰ Morgan 1990, σελ.38.

⁷³¹ Morgan 2003, σελ. 153-154 με βιβλιογραφία.

μεταλλικών αντικειμένων δεν συγκαταλέγονται αντικείμενα με λάθη χύτευσης, ούτε κομμάτια παλαιού μετάλλου προσεκτικά τυλιγμένα για επαναχύτευση⁷³², ούτε έχουν ποτέ βρεθεί μάζες εκκαμίνευσης.

Η ύπαρξη ωστόσο εργαστηρίου ή εργαστηρίων στον ιερό χώρο του Θερμίου Απόλλωνα δημιουργεί και άλλα ερωτήματα: το εργαστήριο ή τα εργαστήρια ανήκαν στο ιερό; Πώς και από πού προμηθεύονταν την πρώτη ύλη; Πώς διαχειρίζονταν την παραγωγή; Δυστυχώς οι απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα είναι το αντικείμενο μιας άλλης μελέτης, όπου θα περιλαμβάνονται και οι χημικές αναλύσεις των μεταλλικών αντικειμένων του Θέρμου.

Η παρουσία εργαστηρίων στον Θέρμο υπαγορεύεται και από άλλους λόγους εκτός από την εξυπηρέτηση των πιστών. Κατά την Ύστερη Γεωμετρική/ Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο εμφανίζεται και εξελίσσεται η οπλιτική φάλαγγα. Σε μία κοινωνία όπου ο πόλεμος έπαιζε πρωταρχικό ρόλο για τη ζωή και για την επιβίωσή της, είναι προφανές ότι η άρχουσα τάξη θα ενδιαφερόταν για την προμήθεια, τον έλεγχο και την διακίνηση των μεταλλευμάτων αλλά και των εργαστηρίων που τα χρησιμοποιούσε⁷³³. Πιθανόν να ήταν αυτή η κατάσταση στον Θέρμο, και όπως θα δούμε και παρακάτω⁷³⁴, φαίνεται πώς ήδη από την πρώιμη αυτή περίοδο γίνονταν συγκεντρώσεις των αυτόνομων κοινοτήτων και πιθανόν να υπήρχε και κάποια πρόδρομη μορφή του πολιτικού μορφώματος που αργότερα ονομάστηκε Αιτωλική Συμπολιτεία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο που περιγράψαμε, ιδιαίτερη σημασία έχει το εύρημα της Κορίνθου: πρόκειται για τρία κτίρια που ανασκάφτηκαν στη περιοχή της Ιεράς Πηγής στην Κόρινθο, τα οποία στη δεύτερη φάση της ζωής τους που τελειώνει το 640 π.Χ. χρησιμοποιήθηκαν ως εργαστήρια κατασκευής όπλων ίσως και πανοπλιών⁷³⁵.

Στο ιερό του Θέρμου όμως δεν βρέθηκαν αποκλειστικά αντικείμενα που φιλοτεχνήθηκαν από τα τοπικά εργαστήρια. Από την τεχνολογική μελέτη φάνηκε ότι τα ειδώλια πτηνών **397** (εικ. 221) και **398** (εικ. 222), η βάση ειδωλίου **403** (εικ. 217) και το περίαπτο με το κογγλιωτό στέλεχος **410** πιθανόν έχουν φιλοτεχνηθεί

---

⁷³² Τέτοια ελάσματα έχουν βρεθεί στο ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς στη Φίλια, βλ. σχετικά Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 207. Για τα προς επαναχύτευση μεταλλικά αντικείμενα βλ. Morgan 1990, σελ. 38.

⁷³³ Treister 1996 a, σελ.127.

⁷³⁴ Βλ. παρακάτω σελ. 249-250, 254.

στη Θεσσαλία. Η υπόθεση αυτή, εκτός από την ομοιότητα που εμφανίζουν τα αντικείμενα του Θέρμου με θεσσαλικά, ενισχύεται από το γεγονός ότι στη Θεσσαλία, έχουν βρεθεί 5 χάλκινα ειδώλια αλόγων που προσγράφονται στο αιτωλικό εργαστήριο⁷³⁶.

Δεν είναι βέβαια σαφές εάν τα αντικείμενα αυτά έφτασαν στους τελικούς προορισμούς τους με απευθείας επαφές ή μέσω των Κορινθίων. Η κορινθιακή παρουσία τόσο στη Θεσσαλία⁷³⁷ όσο και στη ΒΔ Ελλάδα ήταν σημαντική. Ήδη από τις αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ. η Αιτωλία άρχισε να βγαίνει από την απομόνωσή της κυρίως λόγω της προς δυσμάς επέκτασης του κορινθιακού εμπορίου. Κατά τη διάρκεια του δευτέρου μισού του 8^{ου} αι. π.Χ. οι σχέσεις με την Κόρινθο και τις αποικίες της έγιναν στενότερες⁷³⁸ ενώ κατά τον 7^ο αι. π.Χ. ιδρύεται η αποικία στο Μολύκρειο⁷³⁹.

Δεν πρέπει ωστόσο να αποκλεισθεί η πιθανότητα της παρουσίας επισκεπτών στον ιερό χώρο του Θερμίου Απολλωνος ούτε εξάλλου και των τεχνιτών από άλλες περιοχές. Για το τελευταίο πληροφορούμαστε από τον Όμηρο⁷⁴⁰ ότι οι «δημιοεργοί» (μάντις, γιατροί, αοιδοί, τέκτονες) μπορούσαν να κληθούν ακόμη και από άλλη χώρα. Οι δημιουργοί αυτοί θα μπορούσαν να είναι και από άλλη περιοχή ή άλλη πόλη⁷⁴¹ και όχι απαραίτητα αλλοδαποί. Ας μην λησμονούμε ότι η Ολυμπία είναι σχετικά κοντά και επιπλέον το ιερό του Θερμίου Απολλωνα φαίνεται πως έχει έναν υπερτοπικό χαρακτήρα⁷⁴² ακόμη και σ' αυτούς του πρώιμους χρόνους.

---

⁷³⁵ Salmon 1984, σελ. 99. Treister 1996 a, σελ. 127-128.

⁷³⁶ Πρόκειται για ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό, αν αναλογιστεί κανείς ότι ο Zimmermann δημοσιεύει συνολικά 32 αλογάκια του αιτωλικού εργαστηρίου. Βλ. σχετικά Zimmermann 1989, σελ. 216, 249-250, σημ. 50.

⁷³⁷ Οι Κορίνθιοι ήταν σύμμαχοι των Φαλασαιρναίων στη μάχη για το Λιλάντιο Πεδίο, βλ. Coldstream 1977, σελ. 200. Zimmermann 1989, σελ. 260, σημ. 159.

⁷³⁸ Zimmermann 1989, σελ. 216.

⁷³⁹ Χρυσοβιτσάνος 2004, σελ. 157. Για τα αποτελέσματα των νεότερων ανασκαφών στο Μολύκρειο βλ. Μουστάκα και Καλτσάς 2016.

⁷⁴⁰ Ομήρου *Οδύσσεια*, ραψωδία ρ στιχ. 381-387.

⁷⁴¹ Donlan 1997, 650-651.

⁷⁴² Παπαποστόλου 2008, σελ. 272-276.

V. Η εξέλιξη του Ιερού του Θέρμου σε συνάρτηση με τα μεταλλικά αντικείμενα

Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρηθεί μία συνθετική ερμηνεία των μεταλλικών αντικειμένων σε σχέση με τα κτιριακά και άλλα κατάλοιπα που έχουμε από το Ιερό του Θερμίου Απόλλωνος.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα πρωιμότερα μεταλλικά αντικείμενα που έχουν βρεθεί στον Θέρμο χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Πρόκειται για το χάλκινο μαχαίριδιο **89** (εικ. 67, πίν. 74), το οποίο προέρχεται από ασφαλώς χρονολογημένο στην ΥΕ ΙΙΑ στρώμα. Από την περίοδο αυτή, δεν έχουμε κάποιο άλλο μεταλλικό αντικείμενο.

Η επόμενη φάση, η ΥΕ ΙΙΑ-Β αντιπροσωπεύεται από 5 χάλκινα ευθύγραμμα μαχαίριδια (**91**, εικ. 69, **94**, εικ. 72, **95**, εικ. 73, **96**, **97**), που ανήκουν στον ίδιο τύπο. Στην τελευταία φάση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, την ΥΕ ΙΙΒ-Γ, μπορούν να χρονολογηθούν 3 ευθύγραμμα μαχαίριδια (**90**, εικ. 68, πίν. 25, **92**, εικ. 70, **93**, εικ. 71), ένα καμπύλο μαχαίριδιο (**99**, εικ. 77) και δύο σμίλες (**169**, εικ. 143, πίν. 25, **170**, εικ. 144, πίν. 25).

Όλα τα προαναφερθέντα αντικείμενα είναι χρηστικού χαρακτήρα και ανήκουν σε ευρέως διαδεδομένους τύπους. Όσον αφορά στα μαχαίριδια, η κατασκευή τους είναι απλή και δεν φαίνεται να προορίζονταν για ειδική χρήση.

Τα αντικείμενα μπορούν να συσχετιστούν με τα κτιριακά κατάλοιπα του προϊστορικού οικισμού και του Μεγάρου Α (σχ. 2, 3, 5).

Το Μέγαρο Α (σχ. 5) αποτελεί το μεγαλύτερο και προφανώς σημαντικότερο οικοδόμημα του οικισμού. Ανασκάφηκε από τον Γεώργιο Σωτηριάδη (σχ. 2), ο οποίος δεν συγκέντρωσε την κεραμική που βρήκε στο εσωτερικό του, με αποτέλεσμα να μην γνωρίζουμε την ακριβή χρονολόγησή του. Φαίνεται ωστόσο ότι η πρωιμότερη φάση του ανήκει στη Μεσοελλαδική Εποχή. Άλλα κτιριακά κατάλοιπα που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν σε αυτή την

εποχή δεν έχουν μέχρι στιγμή εντοπιστεί και έτσι δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εάν υπήρχε Μεσοελλαδικός οικισμός.

Διερευνητικές τομές που διενεργήθηκαν στο εσωτερικό του έδειξαν ότι το στρώμα επί του οποίου φέρονται οι τοίχοι του Μεγάρου Α μπορεί να χρονολογηθεί στον 16^ο αι. π.Χ.⁷⁴³ Φαίνεται ωστόσο ότι το Μέγαρο Α, αν και ανήκει στη Μεσοελλαδική παράδοση, λειτουργούσε μέχρι και το τέλος της Ύστεροελλαδικής περιόδου, μέχρι περίπου το 1050 π.Χ.⁷⁴⁴.

Το μέγεθός του αλλά και η διαχρονική χρήση του οδήγησαν τον Μαζαράκη-Αινιάν να το ερμηνεύσει ως έδρα του αρχηγού της περιοχής⁷⁴⁵ χωρίς ωστόσο να υπάρχουν σαφείς ενδείξεις που θα μπορούσαν να υποστηρίξουν μία τέτοια ερμηνεία. Ο Παπαποστόλου αντίθετα, με βάση τα ανασκαφικά ευρήματα, θεωρεί ότι η κοινωνία ήταν πιθανότατα ανεξάρτητη και βρισκόταν υπό τον έλεγχο ενός τοπικού αρχηγού της ευρύτερης περιοχής⁷⁴⁶. Με βάση αυτές τις ερμηνείες, θα περίμενε κανείς, ενδεχομένως, να βρει στοιχεία που θα συνέδεαν το κτίριο με την τέλεση λατρευτικών πράξεων.

Το μοναδικό τέτοιο στοιχείο που εντόπισε ο πρώτος ανασκαφέας του Μεγάρου Α, ο Γεώργιος Σωτηριάδης, ήταν οι πίθοι που αποκάλυψε κοντά στον χωριστικό τοίχο του Μεγάρου Α. Πρόκειται για *«ἀγγεῖα ἢ μικρούς πίθους ποὺ περιεῖχαν χῶμα με ὁστᾶ ζώων και ὀλίγα κομμάτια ἀνθράκων»*, τα οποία ήταν ανεστραμμένα και επιμελώς τοποθετημένα επί πλακών⁷⁴⁷. Στη δημοσίευση, ωστόσο, του 1909, εκτός από τους πίθους αναφέρει ότι βρέθηκαν μαζί και αμφορείς, επίσης ανεστραμμένοι και φερόμενοι επάνω σε πλάκες⁷⁴⁸. Ο Σωτηριάδης συσχέτισε τους πίθους αυτούς με τους τάφους που ανέφερε ότι βρήκε στο βόρειο, αψιδωτό δωμάτιο του Μεγάρου. Σύμφωνα με την περιγραφή του, εκεί εντοπίστηκαν δύο ή τρεις «τάφους»: στη δημοσίευση του 1900, έγραψε ότι στο αψιδωτό τμήμα του Μεγάρου, κάτω από το επίπεδο χρήσης του κτιρίου,

⁷⁴³ Παπαποστόλου 2008, σελ. 57.

⁷⁴⁴ Παπαποστόλου 2014, σελ. 90.

⁷⁴⁵ Mazarakis Ainian 1997, σελ. 310. Παπαποστόλου 2014, σελ. 91.

⁷⁴⁶ Παπαποστόλου 2008α, σελ. 84-85. Papapostolou 2012, σελ. 84.

⁷⁴⁷ Επιστολή του Γεωργίου Σωτηριάδη στην Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία με ημερομηνία 9 Ιουλίου 1908, βλ. φωτογραφία της σελίδας που αφορά στην εύρεση των πίθων που συνοδεύεται με σκαρίφημα του Μεγάρου Α με σημειωμένη τη θέση των ανεστραμμένων πίθων, Παπαποστόλου 2008, εικ. 51. Βλ. σχετικά ΠΑΕ 1908, σελ. 97.

⁷⁴⁸ Σωτηριάδης 1909, σελ. 19.

εντοπίστηκαν τρεις «τάφοι». Όλες οι «ταφές» ήταν πυρές, καθώς βρήκε στρώμα ανθράκων με τέφρα, ελάχιστα οστά καμένα και πυρακτωμένη γη. Μέσα στην τέφρα, βρήκε λιγοστά θραύσματα αγγείων «μελανόφαιου» χρώματος. Ο ένας τάφος αποδόθηκε σε μικρό παιδί και ο δεύτερος σε γυναίκα, καθώς βρήκε σε αυτόν έναν χρυσό «έλικτό τέτιγα κόμης». Για τον τρίτο τάφο δεν αναφέρει τίποτα. Παρατήρησε ωστόσο ότι οι τάφοι είχαν διανοιχτεί σε αδιατάρακτες επιχώσεις και λόγω της επίδρασης της πυράς και εξαιτίας της σύστασής του, το φυσικό έδαφος είχε πυρακτωθεί σε τέτοιο βαθμό, που θύμιζε οπτή πλίνθο⁷⁴⁹.

Η κατάσταση όμως που ο ίδιος περιέγραψε εννέα χρόνια αργότερα ήταν διαφορετική. Στην ανίδα του κτίσματος ανέφερε ότι βρήκε δύο⁷⁵⁰ και όχι τρεις τάφους. Ο ένας εξ αυτών, είχε πυρακτωμένα χώματα και λίγη στάχτη στο εσωτερικό του, και από το στοιχείο αυτό ο ανασκαφέας υπέθεσε ότι περιείχε «νεκρό καυθέντα». Οι πληροφορίες που επαναλήφθηκαν ήταν εκείνη της εύρεσης του χρυσού κοσμήματος κόμης και εκείνη ότι οι λάκκοι⁷⁵¹ των τάφων είχαν διανοιχτεί επί του φυσικού εδάφους. Νοτίως των τάφων, πίσω από τον τοίχο, βρέθηκαν οι ανεστραμμένοι πίθοι, οι οποίοι περιείχαν χώμα ανακατεμένο με στάχτη, τεμάχια ανθράκων και καμένα οστά ζώων. Το χώμα αυτό με τη στάχτη ο Σωτηριάδης θεώρησε ότι ήταν κατάλοιπο των θυσιών που προσφέρονταν εντός του κτίσματος ως «έναγίσματα παρά τῶν τάφων»⁷⁵², χωρίς ωστόσο να έχει εντοπίσει εντός του κτίσματος ίχνη πυράς αλλά ούτε και εστία. Σημειώνουμε ότι ο Σωτηριάδης δεν δίνει πληροφορίες σχετικά με τον αριθμό των ανεστραμμένων πίων⁷⁵³.

Ο Ρωμαίος, σκάβοντας ξανά το Μέγαρο Α, διεπίστωσε ότι τα ορύγματα αυτά δεν ήταν τάφοι, όπως αρχικά θεώρησε ο Σωτηριάδης, αλλά κατάλοιπα ημιυπόγειων καλύβων, προγενέστερων της κατασκευής του Μεγάρου Α.

⁷⁴⁹ Σωτηριάδης 1900, σελ. 180-181. Παπαποστόλου 2008, σελ. 54. Σημειώνεται ότι το χρυσό κόσμημα κεφαλής δεν έχει εντοπιστεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου.

⁷⁵⁰ Δυο τάφοι αναφέρονται στην επιστολή του Σωτηριάδη προς την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία με ημερομηνία 9 Ιουλίου 1908 και σημειώνονται στο σκαρίφημα του ίδιου, βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2008, σελ 171, εικ. 51.

⁷⁵¹ Κατάλοιπα λάκκων εντοπίστηκαν και στο κτίριο Α της Τούμπας Θεσσαλονίκης βλ. σχετικά Μαργωμένου, Ανδρέου, Κωτσάκης 2006, σελ. 166. Margomenou 2008, σελ. 200.

⁷⁵² Σωτηριάδης 1909, σελ. 19-20.

⁷⁵³ Σωτηριάδης 1909, σελ. 19.

Συγκεκριμένα αναφέρει ότι « διαγράφεται δε τό δάπεδον τοῦ βαθύσματος διά τοῦ 0.10-0.15 παχέως στρώματος γῆς ἀναμείκτου μέτ' ἀνθράκων και μελανωπῆς»⁷⁵⁴.

Ἡ ὑπαρξὴ παρόμοιου λάκκου διαπιστώθηκε και κατά τὴ διάρκεια τῆς νεότερης ανασκαφικῆς ἐρευνας κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Μεγάρου Α⁷⁵⁵. Ὁ λάκκος δεν εἶχε οὔτε τέφρα οὔτε οστά και ὁ Παπαποστόλου θεωρεῖ βέβαιο ὅτι οἱ λάκκοι αυτοὶ ἀνήκουν σε ἡμιυπόγειες καλύβες σκαμμένες μέσα στο φυσικὸ ἔδαφος, που καταστράφηκαν ἀπὸ φωτιά. Τὸ κτίσιμο τοῦ Μεγάρου Α ἀδιαφόρως πρὸς αυτοὺς τοὺς λάκκους καθὼς και τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ πατοῦν σε δύο τουλάχιστον ἀπὸ αυτοὺς δείχνουν ὅτι ἦταν προγενέστεροι τοῦ Μεγάρου Α. Ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ εἶναι ὅτι ἡ νεότερη ανασκαφικὴ ἐρευνα ἀπέδειξε ὅτι οἱ λάκκοι αυτοὶ δεν ἀνήκαν σε τάφους και μάλιστα σε καύσεις καθὼς κατά τὴ Μεσοελλαδικὴ περίοδο και τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ τέτοιες πρακτικὲς δεν θα ἦταν δυνατὲς στον Θέρμο⁷⁵⁶. Ἐπιπλέον ἡ ὑπαρξὴ ταφῶν δεν ἀποδεικνύεται οὔτε μέσα ἀλλὰ οὔτε και κάτω ἀπὸ τὸ Μέγαρο Α⁷⁵⁷.

Δεν εἴμαστε ὠστόσο σε θέση να γνωρίζουμε εἰάν ὁ Σωτηριάδης πράγματι ἐντόπισε και ἀνέσκαψε τοὺς προγενέστερους αυτοὺς λάκκους. Διαγράφεται πιθανὴ και ἡ ἐκδοχὴ ὁ ανασκαφέας να ἐντόπισε και να ἀνέσκαψε λάκκους οἱ οποίοι εἶχαν διανοιχθεῖ σε υψηλότερα στρώματα και δεν εἶχαν σχέση με τὰ προγενέστερα αὐτὰ βαθύσματα⁷⁵⁸.

Θα πρέπει να σημειωθεῖ ὅτι συχνὰ ἐντοπίζονται παρόμοιοι λάκκοι στο ἐσωτερικὸ των οἰκιῶν οἱ οποίοι χαρακτηρίζονται ὡς βόθροι. Συνήθως εἶναι γεμάτοι με στάχτη και οστά ζῶων που προέρχονται ἀπὸ τὴν προετοιμασίαν φαγητοῦ και γι'αὐτὸ ἐρμηνεύονται ὡς λάκκοι ἀπόθεσης ἀπορριμάτων. Σε ὀρισμένες περιπτώσεις ὠστόσο φαίνεται πὼς εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἱπνοὶ⁷⁵⁹.

⁷⁵⁴ Ρωμαῖος 1915, σελ. 235-236. Παπαποστόλου 2008, σελ. 176, σημ. 371.

⁷⁵⁵ Παπαποστόλου 1997, σελ. 145-147. Παπαποστόλου 2008, σελ. 54, 176-177, εικ. 55. Ραπαποστόλου 2012, σελ. 20-22 ὅπου ἀναφέρεται ὅτι σε δοκιμαστικὴ τομὴ που διενεργήθηκε στο ἐσωτερικὸ τοῦ Μεγάρου Α ἐντοπίστηκε τμήμα τοῖχου προγενέστερου τοῦ Μεγάρου Α.

⁷⁵⁶ Παπαποστόλου 2008, σελ. 177 και σημ. 375.

⁷⁵⁷ Ἀποδεικνύεται με τὸν τρόπο αὐτὸ ὅτι τὸ Μέγαρο Α δεν θα μπορούσε να σχετίζεται με ταφικὴ λατρεία και τὴν ἀπόδοση τιμῶν σε νεκροὺς προγόνους σε μεταγενέστερες περιόδους. Βλ. σχετικὰ Παπαποστόλου 2008, σελ. 190. Ραπαποστόλου 2012, σελ. 122-125.

⁷⁵⁸ Για τὴν προτεινόμενη ἐρμηνεία αὐτῶν των λάκκων βλ. παρακάτω σελ. 197-204.

⁷⁵⁹ Yavis 1949, σελ. 37. Παπαδάκη 2015, σελ. 10-12.

Καθίσταται σαφές ότι τα ανασκαφικά δεδομένα δεν είναι ασφαλή και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν όντως ο Σωτηριάδης βρήκε τάφους, ορύγματα προγενέστερων καλυβών ή λάκκους απορριμμάτων στο βόρειο αψιδωτό τμήμα του Μεγάρου Α. Επίσης τα αναπάντητα ερωτήματα είναι πολλά: αν ήταν τάφοι⁷⁶⁰, ήταν σύγχρονοι του Μεγάρου Α ή μεταγενέστεροι; Αν ήταν σύγχρονοι, σε ποια φάση της ζωής του Μεγάρου Α, δεδομένου ότι το Μέγαρο Α ήταν σε χρήση από τον 16^ο αι π.Χ. έως το 1050 περίπου π.Χ., διανοίχθηκαν; Επίσης ποιά ήταν η σχέση των ανεστραμμένων πύθων και των αμφορέων με τους τάφους; Οι πύθοι ήταν σύγχρονοι ή μεταγενέστεροι του Μεγάρου Α;

Τα τελευταία ερωτήματα ίσως θα μπορούσαν να απαντηθούν, εάν διατηρούνταν οι πύθοι αυτοί ή έστω τμήματα αυτών, πράγμα που θα μας επέτρεπε να τους χρονολογήσουμε με σχετική ασφάλεια. Δυστυχώς όμως τα θραύσματα των πύθων που διατηρούνται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου, δεν μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένα αγγεία, καθώς δεν γνωρίζουμε τον ακριβή τόπο εύρεσής τους⁷⁶¹.

Το μόνο στοιχείο που έχουμε στη διάθεσή μας είναι η αναφορά ότι τα πιθάκια και οι αμφορείς ήταν ανεστραμμένοι και τοποθετημένοι επάνω σε πλάκες. Τα πιθάκια χαρακτηρίζονται ως μικρά⁷⁶². Στο σκαρίφημα του Σωτηριάδη στην επιστολή του προς την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία στις 9 Ιουλίου 1908, δηλώνεται η θέση των πύθων κατά μήκος του βόρειου χωριστικού τοίχου και εκατέρωθεν του θυραίου ανοίγματος⁷⁶³. Σε μία φωτογραφία της ανασκαφής του Σωτηριάδη που δημοσιεύει ο Παπαποστόλου, απεικονίζονται οι εν θέματι πύθοι⁷⁶⁴, που δεν ήταν ακέραιοι, αλλά σπασμένοι, με θραύσματα από το σώμα τους να βρίσκονταν διασκορπισμένα περιμετρικά τους (πίν. 95).

Η φωτογραφία αυτή μας δημιουργεί ερωτηματικά όσον αφορά στα χώματα που ο Σωτηριάδης βρήκε στο εσωτερικό τους. Το γεγονός ότι οι πύθοι ήταν

---

⁷⁶⁰ Σημειώνεται η παρουσία ενός τουλάχιστον σύγχρονου τάφου στο εσωτερικό του αψιδωτού κτιρίου Β στα Χάνια Γαβρολίμνης βλ. σχετικά Σαράντη 2006, σελ. 261-262. Στην περίπτωση του Μεγάρου Α πιθανότατα δεν έχουμε να κάνουμε με τάφους, ούτε σύγχρονους ούτε μεταγενέστερους βλ. παραπάνω σελ. 153-156.

⁷⁶¹ Ο Σωτηριάδης δεν περισυνέλεξε τα αγγεία και έτσι δεν γνωρίζουμε ποια αγγεία βρέθηκαν στο εσωτερικό του Μεγάρου Α. βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2008, σελ. 59.

⁷⁶² Σωτηριάδης 1909, σελ. 19.

⁷⁶³ Παπαποστόλου 2008, σελ. 171, εικ. 51.

⁷⁶⁴ Παπαποστόλου 2008, σελ. 172, εικ. 52.

σπασμένοι, ίσως να υποδηλώνει ότι στο εσωτερικό τους οι επιχώσεις δεν ήταν αδιατάρακτες αλλά ίσως να παρεισέφρησαν κατά τη διάρκεια των επαναλαμβανόμενων διαστρώσεων του χώρου⁷⁶⁵, δεδομένου ότι η χρήση του ήταν συνεχής και αδιάλειπτη.

Η ύπαρξη ανεστραμμένων αγγείων είναι γνωστή από την Ύστερη Χαλκοκρατία μέχρι και τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ⁷⁶⁶ σε νεκροταφεία⁷⁶⁷ ή ιερά. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για μικρά αγγεία, κυρίως κύπελλα και όχι πιθάρια.

Η μαρτυρία του Σωτηριάδη ότι στο εσωτερικό των πίθων⁷⁶⁸ βρήκε χώμα με στάχτη, άνθρακες και καμένα οστά ζώων⁷⁶⁹ ήταν αυτή που οδήγησε αρκετούς ερευνητές να συνδέσουν τους συγκεκριμένους πίθους με λατρευτικές πρακτικές⁷⁷⁰. Αν και αμέσως αναζητήθηκαν παράλληλα, δεν κατέστη εφικτό να εντοπιστούν⁷⁷¹. Συσχετίστηκαν ωστόσο με τους άλλους πίθους του Θέρμου που βρέθηκαν εντός και εκτός του Μεγάρου Β, για τους οποίους τόσο ο Σωτηριάδης⁷⁷² όσο και ο Ρωμαίος⁷⁷³ ανέφεραν ότι περιείχαν στάχτη, οστά ζώων και άνθρακες (πίθοι θ,ι,κ και λ) (σχ. 2). Αυτοί οι πίθοι ωστόσο δεν ήταν ανεστραμμένοι ενώ κάποιοι, σύμφωνα με τον Σωτηριάδη, περιείχαν προμήθειες οικιών⁷⁷⁴.

Θα πρέπει να επισημανθεί επίσης ότι αν και δεν έχουν βρεθεί ανεστραμμένοι πίθοι σε ιερά, υπάρχουν αρκετά παράλληλα σε οικιακά σύνολα. Συνήθως τα πιθάρια τοποθετούνται ανάποδα αφού έχουν καθαριστεί και είναι έτοιμα να δεχτούν τους καρπούς της νέας σοδειάς. Η τοποθέτησή τους επάνω σε πλάκες δείχνει τη μέριμνα να παραμείνει το εσωτερικό τους καθαρό.

---

⁷⁶⁵ Για τις διαστρώσεις του χώρου βλ. Παπαποστόλου 2008, σελ. 163-166.

⁷⁶⁶ Aström 1987.

⁷⁶⁷ Βλ. σχετικά Caloi 2014.

⁷⁶⁸ Σημειώνουμε ότι δεν κάνει καμία αναφορά στους επίσης ανεστραμμένους και τοποθετημένους επάνω σε πλάκες αμφορείς που ο ίδιος μνημονεύει. Βλ. σχετικά Σωτηριάδης 1909, σελ. 19.

⁷⁶⁹ Σωτηριάδης 1909, σελ. 19.

⁷⁷⁰ Mazarakis Ainian 1997, σελ. 294.

⁷⁷¹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 173.

⁷⁷² Σωτηριάδης 1900, σελ. 178 και 1909, σελ. 8, 19 και 20. Αναφορά γίνεται και στην επιστολή του στη Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία με ημερομηνία 9.6.1898, βλ. Παπαποστόλου 2008, σελ. 173, σημ. 108 και 362.

⁷⁷³ Ρωμαίος 1915, σελ. 251. Βλ. και Παπαποστόλου 2008, σελ. 173 και σημ. 108 και 362.

⁷⁷⁴ Η αναφορά γίνεται σε επιστολή του Σωτηριάδη προς την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία με ημερομηνία 29 Αυγούστου 1898. Παπαποστόλου 2008, σελ. 64, σημ. 108.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο ανεστραμμένος πίθος που βρέθηκε στο εσωτερικό αγροικίας στο Κρουνέρι του Δήμου Μυλοποτάμου, Π.Ε. Ρεθύμνου. Το εν θέματι πιθάρι βρέθηκε να φέρεται επάνω σε σανίδα διαστάσεων 2,35μ. x 0,30μ., τα καμένα ίχνη της οποίας εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής⁷⁷⁵.

Εκτός από τον πίθο του Κρουνερίου, δώδεκα κωνικοί πίθοι εντοπίστηκαν τοποθετημένοι ανάποδα σε μία αποθήκη που χρονολογείται στην ΥΜΙΑ περίοδο στα Πραιτώρια ή Προτόρια Αστερουσίων Κρήτης⁷⁷⁶. Επίσης ένας αναποδογυρισμένος πίθος εντοπίστηκε στο Δωμάτιο 9 της Οικίας 2 στον Γαλατά Πεδιάδος Ηρακλείου Κρήτης⁷⁷⁷. Ανεστραμμένοι πίθοι έχουν επίσης βρεθεί στα δωμάτια 13 και 7 του κτίσματος 15 και στο δωμάτιο 18 της οικίας Ν στο Παλαίκαστρο⁷⁷⁸ καθώς και στο δωμάτιο 16 της οικίας ΕC στα Γουρνιά⁷⁷⁹.

Εκτός από τους πίθους που σχετίζονται με τα κτίρια του προϊστορικού οικισμού του Θέρμου, κατά τη διάρκεια των πρώτων ανασκαφών, εντοπίστηκαν πίθοι μέσα, έξω και πολύ κοντά στους τοίχους του Μεγάρου Β. Τα πιθάρια αυτά, αν και σχετίζονται με το Μέγαρο Β, ήταν προγενέστερα αυτού δηλαδή ανήκαν στην προϊστορική περίοδο.

Ο Ρωμαίος⁷⁸⁰ σημειώνει τέσσερις πίθους στον χώρο του δυτικού περσού (θ,ι,κ,λ) (σχ. 3), από τους οποίους κατά τη διάρκεια των νεότερων ανασκαφών, επανεντοπίστηκε μόνο ένας, ο πίθος θ. Ο πίθος ι είχε αφαιρεθεί αλλά είχε παραμείνει στη θέση της η αργολιθοδομή που τον περιέβαλε. Ο πίθος θ, όπως μας πληροφορεί ο Ρωμαίος, ήταν γεμάτος με στάχτη⁷⁸¹. Το πιθάρι αυτό, αν και παλαιότερο του Μεγάρου Β, το σεβάστηκαν κατά την κατασκευή του Μεγάρου Β και έτσι περιβλήθηκε με λίθινο κτιστό τοίχο ενώ φαίνεται πως προστατεύθηκε και μετά από την καταστροφή του Μεγάρου Β⁷⁸².

---

⁷⁷⁵ Μανδαλάκη 1993, σελ. 488. Πατεράκη 2015, σελ. 282.

⁷⁷⁶ Christakis 2008, σελ. 70.

⁷⁷⁷ Rethemiotakis 2002, σελ. 55-69. Christakis 2008, σελ. 79.

⁷⁷⁸ Christakis 2008, σελ. 99 και 100 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁷⁷⁹ Christakis 2008, σελ 86. όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁷⁸⁰ Ρωμαίος 1915, σελ. 251.

⁷⁸¹ Ρωμαίος 1915, σελ. 251.

⁷⁸² Παπαποστόλου 2008, σελ. 64-65.

Θέλοντας να αποκτήσουμε συνολική εικόνα των πύλων του προϊστορικού οικισμού, αναζητήσαμε και άλλους πύλους που βρέθηκαν στο εσωτερικό οικιών. Πριν όμως αναλυθεί η κατάσταση πρέπει να επισημανθεί ότι τα κτίσματα του προϊστορικού οικισμού ανήκουν σε δύο φάσεις. Το Μέγαρο Α, τα αψιδωτά κτίσματα α4, α5, α6, β και το δυτικό αψιδωτό κτίσμα με τους πύλους είναι παλαιότερα των ορθογωνίων κτιρίων α1 και α3 (σχ. 2). Ωστόσο ενώ τα αψιδωτά κτίσματα φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν σε περισσότερες από μία φάσεις, στα ορθογώνια κτίσματα υπάρχει ένα σφραγισμένο στρώμα καταστροφής της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου. Αυτό σημαίνει ότι είτε τα κτίρια αυτά, και κυρίως το α1 δεν χρησιμοποιήθηκαν μετά από την καταστροφή της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου είτε τα ανώτερα στρώματα καταστράφηκαν λόγω νεότερων οικοδομικών επεμβάσεων⁷⁸³. Είναι όμως πιθανόν τα κτίσματα αυτά να βρίσκονταν σε κάποια περίοδο σε ταυτόχρονη χρήση καθώς φαίνεται, πως τουλάχιστον το Μέγαρο Α και τα κτίσματα α4, α5, α6 και β, ήταν σε χρήση επί περισσότερες γενεές και επιχωματώθηκαν μόνο κατά την εποχή ίδρυσης του Μεγάρου Β⁷⁸⁴.

Στον βαθμό που μπορούμε να γνωρίζουμε από τις εκθέσεις των πρώτων ανασκαφών του χώρου, πύλοι στον προϊστορικό οικισμό βρέθηκαν σε τέσσερα κτίρια: Στο μέγαρο Α, τη δυτική οικία (σχ. 11), το ελλειψοειδές κτίσμα το οποίο βρέθηκε δυτικά του ναού, στον χώρο που τώρα βρίσκεται το Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου και τέλος στο δωμάτιο β2 της οικίας β, που αποκαλύφθηκε νοτίως του ναού του Απόλλωνα.

Στη δυτική οικία βρέθηκαν είτε έξι είτε επτά πύλοι. Αρχικά οι πύλοι εντοπίστηκαν από τον Σωτηριάδη, δυτικά του ναού. Ο ανασκαφέας δεν είχε εντοπίσει το περίγραμμα του ελλειψοειδούς κτιρίου και συσχέτισε τους πύλους με τον μεγάλο βωμό τέφρας. Σύμφωνα με τον ίδιο, η συστάδα των επτά πύλων βρέθηκε κάτω από το στρώμα του «*σπιθαμιαίου τό πάχος μίγματος τῆς τέφρας και τῶν ὀστέων*». Οι πύλοι, πλην ενός που ήταν κενός και καλυμμένος με μία πλάκα, ήταν γεμάτοι με τέφρα που είχε αναμειχθεί με άνθρακες και οστάρια⁷⁸⁵. Ο

⁷⁸³ Ο Ρωμαίος αναφέρει ότι υπεράνω και μεταξύ των οικιών α1 και α3 υπήρχε τετράγωνο κτίριο των ελληνιστικών χρόνων το οποίο διέλυσε προκειμένου να ερευνησει τα βαθύτερα στρώματα, βλ. σχετικά Ρωμαίος 1915, σελ. 237- 240. Παπαποστόλου 2008, σελ. 57-58.

⁷⁸⁴ Παπαποστόλου 2008, σελ. 59.

⁷⁸⁵ Σωτηριάδης 1900, σελ. 177- 178, εικ. 3.

Ρωμαίος αργότερα διεπίστωσε ότι οι έξι και όχι επτά πίθοι βρίσκονταν στο εσωτερικό ενός ελλειψοειδούς κτίσματος, το οποίο σε μία δεύτερη οικοδομική φάση έγινε μεγαλύτερο⁷⁸⁶. Ο Ρωμαίος ωστόσο ανέφερε ότι οι πίθοι, που σώζονταν σε μικρό ύψος, περιείχαν χώμα, όμοιο με αυτό που υπήρχε και στο υπόλοιπο κτίριο και άρα χρησίμευαν για την διατήρηση στερεών ή υγρών προμηθειών των ενοίκων και όχι για τη διατήρηση της ιερής τέφρας⁷⁸⁷.

Ένας πίθος βρέθηκε εντός ελλειψοειδούς κτιρίου, το οποίο αποκαλύφθηκε ανατολικά του Αρχαιολογικού Μουσείου Θέρμου, εκεί όπου τώρα βρίσκεται το υπόστεγο των επιγραφών. Επρόκειτο για έναν οξυπυθμενο πίθο, το οξύ άκρο του οποίου ήταν βυθισμένο κατά 0,90μ. στο δάπεδο του κτιρίου. Στο κατώτερο τμήμα του πίθου ο Ρωμαίος βρήκε λευκή τέφρα και μόνο στον πυθμένα βρέθηκαν και κατάλοιπα ανθράκων. Ο Ρωμαίος πίστευε ότι σε αυτόν τον πίθο διατηρούνταν ιερή τέφρα, αν και στο κτίριο δεν απέδωσε θρησκευτική σημασία αλλά θεώρησε ότι ήταν κατοικία⁷⁸⁸.

Τέλος ένας ακόμη μικρός πίθος και ένα πιθοειδές αγγείο⁷⁸⁹, βρέθηκαν στο δωμάτιο β2 της οικίας β που ανασκάφηκε νοτίως του ναού του Απόλλωνα. Ο Ρωμαίος αναφέρει ότι κατά την ανασκαφή βρήκε πλήθος οστράκων μεγάλων πιθοειδών κυρίως, χωρίς ωστόσο να δίνει περισσότερες πληροφορίες⁷⁹⁰.

Εκτός από τα πιθάρια, ο Ρωμαίος μας πληροφορεί ότι κατά την εξέταση των χωμάτων της ανασκαφής του Σωτηριάδη, τα οποία προέρχονταν από το εσωτερικό του Μεγάρου Α, βρήκε μαγειρικά σκεύη, ένα σκεύος κοίλο εσωτερικά με στόμιο που φέρει περιμετρικά σειρά οπών, τη λεγόμενη «μπογάνα», καθώς και μέρη χυτρόποδων⁷⁹¹. Επίσης ο ίδιος βρήκε στο Μέγαρο Α λαβές που θα μπορούσαν να προέρχονται από κρατήρες⁷⁹² και συντρίμματα μεγάλων υδριών⁷⁹³.

---

⁷⁸⁶ Ρωμαίος 1915, σελ. 228.

⁷⁸⁷ Ρωμαίος 1915, σελ. 242,251.

⁷⁸⁸ Ρωμαίος 1915, σελ. 229, 251.

⁷⁸⁹ Ρωμαίος 1915, σελ. 259-260, εικ. 23. Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι κατά τη θέρμανση των οστράκων για τη συγκόλληση του πιθοειδούς αγγείου, στην επιφάνειά τους εμφανίστηκαν ίχνη λαδιού.

⁷⁹⁰ Ρωμαίος 1915, σελ. 253.

⁷⁹¹ Ρωμαίος 1915, σελ. 234-235. Οι μπογάνες, ήταν σε χρήση κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του Ρωμαίου στον Θέρμο και χρησιμοποιούνταν για το ψήσιμο μικρών άρτων ή γλυκυσμάτων. Κάποια τμήματα των αγγείων αυτών είχε φυλάξει ο ίδιος ο Σωτηριάδης και ένας εκ των φυλάκων του χώρου.

⁷⁹² Ρωμαίος 1915, σελ. 257.

Σημειώνουμε εδώ ότι πιθανολογείται η προέλευση από το Μέγαρο Α ενός κυπέλλου με γραπτή διακόσμηση, το οποίο χρονολογείται στην Εποχή του Σιδήρου⁷⁹⁴.

Δεδομένου του σχήματος αλλά και του μεγέθους του Μεγάρου Α, θα περίμενε κανείς να βρεθούν στο εσωτερικό του και αντικείμενα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ιδιαίτερα ή πολύτιμα. Όμως το κωνικό ρυτό και ο αμφορέας με τη γεφυρόστομη προχοή που ανήκουν στη μυκηναϊκή παράδοση, προέρχονται από το κτίριο α1⁷⁹⁵ ενώ τα θραύσματα ενός μυκηναϊκού αμφορέα βρέθηκαν στο κτίριο α4⁷⁹⁶. Το ρυτό και ο αμφορέας με την πρόχυση διακοσμούνται με διπλούς πελέκεις και η ποιότητα κατασκευής τους απαντά μόνο σε σημαντικές μυκηναϊκές θέσεις. Και τα τρία αγγεία που αναφέρθηκαν χρονολογούνται στην ΥΕΙΙΑ περίοδο⁷⁹⁷.

Το κτίριο στο οποίο έχει βρεθεί η μεγαλύτερη ποσότητα κεραμικής είναι το κτίριο α1⁷⁹⁸. Εκτός από το ρυτό και τον αμφορέα με πρόχυση⁷⁹⁹ που αναφέραμε παραπάνω, στο κτίριο α1 βρέθηκαν μία μπογιάνα⁸⁰⁰, τρεις χυτρόποδες⁸⁰¹, λαβές κυλίκων⁸⁰², μία υδρία που συγκολλήθηκε από όστρακα που βρέθηκαν επί του δαπέδου της καθώς και όστρακα και άλλων αγγείων του ίδιου τύπου⁸⁰³, ένα προχοΐδιο⁸⁰⁴, ένας αμαυρόχρωμος αμφορέας⁸⁰⁵, ένα επίσης αμαυρόχρωμο τετράωτο αγγείο⁸⁰⁶, ένα αγγείο με πλάγια λαβή καθώς και μεγάλα τεμάχια δύο ακόμη αγγείων του ίδιου τύπου⁸⁰⁷ και ένα μεγάλο μονόχρωμο

---

⁷⁹³ Ρωμαίος 1915, σελ. 259.

⁷⁹⁴ Ρωμαίος 1915, σελ. 234, 235, 257, 259 και 264, εικ. 31,β. Παπαποστόλου 2008, σελ. 174, πίν. 96α.

⁷⁹⁵ Ρωμαίος 1915, σελ. 267, εικ. 35. Πρόκειται για τα αγγεία με αρ. ευρετηρίου Μουσείου Θέρμου Π623 και Π624.

⁷⁹⁶ Ρωμαίος 1915, σελ. 268, εικ. 36.

⁷⁹⁷ Wardle & Wardle 2003, σελ. 149-150 και Παπαποστόλου 2008, σελ. 178, εικ. 56 και 57.

⁷⁹⁸ Επισημαίνεται ότι στο κτίριο α1 βρέθηκαν τρεις συνολικά εστίες βλ. σχετικά Ρωμαίος 1915, σελ. 240.

⁷⁹⁹ Τα αγγεία βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου και έχουν αριθμούς ευρετηρίου Π623 και Π624 αντίστοιχα. Βλ. σχετικά Ρωμαίος 1915, σελ. 267, εικ. 35, Wardle & Wardle 1999, σελ. 148, εικ. 2. Παπαποστόλου 2008, σελ. 178, εικ. 56 και 57.

⁸⁰⁰ Ρωμαίος 1915, σελ. 234, εικ. 4.

⁸⁰¹ Οι χυτρόποδες βρέθηκαν επι του δαπέδου της οικίας βλ. σχετικά Ρωμαίος 1915, σελ. 235.

⁸⁰² Δεν αναφέρεται ο ακριβής αριθμός των λαβών. Βλ. σχετικά Ρωμαίος 1915, σελ. 258.

⁸⁰³ Ρωμαίος 1915, σελ. 263, εικ. 30.

⁸⁰⁴ Ρωμαίος 1915, σελ. 262, εικ. 27.

⁸⁰⁵ Ρωμαίος 1915, σελ. 266, εικ. 32.

⁸⁰⁶ Ρωμαίος 1915, σελ. 266, εικ. 33.

⁸⁰⁷ Ρωμαίος 1915, σελ. 259 και εικ. 21.

αγγείο⁸⁰⁸. Τέλος από τον χώρο του α1 συγκεντρώθηκαν πολλά κύπελλα τύπου Βαφειού, τα οποία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΑ περίοδο⁸⁰⁹ καθώς και πολλά θραύσματα αμαυρόχρωμων αγγείων⁸¹⁰.

Στο αμέσως νοτιότερο του α1 κτίσματος, στο κτίριο α2, βρέθηκαν πολλά κύπελλα τύπου Βαφειού, μία μικρή κύλικα καθώς και λαβές μεγάλων κυλίκων⁸¹¹, θραύσματα κύλικας "ιδιαζόντως είργασμένης"⁸¹², μία υδρία⁸¹³, θραύσματα μεγάλου μονόχρωμου αγγείου, μέρη σκύφων με κάθετες λαβές και λίγα αμαυρόχρωμα αγγεία⁸¹⁴. Από το κτίριο α3, το οποίο γειτνιάζει με το α2, προέρχονται 17 χαυλιόδοντες, κύλικες, αμφορείς, ένας κάνθαρος, ένας σκύφος και πολλά κύπελλα τύπου Βαφειού⁸¹⁵. Επίσης ο Ρωμαίος ανέφερε ότι ο μαστοειδής κύαθος και άλλα ποτήρια απαντούσαν «πολλάκις»⁸¹⁶.

Για τα κτίσματα α4, α5 και α6 δεν έχουμε πολλές πληροφορίες. Στο εσωτερικό του κτιρίου α4 γνωρίζουμε ότι βρέθηκαν δύο μονόχρωμοι κρατήρες⁸¹⁷ ενώ στα καμπυλόσχημα κτίσματα α5 και α6 ο Ρωμαίος αναφέρει ότι βρήκε όστρακα αγγείων, κυρίως κυλίκων, που μπορούν να χρονολογηθούν στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, χωρίς ωστόσο να λείπουν και ορισμένα όστρακα που μπορούν να αποδοθούν στην ΥΕ ΙΑ περίοδο⁸¹⁸.

Όσον αφορά στο κτίριο που βρίσκεται νοτίως του Ναού του Απόλλωνα, το κτίριο β, ο Ρωμαίος μας πληροφορεί ότι εκτός από τον πίθο που βρήκε στο δωμάτιο β2, εντόπισε και 5 μονόχρωμους κρατήρες⁸¹⁹, μία μεγάλη κύλικα⁸²⁰, δύο

---

⁸⁰⁸ Τα όστρακα από τα οποία συγκολλήθηκε το αγγείο βρέθηκαν τόσο στην οικία α1 όσο και στην οικία α2. Ο Ρωμαίος εικάζει ότι το αγγείο έσπασε πριν από την καταστροφή της οικίας α1 βλ σχετικά Ρωμαίος 1915, σελ 259 και εικ 19.

⁸⁰⁹ Η μελέτη της κεραμικής του Θέρμου εκπονείται από τον καθηγητή Keneth Wardle. Βλ. σχετικά Ρωμαίος 1915,σελ. 268 και εικ. 37. Mountjoy 1999, σελ. 797-800. Wardle & Wardle 1999, σελ. 150, εικ. 2. Παπαποστολου 2008, σελ. 178 και σημ. 376 στην ίδια σελίδα.

⁸¹⁰ Ρωμαίος 1915, σελ. 265-266.

⁸¹¹ Ρωμαίος 1915, σελ. 258. Πρόκειται για λαβές του τύπου που εικονίζεται στην εικ. 17 της ίδιας σελίδας.

⁸¹² Ρωμαίος 1915, σελ. 258. Πρόκειται για μία κύλικα που εξωτερικά φέρει παχύ μελανό επίχρισμα το οποίο έχει λειανθεί μέσω τριβής.

⁸¹³ Ρωμαίος 1915, σελ. 258-259, εικ. 18.

⁸¹⁴ Ρωμαίος 1915, σελ. 268, εικ. 35, 258, 259, 262,263,265-266.

⁸¹⁵ Ρωμαίος 1915, σελ. 241, 258, 259,262-263, 265-266, 268, εικ. 34

⁸¹⁶ Ρωμαίος 1915, σελ. 262.

⁸¹⁷ Ρωμαίος 1915, σελ. 257.

⁸¹⁸ Ρωμαίος 1915, σελ. 238. Παπαποστόλου 2003α, σελ. 137.

⁸¹⁹ Ρωμαίος 1915, σελ. 257.

⁸²⁰ Ρωμαίος 1915, σελ. 258.

κρατηρίδια με 2 λαβές⁸²¹, έναν σκύφο με κάθετες λαβές και ίσως έναν δεύτερο καθώς και μέρη όμοιων σκύφων⁸²².

Συμπληρωματικά αναφέρουμε την παρουσία δύο κρατήρων της ΥΕΙΠΓ, ο ένας με διακόσμηση πολεμιστών⁸²³ και ο άλλος με διακόσμηση πτηνών, η αξία των οποίων έγκειται στη μαρτυρία που μας παρέχουν για την ύπαρξη αγγείων πολύ καλής ποιότητας στον Θέρμο κατά την περίοδο αυτή⁸²⁴, καθώς δεν γνωρίζουμε τα σημεία εύρεσής τους.

Παρά τις πληροφορίες αυτές, η κατάσταση παραμένει συγκεχυμένη καθώς αγνοούμε σημαντικά στοιχεία που αφορούν στην ανασκαφή αλλά και στις φάσεις του Μεγάρου Α, ενώ από τα κτίσματα α1 και α3 λείπουν οι μεταγενέστερες της ΥΕΙΑ περιόδου φάσεις. Είναι σαφές ότι το μόνο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Μεγάρου Α είναι το μέγεθός του. Τα αντικείμενα που βρέθηκαν στο εσωτερικό του μόνο ιδιαίτερα και πολύτιμα δεν μπορούν να χαρακτηριστούν. Ακόμη και το κράνος από χαυλιόδοντες κάπρου βρέθηκε στο κτίριο α3, στη βόρεια πλευρά μέσα στην τέφρα της εστίας⁸²⁵. Άρα θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί για τον χαρακτηρισμό του Μεγάρου Α ως οικίας αρχηγού ή σημαίνοντος προσώπου. Τα πολύτιμα και ιδιαίτερα αντικείμενα που βρέθηκαν στα παρακείμενα κτίρια α1, α3 και α4 δείχνουν ότι και εκεί θα μπορούσαν να μένουν μέλη της «αριστοκρατίας»⁸²⁶. Είναι όμως παράξενο, από όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, το γεγονός ότι στα κτίρια αυτά δεν βρέθηκαν πίθοι. Για παράδειγμα που αποθηκεύονταν οι προμήθειες των ενοίκων του κτιρίου α1, στο εσωτερικό του οποίου, ο ανασκαφέας είχε εντοπίσει τρεις εστίες και άφθονη μελανή τέφρα και χυτρώποδες στην κεντρική εστία⁸²⁷;

Μία ακόμη σκέψη που θα μπορούσαμε να κάνουμε είναι μήπως έχουμε στον Θέρμο ένα πρώιμο παράδειγμα των ομηρικών *θαλάμων*: μήπως δηλαδή στο Μέγαρο Α ο αρχηγός εκτελούσε τα διοικητικά του καθήκοντα και δέχονταν τους

---

⁸²¹ Ρωμαίος 1915, σελ. 259.

⁸²² Ρωμαίος 1915, σελ. 262-63, εικ. 28 και 29.

⁸²³ Για την ανάλυση του κρατήρα των πολεμιστών βλ. και Moschos 2009, σελ. 360-361.

⁸²⁴ Wardle & Wardle 1999, σελ. 150, εικ. 3. Παπαποστόλου 2008, σελ. 178, 181, εικ. 58α-β και 6α-β.

⁸²⁵ Ρωμαίος 1915, σελ. 241. Παπαποστόλου 2008, σελ. 181 και εικ. 61.

⁸²⁶ Στην Αχαΐα ανιχνεύεται η ύπαρξη «αριστοκρατικής» τάξης ήδη από την ΥΕΙΠΒ. Moschos 2009, σελ. 350.

επίσημους επισκέπτες του ενώ οι χώροι διαβίωσης ήταν τα παρακείμενα κτίρια α1, α2 και α3⁸²⁸. Στην περίπτωση αυτή οι πίθοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι επιδείκνυαν την παραγωγή του αρχηγού που προέρχεται από τα κοπάδια του και τις καλλιέργειές του, ενισχύοντας έτσι το γόητρο και την δύναμή του⁸²⁹.

Από τη μελέτη των στοιχείων που έχουμε στη διάθεσή μας, διαπιστώνουμε ότι πίθοι βρέθηκαν σε κτίσματα του δυτικού τμήματος του οικισμού και στη νότια οικία (οικία β). Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικισμού, από όσα μπορούμε να γνωρίζουμε, δεν βρέθηκε κανένα θραύσμα πίθου. Υπενθυμίζουμε ότι τα πιθάρια της προϊστορικής περιόδου που ήταν σε χρήση κατά τη διάρκεια λειτουργίας του Μεγάρου Β και της μεταγενέστερης εστίας⁸³⁰, εντοπίστηκαν δυτικά αυτών. Ωστόσο δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εάν αυτά τα πιθάρια βρίσκονταν στο εσωτερικό οικιών ή απλά υπήρχαν στον χώρο.

Τα κτίσματα του οικισμού του Θέρμου προφανώς χρησιμοποιήθηκαν ως κατοικίες και όχι ως λατρευτικά κτίσματα. Το γεγονός ότι δεν εντοπίστηκαν σε όλα τα κτίσματα αποθηκευτικά αγγεία μας παραξενεύει, καθώς δημιουργούνται ερωτήματα σχετικά με τη διατήρηση των προμηθειών των κατοίκων. Μία πιθανή απάντηση θα ήταν ότι οι προμήθειες διατηρούνταν σε δοχεία από φθαρτό υλικό, όπως για παράδειγμα σε ψάθινα καλάθια⁸³¹. Είναι όμως επίσης δυνατό οι πρώτοι ανασκαφείς να μην αντιλήφθηκαν τα όστρακα που προέρχονταν από πίθους και έτσι δεν έκαναν καμία αναφορά σε αυτά.

Μελέτες, ωστόσο, που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια δείχνουν ότι το φαινόμενο αυτό δεν παρατηρείται μόνο στον Θέρμο αλλά μάλλον αποτελεί χαρακτηριστικό των κοινωνιών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Βέβαια οι περισσότερες σχετικές μελέτες αφορούν στην Κρήτη αλλά τα τελευταία χρόνια οι

---

⁸²⁷ Ρωμαίος 1915, σελ. 240.

⁸²⁸ Κάτι αντίστοιχο προτείνει ο Παπαποστόλου για το Μέγαρο Β, βλ. Παπαποστόλου 2008, σελ. 187. Παπαποστόλου 2010α, σελ. 11.

⁸²⁹ Morgan 1990, σελ. 76. Η Morgan θεωρεί ότι η παρουσία πίθων σε κτίσμα που έχει ερμηνευτεί ως οικία αρχηγού στα Νιχώρια θα μπορούσε να δείχνει ότι ο αρχηγός είχε τον έλεγχο της πλεονάζουσας παραγωγής την οποία διένειμε σε περιόδους κρίσης. Εναλλακτικά η παρουσία πίθων πιθανόν να αντανάκλα την ικανότητα του αρχηγού να υποστηρίζει κάποιους τεχνίτες ή κάποιες ομάδες του πληθυσμού που ήταν εν μέρει εξαρτώμενες από αυτόν.

⁸³⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 35-36.

⁸³¹ Μαργωμένου – Ανδρέου – Κωτσάκης 2004, σελ. 157. Christakis 2008, σελ. 12-13.

επιστήμονες έχουν αρχίσει να μελετούν κατάλοιπα και από την ηπειρωτική Ελλάδα⁸³².

Ο Χριστάκης, μελετώντας τις πρακτικές αποθήκευσης στην Κρήτη της Νεοανακτορικής περιόδου, διεπίστωσε ότι τα περισσότερα οικιακά σύνολα δεν έχουν αποθηκευτικά αγγεία⁸³³. Στις περιπτώσεις που υπήρχαν πίθοι παρατηρήθηκε ότι συνοδεύονταν από μεταγγιστικά αγγεία ή μικρότερα αποθηκευτικά αγγεία όπως αμφορείς, υδρίες, στάμνοι κ.ά.⁸³⁴. Σε όλα τα δείγματα που εξετάζει, οι πίθοι είχαν τοποθετηθεί κατά μήκος των τοίχων ή στις γωνίες των δωματίων, ενώ οι πίθοι του τύπου αποθήκευσης IV συχνά τοποθετούνταν επάνω σε πλάκες⁸³⁵.

Το στοιχείο που πολλές φορές παραβλέπεται είναι το γεγονός ότι μαζί με τα πιθάρια ο Σωτηριάδης στο Μεγαρο Α βρήκε και αμφορείς. Αν θεωρηθεί ότι τα πιθάρια και οι αμφορείς ανήκουν στην τελευταία φάση χρήσης του Μεγάλου Α και σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τόσο στα κτίρια α5 και α6 όσο και σε στρωματογραφικές τομές που έγιναν υπό τον δυτικό τοίχο του Μεγάλου Β εντοπίστηκαν θραύσματα κυλίκων που χρονολογούνται στην τελευταία αυτή φάση του οικισμού, την ΥΕ III Β και Γ περίοδο⁸³⁶ δηλαδή, τότε είναι πιθανόν τα πιθάρια αυτά να μην ήταν λατρευτικά αλλά χρηστικά⁸³⁷. Η πληροφορία του Σωτηριάδη ότι οι πίθοι ήταν «μικροί»⁸³⁸, «πλατυκοιλότατοι και στενόστομοι»⁸³⁹ καθιστά πιθανό το γεγονός να προορίζονταν για την αποθήκευση υγρών και όχι στερεών τροφών⁸⁴⁰. Αν η παρατήρηση αυτή είναι σωστή τότε μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα η παρουσία των αμφορέων στον ίδιο χώρο με τους πίθους.

---

⁸³² Ενδεικτικά αναφέρεται η μελέτη της Μαργωμένου για το θέμα της αποθήκευσης στη Βόρεια Ελλάδα βλ. σχετικά Margomenou 2008.

⁸³³ Christakis 2008, σελ. 109.

⁸³⁴ Christakis 2008, σελ. 110-112.

⁸³⁵ Christakis 2008, σελ. 110-112.

⁸³⁶ Παπαποστόλου 2003α, σελ. 137-138.

⁸³⁷ Ο Ρωμαίος που συγκέντρωσε μεγάλη ποσότητα κεραμικής από τα χώματα της ανασκαφής του Σωτηριάδη, θεωρεί ότι το Μέγαρο Α χρησίμευσε ως κατοικία βλ. σχετικά Ρωμαίος 1915, σελ. 234. Για πιθάρια σε μυκηναϊκές οικίες βλ. και Whittaker 1997, σελ. 125-126.

⁸³⁸ Σωτηριάδης 1909, σελ. 19.

⁸³⁹ Σωτηριάδης 1909, σελ. 12.

⁸⁴⁰ Dor, Jannoray & van Effentere 1960, σελ. 84, σημ. 6, πίν. XXXVIII, πίθος αρ. 17 της ΥΕIα περιόδου. Βλ. επίσης την παρατήρηση του Ρωμαίου (1915, σελ. 259-260 και εικ. 23) αναφορικά προς το πιθοειδές αγγείο της οικίας β2, το οποίο έχει επίσης στενό στόμιο. Ο πίθος που εικονίζεται πίσω από τον σπασμένο πίθο στην φωτογραφία της ανασκαφής του Σωτηριάδη (βλ. Παπαποστόλου 2008, σελ. 172, εικ. 52), μοιάζει, όσο βέβαια μπορεί κανείς να κρίνει από μια φωτογραφία τέτοιου είδους, με τον πίθο από την Κίρρα με αρ. ευρετηρίου 6260 βλ. σχετικά Dor, Jannoray & van Effentere 1960 πίν. XXXVI (αγγείο αρ. 15 της ΥΕIα περιόδου).

Η φωτογραφία από την ανασκαφή του Μεγάρου Α από τον Σωτηριάδη, την οποία δημοσίευσε ο Παπαποστόλου, δείχνει καθαρά ότι το πρώτο πιθάρι είναι σπασμένο, ενώ το δεύτερο που διακρίνεται πίσω από αυτό, είναι εμφανώς ραγισμένο. Το ερώτημα που γεννάται είναι πώς ο Σωτηριάδης έκανε λόγο για πιθάρια γεμάτα με στάχτη, αφού και στις δύο περιπτώσεις είναι δυνατό να έχουν παρεισφρήσει χώματα στο εσωτερικό των αγγείων. Δεδομένου μάλιστα ότι ο χώρος, λόγω της συνεχούς χρήσης του, διαστρωνόταν συνέχεια⁸⁴¹ και η μεταγενέστερη εστία της τέφρας βρισκόταν σε μικρή απόσταση από το σημείο όπου αποκαλύφθηκαν οι πίθοι, δεν θα ήταν παράτολμο να σκεφτεί κανείς ότι η στάχτη παρεισέφρησε στο εσωτερικό των πύθων ακριβώς κατά τις προαναφερθείσες εργασίες διάσρωσης.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι εκτός από τους ανεστραμμένους πύθους και τον χρυσό τέττιγα, από το Μέγαρο Α δεν προέρχεται κανένα άλλο πολύτιμο αντικείμενο, όπως θα περίμενε κανείς, αφού θεωρείται οικία του αρχηγού του οικισμού⁸⁴².

Αντίθετα από τις οικίες α1, και α3 προέρχονται τα πιο γνωστά πολύτιμα αντικείμενα, δηλαδή το κωνικό ρυτό⁸⁴³ και ο αμφορέας με γεφυρόστομη προχοή⁸⁴⁴ που διακοσμούνται με διπλούς πελέκεις, καθώς και οι χαυλιόδοντες του κράνους⁸⁴⁵. Ένα γραπτό όστρακο από την κοιλιά αμφορέα με γεφυρόστομη

---

⁸⁴¹ Επίσης αμέσως ανατολικά του Μεγάρου Α, στην περιοχή των κτιρίων α1, α2 και α3 υπήρχε κτίριο των ελληνιστικών χρόνων το οποίο καθαιρέθηκε από τον Ρωμαίο, προκειμένου να ανασκάψει τον προϊστορικό οικισμό. Βλ. σχετικά Ρωμαίος 1915, σελ. 238. Παπαποστόλου 2003α, σελ. 137. Υπενθυμίζεται επίσης και το ενδεχόμενο να προέρχεται από το Μέγαρο Α ένα κύπελλο της Εποχής του Σιδήρου, στοιχείο που δηλώνει ότι οι επιχώσεις είχαν, σε κάποιο βαθμό έστω, διαταραχθεί. Για το κύπελλο βλ. σχετικά Ρωμαίος 1915, σελ. 234, 235, 257, 259 και 264, εικ. 31, β και Παπαποστόλου 2008, σελ 58-59.

⁸⁴² Mazarakis Ainian 1997, σελ. 271. Στην Ασίνη της ΜΕ περιόδου, παρατηρείται κάτι αντίστοιχο: τα μεγάλα κτίρια, δεν έχουν περισσότερα πολύτιμα ή εξωτικά αντικείμενα σε σύγκριση με τα υπόλοιπα κτίρια. Βλ. σχετικά Voutsaki 2010, σελ. 774-775, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸⁴³ ΜΘ.: 623, Ρωμαίος 1915, σελ. 267, εικ. 35. Furumark 1972, σελ. 67, εικ. 20 τύπος 202. Mountjoy 1999, σελ. 799, αρ. 3, εικ. 319 (χρονολογία: ΥΕΙΙΑ). Wardle & Wardle 2003, σελ. 150. Παπαποστόλου 2008, σελ. 178 και εικ. 56. και σελ. 72-73. Ρυτά βρέθηκαν σε σημαντικά μυκηναϊκά ιερά βλ. σχετικά Whittaker 1997, σελ. 145 και σημ. 8

⁸⁴⁴ ΜΘ.: 624. Ρωμαίος 1915, σελ. 267, εικ. 35. Wardle & Wardle 2003, σελ. 150. Παπαποστόλου 2008, σελ. 178 και εικ. 57. Furumark 1972, σελ. 22, εικ. 3 αρ. 100. Mountjoy 1999, σελ. 799, αρ. 1, εικ. 319 (χρονολογία: ΥΕΙΙΑ).

⁸⁴⁵ Τα 17 τεμάχια χαυλιόδοντων βρέθηκαν μέσα στην τέφρα της εστίας, Ρωμαίος 1915, σελ. 241. Παπαποστόλου 2008, σελ. 181, εικ. 61.

προχολή βρέθηκε στην οικία αβ⁸⁴⁶. Τα αντικείμενα αυτά ανήκουν βέβαια στο σφραγισμένο σύνολο της ΥΕΙΑ περιόδου και όχι στην ΥΕΙΒ-Γ, η οποία είναι και η τελική φάση του προϊστορικού οικισμού και του Μεγάρου Α. Τα αγγεία θεωρούνται εξαιρετικής ποιότητας και μπορούν να συγκριθούν με εκείνα που προέρχονται από τα μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα⁸⁴⁷. Σημειώνεται και η δυτική οικία, από την οποία πιθανόν να προέρχονται οι δύο χάλκινες αιχμές δοράτων **48** (εικ. 43, πίν.5) και **49** (εικ. 44, πίν. 5) που ίσως να χρονολογούνται στην ΥΕΙΑ περίοδο.

Η εικόνα που σχηματίζεται έστω και αχνά, ταιριάζει με εκείνη που γνωρίζουμε από άλλες μυκηναϊκές εγκαταστάσεις, όπου μαρτυρείται θρησκευτική λατρεία⁸⁴⁸: τα περισσότερα από τα αγγεία που έχουν βρεθεί και μπορούν να χρονολογηθούν στην ΥΕ περίοδο είναι πόσης και μίξης, είτε πρόκειται για τα κύπελλα τύπου Βαφειού της ΥΕΙΑ περιόδου είτε για τις κύλικες και τους κρατήρες της ΥΕ ΙΙΑ2⁸⁴⁹ και ΥΕ ΙΙΒ-Γ περιόδου⁸⁵⁰. Οι υδρίες και οι αμφορείς και ίσως και οι ίδιοι οι ανεστραμμένοι πίθοι του Μεγάρου Α πιθανόν να χρησιμοποιούνταν στις σπονδές που έκαναν οι κάτοικοι του οικισμού⁸⁵¹ ή αποτελούν ενδείξεις για την τέλεση λατρευτικών γευμάτων⁸⁵².

Η τελευταία υπόθεση είναι πολύ πιθανή, καθώς ο αριθμός των αγγείων πόσεως που έχουν βρεθεί στον προϊστορικό οικισμό, καταδεικνύει ότι εκεί λάμβαναν χώρα τελετουργικά γεύματα που είχαν ως κύριο συστατικό τους την

---

⁸⁴⁶ Ρωμαίος 1916, σελ. 184, εικ. 6 κάτω δεξιά όστρακο. Mountjoy 1999, σελ. 799, αρ. 2, εικ. 319 (χρονολογία: ΥΕΙΑ).

⁸⁴⁷ Wardle & Wardle 2003, σελ. 150. Ο αποσπασματικά σωζόμενος αμφορέας του κτιρίου α4, που χαρακτηρίστηκε από τον Ρωμαίο ως «κρητομυκηναϊκός» (βλ. σχετικά Ρωμαίος 1915, σελ. 268, εικ. 36) ανήκει στην αμαυρόχρωμη κεραμική ΜΕ παράδοσης, βλ. σχετικά, Wardle & Wardle 2003, σελ. 149. Παπαποστόλου 2008, σελ. 152.

⁸⁴⁸ Παπαποστόλου 2008, σελ. 178, 181 όπου αναλύεται η διττή χρήση των αντικειμένων: σε σπονδές και άλλες τελετουργίες αλλά και σε αξαιρετικές στιγμές στην ιδιωτική ζωή.

⁸⁴⁹ Για τις κύλικες Mountjoy 1999, σελ. 804, αρ. 31, εικ. 320. Wardle 1972, εικ. 50, αρ. 148-152. Για τους κρατήρες με τα πουλιά και τους πολεμιστές βλ. Mountjoy 1999, σελ. 804. Wardle 1972, εικ. 47 αρ. 130. Wardle & Wardle 2003, σελ. 150, εικ. 3. Παπαποστόλου 2008, σελ. 178-181, εικ. 58α-β και 60α-β.

⁸⁵⁰ Παπαποστόλου 2008, σελ. 178, πίν. 100α-β.

⁸⁵¹ Whittaker 1997, σελ. 146-147. Hägg 1990.

⁸⁵² Μνημονεύουμε την περίπτωση του Μεγάρου 317 της Πολιόχνης, όπου στο εσωτερικό του βρέθηκαν 3 μεγάλοι πίθοι, αγγεία πόσεως και μεταγγίσεως, ενώ στη ΝΔ γωνία του Μεγάρου βρέθηκε χώμα ανακατεμένο με στάχτες. Ο χαρακτήρας του κτιρίου θεωρήθηκε δημόσιος και χρησίμευε για κοινοτικές συναθροίσεις ή λατρευτικούς σκοπούς. Βλ σχετικά Cultaro 2007, σελ. 59-61.

πόση (drinking rituals)⁸⁵³. Τα γεύματα αυτά δεν ήταν άγνωστα στο Μυκηναϊκό κόσμο, αλλά αντιθέτως ήταν ευρέως διαδεδομένα και φαίνεται πως κατά τη διάρκειά τους χρησιμοποιούνταν συγκεκριμένα σχήματα αγγείων. Κατά την ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙΑ περίοδο χρησιμοποιούνταν τα κύπελλα τύπου Βαφειού καθώς και άλλα αβαθή κύπελλα, ενώ αργότερα, κατά την ΥΕΙΙΙΑ περίοδο, ξεκινά η αντικατάσταση των κυπέλλων από τις κύλικες⁸⁵⁴. Αγγεία πόσεως της ΥΕΙΙΑ/ πρώιμης ΥΕΙΙΙΑ περιόδου, βρέθηκαν και στη νησίδα Μήτρου Τραγάνας. Μαζί με τα αγγεία πόσης βρέθηκαν μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία καθώς και αγγεία μίξεως. Πολλά αγγεία ήταν μυκηναϊκές, αιγηνίτικες και ίσως κυκλαδικές εισαγωγές. Είχαν χρησιμοποιηθεί σε τελετουργικά γεύματα και τελετουργίες πόσης από τα μέλη μιας ανερχόμενης ανώτερης τάξης (ελίτ), η οποία με την επίδειξη των πολύτιμων αυτών αντικειμένων αποδείκνυε την ανώτερη κοινωνική της θέση⁸⁵⁵.

Τα οστά που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των νεότερων ανασκαφών στον Θέρμο ενισχύουν αυτή την πρόταση. Τα κατάλοιπα που χρονολογούνται στην ΥΕΙΙΙ περίοδο προέρχονται στη συντριπτική τους πλειονότητα από αιγοειδή, ενώ υπάρχουν ακόμα οστά από βοειδή, χοίρους, ελάφια και έναν λαγό⁸⁵⁶. Όλα φέρουν ίχνη κοπής και φαίνεται πως αποτελούν κατάλοιπα γευμάτων. Κάποια έφεραν και ίχνη από δόντια σκύλων ενώ όσα ήταν καμένα αποδείχτηκε ότι ρίχτηκαν στη φωτιά μετά από την κατανάλωση του κρέατος (απόρριψη σε εστία ή λόγω πυρκαγιάς;)⁸⁵⁷.

Παρόμοιες τελετουργίες που περιελάμβαναν κατανάλωση φαγητού και ποτού, όπως δείχνουν τα ανασκαφικά δεδομένα, λάμβαναν χώρα και στο Καλαπόδι κατά την ΥΕΙΙΙΓ περίοδο. Εκεί βέβαια τα τεκμήρια λατρείας θεότητας είναι σαφή, καθώς υπάρχει ναός, βωμός και αρκετά αναθήματα. Τα σκελετικά κατάλοιπα ζώων και τα όστρακα από κύπελλα, φιάλες, κύλικες και κρατήρες αποτελούν σημαντικές μαρτυρίες για την τέλεση γευμάτων. Επιπλέον στη ΒΑ περιοχή του ιερού βρέθηκαν θραύσματα πίθων που είχαν χρησιμοποιηθεί για την

---

⁸⁵³ Wright 2004, σελ. 137.

⁸⁵⁴ Wright 2004, σελ. 145.

⁸⁵⁵ Vitale 2012, σελ. 1147-1148.

⁸⁵⁶ Gardeisen 2008, σελ. 308-310.

⁸⁵⁷ Gardeisen 2008, σελ. 306.

αποθήκευση οσπρίων και σιτηρών, οργανικά κατάλοιπα των οποίων βρέθηκαν στις αφαιρούμενες επιχώσεις, μυλόπετρες και χονδροειδής χρηστική κεραμική⁸⁵⁸.

Όσον αφορά στον χαρακτήρα του Μεγάρου Α, λίγα μπορούμε να πούμε δεδομένου ότι μας λείπουν τα ανασκαφικά δεδομένα. Βάσει των ευρημάτων του, η χρήση του ως οικία, μπορεί να θεωρηθεί πιθανή⁸⁵⁹. Η παρουσία εξάλλου στο εσωτερικό του αγγείων φύλαξης υγρών τροφίμων επίσης πρέπει να θεωρηθεί σίγουρη, καθώς εκτός από τους «στενόστομους και πλατυκοιλότατους πίθους⁸⁶⁰» και τους αμφορείς που βρήκε ο Σωτηριάδης, ο Ρωμαίος αναφέρει ότι από από το Μέγαρο Α προέρχονται συντρίμματα μεγάλα υδριών⁸⁶¹. Εκτός από το κύπελλο, το οποίο ίσως να προέρχεται από το Μέγαρο Α και είναι της Εποχής του Σιδήρου⁸⁶², δεν γνωρίζουμε εάν εκεί βρέθηκαν κύπελλα, κύλικες, μαστοειδείς κύαθοι ή άλλα αγγεία πόσεως⁸⁶³. Επίσης δεν γνωρίζουμε εάν είχε εστίες και πόσες ήταν.

Ο Παπαποστόλου υποστηρίζει ότι οι πίθοι τοποθετήθηκαν στο βόρειο τμήμα του Μεγάρου Α μετά από την καταστροφή του, είχαν λατρευτική χρήση που σχετιζόταν με χθόνιες δυνάμεις π.χ. δαίμονες και σε αυτούς διατηρούσαν τα κατάλοιπα των προσφορών. Αυτή τους όμως η χρήση δεν συνεχίστηκε κατά τον 11ο αι. π.Χ. καθώς επάνω από το Μέγαρο Α φαίνεται πως υπήρχε το σύγχρονο του Μεγάρου Β ορθογώνιο κτίριο, τη ΝΑ γωνία του οποίου όριζαν οι τοίχοι Δ-Ε⁸⁶⁴. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση της μεταγενέστερης της καταστροφής χρήσης του, εξηγείται και το γεγονός της μη εύρεσης «πολύτιμων» αντικειμένων στο εσωτερικό του Μεγάρου κατά την ανασκαφή του από τον Σωτηριάδη.

⁸⁵⁸ Niemeier 2016, σελ.10-11. Niemeier 2017, σελ. 326.

⁸⁵⁹ Ρωμαίος 1915, σελ. 234-235. Παπαποστόλου 2008, σελ. 174, σημ. 369.

⁸⁶⁰ Πίθοι έχουν βρεθεί και σε αμφοειδή κτίσματα της Μεσοελλαδικής περιόδου. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα τρία πιθοειδή αγγεία που βρέθηκαν στην εσωτερική πλευρά του νοτίου τοίχου του αμφοειδούς κτίσματος στη θέση «Κάστρο» Δ.Δ. Συκεώνος του Νομού Καρδίτσας. Σε δύο αμφοειδές κατασκευές βρέθηκαν μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία στο ανατολικό τμήμα της κατασκευής στη θέση «Παλαιόκαστρο» Δ.Δ. Πετρωτού του Δήμου Αργιθέας Νομού Καρδίτσας (βλ. Χατζηαγγελάκης 2010, σελ. 317 και σημ. 10), ενώ αποθηκευτικά αγγεία βρέθηκαν και στα αμφοειδή κτίρια Α, Β και Γ στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο Ερμητσίου (βλ. Χατζηαγγελάκης 2010, σελ. 319-320).

⁸⁶¹ Ρωμαίος 1915, σελ. 259.

⁸⁶² Παπαποστόλου 2008, σελ. 174, πίν. 96α.

⁸⁶³ Ο Ρωμαίος 1915, σελ. 262, αναφέρει ότι «πολλάκις απαντά ο μαστοειδής κύαθος και άλλα ποτήρια», χωρίς όμως να δίνει περισσότερα στοιχεία εύρεσης.

⁸⁶⁴ Paparostolou 2012, σελ. 92-94. Για τους τοίχους Δ-Ε βλ. παρακάτω σελ. 176-178.

Μέσα σε αυτό το ασαφές πλαίσιο εντάσσονται και τα μεταλλικά αντικείμενα που μπορούν να χρονολογηθούν στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Πρόκειται για ένα μαχαιράκι της ΥΕΙΑ (**89**, εικ. 67, πίν. 74), πέντε μαχαιράκια της ΥΕΙΑ-B περιόδου (**91**,εικ. 69, **94**, εικ. 72, **95**, εικ. 73, **96**, εικ. 74, **97**) και τέλος για τρία ευθύγραμμα μαχαιράκια (**90**, εικ. 68, πίν. 25, **92**, εικ. 70, **93**,εικ. 71), ένα καμπύλο μαχαιρίδιο (**99**, εικ. 77) και δύο σμίλες (**169**, εικ. 143,πίν. 25 και **170**, εικ. 144, πίν. 25) της ΥΕ III Β-Γ περιόδου. Η κατάσταση γίνεται ακόμη δυσκολότερη, καθώς δεν γνωρίζουμε τα σημεία εύρεσής τους⁸⁶⁵, ενώ οι τύποι στους οποίους ανήκουν είναι ευρέως διαδεδομένοι⁸⁶⁶. Στην ΥΕΙΑ περίοδο ανήκουν και οι δύο χάλκινες αιχμές δοράτων **48** (εικ. 43, πίν. 5) και **49** (εικ. 44, πίν. 5) που βρέθηκαν πιθανόν εντός της δυτικής οικίας⁸⁶⁷.

Τα πιο σημαντικά αντικείμενα είναι τα μαχαιρίδια και οι αιχμές δοράτων. Για τα μαχαιρίδια γνωρίζουμε ότι εκτός από την καθημερινή τους χρήση ήταν απαραίτητα και για την τέλεση θυσιών⁸⁶⁸. Ο Niemeier αποδίδει στο ξίφος που βρέθηκε σε θαλαμωτό τάφο κοντά στο ιερό του Καλαποδιού συμβολική και θρησκευτική σημασία και όχι πολεμική⁸⁶⁹.

Οι αιχμές δοράτων από την άλλη χρησιμοποιούνταν τόσο στον πόλεμο όσο και στο κυνήγι και φαίνεται πως σχετίζονται με τα οστά ελαφιών και λαγού που βρέθηκαν κατά τη μελέτη του ζωοαρχαιολογικού υλικού στον Θέρμο⁸⁷⁰.

Σημαντικά είναι τα ευρήματα του δωματίου 7 του ανακτόρου της Πύλου, που λειτουργούσε ως προθάλαμος του αρχείου του ανακτόρου, το οποίο ταυτίζεται με το Δωμάτιο 8⁸⁷¹. Εκτός από τις πινακίδες γραμμικής Β στο εν θέματι δωμάτιο, βρέθηκαν ένας πίθος με το καπάκι του, ένας σωρός καμένων οστών που προέρχονταν από τουλάχιστον 10 αγελάδες⁸⁷², 22 μικρογραφικές κύλικες, ένα

---

⁸⁶⁵ Το πιθανότερο είναι να προέρχονται από τις ανασκαφές του Σωτηριάδη, καθώς ο Ρωμαίος θα τα μνημόνευε στην περιγραφή των ανασκαφικών εργασιών του.

⁸⁶⁶ Παρόμοια είναι η κατάσταση στη Φυλακωπή της Μήλου, όπου βρέθηκαν μόνο δύο αποσπασματικά μονόστομα μαχαιρίδια που ανήκουν στον τύπο ΙΑ της Sandars. Βλ. σχετικά Renfrew et al. 1985, σελ. 313. Για τη χρήση των σμιλών αυτών βλ. σχετικά Σπυρόπουλος 1972, σελ. 146-147.

⁸⁶⁷ Βλ. παραπάνω σελ. 33-37.

⁸⁶⁸ Dietrich, 1988, σελ. 36.

⁸⁶⁹ Niemeier 2016, σελ. 8. Kilian - Dirlmeier 1990.

⁸⁷⁰ Gardeisen 2008, σελ. 308-310.

⁸⁷¹ Stocker & Davis 2004, σελ 188 και σημ. 31.

⁸⁷² Killen 1998, σελ.421.

ξίφος και μία αιχμή δόρατος⁸⁷³. Εκτός από τον πίθο και τις πινακίδες τα υπόλοιπα αντικείμενα χαρακτηρίζονται ως κατάλοιπα μιας λατρευτικής πράξης. Μάλιστα το ξίφος που βρέθηκε εκεί θεωρείται ότι θα μπορούσε να είναι εκείνο με το οποίο σφαγιάστηκαν τα ζώα, ενώ η αιχμή δόρατος, που θεωρείται ως όπλο για το κυνήγι, σχετίζεται με τα οστά ελαφιού, τα οποία βρέθηκαν σε μία άλλη απόθεση του ανακτόρου⁸⁷⁴. Σημειώνεται ότι τόσο η αιχμή δόρατος όσο και το ξίφος είναι παλαιότερα της εποχής της καταστροφής του ανακτόρου⁸⁷⁵.

Ο Killen, ερμηνεύοντας τη σειρά T των πινακίδων γραμμικής Β, που βρέθηκε στο ίδιο δωμάτιο του ανακτόρου της Πύλου, θεωρεί πως περιγράφουν τον απαραίτητο εξοπλισμό για την τέλεση γευμάτων που περιελάμβαναν την κατανάλωση σφαγίων. Θεωρεί δε ότι στην περίπτωση των πινακίδων αυτών, το γεύμα έλαβε χώρα με αφορμή τον διορισμό ενός νέου κρατικού αξιωματούχου⁸⁷⁶. Μεταξύ των πινακίδων της σειράς αυτής ιδιαίτερη θέση κατέχει η πινακίδα Ta 716 η οποία όπως φαίνεται αναφέρει τα απαραίτητα αντικείμενα για τη θυσία ζώων, μεταξύ των οποίων ο διπλός πέλεκυς και το ξίφος⁸⁷⁷.

Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του μυκηναϊκού ιερού στο Κυνόρτιο, κοντά στην Επίδαυρο. Εκεί έχει αποκαλυφθεί ένας υπαίθριος βωμός αποτελούμενος από τέφρα στην οποία υπήρχαν καμένα οστά ζώων. Εκτός από αυτά, μέσα στις στάχτες βρέθηκαν θραύσματα λίθινων αγγείων, ένα θραύσμα ρυτού από στεατίτη που διακοσμείται με σκηνή μάχης, και ένα θραύσμα που ίσως προέρχεται από ένα μεταλλικό, ζώομορφο ρυτό. Επίσης βρέθηκαν πολλά ξίφη, μαχαίριδια, αιχμές δοράτων, ένας μεγάλος διπλός πέλεκυς, καθώς και μικρότεροι, αναθηματικοί διπλοί πελέκεις. Κοντά στην περιοχή της εστίας ανασκάφθηκαν και τα κατάλοιπα αρκετών κτιρίων, τα οποία χαρακτηρίζονται ως βοηθητικά⁸⁷⁸. Η ύπαρξη πολλών αγγείων πόσεως, καταδεικνύει ότι εκεί πιθανόν λάμβαναν χώρα οινοποσίες λατρευτικού χαρακτήρα. Η Helene Whittaker θεωρεί ότι τα ευρήματα αυτά μαρτυρούν την ύπαρξη μιας πολεμικής αριστοκρατίας, οι δεσμοί και οι

⁸⁷³ Stocker & Davis 2004, σελ. 183-188.

⁸⁷⁴ Stocker & Davis 2004, σελ. 190. Για τα ελάφια και την ερμηνεία που προτείνεται βλ. αυτόθι σελ. 182-183 και σημ. 14. Βλ. επίσης Hamilakis 2003, σελ. 244.

⁸⁷⁵ Stocker & Davis 2004, σελ. 190.

⁸⁷⁶ Killen 1998, σελ. 421. Stocker & Davis 2004, σελ. 191.

⁸⁷⁷ Speciale 1998, 293-295.

⁸⁷⁸ Lambrinouidakis 2002, σελ. 214. Whittaker 2006, σελ. 181. Whittaker 2008, σελ. 96.

συμμαχίες μεταξύ των μελών της οποίας ενισχύονταν με τη συμμετοχή σε λατρευτικά δρώμενα που περιελάμβαναν οινοποσίες⁸⁷⁹.

Στον Θέρμο δεν μπορεί να υποστηριχθεί κάτι τέτοιο δεδομένου ότι μας λείπουν τα ανάλογα ευρήματα. Πέρα από τα λιγυστά ευρήματα του Μεγάρου Α, των κτιρίων α1, α2 και α3 που παρουσιάστηκαν αναλυτικά παραπάνω και τα λιγυστά χάλκινα αντικείμενα, δεν εντοπίστηκε κάτι άλλο. Ακόμη και τα κατάλοιπα των λατρευτικών δρωμένων λείπουν είτε γιατί καταστράφηκαν κατά τις πρώτες ανασκαφικές εργασίες είτε από τη συνεχή χρήση του χώρου είτε γιατί βρίσκονται κάπου αλλού⁸⁸⁰. Λείπει επίσης ο βωμός με τη στάχτη⁸⁸¹, ενώ στο σύνολο του παλαιοζωολογικού υλικού που μελετήθηκε δεν αναφέρθηκαν καμένα οστά ζώων⁸⁸². Θα πρέπει να σημειωθεί και το γεγονός ότι στον Θέρμο, εκτός κάποιων θραυσμάτων, δεν έχουν βρεθεί πλήρινα ειδώλια⁸⁸³.

Συνοψίζοντας επισημαίνουμε ότι βάσει των στοιχείων που παραθέσαμε παραπάνω δεν προκύπτει η λατρευτική χρήση του Μεγάρου Α, κατά την περίοδο της χρήσης του τουλάχιστον. Η στάχτη που βρήκε στο εσωτερικό των ανεστραμμένων πίθων ο Σωτηριάδης, θα μπορούσε να προέρχεται από τη διάσθρωση των επιχώσεων λόγω της συνεχούς χρήσης του χώρου. Τα ευρήματα τόσο του Μεγάρου Α όσο και των παρακείμενων κτισμάτων, καθώς και το παλαιοζωολογικό υλικό, δείχνουν ότι λάμβαναν χώρα γεύματα και οινοποσίες. Κατά πόσο αυτά ήταν λατρευτικά ή πραγματοποιούνταν με άλλες αφορμές, όπως κατέδειξε η μελέτη του Killen για τις πινακίδες της Πύλου, δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε. Στοιχεία για την τέλεση λατρευτικών πράξεων κατά χώρα δεν έχουμε ή είναι ελάχιστα⁸⁸⁴. Ο Παπαποστόλου υποστηρίζει ότι τα αντικείμενα αυτά θα μπορούσαν να έχουν διττή χρήση να έχουν δηλαδή χρησιμοποιηθεί σε απλά αλλά

---

⁸⁷⁹ Whittaker 2006, σελ. 182.

⁸⁸⁰ Υπάρχει και η πιθανότητα μερικά κατάλοιπα της ανοιχτόχρωμης ή μελανότερης στάχτης που είναι παλαιότερα του Μεγάρου Β, να ανήκουν στην ΥΕΠΠΓ περίοδο. Βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2008, σελ. 181.

⁸⁸¹ Ο Παπαποστόλου αναφέρεται σε σποραδικά κατάλοιπα ανοιχτόχρωμης στάχτης σε βαθύτερα στρώματα που πιθανόν ν' ανήκουν στην ΥΕΠΠΓ περίοδο. Papapostolou 2012, σελ. 99.

⁸⁸² Τα οστά που έφεραν ίχνη καύσης είχαν απορριφθεί μετά από την κατανάλωση του κρέατος στη φωτιά, βλ. παραπάνω σελ. 168.

⁸⁸³ Πρόκειται για ένα τροχήλατο πόδι ζώου και ένα κέρατο. Παπαποστόλου 2008, σελ. 181, πίν. 97 γ-δ. Papapostolou 2012, σελ. 96. Αναφέρουμε την ύπαρξη ενός χάλκινου ειδωλίου του θεού Reshef για την ανάλυση του οποίου βλ. παρακάτω σελ. 233-236.

⁸⁸⁴ Papapostolou 2010a, σελ. 7. Papapostolou 2012, σελ. 94-99.

και σε τελετουργικά γεύματα⁸⁸⁵. Το βασικό χαρακτηριστικό των μυκηναϊκών ιερών ή χώρων λατρείας, τα ειδώλια, λείπουν⁸⁸⁶ από τον Θέρμο. Ίσως ο χώρος τέλεσης της λατρείας να πρέπει να αναζητηθεί αλλού⁸⁸⁷. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ίσως η μελλοντική έρευνα θα πρέπει να εξετάσει και το ενδεχόμενο το Μέγαρο Α μαζί με τα παρακείμενα κτίσματα α1, α2, α3 και ίσως η δυτική οικία να μην ήταν οικίες ιδιωτών αλλά να χρησίμευαν ως κοινοτικά κτίρια όπου στο μεν Μέγαρο Α συναθροίζονταν οι λαμβάνοντες μέρος στα κοινοτικά γεύματα ενώ τα άλλα τέσσερα κτίρια λειτουργούσαν ως βοηθητικοί χώροι, όπου αποθηκεύονταν τα απαραίτητα για τα γεύματα αντικείμενα. Σημειώνεται ότι τα γεύματα αυτά θα μπορούσαν να λαμβάνουν χώρα τόσο στο πλακόστρωτο επάνω στο οποίο χτίστηκε το Μέγαρο Β⁸⁸⁸ όσο και στο εσωτερικό του Μεγάρου Α.

Η εξαιρετική σημασία και η σημαντική θέση που είχε στη μυκηναϊκή κοινωνία η κατανάλωση ποτού και φαγητού προκύπτει από πολλές πινακίδες της Γραμμικής Β. Αρκετές είναι εκείνες που καταγράφουν τη διοργάνωση από τα μυκηναϊκά ανάκτορα τέτοιων συναθροίσεων που είχαν ως σκοπό την κατανάλωση ποτού και φαγητού. Από αυτές αντλούμε σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την οργάνωσή τους και την προμήθεια των τροφίμων και των ποτών. Έτσι για παράδειγμα μαθαίνουμε ότι τα ζώα που χρησιμοποιούνταν ήταν οικόσιτα κατά κύριο λόγο υπήρχαν όμως και ζώα τα οποία εκτρέφονταν για αυτόν ακριβώς το σκοπό. Εκτός από το κρέας, το κρασί και άλλα βασικά είδη διατροφής σε αυτές τις τελετές πόσης και κατανάλωσης τροφής προσφέρονταν και ιδιαίτερες τροφές.

Ως χώρος τέλεσης τέτοιων πρακτικών φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν τα ίδια τα ανάκτορα, τόσο τα μινωικά όσο και τα μυκηναϊκά. Η ελεγχόμενη πρόσβαση σε αυτά μέσω εισόδων και διαδρόμων ερμηνεύτηκε ως ένδειξη ότι οι παρευρισκόμενοι σε τέτοιου είδους εκδηλώσεις ανήκαν σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και η είσοδος τους επιτρεπόταν σε συγκεκριμένους χώρους του

---

⁸⁸⁵ Papapostolou 2012, σελ. 94-96.

⁸⁸⁶ Μόνο ένα τροχήλατο πόδι ζώου και ένα κέρατο προέρχονται από ειδώλια της περιόδου που εξετάζουμε. Βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2008, σελ. 181, πιν. 97. Papapostolou 2012, σελ. 96.

⁸⁸⁷ Αναφέρονται τα κατάλοιπα ανοιχτόχρωμης στάχτης που έχει εντοπιστεί στον ορίζοντα της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου, που δεν γνωρίζουμε ωστόσο εάν σχετίζονται με λατρευτικά δρώμενα. Βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2008, σελ. 181. Papapostolou 2010a, σελ. 6-7.

⁸⁸⁸ Papapostolou 2012, σελ. 99.

παλατιού ανάλογα με την κοινωνική τους θέση⁸⁸⁹. Σε μινωικά και μυκηναϊκά ανάκτορα καθώς και σε κτίρια που σχετίζονται με ανώτερες κοινωνικές τάξεις, υπάρχουν αποθήκες και κουζίνες, που γειτνιάζουν με μεγάλα δωμάτια που ευνοούσαν τις συγκεντρώσεις ανθρώπων. Οι ευρύχωρες αυλές συχνά προορίζονταν για να φιλοξενήσουν το πλήθος των συμμετεχόντων στα γεύματα⁸⁹⁰. Η πρακτική αυτή φαίνεται ότι συνηθιζόταν και σε διάφορους οικισμούς⁸⁹¹ όπου δεν υπήρχαν ανάκτορα.

Ο Nordquist είχε προτείνει ότι οι κεντρικότεροι και πιο εκλεπτυσμένοι χώροι φιλοξενούσαν την άρχουσα τάξη, ενώ τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας θα φιλοξενούνταν είτε σε διπλανές αίθουσες είτε σε ανοικτούς αστέγαστους χώρους⁸⁹². Η Bendall⁸⁹³, μελετώντας την αρχιτεκτονική του ανακτόρου της Πύλου, προτείνει τρεις διαφορετικούς χώρους συγκέντρωσης ανάλογα με την κοινωνική θέση των συμμετεχόντων. Ίσως μια παρόμοια κατάσταση να έχουμε και στον Θέρμο, με την άρχουσα τάξη να συγκεντρωνόταν στο Μέγαρο Α⁸⁹⁴, το πλήθος στην πλακόστρωτη έκταση εξωτερικά του Μεγάρου Α, και τα παρακείμενα κτίρια α1, α2 και α3 να είχαν βοηθητικό και χρηστικό χαρακτήρα: να χρησιμοποιούνταν δηλαδή ως αποθηκευτικοί χώροι και χώροι προετοιμασίας του φαγητού. Με αυτόν τον τρόπο δικαιολογείται και η ύπαρξη τριών εστιών και χυτρόποδων στο κτίριο α1 και η αποθήκευση των κυπέλλων τύπου Βαφειού και άλλων αγγείων πόσης στα κτίρια α2 και α3.

---

⁸⁸⁹ Halstead 2012, σελ. 33-34. Βλ. επίσης Letteson & Driessen 2008, σελ.209-210.

⁸⁹⁰ Palyvou 2002, σελ. 176. Borgna 2004, σελ.137. Letteson & Driessen 2008, σελ.208. Halstead 2012, σελ.33. Μπιλίτου 2019, σελ. 24 με βιβλιογραφία.

⁸⁹¹ Halstead 2012, σελ. 34-36. Βλ. και Μέγαρο Β στο Διμήνι, Pantou 2010, σελ. 386-387.

⁸⁹² Nordquist 2008, σελ. 109. Μπιλίτου 2019, σελ. 24.

⁸⁹³ Bendall 2004, σελ. 123-124. Bendall 2008, σελ.78-79.

⁸⁹⁴ Bendall 2008, σελ. 92-93, όπου αναφέρεται στην τέλεση τέτοιων γευμάτων στο εσωτερικό του Μεγάρου της Πύλου. Ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η κάτοψη του ανακτόρου της Πύλου που η Bendall 2008, fig. 1 δημοσιεύει, με σημειωμένες τις θέσεις που λάμβαναν χώρα τέτοιου είδους γεύματα, καθώς επίσης και τους αποθηκευτικούς χώρους αγγείων πόσης.

Ύστερομυκηναϊκή έως Ύστερη Πρωτογεωμετρική περίοδος.

Κατά τον 11ο αι. π.Χ. ο οικισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, καταστρέφεται. Μέσα στον ίδιο αιώνα, κατασκευάζεται, όχι πολύ μακριά από το Μέγαρο Α, το Μέγαρο Β (σχ. 6 & 7). Το κτίριο κατασκευάστηκε εν μέρει στα ερείπια του ΥΕΠΠ οικισμού καθώς και σε χώματα φερτά που διαστρώθηκαν στο δυτικό μέρος, όπου λόγω της φυσικής κλίσης του εδάφους, ο χώρος έπρεπε να ισοπεδωθεί⁸⁹⁵.

Το Μέγαρο Β, σε σύγκριση με το προγενέστερο Μέγαρο Α, είναι ένα διαφορετικού τύπου οικοδόμημα. Πρόκειται για έναν επιμήκη κλειστό οίκο⁸⁹⁶ διαστάσεων 20,80μ. x 7,50μ. περίπου, με τρεις χώρους: προθάλαμο, κύριο δωμάτιο και οπίσθιο δωμάτιο. Η στέγη του πρέπει να ήταν ή δικλινής ή τρετρακλινής, και να είχε κατασκευαστεί από κλαδιά και πηλό. Για το δάπεδό του δεν έχουμε άλλο στοιχείο στη διάθεση μας, εκτός του ότι ακολουθούσε τη φυσική κλίση του εδάφους από Β προς Ν, και μάλλον είχε βαθμιδωτή διαμόρφωση⁸⁹⁷.

Για πρώτη φορά υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για την τέλεση λατρευτικών πράξεων. Συγκεκριμένα σ' απόσταση 1,50μ. Ν της νοτιοανατολικής γωνίας του Μεγάρου, ο Ρωμαίος είχε εντοπίσει έναν κτιστό "βόθρο θυσιών" αποτελούμενο από μία σχεδόν ορθογώνια πλάκα, διαστάσεων 0,70μ. X 0,75μ. και πάχους 0,15μ. Άλλες ορθογώνιες πλάκες τοποθετημένες επάνω της, δημιουργούσαν ένα παραλληλόγραμμο χάσμα μήκους 0,40μ., πλάτους 0,25μ. και βάθους 0,30μ.⁸⁹⁸, όπου ο Ρωμαίος βρήκε οστάρια μικρού ζώου, ίσως εριφίου, και πτηνού καθώς και άγραφα όστρακα⁸⁹⁹.

Μία παρόμοια κατασκευή, που επίσης είχε εντοπιστεί από τον Ρωμαίο⁹⁰⁰ σε επαφή με τη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου, έχει διαταραχθεί και η σημερινή εικόνα δεν συνάδει με εκείνη που περιγράφει ο Ρωμαίος⁹⁰¹.

⁸⁹⁵ Παπαποστόλου 2014, σελ. 103.

⁸⁹⁶ Βλ. Παπαποστόλου 2008, σελ. 125-127.

⁸⁹⁷ Παπαποστόλου 2014, σελ. 105-106.

⁸⁹⁸ Ρωμαίος 1915, σελ. 248. Παπαποστόλου 2008, σελ. 72.

⁸⁹⁹ Ρωμαίος 1915, σελ. 248. Παπαποστόλου 2008, σελ. 182. Παρόμοια κατασκευή έχει βρεθεί στην Καλυδώνα και το Καλαπόδι, βλ. Ραπαροστολου 2010a, σελ. 9, σημ. 11 με βιβλιογραφία.

⁹⁰⁰ Ρωμαίος 1915, σελ. 248.

⁹⁰¹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 183.

Ακόμη νοτιότερα, κάτω από τη νοτιοανατολική γωνία του στυλοβάτη, η νεότερη έρευνα αποκάλυψε δύο κυκλωτερή κατασκευάσματα διαμέτρου 0,80μ. και ύψους 0,45μ⁹⁰², που μάλλον χρησίμευαν σε βοηθητικές λειτουργίες κατά την τέλεση λατρευτικών πράξεων (σχ. 6). Ίσως να χρησιμοποιούνταν και ως *τράπεζαι* για τις αναίμακτες προσφορές ή τα σφάγια που προορίζονταν για το ιερουργούντες, τα λεγόμενα *τραπεζώματα*⁹⁰³.

Επίσης δυτικά του Μεγάρου Β εντοπίστηκαν κατάλοιπα πλακοστρώτου ενώ 0,46μ. ανατολικά του αντίστοιχου τοίχου του διατηρούνται τα κατάλοιπα αναλημματικού τοίχου⁹⁰⁴.

Τα ανασκαφικά στοιχεία ωστόσο δείχνουν ότι το Μέγαρο Β δεν ήταν το μοναδικό κτίριο της περιόδου: σύγχρονοι με αυτό είναι οι τοίχοι Δ και Ε, που αρχικά εντόπισε ο Ρωμαίος, κοντά στη βορειοδυτική γωνία του Ναού και εν μέρει επί του Μεγάρου Α⁹⁰⁵ ενώ στην ίδια εποχή φαίνεται πώς ανήκει και το υπόλοιπο άλλου κτιρίου, που είχε ανεγερθεί εν μέρει επί των ερειπίων των οικιών α4 και α3⁹⁰⁶ (σχ. 4).

Κατά τη διάρκεια των νεότερων ανασκαφών οι τοίχοι Δ και Ε επανενοπίστηκαν το 1990⁹⁰⁷ και αποκαλύφθηκαν σε όλο τους το σωζόμενο μήκος το 1997⁹⁰⁸.

Οι δύο αυτοί τοίχοι σχηματίζουν τη ΝΑ γωνία ορθογωνίου κτιρίου. Ο τοίχος Δ έχει άξονα από ανατολικά προς δυτικά και ο τοίχος Ε από βορρά προς νότο. Ο τοίχος Δ συνέχιζε και κάτω από τον δυτικό τοίχο του σηκού και μάλλον διακοπτόταν προ του ανατολικού τοίχου του Μεγάρου Α (σχ. 6 (κτίριο της εποχής του Μεγάρου Β, 9β, 10 και 11)). Η νεότερη όμως ανασκαφική έρευνα εντόπισε λίθο που πιθανότατα ανήκει σε αυτόν, στην επίχωση κάτω από τον δυτικό στυλοβάτη. Φαίνεται λοιπόν πώς ο τοίχος Δ συνέχιζε και επάνω από το Μέγαρο

---

⁹⁰² Παπαποστόλου 2008, σελ. 72-74. Για τη χρήση τους βλ. Παπαποστόλου 2008, σελ. 184-185.

⁹⁰³ Ραπαροστόλου 2010α, σελ. 8. Παπαποστόλου 2014, σελ. 108-109. Ekroth 2008, σελ. 97-98 και 104, σημ. 91. Ekroth 2008α, σελ.267-268.

⁹⁰⁴ Παπαποστόλου 2008, σελ. 74-79.

⁹⁰⁵ Ρωμαίος 1915, σελ. 242, εικ. 2.

⁹⁰⁶ Παπαποστόλου 2008, σελ. 163.

⁹⁰⁷ Παπαποστόλου 1990, σελ. 191.

⁹⁰⁸ Παπαποστόλου 1997, σελ. 140, εικ. 1,7, πίν. 77, 78α-β, εικ.79 α-β.

Α, καταστράφηκε όμως κατά τη διάρκεια των παλαιότερων ανασκαφών, πιθανώς του Σωτηριάδη⁹⁰⁹.

Επάνω από τα ερείπια των προϊστορικών οικιών α3 και α4 είχε εντοπιστεί από τον Ρωμαίο, ένα ακόμη κτίριο. Επρόκειτο μάλλον για ορθογώνιο κτίριο που διαιρούνταν σε τρία δωμάτια. Από το κτίριο αυτό σωζόταν η ΝΔ γωνία του καθώς και ένας ή δύο εγκάρσιοι τοίχοι που χώριζαν τα δωμάτια. Κάποια τμήματα αυτών των τοίχων είναι ακόμη ορατά⁹¹⁰.

Τέλος ο Ρωμαίος μνημονεύει ένα ακόμη κτίριο, το οποίο θεωρεί ότι ήταν σύγχρονο του Μεγάρου Β. Επρόκειτο για «λείψανα τοιχαρίων μετά πλακοστρώσεως⁹¹¹» που αποκαλύφθηκαν ΝΑ του Ναού, επάνω από την οικία β και κάτω από το μελανό στρώμα. Τα λείψανα αυτά δεν σώζονται πια.

Ο Μαζαράκης Αινιάν θεωρεί ότι τρία ακόμη κτιριακά κατάλοιπα που έχουν αποτυπωθεί στο σχέδιο της ανασκαφής του Σωτηριάδη από τον Λυκάκη, ανήκουν στην εποχή του Μεγάρου Β. Προκειται για τα κτίρια που ονομάζει α8, α9 και α10 (σχ. 9β και 11). Το τελευταίο θεωρεί πιθανό να ανήκει στο ίδιο κτίριο των τοίχων Δ και Ε⁹¹².

Το κτίριο α8, βρισκόταν βορείως του Μεγάρου Β. Πρόκειται για μία γωνία που σχημάτιζαν δύο τοίχοι, ο ένας με άξονα από βορρά προς νότο και ο άλλος από ανατολικά προς δυτικά. Από τους δύο αυτούς τοίχους σώζεται μόνο εκείνος με άξονα βορρά προς νότο και έχει ονομαστεί τοίχος ζ⁹¹³. Όσον αφορά στον κάθετό του τοίχο, αυτός ήταν νεώτερος ξερότοιχος, όπως αποδείχθηκε κατά την ανασκαφή του. Παραμένει άγνωστο εάν ο Σωτηριάδης τον έχτισε στη θέση αρχαίου τοίχου⁹¹⁴.

Ο τοίχος με άξονα από ανατολικά προς δυτικά που απεικονίζεται στο σχέδιο του Λυκάκη στο ύψος του έβδομου από βορρά κίονα της ανατολικής

---

⁹⁰⁹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 76. Ίσως να είναι ο τοίχος που δηλώνεται στο σχέδιο του Λυκάκη, στο βόρειο τμήμα του δυτικού πτερού, βλ. αυτόθι, σελ. 17, εικ. 14.

⁹¹⁰ Ρωμαίος 1915, σελ. 242. Παπαποστόλου 1990, σελ. 191. Παπαποστόλου 2008, σελ. 78, σχ. 1 και 3, εικ. 25β. Ο Mazarakis Ainiian 1997, σελ. 133, ονομάζει το εν θέματι κτίριο α11.

⁹¹¹ Ρωμαίος 1915, σελ. 253.

⁹¹² Mazarakis Ainiian 1997, σελ. 133.

⁹¹³ Παπαποστόλου 2008μ σελ. 78, πίν. 73β.

⁹¹⁴ Mazarakis Ainiian 1997, σελ. 133-134, εικ. 45β. Παπαποστόλου 2008, σελ. 78 και σημ. 153.

περίστασης, αποτελεί το κτίριο α9, σύμφωνα με τον μελετητή (σχ. 9β και 11). Το αρχιτεκτονικό αυτό κατάλοιπο δεν σώζεται πια.

Όσον αφορά στον χαρακτήρα των κτιρίων, μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν. Φαίνεται πώς το Μέγαρο Β ήταν η έδρα του αρχηγού και τόπος συναντήσεων⁹¹⁵. Το κτίριο αυτό, το οποίο δεν πρέπει να απετέλεσε ποτέ οίκο λατρείας, δεν θα μπορούσε να προορίζεται ούτε για καθημερινή κατοικία του αρχηγού. Τον ρόλο αυτό φαίνεται πως έπαιζαν τα παρακείμενα στο Μέγαρο Β κτίρια, δηλαδή το κτίριο στο οποίο ανήκουν οι τοίχοι Δ & Ε⁹¹⁶ ή τα κτιριακά κατάλοιπα επάνω από τα ερείπια των προϊστορικών οικιών α4 και α3⁹¹⁷ (σχ. 6).

Επίσης δεν είναι σαφές εάν το Μέγαρο Β με τα παραρτήματά του ήταν τα μοναδικά κτίσματα στην περιοχή ή υπήρχε μόνιμος οικισμός, όμοιος με εκείνον της Υστεροελλαδικής Περιόδου⁹¹⁸ κάτι το οποίο δεν μπορούμε να το πούμε με ασφάλεια καθώς μας λείπουν τα ανασκαφικά δεδομένα⁹¹⁹.

Αυτό που είναι εξαιρετικά σημαντικό είναι το γεγονός ότι σε αντίθεση με τον οικισμό της ΥΕ περιόδου, εδώ έχουμε σαφείς ενδείξεις για την τέλεση θρησκευτικών πράξεων. Συγκεκριμένα πρόκειται για τον «βόθρο θυσιών» που είχε εντοπίσει ο Ρωμαίος σε μικρή απόσταση από τη νότια πρόσοψη του Μεγάρου Β, για μία παρόμοια κατασκευή σε επαφή με τη ΝΑ γωνία του Μεγάρου Β, η οποία όμως δεν σώζεται, καθώς και τα δύο κυκλωτερή κτιστά κατασκευάσματα που βρέθηκαν νοτίως του Μεγάρου Β (σχ. 6), κάτω από τον νότιο στυλοβάτη του Ναού⁹²⁰. Ο Παπαποστόλου υποστηρίζει ότι οι τελετουργικές πράξεις που λάμβαναν χώρα σχετίζονταν με τη χρήση του Μεγάρου Β ως αρχηγικής έδρας, ενώ οι συναθροίσεις για λατρευτικούς σκοπούς γίνονταν έξω⁹²¹ από το Μέγαρο Β και δεν ήταν ακόμη κοινοτικές.⁹²² Μέσα σε αυτό το γενικότερο πλαίσιο που

⁹¹⁵ Paparostolou 2010a, σελ. 8. Παπαποστόλου 2014, σελ. 107.

⁹¹⁶ Paparostolou 2010a, σελ. 8. Παπαποστόλου 2014, σελ. 110.

⁹¹⁷ Τα κτίσματα αυτά θυμίζουν τους ομηρικούς θαλάμους, βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2008, σελ. 163.

⁹¹⁸ Παπαποστόλου 2008, σελ. 163.

⁹¹⁹ Παπαποστόλου 1990, σελ. 192, γίνεται αναφορά στις επιστολές του Σωτηριάδη στις οποίες μνημονεύει σύμπλεγμα τοίχων και τοιχιών στα υπό το ναό στρώματα, τα οποία αρχικά απέδωσε σε ταφικούς περιβόλους και οικίες. Αργότερα απέδωσε όλους τους τοίχους σε οικίες.

⁹²⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 176.

⁹²¹ Μαζαράκης Αινιάν 1990, σελ. 183 υποστηρίζει ότι λατρευτικά γεύματα τελούνταν στο κεντρικό δωμάτιο του Μεγάρου Β.

⁹²² Paparostolou 2010a, σελ. 11.

περιγράψαμε πρέπει να ενταχθούν τα μεταλλικά αντικείμενα που μπορούν να τοποθετηθούν στη χρονική αυτή περίοδο.

Πρόκειται για συνολικά εννέα περόνες (**202**, εικ. 156, πίν. 30, **203**, εικ. 157, πίν. 30, **204**, εικ. 158, πίν. 30, **205**, εικ. 159, πίν. 28, **206**, εικ. 160, πίν. 28 και 29, **207**, εικ. 161, πίν. 28, **208**, εικ. 162, πίν. 32 και 33, **209**, εικ. 163, πίν. 28, **210**, εικ. 164, πίν. 28⁹²³), ένα σταυροειδές ξίφος (**131**, εικ. 102), δύο βραχιονοπελέκεις (**167**, εικ. 132 και **168**, εικ. 133) και ένα μαχαιράκι (**121**) που εντάσσονται με σχετική ασφάλεια στην περίοδο χρήσης του Μεγάρου Β. Στην ίδια περίοδο ανήκει και η χάλκινη λαβή λέβητα **179** (εικ. 134, πιν 23, 24).

Αυτό που προξενεί μεγάλη εντύπωση είναι ο μεγάλος αριθμός των περονών που μπορούν ν' αποδοθούν στην περίοδο αυτή. Είναι γνωστό ότι κατά την περίοδο που εξετάζουμε η περόνη αποτελεί το κατεξοχήν ενδυματολογικό εξάρτημα και σχετίζεται με την έναρξη χρήσης του πέπλου⁹²⁴. Όλες οι περόνες που παρουσιάζουμε προέρχονται από τις παλαιές ανασκαφές του Σωτηριάδη και του Ρωμαίου, και ως εκ τούτου, μας είναι άγνωστη η ανασκαφική τους συνάφεια. Αυτό μας δίνει τη δυνατότητα της πολλαπλής ερμηνείας.

Οι περισσότερες γνωστές περόνες της περιόδου που εξετάζουμε, προέρχονται κυρίως από ταφικά σύνολα. Υπάρχουν ωστόσο και περόνες που έχουν βρεθεί σε ιερά, όπως για παράδειγμα στο ναό του Ποσειδώνα στην Ισθμία⁹²⁵. Στο Ηραίο του Άργους έχουν βρεθεί περόνες που χρονολογούνται στην Πρωτογεωμετρική περίοδο, μαζί με κεραμική και άλλα κοσμήματα. Η Hall προτείνει τρεις ερμηνείες:

1. Ενδεχομένως ο τόπος εύρεσής τους να μην ήταν το ιερό αλλά το ανασκαφικό τους περιβάλλον να ήταν είτε ταφικό είτε οικιστικό.
2. Ήταν κειμήλια και ανατέθηκαν στο ιερό τρεις περίπου αιώνες μετά από την φιλοτέχνησή τους.
3. Αποτελούν απτή απόδειξη, ότι το ιερό ιδρύθηκε κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο⁹²⁶.

⁹²³ Οι περόνες **202-204** δεν χρονολογούνται με ασφάλεια στην περίοδο που εξετάζουμε.

⁹²⁴ Desborough 1995, σελ. 340.

⁹²⁵ Πρόκειται για μία περόνη και θραύσμα μιας πόρπης, βλ. Morris 1999, σελ. 373. Flognfeldt 2009, σελ. 30.

⁹²⁶ Hall 1995, σελ. 593. Για τις ΠΓ περόνες βλ. Strom 1988, σελ. 174-175.

Ο Dickinson επισημαίνει ότι οι περόνες χρησιμοποιούνταν για τη συγκράτηση των παρυφών του ενδύματος και ταυτόχρονα ήταν μία ένδειξη του πλούτου αλλά και της κοινωνικής θέσης του κατόχου τους⁹²⁷.

Τα ελλιπή στοιχεία του Θέρμου δεν μας επιτρέπουν να είμαστε σίγουροι για την ερμηνεία τους. Το μόνο που μπορεί να αποκλεισθεί είναι η ύπαρξη τάφων. Η πρώτη αναφορά σε τάφους που βρέθηκαν στο Μέγαρο Α, και μάλιστα στο αψιδωτό βόρειο δωμάτιο, γίνεται σε δύο επιστολές του Σωτηριάδη προς την Αρχαιολογική Εταιρεία, στις 24.6.1898 και στις 23.8.1898. Ο ανασκαφέας τους μνημονεύει ξανά στη δημοσίευση του 1900 αλλά και σε δύο ακόμη επιστολές του προς την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία στις 9.7.1908 και στις 12.7.1908. Στις δύο τελευταίες επιστολές υπάρχει και ένα σκαρίφημα του Μεγάρου Α όπου σημειώνεται η θέση των τάφων⁹²⁸. Στην παρούσα ενότητα δεν θα προχωρήσουμε στην ερμηνεία και την ανάλυση των «τάφων» αυτών, καθώς θα γίνει παρακάτω⁹²⁹.

Σε καμία, ωστόσο, δημοσίευσή του δεν γίνεται αναφορά στην ανεύρεση ανθρωπίνων οστών. Ακόμη και στη δημοσίευση του 1900, όπου κάνει μία σύντομη αναφορά στα οστά του μελανού χρώματος, ο Σωτηριάδης επισημαίνει ότι ανήκαν σε ζώα ή πτηνά. Για τους τάφους του Μεγάρου Α, δεν μας δίνει καμία πληροφορία⁹³⁰.

Όσον αφορά στο οικιστικό περιβάλλον, αυτό διαγράφεται πιθανόν, καθώς όπως είδαμε παραπάνω, το Μέγαρο Β, δεν ήταν το μοναδικό κτίσμα στον χώρο, αλλά υπήρχαν και άλλα σύγχρονα κτίρια, για τα οποία όμως δεν έχουμε καμία πληροφορία. Είναι όμως παράξενο από ένα οικιστικό περιβάλλον να διασώζονται μόνο περόνες και όχι άλλου είδους χρηστικά αντικείμενα, όπως για παράδειγμα μαχαιρίδια, κάτι που παρατηρείται στα μεταλλικά αντικείμενα της Εποχής του Χαλκού.

Ο Dickinson⁹³¹ παρατηρεί ότι δεν υπάρχουν επαρκείς αποδείξεις που να τεκμηριώνουν το γεγονός ότι κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο χρησιμοποιούνταν ένδυμα το οποίο στερεωνόταν με περόνες. Η παρατήρησή του αυτή στηρίζεται

---

⁹²⁷ Dickinson 2006, σελ. 170.

⁹²⁸ Στη δεύτερη επιστολή, η θέση των τάφων είναι λίγο διαφορετική βλ. σχετικά Παπαποστόλου 1990, σελ. 198, εικ. 4α-β.

⁹²⁹ Βλ. σελ. 153-156, 197-203.

⁹³⁰ Σωτηριάδης 1900, σελ. 178, 180, 181.

στο γεγονός ότι οι περόνες που μπορούν να χρονολογηθούν στην περίοδο αυτή είναι πολύ λίγες⁹³². Η κατάσταση αυτή όμως διαφοροποιείται κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, οπότε ο αριθμός των περονών πολλαπλασιάζεται. Η αύξηση αυτή πολλές φορές έχει ερμηνευτεί ως απόδειξη για την έλευση νέων φύλων που φορούσαν άλλον τύπο ενδύματος.

Η Kilian - Dirlmeier ωστόσο κατέδειξε την καταγωγή των περισσότερων τύπων περονών από αντίστοιχες περόνες της Μυκηναϊκής ή παλαιότερης περιόδου ανιχνεύοντας τα αντίστοιχα παράλληλα. Επιπλέον επισήμανε ότι οι πρώιμες περόνες, ακόμα και όταν βρίσκονταν ανά ζεύγη, δεν κατασκευάζονταν ως τέτοιες καθώς παρατηρούνται διαφορές τόσο στον τύπο όσο και στις διαστάσεις τους. Αυτό το στοιχείο δείχνει ότι υπήρξε μια περίοδος πειραματισμών, κάτι που δεν θα αναμέναμε εάν ο τρόπος αυτός στερέωσης του ενδύματος είχε εισαχθεί μέσω της μετακίνησης πληθυσμών, για τους οποίους η χρήση περονών ήταν καθιερωμένη και αποκρυσταλλωμένη⁹³³.

Στον Θέρμο στην ΥΕΠΠΓ περίοδο χρονολογείται μόνο η οστέινη περόνη **230**, η οποία είναι μοναδική στον Θέρμο. Την περίοδο που εξετάζουμε αυξάνει ο αριθμός τους σε εννέα και ως πρώτη ύλη έχει χρησιμοποιηθεί ο χαλκός. Οι περόνες της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου είναι πολύτιμα αντικείμενα και ίσως πρέπει να εξεταστεί η σχέση τους με τις λατρευτικές πράξεις που με ασφάλεια γνωρίζουμε ότι λάμβαναν χώρα στον Θέρμο κατά την περίοδο αυτή.

Η παρουσία των κυκλοτερών κτιστών κατασκευασμάτων οι δύο, πιθανότατα, θήκες με πλάκες που βρέθηκαν νοτίως του Μεγαρου Β και τα πολλά οστά ζώων που βρέθηκαν στο αρχικό επίπεδο χρήσης των κυκλοτερών κατασκευασμάτων αλλά και κάτω από αυτό, φανερώνουν την τέλεση λατρευτικών πράξεων που συνδέονταν και με γεύματα, όπως άλλωστε μαρτυρούν τα αμαυρόχρωμα κύπελα, οι πρόχοι και οι αμφορείς που βρέθηκαν. Τα γεύματα αυτά

---

⁹³¹ Dickinson 2006, σελ. 159,161.

⁹³² Βλ. Konstantinidi 2001, σελ. 28.

⁹³³ Kilian – Dirlmeier 1984, σελ. 80-82. Dickinson 2006, σελ. 159.

πιθανότητα να λάμβαναν χώρα στην ανοικτή λιθόστρωτη έκταση που υπήρχε, όπως φαίνεται, περιμετρικά του Μεγάρου Β⁹³⁴.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το ξίφος και οι βραχιονοπελέκεις, εκτός από αντικείμενα κύρους και πλούτου, χρησιμοποιούνταν κατά την τέλεση των λατρευτικών πράξεων. Υπάρχει το προηγούμενο των πινακίδων της Πύλου, όπως είδαμε και παραπάνω⁹³⁵ και δεν υπάρχουν στοιχεία που να υπαγορεύουν μία έντονη ρήξη με το άμεσο παρελθόν⁹³⁶. Αντίθετα φαίνεται πως παλαιές πρακτικές συνεχίστηκαν και παλαιοί τύποι ξιφών αντιγράφονταν στο νέο μέταλλο, που είναι ο σίδηρος, όπως ακριβώς συμβαίνει και στην περίπτωση του Θέρμου⁹³⁷. Εκτός όμως από το εύρημα της Πύλου, υπάρχουν και άλλα ευρήματα που μαρτυρούν τη χρήση του ξίφους στη λατρεία. Στο δωμάτιο με την τοιχογραφία στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, μεταξύ των άλλων αντικειμένων που χρησιμοποιούνταν κατά την τέλεση των λατρευτικών πράξεων ήταν και ένα ξίφος ή ένα μαχαίριδιο, όπως δείχνει το ελεφάντινο επίμηλο που εντοπίστηκε. Ξίφος απαντάνται και σε τρεις σφραγιδόλιθους, σε έναν από τις Μυκήνες, σε έναν από τα Μάλλια και σε έναν από τη Νάξο. Οι δύο πρώτες απεικονίζουν σκηνή θυσίας και η τρίτη τελετουργίας⁹³⁸.

Οι βραχιονοπελέκεις αντιπροσωπεύουν έναν σχετικά νέο τύπο, ο οποίος δεν είναι ευρέως διαδεδομένος στον Ελλαδικό χώρο⁹³⁹. Τα πρωιμότερα δείγματα του τύπου στην Ελλάδα είναι χάλκινα και χρονολογούνται από το 1200 π.Χ. και

---

⁹³⁴ Νότια και ανατολικά χρησιμοποιήθηκε το παλαιό λιθόστρωτο. Δυτικά και βόρεια του Μεγάρου Β βρέθηκαν σπαράγματα λιθοστρώτου. Βλ. σχετικά Παπαποστόλου 20008, σελ. 73-79. Papapostolou 2010, σελ. 10.

⁹³⁵ Βλ. παραπάνω σελ.170-172.

⁹³⁶ Κούρου 2017, σελ. 324 και σημ. 1.

⁹³⁷ Εξακολουθεί να ξενίζει το γεγονός ότι από τον Θέρμο απουσιάζουν κατά την περίοδο αυτή ολοκληρωτικά τα μαχαίριδια, τα οποία, σε αντίθεση με τα ξίφη, ήταν ευρέως διαδεδομένα, ήδη από τον 12^ο αι. π.Χ. Τα ξίφη φαίνεται πως εμφανίζονται αργότερα και αντιγράφουν σε σίδηρο τον τύπο II των χάλκινων ξιφών. Βλ. σχετικά Dickinson 2006, σελ.146-148. Φαίνεται ωστόσο ότι και οι καλλιτέχνες της εποχής του Σιδήρου γνώριζαν και χρησιμοποιούσαν εικονογραφικά σχήματα της εποχής του Χαλκού όπως για παράδειγμα ο αττικός σκύφος με παράσταση της αρπαγής της Ελένης από τον Πάρη ή της Αριάδνης από τον Θησέα που εμφανίζει εκπληκτική ομοιότητα με τη παράσταση σφραγιστικού χρυσού μινωικού δαχτυλιδιού, βλ. σχετικά Snodgrass 1998, σελ. 33-34 και εικ. 13 και 13Α.

⁹³⁸ Kilian – Dirlmeier 1990, σελ. 158-160.

⁹³⁹ Harding 1975, σελ. 186, απαριθμεί επτά αντικείμενα που έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο.

μετά⁹⁴⁰. Ο Harding απαριθμεί συνολικά επτά χάλκινους πελέκεις⁹⁴¹ και ο Bouzek προσθέτει έναν ακόμη από τη συλλογή Κανελλοπούλου⁹⁴². Η παραγωγή του τύπου συνεχίζεται και κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Συνολικά, έχουμε, μαζί με τα δύο παραδείγματα του Θέρμου, έντεκα δείγματα του τύπου σε σίδηρο⁹⁴³.

Στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ανήκουν οι τουλάχιστον 23 μικρογραφικοί βραχιονοπελέκεις που βρέθηκαν στη Δωδώνη⁹⁴⁴. Οι πελέκεις αυτοί και εκείνοι του Θέρμου είναι οι μοναδικοί που προέρχονται από ιερά. Όλοι οι υπόλοιποι έχουν βρεθεί σε τάφους⁹⁴⁵.

Η χρήση του πέλεκυ γενικότερα, σχετίζεται με τεχνικές ή κατασκευαστικές εργασίες. Μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν ενδείξεις για τη χρήση του πέλεκυ ως όπλου στον ελλαδικό χώρο⁹⁴⁶. Έχει ωστόσο λατρευτική χρήση. Από παραστάσεις της κλασικής περιόδου, γνωρίζουμε ότι ο διπλός τουλάχιστον πέλεκυς χρησιμοποιούνταν κατά την τέλεση των θυσιών⁹⁴⁷: με αυτόν χτυπούσαν τα μεγάλα ζώα στο κεφάλι για να ζαλιστούν και μετά να τα θυσιάσουν με τη βοήθεια ενός μαχαιριού. Ο Moore θεωρεί ότι τα μεγάλα μονόχρωμα ειδώλια των Μυκηνών κρατούσαν πελέκεις και τα ερμηνεύει ως μέλη του ιερατείου που ήταν επιφορτισμένα με την τέλεση των θυσιών⁹⁴⁸.

Στη μινωική Κρήτη από την άλλη, ενώ υπάρχουν πάρα πολλές παραστάσεις διπλού πελέκεως, σε καμία δεν είναι το φονικό όπλο⁹⁴⁹. Υπάρχουν δε

---

⁹⁴⁰ Μνημονεύουμε τον πέλεκυ από το τείχος Δυμαίων που χρονολογήθηκε στην Πρωτοελλαδική περίοδο, αν και το πιθανότερο είναι ο πέλεκυς να χρονολογείται την Ύστεροελλαδική περίοδο. Βλ. σχετικά Harding 1975, σελ. 184, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁹⁴¹ Harding 1975, σελ. 186.

⁹⁴² Bouzek 1985, σελ. 151.

⁹⁴³ Βλ. σχετικά Bouzek 1997, σελ. 105 και παραπάνω, σελ. 82-84.

⁹⁴⁴ Βλ. Carapanos 1878, σελ. 100 και πίν. LIV,7. Harding 1975, σελ. 184. Bouzek 1997, σελ. 106. Ο Bouzek αναφέρει ότι τα αντικείμενα βρίσκονται στο ΕΑΜ, στη συλλογή Καραπάνου, με αρ. ευρετηρίου 173-195 και 370. Η Dieterle ανεβάζει τον αριθμό τους σε 24, προσμετρώντας έναν ακόμη πέλεκυ των νεότερων ανασκαφών, βλ. σχετικά Dieterle 2007, σελ. 248-250. Από τη Δωδώνη προέρχονται και τρεις χάλκινοι βραχιονοπελέκεις, βλ. Dieterle 2007, σελ. 246-247.

⁹⁴⁵ Βλ. Dietrich 1998, σελ. 38 όπου ο διπλός πέλεκυς, τόσο ο μινωικός όσο και ο κλασικός, ερμηνεύεται ως εργαλείο που χρησιμοποιείται στις θυσίες αλλά και ως σύμβολο ανανέωσης και αναγέννησης.

⁹⁴⁶ Η ανεύρεση πελέκεων σε τάφους μαζί με άλλα όπλα, ίσως να δηλώνει ότι χρησιμοποιούνταν επικουρικά από τον πολεμιστή. Βλ. σχετικά Snodgrass 1964, σελ. 166-167. Lemos 2002, σελ. 122.

⁹⁴⁷ Dietrich 1998, σελ. 36. Alberti 2009, σελ. 104 και σημ. 19.

⁹⁴⁸ Moore 1988, σελ. 221. Moore & Taylour 1999, σελ. 79. Whittaker von Hofsten 2004, σελ. 105.

⁹⁴⁹ Dietrich 1998, σελ. 38 όπου και βιβλιογραφία.

και πάρα πολλές παραστάσεις όπου μία γυναικεία μορφή, η οποία ερμηνεύεται είτε ως ιέρεια είτε ως γυναίκα που κατείχε εξέχουσα κοινωνική θέση, κρατά έναν διπλό πέλεκυ. Σπανιότερα η μορφή αυτή ταυτίζεται με θεά⁹⁵⁰. Σε κάποιες σφραγίδες και σφραγίσματα ο διπλός πέλεκυς μεταφέρεται μαζί με κάποιο ένδυμα που ίσως σχετίζεται λατρευτικά δρώμενα, και από γυναικείες και, όπως απεικονίζεται σε ένα σφράγισμα από το Ακρωτήρι, από μία ανδρική μορφή. Οι γυναίκες και εδώ ταυτίζονται με τη Μινωική θεά ή με γυναίκες που συμμετείχαν στη λατρευτική πομπή ή ακόμη και με ιέρειες⁹⁵¹. Σημειώνεται και ο χάλκινος πέλεκυς από τη θέση Άη Λιάς Βορού Μονοφατσίου Μεσαράς, που κοσμεύεται με εγχάρακτες παραστάσεις ιερής εσθήτας και ξίφους⁹⁵² και ο οποίος φαίνεται ότι αποτελούσε ξεχωριστό, ιδιαίτερο αντικείμενο με θρησκευτική ή/και πολιτική σημασία⁹⁵³. Σφραγίδα με παράσταση διπλού πελέκεως με βουκράνιο και «ιερές εσθήτες» βρέθηκε και στην περιοχή του Ηραίου Άργους⁹⁵⁴.

Θα μπορούσε κανείς να αποδώσει τον ίδιο ρόλο και την ίδια σημασία στους δύο βραχιονοπελέκεις του Θέρμου. Μαζί με το μαχαιροειδές ξίφος ήταν αντικείμενα τελετουργικά και ως τέτοια διατηρήθηκαν.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαν να ενταχθούν και οι περόνες. Πρόκειται για συνολικά εννέα⁹⁵⁵ περόνες που ανήκουν σε τρεις διαφορετικούς τύπους. Από αυτές οι τρεις (**202**, εικ. 156, πίν. 30, **203**, εικ. 157, πίν. 30, **204**, εικ. 158, πίν. 30) δεν χρονολογούνται με ασφάλεια στην περίοδο που εξετάζουμε. Οι υπόλοιπες έξι ανήκουν στην Υπομυκηναϊκή /Πρωτογεωμετρική περίοδο και κάποιες από αυτές αποτελούν και ιδιαίτερα αντικείμενα: οι περόνες **205** (εικ. 159, πίν. 28), **206** (εικ. 160, πίν. 28 και 29) πιθανόν να είναι ιταλικής προέλευσης, η περόνη **208** (εικ. 162, πίν. 32 και 33) είναι μεγάλου μήκους, ενώ η περόνη **210** (εικ. 164, πίν. 28) ενδέχεται να έχει επηρεαστεί από τον Βορρά.

⁹⁵⁰ Dietrich 1998, σελ. 39. Alberti 2009, σελ. 104.

⁹⁵¹ Βλ. σχετικά Boloti 2017, σελ. 6, εικ. 1.3 έως 1.6.

⁹⁵² Κορρές 1981, σελ. 677 με παλαιότερη βιβλιογραφία. Kilian – Dirlmeier 1990, σελ. 159-160, εικ. 3b. Verlinden 1985, η οποία προτείνει μια διαφορετική ερμηνεία, θεωρώντας ότι δεν απεικονίζεται η ιερή εσθήτα αλλά πολεμική εξάρτυση.

⁹⁵³ Verlinden 1985, σελ. 147.

⁹⁵⁴ Κορρές 1981, σελ. 679.

⁹⁵⁵ Ο αριθμός των περονών είναι μεγάλος για την περίοδο που εξετάζουμε. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στην Ασίνη κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο, βρέθηκε μόνο μία χάλκινη περόνη. Βλ. σχετικά Wells 1983a, σελ. 278, εικ. 209.

Η πρώτη σκέψη είναι ότι οι περόνες, εκτός από χρηστικά αντικείμενα, θα μπορούσαν να είχαν προσφερθεί στη λατρευόμενη θεότητα⁹⁵⁶. Αν βρέθηκαν μεταξύ των αντικειμένων της εστίας, που αποτελεί τη διάδοχη κατάσταση του Μεγάρου Β, τότε ίσως είχαν ανατεθεί από γυναίκες. Τα αντικείμενα αυτά επειδή είναι παλαιότερα της εποχής ανάθεσής τους, θα αποτελούσαν οικογενειακά κειμήλια και ως τέτοια, πολύτιμα κειμήλια προσφέρθηκαν στη θεότητα.

Εκτός από την ανάθεση των περονών ως ξεχωριστών αντικειμένων, έχει προταθεί και η πιθανότητα κατά την ανάθεσή τους να ήταν προσαρτημένα σε κάποιο ένδυμα ή κομμάτι υφάσματος⁹⁵⁷.

Τα ενδύματα και τα υφάσματα γενικότερα φαίνεται πώς παίζουν σημαντικό ρόλο στην θρησκευτική ζωή. Ο Όμηρος στη ραψωδία Ζ της *Ιλιάδας*⁹⁵⁸, μας περιγράφει την επιλογή του πέπλου και στη συνέχεια την προσφορά του στην Αθηνά από την Εκάβη με τη μεσολάβηση της ιέρειας Θεανούς⁹⁵⁹. Ο Αλκμάνας⁹⁶⁰ επίσης αναφέρεται στην ανάθεση ενδύματος στην Άρτεμη Ορθία στη Σπάρτη από νεαρά κορίτσια. Από καταλόγους που χρονολογούνται από την κλασική περίοδο και μετά γνωρίζουμε ότι η ανάθεση ενδυμάτων και υφασμάτων στη θεότητα ήταν ευρέως διαδεδομένη. Στους καταλόγους αυτούς καταγράφονται αρκετά είδη ενδυμάτων που ανατέθηκαν σε θεούς και θεές⁹⁶¹. Για παράδειγμα γνωρίζουμε ότι η Ήρα στη Σάμο είχε στην κατοχή της έναν σημαντικό αριθμό υφασμάτων και ενδυμάτων⁹⁶². Στο Καλαπόδι, στην αψίδα του Πρωτογεωμετρικού Ναού (Südtempel 4), ο οποίος χτίστηκε στο άμισό του 10ου αι. π.Χ., βρέθηκαν δύο σιδερένιες περόνες και μία χάλκινη περόνη ζώνης, τα οποία συγκρατούσαν το ένδυμα του ξύλινου ειδώλου⁹⁶³.

---

⁹⁵⁶ Η συμμετοχή στα λατρευτικά δρώμενα και προσφορά δώρων αλλά και θυσιών στη θεότητα αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της λατρείας βλ. σχετικά Renfrew et al. 1985, σελ. 11-26. Renfrew 1994, σελ. 47-54. Renfrew 2007. Vlachou 2015, σελ. 11-12 και σημ. 8.

⁹⁵⁷ Jacobstahl 1956, σελ. 96. Baumbach 2004, σελ. 35, 37. Flognfeldt 2009, σελ. 77.

⁹⁵⁸ Ομήρου *Ιλιάδα* ραψωδία Ζ στίχοι 293-304.

⁹⁵⁹ Nosch 2007, σελ. 166. Boloti 2017, σελ. 14.

⁹⁶⁰ Αλκμάνας, *Παρθενείον*, I, 60-63.

⁹⁶¹ Αναλυτικά αναφέρονται οι κατάλογοι αυτοί στο άρθρο της Brons, 2015.

⁹⁶² Ohly 1953, σελ. 46-49.

⁹⁶³ Niemeier 2016, σελ. 12. Niemeier 2017, σελ. 236.

Η συνήθεια αυτή φαίνεται πώς έχει τις ρίζες της στην Εποχή του Χαλκού. Η Barber⁹⁶⁴ έχει προτείνει την αναγωγή της συνήθειας της ύφανσης και της ανάθεσης του πέπλου της Αθηνάς στην Εποχή του Χαλκού. Η Morgan⁹⁶⁵ από την άλλη σημειώνει ότι το λατρευτικό τυπικό της κλασικής περιόδου είναι πιθανόν να αποτελεί συνέχεια του αντίστοιχου τυπικού της Μυκηναϊκής περιόδου.

Στο Αμύκλαιο της Σπάρτης μία σειρά αγνύθων και σφονδυλίων δείχνουν ότι ήδη από τον 10^ο π.Χ. οι γυναίκες ανέθεταν στη θεότητα υφάσματα, τα οποία, σε κάποιες περιπτώσεις, πιθανόν να ήταν ημιτελή⁹⁶⁶.

Οι τοιχογραφίες της Θήρας αλλά και πολλές σφραγίδες και σφραγίσματα της Εποχής του Χαλκού διασώζουν παραστάσεις ανδρών και γυναικών που πιθανόν να συμμετέχουν σε λατρευτικές πομπές μεταφέροντας λατρευτικά αντικείμενα, μεταξύ των οποίων, όπως είδαμε και πιο πάνω, είναι οι διπλοί πελέκεις αλλά και ενδύματα. Τα ενδύματα αυτά ίσως να χρησιμοποιούνταν για την ένδυση λατρευτικών αγαλμάτων, τα οποία πιθανόν να είχαν τη μορφή ξοάνων, εάν λάβουμε υπόψη μας το εύρημα στα Ανεμόσπηλια Αρχανών⁹⁶⁷ αλλά και το αποσπασματικό σωζόμενο σφράγισμα από την Αγία Τριάδα⁹⁶⁸.

Εκτός από την πιθανότητα της ανάθεσης, οι περόνες, καθώς και τα υπόλοιπα αντικείμενα που χρονολογούνται στην περίοδο που εξετάζουμε, ενδεχομένως να χρησιμοποιούνταν στη λατρεία. Από τις πινακίδες της γραμμικής γραφής Β γνωρίζουμε ότι κατά την Εποχή του Χαλκού υπήρχαν ιέρειες και ιερείς ή θύτες⁹⁶⁹. Σε πυλιακές πινακίδες αναφέρονται ιέρειες και ιερείς με τα προσωπικά τους ονόματα. Οι πιο γνωστές είναι η e-ri-ta⁹⁷⁰ και η ka-ra-ti-ja⁹⁷¹, οι οποίες είναι ιέρειες της pa-ki-ja-ne. Η e-ri-ta μνημονεύεται και με τον ιερατικό της τίτλο ως i-je-re-ja ή i-je-re-ja pa-ki-wa-na⁹⁷² ενώ ο ιερατικός τίτλος της ka-ra-ti-ja είναι ka-

---

⁹⁶⁴ Barber 1992, σελ. 111-112 και 117. Βλ και Baumbach 2004, σελ. 34.

⁹⁶⁵ Morgan 1996.

⁹⁶⁶ Vlachou 2017, σελ. 31-32. Σε κάποιους τάφους στη Αργολίδα τέτοιου είδους σφονδύλια έχουν χρησιμοποιηθεί ως κεφαλές περονών, βλ. σχετικά Protonotariou – Deilaki 1990, σελ. 79, εικ. 10.

⁹⁶⁷ Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 1997, σελ. 532-538 όπου και αναπαράσταση του ενδύματος του ξοάνου.

⁹⁶⁸ Boloti 2017, σελ. 7-8, εικ. 1.10.

⁹⁶⁹ Nosch & Perna 2001, σελ. 473. Για τη συνέχεια του θεσμού του ιερατείου βλ. Morgan 2003, σελ. 107 και σημ. 5.

⁹⁷⁰ Jorro 1985, σελ. 247 βλ. λέξη e-ri-ta.

⁹⁷¹ Jorro 1985, σελ. 316 βλ. λέξη ka-ra-ti-ja. Boloti 2014, σελ. 245, σημ. 12.

⁹⁷² Boloti 2014, σελ. 245, σημ. 7,8 και 9.

ra-wi-ro-ro, δηλαδή κλειδούχος⁹⁷³. Εκτός από αυτές τις δύο ιέρειες στις πινακίδες μνημονεύονται η ka-wa-ra και η ke-i-ja καθώς και άνδρες ιερείς⁹⁷⁴.

Οι πινακίδες επίσης καταγράφουν τον αριθμό αλλά και το είδος των ενδυμάτων που αποδόθηκαν τόσο στη θεότητα όσο και στο ιερατείο. Συγκεκριμένα φαίνεται ότι ο τύπος ενδύματος που περιγράφεται ως we-ha-nos προσφερόταν στους θεούς ενώ οι ιέρειες, μεταξύ των οποίων και η ka-ra-ti-ja λάμβαναν ένα άλλο είδος υφάσματος που περιγράφεται ως te-ra⁹⁷⁵.

Ο Warren, βασιζόμενος κυρίως στις παραστάσεις σφραγίδων και σφραγισμάτων, διακρίνει τέσσερα στάδια για την ανάθεση των ενδυμάτων: την παραγωγή, τη μεταφορά, την προσφορά και την καθεαυτό διαδικασία της ένδυσης⁹⁷⁶.

Η ενδυμασία των ιερειών και των ιερέων φαίνεται πώς ήταν εξαιρετικά σημαντική, καθώς μέσω αυτής μπορούσαν εύκολα να ξεχωρίζουν από τους υπολοίπους. Η Lenuzza, με βάση τις παραστάσεις των τοιχογραφιών αλλά και των σφραγίδων και των σφραγισμάτων, προτείνει τρία στάδια για την ένδυση των ιερειών. Στο τρίτο και τελευταίο στάδιο εντάσσει και τα κοσμήματα, τα οποία θεωρούνται εξαιρετικής σημασίας για το ιερατείο⁹⁷⁷. Μέσα σε αυτό το πνεύμα εντάσσεται και η ερμηνεία της αποσπασματικά σωζόμενης τοιχογραφίας από την Οικία των Γυναικών της Θήρας από τη Νανώ Μαρινάτου⁹⁷⁸: εικονίζεται μία ιέρεια την οποία ντύνουν και στολίζουν προκειμένου να συμμετάσχει σε κάποια τελετουργία⁹⁷⁹. Συμπληρωματικά αναφέρουμε ότι το μοναδικό πολύτιμο κόσμημα που μέχρι στιγμής έχει βρεθεί στον προϊστορικό οικισμό της Θήρας, είναι μία κεφαλή περόνης από ορεία κρύσταλλο, η οποία προέρχεται από την Ξεστή 3⁹⁸⁰.

⁹⁷³ Nosch & Perna 2001, σελ.476. Boloti 2014, σελ. 245. Η πινακίδα που αναφέρεται το όνομα Καρπάθια είναι η PY Ep 388.

⁹⁷⁴ Jorro 1985, σελ.274-275, βλ. λέξη i-je-re-u.

⁹⁷⁵ Nosch & Perna 2001, σελ.475-476.

⁹⁷⁶ Warren 1988, σελ. 20.

⁹⁷⁷ Lenuzza 2012, σελ. 259-260. Μία γιορτή που ονομάζεται ro-re-no-zo-ti-ri-ja ίσως να αναφέρεται σε κάποια τελετουργία που είχε να κάνει με το ζώσιμο του πέπλου είτε και ακόμη με την ένδυση των μελών του ιερατείου. Βλ. σχετικά Nosch & Perna 2001, σελ. 473-474.

⁹⁷⁸ Marinatos 1984, σελ. 102.

⁹⁷⁹ Πρόκειται για την τοιχογραφία από το Δωμάτιο των Γυναικών από την ομώνυμη Οικία των Γυναικών, βλ. και Boloti 2017, σελ. 7, εικ. 1.9.

⁹⁸⁰ Vlachopoulos & Georma 2012, σελ. 40 και σημείωση 65 με παράλληλα και σχετική βιβλιογραφία. Για την ερμηνεία του εικονογραφικού προγράμματος της Ξεστής 3 καθώς και για παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία βλ. Vlachopoulos 2008.

Σε αυτά που αναφέραμε παραπάνω, έρχεται να προστεθεί και το εύρημα του Θολωτού τάφου Α των Αρχανών. Μέσα στη λάρνακα που περιείχε την ταφή μιας γυναίκας που πιθανόν να ήταν ιέρεια, μεταξύ των άλλων αντικειμένων που τη συνόδευαν, ήταν και μία περόνη φτιαγμένη από υαλόμαζα καθώς και μερικά σφονδύλια⁹⁸¹.

Ο Γιάννης και η Έφη Σακελλαράκη σημειώνουν ότι οι περόνες δεν χρησιμοποιούνταν μόνο για τη συγκράτηση των ενδυμάτων αλλά συχνά χρησιμοποιούνταν και σαν κόσμημα των μαλλιών, όπως άλλωστε προκύπτει και από μία τοιχογραφία της Θήρας⁹⁸². Επισημαίνουν δε ότι οι θεές των μηκώνων από το Γάζι, ίσως να φορούν περόνες ως κοσμήματα κεφαλής⁹⁸³. Μία περόνη φαίνεται πως φορά στα μαλλιά της η πληγωμένη γυναίκα στην τοιχογραφία από την Ξεστή 3 της Θήρας⁹⁸⁴.

Μπορεί τα παραδείγματα που παραθέσαμε να είναι λίγο προγενέστερα της περιόδου που εξετάζουμε, δεν υπάρχουν ωστόσο στοιχεία που να μας υπαγορεύουν ότι υπήρξε μία βαθιά τομή, μία έντονη αλλαγή σε σχέση με το παρελθόν. Η περίπτωση των σιδερένιων ξιφών που αντιγράφουν τύπους της εποχής του Χαλκού, δείχνει ότι το παρελθόν δεν έχει ξεχαστεί και επίδραση που ασκεί είναι σημαντική. Επιπλέον η συνήθεια ανάθεσης ενδυμάτων στη θεότητα, αποτελεί σημαντικό τμήμα του τυπικού λατρείας σε ολόκληρη την αρχαιότητα, και αναδεικνύεται σε εξαιρετικής σημασίας στοιχείο για την κατανόηση και την ταυτότητα μιας κοινωνίας⁹⁸⁵.

Εξάλλου φαίνεται πώς έστω και ψήγματα της παλαιάς μυκηναϊκής λατρευτικής παράδοσης ανιχνεύονται σε ορισμένα ιερά, τα οποία είναι απομακρυσμένα από τα μεγάλα κέντρα⁹⁸⁶.

Στον Θέρμο ωστόσο, μέχρι στιγμής δεν έχουμε ενδείξεις για την ύπαρξη ιερατείου. Θα πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι η ανασκαφή του οικισμού τόσο

---

⁹⁸¹ Sakellarakis & Sakellarakis 1997, σελ. 166.

⁹⁸² Τελεβάντου 1984, σελ. 25, 45-47. Konstantinidi 2001, σελ. 25. Vlachopoulos & Georma 2012, σελ. 37 και 40.

⁹⁸³ Σακελλαράκης & Σαπουνά – Σακελλαράκη 1997, σελ. 667.

⁹⁸⁴ Konstantinidi 2001, σελ. 25-26 και σελ. 240. Vlachopoulos & Georma 2012, σελ. 40, πίν. XVIIId. Από την Ξεστή 3 προέρχεται και το μοναδικό πολύτιμο κόσμημα που έχει βρεθεί στον οικισμό, μία κεφαλή περόνης από ορεία κρύσταλλο. Βλ. αυτόθι, σελ. 40 και σημείωση 65.

⁹⁸⁵ Τζαχίλη 1997, σελ. 272. Boloti 2017, σελ. 14.

⁹⁸⁶ Κούρου 2017, σελ. 323.

της Εποχής του Χαλκού όσο και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, δεν έχει ολοκληρωθεί και επομένως δεν γνωρίζουμε εάν υπάρχουν και άλλα κτίρια που θα μπορούσαν να μας δώσουν τις απαραίτητες πληροφορίες που θα μας επέτρεπαν να ελέγξουμε αυτή την πρόταση.

Η Morgan⁹⁸⁷, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα από την Ολυμπία, την Ισθμία και το Καλαπόδι, θεωρεί ότι κατά την πρώιμη περίοδο λάμβαναν χώρα γεύματα λατρευτικού χαρακτήρα. Τα οργάνωναν οι τοπικοί άρχοντες σαν έκφραση της συνεργασίας μεταξύ των διάφορων τοπικών κοινωνιών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θεωρεί ότι οι άρχοντες και τα μέλη των οικογενειών τους ανέθεταν τα σπάνια δείγματα χάλκινων κοσμημάτων⁹⁸⁸. Αυτό όμως το οποίο δεν εξηγεί αυτή η πρόταση, είναι γιατί αναθέτουν τα συγκεκριμένα αντικείμενα και μάλιστα τις περόνες. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, υπήρχαν και άλλες κατηγορίες κοσμημάτων που θα μπορούσαν να προσφερθούν στη θεότητα.

Πρέπει επίσης να επισημάνουμε, ότι στο Μέγαρο Β και την γύρω από αυτό περιοχή, δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής ασφαλείς ενδείξεις για την παρουσία ιερού. Το στοιχείο αυτό συνάδει και με τις παρατηρήσεις που κάναμε για την Εποχή του Χαλκού. Εάν το ιερό υπάρχει σε κάποιο άλλο σημείο του αρχαιολογικού χώρου, αυτό μόνο η μελλοντική ανασκαφική έρευνα μπορεί να το διαπιστώσει. Στην περιοχή που ερευνούμε όμως, δεν υπάρχουν τα απαραίτητα στοιχεία. Σε αυτά τα δεδομένα έρχεται να προστεθεί και η παρατήρηση της Νότας Κούρου, ότι κατά τους Πρώιμους Ιστορικούς χρόνους, και μέχρι περίπου τον 8^ο αι. π.Χ, τα ιερά στην ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά είναι πάντα υπαίθρια και όλες οι λατρευτικές τελετές γίνονται γύρω από έναν βωμό, που μπορεί να είναι και βωμός τέφρας⁹⁸⁹, κάτι που στον Θέρμο συμβαίνει κατά την επόμενη περίοδο.

Η απουσία ειδωλίων στον Θέρμο κατά την περίοδο που εξετάζουμε, δεν είναι στοιχείο που θα έπρεπε να μας προβληματίζει, καθώς με το πέρας της Μετανακτορικής περιόδου, οι ενδείξεις για την ανάθεση, ακόμη και για την κατασκευή ειδωλίων στις περιοχές εκτός της Κρήτης, είναι εξαιρετικά σπάνιες. Τα περισσότερα ειδώλια που γνωρίζουμε προέρχονται από τάφους και είναι

---

⁹⁸⁷ Morgan 1999, σελ. 380, 382, 386-387.

⁹⁸⁸ Morgan 1999, σελ. 300. Dickinson 2006, σελ. 231 όπου και βιβλιογραφία.

⁹⁸⁹ Κούρου 2017, σελ. 324-325.

τροχήλατα. Τα λιγοςτά συμπαγή ειδώλια, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα, προέρχονται από την Ολυμπία⁹⁹⁰.

Η Κούρου επισημαίνει ότι τον 10^ο αι. π.Χ. τα αναθήματα στα νέα ιερά, αγροτικά και αστικά, είναι πλέον αγγεία. Αναφερόμενη στα ιερά της Ασίνης επισημαίνει ότι από το μικρό κοινοτικό ιερό στο κέντρο του Πρωτογεωμετρικού οικισμού της Ασίνης απουσιάζουν σχεδόν πλήρως τα ειδώλια. Θεωρεί δε ότι η ανάθεση των μεγάλων ειδωλίων ταύρων, τα οποία προσφέρονταν ως υποκατάστατα θυσίας, σταματά γιατί η κανονική θυσία των ζώων έχει επανέλθει ως μορφή λατρείας στα ιερά⁹⁹¹.

Η χάλκινη λαβή λέβητα **179**, που χρονολογείται μετά το 850 π.Χ., έρχεται να συμπληρώσει την εικόνα που έχουμε σχηματίσει για την περίοδο ζωής του Μεγάρου Β. Η παρουσία της επιβεβαιώνει την τέλεση λατρευτικών πράξεων κατά την πρώιμη αυτή περίοδο ενώ αποτελεί και μία σαφή αναφορά στην προετοιμασία γευμάτων⁹⁹², καθώς η τριποδική χύτρα αποτελούσε το κατεξοχή μαγειρικό σκεύος. Τέλος για ακόμη μία φορά πιστοποιείται η ύπαρξη εύπορων κοινωνικών ομάδων που είχαν πρόσβαση σε ακριβά αντικείμενα κύρους⁹⁹³. Η παρουσία του λέβητα σε μία τόσο πρώιμη περίοδο είναι πολύ σημαντική καθώς πρώιμοι λέβητες έχουν βρεθεί, εκτός από τον Θέρμο, στα μεγάλα πανελλήνια ιερά της Ολυμπίας και των Δελφών καθώς και το Καλαπόδι⁹⁹⁴. Έχει δε και πολλά επίπεδα ερμηνείας: μπορεί να δηλώνει τον πλούτο και την υψηλή κοινωνική θέση του αναθέτη⁹⁹⁵, να σχετίζεται με την εδαφική κυριαρχία ή με τους μύθους ίδρυσης διάφορων ελληνικών πόλεων⁹⁹⁶ ενώ μπορεί να σχετίζεται και με τελετουργίες ενηλικίωσης⁹⁹⁷ και άλλες λατρευτικές πράξεις⁹⁹⁸. Ο Felsch στο Καλαπόδι, σχετίζει

---

⁹⁹⁰ Dickinson 2006, σελ. 29-31.

⁹⁹¹ Κούρου 2009, σελ. 126-127.

⁹⁹² Ο χάλκινος λέβητας από τον Υπομυκηναϊκό/Πρωτογεωμετρικό τάφο πολεμιστή στον Κουβαρά Αιτωλοακαρνανίας διατηρούσε στο εξωτερικό τοίχωμά του ίχνη καπνιάς δηλωτικά της χρήσης του, βλ. σχετικά Σταυροπούλου – Γάτση, Jung & Mehofer 2009, σελ. 251, εικ. 5.

⁹⁹³ Vlachou 2018, σελ. 107-108.

⁹⁹⁴ Βλ. παραπάνω σελ. 87.

⁹⁹⁵ Papalexandrou 2014, σελ. 131 και σημ. 32 με βιβλιογραφία.

⁹⁹⁶ Papalexandrou 2008, σελ. 267 όπου γίνεται αναφορά στη διήγηση του Ηροδότου και του Απολλώνιου του Ρόδιου.

⁹⁹⁷ Papalexandrou 2008 σελ. 257 όπου γίνεται αναφορά στην διήγηση του Πausανία όπου μνημονεύει τον τρίποδα που ανέθεσε ο Αμφιτρώνας στον Ισμήνιο Απόλλωνα με αφορμή τη

την παρουσία λεβήτων από τον 9^ο αι. π.Χ. με την εισαγωγή της λατρείας του Απολλωνα στο Ιερό⁹⁹⁹.

συμμετοχή του Ηρακλή στη θηβαϊκή τελετουργία των Δαφνηφορίων. Τα Δαφνηφόρια ήταν μία τελετή ενηλικίωσης στην οποία συμμετείχαν αποκλειστικά τα μέλη της άρχουσας τάξης κατ' αναλογία με εκείνη που λάμβανε χώρα στους Δελφούς. Βλ. σχετικά Nilsson 1906, σελ. 157 και 164-165. Schachter 2000, σελ.113. Κάτι αντίστοιχο συνέβαινε και στην Κρήτη, βλ. σχετικά Λεμπέση 1985, σελ.190.

⁹⁹⁸ Στον πρώτο παιάνα του Πινδάρου γίνεται αναφορά στην *τριποδηφορία* των Θηβαγενών ενώ υπάρχει και η τριποδηφορία στη Δωδώνη. Βλ. σχετικά Papalexandrou 2008, σελ. 266-268, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁹⁹⁹ Felsch 1998, σελ. 223. Papapostolou 2010, σελ. 43 και σημ. 117. Ο Niemeier θεωρεί ότι η λατρεία του Απολλωνα εισήχθη στο ιερό νωρίτερα από τον 9^ο αι.π.Χ. βλ. σχετικά Niemeier 2005-2006, σελ. 68-69.

Υστερη Γεωμετρική έως Πρώιμη Αργαϊκή περίοδος

Στα τέλη του 9^{ου}/ αρχές 8^{ου} αι. π.Χ. το Μέγαρο Β καταστρέφεται. Το κατώτερο τμήμα των τοίχων του ωστόσο παρέμεινε ορατό για να περιβάλλει και να ορίζει τον χώρο όπου κατασκευάστηκε μία εκτεταμένη πήλινη εστία¹⁰⁰⁰.

Η εστία αυτή, όπως δείχνουν τα ανασκαφικά δεδομένα δεν καταλάμβανε ολόκληρο το πλάτος του Μεγάρου Β, αφού κατάλοιπά της δεν εντοπίστηκαν κοντά στον δυτικό τοίχο του Μεγάρου. Αντίθετα το νότιο σωζόμενο άκρο της στο ύψος της στρωματογραφίας 7, φτάνει μέχρι το ύψος του ανατολικού τοίχου του Μεγάρου Β. Το σωζόμενο μήκος της, όπως προκύπτει από την άσκαπτη λωρίδα γης κάτω από τον ανατολικό τοίχο του ναού, ανέρχεται στα 15μ.¹⁰⁰¹ και θα μπορούσε να καταλαμβάνει ολόκληρο το μήκος του Μεγάρου Β, πλην του οπίσθιου βορείου δωματίου, το οποίο φαίνεται πώς επισκευάστηκε και ήταν σε χρήση¹⁰⁰².

Η εστία ήταν μεγάλος βωμός ολόκαυστων θυσιών, όπου η στάχτη παρέμενε κατά χώραν. Το δάπεδό της είναι πήλινο, πάχους 0,10μ. έως 0,40μ. και επάνω σε αυτό υπάρχει στρώση λευκής στάχτης¹⁰⁰³. Σε αντίθεση με το δάπεδο του προγενέστερου Μεγάρου Β, το οποίο ακολουθούσε την κλίση του φυσικού εδάφους, το δάπεδο της εστίας είναι ισόπεδο. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό, στο νότιο μέρος η πήλινη στρώση τοποθετήθηκε επάνω σε επίχωση από κατάλοιπα καταστροφής, ενώ στο βορειότερο το δάπεδο της εστίας στρώθηκε απευθείας επάνω στο δάπεδο του Μεγάρου Β¹⁰⁰⁴.

Η στάχτη είναι ανοιχτόχρωμη και τα οστά είναι θρυμματισμένα και ασβεστοποιημένα, συχνά σχεδόν κονιορτοποιημένα. Πρόκειται για τα κατάλοιπα ολόκαυστων θυσιών που έλαβαν χώρα στην εστία. Τα οστά φαίνεται ότι προέρχονται στην πλειονότητα τους από αιγοειδή, σκελετικά κατάλοιπα των

---

¹⁰⁰⁰ Παπαποστόλου 2008, σελ. 190-191.

¹⁰⁰¹ Ενδεχομένως το μήκος της να ήταν μεγαλύτερο. Αυτό όμως δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε με ασφάλεια καθώς τα μοναδικά κατάλοιπά της διατηρούνται σε μια λωρίδα κάτω από τον ανατολικό τοίχο του σηκού, μήκους 15μ. και πλάτους όσο και ο τοίχος, βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2008, σελ. 191.

¹⁰⁰² Παπαποστόλου 2008, σελ. 191.

¹⁰⁰³ Παπαποστόλου 2008, σελ. 84 και 191.

¹⁰⁰⁴ Παπαποστόλου 2008, σελ. 88.

οποίων βρέθηκαν και διάσπαρτα στον χώρο. Μέσα στην πυρά, εκτός από τα θρυμματισμένα οστά βρέθηκαν και άλλα τα οποία είναι καλύτερα διατηρημένα και μέχρι ενός σημείου καμένα, και τα οποία πιστοποιούν την ανάλωση κρέατος συνυφασμένη με τελετουργίες.

Τα όστρακα που βρέθηκαν κατά τη νεότερη ανασκαφική έρευνα δείχνουν ότι η διευθέτηση του χώρου και η κατασκευή του βωμού αυτού έγιναν τον 8^ο αι. π.Χ. ενώ η λειτουργία του φθάνει σχεδόν μέχρι την εποχή της ίδρυσης του πρώιμου αρχαϊκού σηκού.

Ο χώρος νοτίως του κατεστραμμένου Μεγάρου Β επιχωματώθηκε και μέσα στην επιχωμάτωση αυτή διανοίχθηκαν λάκκοι, οι οποίοι περιείχαν μελανή στάχτη, οστά ζώων και σιδερένια αφιερώματα, κυρίως σιδερένια μαχαιρίδια και αιχμές δοράτων. Σε χρήση ακόμη παραμένουν τα κυκλοτερή κατασκευάσματα¹⁰⁰⁵.

Κατά μήκος του δυτικού τοίχου του Μεγάρου Β, σε επαφή και κάποιες φορές και εν μέρει εντός του λιθολογήματος, κατασκευάστηκαν λάκκοι με όρθιες πλάκες¹⁰⁰⁶.

Όσον αφορά στο βόρειο δωμάτιο, αυτό λειτούργησε ως βοηθητικός οίκος λατρείας. Διακρίνονται δύο φάσεις λειτουργίας του, καθώς κάποια στιγμή μετά τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. το δωμάτιο καταστράφηκε¹⁰⁰⁷.

Στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ., στα πλαίσια των αλλαγών που γίνονται στην οργάνωση και τη διευθέτηση του χώρου, το βόρειο δωμάτιο, μετά από την καταστροφή, αποκτά νέο δάπεδο από καθαρό κίτρινο χώμα, στο οποίο εντοπίστηκαν τρεις οπές με απανθρακωμένα κατάλοιπα ξύλου. Τα ξύλα αυτά πιθανόν να ήταν στύλοι και ανήκαν σε κάποια ελαφριά κατασκευή ξυλόπλεκτου και πηλόχριστου κτίσματος ή σε στέγαστρο ή σε άλλη ευκαιριακή κατασκευή¹⁰⁰⁸.

Μεταξύ του νότιου τοίχου του βορείου δωματίου και της πήλινης βάσης του βωμού των ολόκαυστων θυσιών μεσολαβεί κενό πλάτους 2,70μ. Στο κενό αυτό διαμορφώθηκε νέο πήλινο δάπεδο, του οποίου διαπιστώθηκαν τρεις διαδοχικές στρώσεις. Το δάπεδο αυτό βρίσκεται λίγο ψηλότερα από τη βάση της

---

¹⁰⁰⁵ Βλ. παραπάνω σελ. 176 και 178.

¹⁰⁰⁶ Παπαποστόλου 2008, σελ. 163-164. Σε κάποιους από αυτούς τους λάκκους, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, πιθανόν να είχαν τοποθετηθεί πίθοι, οι οποίοι αργότερα απομακρύνθηκαν με εξαίρεση τον πίθο θ.

¹⁰⁰⁷ Παπαποστόλου 2008, σελ. 86 και 103.

εστίας του βωμού είναι όμως στο ίδιο επίπεδο με το νέο δάπεδο, από καθαρό κίτρινο χρώμα, του βορείου δωματίου και άρα σχετίζεται με τη δεύτερη φάση του¹⁰⁰⁹. Μέσα στην κατώτερη στρώση του δαπέδου αυτού, βρέθηκε το χάλκινο υστερογεωμετρικό ειδώλιο κελητίζοντος ιππέα, μαζί με την αιχμή δόρατος (5 (εικ. 5, πιν 65)) και τα δύο αιχμηρά άκρα σαυρωτήρων (73,εικ. 54,πίν. 73 και 74, εικ. 55, πίν. 73)¹⁰¹⁰.

Πριν προχωρήσουμε θα πρέπει να αποσαφηνίσουμε ότι στον Θέρμο έχουν βρεθεί τα κατάλοιπα δύο διαφορετικών τύπων θυσιών. Από τη μία έχουμε το στρώμα της καθαρής τέφρας και από την άλλη το μελανό στρώμα. Το στρώμα της καθαρής τέφρας προέρχεται από τις ολόκαυστες θυσίες που λάμβαναν χώρα στην εστία που κατασκευάστηκε επάνω από τα κτιριακά κατάλοιπα του Μεγάρου Β. Το μελανό στρώμα, βρέθηκε νοτίως και δυτικά των καταλοίπων του Μεγάρου Β και φαίνεται πως παραγόταν από κάποιον βωμό που υπήρχε στον χώρο νοτίως του Μεγάρου Β¹⁰¹¹.

Όπως έχουμε επισημάνει αρκετές φορές τα περισσότερα μεταλλικά αντικείμενα προέρχονται από τις παλιές ανασκαφές του Σωτηριάδη και του Ρωμαίου και ως εκ τούτου είναι λίγα τα ανασκαφικά δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας.

Ο Σωτηριάδης, όπως προκύπτει από τις αναφορές του, δεν φαίνεται να βρήκε πολλά μεταλλικά αντικείμενα κατά την ανασκαφή των βαθύτερων στρωμάτων του Ναού του Απόλλωνα καθώς η μοναδική του μνεία αφορά σε «...χαλκᾶ τινά ἀρχαῖκᾶ ἀγαλμάτια, ἰππάρια χαλκᾶ ἄτεχνα, τροχοὶ μικροὶ χαλκοὶ ἀρμάτων ἐξ ἀναθημάτων βεβαίως προερχόμενα πάντα.....». Τα αντικείμενα αυτά τα βρήκε στο μέσο περίπου του ανατολικού τοίχου του σηκού και «...εὐθύς ἀμέσως ὑπ'αὐτόν». Λίγο πιο κάτω αναφέρει ότι « ἐν ἄλλῃ θέσει ἐν τῷ στρώματι τῆς τέφρας καὶ τῶν κεκαυμένων ὀστῶν εὗρον μακρᾶ ξίφη χαλκᾶ καὶ σιδηρᾶ καὶ ὀλίγιστα θραύσματα ἀγγείων τοῦ γεωμετρικοῦ τρόπου ¹⁰¹²».

---

¹⁰⁰⁸ Παπαποστόλου 2008, σελ. 164,191-192.

¹⁰⁰⁹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 86.

¹⁰¹⁰ Παπαποστόλου 2008, σελ. 164.

¹⁰¹¹ Για την εστία των ολόκαυτων θυσιών βλ. παραπάνω σελ. 192-194 και για τον βωμό νοτίως του Μεγάρου Β βλ. παρακάτω σελ. 195-197.

¹⁰¹² Σωτηριάδης 1900, σελ. 178.

Εκτός από τα χάλκινα ειδώλια που μνημονεύει ο Σωτηριάδης, ένα χάλκινο ειδώλιο βρέθηκε και ο Ρωμαίος. Πρόκειται για ένα χάλκινο ειδώλιο τύπου Reshef το οποίο, βρέθηκε 3,00μ. ανατολικά της νοτιοδυτικής γωνίας του ναού και 3,70μ. νοτίως του νοτίου στυλοβάτη και σε βάθος 0,45μ., από την άνω επιφάνεια του στυλοβάτη, μέσα στο μελανό στρώμα, το οποίο στο σημείο αυτό είχε πάχος 0,20μ¹⁰¹³. Το ειδώλιο αυτό μαζί με εκείνο του κελητίζοντος ιππέα είναι τα μοναδικά ειδώλια για τα οποία γνωρίζουμε τον τόπο εύρεσης¹⁰¹⁴.

Για τα υπόλοιπα ειδώλια θα αξιοποιήσουμε την πληροφορία του Σωτηριάδη, σύμφωνα με την οποία, τόσο τα ανθρωπόμορφα ειδώλια όσο και τα αλογάκια, βρέθηκαν εντός του στρώματος της τέφρας, αμέσως κάτω από τον ανατολικό τοίχο. Το σημείο αυτό συμπίπτει με τις στρωματογραφίες 5, 5α της νεότερης ανασκαφικής έρευνας, η οποία επαληθεύει την παρατήρηση του Σωτηριάδη: στο νότιο τμήμα της στρωματογραφίας 5α εντοπίστηκε παχύ στρώμα τέφρας αναμεμιγμένο με καστανόμαυρα και κοκκινωπά χρώματα. Το στρώμα αυτό σε ορισμένα σημεία φθάνει ψηλά, έως κάτω από τους λίθους του σηκού¹⁰¹⁵. Μέσα σε αυτή την τέφρα βρέθηκαν τα τρία ανδρικά ειδώλια, τα δύο αλογάκια και χάλκινοι μικροί τροχοί. Δεν είναι ωστόσο σαφές εάν με τη λέξη *ἀγαλμάτια* ο Σωτηριάδης συμπεριέλαβε και τα περιάπτα που κοσμούνται με πτηνά.

Επίσης δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ποιοί τροχοί προήλθαν από το στρώμα της καθαρής τέφρας και ποιοί από το μελανό στρώμα που ανέσκαψε ο Ρωμαίος κατά την εξερεύνηση μικρού γλωσσοειδούς τμήματος γης που εντόπισε κατά μήκος του δυτικού στυλοβάτη. Αυτό το οποίο καθίσταται σαφές είναι ότι τα χάλκινα ειδώλια και οι τροχοί, είχαν τοποθετηθεί περιμετρικά του βωμού των ολόκαυστων θυσιών. Εξαίρεση αποτελεί το ειδώλιο τύπου Reshef, το οποίο βρέθηκε νοτίως του βωμού της τέφρας, ίσως γιατί ήταν τοποθετημένο στον βωμό που υπάρχει νοτίως του ναού του Απόλλωνα¹⁰¹⁶.

¹⁰¹³ Ρωμαίος 1915, σελ. 271-272 και εικ 39.

¹⁰¹⁴ Παπαποστόλου 2008, σελ. 86 και 164.

¹⁰¹⁵ Παπαποστόλου 2008, σελ. 42.

¹⁰¹⁶ Στον αρχαϊκό ναό του Απόλλωνα Υλάτη στο Κούριο της Κύπρου, στην επιφάνεια του κυκλικού βωμού μαζί με τα ασβεστοποιημένα οστά βρέθηκαν πήλινα και μεταλλικά ειδώλια. Παρόμοια πρέπει να ήταν και η κατάσταση στον κυκλικό βωμό του β' μισού του 8^{ου} αι. π.Χ. που ήταν αφιερωμένος στην Άρτεμη στην Ερέτρια. Φαίνεται πώς μετά από την τέλεση της κάθε τελετουργίας ή ανά τακτά διαστήματα τα οστά μαζί με την κεραμική, τα ειδώλια και τα υπόλοιπα αντικείμενα απομακρύνονταν από την επιφάνεια του βωμού. Βλ. σχετικά Ekroth 2017, σελ. 38-39.

Πρόκειται για ένα απόκρουσμα βράχου, διαστάσεων 1,60μ. x 1,50μ. και ύψους 0,50μ./0,72μ. ο οποίος βρίσκεται σ' απόσταση 7,50μ. νοτίως του ναού του Απόλλωνα. Ο βράχος αυτός (πίν.97 και 98 και σχ.4) βρέθηκε κατά τις παλαιές ανασκαφές και προστατεύθηκε με ξερολιθιά. Ερμηνεύεται ως βωμός και φαίνεται πως λειτουργούσε ταυτόχρονα με την εστία των ολόκαυστων θυσιών¹⁰¹⁷. Επισημαίνεται πως στην περιοχή κοντά στον βραχώδη βωμό ο Ρωμαίος είχε εντοπίσει και στη συνέχεια αφαίρεσε πλακόστρωτο που πιθανότατα ανήκε σε βωμό των ελληνιστικών χρόνων¹⁰¹⁸.

Η παρουσία ωστόσο του πλησίον¹⁰¹⁹ του βραχώδους αυτού υπέργειου βωμού μπορεί να ερμηνευτεί με βάση το εύρημα του μεταγενέστερου βωμού στο Καλαπόδι: στη νότια γωνία του βωμού εντοπίστηκε ένα χάλκινο ειδώλιο κούρου, το οποίο ήταν στερεωμένο με μόλυβδο σε έναν ορθογώνιο τόρμο. Παρόμοιο αλλά κενό βάθυσμα βρέθηκε και στην απέναντι γωνία του βωμού, που ερμηνεύεται είτε ως τόρμος για την τοποθέτηση και δεύτερου ειδωλίου είτε ως βάθυσμα για την τέλεση σπονδών¹⁰²⁰. Το ειδώλιο, το οποίο πιθανόν να ταυτίζεται με τον Απόλλωνα, ερμηνεύθηκε ως λατρευτικό και όχι ως ανάθημα¹⁰²¹. Αυτή ίσως να ήταν και η θέση του ειδωλίου τύπου Reshef και με τον τρόπο αυτό εξηγείται και το γεγονός ότι πρόκειται για το μοναδικό ειδώλιο που γνωρίζουμε ότι βρέθηκε στο μελανό στρώμα. Τόρμοι παρόμοιοι με εκείνους του βωμού του Καλαποδίου δεν παρατηρήθηκαν στην επιφάνεια του υπέργειου βωμού του Θέρμου, προφανώς γιατί το ειδώλιο τύπου Reshef¹⁰²² δεν είχε πλίνθο. Οι γόμφοι κάτω από τα πέλματά του δείχνουν ότι στερεωνόντουσαν σε τόρμους ξύλινου φορέα¹⁰²³ και άρα δεν ήταν μόνιμα τοποθετημένο στην επιφάνεια του βωμού. Πιθανόν, όταν δεν ήταν σε

Παρόμοια είναι η κατάσταση και στο Καλαπόδι, Felsch – Kienast - Schuler 1980, σελ. 88, εικ. 70, σελ. 89-90 και εικ. 71-72.

¹⁰¹⁷ Παπαποστόλου 2014, σελ. 120. Πιθανόν να πρόκειται για ἄκτιστον.

¹⁰¹⁸ Ρωμαίος 1915, σελ. 162.

¹⁰¹⁹ Η θέση εύρεσης του ειδωλίου πλησίον του υπέργειου βραχώδους βωμού εντοπίστηκε με βάση τις μετρήσεις που αναφέρει ο Ρωμαίος 1915, σελ. 271-272

¹⁰²⁰ Felsch – Kienast - Schuler 1980, σελ. 89-90. Η παρουσία ενός αργυρού φωκικού οβολού χρονολογεί την απόθεση των αναθημάτων στο 457-446 π.Χ. ενώ ο εικονογραφικός τύπος του ειδωλίου δείχνει ότι ο κούρος είναι λίγο προγενέστερος (500-490 π.Χ.) βλ. επίσης και Felsch 2007, σελ. 54-55. Niemeier 2016, σελ. 21-22.

¹⁰²¹ Felsch – Kienast – Schuler 1980, σελ. 92, εικ. 73.

¹⁰²² Το ειδώλιο δεν έχει πλίνθο. Κάτω από τα πέλματα διατηρούνται γόμφοι στερέωσης. Βλ. Παπαποστόλου 2008, σελ. 140, πίν. 106-107.

¹⁰²³ Λεμπέση 2002, σελ. 177.

χρήση, το ειδώλιο να φυλασσόταν σε στεγασμένο χώρο, ενδεχομένως στο κτίριο με πλακόστρωτο που είχε αποκαλύψει ο Ρωμαίος επάνω από την οικία β, και το οποίο ήταν καλυμμένο με το μελανό στρώμα. Το κτίριο αυτό, που καθαιρέθηκε από τον Ρωμαίο για να διερευνήσει τα βαθύτερα στρώματα¹⁰²⁴, ίσως να χρησίμευε ως σκευοθήκη ή θησαυροφυλάκιο του βραχώδους βωμού. Παρόμοια χρήση φαίνεται πως είχε και το βόρειο δωμάτιο του παλαιού Μεγάρου Β¹⁰²⁵.

Είναι βέβαια πιθανόν νοτίως του ναού να υπήρχε και άλλος βωμός από φθαρτά υλικά που τα κατάλοιπά του να μην αναγνωρίστηκαν από τους παλαιούς ανασκαφείς, λόγω της αποσπασματικής διατήρησής του¹⁰²⁶.

Επίσης δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τη σχέση των υπολοίπων μεταλλικών αντικειμένων που προήλθαν από το μελανό στρώμα νοτίως και δυτικά του ναού με πιθανούς λάκκους ή αποθέτες που φαίνεται πως υπήρχαν τουλάχιστον νότια και δυτικά της εστίας. Ενδεχομένως οι λάκκοι που μνημονεύει ο Σωτηριάδης στο εσωτερικό του Μεγάρου Α και που αρχικά χαρακτήρισε ως τάφους, να ήταν τέτοιου είδους αποθέτες. Αυτή την υπόθεση ενισχύουν οι παρατηρήσεις του ανασκαφέα: σε όλους τους «τάφους» υπήρχε στρώμα ανθράκων με τέφρα, ελάχιστα οστά ζώων καμένα και πυρακτωμένη γη. Μέσα σε αυτή την τέφρα βρήκε λιγοστά θραύσματα αγγείων «μελανόφαιου» χρώματος. Στον ένα μάλιστα «τάφο» μνημονεύει ότι βρήκε έναν «χρυσό τέτιγα κόμης»¹⁰²⁷ και τους τρεις οβελούς (159, 160, 161, εικ. 124, 125, 126 και πίν. 21).

Συγκεκριμένα σε μία επιστολή του Σωτηριάδη προς τον Αντιπρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας με ημερομηνία 24 Ιουνίου 1898, όπου αναφέρεται για πρώτη φορά στο Μέγαρο Α ο ανασκαφέας γράφει: «...έν αὐτῶ ὀρύξας μικράν τάφρον εὗρον ἄνθρακας, τέφραν καί ὀστᾶ ἀνθρώπινα, θραύσματα τινα ἀγγείων, τεμάχια χαλκῶν ὀβελῶν τινων καὶ δακτύλιον χρυσοῦν ἐξ ἐλάσματος χρυσοῦ ἐλικοῦ».

---

¹⁰²⁴ Ρωμαίος 1915, σελ. 252-253.

¹⁰²⁵ Παπαποστόλου 2008, σελ. 273.

¹⁰²⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του βωμού από οπτοπλίνθους στο ναό της Γεωμετρικής Περιόδου στα Νικολέικα Αχαΐας βλ. σχετικά Κολία 2011, σελ. 212-215. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στον Θέρμο Αιτωλίας, βρέθηκαν αρκετά θραύσματα πλίνθων που θα μπορούσαν να προέρχονται από έναν τέτοιου είδους βωμό.

¹⁰²⁷ Σωτηριάδης 1900, σελ. 180-181 και Παπαποστόλου 2008, σελ. 54. Σημειώνεται ότι το χρυσό αυτό κόσμημα κεφαλής δεν έχει εντοπιστεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου.

Τα οστά, όπως και ο ίδιος ο Σωτηριάδης αποσαφήνισε αργότερα, δεν ήταν ανθρώπινα. Επομένως στον «γυναικείο τάφο» του Μεγάρου Α βρήκε τους οβελούς, οι οποίοι είναι σιδερένιοι και όχι χάλκινοι, μαζί με τον χρυσό ελικτό δακτύλιο. Τα στοιχεία αυτά παραπέμπουν σε λάκκο όπου αποτέθηκαν τα κατάλοιπα ενός λατρευτικού γεύματος με αφορμή την προσφορά ενός πλοκάμου¹⁰²⁸. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η περιγραφή αυτού του λάκκου δεν συνάδει με τον λάκκο προγενέστερης της κατασκευής του Μεγάρου Α καλύβας που ανέσκαψε ο Ρωμαίος¹⁰²⁹ και επιβεβαίωσε η νεότερη ανασκαφική έρευνα, οι οποίοι δεν περιείχαν ούτε τέφρα αλλά ούτε οστά¹⁰³⁰. Πιθανόν αυτό να σημαίνει ότι υπήρχαν δύο ειδών λάκκοι: εκείνοι σε βαθύτερα στρώματα, επί των οποίων ιδρύθηκε το Μέγαρο Α και ανήκαν σε ημιυπόγειες καλύβες και εκείνοι που είχαν διανοιχθεί μέσα στην επίχωση που είχε καλύψει το εσωτερικό και τα ερείπια του Μεγάρου Α μετά από την καταστροφή του. Ενισχυτικά αυτής της πρότασης, εκτός από την ασυμφωνία των περιγραφών του Σωτηριάδη και του Ρωμαίου είναι και το γεγονός ότι από τον λάκκο που ανέσκαψε ο Σωτηριάδης προέρχονται, όπως είδαμε, και χάλκινοι¹⁰³¹ οβελοί¹⁰³², άρα δεν θα μπορούσε να ανήκει σε καλύβες προγενέστερες του Μεγάρου Α.

Η περιγραφή των «τάφων» θυμίζει έντονα τους λάκκους που ανέσκαψε η Anna Lucia d' Agata στον λόφο της Κεφάλας στην περιοχή του Θρόνου Αμαρίου Κρήτης. Πρόκειται για περισσότερους από 47 λάκκους ακανονίστου κυκλικού ή ωοειδούς σχήματος που έχουν βάθος κυμαινόμενο μεταξύ των 0,20μ. και των 0,90μ. και μέγιστη διάμετρο 1,50μ. Οι λάκκοι αυτοί έχουν διανοιχθεί στο φυσικό πέτρωμα του λόφου. Η χρονική διάρκεια που καλύπτουν κυμαίνεται από την ΥΜΙΠΓ έως και την Ύστερη Πρωτογεωμετρική περίοδο (12^{ος} έως 9^{ος} αι. π.Χ.)¹⁰³³ Το περιεχόμενο των λάκκων ήταν προϊόν μιας και μόνο απόθεσης, το οποίο, στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν αδιατάρακτο.

---

¹⁰²⁸ Για την προσφορά πλοκάμου στη θεότητα βλ. παρακάτω σελ. 212-15.

¹⁰²⁹ Ρωμαίος 1915, σελ. 235-237.

¹⁰³⁰ Παπαποστόλου 2008, σελ. 176-177.

¹⁰³¹ Χάλκινοι οβελοί δεν βρέθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Θέρμου, μόνο σιδερένιοι.

¹⁰³² Οι πρωιμότεροι μεταλλικοί οβελοί που γνωρίζουμε μέχρι στιγμής χρονολογούνται στον 11ο αι. π.Χ. και προέρχονται από την Κύπρο. Haarer 2000, σελ. 11-15 και 70.

¹⁰³³ D' Agata 1997-2000, σελ. 50 και 52. D' Agata 2001, σελ.353. D' Agata 2006, σελ. 402. D' Agata & Boileu 2009, σελ. 168.

Η επίχωση των λάκκων αποτελείται κυρίως από θραύσματα πήλινων αγγείων, οστά ζώων, κάρβουνα καθώς και καμένες επιχώσεις, χωρίς ωστόσο η φωτιά να είχε ανάψει στο εσωτερικό των λάκκων. Κάποιοι λάκκοι είχαν σφραγιστεί με προσεκτικά τοποθετημένες στρώσεις λίθων, ενώ σε κάποιους άλλους τα αποσπασματικά σωζόμενα αγγεία είχαν τοποθετηθεί και δεν είχαν απορριφθεί στο εσωτερικό του λάκκου. Άξιες μνείας είναι οι περιπτώσεις του λάκκου αρ. 26, στην άνω επιφάνεια του οποίου είχε τοποθετηθεί ένας πυραμιδόσχημος λίθος εν είδει σήματος¹⁰³⁴, και του λάκκου αρ. 41, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε το μοναδικό ειδώλιο που προέρχεται από τους λάκκους¹⁰³⁵.

Όσον αφορά στα οστά που βρέθηκαν μέσα στους λάκκους της Κεφάλας, σύμφωνα με την οστεολογική μελέτη, όλα προέρχονται από ζώα τα οποία είχαν μαγειρευτεί και καταναλωθεί σε γεύματα. Κάποια φέρουν ίχνη καψίματος, τα οποία δεν οφείλονται στη διαδικασία του μαγειρέματος. Σημαντική είναι η παρατήρηση ότι κάποια από τα οστά έφεραν ίχνη από δήγματα σκύλων¹⁰³⁶.

Οι αποθέσεις σε αυτούς τους λάκκους χαρακτηρίζονται από την ανασκαφεία ως τελετουργικές, ορίζοντας ως τελετουργικές πράξεις τη σειρά καθημερινών πράξεων που όμως λαμβάνουν χώρα με αφορμή ένα ιδιαίτερο γεγονός που τις διακρίνει από τις καθημερινές¹⁰³⁷. Σχετίζονται με γεύματα που έγιναν στον οικισμό και στη συνέχεια τα απορίμματα αποτέθηκαν σε αυτούς τους λάκκους. Τα κοινά γεύματα και η κατανάλωση ποτού θεωρούνται ένδειξη πλούτου και ισχύος από πολλές κοινωνικές ομάδες¹⁰³⁸.

Η περίπτωση της Κεφάλας δεν είναι μοναδική. Παρόμοιοι λάκκοι έχουν ανασκαφεί στο Χαμαλεύρι του Ρεθύμνου και στο Ακρωτήριο Ποσειδί της Χαλκιδικής¹⁰³⁹. Παρόμοια χρήση ίσως να είχαν και οι λάκκοι που ανασκάφτηκαν στον Αετό Ιθάκης, όπου εκτός από τα καμένα κατάλοιπα που περιείχαν και οστά

---

¹⁰³⁴ D' Agata 1997-2000, σελ. 52.

¹⁰³⁵ D' Agata 1997-2000, σελ. 56. Η D' Agata παρατηρεί πώς στους λάκκους, πλην του εν θέματι ειδωλίου, δεν βρέθηκαν άλλα λατρευτικά αντικείμενα.

¹⁰³⁶ D' Agata 1997-2000, σελ.54.

¹⁰³⁷ D' Agata 1997-2000, σελ.56.

¹⁰³⁸ D' Agata 1997-2000, σελ.57 και σημείωση 37 με σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰³⁹ Προσθέτουμε και έναν λάκκο με κατάλοιπα γεύματος της Πρωτογεωμετρικής περιόδου που βρέθηκε σε ένα οικόπεδο στην οδό Ηρακλειδών στην Αθήνα βλ. Alexandridou 2017, σελ. 54.

ζώων, βρέθηκαν όστρακα και μερικά άλλα αντικείμενα, όπως ένα γυναικείο πήλινο ειδώλιο, μία χάλκινη περόνη και ένα χάλκινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο¹⁰⁴⁰.

Ενδεχομένως και στον Θέρμο να έχουμε μία παρόμοια περίπτωση. Κατά μήκος του δυτικού τοίχου του Μεγάρου Β έχουν εντοπιστεί δύο κατασκευάσματα και πιθανώς και ένα τρίτο. Πρόκειται για λάκκους που βρέθηκαν στις τομές 1α και 1β. Συγκεκριμένα στην τομή 1α βρέθηκε ένας λάκκος με επενδεδυμένα τοιχώματα ενώ στην τομή 1β ένα κατασκεύασμα με επενδεδυμένο τοίχωμα και λιθόστρωτο πυθμένα (πίν. 104). Στην τομή 1γ βρέθηκαν τα πιθανά κατάλοιπα ενός ακόμη κατεστραμμένου κατασκευάσματος (σχ. 6 και πίν. 99). Στα σημεία όπου βρίσκονται κατασκευάσματα αυτά, δεν υπάρχει το κίτρινο στρώμα που καλύπτει τα ερείπια του Μεγάρου Β. Η επίχωση ήταν ενιαία από κάτω έως τις πλάκες του δυτικού τοίχου του σηκού και αποτελούνταν από χώμα, οστά και όστρακα. Τα όστρακα που βρέθηκαν στο εσωτερικό των λάκκων των τομών 1α και 1β ανήκουν στη Γεωμετρική περίοδο ενώ εκείνα του λάκκου της τομής 1γα χρονολογούνται στην Γεωμετρική – Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο. Αν και τα όστρακα που βρέθηκαν στο εσωτερικό τους ανήκουν στη Γεωμετρική περίοδο, οι δύο λάκκοι των τομών 1α και 1β ανήκουν στην εποχή της εστίας των ολόκαυτων θυσιών¹⁰⁴¹.

Έναν ακόμη λάκκο είναι πιθανόν να είχε εντοπίσει ο Σωτηριάδης κοντά στον δυτικό στυλοβάτη. Σύμφωνα με την επιστολή του¹⁰⁴² προς τον Αντιπρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας με ημερομηνία 23 Αυγούστου 1898 *«παρά τόν στυλοβάτην τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εὗρηκα τάφον περιέχοντα ὅστᾶ κεκαυμένα καί ξίφη σιδηρᾶ πέντε λίαν μακρᾶ καί τεμάχιαν αγγείων τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς»*.

Λάκκοι, άλλου όμως τύπου, έχουν επίσης εντοπιστεί νότια της εστίας. Μετά από την καταστροφή του Μεγάρου Β ο χώρος καλύφθηκε με χώμα και πέτρες και έτσι η στάθμη του εδάφους ήταν ίδια με εκείνη της εστίας των

---

¹⁰⁴⁰ D' Agata 1997-2000, σελ.57. Dickinson 2006, σελ. 232. Για τους λάκκους στον Αετό Ιθάκης βλ. σχετικά Coldstream 1979, σελ. 182-183 και για τους λάκκους στο Ποσειδί βλ. Mazarakis Ainiian 1997, σελ. 43 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁰⁴¹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 89-90.

¹⁰⁴² Η επιστολή αυτή μαζί με όλες τις επιστολές που έστειλε ο Σωτηριάδης στον Αντιπρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών στο Θέρμο, φυλάσσονται στο αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο εάν αυτός ο «τάφος» που μνημονεύει ο Σωτηριάδης σε αυτή την επιστολή σχετίζεται με την αναφορά του για εύρεση μακρών χάλκινων και σιδερένιων ξιφών στο στρώμα της τέφρας βλ. Σωτηριάδης 1900, σελ. 178 και παραπάνω σελ. 180. Χάλκινα ξίφη δεν εντοπίστηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου.

ολόκαυστων θυσιών. Επάνω στο επίπεδο αυτό, το οποίο αποτελούσε ένα επίπεδο χρήσης, που βρίσκεται σε βάθος -1,00μ., εντοπίστηκε άφθονη διάσπαρτη στάχτη, και απανθρακωμένο υλικό. Διανοιγμένοι στην επιχώση αυτή βρέθηκαν δύο λάκκοι σε μία αδιατάρακτη από την παλαιά ανασκαφή λωρίδα γης, που αποκαλύφθηκε λίγο έξω και ανατολικά του νοτίου άκρου του ανατολικού τοίχου του σηκού.

Ο πρώτος λάκκος, διαστάσεων 0,30μ.χ0,17μ.χ0,15μ., εντοπίστηκε στο ύψος της τομής 10 (πίν. 103,1). Περιείχε καμένα οργανικά στοιχεία, στάχτη και το σιδερένιο ευθύγραμμο μονόστομο μαχαίριδιο **109** (M37) (εικ. 84, πίν. 75)¹⁰⁴³.

Στον ίδιο χώρο, σε μικρή απόσταση προς Ν υπήρχε το υπόλοιπο ενός μεγαλύτερου λάκκου (0,46μ.χ0,42μ.), τον οποίο όριζαν όρθιες μεγάλες πλάκες (πίν. 103,3). Ο λάκκος αυτός δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση καθώς βρίσκεται στην παρειά του παλαιού ανασκαφικού σκάμματος και είχε διαταραχθεί από την παλαιά ανασκαφή. Στο επάνω μέρος του λάκκου αυτού υπήρχε πολλή μελανή στάχτη, λίγα οστά ζώων, οι δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων **50** (εικ. 45, πίν. 71) και **7** (M38 και M41, εικ. 7, πίν. 66), ο σαυρωτήρας **72** (M39,εικ. 53, πίν. 72) και το δρεπανόσχημο μαχαίρι **118** (M40, εικ. 90, πίν. 78)¹⁰⁴⁴.

Σε απόσταση 2μ. προς Ν των λάκκων αυτών υπάρχει ένας ακόμη λάκκος, σκαμμένος βαθύτερα από τους δύο προηγούμενους. Έχει διαστάσεις 0,24μ. x 0,24μ. και, και εκτός της ανατολικής πλευράς, τον ορίζουν ακανόνιστες πέτρες. Περιείχε μελανά στακτώδη χώματα, απανθρακωμένες οργανικές ύλες και οστά ζώων (πίν.100 & 101). Στο εσωτερικό του λάκκου εντοπίστηκε υπόλοιπο απανθρακωμένου ξύλου, το οποίο, όπως δείχνουν οι μικρές σφηνοειδείς πέτρες, ήταν στερεωμένο μέσα σε αυτόν. Επάνω στο υπόλοιπο του απανθρακωμένου ξύλου βρέθηκε τμήμα πήλινου κυπέλλου (Π52) με αμαυρόχρωμη «γεωμετρική» διακόσμηση¹⁰⁴⁵. Νοτιώτερα του λάκκου αυτού και σ' απόσταση 0,90μ. υπάρχει ένας ακόμη κτιστός λάκκος, ο οποίος είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του Σωτηριάδη (πίν. 101 και 102). Τα τοιχώματά του αποτελούνται από μεγάλους απελέκητους πλακοειδείς λίθους και ακανόνιστους κυβόλιθους. Στο εσωτερικό του είχαν απομείνει καμένα στοιχεία και λίγα οστά ζώων, η σιδερένια αιχμή

¹⁰⁴³ Παπαποστόλου 2008, σελ 90-91.

¹⁰⁴⁴ Παπαποστόλου 2008, σελ. 91, πίν. 75β.

¹⁰⁴⁵ Παπαποστόλου 2008, σελ. 91 και πίν. 76, 101β.

δόρατος 3 (M43 (εικ. 3, πίν. 67)) και μερικά όστρακα, μυκηναϊκά κυρίως αλλά και της Εποχής του Σιδήρου¹⁰⁴⁶.

Η απόθεση στο εσωτερικό των τεσσάρων λάκκων φαίνεται ότι έγινε μία και μόνο φορά. Σε όλες τις περιπτώσεις έχουμε στάχτη, οστά ζώων, όστρακα και μεταλλικά αντικείμενα. Μόνο στον λάκκο με τα υπόλοιπα απανθρακωμένου ξύλου δεν υπήρχαν μεταλλικά αντικείμενα. Δευτερογενής απόθεση στον ίδιο λάκκο δεν εντοπίστηκε ενώ στην λωρίδα που ανασκάφηκε δεν υπήρχαν ενδείξεις για την τέλεση λατρευτικών πράξεων μετά από την πλήρωση των λάκκων.

Η ερμηνεία τους, λόγω της αποσπασματικής διατήρησής τους και της απουσίας ανασκαφικών δεδομένων, είναι προβληματική. Ο Παπαποστόλου επισημαίνει ορθά ότι «στον περιορισμένο χώρο κάτω από το νοτιότερο άκρο του ανατολικού τοίχου του σηκού υπήρχαν περισσότερα τέτοια κατασκευάσματα, υποθέτουμε ότι δεν ήταν τα μόνα»¹⁰⁴⁷. Αν πράγματι νότια της εστίας υπήρχαν και άλλοι λάκκοι που περιείχαν στάχτη, λίγα οστά και χάλκινα αντικείμενα, ίσως να έχουμε μία παραλλαγή του ευρήματος της Κεφάλας, στην Κρήτη. Οι λάκκοι αυτοί θα διανοίγονταν με αφορμή κάποια λατρευτική πράξη και τα κατάλοιπα αλλά και τα αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν έμειναν¹⁰⁴⁸ στον χώρο του ιερού, μέσα σε αυτούς τους λάκκους. Στο πλαίσιο αυτό είναι πιθανή και η παρατήρηση του Παπαποστόλου, ότι τα όπλα και τα άλλα μεταλλικά αντικείμενα δεν ήταν όλα προορισμένα να γίνουν αφιερώματα αλλά θα ήταν και αντικείμενα που είχαν ήδη χρησιμοποιήσει οι λάτρες. Θα ήταν και πολύ ενδιαφέρον να δούμε και τα σχήματα των αγγείων που βρέθηκαν στο εσωτερικό των λάκκων¹⁰⁴⁹. Αν προέρχονται από αγγεία πόσης και φαγητού, τότε σε συνδυασμό με τα οστά που βρέθηκαν μέσα αλλά και κοντά στους λάκκους αυτούς, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι έχουμε να κάνουμε με κατάλοιπα τελετουργικών γευμάτων¹⁰⁵⁰, τα οποία προέρχονταν από κανονικές θυσίες που λάμβαναν χώρα νοτίως της εστίας των ολόκαυστων θυσιών και σχετίζονται με το μελανό στρώμα.

¹⁰⁴⁶ Παπαποστόλου 2008, σελ. 91-92, π. 76β, 77.

¹⁰⁴⁷ Παπαποστόλου 2008, σελ. 203.

¹⁰⁴⁸ Επισημαίνεται ο νόμος περί *οὐκ ἐκφορᾶς*. Kilian – Dirlmeier 2002, σελ. 198. Bocher 2008, σελ. 89.

¹⁰⁴⁹ Τη μελέτη της κεραμικής της νεότερης ανασκαφικής έρευνας στον Θέρμο έχει αναλάβει ο Ken Wardle.

¹⁰⁵⁰ Παπαποστόλου 2008, σελ. 203.

Οι λάκκοι στο νότιο τμήμα του ναού του Απόλλωνα είναι διαφορετικοί από τους λάκκους που βρέθηκαν δυτικά της εστίας. Ο Παπαποστόλου θεωρεί πιθανό το ενδεχόμενο στους λάκκους δυτικά της εστίας να είχαν τοποθετηθεί πιθάρια¹⁰⁵¹. Υπενθυμίζουμε ότι ο Ρωμαίος αναφέρει την ύπαρξη τεσσάρων πίων στο εσωτερικό του Μεγάρου Β, στο δυτικό τμήμα του¹⁰⁵². Από αυτά τα πιθάρια υπάρχει ακόμη κατά χώραν ο πίθος θ, ο οποίος βρέθηκε κενός¹⁰⁵³. Του πίθου ι εντοπίστηκε η αργολιθοδομή που τον περιέβαλε και έμεινε στη θέση της μετά από την αφαίρεση του πιθαριού. Τα άλλα δύο πιθάρια δεν βρέθηκαν κατά τη νεότερη ανασκαφική έρευνα¹⁰⁵⁴. Στα πιθάρια αυτά μπορούν να προστεθούν δύο ακόμη πιθάρια: το ένα βρέθηκε στην ελλειψοειδή οικία που καταστράφηκε για την ανέγερση του στεγάστρου των επιγραφών και, σύμφωνα με την μαρτυρία του Ρωμαίου, είχε μέχρι τη μέση του περίπου καθαρή τέφρα και μόνο στον πυθμένα του βρέθηκαν μερικοί άνθρακες¹⁰⁵⁵. Το δεύτερο πιθάρι βρέθηκε εξωτερικά της ΝΔ γωνίας του στυλοβάτη του Ναού, ο οποίος, σύμφωνα με τον Σωτηριάδη, ήταν γεμάτος με χώματα αναμεμιγμένα με άνθρακες και οστά¹⁰⁵⁶.

Η παρουσία πιθαριών κοντά σε τόπο τέλεσης λατρευτικών πράξεων δεν είναι σπάνια. Ενδεικτικά αναφέρουμε την παρουσία πιθαριών κοντά στην εσχάρα ενός μικρού ιερού στην Τήνο, στο οποίο κατά τα κλασικά χρόνια λατρευόταν η Δήμητρα και λειτουργούσε ως Θεσμοφόριο. Τα πιθάρια είχαν τοποθετηθεί σε ρηχούς λάκκους που είχαν διανοιχθεί σε έναν πιθανότατα υπόστεγο χώρο. Χρονολογούνται στα τέλη του 8^{ου} και στον 7^ο αι. π.Χ¹⁰⁵⁷ και σύμφωνα με την Κούρου, παρά τον έντονα διακοσμητικό τους χαρακτήρα, ήταν λειτουργικοί και προορίζονταν για να δέχονται τις ετήσιες προσφορές της αγροτικής παραγωγής, τις «απαρχές»¹⁰⁵⁸.

---

¹⁰⁵¹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 197-198.

¹⁰⁵² Ρωμαίος 1915, σελ. 251. Πρόκειται για τους πίθους θ, ι, κ, λ.

¹⁰⁵³ Παπαποστόλου 2008, σελ. 64.

¹⁰⁵⁴ Σύμφωνα με το σχέδιο του Ρωμαίου το πιθάρι λ βρισκόταν μεταξύ του ανατολικού τοίχου του Μεγάρου Β και του ανατολικού στυλοβάτη του Ναού ενώ το πιθάρι κ δυτικά του δυτικού τοίχου του σηκού του Ναού. Βλ. Ρωμαίος 1915, σελ. 231 εικ. 2.

¹⁰⁵⁵ Ρωμαίος 1915, σελ. 229.

¹⁰⁵⁶ Σωτηριάδης 1900, σελ. 176-177 και σχ. 2.

¹⁰⁵⁷ Κούρου 2004, σελ. 434-435.

¹⁰⁵⁸ Κούρου 2017, σελ. 336-337 και εικ. 7.

Σημειώνεται και η περίπτωση της Ασίνης, όπου κοντά σε περιοχή με ίχνη τέλεσης θυσιών, βρέθηκε ένας πίθος που περιείχε οστά θηλαστικών. Οι λίθοι που εντοπίστηκαν περιμετρικά του πίθου δείχνουν ότι η επιλογή της θέσης του δεν ήταν τυχαία. Εκεί απέρριπταν τα κατάλοιπα των θυσιών, συμπεριλαμβανομένων και των οστών των σφαγίων και των αγγείων που χρησιμοποιήθηκαν¹⁰⁵⁹. Λειτουργούσε δηλαδή εν είδει αποθέτη θυσιών¹⁰⁶⁰. Το εύρημα της Ασίνης αν συνδυαστεί και με τον πίθο που βρήκε ο Σωτηριάδης εξωτερικά της ΝΔ γωνίας¹⁰⁶¹ του στυλοβάτη του Ναού του Θερμίου Απόλλωνος, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η χρήση των πίθων ήταν να δέχονται τα κατάλοιπα των θυσιών. Ο πίθος της ΝΔ γωνίας του στυλοβάτη θα πρέπει να σχετιστεί με τον υπέραιο βραχώδη βωμό, νοτίως του ναού. Είναι δε πιθανόν ότι λόγω του μεγάλου μεγέθους των πίθων, τα λατρευτικά κατάλοιπα στο εσωτερικό τους θα προέρχονταν από περισσότερες από μία αποθέσεις.

Σύμφωνα με την μαρτυρία του Ρωμαίου τα σιδερένια αντικείμενα βρέθηκαν στο μελανό στρώμα, το οποίο εντοπίστηκε νότια και δυτικά της εστίας. Ωστόσο λόγω της έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με ασφάλεια εάν η παραγωγή του μελανού στρώματος ξεκίνησε την ίδια περίοδο με εκείνη της ανοικτόχρωμης στάχτης της εστίας των ολόκαυστων θυσιών. Το γεγονός ωστόσο ότι τα γεωμετρικά χάλκινα αντικείμενα βρέθηκαν μόνο στο μελανό και όχι σε βαθύτερα στρώματα, δείχνει ότι η παραγωγή του ξεκίνησε στην Ύστερογεωμετρική περίοδο και στον 7^ο αι. π.Χ.¹⁰⁶².

Η διαφορά στη σύσταση, την υφή του και το χρώμα του¹⁰⁶³ δείχνει ότι το μελανό χρώμα πιθανότα προερχόταν από κανονικές θυσίες, οι οποίες λάμβαναν χώρα νότια της εστίας των ολόκαυστων θυσιών, στον βραχώδη βωμό¹⁰⁶⁴.

¹⁰⁵⁹ Sourvinou – Inwood 1993, σελ. 5. Wells 1983, σελ. 34.

¹⁰⁶⁰ Κούρου 2009, σελ. 127.

¹⁰⁶¹ Νότια της εστίας δεν υπάρχουν πληροφορίες για την εύρεση πίθων. Μοναδικό εύρημα αποτελεί ο πίθος που ο Σωτηριάδης εντόπισε εξωτερικά της ΝΔ γωνίας του στυλοβάτη. Ίσως ο πίθος αυτός να σχετίζεται με το μελανό στρώμα και τον βραχώδη βωμό που υπάρχει νοτίως του ναού. Ήταν γεμάτος με χώμα με άνθρακες και καμένα οστά. Βλ. Σωτηριάδης 1900, σελ. 177 και σχ. 2

¹⁰⁶² Παπαποστόλου 2008, σελ. 105.

¹⁰⁶³ Σύμφωνα με την νεότερη ανασκαφική έρευνα το μελανό στρώμα περιείχε στάχτη, απανθρακωμένο υλικό, λίγα οστά ζώων, θραύσματα χαλκών αντικειμένων και όστρακα. Βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2008, σελ. 105. Ο Ρωμαίος 1915, σελ. 228 και 230 αναφέρει ότι το στρώμα ήταν «μέλαν διά τήν τέφραν καί τά κάρβουνα».

¹⁰⁶⁴ Παπαποστόλου 2008, σελ. 105.

Όστρακα που συγκεντρώθηκαν από την επίχωση κάτω από τον βραχώδη βωμό, χρονολογούνται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου¹⁰⁶⁵. Στην περίπτωση αυτή, θα ήταν λογικό να έχει διαστρωθεί δυτικά και νότια το μελανό χώμα και λόγω της γειτνίασης με τον υπέργειο βωμό αλλά και κυρίως λόγω της φυσικής κλίσης του εδάφους που ευνοούσε τη διάστρωσή του στα σημεία αυτά¹⁰⁶⁶.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω κατά την Υστερογεωμετρική περίοδο και τον 7^ο αι. π.Χ. υπήρχαν δύο πυρήνες λατρείας: εκείνος της εστίας των ολόκαυστων θυσιών και της λευκής τέφρας, η οποία είχε καταλάβει το ανατολικό και κεντρικό τμήμα του Μεγάλου Β και εκείνος των θυσιών του υπέργειου βραχώδους βωμού και του μελανού χώματος, ο οποίος βρισκόταν νοτιώς του ναού του Απόλλωνα. Δηλαδή πρόκειται για κατάλοιπα διαφορετικών θυσιών που συμπίπτουν μόνο χρονικώς¹⁰⁶⁷.

Σύμφωνα με γραπτές πηγές αλλά και αρχαιολογικά τεκμήρια διακρίνονται δύο είδη λατρευτικών προσφορών στη θεότητα: η *θυσία* και τα *όλοκαυτώματα*. Στη *θυσία* το σφάγιο μοιραζόταν μεταξύ θεών και ανθρώπων. Στους θεούς προσφερόταν λίγο αίμα, τα οστά των μηρών τυλιγμένα με λίπος, το ιερό οστό και η ουρά του σφαγίου¹⁰⁶⁸. Όλα αυτά καιόμενα παρήγαγαν την κνίσα, την οποία απολάμβαναν οι θεοί. Τα υπόλοιπα κομμάτια του κρέατος μοιράζονταν στους πιστούς¹⁰⁶⁹. Τα καλύτερα κομμάτια κρέατος προορίζονταν για το ιερατείο και για τα διακεκριμένα μέλη της κοινότητας. Το υπόλοιπο χωριζόταν σε ίσες μερίδες¹⁰⁷⁰ και διανεμόταν στους παρευρισκόμενους. Πιθανότατα τα καλύτερα κομμάτια κρέατος να ψήνονταν στα κάρβουνα, περασμένα σε οβελούς, ενώ τα υπόλοιπα να βράζονταν σε χύτρες¹⁰⁷¹.

Αντίθετα οι ολόκαυστες θυσίες, όπως προκύπτει από τα μέχρι στιγμής στοιχεία, κατά τις οποίες ολόκληρο το σφάγιο καιγόταν, ήταν εξαιρετικά σπάνιες στην αρχαία Ελλάδα. Συνήθως το προσφερόμενο ζώο ήταν μικρό¹⁰⁷² και

---

¹⁰⁶⁵ Παπαποστόλου 2012, σελ. 39.

¹⁰⁶⁶ Παπαποστόλου 2008, σελ. 105.

¹⁰⁶⁷ Παπαποστόλου 2008, σελ. 105.

¹⁰⁶⁸ Δες και Ekroth 2008a, σελ. 262.

¹⁰⁶⁹ Ekroth 2008, σελ. 88. Ekroth 2018, σελ. 309-310.

¹⁰⁷⁰ Ekroth 2008a, σελ. 270-272.

¹⁰⁷¹ Ekroth 2008a, σελ. 274-275. Groot 2014, σελ. 27.

¹⁰⁷² Ekroth 2008, σελ. 89-90.

ακολουθούνταν από μία κανονική *θυσία* ζώου, τα κομμάτια του οποίου αποδίδονταν και στην τιμώμενη θεότητα και στους πιστούς¹⁰⁷³. Ενώ οι θυσίες γίνονταν σε τακτά χρονικά διαστήματα, ίσως και σε καθημερινή βάση, οι ολοκαυτώσεις λάμβαναν χώρα σε εξαιρετικές περιπτώσεις¹⁰⁷⁴. Ίσως αυτό να εξηγεί και το γεγονός ότι τα περισσότερα μεταλλικά αντικείμενα της περιόδου προέρχονται από το μελανό στρώμα και ταυτόχρονα δικαιολογεί και την ποιότητα αλλά και την αξία των αντικειμένων που βρέθηκαν περιμετρικά της εστίας των ολόκαυστων θυσιών.

Με βάση τις αναφορές των πρώτων ανασκαφών γνωρίζουμε ότι τα ειδώλια των ίππων, όλα τα ανθρωπόμορφα ειδώλια, πλην ενός¹⁰⁷⁵, κάποιοι τροχοί, τα ξίφη¹⁰⁷⁶ και πιθανόν τα εξαρτήματα με τα πτηνά, βρέθηκαν σε σχέση με την εστία των ολόκαυστων θυσιών. Νοτίως της εστίας αυτής στο μελανό στρώμα, βρέθηκαν σιδερένια και χάλκινα αντικείμενα. Για τα αντικείμενα που βρέθηκαν στο μελανό στρώμα, η κατάσταση είναι πιο δύσκολη, αν και ο Ρωμαίος, όταν ήρθε στον Θέρμο κατέγραψε κάποια από τα ευρήματα τόσο της ανασκαφής του Σωτηριάδη όσο και της δικής του. Ανατρέχοντας στο παλαιό αυτό ευρετήριο του Μουσείου Θέρμου που συνέταξε ο Ρωμαίος, διαπιστώνουμε ότι πολλά μεταλλικά αντικείμενα προήλθαν από το στρώμα του βωμού ή «*ἐκ τοῦ στρώματος τοῦ «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως*». Πρόκειται για τα δαχτυλίδια **334** (εικ. 187), **344** (εικ. 193), **345**, **346**, **347**, **372** (εικ. 203), τους σφηκωτήρες **243-250**, τη χάλκινη χυτή στεφάνη **187** (εικ. 142, πίν. 92 & 93), τον μικρογραφικό πέλεκυ **384** (εικ. 209), το χεῖλος λέβητα **186** (εικ. 141), τα χάλκινα μαχαίριδια **96** (εικ. 74), **97**, **99** (εικ. 76), το χάλκινο ειδώλιο πτηνού **395** (εικ. 219), τα στόμια χάλκινων μικρογραφικών πελέκεων **385** (εικ. 210) και **386**, τις δύο βελόνες πορπών **233** (πίν. 35) και **234** (πίν. 35), το χάλκινο περίαπτο σε σχήμα πρόχου **411** (εικ. 233) και την κεφαλή περόνης **221** (εικ. 173).

¹⁰⁷³ Ekroth 2008, σελ. 89-90. Ekroth 2012, σελ. 218-223. Ekroth 2018, σελ. 309, 310 και 313. Οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι ολοκαυτώσεις δεν ακολουθούνταν από *θυσίες* είναι σπάνιες και κάποιες από αυτές αμφισβητούμενες. Βλ. σχετικά Ekroth 2002, σελ. 224-225.

¹⁰⁷⁴ Ekroth 2008, σελ. 91.

¹⁰⁷⁵ Πρόκειται για το ειδώλιο τύπου Reshef που βρήκε ο Ρωμαίος νότια του νότιου στυλοβάτη του ναού. Βλ. παραπάνω σελ. 195-197 και Ρωμαίος 1915, σελ. 271-272, εικ. 39.

¹⁰⁷⁶ Σωτηριάδης 1900, σελ. 178.

Πιθανόν τα αντικείμενα αυτά να προέρχονται από το άσκαπτο γλωσσοειδές τμήμα γης που έβαινε παράλληλα με τον δυτικό στυλοβάτη. Το τμήμα αυτό είχε μήκος 9μ. και πλάτος 2-3μ. και ανασκάφτηκε από τον Ρωμαίο το 1912. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα το ανώτερο στρώμα, πάχους 0,20-0,30μ. περιείχε ελληνιστικά όστρακα και αμέσως κάτω από αυτό αποκαλύφθηκε το μελανό στρώμα, το οποίο είχε πάχος 0,30μ.. Σε αυτό το μελανό «..... *εύρέθησαν ικανῶς πολυάριθμα γεωμετρικά χαλκᾶ, δακτύλιοι στρεπτοί περί τούς 15, τροχοί ἀρμάτων, διπλοῖ πελέκεις δύο, χαλκᾶ ἐλάσματα μέ στιγμάς ἐντύπους, ἐκ δέ τῶν κατωτέρων στρωμάτων οὐδέν ἔν τοιούτον.*»¹⁰⁷⁷.

Από το ίδιο παλαιό ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θέρμου, πληροφορούμαστε ότι «*ἐκ τοῦ ναοῦ, βωμός ὁ μέγας*» προήλθαν οι μικρογραφικοί πελέκεις **378** (εικ. 204, πίν. 80), **379** (εικ. 205, πίν. 80), **380** (εικ. 206), οι μικρογραφικοί τροχοί **388** (εικ. 211), **389** (εικ. 212), **390** (εικ. 213, πίν. 82), **403** (εικ. 217) και οι περόνες **205** (εικ. 159, πίν. 28), **206** (εικ. 160, πίν. 28 & 29), **207** (εικ. 161, πίν. 28), **209** (εικ. 163, πίν. 28), **210** (εικ. 164, πίν. 28), **213** (εικ. 166, πίν. 28), **222** (εικ. 174, πίν. 28), **223** (εικ. 175, πίν. 28) και **229** (πίν. 28)¹⁰⁷⁸.

Δεν είναι ωστόσο δυνατό να γνωρίζουμε εάν αυτά τα αντικείμενα προέρχονται από τις ανασκαφές του Ρωμαίου ή από εκείνες του Σωτηριάδη, τα οποία ο Ρωμαίος κατέγραψε. Βέβαια η χρονολογία 1912 – 1913 που αναγράφεται στα ευρετήρια καθιστά πιθανότερη την πρώτη εκδοχή. Η ακριβής τους επίσης προέλευση μας είναι άγνωστη. Το γεγονός ότι τα ξεχωρίζει από το στρώμα του βωμού της δυτικής περιστάσεως ίσως να δείχνει ότι βρέθηκαν στο εσωτερικό του ναού, στην εστία των ολόκαυστων θυσιών, που όμως ο Ρωμαίος δεν ανέσκαψε.

Επίσης πρέπει να επισημανθεί ότι ο Ρωμαίος κατέγραφε κυρίως ομάδες ομοειδών αντικειμένων, όπως για παράδειγμα των περονών, που στο παλαιό ευρετήριο και τα εννέα αντικείμενα έχουν τον αριθμό 280. Δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να αποδείξουμε ότι όλα αυτά τα αντικείμενα βρέθηκαν μαζί, στο ίδιο στρώμα και στην ίδια περίπτωση. Ενδεικτικό της αδιέξοδης κατάστασης είναι

---

¹⁰⁷⁷ Ρωμαίος 1915, σελ. 228.

¹⁰⁷⁸ Ο Ρωμαίος 1915, σελ. 227 αναφέρει ότι ο Σωτηριάδης είχε βρει στο μελανό στρώμα «*καί τινά γεωμετρικά ὄντως χαλκᾶ, ὡς ἀγαλμάτια, ἰπάρια καί τροχίσκοι ἀρμάτων*», στοιχείο που συνάδει με τα όσα γράφει ο Σωτηριάδης 1900, σελ. 178. Δεν γίνεται καμία αναφορά ούτε στις περόνες ούτε στους πελέκεις.

ότι στην ίδια ομάδα περονών υπάρχει μία περόνη που χρονολογείται στη διάρκεια ζωής του Μεγάρου Β (207(εικ. 161, πίν. 28)) και μία η οποία είναι σύγχρονη και όχι αρχαία (229, πίν.28).

Ένα ακόμη στοιχείο το οποίο θα πρέπει να λάβουμε υπόψη είναι ότι το μελανό στρώμα κατά καιρούς διαστρωνόταν με αποτέλεσμα πολλά από τα μεταλλικά αντικείμενα που βρέθηκαν σε αυτό να μην είναι στην αρχική τους θέση¹⁰⁷⁹.

Έχοντας αυτά τα δεδομένα κατά νου θα προσπαθήσω να παρουσιάσω αλλά και να αναλύσω το υλικό που σχετίζεται με την περίοδο που εξετάζεται. Θα ξεκινήσω με τα αντικείμενα που βρέθηκαν στο μελανό στρώμα, τα οποία είναι και τα περισσότερα. Διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες, σε εκείνη των όπλων και σε εκείνη των κοσμημάτων. Έχουμε και κάποια εργαλεία των οποίων όμως η θέση εύρεσης δεν μας είναι γνωστή, και η χρονολόγηση επισφαλής. Μόνο οι διπλοί πελέκει **162** (εικ. 127), **163** (εικ. 128), **164** (εικ. 129), **165** (εικ. 130), **166** (εικ.131) να χρονολογούνται με σχετική ασφάλεια στην περίοδο που εξετάζουμε¹⁰⁸⁰.

Στην κατηγορία των όπλων ανήκουν οι αιχμές δοράτων, οι σαυρωτήρες, οι αιχμές βελών, τα μαχαιρίδια και τα ξίφη. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται και τρεις μικύλλες αιχμές δοράτων και μία μικύλλη αιχμή βέλους. Η ομάδα των όπλων που αριθμεί τα περισσότερα αντικείμενα είναι εκείνη των αιχμών δοράτων με 36 αντικείμενα¹⁰⁸¹. Ακολουθούν τα μαχαιρίδια με 20 αντικείμενα¹⁰⁸², τα ξίφη τύπου Naue II με 12 αντικείμενα, οι σαυρωτήρες με 9 αντικείμενα, τα μαχαιροειδή ξίφη με 6 αντικείμενα, οι αιχμές βελών με 4 αντικείμενα και τέλος τα ιδιόμορφα ξίφη με 3 αντικείμενα.

Εκτός όμως από τα όπλα έχουμε και μία σειρά κοσμημάτων, τα οποία ανήκουν στην περίοδο που εξετάζουμε. Η πολυπληθέστερη ομάδα κοσμημάτων

---

¹⁰⁷⁹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 105.

¹⁰⁸⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 79-82.

¹⁰⁸¹ Δεν συμπεριλαμβάνονται οι τρεις σιδερένιες αιχμές δοράτων **39**, **45** και **46** που προέρχονται από το ναό του Απόλλωνα Λυσειού.

¹⁰⁸² Πρόκειται για 12 ευθύγραμμα μαχαιρίδια, 4 δρεπανόσχημα και 4 καμπύλα.

είναι εκείνη των σφηκωτήρων, οποία απαριθμεί 94 αντικείμενα. Ακολουθούν τα δαχτυλίδια με 49 αντικείμενα και οι περόνες με 13 αντικείμενα¹⁰⁸³.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι σφηκωτήρες και οι αιχμές δοράτων αποτελούν τις πιο πολυπληθείς ομάδες της περιόδου που εξετάζουμε. Οι αιχμές δοράτων δηλώνουν ότι οι αναθέτες ήταν άρρενες. Δεν μπορεί ωστόσο να ισχύσει το ίδιο για τους σφηκωτήρες, ο αριθμός των οποίων είναι σχεδόν τριπλάσιος των αιχμών δοράτων.

Η ανάθεση όπλων στα ιερά ξεκινά από τον 8^ο αι. π.Χ. Αυτή η πρακτική συνδέεται με την αλλαγή στον τρόπο πολέμου. Στα τέλη του 8^{ου} αι. / αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. το αργότερο εμφανίζεται η φάλαγγα των οπλιτών. Οι στρατιώτες παρατάσσονται σε σειρές και ο κάθε στρατιώτης κρατά με το δεξί χέρι ένα μεγάλο δόρυ και με το αριστερό μία στρογγυλή ασπίδα, η οποία δεν προστατεύει μόνο την αριστερή πλευρά του πολεμιστή που την κρατά αλλά και τη δεξιά πλευρά του διπλανού του στρατιώτη. Το κυρίως επιθετικό όπλο της περιόδου που εξετάζουμε είναι το μακρύ δόρυ και όχι το ξίφος, που είναι ένα κατεξοχήν αγχέμαχο όπλο¹⁰⁸⁴. Με τις αιχμές δοράτων σχετίζονται και οι σαυρωτήρες. Δεδομένου ότι οι σαυρωτήρες της περιόδου που εξετάζουμε είναι μόλις 9, είναι πιθανόν με την ανάθεση του σαυρωτήρα να δηλώνεται η κοινωνική θέση του αναθέτη, ο οποίος ανήκει αναμφίβολα σε ανώτερη κοινωνική ομάδα αφού μαζί με την αιχμή δόρατος προσέφερε στη θεότητα και τον σαυρωτήρα του¹⁰⁸⁵.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορούν να ενταχθούν και τα μικρογραφικά όπλα που βρέθηκαν στον Θέρμο. Μικρογραφικά όπλα έχουν βρεθεί σε πολλά ιερά. Στη συντριπτική τους πλειονότητα πρόκειται για μικρογραφικές ασπίδες, κράνη, θώρακες και ξίφη. Στην περίπτωση του Θέρμου πρόκειται για μικρογραφικές αιχμές δοράτων (**50**, εικ. 45, πίν. 71, **51**, εικ. 46, **52**, εικ. 47, πίν.5&6) και μία μικρογραφική αιχμή βέλους (**87**, εικ. 66). Τα μικρογραφικά αντικείμενα που έχουν βρεθεί σε ιερά έχουν θεωρηθεί «συμβολικά», τα οποία

---

¹⁰⁸³ Στις περόνες δεν προσμετρούνται οι **222**, **223**, **224**, **225**, **226**, **227** και **228** καθώς είναι αποσπασματικά σωζόμενες και δεν είναι δυνατόν να ενταχθούν σε τύπο και επομένως να χρονολογηθούν.

¹⁰⁸⁴ Baitinger 2018, σελ. 6.

¹⁰⁸⁵ Την περίοδο που εξετάζουμε η φάλαγγα είναι το κατεξοχήν σύστημα μάχης, το οποίο απαρτίζεται από πολίτες που αναλαμβάνουν οι ίδιοι το κόστος του εξοπλισμού τους. Βλ. Baitinger 2001, σελ. 54. Baitinger 2011, σελ. 128.

αντικαθιστούν ή έχουν την ίδια αξία με τα χρηστικά αντικείμενα¹⁰⁸⁶: ο αναθέτης προσφέρει στη θεότητα το αντικείμενο που πρέπει, με το μικρότερο δυνατό κόστος¹⁰⁸⁷. Πιθανόν να έχει να κάνει και με την ηλικία του αναθέτη: μην έχοντας φτάσει στην απαιτούμενη ηλικία για να μπορεί να φέρει όπλα, ο μικρός αναθέτης προσφέρει στη θεότητα τα μικρογραφικά όπλα, υποσχόμενος ότι θα αναθέσει τα κανονικά όταν θα φτάσει στην κατάλληλη ηλικία¹⁰⁸⁸.

Η ανάθεση όμως δοράτων στο ιερό του Απόλλωνα στον Θέρμο, θα μπορούσε να συνδέεται και με τον Αιτωλό, τον ιδρυτή οικιστή της Αιτωλίας. Ο Αιτωλός σχετίζεται με τις αιχμές δοράτων και ακοντίων, ενώ ο Πλίνιος τον αναφέρει ως εφευρέτη του ακοντίου με ιμάντα (*iaculum cum ammento*)¹⁰⁸⁹. Στο επίγραμμα της βάσης του ιδρυτή της Ήλιδας Οξύλου¹⁰⁹⁰ αναφέρεται ότι ο Αιτωλός κατέκτησε τη γη των Κουρητών, με τη χρήση δόρατος. Το δόρυ απαντάται και στον οπισθότυπο των νομισμάτων της Αιτωλικής Συμπολιτείας¹⁰⁹¹, δόρυ και ακόντιο κρατούσε και το άγαλμα της Αιτωλίας που ήταν στημένο στην αγορά του Θέρμου και στους Δελφούς¹⁰⁹². Ο Ευριπίδης στην τραγωδία *Ἐπτά ἐπὶ Θῆβας* κάνει αναφορά σε *Αἰτωλίσι λόγχαισι*¹⁰⁹³ ενώ τα δόρατα φαίνεται πως είναι το αγαπημένο όπλο το Μελεάγρου και του Τυδέα¹⁰⁹⁴, οι οποίοι είναι οι πιο γνωστοί Αιτωλοί ήρωες.

Οι αιχμές βελών δείχνουν ότι μεταξύ των αναθετών υπήρχαν και κυνηγοί, κάτι που πιστοποιείται και από το οστεολογικό υλικό, καθώς βρέθηκαν και οστά προερχόμενα από ελάφι¹⁰⁹⁵.

Όσον αφορά στα μαχαίριδια και στα ξίφη, αυτά φαίνεται πως έχουν περισσότερες από μία χρήσεις. Τα μαχαίριδια, εκτός από αντικείμενο καθημερινής χρήσης, μπορούν να ενταχθούν στην εξάρτυση του πολεμιστή αλλά και να σχετιστούν με την τέλεση θυσιών στα ιερά. Τα ξίφη από την άλλη σχετίζονται με

---

¹⁰⁸⁶ Seggara 1997, σελ. 292.

¹⁰⁸⁷ Gabaldon Martinez 2005, σελ. 138.

¹⁰⁸⁸ Gabaldon Martinez 2005, σελ. 139.

¹⁰⁸⁹ Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* VIII, 203-204.

¹⁰⁹⁰ Έφορος, FGrHist. F 70 122a και Στράβων X 3,2 C 463-464.

¹⁰⁹¹ Antonetti 1990, σελ. 101.

¹⁰⁹² Antonetti 2012, σελ. 187.

¹⁰⁹³ Στίχοι 1166-1167.

¹⁰⁹⁴ Antonetti 1990, σελ. 101.

¹⁰⁹⁵ Gardeisen 2008, σελ. 308-311.

τον πόλεμο αλλά και με την τέλεση θυσιών¹⁰⁹⁶, ενώ μπορεί να είχαν συμβολική και θρησκευτική σημασία¹⁰⁹⁷.

Από τα παραπάνω είναι πιθανόν τα αντικείμενα αυτά να μην είναι αναθήματα με την έννοια της προσφοράς αντικειμένων στη θεότητα, αλλά μάλλον αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια λατρευτικών δρώμενων και στη συνέχεια έμειναν στο ιερό, ίσως γιατί τα αντικείμενα που είχαν χρησιμοποιηθεί σε τέτοιου είδους τελετουργίες δεν μπορούσαν να έχουν στη συνέχεια καθημερινή χρήση¹⁰⁹⁸. Αυτό ισχύει κυρίως για τα μαχαιρίδια, τα ξίφη και τα μαχαιροειδή ξίφη, καθώς είναι πιθανόν να χρησιμοποιήθηκαν για την θυσία των ζώων.

Τα μαχαιρίδια και τα ξίφη αποτελούν συχνά ευρήματα σε ιερά. Ενδεικτικά αναφέρουμε το ιερό του Διός στην Πάρνηθα όπου σε στρώμα στάχτης πάχους 2μ, το οποίο κατελάμβανε έκταση 100 τ.μ. περίπου εκτός από μικρά οστά ζώων, βρέθηκε μεγάλος αριθμός αιχμών δοράτων, ξιφών, οβελών, μαχαιριδίων, πελέκεων, περονών, ασπίδων και τριπόδων. Από αυτά τα 3.334 μαχαιρία μελετήθηκαν από τον Πετράκη στη διατριβή του με θέμα τις μάχαιρες¹⁰⁹⁹. Για τα υπόλοιπα αντικείμενα μόνο γενικές πληροφορίες έχουν γνωστοποιηθεί. Η λατρευτική δραστηριότητα στο ιερό του Διός ξεκίνησε τον 10^ο αι. π.Χ. και συνεχίστηκε αδιάκοπα μέχρι και τον 6^ο αι. π.Χ.¹¹⁰⁰. Στο Καλαπόδι επίσης βρέθηκαν μαχαιρίδια τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί στην προετοιμασία του κρέατος και του ψωμιού και τα οποία έμειναν στο ιερό λόγω του περί *ούκ εκφοράς*¹¹⁰¹ νόμου.

Τα μαχαιρίδια του Θέρμου, με βάση τα ευρήματα των λάκκων που παρουσιάσαμε αναλυτικά παραπάνω, ίσως να προέρχονταν από τέτοιους λάκκους

---

¹⁰⁹⁶ Van Straten 1995, σελ.106.

¹⁰⁹⁷ Niemeier 2016, σελ. 8, σημ. 98.

¹⁰⁹⁸ Groot 2014, σελ. 44-45.

¹⁰⁹⁹ Πετράκης 2020.

¹¹⁰⁰ Van de Eijnde 2012, σελ. 113. Το ιερό βρίσκεται στην υψηλότερη κορυφή της Πάρνηθας σε υψόμετρο 1.412μ. Οι ανασκαφικές εργασίες διενεργήθηκαν το 1959 με αφορμή την εγκατάσταση στρατιωτικής μονάδας στο χώρο. Μία σύντομη αναφορά στην εφημερίδα *Καθημερινή*, με ημερομηνία κυκλοφορίας 7 Αυγούστου 1959, μας πληροφορεί για τη διενέργεια της σωστικής ανασκαφικής έρευνας. Πολλά είναι τα ερωτήματα καθώς η περιοχή είναι αποκλεισμένη λόγω της ύπαρξης της στρατιωτικής μονάδας. Βλ. σχετικά Eijnde 2012, σελ.113-118 για περισσότερα στοιχεία και βιβλιογραφία.

¹¹⁰¹ Niemeier 2016, σελ. 13. Niemeier 2017, σελ. 236.

και να σχετίζονται με το μελανό στρώμα δυτικά και νοτίως του ναού. Αν οι θυσίες γίνονταν σε ατομικό επίπεδο με αφορμή την ενηλικίωση ενός νεαρού άνδρα τότε το μαχαίρι με το οποίο σφαγιάστηκε το ζώο, παρέμεινε στον χώρο¹¹⁰² μαζί με την αιχμή δόρατος¹¹⁰³.

Για τα ξίφη έχουμε δύο διαφορετικές ειδήσεις από τον Σωτηριάδη: η πρώτη εντοπίζεται στην επιστολή¹¹⁰⁴ προς τον Αντιπρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, με ημερομηνία 23 Αυγούστου 1898 όπου ο Σωτηριάδης γράφει ότι «*παρά τόν στυλοβάτην τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εὐρήκα τάφον περιέχοντα ὅστᾳ κεκαυμένα καί ξίφη σιδηρᾶ πέντε λίαν μακρά καί τεμάχια ἀγγείων τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς*». Η δεύτερη απαντάται στη δημοσίευσή του στην Αρχαιολογική Εφημερίδα του 1900 όπου στη σελ. 178 αναφέρει ότι στο στρώμα της τέφρας βρήκε «*μακρά ξίφη χαλκᾶ καί σιδηρᾶ καί ὀλίγιστα θραύσματα ἀγγείων τοῦ γεωμετρικοῦ τρόπου*»¹¹⁰⁵. Δεν μπορούμε δυστυχώς να γνωρίζουμε εάν έχουμε να κάνουμε με δύο διαφορετικές συγκεντρώσεις ξιφών ή με μία. Εάν έχουμε να κάνουμε με δύο διαφορετικές συγκεντρώσεις, στην πρώτη περίπτωση τα πέντε ξίφη ήταν μέσα σε έναν λάκκο μαζί με οστά και ίσως λίγη τέφρα, και στη δεύτερη τα ξίφη βρέθηκαν μέσα στο στρώμα της τέφρας της εστίας των ολόκαυστων θυσιών, ίσως γιατί σχετίζονταν με τις τελετουργίες που λάμβαναν χώρα εκεί. Δυστυχώς δεν μπορούμε να διακρίνουμε ποια ξίφη προέρχονται από τον λάκκο και ποια από το στρώμα της τέφρας. Πιθανόν τα ξίφη που βρέθηκαν μέσα στον λάκκο να αποτέθηκαν μαζί με τα κατάλοιπα της λατρευτικής πράξης.

Όσον αφορά στα ξίφη που προήλθαν από το στρώμα της τέφρας, αν συνδυαστούν με την πληροφορία της εύρεσης των ειδωλίων περιμετρικά της εστίας των ολόκαυστων θυσιών, θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι στον βωμό της εστίας λάμβαναν χώρα οι «επίσημες», δημόσιες¹¹⁰⁶ τελετουργίες ή οι τελετουργίες

---

¹¹⁰² Groot 2014, σελ. 44-45.

¹¹⁰³ Κάποιοι σφηκωτήρες προέρχονται από το μελανό χώμα, βλ. και παρακάτω σελ. 214-215.

¹¹⁰⁴ Η επιστολή αυτή μαζί με όλες τις επιστολές που έστειλε ο Σωτηριάδης στον Αντιπρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών στον Θέρμο, φυλάσσονται στο αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

¹¹⁰⁵ Σωτηριάδης 1900, σελ. 178.

¹¹⁰⁶ Λεμπέση 2000, σελ. 175. Sherrat 2004, σελ. 316-317. Antonaccio 2005, σελ. 101. Prent 2005, σελ. 599 και σημ. 1795 – 1797 με βιβλιογραφία.

που αφορούσαν σε εκλεκτά μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης¹¹⁰⁷. Πιθανότερη είναι η δεύτερη εκδοχή, καθώς τα μέλη της ανώτερης τάξης θα μπορούσαν να διαθέσουν ένα ζώο, το οποίο θα καιγόταν ολόκληρο στη φωτιά¹¹⁰⁸. Αν οι τελετουργίες που λάμβαναν χώρα εκεί είχαν να κάνουν με τις τελετές ενηλικίωσης αυτό δεν είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε. Λαμβάνοντας όμως υπόψη το γεγονός ότι οι ολοκαυτώσεις γίνονταν με αφορμή κάποιο εξαιρετικό συμβάν¹¹⁰⁹, αυτό φαίνεται απίθανο. Πιθανόν εκεί να λάμβαναν χώρα οι επισήμες θυσίες και στους πίθους που βρέθηκαν δυτικά της εστίας να αποθέτονταν τα κατάλοιπα των θυσιών, κατ'αναλογία προς το προγενέστερο παράδειγμα της Ασίνης¹¹¹⁰.

Τα αντικείμενα που θα μπορούσαν να σχετιστούν με τις τελετές ενηλικίωσης είναι οι αιχμές δοράτων, οι σαυρωτήρες, τα βέλη και οι σφηκωτήρες. Οι γραπτές πηγές που μας έχουν σωθεί σχετικά με τις τελετές ενηλικίωσης είναι μεταγενέστερες της περιόδου που εξετάζουμε, φαίνεται όμως ότι οι ρίζες της εφηβείας μπορούν να βρεθούν στις αρχαίες πρακτικές εκμάθησης από τους νέους άνδρες του μελλοντικού τους ρόλου σαν πολίτες και αρχηγοί της οικογένειας δηλαδή ως ενεργά μέλη της κοινότητας. Διακρίνεται σε δύο στάδια, εκείνο της εφηβείας και εκείνο της στρατιωτικής θητείας¹¹¹¹.

Όπως ο J. Labarbe κατέδειξε, στο περιθώριο της επίσημης εφηβείας διασώζεται μια πιο αρχαϊκή εφηβεία που ήταν η εισδοχή στους κόλπους της φρατρίας. Η πρώτη αυτή εφηβεία ολοκληρωνόταν με τη θυσία του *κούρειου*, ενός ζωικού θύματος που συνόδευε την προσφορά μαλλιών, στην ηλικία των δεκαέξι ετών¹¹¹². Η προσφορά αυτή σημάδευε το τέλος της παιδικής ηλικίας και

---

¹¹⁰⁷ Μία τέτοια τελετουργία προορισμένη για τα μέλη της άρχουσας τάξης είναι τα Δαφνηφόρια στην Θήβα. Βλ. σχετικά Papalexandrou 2008 σελ. 257 και σημ. 20. Επίσης μόνο οι καλύτεροι των αριστοκρατικών γενών μπορούσαν να συμμετέχουν στις τελετές μύησης που λάμβαναν χώρα στο ιερό της Αφροδίτης Σκοτίας της Φαιστού και να γίνουν *Σκότιοι* και στη συνέχεια *παρασταθέντες*, βλ. Λεμπέση 1985, σελ. 190.

¹¹⁰⁸ Από μεταγενέστερες επιγραφικές μαρτυρίες φαίνεται πώς σε ολοκαυτώσεις που λάμβαναν χώρα σε τακτά διαστήματα προσφέρονταν συνήθως μικρού μεγέθους ζώα όπως για παράδειγμα γουρουνάκια και αρνάκια, βλ. σχετικά Ekroth 2018, σελ. 314.

¹¹⁰⁹ Ακόμη και στις ολοκαυτώσεις οι οποίες λάμβαναν χώρα κατά τακτά χρονικά διαστήματα, εικάζεται ότι ο λόγος τέλεσής τους ήταν εξαιρετικά σημαντικός, βλ. σχετικά Ekroth 2018, σελ. 314.

¹¹¹⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 204. Lemos 2002, σελ. 221, σημ. 151 με βιβλιογραφία.

¹¹¹¹ Vidal – Naquet 1983, σελ. 161.

¹¹¹² Vidal – Naquet 1983, σελ. 164 και σημ. 17. Mikalson 2005, σελ. 153-154. Η ετυμολογία της λέξης *κούρειον* δεν είναι ο *κοῦρος* αλλά η λέξη *κουρά* βλ. σχετικά Chankowski 2010, σελ. 73 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

την αρχή μιας μεταβατικής περιόδου που θα οδηγούσε μέσω της εφηβείας στην ενήλικη ζωή¹¹¹³.

Όπως φαίνεται μετά από το τέλος της παιδικής ηλικίας, ο έφηβος θα έπρεπε να υπηρετήσει κάποιο χρονικό διάστημα ως περίπολος. Το διάστημα αυτό, όπως μνημονεύει ο Αισχίνης, διαρκούσε δύο χρόνια¹¹¹⁴. Κατά τη διάρκεια των δύο αυτών ετών οι νέοι άνδρες γυρνούσαν στις συνοριακές, στις παραμεθόριες περιοχές¹¹¹⁵. Όταν επέστρεφαν τους δίνονταν τα όπλα που έπρεπε να έχει ένας οπλίτης στη φάλαγγα¹¹¹⁶. Μία επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ. από την Κατούνα Ακαρνανίας δείχνει ότι παρόμοιες πρακτικές ήταν γνωστές και στη ΒΔ Ελλάδα¹¹¹⁷. Η Antonetti θεωρεί ότι τέτοιου είδους πρακτικές ήταν πολύ παλιές στη ΒΔ Ελλάδα, όπως αλλωστε πιστοποιεί μία επιγραφή των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ. από την Ιθάκη, που βρέθηκε στο ιερό της Αθηνάς Πολιάδας και της Ήρας Τελείας¹¹¹⁸.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, την τρίτη ημέρα της εορτής των Απατουρίων, που ονομαζόνταν *Κουρεῶτις*¹¹¹⁹, λάμβαναν χώρα τρεις διαφορετικές λατρευτικές πράξεις: το *γαμήλιον*, το *μείον* και το *κούρειον*. Τα *Απατούρια* εορτάζονταν σε ιωνικές πόλεις. Η αντίστοιχη εορτή για τους Δωριείς και τις πόλεις της ΒΔ Ελλάδας, ονομαζόταν *Άπέλλαι*¹¹²⁰. Μάλιστα φαίνεται πώς συμπεριλαμβάνονταν λατρευτικές τελετές αντίστοιχες με εκείνες των Απατουρίων: πρόκειται για τα *γάμελα – παιδήια – άπελλαῖα*¹¹²¹.

Γνωρίζουμε από μεταγενέστερες γραπτές πηγές ότι οι νέοι μάκραιναν τα μαλλιά τους για τον θεό¹¹²²: μπορούσαν είτε να μακραίνουν ολόκληρη την κόμη

¹¹¹³ Cole 1984, σελ. 235.

¹¹¹⁴ Vidal – Naquet 1983, σελ. 162, σημ. 4. Mikalson 2005, σελ. 154.

¹¹¹⁵ Vidal – Naquet 1983, σελ. 162-163.

¹¹¹⁶ Vidal – Naquet 1983, σελ. 172-181.

¹¹¹⁷ Η επιγραφή είναι αποσπασματικά σωζόμενη. Ο Πέτσας πιστεύει ότι οι αναθέτες ήταν Ακαρνάνες που διατελούσαν ή είχαν διατελέσει περίπολοι στην Αθήνα βλ. σχετικά Πέτσας 1972, 252-254. Robert 1973, σελ. 101, αρ. 229.

¹¹¹⁸ Antonetti 2010, σελ. 317-318. Στην επιγραφή αναφέρεται η λέξη *περίπολοι*. Βλ. και IG IX 1² 4, 1614 (SEG LI, 2001, 663).

¹¹¹⁹ Ο Ησύχιος στη λέξη *κουρεῶτις* γράφει: «μηνός τοῦ Πυανεπιῶνος ἡμέρα, ἐν ἧ τὰς ἀπό τῆς κεφαλῆς τῶν παίδων τρίχας Ἀρτέμιδι θύουσιν». Ο Σούδας αντίθετα αναφέρει στην ίδια λέξη: «Κουρεῶτις δε εορτή τῶν Απατουρίων ἢ τρίτη ἐν ἧ οἱ κοῦροι ἀποκειρόμενοι εἰς τοὺς φράτορας ἐγγράφονται». Βλ. και Chankowski 2010, σελ. 72-73, σημ. 102.

¹¹²⁰ Nilsson 1906, σελ. 463-465. Burkert 1975, σελ. 8, Cole 1984, σελ. 234-235.

¹¹²¹ Burkert 1975, σελ. 10. Waldner 2000, σελ. 183.

¹¹²² Leitao 2003, σελ. 111 και σημ. 6.

είτε μόνο έναν πλόκαμο¹¹²³. Η ηλικία προσφοράς της κόμης στη θεότητα δεν ήταν σταθερή αλλά την επέλεγαν οι γονείς¹¹²⁴. Οι γονείς και κυρίως ο πατέρας έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην τελετή αυτή. Υπάρχουν στοιχεία που αποδεικνύουν ότι ο πατέρας επέλεγε το ιερό όπου θα κόβονταν τα μαλλιά του παιδιού ή του εφήβου (ή παιδικήν τρίχα ή έφηβική τρίχα) καθώς και τους καλεσμένους. Η τελετή αυτή, μέσα από το είδος και το μέγεθος των προσφορών ή των σφαγίων απηχούσε και την κοινωνική θέση της οικογένειας¹¹²⁵.

Με την προσφορά του πλοκάμου στη θεότητα σχετίζονται οι σφηκωτήρες. Το μέγεθός τους αλλά και το βάρος τους είναι απαγορευτικά για τη χρήση τους είτε ως ενωτίων είτε ως δαχτυλιδιών. Όπως πολλές φορές έχει αναφερθεί, η θέση εύρεσης των περισσότερων σφηκωτήρων είναι άγνωστη. Πιθανότατα να βρέθηκαν δυτικά της εστίας των ολόκαυστων θυσιών. Ο Ρωμαίος μνημονεύει την ανεύρεση δεκαπέντε στρεπτών δαχτυλίων στο μελανό στρώμα κατά την ανασκαφή του μικρού γλωσσοειδούς τμήματος γης που έβαινε παράλληλα προς τον δυτικό στυλοβάτη¹¹²⁶. Επίσης ένας ακόμη χρυσός στρεπτός δαχτύλιος με δισκοειδή εξάρματα βρέθηκε δυτικά του Ναού, κατά την ανασκαφή του χώρου για την ανέγερση του στεγάστρου των επιγραφών. Δυστυχώς η επίχωση από την οποία προήλθε ήταν διαταραγμένη, πιθανόν λόγω της κλίσης του εδάφους¹¹²⁷. Υπενθυμίζεται ότι και ο Σωτηριάδης είχε βρει έναν «χρυσό τέτιγα» κατά την ανασκαφή του Μεγάρου Α μέσα σε έναν λάκκο που θεώρησε αρχικά ως τάφο¹¹²⁸. Οι δύο σφηκωτήρες της νεότερης ανασκαφικής έρευνας που βρέθηκαν σε άθικτες αρχαίες επιχώσεις, εντοπίστηκαν δυτικά της εστίας των ολόκαυστων θυσιών. Συγκεκριμένα ο σφηκωτήρας **240** (πίν. 39 & 40) βρέθηκε στην στρωματογραφική τομή 1β, επάνω από το ερείπιο του τοίχου δ¹¹²⁹ ενώ ο σφηκωτήρας **235** (εικ.179)

¹¹²³ Ο πλόκαμος αυτός έχει πολλά ονόματα: *σκόλλυς* στην Αθήνα, *κόννος* στην Σπάρτη, *μαλλός* στην Αλεξάνδρεια, *κρωβύλος* κ.α. βλ. σχετικά Leitao 2003, σελ. 118 και σημ. 46.

¹¹²⁴ Leitao 2003, σελ. 113.

¹¹²⁵ Leitao 2003, σελ.114-117.

¹¹²⁶ Ρωμαίος 1915, σελ. 228.

¹¹²⁷ Ρωμαίος 1915, σελ. 229-230. Ο χρυσός δαχτύλιος δεν εντοπίστηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου.

¹¹²⁸ Σωτηριάδης 1900, σελ. 180-181. Παπαποστόλου 2008, σελ. 54. Το χρυσό αυτό κόσμημα δεν έχει μέχρι στιγμής εντοπιστεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου.

¹¹²⁹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 89, 111. Πρόκειται για τον σφηκωτήρα X36 (**240**).

βρέθηκε σε επιχώσεις αδιατάρακτες υπό τον δυτικό τοίχο του σηκού¹¹³⁰. Από τους λάκκους που βρέθηκαν και ανασκάφτηκαν από τον Παπαποστόλου νοτιώς του Μεγάρου Β, δεν προήλθε κανένας σφηκωτήρας¹¹³¹.

Εκτός από τους σφηκωτήρες ίσως με την προσφορά του *κούρειου* να σχετίζονται και οι μάχαιρες που έχουν βρεθεί στον Θέρμο. Στην *Ιλιάδα*, στις δύο¹¹³² από τις τέσσερις φορές που αναφέρεται η λέξη *μάχαιρα*, ο Αγαμέμνων τη χρησιμοποίησε για να κόψει τις τρίχες των ζώων. Γνωστή επίσης είναι και η δελφική *μάχαιρα*, η οποία χρησιμοποιούνταν κατά τις διάφορες λατρευτικές τελετές, τόσο για το κόψιμο των μαλλιών όσο και για τη θυσία των ζώων¹¹³³. Για τη δεύτερη χρήση της μάχαιρας αντλούμε πληροφορίες από τον *Όμηρικό Ύμνο στον Απόλλωνα*, όπου στους στίχους 535-36 ο Απόλλωνας απαντώντας στην ερώτηση των Κρητικών ναυτικών σχετικά με το πώς θα επιβιώσουν στο μαντείο ο θεός τους λέει ότι η επιβιωσή τους εξαρτάται από το μαχαίρι που θα κρατούν στο χέρι τους για να θυσιάσουν τα προσφερόμενα σε αυτόν πρόβατα¹¹³⁴.

Σημειώνουμε και το πρόσφατο εύρημα από το ιερό του Ποσειδώνα στη Βοιωτική Ογχηστό. Πρόκειται για ένα χάλκινο ξίφος του τύπου της μάχαιρας, επάνω στη λεπίδα του οποίου ήταν χαραγμένο το γράμμα Η, πιθανόν η αρχή της λέξης *hi(ερόν)*¹¹³⁵ που αποδεικνύει το σημαντικό ρόλο στα λατρευτικά δρώμενα των μάχαιρων/μαχαιοειδών ξιφών. Με την κοπή των πλοκάμων ίσως να σχετίζεται και ο ξυρός **158** (εικ. 123, πίν. 20), ο οποίος όμως δεν χρονολογείται με ακρίβεια.

Όσον αφορά στα υπόλοιπα ξίφη αυτά φαίνεται πως σχετίζονται και με τις θυσίες των ζώων, όπως πληροφορούμαστε και από μεταγενέστερες παραστάσεις σε αγγεία¹¹³⁶. Φαίνεται πώς τα μεσαίου μεγέθους ζώα θυσιάζονταν με τη χρήση

¹¹³⁰ Παπαποστόλου 2008, σελ. 112. Πρόκειται για τον σφηκωτήρα X43 (235).

¹¹³¹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 90-92.

¹¹³² Ομήρου *Ιλιάδα* ραψωδία Γ στιχ. 271 και ραψωδία Τ στιχ. 252. Βλ. και παραπάνω σελ.58-59.

¹¹³³ Buchholz 1980, σελ. 240-241.

¹¹³⁴ Tzifopoulos 2010, ηλεκτρονική έκδοση χωρίς σελίδες, ch. 4, και κυρίως σημ. 34 όπου και βιβλιογραφία σχετική με τη δελφική μάχαιρα. Βλ. επίσης και Burkert 1983, σελ. 118-119.

¹¹³⁵ Μυλωνόπουλος 2014, σελ. 177-178, εικ. 6 και σχήμα 7. Η χρονολόγηση της μάχαιρας δεν είναι γνωστή. Το κτίριο στο οποίο βρέθηκε, το λεγόμενο βουλευτήριο, φαίνεται ότι κτίστηκε στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. και κατά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. επεκτάθηκε προς Α και Β, βλ. σχετικά Μυλωνόπουλος 2014, σελ. 173.

¹¹³⁶ Van Straten 1995, σελ. 103, όπου σε ανάγλυφο που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χαλκίδας και χρονολογείται στο 400 π.Χ. διασώζεται παράσταση ανδρός που θυσιάζει κριό με τη

ξίφους και όχι μαχαιριδίου, ενώ για τη θυσία βοοειδών απαραίτητη ήταν η χρήση πελέκεων¹¹³⁷. Για τη χρήση μάλιστα των πελέκεων έχουμε και την περιγραφή της *Ὀδύσσειας*, όπου ο πρώτος γιός του Νέστορα χτύπησε τον ταύρο με έναν πέλεκου στο κεφάλι. Μετά σήκωσαν το ζώο κατά τέτοιο τρόπο ούτως ώστε ο άλλος του γιος να κατάφερε να το θυσιάσει στη θεότητα¹¹³⁸.

Με τις θυσίες επίσης σχετίζονται και οι οβελοί, οι οποίοι πιθανόν να προέρχονται από έναν λάκκο που είχε διανοιχθεί στο εσωτερικό του Μεγάρου Α, σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο Σωτηριάδης στην επιστολή που απέστειλε στον Αντιπρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας με ημερομηνία 24 Ιουνίου 1898¹¹³⁹. Ο Σωτηριάδης αρχικά θεώρησε πώς επρόκειτο για τάφο, ανθρώπινα όμως οστά δεν βρήκε πουθενά στον Θέρμο. Τα οστά που βρέθηκαν στον λάκκο ήταν από ζώα και το πιθανότερο είναι να έχουμε να κάνουμε με κάποιον λάκκο όπου αποτέθηκαν τα κατάλοιπα μιας θυσίας, κατά τη διάρκεια της οποίας χρησιμοποιήθηκαν και οι οβελοί για το ψήσιμο του κρέατος του σφαγίου. Ο τρόπος αυτός ψησίματος μνημονεύεται κατεξοχήν στα ομηρικά έπη¹¹⁴⁰. Μεταγενέστερες παραστάσεις σε μελανόμορφα αγγεία, πιστοποιούν τη χρήση των οβελών κατά τη διάρκεια θυσιών.

Για παράδειγμα στον ώμο της υδρίας Ricci υπάρχει μία παράσταση θυσίας. Στο κέντρο βρίσκεται ένας βωμός, στην επιφάνεια του οποίου καίει φωτιά. Τρεις νεαροί κρατούν τρεις οβελούς, στους οποίους είναι περασμένα κομμάτια κρέατος και τα ψήνουν στη φωτιά του βωμού¹¹⁴¹.

Στην Ειρήνη του Αριστοφάνη, υπάρχει μία παρόμοια σκηνή: κατά τη διάρκεια μιας θυσίας ο δούλος του Τρυγαίου ψήνει τα σπλάχνα του θυσιασθέντος ζώου στη φωτιά που ανάβει στον βωμό, τα οποία τα έχει περάσει σε οβελούς¹¹⁴². Μνημονεύουμε τέλος το εύρημα από το Ηραίο της Σάμου όπου βρέθηκαν τρεις οβελοί μαζί με ένα βουκράνιο, τα οποία πιθανόν να ήταν ενθύμιο τόσο της θυσίας

χρήση μαχαιριού ή ξίφους. Στο μετάλλιο αττικής ερυθρόμορφης κύλικας υπάρχει παρόμοια παράσταση με πολεμιστή που θυσιάζει κριάρι με τη βοήθεια ξίφους, βλ. σχετικά αυτόθι σελ. 106.

¹¹³⁷ Van Straten 1995, σελ. 104-107.

¹¹³⁸ Van Straten 1995, σελ. 108 και Ομήρου *Ὀδύσσεια* ραψωδία γ, στίχοι 442-3, 448-450, 453-455.

¹¹³⁹ Βλ. παραπάνω σελ. 76-78.

¹¹⁴⁰ Βλ. σχετικά Sherrat 2004, σελ. 306-307.

¹¹⁴¹ Van Straten 1995, σελ. 117, 147, εικ. 122, V154.

¹¹⁴² Van Straten 1995, σελ. 122. Για την κατανάλωση των σπλάγχων από τους πιστούς βλ. Ekroth 2018, σελ. 309.

όσο και του γεύματος που ακολούθησε¹¹⁴³. Έχει προταθεί ο συσχετισμός των οβελών με το κυνήγι ενώ συχνά θεωρούνται ως ενδεικτικά της αριστοκρατικής καταγωγής του ιδιοκτήτη τους¹¹⁴⁴. Αυτού του είδους οι τελετές φαίνεται πως έχουν ιδιωτικό και όχι δημόσιο χαρακτήρα¹¹⁴⁵, δικαιολογώντας με τον τρόπο αυτό την απόθεση των καταλοίπων των θυσιών σε πολλούς, μικρούς λάκκους.

Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαν ενδεχομένως να ενταχθούν το χείλος λέβητα **186** (εικ. 141), οι σιδερένιες λαβές των λεβήτων **180-185** (εικ. 135-140) και τα χάλκινα ειδώλια πτηνών που κοσμούσαν το χείλος ή τις λαβές λέβητα **394-395** (εικ. 218-219) και χρονολογούνται στην περίοδο που εξετάζουμε.

Η βασική χρήση των λεβήτων είναι το ζέσταμα του νερού¹¹⁴⁶ και η παρασκευή φαγητού¹¹⁴⁷. Μετά το 700 π.Χ., οι περίτεχνοι λέβητες που κοσμούνται με προτομές ζώων πιθανότατα να χρησίμευαν ως κρατήρες¹¹⁴⁸. Η ανεύρεσή τους σε διάφορα ιερά έχει ερμηνευτεί με δύο τρόπους: είτε χρησιμοποιήθηκαν για το μαγείρεμα του κρέατος του θυσιασθέντος ζώου είτε αποτελούσαν αναθήματα μελών της αριστοκρατίας¹¹⁴⁹ τα οποία εντάσσονται στα πλαίσια της προσπάθειάς τους για κοινωνική διαφοροποίηση και προβολή. Αντικατόπτριζε για τον αναθέτη την ανώτερη κοινωνική του θέση¹¹⁵⁰.

Η χρήση των χάλκινων λεβήτων για την παρασκευή φαγητού τεκμηριώνεται από τα ίχνη φωτιάς στον χάλκινο λέβητα από τον τάφο στον Κουβαρά Ακαρνανίας¹¹⁵¹.

Εκτός από αυτές τις λειτουργικές χρήσεις ο τρίποδας είχε και πλήθος άλλων συμβολισμών. Εκτός από τρόπαιο σε αγώνες, ποιητικούς¹¹⁵² και

---

¹¹⁴³ Ekroth 2017, σελ. 35, σημ. 17 με βιβλιογραφία.

¹¹⁴⁴ Sherrat 2004, σελ.312-313.

¹¹⁴⁵ Leitao 2003, σελ. 112.

¹¹⁴⁶ Sherrat 2004, σελ.314. Papalexandrou 2005, σελ. 20 και 33, όπου σημειώνεται ότι στην Ίλιάδα και στην *Οδύσσεια* η βασική χρήση των τριπόδων είναι το ζέσταμα του νερού για να λουστούν οι ζωντανοί και να πλύνουν το σώμα του νεκρού.

¹¹⁴⁷ Groot 2014, σελ. 44. Η χρήση τους για την παρασκευή φαγητού τεκμηριώνεται στους πήλινους τρίποδες, βλ. σχετικά Sherrat 2004, σελ.314.

¹¹⁴⁸ Luce 2011, σελ. 56.

¹¹⁴⁹ Pilz 2011, σελ. 21-22. Pilz 2012, σελ. 157. Eder 2015, σελ. 121-122.

¹¹⁵⁰ Βλ. επίσης και de Polignac 1996.

¹¹⁵¹ Eder 2015, σελ. 119.

¹¹⁵² Ο Ησίοδος κέρδισε έναν τρίποδα με λαβές σε ποιητικό διαγωνισμό που έγινε με αφορμή τους νεκρικούς αγώνες προς τιμήν του Βασιλιά Αμφιδάμαντα της Χαλκίδα Ίλιάδα ζ. Βλ Papalexandrou 2005, σελ. 11-12.

αθλητικούς¹¹⁵³, στο έπος σε μία περίπτωση ο τρίποδας ήταν σύμβολο τιμής και κοινωνικής καταξίωσης (*πρεσβήϊον*)¹¹⁵⁴. Σε άλλες περιπτώσεις, τόσο στην *Ιλιάδα* όσο και στην *Όδύσσεια*, είναι πιθανόν να έχει χρησιμοποιηθεί και ως σύμβολο πολιτικής εξουσίας και ποιητικής σοφίας¹¹⁵⁵.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παραστάσεις που κοσμούν έναν αποσπασματικά σωζόμενο πήλινο οικίσκο προερχόμενο από το ιερό του Ελικωνίου Ποσειδώνα στην αρχαία Ελίκη, ο οποίος χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ., γύρω στο 720/710 π.Χ. περίπου. Στη μία πλευρά του οικίσκου εικονίζονται δύο άρματα, τα οποία κατευθύνονται στην άλλη πλευρά του όπου παριστάνονται δύο ανδρικές μορφές, μη ενδεδυμένες και καθήμενες σε ένα είδος κλισμού. Ανάμεσά τους υπάρχει ένας τρίποδας οι λαβές του οποίου κοσμούνται με ειδώλια πτηνών. Στο κέντρο της καμπύλης πλευράς του οικίσκου, εικονίζεται μία γυναικεία, ιστάμενη μορφή ανάμεσα σε δύο άνδρες. Στην πρώτη παράσταση, που θεωρείται ότι λαμβάνει χώρα σε ένα ιερό το οποίο ταυτίζεται με εκείνο του Ελικωνίου Ποσειδώνα, οι μορφές που βρίσκονται εκατέρωθεν του τρίποδα, ερμηνεύονται ως μέλη της αριστοκρατικής κοινωνικής τάξης που έχουν πολιτικά και θρησκευτικά καθήκοντα¹¹⁵⁶. Η σκηνή με τη γυναικεία μορφή έχει ερμηνευτεί ως αρπαγή. Η παράσταση φαίνεται πώς έχει έντονο πολιτικό περιεχόμενο καθώς τα μέλη της αριστοκρατικής τάξης είναι οι φύλακες της πολιτικής, λατρευτικής και οικονομικής σταθερότητας της κοινωνίας¹¹⁵⁷.

Στην περίπτωση του Θέρμου ωστόσο δεν γνωρίζουμε εάν οι λέβητες ήταν χρηστικοί ή σχετίζονται με την προσπάθεια κοινωνικής διαφοροποίησης των κατόχων τους, καθώς σε όλα τα παραδείγματα λείπει ο καθεαυτό λέβης και μας σώζονται μόνο τα εξαρτήματά του. Το πιθανότερο είναι να μην ήταν χρηστικοί αλλά δείγματα κύρους και πλούτου. Ενδεχομένως ο λέβης να ήταν χάλκινος και μόνο οι λαβές να ήταν σιδερένιες, όπως προκύπτει από τη λαβή **181** (εικ. 136) η οποία είναι σιδερένια με χάλκινους ήλους και διατηρεί τμήμα σώματος χάλκινου

¹¹⁵³ Papalexandrou 2005, σελ.28-30.

¹¹⁵⁴ Papalexandrou 2005, σελ.24-25,33.Πρόκειται για το επεισόδιο με τον Τεύκρο (*Ιλιάδα*, ραγωδία Θ στιχ. 281-91)

¹¹⁵⁵ Papalexandrou 2005, σελ. 16-22 και 33.

¹¹⁵⁶ Gadoulou 2015, σελ. 271.

¹¹⁵⁷ Gadoulou 2015, σελ. 274.

λέβητα. Τα διμεταλλικά αντικείμενα είναι γνωστά στην περιοχή της ΒΔ Ελλάδας, όπως άλλωστε μας δείχνει και διμεταλλικό μαχαίρι από τον τάφο του πολεμιστή στον Κουβαρά Ακαρνανίας ¹¹⁵⁸, μία αιχμή δόρατος και μία περόνη από το νεκροταφείο στη Σταμνά Αιτωλοακαρνανίας¹¹⁵⁹.

Εκτός από τα αντικείμενα που εξετάσαμε από το μελανό στρώμα προέρχονται και κάποια κοσμήματα που χρονολογούνται στην περίοδο που εξετάζουμε. Πρόκειται για τρεις αμφικωνικές πεπλατυσμένες χάντρες **188** (εικ.148), **189, 190** (πίν.61), τρεις ψηλές αμφικωνικές χάντρες **191-193** (εικ. 150-152, πίν. 62), δύο χάντρες μεγάλου μεγέθους **194-195** (εικ. 153, 154, πίν.63), η σφαιρική χάντρα **196** (εικ. 155, πίν. 55), οι ψήφοι **197-201**(πίν. 61), δύο περόνες με κεφαλή σε σχήμα αγγείου **211** (εικ. 165)-**212**, δύο ηλόσχημες περόνες **216** (πίν. 31)-**217** (εικ.169, πίν. 31), δύο περόνες με πολλαπλά σφαιρίδια **214** (εικ. 167, πίν. 31) και **215** (εικ. 168, πίν. 31), και η περόνη ιλλυρικού τύπου **220** (εικ. 172, πίν. 34). Μερικά από τα δαχτυλίδια επίσης χρονολογούνται στην περίοδο αυτή: τα σφυρήλατα **329-331** (εικ. 183-185, πίν. 55, 57, 58, 48 & 49), με σπειροειδείς απολήξεις **332** (εικ. 186, πίν. 59)-**333**, τα χυτά ανοικτού τύπου **334-339** (εικ. 187-190, πίν. 60, 57, & 50) και τα χυτά κλειστού τύπου **364** (εικ. 198, πίν. 60), **365, 366, 367** (πίν. 56). Στην κατηγορία των κοσμημάτων εντάσσω και τους μικρογραφικούς διπλούς πελέκεις **378-387** (εικ. 204-210, πίν. 80 & 81), τους μικρογραφικούς τροχούς **388-393** (εικ. 211-216, πίν. 82, 83 & 84), τα ειδώλια πτηνών **396-400** (εικ. 220-224, πίν. 87 & 88) και τις βάσεις ειδωλίων πτηνών **403-405** (εικ. 217, 227 και πίν. 90 & 90α).

Οι περόνες μαζί με τους μικρογραφικούς πελέκεις, τους μικρογραφικούς τροχούς, τα ειδώλια και τις βάσεις πτηνών σχετίζονται με την ένδυση και την ανάθεση ενδυμάτων ή υφασμάτων στη θεότητα, συνεχίζοντας ένα λατρευτικό τυπικό που όπως είδαμε πιθανόν να ξεκίνησε την προηγούμενη περίοδο¹¹⁶⁰. Η εύρεση ενός τροχού στο ιερό στο Καλαπόδι, ο οποίος ήταν περασμένος σε μία πόρπη, δείχνει ότι και άλλα αντικείμενα, όπως οι μικρογραφικοί τροχοί και οι πελέκεις, εκτός από τις περόνες, σχετίζονται και με την ένδυση. Ο Felsch θεώρησε

¹¹⁵⁸ Σταυροπούλου – Γάτση, Jung & Mehofe 2009, σελ. 253, εικ. 8.

¹¹⁵⁹ Χριστακοπούλου – Σωμάκου 2009, σελ. 1245-1246 και 1263.

¹¹⁶⁰ Βλ. παραπάνω σελ.185-188.

ότι ο τροχός και η πόρπη ήταν προσαρτημένα σε κάποιο ύφασμα το οποίο ανατέθηκε στη θεότητα¹¹⁶¹. Το εύρημα είναι εξαιρετικά σημαντικό καθώς από τους υπόλοιπους δημοσιευμένους τροχίσκους η θέση εύρεσης τους δεν μας παρέχει στοιχεία που θα δικαιολογούσε τη χρήση τους ως περίαπτα¹¹⁶².

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η ερμηνεία ενός χάλκινου τροχού που βρέθηκε στον τάφο AZVII της Βεργίνας¹¹⁶³: ο τροχός μαζί με δύο χάλκινα δισκοειδή εξαρτήματα που βρέθηκαν κοντά του, ερμηνεύονται ως μαγική συσκευή που χρησιμοποιούνταν για τα ερωτικά μάγια, μία πρόδρομη μορφή της «*ίνγγος*»¹¹⁶⁴. Στην περίπτωση του Θέρμου ωστόσο μία τέτοια ερμηνεία δεν θα ευσταθούσε. Οι τροχοί του Θέρμου προσφέρθηκαν στη θεότητα είτε ως προσωπικά κοσμήματα δηλωτικά της κοινωνικής θέσης των αναθετών, είτε κοσμούσαν ενδύματα ή υφάσματα που ανατέθηκαν στη θεότητα είτε ως δηλωτικά της κατοχής άμαξας από τους αναθέτες.

Σημαντικό εύρημα της περιόδου που εξετάζουμε είναι η χάλκινη σφραγίδα¹¹⁶⁵ **412** (πίν.94). Η διαμπερής οπή ανάρτησης στο άκρο του κατακόρυφου στελέχους του δείχνει ότι το αντικείμενο ήταν ανηρτημένο. Η φθορά περιμετρικά της οπής, σύμφωνα με την Kilian – Dirlmeier που παρατήρησε την ίδια φθορά και σε άλλα αντικείμενα της ίδιας κατηγορίας, αποδεικνύει ότι το αντικείμενο αυτό ήταν κρεμασμένο για αρκετό καιρό κάπου και άρα δεν είχε καθαρά αναθηματικό χαρακτήρα, αλλά χρηστικό. Η ίδια πιθανολογεί ότι μπορεί να χρησιμοποιήθηκε ως αντικείμενο με αποτροπαϊκό χαρακτήρα ενώ δεν αποκλείει και το ενδεχόμενο της χρήσης του αντικειμένου ως σφραγίδας. Η περιορισμένη και επαναλαμβανόμενη θεματολογία στις σφραγίδες της περιόδου που εξετάζουμε δείχνει ότι το σχέδιο της σφραγιστικής επιφανείας δεν δηλώνει διαφορετικό αναθέτη ή ιδιοκτήτη αλλά υποδηλώνει την ανάγκη σφράγισης ενός

---

¹¹⁶¹ Felsch 2007, σελ. 63-64.

¹¹⁶² Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 19.

¹¹⁶³ Ανδρόνικος 1969, σελ. 75-76.

¹¹⁶⁴ Κοτταρίδη 2012, σελ. 75, εικ. 8 και σελ. 85. Βλ. επίσης και Kottaridi 2011, σελ. 97 όπου ερμηνεύει αντίστοιχους τροχούς που έχουν βρεθεί σε τάφους γυναικών ως *ίνγγες*.

¹¹⁶⁵ Τα αντικείμενα αυτά έχουν ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως: ο Dugas 1921, σελ. 369-370 συμφωνεί με την γνώμη που είχε διατυπώσει ο Milchöfer 1880, σελ. 67, ότι τα αντικείμενα αυτά ήταν μικρογραφικά υφαντικά βάρη. Η Lamb 1926/1927, σελ. 102-104 θεωρεί ότι ήταν βάρη ενώ ο Droop 1929, σελ. 199 και deCou 1905, σελ. 264, αρ. 1556 θεωρούν ότι είναι σφραγίδες.

αντικειμένου προκειμένου να διασφαλιστεί το περιεχόμενό του¹¹⁶⁶. Η Voyatzis μελετώντας αντικείμενα του ίδιου τύπου από το ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα διαπιστώνει στη σφραγιστική επιφάνεια ίχνη κοκκινωπού χρώματος, στοιχείο που επιβεβαιώνει την χρήση κάποιων τουλάχιστον αντικειμένων του είδους ως σφραγίδες¹¹⁶⁷. Η χρήση εξάλλου σφραγίδων στον ελλαδικό χώρο πιστοποιείται από τα μέσα του 9^{ου} αι. π.Χ.¹¹⁶⁸.

Όλα τα παραπάνω είναι βάσιμα και πιθανά στις περιπτώσεις εκείνες που τα ευρήματα είναι περισσότερα του ενός. Η σφραγίδα ωστόσο του Θέρμου είναι μοναδικό εύρημα. Η σφραγιστική επιφάνεια είναι φθαρμένη, προφανώς λόγω χρήσης, όπως άλλωστε και η περιοχή γύρω από την οπή ανάρτησης.

Συνδυάζοντας αυτά τα στοιχεία με τις παρατηρήσεις της Kilian – Dirlmeier διαγράφεται πιθανόν η σφραγίδα του Θέρμου να ήταν ένα χρηστικό αντικείμενο, και να είχε χρησιμοποιηθεί στα λατρευτικά δρώμενα. Ίσως με αυτή το ιερατείο να σημείωνε τα αντικείμενα ή τις προσφορές που δεχόταν ή ίσως και να ήταν το σύμβολο του ιερέα ή της ιέρειας.

Υπάρχουν πολλά παραδείγματα που αποδεικνύουν τη χρήση σφραγίδων από μέλη του ιερατείου, και κυρίως από γυναίκες. Σημαντικότερο παράδειγμα είναι οι ιέρειες της Ελεύθερνας. Στον τάφο τους, εκτός των άλλων πολύτιμων αντικειμένων βρέθηκαν και πέντε μινωικοί σφραγιδόλιθοι¹¹⁶⁹, ο ένας εκ των οποίων φέρει εγχάρακτη διακόσμηση που συνίσταται σε ομάδες ενάλληλων γωνιών σε σταυροειδή διάταξη¹¹⁷⁰. Το εύρημα της Ελεύθερνας συμπίπτει χρονικά με την περίοδο που εξετάζουμε, χρονολογείται δηλαδή από τα τέλη του 8^{ου} αι. έως και τον πρώιμο 7^ο αι. π.Χ.¹¹⁷¹. Οι σφραγίδες σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα κτερίσματα του τάφου καθιστούν πιθανή την ιερατική ιδιότητα όλων των νεκρών

---

¹¹⁶⁶ Μόνο αναθηματικό και όχι χρηστικό χαρακτήρα θα είχαν οι σφραγίδες των οποίων το θέμα είναι είτε εγχάρακτο είτε αβαθές, με αποτέλεσμα το σφράγισμα να μην είναι ευκρινές. Βλ. σχετικά Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 40-42. Voyatzis 1990, σελ. 178.

¹¹⁶⁷ Voyatzis 1990, σελ. 178.

¹¹⁶⁸ Boardman 1994, σελ. 109. Ο Spier 1990, σελ. 108, θεωρεί ότι η χρήση των σφραγίδων στον Ελλαδικό χώρο κατά τη Γεωμετρική περίοδο επηρεάστηκε από τη Μέση Ανατολή και όχι από τα Μυκηναϊκά πρότυπα, κατά τη διάρκεια του ύστερου 8^{ου} αι. π.Χ. οπότε και ξεκινούν οι εμπορικές επαφές με την Ανατολή. Υπάρχουν ωστόσο δείγματα σφραγίδων της Εποχής του Χαλκού που βρέθηκαν σε τάφους ή σε ιερά του 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ. ή και αργότερα, βλ. σχετικά Boardman 1994, σελ. 107. Σταμπολίδης & Γιαννοπούλου 2012, σελ. 215, αρ. 42.

¹¹⁶⁹ Σταμπολίδης & Γιαννοπούλου 2012, σελ. 215, αρ. 42.

¹¹⁷⁰ Σταμπολίδης & Γιαννοπούλου 2012, σελ. 216, αρ. 43.

γυναικών ή κάποιας εξ αυτών. Το αξίωμα αυτό φαίνεται πως είχε οικονομικό – συμβολαιογραφικό και αρχειακό χαρακτήρα, χωρίς ωστόσο να είναι σαφές εάν ο ρόλος αυτός συνδεόταν είτε με τον οίκο των νεκρών είτε με την κοινωνία της Ελεύθερνας¹¹⁷².

Εκτός από τους σφραγιδόλιθους της Ελεύθερνας, υπάρχουν και κάποια κυπριακά ειδώλια του 6^{ου} αι. π.Χ. που κοσμούνται με αλυσίδες στις οποίες έχουν αναρτηθεί σφραγίδες ή σφραγιστικά δαχτυλίδια και ειδώλια¹¹⁷³. Η Lubsen – Admiraal θεωρεί ότι οι σφραγίδες είναι σύμβολα ή ιερά αντικείμενα¹¹⁷⁴ ενώ αντίθετα ο Laffineur τα ταυτίζει με γραφειοκρατικά αντικείμενα και θεωρεί ότι κάποιο εξ'αυτών ήταν και η σφραγίδα του ιερού¹¹⁷⁵.

Η ύπαρξη ιερατείου είναι γνωστή στον ελλαδικό χώρο ήδη από την προϊστορική περίοδο. Φαίνεται ωστόσο ότι η παρουσία ιερέα ή ιέρειας δεν ήταν αναγκαία για την τέλεση των θυσιών¹¹⁷⁶. Ήταν ωστόσο απαραίτητοι για την τέλεση μεγάλων λατρευτικών εκδηλώσεων καθώς ήταν εκείνοι που εξασφάλιζαν ότι όλα θα γίνονταν σύμφωνα με την πρέπουσα τάξη¹¹⁷⁷. Στον Θέρμο δεν έχουμε γραπτές ή άλλες μαρτυρίες που να πιστοποιούν την ύπαρξη ιερατείου. Η χρήση ωστόσο του βορείου δωματίου του Μεγάρου Β ως βοηθητικού οίκου λατρείας, δηλώνει την ύπαρξη ανθρώπου ή ανθρώπων που ήταν υπεύθυνοι για αυτό και μεριμνούσαν για την σωστή φύλαξη των αντικειμένων λατρείας ή των πολύτιμων αναθημάτων σε αυτόν.

Στην κατηγορία των προσωπικών αναθημάτων εντάσσονται και τα δαχτυλίδια και οι χάντρες, των οποίων δυστυχώς δεν ξέρουμε το ανασκαφικό τους πλαίσιο. Σημαντικό στοιχείο ωστόσο είναι η παρουσία των χαντρών, καθώς κατά τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του

---

¹¹⁷¹ Σταμπολίδης & Γιαννοπούλου 2012, σελ. 182.

¹¹⁷² Σταμπολίδης & Γιαννοπούλου 2012, σελ. 185.

¹¹⁷³ Lubsen – Admiraal 2004, σελ. 233-235, αρ. 488-490. Σταμπολίδης & Γιαννοπούλου 2012, σελ. 184, εικ. 9

¹¹⁷⁴ Lubsen – Admiraal 2004, σελ. 234.

¹¹⁷⁵ Laffineur 1991, σελ. 171-179. Στο λεξικό του Σούδα στη λέξη *συσσημαίνεσθαι* δίνεται η ερμηνεία « ὁ καλοῦσι κατασφραγίσασθαι, τοῦτο οἱ ῥήτορες συσσημαίνεσθαι λέγουσι Λυκοῦργος ἐν τῷ ἐπὶ ἱερείας «ὥστε προστεταγμένον ἐπὶ ψηφίσματος καὶ τὴν ἱερείαν συσσημαίνεσθαι τὰ γραμματεῖα καὶ σύσσημον τό σημεῖον». Βλ. σχετικά Kron 1996, σελ. 141. Connelly 2007, σελ. 217, 220.

¹¹⁷⁶ Burkert 1993, σελ. 214-215.

¹¹⁷⁷ Burkert 1993, σελ. 215. Εκτός από τον ιερέα υπήρχε συχνά και ένας φύλακας, ὁ νεωκόρος, και ἱεροποιοί.

Σιδήρου, χάντρες κάθε είδους δεν έχουν μέχρι στιγμής ανευρεθεί σε κανένα ανασκαφικό σύνολο¹¹⁷⁸. Οι χάντρες που βρέθηκαν στο ιερό στο Καλαπόδι, θεωρήθηκαν ότι είτε ενωμένες μεταξύ τους, κυρίως εκείνες με τις μικρότερες διαστάσεις, δημιουργούσαν χάλκινες αλυσίδες, είτε περασμένες από κάποιο σκοινί σχηματίζουν όρμους. Για τη χρήση τους ο Felsch σημειώνει πώς οι αλυσίδες είτε ήταν περασμένες σε δύο ζεύγη περονών, σύμφωνα με αντίστοιχο εύρημα, είτε αποτελούσαν αυτοτελές κόσμημα λαιμού¹¹⁷⁹. Αντίστοιχα ευρήματα δεν φαίνεται να υπάρχουν στην Ολυμπία ή εάν υπάρχουν δεν είναι δημοσιευμένα.

Τα κοσμήματα έχουν θεωρηθεί ως πολύτιμα προσωπικά αναθήματα που σχετίζονται κυρίως με γυναίκες¹¹⁸⁰.

Πολύ σημαντικά είναι τέλος τα αντικείμενα που χαρακτηρίζονται ως θεσσαλικού εργαστηρίου¹¹⁸¹. Για αυτά μπορούν να δοθούν διαφορετικές ερμηνείες. Μπορεί να είναι αντικείμενα ανταλλαγής ή και αντικείμενα που έφτιαξαν στον Θέρμο περιπλανώμενοι καλλιτέχνες¹¹⁸² που προφανώς ήρθαν από τη Θεσσαλία.

Δεν πρέπει ωστόσο να αποκλεισθεί η πιθανότητα της παρουσίας επισκεπτών στον ιερό χώρο του Θερμίου Απολλωνος αλλά ούτε και η πιθανότητα παρουσίας Αιτωλών προσκυνητών στα ιερά της Θεσσαλίας. Σημειώνουμε ότι στην Ολυμπία και τη Θεσσαλία έχουν βρεθεί τα περισσότερα ειδώλια ίππων που προσγράφονται στο αιτωλικό εργαστήριο¹¹⁸³. Από τον Όμηρο γνωρίζουμε ότι οι «δημιοεργοί» (μάντεις, γιατροί, αοιδοί, τέκτονες) μπορούσαν να κληθούν ακόμη και από άλλη χώρα¹¹⁸⁴. Οι δημιουργοί αυτοί θα μπορούσαν να είναι και από άλλη περιοχή ή άλλη πόλη και όχι απαραίτητα αλλοδαποί.

---

¹¹⁷⁸ Dickinson 2006, σελ. 158.

¹¹⁷⁹ Felsch 2007, σελ. 182-183.

¹¹⁸⁰ Morgan 1990, σελ. 34.

¹¹⁸¹ Βλ. παραπάνω σελ. 130-133 και 134-135.

¹¹⁸² Morgan 1990, σελ. 36 και σημ. 28 με βιβλιογραφία. Donlan 1997, 650-651.

¹¹⁸³ Zimmermann 1989, σελ. 215.

¹¹⁸⁴ Ομήρου *Ὀδύσσεια* ραψωδία ρ στίχ. 381-387.

7^{ος} αιώνας π.Χ.

Την περίοδο αυτή φαίνεται πώς έγινε η τοποθέτηση της σειράς πλακών σε ελλειψοειδή διάταξη γύρω από την εστία. Της τοποθέτησης προηγήθηκε η κάλυψη των ερειπίων του Μεγάρου Β, που μέχρι τότε ήταν ορατά, και η επιχωμάτωση του χώρου μεταξύ του Μεγάρου Β και του ανατολικού αναλήμματος. Οι πλάκες αυτές, που παλαιότερα είχαν ερμηνευτεί ως βάσεις ημικυκλικής περιστασης, φαίνεται πώς αποτελούσαν περίβολο του τεμένου περιλαμβάνοντας κατά κύριο λόγο τον χώρο της εστίας των ολόκαυστων θυσιών. Για την ύπαρξη πλακών νοτίως της εστίας δεν έχουμε στοιχεία¹¹⁸⁵. Στη θέση του βορείου δωματίου, το οποίο καταστράφηκε, κατασκευάστηκε ένας νέος ξυλόπλεκτος και πηλόχριστος ή κτισμένου από ωμές πλίνθους οίκος¹¹⁸⁶.

Νότια και δυτικά του περιβόλου, η κατάσταση είναι διαφορετική: Εκεί υπήρχε το μελανό στρώμα η παραγωγή του οποίου, όπως δείχνουν τα ευρήματα σε αυτό, ξεκίνησε κατά την Υστερογεωμετρική περίοδο και συνεχίστηκε και κατά τον 7^ο αι. π.Χ. Το ανώτερο τμήμα του στρώματος αυτού, βρέθηκε να φέρεται επάνω στο επίπεδο χρήσης από σκληρό πατημένο χώμα επί του οποίου πατούσαν οι πλάκες του περιβόλου. Πιθανόν το ανώτερο μελανό αυτό στρώμα να διαστρώθηκε στην περιοχή αυτή και να προέρχεται από τις θυσίες που λάμβαναν χώρα στον υπέργειο βράχο-βωμό νοτίως του Μεγάρου Β¹¹⁸⁷.

Σε προχωρημένους χρόνους του 7^{ου} αι. π.Χ. γίνεται νέα μικρή ανύψωση του επιπέδου χρήσης κατά 0,25μ. νοτίως του βωμού των ολόκαυστων θυσιών. Το νέο αυτό επίπεδο χρήσης αποτελείται από χώμα και λατύπη και η έκταση που καταλάμβανε μας είναι άγνωστη. Μέσα σε αυτό στήθηκε ένας πεσσόμορφος *αργός ιερός λίθος* κοντά στον λάκκο όπου βρέθηκαν η μικκύλη αιχμή δόρατος (**50**, εικ.45, πίν.71), μία αιχμή δόρατος (**7**, εικ. 7, πίν.66), ένα δρεπανόσχημο μαχαίρι (**118**, εικ.90, πίν. 78) και ένας σαυρωτήρας (**72** (M39), εικ. 53, πίν. 72)¹¹⁸⁸. Ο

¹¹⁸⁵ Παπαποστόλου 2008, σελ. 102, 165.

¹¹⁸⁶ Παπαποστόλου 2008, σελ. 103-104. Στον χώρο μεταξύ των πλακών 4 και 5 της ελλειπτικής σειράς, εντοπίστηκαν τέσσερις όμοιες οπές διανοιγμένες στην κίτρινη επίχωση, στοιχείο που τεκμηριώνει την παρουσία και άλλων πρόχειρων και πρόσκαιρων κατασκευών του τύπου αυτού.

¹¹⁸⁷ Παπαποστόλου 2008, σελ. 165.

¹¹⁸⁸ Παπαποστόλου 2008, σελ. 165.

λάκκος αυτός, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, μαζί με τα ευρήματά του ανήκει στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. / αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ.

Μετά από την τοποθέτηση του λίθου, σχηματίστηκαν περιμετρικά από αυτόν δύο αλληπάλλληλα διαδοχικά επίπεδα χρήσης από σκληρή πατημένη γη, επάνω στα οποία υπήρχε κάθε φορά απανθρακωμένο υλικό. Ο πεσσομορφος λίθος εξέιχε 0,23μ. από το ανώτερο επίπεδο χρήσης¹¹⁸⁹. Γύρω από τον λίθο στο ανώτερο αυτό επίπεδο χρήσης το χώμα περιείχε στάχτη, καμένα στοιχεία και οστά ζώων. Δεν είναι ωστόσο σαφές εάν αυτά τα καμένα στοιχεία είναι κατάλοιπα κατά χώραν τελετουργιών που σχετίζονται με τον λίθο αυτόν ή εάν προέρχονται από τις θυσιές του υπέργειου βωμού.

Ο λίθος αυτός έχει ερμηνευτεί ως ιερός και σχετίζεται με την ανεικονική παράσταση της θεότητας. Στην περιοχή μπορεί να υπήρχαν και άλλοι λίθοι αλλά δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε αυτό. Ο Παπαποστόλου εξετάζει όλες τις πιθανές ερμηνείες του λίθου αυτού: ανίδρυση «στηλών» κατά αναλογία με το ιερό του Διός Μειλιχίου στον Σελινούντα, λατρευτικός λίθος που σχετίζεται με τον Απόλλωνα, όρος¹¹⁹⁰. Θεωρεί ότι η πιο πιθανή ερμηνεία είναι εκείνη του ιερού λίθου στον οποίο απέδιδαν λατρεία¹¹⁹¹.

Χωρίς να είναι αβάσιμη η ερμηνεία αυτή του λίθου, θα ήθελα να επισημάνω το γεγονός ότι ο λίθος είχε τοποθετηθεί επάνω από τους προγενέστερους λάκκους, οι οποίοι σχετίζονται με τα λατρευτικά δρώμενα που λάμβαναν χώρα νοτίως της εστίας των ολόκαυστων θυσιών. Όπως φαίνεται στους λάκκους αυτούς απέθεταν τα κατάλοιπα των θυσιών που γίνονταν εκεί.

Η Berquist μελετά ένα φαινόμενο το οποίο απαντάται στις ελληνικές αποικίες της Σικελίας, χωρίς μέχρι στιγμής να υπάρχει αντίστοιχο εύρημα στις μητροπόλεις ή στον ελλαδικό χώρο γενικότερα: πρόκειται για τα πεδία στηλών που έχουν βρεθεί στο ιερό του Διός Μειλιχίου στον Σελινούντα, στο ναό της Αφροδίτης ή της Ήρας στη Νάξο, και ανατολικά του ναού Β στο Μεταπόντιο¹¹⁹². Και στις τρεις περιπτώσεις οι λίθοι, σχετίζονταν με καμένα οστά ζώων, ειδώλια, λύχνους και κεραμική, τα οποία θεωρούνται κατάλοιπα θυσιών. Κάποιοι από τους

---

¹¹⁸⁹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 107.

¹¹⁹⁰ Παπαποστόλου 2008, σελ. 207-208.

¹¹⁹¹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 165.

λίθους αυτούς είναι αργοί, άλλοι είναι κατειργασμένοι. Συνήθως δεν έχουν επιγραφές, αν και υπάρχουν λιγιστές εξαιρέσεις. Οι πρωιμότερες στήλες χρονολογούνται στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. και στον 6^ο αι. π.Χ.¹¹⁹³.

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι η περίπτωση του ιερού της Αφροδίτης ή της Ήρας στη Νάξο, όπου Ν και ΝΔ του πρωιμότερου ναού μέχρι το νότιο τμήμα του περιβόλου, δηλαδή στην περιοχή περιμετρικά του βωμού, εντοπίστηκαν επίπεδοι λίθοι που ερμηνεύτηκαν ως βάσεις στηλών. Οι λίθοι αυτοί σχετίζονται με κατάλοιπα θυσιών τα οποία αποτελούνται από στάχτες, οστά ζώων, ειδώλια, κεραμική, αιχμές δοράτων και ξίφη. Οι αποθέσεις αυτές χρονολογούνται στον ύστερο 7^ο/μέσα 6^ο αι. π.Χ.¹¹⁹⁴. Η Bergquist συνδέει μία ενεπίγραφη στήλη από τον Σελινούντα με αντίστοιχες στήλες που προέρχονται από το Θεσμοφόριο της Θάσου, το ιερό του Απόλλωνος Καρνείου στη Θήρα και από το Ασκληπιείο της Κω και τα συνδέει με τελετουργίες που είχαν σχέση με φρατρίες και γένη γενικότερα¹¹⁹⁵. Επισημαίνει ωστόσο ότι οι στήλες που βρέθηκαν στον ελλαδικό χώρο δεν σχετίζονταν με κατάλοιπα θυσιών, αν και το περιβάλλον στο οποίο βρέθηκαν συνδέεται άμεσα με την τέλεση θυσιών¹¹⁹⁶. Η Ekroth θεωρεί ότι κάθε απόθεση αντιπροσωπεύει τις περιοχές όπου η κάθε ομάδα πιστών μαγείρευε και με τον τρόπο αυτό οριοθέτησε την περιοχή όπου έλαβε χώρα η λατρευτική αυτή πράξη¹¹⁹⁷. Οι Parra και Scarci, μελετώντας το υλικό από το ιερό στην Punta Stilo στην Καυλωνία εμηνεύουν τα αντίστοιχα ευρήματα ως σήματα λατρευτικών πράξεων ή τελετουργιών, τα οποία με τον τρόπο αυτό δηλώνουν ότι εκεί είχε αποθεθεί ή εκτεθεί μία προσφορά και με τον τρόπο αυτό σημειώνεται ο τόπος όπου έγιναν ή είχαν γίνει προσφορές. Δεν θεωρούν ότι οι ίδιοι οι λίθοι ήταν αντικείμενα λατρείας ή είχαν λατρευτική χρήση, χρησιμοποιήθηκαν όμως για να σηματοδοτήσουν την τέλεση λατρείας και την απόδοση προσφορών¹¹⁹⁸. Οι λίθοι αυτοί είχαν τοποθετηθεί επάνω από λάκκους που περιείχαν στη μεγάλη τους

---

¹¹⁹² Bergquist 1992, σελ. 41 και 43.

¹¹⁹³ Bergquist 1992, σελ. 41.

¹¹⁹⁴ Bergquist 1992, σελ. 41 και 43.

¹¹⁹⁵ Για την περίπτωση της Θάσου βλ. Rolley 1965, σελ. 458-460.

¹¹⁹⁶ Η Bergquist επισημαίνει την πλημμελή ανασκαφική έρευνα σε δύο από τις τρεις ανασκαφικές περιπτώσεις που αναφέρει. Βλ. σχετικά Bergquist 1992, σελ.45.

¹¹⁹⁷ Ekroth 2017, σελ. 45.

¹¹⁹⁸ Parra & Scarci 2018, σελ. 98-99.

πλειοψηφία όπλα διαφόρων εποχών. Όταν δε κάποια στιγμή τον 5^ο αι. π.Χ. χτίστηκε ο νέος ναός οι λίθοι αυτοί δεν απομακρύνθηκαν αλλά τους σεβάστηκαν και παρέμειναν στη θέση τους¹¹⁹⁹.

Έχοντας αυτά κατά νού δεν θα ήταν άτοπο να προταθεί αντίστοιχη ερμηνεία για τον πεσσόμορφο λίθο του Θέρμου, ο οποίος, όπως οι λίθοι στο ιερό της Punta Stilo είχε τοποθετηθεί επάνω από παλαιότερους λάκκους, σε σημείο όπου ήταν ορατός από τους επισκέπτες του χώρου και με τον τρόπο αυτό δηλωνόταν ότι εκεί αυτό γίνονταν ή είχαν γίνει αποθέσεις καταλοίπων λατρευτικών πράξεων, πιθανόν από μία συγκεκριμένη ομάδα ή γένος.

Τα μεταλλικά αντικείμενα τα οποία μπορούν να αποδοθούν αμιγώς στον 7^ο αι. π.Χ. είναι λιγιστά. Συγκεκριμένα πρόκειται για τις αιχμές δοράτων **9,10,11,12, 30** (εικ. 9-11, 25), το μαχαιρίδιο **109** (εικ. 84, πίν. 75) και τις αμφικωνικές πεπλατυσμένες χάντρες **188** (εικ. 148), **189, 190** (πίν. 61). Βέβαια αυτή η κατάσταση πιθανότατα δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ της ίδρυσης της εστίας των ολόκαυστων θυσιών, του βράχου-βωμού και της τοποθέτησης της σειράς των πλακών σε ελλειψοειδή διάταξη είναι μικρό για να είναι δυνατή η χρονική διάκριση των μεταλλικών αντικειμένων και κυρίως εκείνων που έχουν χρηστικό χαρακτήρα, όπως είναι οι αιχμές δοράτων και τα μαχαιρίδια, ή εκείνων που ήταν κειμήλια, όπως τα κοσμήματα. Κρίνοντας από το πάχος της επίχωσης των μελανών χωμάτων, φαίνεται πώς οι έμπυρες θυσίες και η παραγωγή του θα πρέπει να συνέχισε μέχρι και το τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ. οπότε και κατασκευάζεται ο αρχαϊκός ναός του Απόλλωνα¹²⁰⁰. Το εύρημα στις στρωματογραφικές τομές 5 και 5^α νοτίως του βορείου δωματίου του Μεγάρου Β είναι ενδεικτικό της κατάστασης που περιγράψαμε: μαζί με το χάλκινο ειδώλιο κελητίζοντος υπέα, το οποίο χρονολογείται ασφαλώς στην Υστερογεωμετρική περίοδο (τέλη 8^{ου}/ αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.)¹²⁰¹ βρέθηκαν οι σαυρωτήρες **73** και **74** (εικ. 54 & 55, πίν.73) καθώς και η αιχμή δόρατος **5** (εικ. 5, πίν. 65), η οποία ανήκει στον τύπο D1 του Snodgrass. Η αιχμή αυτή, βάσει ασφαλώς χρονολογημένων παραλλήλων, τοποθετείται στο

¹¹⁹⁹ Parra & Scarci 2018, σελ.99.

¹²⁰⁰ Παπαποστόλου 2014, σελ. 203 και 206.

β' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ. Η παρουσία της όμως μαζί με το χάλκινο ειδώλιο δηλώνει την μεταγενέστερη χρήση της και απόθεσή της.

---

¹²⁰¹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 146, αρ. 3. Για την ανάλυση του εικονιστικού θέματος αλλά και του ειδωλίου γενικότερα βλ. Παποστόλου 2001.

Τελευταίο τέταρτο 7^{ου} αι. /6^{ου} αι. και 5^{ου} αι. π.Χ.

Το τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ., περί το 620 π.Χ., στην περιοχή που κατελάμβανε η εστία των ολόκαυστων θυσιών, χτίστηκε ένας σηκός¹²⁰² χωρίς περιστύλιο, αφιερωμένος στον Απόλλωνα. Πριν από την ανέγερση του ναού ο χώρος εξομαλύνθηκε και διαστρώθηκε με φερτά χώματα, τα οποία περιείχαν ανάμεικτη κεραμική. Η κατάσταση αυτή είχε ως αποτέλεσμα ο ναός να θεμελιωθεί σε ένα ανομοιογενές επίπεδο κατασκευής.

Οι μετρήσεις των πήλινων αρχιτεκτονικών μελών που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή του Σωτηριάδη αμέσως εξωτερικά του ανατολικού στυλοβάτη και της ΒΑ γωνίας, δείχνουν ότι το κτίριο του σηκού είχε δίρριχτη στέγη με αετωματική απόληξη εμπρός και πίσω πιθανώς ριχτή. Η στέγη αποτελούνταν από δύο στρώσεις κεράμων, στα άκρα των οποίων εναλλάσσονταν λεοντοκέφαλες υδρορροές με ανάγλυφα πρόσωπα γυναικεία ή ανδρικά. Από τα μέχρι στιγμής δεδομένα, στην φάση αυτή τουλάχιστον, ο ναός δεν φαίνεται να είχε περιστύλιο¹²⁰³.

Όσον αφορά στο αέτωμα της πρόσοψης, φαίνεται πως κοσμούταν με πήλινη παράσταση πάνθηρα και δαιμονικής Γοργούς που τρέχει, ενώ διακοσμημένα ήταν τόσο το γείσο όσο και η σίμη¹²⁰⁴.

Οι πήλινες ζωγραφιστές πλάκες, που αρχικά θεωρήθηκαν από τον Σωτηριάδη¹²⁰⁵ ως μετόπες του περιστυλίου του αρχαϊκού ναού, από τον έλεγχο των διαστάσεών τους δεν φαίνεται να σχετίζονται με το περιστύλιο, το οποίο, όπως είδαμε παραπάνω, αρχικά δεν υπήρχε. Οι πλάκες αυτές δεν ανήκουν ούτε σε μετόπες του σηκού του ναού. Αν δεν ανήκαν σε άλλο κτίριο από το οποίο δεν έχουν σωθεί άλλα κατάλοιπα, τότε θα μπορούσαν να ήταν τοποθετημένες κατά σειρά είτε στην άνω επιφάνεια είτε στην κάτω επιφάνεια του τοίχου του σηκού, είτε στο εξωτερικό του είτε στο εσωτερικό του εν είδει ζωφόρου¹²⁰⁶. Διασώζονται

¹²⁰² Βλ. Παπαποστόλου 2014, σελ. 206. Πρόκειται για μονόχωρο με μεσαία κιονοστοιχία οίκο που αργότερα έγινε ο σηκός του περιπτερου ναού.

¹²⁰³ Παπαποστόλου 2010, σελ. 57.

¹²⁰⁴ Παπαποστόλου 2014, σελ. 208-209 και εικ. 127, 128.

¹²⁰⁵ Σωτηριάδης 1898, σελ. 184-185. Σωτηριάδης 1903, σελ. 74.

¹²⁰⁶ Παπαποστόλου 2014, σελ. 209.

έξι συνολικά ζωγραφιστές πλάκες, οι οποίες κατά καιρούς έχουν αποτελέσει αντικείμενο έρευνας διαφόρων μελετητών¹²⁰⁷.

Κάποια στιγμή γύρω στο 480 π.Χ. φαίνεται πώς στα πλαίσια ανακαίνισης του ιερού, αντικαταστάθηκαν οι κέραμοι της στέγης και τα ακροκέραμα.

Από πλευράς μεταλλικών αναθημάτων, στις περιόδους που εξετάζουμε μπορούν να αποδοθούν πολύ λίγα αντικείμενα, κυρίως περόνες και δαχτύλιοι.

Οι δαχτύλιοι **344-363** (εικ. 193-197, πίν. 52 & 54) και **368-370** (εικ. 199-201, πίν. 51 & 55) είναι χυτοί και μπορούν να χρονολογηθούν τόσο στην αρχαϊκή όσο και στην κλασική περίοδο. Οι δαχτύλιοι αυτοί θα μπορούσαν να είναι και κρίκοι. Παρόμοιοι έχουν βρεθεί και σε άλλα ιερά, όπως για παράδειγμα στο ιερό της Αρτέμιδος Ενοδίας στις Φερές, στο Ηραίο του Άργους και κυρίως στην Ολυμπία¹²⁰⁸, όπου εκεί έχουν πράγματι βρεθεί κατά χιλιάδες. Στο Καλαπόδι βρέθηκαν σε διάφορες θέσεις, γεγονός που δεν βοηθά στην ερμηνεία τους. Η σύγχρονη έρευνα ωστόσο δέχεται ότι τα αντικείμενα αυτά ανατέθηκαν στη θεότητα ως κομμάτια μετάλλου¹²⁰⁹ και όχι ως πολύτιμα προσωπικά αντικείμενα ενώ η Δακορώνια προτείνει ότι οι κρίκοι, εκείνοι δηλαδή οι δαχτύλιοι που δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως δαχτυλίδια, αποτελούσαν μία πρόδρομη μορφή νομίσματος¹²¹⁰. Ο Felsch συμφωνεί με την άποψη αυτή και θεωρεί ότι η ανεύρεση ενός ασημένιου φωκικού οβολού μαζί με κρίκους, ενισχύει την πρόταση της Δακορώνια. Ο οβολός, μαζί με τους κρίκους και άλλα κοσμήματα βρέθηκαν σε συνάρτηση με τον βωμό ή σε περιοχή που είχε άμεση σχέση με αυτόν. Επιβεβαιώνεται έτσι, σύμφωνα με τον Felsch, η πρακτική της ανάθεσης νομισμάτων σε ιερά¹²¹¹.

Από τους δαχτυλίους του Θέρμου, αυτοί που θα μπορούσαν να έχουν χρήση δαχτυλιδιού, βάσει της εσωτερικής τους διαμέτρου¹²¹², είναι τα **345, 347, 350** (εικ.194), **351** (εικ.195)¹²¹³. Σε αυτούς πιθανόν να μπορούν να προστεθούν

¹²⁰⁷ Σωτηριάδης 1903, Koch 1996, σελ. 123-173 με βιβλιογραφία. Papapostolou 2002.

¹²⁰⁸ Philipp 1981, σελ. 139-140 και σημείωση 335 με αναφορά σε ιερά που έχουν βρεθεί τέτοιου είδους δαχτύλιοι καθώς και τη σχετική βιβλιογραφία.

¹²⁰⁹ Philipp 1981, σελ. 140

¹²¹⁰ Δακορώνια 1989, σελ. 118-119.

¹²¹¹ Felsch 2007, σελ. 177.

¹²¹² Για τις διαστάσεις των δαχτυλιδιών βλ. Δακορώνια 1989, σελ. 115.

¹²¹³ Η εσωτερική τους διάμετρος κυμαίνεται μεταξύ των 0,021μ. και των 0,022μ.

και οι **344** (εικ. 193), **361** (πίν. 54) και **368** (εικ. 199, πίν. 51)¹²¹⁴. Όλοι οι υπόλοιποι ανήκουν στην κατηγορία των κρίκων.

Όσον αφορά στις περόνες στον 6^ο αι. π.Χ. ανήκουν οι **219** (εικ.171, πίν. 34) και **221** (εικ.173), ενώ η περόνη με κεφαλή λιονταριού που βρυχάται (**218**, εικ. 170) χρονολογείται στον ύστερο 6^ο/ πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. Αν και δεν γνωρίζουμε την θέση εύρεσης, πιθανόν να σχετίζονται με την ανάθεση ενδυμάτων στη θεότητα, όπως είδαμε και αναλύσαμε παραπάνω¹²¹⁵.

Στον 5^ο /4^ο αι. π.Χ. χρονολογείται το δαχτυλίδι **371** (εικ. 202), η ανασκαφική συνάφεια του οποίου δεν μας είναι γνωστή, καθώς προέρχεται από τις παλιές ανασκαφές είτε του Σωτηριάδη είτε του Ρωμαίου. Μαζί με την αιχμή δόρατος **13** (εικ. 12), που πιθανόν να χρονολογείται περί το 350 π.Χ., είναι τα μοναδικά μεταλλικά αντικείμενα που μπορούν να ενταχθούν στην κλασική περίοδο αλλά δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εάν αποτελούσαν αναθήματα στη θεότητα είτε πρόκειται για τυχαία ευρήματα. Μελλοντική ανασκαφική έρευνα στον χώρο, πιθανόν να μας δώσει απαντήσεις στο ερώτημα γιατί δεν έχουν βρεθεί στην περιοχή του Ναού του Απόλλωνα μεταλλικά αντικείμενα της περιόδου αυτής.

---

¹²¹⁴ Η εσωτερική τους διάμετρος κυμαίνεται μεταξύ των 0,018μ. και των 0,019μ.

¹²¹⁵ Βλ. παραπάνω σελ. 185-188.

VI. Λατρευόμενες θεότητες

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε στη θεότητα ή τις θεότητες που λατρεύονταν στον Θέρμο κατά την Ύστερογεωμετρική/ Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο. Η επιλογή της περιόδου αυτής δεν είναι τυχαία, καθώς, όπως είδαμε και παραπάνω, η πλειονότητα των μεταλλικών αντικειμένων χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου} αι./ αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. και από αυτά μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία σχετικά με τις θεότητες που λατρεύονταν στους δύο βωμούς που ιδρύθηκαν μετά από την καταστροφή του Μεγάρου Β, δηλαδή στην εστία των ολόκαιστων θυσιών και στον βωμό που παρήγαγε το μελανό χώμα. Είναι πιθανόν ο δεύτερος αυτός βωμός να ήταν ο υπέργειος βραχοειδής βωμός, που ακόμη και σήμερα διατηρείται νοτίως του Ναού του Απόλλωνα, ή κάποιος άλλος από φθαρτά υλικά που δεν σώθηκε.

Μέσα στην επίχωση των μελανών χωμάτων νοτίως του ναού βρέθηκε ένα χάλκινο ειδώλιο τύπου Reshef¹²¹⁶ (πίν. 105). Η θέση εύρεσης, σύμφωνα με τον Ρωμαίο, ήταν 3μ. ανατολικά της νοτιοδυτικής γωνίας του ναού και 3,70μ. νοτίως του νοτίου στυλοβάτη και σε βάθος 0,45μ., από την άνω επιφάνεια του στυλοβάτη, μέσα στο μελανό στρώμα, το οποίο στο σημείο αυτό είχε πάχος 0,20μ.¹²¹⁷. Τοποθετώντας το σημείο αυτό στο σχέδιο της κάτοψη του ιερού, διαπιστώνουμε ότι το ειδώλιο βρέθηκε πλησίον της προϊστορικής οικίας β και ΒΑ του βραχέδους επίγειου βωμού και σ' απόσταση 3,5μ. περίπου από αυτόν (σχ. 3)¹²¹⁸. Άρα οι πιθανότητες να συνδέεται το ειδώλιο αυτό με τον εν θέματι βωμό είναι εξαιρετικά μεγάλες. Δεν είμαστε ωστόσο σε θέση να γνωρίζουμε εάν το ειδώλιο ήταν αναθηματικό¹²¹⁹ ή λατρευτικό. Το γεγονός ότι είναι το μοναδικό ειδώλιο που βρέθηκε μέσα στο στρώμα των μελανών χωμάτων και κοντά στον βωμό ίσως να υποδηλώνει την εξαιρετικά μεγάλη σημασία του.

Πρόκειται για ένα χάλκινο ειδώλιο ανδρικής ιστάμενης μορφής (πίν. 105), που φορά κράνος και περίζωμα. Τα σκέλη είναι δυσανάλογα κοντά και το αριστερό προβάλλει ελαφρά. Κάτω από τα πέλματα διακρίνονται οι γόμφοι

¹²¹⁶ Το ειδώλιο φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και έχει αριθμό ευρετηρίου ΕΑΜ Χ14494. Το ύψος του είναι 0,225μ. βλ. Παπαποστόλου 2008, σελ. 140.

¹²¹⁷ Ρωμαίος 1915, σελ. 271-272 και εικ 39.

¹²¹⁸ Η θέση του ειδωλίου δηλώνεται κατά προσέγγιση στο σχέδιο 3 λόγω της μικρής κλίμακάς του.

στερέωσης. Τα χέρια είναι σε έκταση και με το δεξί χέρι η μορφή θα κρατούσε ένα δόρυ και με το αριστερό πιθανότατα μία ασπίδα¹²²⁰. Υπόλοιπα σύρματος υπάρχουν στο δεξί χέρι ενώ στη φωτογραφία που είχε δημοσιεύσει ο Ρωμαίος φαίνεται ότι υπήρχε ένα ακόμη σύρμα στο λαιμό του ειδώλιου, το οποίο όμως σήμερα λείπει¹²²¹. Το ειδώλιο θεωρείται ότι είναι ανατολικής προελεύσεως και αναπαριστά τη συριακή θεότητα Reshef¹²²².

Ειδώλια αυτού του τύπου, εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο κατά την ΥΕΙΙΙ περίοδο¹²²³. Σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα από τα ειδώλια που έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο εκείνα που μπορούν με ασφάλεια να χρονολογηθούν στην προϊστορική περίοδο είναι τέσσερα: ένα ειδώλιο από τις Μυκήνες, ένα από την Τίρυνθα και δύο από τη Φυλακωπή. Ο Renfrew υποστηρίζει ότι και τα τέσσερα αυτά ειδώλια είναι εισηγμένα από την Ανατολή και αναφέρει τα σχετικά παράλληλα που έχει εντοπίσει¹²²⁴. Το ειδώλιο του Θέρμου θεωρεί ότι ανήκει στη Γεωμετρική περίοδο, όπως εκείνα από το Ηραίο της Σάμου και τη Λίνδο¹²²⁵. Με αυτή τη χρονολόγηση συμφωνεί και ο Παπαποστόλου¹²²⁶. Εάν αυτό ευσταθεί, τότε θα πρέπει να εξεταστεί στα πλαίσια μιας άλλης μελέτης, εάν το ειδώλιο του Θέρμου είναι ανατολικής προελεύσεως και εισηγμένο στον ελλαδικό χώρο ή αποτελεί μία ελληνική, ίσως και τοπική, μίμηση του ανατολικού αυτού τύπου.

Η Seeden, στη μελέτη της για τα ειδώλια αυτού του τύπου, εντάσσει το ειδώλιο του Θέρμου στα τελευταία στάδια παραγωγής του και υποστηρίζει ότι φιλοτεχνήθηκε στα τέλη της 2^{ης} ή τις αρχές της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ.¹²²⁷. Επίσης θεωρεί ότι ειδώλια που ανήκουν στην ίδια κατηγορία με το ειδώλιο του Θέρμου αποτελούν είτε προϊόντα εξαγωγής από χώρες της Ανατολής είτε προϊόντα

---

¹²¹⁹ Ο Παπαποστόλου δέχεται πως είναι αναθηματικό, αφιερωμένο εκ μέρους πολεμικού αρχηγού στον Απόλλωνα (Παπαποστόλου 2008, σελ. 235).

¹²²⁰ Παπαποστόλου 2008, σελ. 140-141, πίν. 106-107.

¹²²¹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 140-141, πίν. 106-107.

¹²²² Rolley 1984. Ο Ulanowski 2013, σελ. 159, υποστηρίζει ότι ειδώλια που έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο, συμπεριλαμβανομένου και εκείνου του Θέρμου, θα μπορούσαν να ανήκουν στον τύπο του Reshef (“could be Reshef”).

¹²²³ Lambrou-Phillipson 1990, σελ. 74.

¹²²⁴ Renfrew 1987, σελ. 306-310 με βιβλιογραφία.

¹²²⁵ Renfrew 1987, σελ. 308.

¹²²⁶ Παπαποστόλου 2008, σελ. 140-141 με βιβλιογραφία.

¹²²⁷ Seeden 1980, σελ. 130-131. Για το ειδώλιο του Θέρμου βλ. σελ 128, αρ 1821, πίν. 115, 1821.

περιοχών που είχαν δεχθεί έντονη ανατολική επιρροή, όπως η Κύπρος¹²²⁸. Τα ειδώλια ωστόσο που έχουν βρεθεί στην Κύπρο είναι πολύ λίγα για να μπορέσουν να στηρίξουν αυτή την άποψη¹²²⁹. Κατά τους Γεωμετρικούς χρόνους διαπιστώνονται μιμήσεις του τύπου στο Αιγαίο και η Κούρου με την Καρέτσου προτείνουν την ύπαρξη ενός αιγαιακού εργαστηρίου που λειτουργούσε στο πνεύμα των ανατολικών εργαστηρίων¹²³⁰. Η πρόταση αυτή μπορεί να υποστηριχθεί και από την άποψη του Negbi, σύμφωνα με τον οποίο ο τύπος των ειδωλίων του πλήττοντος θεού (smitting god) μετά το 1200 π.Χ. σπάνια παράγεται στα εργαστήρια της Ανατολής¹²³¹. Ο Lipinski αναρωτιέται μήπως τα αντικείμενα αυτά είναι δώρα Φοινίκων εμπόρων τα οποία προσέφεραν επειδή ήταν πια παλιά και εκτός «μόδας»¹²³².

Όσον αφορά στην ερμηνεία του ειδωλίου του Θέρμου, ο Ρωμαίος αναγνώρισε την «Αιτωλή Άρτεμη», καθώς θεώρησε ότι τα πλαστικά διαμορφωμένα φύματα αποδίδουν τους γυναικείους μαστούς¹²³³. Η έρευνα απέδειξε ωστόσο ότι τέτοιου είδους φύματα δηλώνουν τους μαστούς και στα δύο φύλα, τόσο σε ανατολικά όσο και σε ελληνικά χάλκινα ειδώλια¹²³⁴. Η ύπαρξη των φυμάτων δεν δηλώνει απαραίτητα το γυναικείο φύλο του ειδωλίου αλλά δεν το αποκλείει κιόλας. Η πιθανότητα ωστόσο το ειδώλιο του Θέρμου ν'απεικονίζει ανδρική θεότητα, δεν σημαίνει ότι στο ειδώλιο αυτό οι Αιτωλοί λάτρευαν οπωσδήποτε τον Απόλλωνα¹²³⁵ ή μια άλλη ανδρική θεότητα. Αν υποθέσουμε ότι ο βωμός της τέφρας, επάνω από τον οποίο χτίστηκε ο ναός του Απόλλωνα, ήταν αφιερωμένος σε εκείνον (βλ. παρακάτω), ίσως ο υπέργειος βραχώδης βωμός ή ο βωμός που παρήγαγε το μελανό χρώμα να ήταν αφιερωμένος στην Άρτεμη. Την παρουσία της θεάς στην περιοχή αυτή του ιερού πιθανόν να πιστοποιεί το ναϊκό οικοδόμημα που είχε ανασκαφτεί ΒΔ του ναού του Απόλλωνα και το οποίο

---

¹²²⁸ Seeden 1980, σελ.122.

¹²²⁹ Renfrew 1987, σελ. 308.

¹²³⁰ Κούρου & Καρέτσου 1994, σελ. 144-145.

¹²³¹ Negbi 1982. Renfrew 1987, σελ. 308.

¹²³² Lipinski 2009, σελ. 146.

¹²³³ Ρωμαίος 1015, σελ. 272.

¹²³⁴ Παπαποστόλου 2008, σελ 141. Λεμπέση 2002, σελ. 220. Byrne 1991,σελ. 140-141.

¹²³⁵ Μνημονεύεται η περίπτωση του Ιδαίου Κύπρου όπου σε δίγλωσση επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ. ταυτίζεται ο Reshef – Mikal με τον Αμυκλαίο Απόλλωνα βλ. σχετικά Dietrich 1978. Ulanowski 2013, σελ. 161-162.

αποδίδεται στην Άρτεμη¹²³⁶. Εφόσον η απόδοση αυτή είναι σωστή τότε θα άξιζε να εξεταστεί η πιθανότητα μήπως η αφιέρωση των αιχμών δοράτων και γενικότερα των όπλων που βρέθηκαν στο μελανό στρώμα δεν απευθύνονταν στον Απόλλωνα αλλά στην Άρτεμη. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, τόσο από γραπτές μαρτυρίες όσο και από αρχαιολογικά ευρήματα.

Εκτός από τη μαρτυρία του Πausανία (X, 38, 12) που μνημονεύει ο Ρωμαίος, σύμφωνα με την οποία στη Ναύπακτο υπήρχε άγαλμα της Άρτεμης Αιτωλής, η οποία κράδαινε ακόντιο, γνωρίζουμε ότι η ίδια η φύση της θεάς σχετίζεται με την ενηλικίωση, τις διαβατήριες τελετές αλλά και τον πόλεμο.

Η Άρτεμη είναι μία θεότητα που δεν εμπλέκεται στον πόλεμο. Ως *κουροτρόφος* σχετίζεται με την ανατροφή των νέων και των δύο φύλων από τη γέννησή τους μέχρι την ενηλικίωσή τους: στην περίπτωση των κοριτσιών η ενηλικίωσή τους αντιπροσωπεύεται με την μεταβασή της από το στάδιο της παρθένου σε εκείνο της συζύγου και μητέρας και των αγοριών από το στάδιο του εφήβου σε αυτό του πολεμιστή-πολίτη¹²³⁷. Με αυτή της την ιδιότητα η θεά σχετίζεται και με την εκπαίδευση που λαμβάνουν οι νέοι σχετικά με τον πόλεμο (Ξενοφών, Ελληνικά 3.3.7)¹²³⁸.

Η Άρτεμη, ως κατεξοχήν θεά του κυνηγίου κινείται σε μεθοριακές περιοχές, εκεί όπου τα όρια μεταξύ του άγριου και του πολιτισμένου χώρου δεν είναι σαφή. Τα όρια αυτά είναι εξαιρετικά εύθραυστα όπως άλλωστε και τα όρια, οι κανόνες στο κυνήγι και τον πόλεμο¹²³⁹. Συγκεκριμένα στον πόλεμο η Άρτεμη σχετίζεται με την αγωγή που λαμβάνουν οι νέοι. Κατά τη διάρκεια του πολέμου η πολιτισμένη συμπεριφορά του οπλίτη βρίσκεται μεταξύ του χάους και της αγριότητας. Προκειμένου ο νέος να μπορέσει να μπει στη μάχη ήρεμος, πράος και χαρούμενος, όπως μας πληροφορούν ο Ξενοφώντας (Λακεδαιμονίων Πολιτεία 13.8) και ο Πλούταρχος (Λυκούργος 22.2-3), ο νέος άνδρας θα έπρεπε να έχει

---

¹²³⁶ Η απόδοση στην Άρτεμη δεν βασίζεται σε επιγραφικές μαρτυρίες. Η παρουσία κυνοκέφαλων ακροκεράμων στον Θέρμο οδήγησε τον Ρωμαίο 1915 α, σελ. 47 στην εικασία της παρουσίας ναού της Άρτεμης στο ιερό. Βλ. επίσης Ρωμαίος 1915, σελ. 226. Παπαποστόλου 2014, σελ. 12, 225-227. RE, Band V, A, 2, σελ. 2433.

¹²³⁷ Vernant 1991, σελ. 198-199.

¹²³⁸ Léger 2017, σελ. 14.

¹²³⁹ Vernant 1991, σελ. 247. Marinatos 2000, σελ. 97-98.

εκπαιδευτεί από την παιδική του ηλικία ώστε να μπορέσει να ισορροπήσει μεταξύ του τρόμου και της αγριότητας. Τόσο ο πανικός όσο και η παραφορά, η μανία, έχουν το ίδιο αποτέλεσμα στη μάχη: και τα δύο αποσυντονίζουν τον οπλίτη υποβαθμίζοντας την στρατιωτική αντιπαράθεση σε ωμή βία, τυφλή μανία χωρίς όρια ή κανόνες. Ο πανικός, που μερικές φορές εμφυσά η ίδια η Άρτεμη στους στρατιώτες, έχει ολέθρια αποτελέσματα καθώς οι οπλίτες δεν είναι σε θέση να διακρίνουν το σύμμαχο από τον εχθρό με αποτέλεσμα μέσα σε αυτή την παραφορά ο πολίτης να σφάζει τον συμπολίτη του, ο ένας φίλος τον άλλο, ο ένας συγγενής τον άλλο. Τυφλός και διεφθαρμένος ο πόλεμος μετατρέπεται σε ένα σφαγείο, σε έναν γενικευμένο φόνο¹²⁴⁰.

Με βάση τα παραπάνω στην περίπτωση του Θέρμου η Άρτεμη πιθανόν να είναι εκείνη που λαμβάνει τα περισσότερα και σημαντικότερα μεταλλικά αναθήματα. Αυτή η υπόθεση δεν πρέπει να μας προβληματίζει καθώς πρόκειται για μία θεότητα το όνομα της οποίας περιλαμβάνεται στις πινακίδες γραμμικής Β που έχουν βρεθεί στο ανάκτορο της Πύλου¹²⁴¹. Επίσης σχετίζεται με την μεγάλη θεά την «Πότνια Θηρών¹²⁴²» όπως την ονομάζει ο Όμηρος στην *Ιλιάδα*¹²⁴³. Αυτά τα στοιχεία πιστοποιούν τη λατρεία της Άρτεμης στον ελλαδικό χώρο από τον 12^ο αι π.Χ. τουλάχιστον¹²⁴⁴.

Έχοντας αυτά υπόψη και υπό την προϋπόθεση ότι το χάλκινο ειδώλιο τύπου Reshef που παρουσιάσαμε παραπάνω πράγματι χρονολογείται στα τέλη του 12^{ου}/ αρχές 11^{ου} αι. π.Χ. και όχι στη Γεωμετρική περίοδο, τότε θα πρέπει να εξεταστεί το ενδεχόμενο να έφτασε στον Θέρμο κατά την ΥΕΙΙΙ περίοδο. Υπενθυμίζουμε τον σκαραβαίο του Αμένοφι ΙΙΙ που βρέθηκε στον θαλαμωτό τάφο στη θέση Παναγία και τον σκαραβαίο από κορναλίτη από τον θολωτό τάφο στο Σερεμέτι, τάφοι που χρονολογούνται από την ΥΕΙΙΒ έως και την ΥΕΙΙΙΓ με κυριότερη φάση χρήσης την ΥΕΙΙΑ1¹²⁴⁵. Η παρουσία στον Θέρμο αγγείων και

---

¹²⁴⁰ Vernant 1991, σελ. 254 και 247-250 όπου αναφέρονται περιστατικά σύγχυσης και πανικού του στρατεύματος που αποδίδονται στην Άρτεμη.

¹²⁴¹ Nosch 2009, σελ. 24-27.

¹²⁴² Και η «Πότνια Θηρών» σχετίζεται με τον κόσμο του πολεμιστή βλ. σχετικά Marinatos 2000, σελ. 92-97.

¹²⁴³ Ραψωδία Φ, στιχ. 470.

¹²⁴⁴ Nosch 2009, σελ. 33. Vernant 1991, σελ. 196-197.

¹²⁴⁵ Σιώρη 2018, σελ. 59-61.

αντικειμένων που προέρχονται από σημαντικά κέντρα της Μυκηναϊκής περιόδου, δείχνει ότι υπήρχαν επαφές και άρα και το ειδώλιο του Reshef θα μπορούσε να φτάσει στον Θέρμο. Όπως είδαμε και στο σχετικό κεφάλαιο τα περισσότερα αγγεία της προϊστορικής περιόδου που βρέθηκαν ήταν αγγεία πόσεως ενώ τα σκελετικά κατάλοιπα των ζώων έφεραν ίχνη τεμαχισμού. Σημειώνουμε και την παρουσία των ανεστραμμένων πίθων και αμφορέων στο εσωτερικό του Μεγάρου Α. Όλα αυτά τα στοιχεία δηλώνουν ότι ήδη από την περίοδο αυτή γίνονταν κοινοτικές συγκεντρώσεις πιθανόν προς τιμήν της Άρτεμις η οποία ενδεχομένως λατρευόταν στον Θέρμο ήδη από αυτή την περίοδο.

Όταν ο προϊστορικός οικισμός καταστράφηκε η λατρεία συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια ζωής του Μεγάρου Β. Ο βόθρος που ανέσκαψε ο Ρωμαίος νοτίως του Μεγάρου Β περιείχε σκελετικά κατάλοιπα πτηνού ή εριφίου¹²⁴⁶. Το ειδώλιο, ως πολύτιμο λατρευτικό αντικείμενο προστατεύθηκε και διατηρήθηκε και μετά από την καταστροφή του Μεγάρου Β συνεχίστηκαν τα λατρευτικά δρώμενα και οι θυσίες στον υπέργειο βραχώδη βωμό που υπάρχει νοτίως του ναού του Απόλλωνα. Το ειδώλιο ίσως να καταχώθηκε όταν σταμάτησαν οι θυσίες στον υπέργειο βωμό και ξεκίνησε η υλοποίηση του οικοδομικού προγράμματος στον Θέρμο. Εάν θάφτηκε σε λάκκο που διανοίχτηκε μέσα στο μελανό στρώμα μαζί με άλλα λατρευτικά αντικείμενα ή διαστρώθηκε μαζί με το μαύρο χώμα, αυτή είναι μία πληροφορία που μας λείπει και δυστυχώς δεν μπορεί να ανακτηθεί τώρα πια.

Να σημειωθεί ότι στη βιβλιογραφία τα ειδώλια τύπου Reshef ταυτίζονται με τον Απόλλωνα. Ωστόσο, όσα εξ'αυτών βρέθηκαν σε ιερά, αυτά ήταν κατά κύριο λόγο αφιερωμένα σε γυναικείες θεότητες. Συγκεκριμένα τα ειδώλια από τη Θεσσαλία¹²⁴⁷ και την Αττική¹²⁴⁸ δεν λαμβάνονται υπόψη καθώς δεν γνωρίζουμε την ακριβή θέση εύρεσης ενώ για το ειδώλιο της Τίρυνθας¹²⁴⁹ μας λείπουν τα ανασκαφικά συμφραζόμενα. Τα ειδώλια των Μυκηνών¹²⁵⁰ και της Λίνδου¹²⁵¹ βρέθηκαν σε οικιστικά σύνολα. Μόνο το ένα ειδώλιο από τη Φυλακωπή της

---

¹²⁴⁶ Στην Έφεσο στον ναό της Άρτεμις βρέθηκαν οστά πτηνών, βλ. Léger 2017, σελ. 64. Για τα οστά πτηνών στον Θέρμο βλ. Ρωμαίος 1915, σελ. 248.

¹²⁴⁷ Lambrou – Phillipson 1990, σελ. 321 (αρ. 371).

¹²⁴⁸ Lambrou – Phillipson 1990, σελ. 294 (αρ. 302).

¹²⁴⁹ Lambrou – Phillipson 1990, σελ. 361 (αρ. 500).

¹²⁵⁰ Lambrou – Phillipson 1990, σελ. 353 (αρ. 479).

¹²⁵¹ Lambrou – Phillipson 1990, σελ. 391-392 (αρ. 590).

Μήλου¹²⁵² προήλθε από το ανατολικό ιερό, το ειδώλιο της Δήλου βρέθηκε σε αποθέτη του Αρτεμισίου¹²⁵³, το ειδώλιο του Σουνίου βρέθηκε σε αποθέτη του ιερού της Αθηνάς¹²⁵⁴, το ειδώλιο του Πόρου φαίνεται ότι προέρχεται από άγνωστο ιερό και δεν σχετίζεται με τον Ποσειδώνα¹²⁵⁵ ενώ τα δύο ειδώλια της Σάμου προέρχονται από το ιερό της Ήρας¹²⁵⁶. Όσον αφορά στο ειδώλιο που προέρχεται από το ιερό του Ερμού Κραναίου στην Πατσό Αμαρίου, τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν μας επιτρέπουν να ταυτίσουμε με ασφάλεια τη λατρευόμενη θεότητα κατά την περίοδο χρονολόγησης του ειδωλίου, η οποία φαίνεται πως ήταν μια γονιμική θεότητα, μια θεότητα της βλάστησης, πιθανόν ο μινωικός Πότις Θηρών που αργότερα ταυτίστηκε με τον Ερμή¹²⁵⁷.

Το γεγονός ότι στον Θέρμο στο μελανό στρώμα βρέθηκαν τα όπλα και τα μαχαίριδια δεν αποτελούν πρόβλημα για την απόδοσή τους στην Άρτεμη. Σε αρκετά ιερά οι αποδέκτες των αναθημάτων αυτού του είδους ήταν γυναίκες. Κατά τον 8^ο αι. π.Χ. οπότε και ξεκινά και κορυφώνεται η ανάθεση όπλων σε ιερά, τα περισσότερα από αυτά είναι αφιερωμένα σε γυναικείες και όχι σε ανδρικές θεότητες¹²⁵⁸. Όπλα δέχονται κυρίως η Αθηνά, η Άρτεμη, η Δήμητρα, η Ήρα και τέλος η Αφροδίτη. Όσον αφορά στην Άρτεμη, αν και συνήθως λατρεύεται στα ίδια ιερά με τον αδελφό της τον Απόλλωνα, φαίνεται ότι σ'εκείνη προσφέρονται τα όπλα¹²⁵⁹. Το μαύρο λιπαρό χόμα με αναθήματα απαντάται συχνά και σε περιπτώσεις βωμών που είναι αφιερωμένοι στην Άρτεμη, όπως για παράδειγμα ο μικρός βωμός στην Ολυμπία και ο χτιστός βωμός βορείως του ναού του Απόλλωνα στο Δαφνηφόρειο της Ερέτριας¹²⁶⁰.

Οι σφηκωτήρες αποτελούν ένα προβληματικό σύνολο, καθώς δεν γνωρίζουμε εάν όλοι βρέθηκαν στο μελανό στρώμα¹²⁶¹. Το γεγονός όμως ότι ο

---

¹²⁵² Lambrou – Phillipson 1990, σελ. 383 (αρ. 562). Renfrew 1985, σελ. 303-310.

¹²⁵³ Lambrou – Phillipson 1990, σελ.374 (αρ. 532). Santerre 1987.

¹²⁵⁴ Lambrou – Phillipson 1990, σελ. 321, 294, 353, 361, 374.

¹²⁵⁵ Wells 2009, σελ. 147.

¹²⁵⁶ Renfrew 1985, σελ. 307, αρ. 11-12 όπου και βιβλιογραφία.

¹²⁵⁷ Κούρου & Καρέτσου 1994, σελ. 153. Για τις συνθήκες εύρεσης του ειδωλίου του τύπου Reshef βλ. Kanta 1980, σελ. 204.

¹²⁵⁸ Warin 2016, σελ. 88.

¹²⁵⁹ Warin 2016, σελ.89-90. Αναφέρεται και η περίπτωση πέντε ενεπίγραφων αιχμών δοράτων στην Ολυμπία που αφιερώθηκαν στην Άρτεμη Αγοραία.

¹²⁶⁰ Kyrieleis 2006, σελ. 36.

¹²⁶¹ Για τους σφηκωτήρες βλ. παραπάνω σελ. 111-114 και 206-209.

αριθμός τους είναι εξαιρετικά μεγάλος ίσως να δείχνει ότι ο πλόκαμος προσφέρθηκε όχι μόνο από νεαρούς άνδρες και μελλοντικούς πολεμιστές αλλά και από γυναίκες¹²⁶², η παρουσία των οποίων στο ιερό δηλώνεται από τα κοσμήματα που βρέθηκαν στο μελανό στρώμα. Δικαιολογείται έτσι η ανεύρεση σφηκωτήρων τόσο στο μελανό στρώμα όσο και δυτικά της εστίας, εκτός του μελανού στρώματος¹²⁶³.

Αν η λατρευόμενη θεότητα στο βωμό νοτίως του Ναού του Απόλλωνα είναι η Άρτεμη, τότε στην εστία των ολόκαυστων θυσιών θα μπορούσε να λατρεύεται ο Απόλλωνας. Τα λιγоста, σε σχέση με εκείνα που προέρχονται από το μελανό στρώμα, ευρήματα επιβεβαιώνουν τις παρατηρήσεις των μελετητών, ότι ολόκαυστες θυσίες λάμβαναν χώρα σε εξαιρετικές μόνο περιπτώσεις¹²⁶⁴. Αν οι εξαιρετικές αυτές περιπτώσεις ήταν κάποιες αρρώστιες ή άλλες συμφορές τις οποίες ο Απόλλων ως *Λυσείος*¹²⁶⁵ καλούνταν να λύσει αυτό δεν το γνωρίζουμε. Από την *Όδύσσεια* ωστόσο πληροφορούμαστε ότι την ημέρα που έφτασε ο Οδυσσέας μεταμφιεσμένος σε επαίτη στο παλάτι του γινόταν γιορτή προς τιμήν του Απόλλωνα. Εκτός από τη θυσία των μνηστήρων που έγινε στο παλάτι, μία άλλη θυσία λάμβανε χώρα στο άλσος του Απόλλωνα:

*κήρυκες δ' ἀνὰ ἄστῳ θεῶν ἱερὴν ἑκατόμβην
ἤγον· τοὶ δ' ἀγέροντο κάρη κομόωντες Ἀχαιοὶ
ἄλσος ὑπο σκιερὸν ἑκατηβόλου Ἀπόλλωνος.*

(Ομήρου *Όδύσσεια* ραψωδία υ, στιχ. 276-278)

Βοσκοὶ οδηγούσαν μία εκατόμβη στο ιερό άλσος του Απόλλωνα όπου συγκεντρώνονταν μακρυμάλληδες Αχαιοί. Το άλσος αυτό πιθανόν να ήταν έξω από τα όρια της πόλης, και δεν έχει ακόμη ταυτιστεί¹²⁶⁶. Επίσης δεν γνωρίζουμε το είδος της προσφοράς αυτής: ήταν μία κανονική θυσία ή ολόκαυστη;

¹²⁶² Papapostolou 2010a, σελ. 45.

¹²⁶³ Βλ. παραπάνω σελ. 113-114, 215-216. Οι σφηκωτήρες που βρέθηκαν εκτός μελανού ολόκαυστου στρώματος κατά τη διάρκεια των νέων ανασκαφών είναι οι **235** και **240**. Ο **240** βρέθηκε επάνω από το ερείπιο του δυτικού τοίχου του Μεγάρου Β (Παπαποστόλου 2008, σελ. 111) και ο **235** στις επιχώσεις για την κατασκευή του δυτικού τοίχου του σηκού (Παπαποστόλου 2008, σελ. 112).

¹²⁶⁴ Βλ. παραπάνω σελ. 205-206 και Ekroth 2018, σελ. 314.

¹²⁶⁵ Παπαποστόλου 2008, σελ. 237-238 με βιβλιογραφία.

¹²⁶⁶ Graf 2009, σελ. 19-21.

Στην *Ιλιάδα* διαφαίνεται πώς ο νεαρός θεός συνδέεται με τους εφήβους αλλά όχι με την προστασία τους. Η σχέση του με εκείνους είναι αμφίσημη: από τη μία πλευρά προστατεύει τα νεαρά αγόρια κατά τη μετάβασή τους στην ενήλικη ζωή και από την άλλη πλευρά είναι υπεύθυνος για τον αιφνίδιο θάνατό τους¹²⁶⁷. Αυτό το οποίο ωστόσο πρέπει να επισημανθεί είναι το γεγονός ότι ο Απόλλων αν και είναι προστάτης των εφήβων δεν σχετίζεται με τον πόλεμο αλλά ούτε και με την προστασία των ηρώων, στον βαθμό που το κάνει η Αθηνά. Η μακριά κόμη του Απόλλωνα τον συγκαταλέγει μεταξύ των εφήβων και ως τέτοιος δεν συμμετέχει στον πόλεμο με τα όπλα των πολιτών: πολεμά με τόξο και βέλη. Στη μάχη οι νεαροί τοξότες πλήττουν τα εχθρικά στρατεύματα από τα μετόπισθεν και μόνον οι ενήλικες πολίτες πολεμούν στις πρώτες σειρές¹²⁶⁸.

Επιπλέον πληροφορούμαστε από τον Ησίοδο (Θεογονία 347-348) ότι οι νεαροί αφιέρωναν τα μαλλιά τους στον Απόλλωνα και τις ποτάμιες θεότητες σαν ένδειξη της ενηλικίωσής τους¹²⁶⁹. Από το ρήμα *κουρίζουσι* που χρησιμοποιεί ο Ησίοδος, και που σπάνια απαντάται, προέρχεται το ουσιαστικό *κοῦρος*, μία από τις πιο χαρακτηριστικές λέξεις των εφήβων¹²⁷⁰.

Ο Απόλλων όμως, εκτός από προστάτης των εφήβων, όπως σωστά υποστήριξε ο Burkert¹²⁷¹, συνδέεται με τις *Απέλλες*¹²⁷². Μπορεί ο θεσμός των Απελλών να σχετίζεται με τα δωρικά φύλα, ο Graf ωστόσο υποστηρίζει ότι ο θεσμός αυτός ήταν γνωστός στη ΒΔ Ελλάδα πριν από τη μετάβαση των Δωριέων στην Πελοπόννησο. Αυτή του η άποψη βασίζεται στην παρατήρηση ότι στις περισσότερες δωρικές πόλεις υπήρχε μήνας που ονομαζόταν Απελλαιός. Δεδομένου ότι οι μήνες ονοματίζονταν με βάση τις γιορτές που λάμβαναν χώρα κατά τη χρονική περίοδο που όριζαν, ο Απελλαιός ήταν ο μήνας κατά τον οποίο γιορτάζονταν οι Απέλλες. Μία τέτοια γιορτή υπήρχε στους Δελφούς¹²⁷³, που αν

---

¹²⁶⁷ Graf 2009, σελ. 13.

¹²⁶⁸ Graf 2009, σελ. 13, 105.

¹²⁶⁹ Papapostolou 2010a, σελ. 44-45.

¹²⁷⁰ Graf 2009, σελ. 13, 103-105.

¹²⁷¹ Burkert 1975. Burkert 1985, σελ. 144. Παπαποστόλου 2008, σελ. 240.

¹²⁷² Σημειώνουμε ότι στη Μεσσηνία και τη Λακωνία το όνομα *Απέλλων* αντί για Απόλλων απαντά συχνότερα στα ενεπίγραφα αναθήματα στον θεό. Βλ. Pavlides 2018, σελ. 295.

¹²⁷³ Και στο Καλαπόδι ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. βλ. Papapostolou 2010a, σελ. 4 με βιβλιογραφία.

και δεν σχετίζεται με τους Δωριείς, βρίσκεται στον γεωγραφικό χώρο της ΒΔ Ελλάδας: είναι η γιορτή της Δελφικής αδελφότητας, μιας φρατρίας¹²⁷⁴.

Οι Απέλλες ήταν ένας πολύ σημαντικός θεσμός. Συγκαλούνταν τουλάχιστον μία φορά τον χρόνο και συμμετείχαν όλοι οι ελεύθεροι πολίτες οι οποίοι αποφάσιζαν για σημαντικά πολιτικά θέματα¹²⁷⁵. Πιθανόν οι Απέλλες αυτές να εξελίχθηκαν στα μεταγενέστερα *Θερμικά*, μια γιορτή που λάμβανε χώρα στον Θέρμο μία φορά τον χρόνο, κατά τη διάρκεια της οποίας, όπως μας πληροφορεί ο Πολύβιος(5.8.5) *«καθ' ἕκαστον γὰρ ἔτος ἀγοράς τε καί πανηγύρεις ἐπιφανεστάτας. ἔτι δε και τὰς των ἀρχαιρεσιῶν καταστάσεις ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ συντελούντων...»*.

Με βάση όσα αναφέραμε αναλυτικά παραπάνω προτείνεται η παρουσία δύο θεοτήτων στο ιερό του Θέρμου. Η μία είναι η Ἄρτεμη, η οποία πιθανόν να λατρευόταν στον υπέργειο βωμό νοτίως του ναού του Απόλλωνα, ο οποίος παρήγαγε το μελανό στρώμα. Στις αρμοδιότητες της θεάς θα εντασσόταν η προστασία τόσο των νέων ανδρών όσο και των νεαρών γυναικών κατά τις τελετές ενηλικίωσης. Από την άλλη, στην εστία των ολόκαυστων θυσιῶν πιθανότατα λατρευόταν ο Απόλλωνας, ο οποίος εκτός από προστάτης των νέων κατά τη μετάβασή τους από την εφηβική στην ενήλικη ζωή, ήταν πιθανόν και προστάτης των Απελλών, των συγκεντρώσεων που λάμβαναν χώρα για τη λήψη σημαντικών αποφάσεων καθώς και για τις αρχαιρεσίες της κοινότητας. Ίσως με τον τρόπο αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί η επιλογή του Θέρμου ως κέντρου της Αιτωλικής Συμπολιτείας.

---

¹²⁷⁴ Graf 2009, σελ. 137.

¹²⁷⁵ Graf 2009, σελ. 137.

VII. Το Ιερό του Θέρμου μέσα από άλλες μαρτυρίες

Κατά την αρχαιότητα η γη των Αιτωλών δεν είχε τα ίδια γεωγραφικά όρια με τα σημερινά. Ούτε βέβαια αυτά παρέμειναν τα ίδια καθόλη τη διάρκεια της μακρόχρονης ιστορίας της. Κατά την ιστορική περίοδο και πριν από την προσάρτηση νέων εδαφών από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και εξής, το νότιο όριο της φαίνεται πώς ήταν ο Κορινθιακός κόλπος, το ανατολικό το όρος Κόραξ, το βόρειο η οροσειρά της Πίνδου και το δυτικό ο Αχελώος¹²⁷⁶. Αν και τα βόρεια, κυρίως, όριά της δεν έχουν οριστεί από την έρευνα με ακρίβεια, φαίνεται πως το μεγαλύτερο τμήμα της Αιτωλίας ήταν ορεινό και δύσβατο. Μόνο οι περιοχές γύρω από τη Λίμνη Τριχωνίδα και οι παράκτιες περιοχές της Πλευρώνας και της Καλυδώνας ήταν επίπεδες και εύφορες. Από τις αναφορές των αρχαίων ιστορικών, διαμορφώνεται η εικόνα ενός τόπου τραχύ (Εφορος FGrHist70 F122), γνωστού για τους ορεινούς και δύσβατους τόπους (Διόδωρος 18.24.2 και 18.25.1), για τα άγρια και άγονα εδάφη του (Στράβων 10.2.3 C450). Ο Πολύβιος (5.14.9) αναφέρει ότι τα στρατεύματα των εχθρών διέτρεχαν μεγάλους κινδύνους κατά την είσοδό τους σε μία τέτοια επικίνδυνη περιοχή¹²⁷⁷.

Κατά τον Στράβωνα (X.2.3) ήταν χωρισμένη στην αρχαία Αιτωλία και την επίκτητο Αιτωλία. Η αρχαία Αιτωλία περιελάμβανε την παραλιακή εύφορη ζώνη νότια του Αρακύνθου όπου και οι πόλεις Καλυδώνα, Πλευρώνα, Χαλκίδα, Ωλενος και Πυλήνη, τις εύφορες πεδιάδες γύρω από τη λίμνη Τριχωνίδα με κυριότερες πόλεις το Φύταιο (Παπαδάτες), το Τριχώνιο (Γαβαλού), τις Άκρες (Λιθοβούνι) νότια και το Αγρίνιο, το Βουκάτιο (Παραβόλα), το Φίστυο, το Θέστιο (Βλοχός) βόρεια της λίμνης και τον Θέρμο ανατολικά της. Η επίκτητος Αιτωλία ήταν η ορεινή και άγονη χώρα, δηλαδή η περιφέρεια στα βόρεια και τα ανατολικά που με τον καιρό κατακτήθηκε και προσαρτήθηκε στο αιτωλικό έθνος¹²⁷⁸. Έφτανε δε

---

¹²⁷⁶ Mackil 2010, σελ. 32. Το Kleine Pauly 1964, σελ. 205 τη χωροθετεί μεταξύ των κοιλάδων του Σπερχειού, του Αχελώου και του Δάφνου. Ως νότιο όριο ορίζεται ο Πατραϊκός κόλπος και δυτικό ο Αχελώος.

¹²⁷⁷ Bommeljè 1987, σελ. 16.

¹²⁷⁸ Παπαποστόλου 1997 α, σελ. 44.

μέχρι την Ιτέα, όπου και η περιοχή των Αθαμάνων, και τους Λοκρούς (Στράβων Σ.2.3).

Για την Αιτωλία των περιόδων που εξετάζουμε οι γραπτές πηγές δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές¹²⁷⁹. Η πρωιμότερη αναφορά στην Αιτωλία ανιχνεύεται στον *Νηών Κατάλογο* στην *Ιλιάδα*, ο οποίος χρονολογείται στον 8^ο-7^ο αι. π.Χ. Εκεί αναφέρονται οι πόλεις Καλυδών, Πλευρών, Χαλκίς, Πυλήνη και Ωλενος, με τις δύο τελευταίες πόλεις να μην έχουν ταυτιστεί ακόμη¹²⁸⁰. Ο Θέρμος λείπει από αυτόν τον κατάλογο και κατά συνέπεια και από το έπος¹²⁸¹.

Για τις πρωιμότερες του καταλόγου αυτού περιόδους δεν έχουμε κάποιο στοιχείο που θα μπορούσε να μας βοηθήσει στη δημιουργία μιας πιο ξεκάθαρης εικόνας.

Το παλαιότερο κτίσμα στον Θέρμο είναι το Μέγαρο Α, το οποίο φαίνεται πως κατασκευάστηκε κατά τη Μεσοελλαδική περίοδο και συγκεκριμένα τον 16^ο αι. π.Χ. Η χρήση του βεβαιώνεται μέχρι και την ΥΕΙΙΙΓ περίοδο, οπότε και καταστρέφεται ο οικισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στον Θέρμο¹²⁸². Δεν είμαστε ωστόσο σε θέση να γνωρίζουμε εάν το Μέγαρο Α, κατά τη Μεσοελλαδική περίοδο, ήταν το μοναδικό κτίριο στην περιοχή ή εάν υπήρχαν και άλλα σύγχρονα κτίρια, ή ίσως και οικισμός. Μελλοντική ανασκαφική έρευνα στον χώρο, πιθανόν να μπορέσει να δώσει απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά.

Ο οικισμός, τα κατάλοιπα του οποίου είναι ορατά βορείως του ναού του Απόλλωνα και στον οποίο εντάσσεται το Μέγαρο Α χρονολογείται στην ύστερη φάση της Εποχής του Χαλκού. Και αυτής της περιόδου το γενικό ιστορικό πλαίσιο δεν μας είναι γνωστό.

Στην περιοχή της Αιτωλίας δεν έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί ανακτορικά κατάλοιπα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού ενώ ελάχιστοι είναι οι σύγχρονοι οικισμοί¹²⁸³. Οι γνωστές αρχαιολογικές θέσεις με μυκηναϊκά στοιχεία μπορούν να

---

¹²⁷⁹ Bommeljé 1987a, σελ. 23. Βλ. και Bommeljé 1987b όπου και κατάλογος των θέσεων που χρονολογούνται από τη νεολιθική περίοδο έως και τους νεότερους χρόνους.

¹²⁸⁰ Η Πυλήνη και η Ωλενος δεν αναφέρονται σε καμία άλλη γραπτή πηγή εκτός από τον Όμηρο. Ο Στράβων (10.2.6 C451, 10.3.6 C465) θεωρεί ότι οι Αιολείς κατέστρεψαν την Πυλήνη. Την Ωλενο τη μετέφεραν σε άλλη περιοχή και ονόμασαν τη νέα πόλη Πρόσχιον βλ. Bommeljé 1988, σελ. 302.

¹²⁸¹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 255.

¹²⁸² Παπαποστόλου 2008, σελ. 57. Παπαποστόλου 2014, σελ. 90.

¹²⁸³ Παπαποστόλου 2011, σελ. 306-307.

διακριθούν σε δύο ομάδες: Η πρώτη περιλαμβάνει θέσεις κοντά στη θάλασσα (Κρυονέρι, Άγιος Ηλίας – Σερεμέτι – Μαραθιά, Γυφτόκαστρο, Άγιος Νικόλαος – Γκράμπες Αστακού, Κεκροπούλα, Αγία Τριάδα Βασιλικής) και η δεύτερη συγκεντρώνει τις θέσεις στην ενδοχώρα (Θέρμος, Χρυσοβίτσα, Καλυδών, Λιθοβούνι Μακρυνείας, Παλαιομάνινα, Μίλα Ξηρομέρου, Ψωρολίθι Καλυδώνος)¹²⁸⁴. Οικιστικά κατάλοιπα έχουν εντοπιστεί στη Χαλκίδα Αιτωλίας¹²⁸⁵, τα Χάνια Γαβρολίμνης¹²⁸⁶, τον Άγιο Ηλία¹²⁸⁷, την Καλυδώνα¹²⁸⁸, την Πλευρώνα¹²⁸⁹, το Κρυονέρι¹²⁹⁰, τη Ναύπακτο¹²⁹¹ και φυσικά τον Θέρμο. Θα πρέπει επίσης να μνημονευθούν οι πέντε θολωτοί και ένας θαλαμωτός τάφος στον Άγιο Ηλία¹²⁹², ένας θολωτός τάφος στην περιοχή της Παλαιομάνινας στη δυτική όχθη του Αχελώου¹²⁹³ και ο θαλαμωτός τάφος στο Λιθοβούνι, κοντά στη νότια ακτή της λίμνης Τριχωνίδας¹²⁹⁴.

Η απουσία μυκηναϊκής ανακτορικής εγκατάστασης στην περιοχή της Αιτωλίας δεν θα πρέπει να μας ξενίζει καθώς το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα ανακτορικές μυκηναϊκές εγκαταστάσεις έχουν εντοπιστεί στη Μεσσηνία, τη Βοιωτία, την Αργολίδα, την Αθήνα, το Διμήνι και τη Σπάρτη. Στις υπόλοιπες περιοχές δεν φαίνεται να υπήρχαν ανάκτορα είτε λόγω των γεωγραφικών συνθηκών είτε γιατί η αγροτική παραγωγή ήταν μικρή είτε λόγω της

---

¹²⁸⁴ Σουέρεφ 1991, σελ. 51,52 με βιβλιογραφία. Στο Ψωρολίθι Καλυδώνας βρέθηκε ένας θησαυρός μυκηναϊκών όπλων βλ. σχετικά Μαστροκόστας Ε., ΑΔ 20 (1965) Β2, σελ. 343.

¹²⁸⁵ Dietz & Moschos 2006, σελ. 48-115.

¹²⁸⁶ Saranti 2004.

¹²⁸⁷ Wardle 1972, σελ. 102-103, εικ. 86. Bommeljé 1987 b, σελ. 74 όπου και βιβλιογραφία.

¹²⁸⁸ Hope Simpson & Dickinson 1979, σελ. 103, Β100. Σημειώνεται και η ανεύρεση ενός θησαυρού χάλκινων αντικειμένων Μυκηναϊκών χρόνων πλησίον της κοίτης του Ευήνου κοντά στη θέση «Ψωρολίθι», βλ. σχετικά Hope Simpson & Dickinson 1979, σελ. 103, Β101 και ΒСН 92 (1968), σελ. 849 και εικ. 1-2 σελ. 850. Οι Dietz & Moschos 2006, σελ. 56 θεωρούν ότι ο θησαυρός δεν μπορεί να σχετιστεί με κάποιο οικιστικό σύνολο λόγω της γεωμορφολογίας του εδάφους.

¹²⁸⁹ Hope Simpson & Dickinson 1979, σελ. 181, Ε1.

¹²⁹⁰ Hope Simpson & Dickinson 1979, σελ. 103, Β99.

¹²⁹¹ Saranti 2017.

¹²⁹² Hope Simpson & Dickinson 1979, σελ. 181-182, Ε2.

¹²⁹³ Hope Simpson & Dickinson 1979, σελ. 182, Ε3.

¹²⁹⁴ Hope Simpson & Dickinson 1979, σελ. 104, Β103. Από τον τάφο αυτόν προέρχονται μία χάλκινη αιχμή δόρατος και η λαβή και τμήμα της λεπίδας χάλκινου ξίφους, βλ. σχετικά ΒСН 1965, σελ. 761, εικ. 2.

περιφερειακής θέσης μίας περιοχής είτε τέλος λόγω άλλων αιτιών που δεν είμαστε σε θέση πια να αντιληφθούμε¹²⁹⁵.

Τα αντικείμενα όμως που προέρχονται από τον προϊστορικό Θέρμο και τους τάφους στον Άγιο Ηλία δείχνουν ότι υπήρχε επικοινωνία με τα γνωστά μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα. Επιπλέον η παρουσία των θολωτών τάφων με τα πλούσια κτερίσματά τους υποδηλώνει την ύπαρξη μίας αριστοκρατικής τάξης, η οποία πιθανόν να είχε και διοικητικό έργο να επιτελέσει. Η παρατήρηση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στον θαλαμωτό τάφο του Αγίου Ηλία, στη θέση Παναγιά, βρέθηκε ένας σκαραβαίος του Αμένοφι ΙΙΙ¹²⁹⁶, ένας σφραγιδόλιθος από στεατίτη και το απότμημα ενός ακόμη σφραγιδόλιθου¹²⁹⁷. Από τον θολωτό τάφο στη θέση Σερεμέτι στον Άγιο Ηλία, προέρχονται πέντε σφραγιδόλιθοι¹²⁹⁸, αριθμός αρκετά μεγάλος που ίσως δηλώνει και την ιερατική ιδιότητα του νεκρού¹²⁹⁹, και ένας σκαραβαίος από κορναλίνη¹³⁰⁰. Ένας ακόμη σφραγιδόλιθος βρέθηκε στον θολωτό τάφο στη θέση Μαραθιά¹³⁰¹.

Στο Καλαπόδι, κοντά στο βόρειο όριο του σημερινού χωριού και κοντά στο ιερό βρέθηκαν τέσσερις θαλαμωτοί τάφοι μυκηναϊκού τύπου οι οποίοι ήταν πλούσια κτερισμένοι. Οι τάφοι χρονολογούνται στην ΥΕΙΒ/ΥΕΙΙΑ1 περίοδο και εγκαταλείφθηκαν κατά την ΥΕΙΙΒ περίοδο. Μεταξύ των αντικειμένων που προέρχονται από τους τάφους αυτούς συγκαταλέγονται ένα χάλκινο ξίφος με χρυσές και ελεφαντοστέινες ενθέσεις, και αρκετές σφραγίδες. Ο Niemeier προτείνει ότι οι οικογένειες των νεκρών που είχαν ταφεί σε αυτούς τους τάφους είχαν τον έλεγχο του ιερού και ίσως οι νεκροί να κατείχαν ιερατικό αξίωμα¹³⁰². Στο Καλαπόδι, εκτός από το ιερό, αντικείμενα μυκηναϊκής προέλευσης έχουν βρεθεί στους γειτονικούς οικισμούς στο Μίτρου και στο λιμάνι του Κύνου¹³⁰³.

---

¹²⁹⁵ Jalkotzy 1995, σελ. 373.

¹²⁹⁶ Lambrou-Phillipson 1990, σελ. 279-280, αρ. 256. Οι σκαραβαίοι θεωρούνται αντικείμενα πολυτελείας βλ. αυτόθι σελ. 141.

¹²⁹⁷ Μαστροκώστας 1963, σελ. 204. Σιώρη 2018, σελ. 56 και 59.

¹²⁹⁸ Μαστροκώστας 1963, σελ. 207, πίν. 167 α και β. Σιώρη 2018, σελ. 56

¹²⁹⁹ Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 1997, σελ. 698.

¹³⁰⁰ Σιώρη 2018, σελ. 59. Από τον τάφο στο Σερεμέτι προέρχεται και ένας καθιστός πίθηκος από υαλόμαζα στην ιερατική καθιστή θέση.

¹³⁰¹ Μαστροκώστας 1963, σελ. 210, πίν. 167 α και β.

¹³⁰² Neimeier 2016, σελ. 8. Niemeier 2017, σελ. 324-325.

¹³⁰³ Neimeier 2016, σελ. 8. Niemeier 2017, σελ. 324-325.

Η Eder θεωρεί ότι οι σφραγίδες δηλώνουν την εξάρτηση και τον έλεγχο από τα μυκηναϊκά ανάκτορα. Η άποψή της στηρίζεται στο γεγονός ότι, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, μυκηναϊκές σφραγίδες δεν έχουν βρεθεί βορειότερα του Ολύμπου, ούτε και σε περιοχές, όπως η Αιανή, που τεκμηριωμένα είχαν επαφές με τα μυκηναϊκά κέντρα¹³⁰⁴. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Niemeier, αναφερόμενος στα ευρήματα των θαλαμωτών τάφων της ΥΕΙΒ-ΥΕΙΙΑ1 περιόδου στο Καλαπόδι¹³⁰⁵.

Τα ευρήματα των τάφων του Αγίου Ηλία μαρτυρούν επαφές τόσο με την Ανατολή όσο και με τον Βορρά και τη Δύση. Τα αντικείμενα που προέρχονται από την Ανατολή δεν γνωρίζουμε εάν τα προμηθεύτηκαν απευθείας από εκεί είτε μέσω των Μυκηναίων ενώ η παρουσία ηλέκτρο στους τάφους επιβεβαιώνει ότι η θέση αυτή αποτελούσε κάποιο πέρασμα στο δρόμο προς Βορρά από όπου οι Μυκηναίοι προμηθεύονταν κασσίτερο και άλλα μέταλλα, πιθανόν χρυσό και ήλεκτρο. Τα πλοία που κατευθύνονταν προς τη Δύση θα χρησιμοποιούσαν το λιμάνι του Αγίου Ηλία, είτε ως σταθμό ανεφοδιασμού πριν το μεγάλο ταξίδι προς τη Δύση είτε ως σταθμό μεταφόρτωσης εμπορευμάτων¹³⁰⁶.

Όσον αφορά στον Θέρμο, οι παρατηρήσεις που μπορούμε να κάνουμε για την περίοδο αυτή έχουν μόνο υποθετικό χαρακτήρα, καθώς η ανασκαφή του προϊστορικού οικισμού δεν έχει ολοκληρωθεί και άρα δεν γνωρίζουμε ούτε την έκτασή του ούτε και τον χαρακτήρα του, αν ήταν δηλαδή μόνιμος ή είχε περιστασιακή χρήση.

Η γεωγραφική θέση του Θέρμου στις παρυφές των ορεινών σχηματισμών του Παναιτωλικού όρους, των Βαρδούσιων ορέων, και των ορέων της Ναυπακτίας τον καθιστούν περιφερειακή εγκατάσταση. Η θέση του ωστόσο είναι εξαιρετικά σημαντική. Η άμεση γειτνίασή του με ορεινές, ακαλλιέργητες εκτάσεις που είναι ωστόσο κατάλληλες για βόσκηση καθώς και με εδάφη που είναι εύφορα και καλλιεργήσιμα, τον καθιστά κατάλληλο για την μόνιμη ή ημιμόνιμη εγκατάσταση βοσκών¹³⁰⁷. Στον Θέρμο πιθανόν να κατέληγαν μονοπάτια που οδηγούσαν στη

---

¹³⁰⁴ Eder 2007, σελ. 40. Eder – Jung 2015, σελ. 117-118.

¹³⁰⁵ Niemeier 2017, σελ. 324-325.

¹³⁰⁶ Σιώρη 2018, σελ. 61.

¹³⁰⁷ Forbes 1994, σελ. 190.

Θεσσαλία μέσω των βουνών¹³⁰⁸ με αποτέλεσμα να διέρχονται από εκεί άτομα και ομάδες κτηνοτρόφων και πιθανόν εδώ να γίνονταν διάφορες συναντήσεις και συναλλαγές¹³⁰⁹. Ατραποί και «*αύλωνες*» φαίνεται πως οδηγούσαν από τον Θέρμο στη ορεινή Αιτωλία, την Ευρυτανία, τις κοιλάδες του Αχελώου και του Ευήνου¹³¹⁰.

Το σημαντικότερο κτίριο του οικισμού στον Θέρμο είναι το Μέγαρο Α, το οποίο όπως ήδη αναφέραμε, λόγω του μεγέθους του έχει χαρακτηριστεί ως έδρα τοπικού αρχηγού¹³¹¹, χωρίς ωστόσο να είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε τον όρο τοπικός: ήταν ο αρχηγός μίας φυλής, μίας ομάδας ή μίας οικογένειας; Επίσης, όπως επισημάναμε και παραπάνω, σε αυτό δεν βρέθηκαν πολύτιμα αντικείμενα παρά μόνο τα ανεστραμμένα πιθάρια και οι επίσης ανεστραμμένοι αμφορείς. Μήπως αυτό δείχνει ότι εδώ διέμενε τα καλοκαίρια μία ομάδα ανθρώπων που οδηγούσαν τα κοπάδια τους στα ψηλώματα και κατά τη μετάβασή τους στα χειμαδιά καθάριζαν τα αποθηκευτικά αγγεία για να είναι έτοιμα να δεχθούν τα προϊόντα όταν η ομάδα επανερχόταν; Σημειώνουμε ότι οι πίθοι λόγω του μεγέθους και του βάρους τους δύσκολα μετακινούνται ενώ συχνά οι ένοικοι του σπιτιού επιλέγουν την αχρήστευσή τους παρά τη μετακίνησή τους, ακόμη και στην περίπτωση που ο πίθος μπορεί να χρησιμοποιηθεί¹³¹².

Η μήπως ήδη από αυτούς τους πρώιμους χρόνους ο Θέρμος αποτελούσε ένα σημείο συνάντησης και συναλλαγών, όπως πιθανόν να υποδεικνύουν τα πιθάρια και οι αμφορείς καθώς τα κύπελλα τύπου Βαφειού και τα άλλα αγγεία πόσεως που παρουσίασαμε αναλυτικά παραπάνω;

Στην περίπτωση αυτή ο Θέρμος δεν αποτελεί μοναδικό παράδειγμα. Και στο Καλαπόδι, ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την πρόιμη Εποχή

---

¹³⁰⁸ Wace & Thompson 1979, σελ. 4. Μια τέτοια οδός ξεκινούσε από το Καρπενήσι και οδηγούσε στην Ακαρνανία και την Αιτωλία. Εξάλλου η οροσειρά της Πίνδου φαίνεται πως σε καμία περίοδο δεν απετέλεσε φραγμό για την επικοινωνία των νομάδων κτηνοτρόφων της ανατολικής και της δυτικής πλευράς της οροσειράς, βλ. Βοκοτοπούλου 1986, σελ. 345 και εικ. 35 σελ. 341 με χάρτη μετακινήσεων των Σαρακατσάνων. Επίσης τα κάστρα και οι τάφοι που συνδέονται μεταξύ τους σε ορεινές περιοχές δηλώνουν την ύπαρξη δικτύου συγκοινωνίας. Ο Στεργιόπουλος μελετώντας την γεωγραφική ιστορία της Αιτωλίας έχει εκπονήσει και σχετικό χάρτη βλ. σχετικά Στεργιόπουλος 19439, σελ. 143 και χάρτη.

¹³⁰⁹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 267.

¹³¹⁰ Παπαποστόλου 2008α, σελ. 83-84. Παπαποστόλου 2015, σελ. 98.

¹³¹¹ Παπαποστόλου 2014, σελ. 90.

¹³¹² Christakis 2008, σελ. 12-13.

του Σιδήρου, φαίνεται ότι λάμβαναν χώρα διάφορες εορτές αγροτικού χαρακτήρα καθώς και ανταλλαγή προϊόντων, ιδεών και δοξασιών, ενώ οι διάφοροι πολιτιστικοί δεσμοί ενισχύονταν με τη διοργάνωση κοινοτικών γευμάτων¹³¹³. Η Morgan υποστηρίζει ότι η απουσία στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, μεγάλων οικιστικών κέντρων για το χρονικό διάστημα από το 1200 έως το 800 π.Χ. που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν οικονομικά κέντρα, ενισχύουν την άποψη ότι τα ιερά αποτελούν τα κύρια κέντρα συγκέντρωσης, κατανάλωσης, παραγωγής και προμήθειας υλικών αγαθών¹³¹⁴.

Κατά τον 11^ο αι. π.Χ. ο οικισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού καταστράφηκε και λίγο αργότερα, μέσα στον ίδιο αιώνα, ιδρύθηκε το Μέγαρο Β. Το ιστορικό πλαίσιο και αυτής της περιόδου μας είναι άγνωστο και έτσι δεν είναι εφικτή η δημιουργία μίας συνολικής εικόνας. Την κατάσταση δυσχεραίνει η απουσία εκτεταμένων οικιστικών καταλοίπων στην περιοχή της Αιτωλίας που θα μπορούσαν να ενταχθούν στην περίοδο που εξετάζουμε. Αυτό το οποίο είναι βέβαιο είναι ότι για πρώτη φορά έχουμε σαφείς ενδείξεις για την τέλεση λατρευτικών πράξεων στην περιοχή νοτίως του Μεγάρου Β¹³¹⁵, το οποίο ο Παπαποστόλου δέχεται ότι ήταν έδρα αρχηγού¹³¹⁶. Θα πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι στην ευρύτερη περιοχή του Θέρμου δεν έχουμε μέχρι στιγμής ευρήματα ούτε οικιστικά¹³¹⁷ ούτε ταφικά της περιόδου που εξετάζουμε ενώ στην υπόλοιπη Αιτωλία η συντριπτική πλειονότητα των ευρημάτων αφορά σε νεκροταφεία και μεμονωμένες ταφές.

Το σημαντικότερο νεκροταφείο της Πρωτογεωμετρικής περιόδου είναι εκείνο της Σταμνάς, το οποίο δείχνει ότι στην ευρύτερη περιοχή πρέπει να υπήρχε ένα οικιστικό κέντρο ή περισσότερα κέντρα. Μία ομάδα τριάντα αγγείων της Πρωτογεωμετρικής περιόδου, που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αργινίου, πιθανότατα να προέρχεται από νεκροταφείο της περιόδου αυτής που

---

¹³¹³ Felsch 1997, σελ. 102-103. Lemos 2002, σελ. 221.

¹³¹⁴ Morgan 2003, σελ. 108.

¹³¹⁵ Βλ. παραπάνω σελ. 175-176, 178, 181-182.

¹³¹⁶ Papapostolou 2010a, σελ. 8.

¹³¹⁷ Σημειώνεται η αναφορά του Ρωμαίου για ύπαρξη είκοσι ελλειψοειδών κτιρίων σε απόσταση μισής ώρας νοτίως του τεμένους, τα οποία όμως δεν μπόρεσε να χρονολογήσει λόγω έλλειψης επιφανειακής κεραμικής. Η πληροφορία αυτή δεν μπορεί δυστυχώς να αξιολογηθεί καθώς δεν έχουμε άλλες σχετικές ειδήσεις. Βλ. Ρωμαίος 1915 (α), σελ. 47-48.

ανέσκαψε το 1965 ο Μαστροκώστας στη θέση «Λαγκάδα – Καραπάνου», το οποίο αποτελούνταν από 20 περίπου τάφους, κιβωτιόσχημους και πιθοειδείς. Εκεινόταν στα νοτιοανατολικά πρηνή και εκτός των τειχών της Κλασικής/Ελληνιστικής περιόδου της Καλυδώνας και κατά μήκος του ποταμού Ευήνου. Από το νεκροταφείο αυτό προέρχεται επίσης ένα αγγείο της Μεσοελλαδικής περιόδου, στοιχείο που πιθανόν να δείχνει τη συνεχή χρήση του χώρου από την προϊστορική περίοδο¹³¹⁸. Μία ακόμη πιθοταφή της περιόδου που εξετάζουμε έχει ανασκαφτεί κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό του Ευηνοχωρίου και μία ταφική συστάδα έχει εντοπιστεί νότια της Τριγωνίδας¹³¹⁹, ενώ στη θέση «Χονδραίικα» πλησίον του στομίου εισόδου της Σήραγγας Καλυδώνας» αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη τάφοι της Πρωτογεωμετρικής περιόδου¹³²⁰.

Στη Σταμνά ωστόσο, εκτός από το νεκροταφείο, το οποίο περιλαμβάνει ταφές που χρονολογούνται στην Υπομυκηναϊκή και την Πρωτογεωμετρική περίοδο, στη θέση Παλιοσταμνά εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα ενός οικισμού της Υπομυκηναϊκής περιόδου. Ο οικισμός αυτός είχε χαρακτήρα μικρού συνοικισμού και θεωρείται ότι η δημιουργία του είναι αποτέλεσμα της κατάρρευσης των μυκηναϊκών ανακτόρων και της ευρύτερης αναστάτωσης που ακολούθησε. Οι κοινωνίες στην προσπάθειά τους να είναι αυτάρκεις στρέφονται προς την καλλιέργεια της γης με αποτέλεσμα η διασπορά του πληθυσμού για τον αποτελεσματικότερο έλεγχο των καλλιεργήσιμων εκτάσεων να θεωρείται αναπόφευκτη. Μέσα σε αυτό το γενικότερο πλαίσιο η εγκατάσταση στη θέση Παλιοσταμνά είναι πιθανόν να κατοικήθηκε από τα μέλη μιας οικογένειας, ενός γένους ή μιας φρατρίας¹³²¹. Την ύπαρξη αυτού του τύπου εγκαταστάσεων, κατά την Υπομυκηναϊκή τουλάχιστον περίοδο, φαίνεται να πιστοποιεί και η χωροθέτηση των σύγχρονων συστάδων τάφων που ανασκάφτηκαν στο νεκροταφείο της Σταμνάς¹³²² και ενισχύεται από τη διαμόρφωση των τάφων στο Λευκαντί¹³²³. Σημειώνουμε εδώ την ύπαρξη ενός ακόμη οικισμού της

---

¹³¹⁸ Stavropoulou – Gatsi 2011, σελ. 279.

¹³¹⁹ Παπαποστόλου 2018, σελ. 259 με βιβλιογραφία.

¹³²⁰ Βικάτου 2018, σελ. 20.

¹³²¹ Χριστακοπούλου – Σωμάκου 2009, σελ. 1309-1310.

¹³²² Χριστακοπούλου – Σωμάκου 2009, σελ. 1310.

¹³²³ Lemos 2006, σελ. 89.

Πρωτογεωμετρικής περιόδου στον οικισμό Αγίου Θωμά Μεσολογγίου, για τον οποίο όμως δεν έχουμε περισσότερες ειδήσεις¹³²⁴.

Παρόμοια είναι η κατάσταση και στην Ολυμπία κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Το ιερό έχει ακόμη περιφερειακό χαρακτήρα¹³²⁵ και μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί σύγχρονος οικισμός που να σχετίζεται άμεσα με αυτό. Τα ευρήματα στην ευρύτερη περιοχή του ιερού μέχρι στιγμής δεν είναι οικιστικά αλλά ταφικά. Πρόκειται για μεμονωμένες ταφές που μας παρέχουν ωστόσο την πληροφορία ότι στην κοιλάδα του Αλφειού υπήρχαν διασκορπισμένοι μικροί οικισμοί. Το στοιχείο αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό καθώς φαίνεται πως το ιερό στην Ολυμπία ξεκίνησε σαν ένα σημείο συνάντησης των κατοίκων των οικισμών της ευρύτερης περιοχής. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί το γεγονός ότι τα αγγεία που βρέθηκαν στους τάφους αυτούς μοιάζουν με εκείνα¹³²⁶ που προήλθαν από το μελανό στρώμα κατά τη διάρκεια των πρόσφατων ανασκαφών της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής υπό τη διεύθυνση του H. Kyrieleis¹³²⁷. Το μελανό αυτό στρώμα εντοπίστηκε στην περιοχή του Πελοπίου και φαίνεται πως χρονολογείται σε διάφορες χρονικές περιόδους. Μέσα σε αυτό βρέθηκε και κεραμική που ανήκει στην Υπομυκηναϊκή και Πρωτογεωμετρική περίοδο¹³²⁸.

Παρόμοια είναι και τα ευρήματα από την αρχαία Ήλιδα της Πρωτογεωμετρικής περιόδου: και εκεί η διάταξη των τάφων που έχουν βρεθεί οδηγεί στο συμπέρασμα ότι χρησιμοποιούνταν από δύο – τρεις οικογένειες. Οι οικισμοί που σχετίζονταν με τους τάφους αυτούς πρέπει να ήταν μικροί και πιθανόν να βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από αυτούς¹³²⁹. Η κατάσταση που περιγράψαμε παραπάνω συνάδει με την παρατήρηση ότι σε περιόδους που οι πόροι ήταν περιορισμένοι εμφανιζόταν το φαινόμενο της διασποράς των οικιστικών πυρήνων. Οι άνθρωποι δηλαδή, στην προσπάθειά τους να εκμεταλλευτούν καλύτερα τους φυσικούς πόρους είτε μέσω της καλλιέργειας είτε

---

¹³²⁴ Βικάτου 2017, σελ. 28.

¹³²⁵ Morgan 1990, σελ. 45.

¹³²⁶ Για τα σχήματα των αγγείων της Υπομυκηναϊκής και της Πρωτογεωμετρικής περιόδου που αντιπροσωπεύονται στο μελανό στρώμα βλ. Eder 2001a, σελ. 204-208.

¹³²⁷ Eder 2001, σελ. 241-242. Για τα αποτελέσματα των νεότερων ερευνών στην Ολυμπία βλ. H. Kyrieleis, Neue Ausgrabungen in Olympia, AW 21(1990), σελ. 177-188.

¹³²⁸ Kyrieleis 2006, σελ. 34-35.

¹³²⁹ Eder 2001, σελ. 239. Βλ. και Taita 2007, σελ. 41-42.

μέσω της βόσκησης, δεν σχημάτισαν έναν εκτεταμένο οικισμό αλλά πολλούς μικρότερους καταλαμβάνοντας με τον τρόπο αυτό ολόκληρη την έκταση που μπορούσε να αξιοποιηθεί¹³³⁰. Έτσι η εικόνα που σχηματίζεται από τη Σταμνά, την Ολυμπία και την αρχαία Ήλιδα δείχνει ότι κατά την περίοδο αυτή μικρές ανθρώπινες ομάδες ζούσαν σε μικρές ενότητες και σε απόσταση η μία από την άλλη.

Στο Καλαπόδι ωστόσο η κατάσταση είναι διαφορετική. Μετά από την καταστροφή του μυκηναϊκού ανακτορικού κέντρου της περιοχής, του Ορχομενού, κατά την ΥΕΙΙΙ περίοδο, επανεμφανίζονται τα μέλη της τοπικής ελίτ, η οποία μετά από την πτώση των ανακτόρων ανακτά κάποια δύναμη και προνόμια του παλιού άνακτα με αποτέλεσμα να ιδρύονται μικρότερα "βασίλεια". Στο Μίτρου και στο Λευκαντί κατασκευάστηκαν μεγάλα κτίρια που ίσως να ήταν έδρες βασιλέων. Μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί αντίστοιχο κτίριο στο λιμάνι του Κύνου. Οι οικισμοί στο Μίτρου και στο Κύνου συνέχισαν να κατοικούνται και κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο¹³³¹.

Η οικονομία ήταν επίσης οικιακή βασισμένη κυρίως στην κτηνοτροφία και λιγότερο στη γεωργία και κάθε οίκος αποτελούσε μία οικονομική μονάδα στις αποθήκες του οποίου φυλάσσονταν τα αγαθά της οικογένειας¹³³². Βέβαια στην περίπτωση της Υπομυκηναϊκής εγκατάστασης στην Παλιοσταμνά θεωρήθηκε ότι ισχύει το ακριβώς αντίθετο ότι δηλαδή η καλλιέργεια των εδαφών ήταν κυρίαρχη¹³³³. Μελέτες ωστόσο κατέδειξαν ότι ήδη από τη Νεολιθική περίοδο υπήρχε συνδυασμός της συστηματικής καλλιέργειας της γης και της εκτροφής των ζώων και όχι ένα από αυτά¹³³⁴. Επιπλέον οι πινακίδες της γραμμικής Β, όπου καταγράφονταν η αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, πιστοποιούν αυτόν τον συνδυασμό.

Στον Θέρμο δεν γνωρίζουμε εάν υπήρχε εκτεταμένος οικισμός κατά την Υπομυκηναϊκή–Πρωτογεωμετρική περίοδο, καθώς η ανασκαφική έρευνα δεν έχει

---

¹³³⁰ Ulf 2009, σελ. 223. Με τον τρόπο ζωής των κατοίκων της περιόδου αυτής σχετίζει και η Taita 2007, σελ. 41-42 αυτό τον οικιστικό τύπο.

¹³³¹ Niemeier 2017, σελ. 235-236.

¹³³² Καλλιγιάς 1994, σελ. 45.

¹³³³ Χριστακοπούλου – Σωμάκου 2009, σελ. 1309-1310.

¹³³⁴ Lemos 2002, σελ. 196-197. Papapostolou 2012, σελ. 166 και σημ 429. Papayiannis 2017, σελ. 340 και 343 με βιβλιογραφία.

ολοκληρωθεί στον αρχαιολογικό χώρο του Θέρμου. Υπάρχει βέβαια και το ενδεχόμενο οι εγκαταστάσεις των κατοίκων να ήταν περιστασιακές και από φθαρτά υλικά, ιδίως εάν η εγκατάσταση στον Θέρμο είχε εποχιακό χαρακτήρα που σχετιζόταν με τη βόσκηση των κοπαδιών¹³³⁵. Στον Θέρμο έχουν βρεθεί μέσα στην κίτρινη επίχωση οπές που πιθανόν να ανήκουν σε περιστασιακές κατασκευές¹³³⁶.

Επισημαίνεται ότι η γεωγραφική θέση του Θέρμου είναι τέτοια που ευνοεί τόσο την εποχιακή όσο και τη μόνιμη εγκατάσταση¹³³⁷ παρέχοντας άμεση προσβασιμότητα σε ορεινά ή ημιορεινά βοσκοτόπια και σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις ενώ παράλληλα ασκούσε έλεγχο στα ορεινά μονοπάτια που οδηγούσαν στη Θεσσαλία μέσω της Φθιώτιδας.

Πιθανόν εδώ να γίνονταν τα συναπαντήματα διαφόρων οικογενειών που ανέβαιναν ή κατέβαιναν από τα βουνά και προσέφεραν θυσία στους θεούς που ακολουθούσαν από κοινοτικά γεύματα. Παρόμοια ήταν και η συμπεριφορά των Σαρακατσάνων: όταν ανέβαιναν στα βουνά γιόρταζαν τον Άη –Γιώργη κάνοντας «σφαχτό κουρμπάνι» δηλαδή θυσία και όταν κατέβαιναν γιόρταζαν τον Άη Δημήτρη¹³³⁸. Μια τέτοια πρακτική πιθανόν να έθεσε τα θεμέλια της μετατροπής του χώρου συνάντησης στο λατρευτικό κέντρο που ακολούθησε της καταστροφής του Μεγάρου Β.

Τέλη 9^{ου} αι./ αρχές 8^{ου} αι. π.Χ. το Μέγαρο Β καταστράφηκε από άγνωστη μέχρι στιγμής αιτία. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εάν η καταστροφή του οφειλόταν σε κάποιο φυσικό φαινόμενο ή ήταν το αποτέλεσμα εχθροπραξιών, καθώς λόγω της σημασίας της θέσης ο Θέρμος είναι πιθανόν να απετέλεσε τόπο διεκδίκησης ισχυρών αρχηγών¹³³⁹. Στα ερείπια του Μεγάρου Β δημιουργήθηκε η εστία των ολόκαυστων θυσιών. Το βόρειο δωμάτιο του Μεγάρου ανακατασκευάστηκε και χρησιμοποιήθηκε ως βοηθητικός οίκος. Νοτίως του Μεγάρου ο χώρος επιχωματώθηκε και διανοίχθηκαν οι λάκκοι ενώ είναι πιθανή και η ίδρυση ενός ακόμη βωμού, ο οποίος παρήγαγε το μελανό χρώμα.

¹³³⁵ Παρόμοιες είναι οι τέντες που έστηναν οι Σαρακατσάνοι στη διαδρομή τους προς τα χειμαδιά ή τα ψηλώματα βλ. σχετικά Χατζημιχάλη 2010, σελ.65-70.

¹³³⁶ Παπαποστόλου 2008, σελ. 104, σημ. 228.

¹³³⁷ Παπαποστόλου 2008, σελ. 262.

¹³³⁸ Χατζημιχάλη 2010, σελ. 61-62.

Για την περίοδο που εξετάζουμε έχουμε τη μαρτυρία του *Νηῶν καταλόγου* της *Ίλιάδα* ς (B 638-644), όπου όπως είδαμε παραπάνω αναφέρονται οι πόλεις της Καλυδῶνας¹³⁴⁰, της Πλευρώνας, της Χαλκίδας, τα Πυλῆνης και της Ωλένου¹³⁴¹ βασιλιάς των οποίων είναι ο Θόας, γιός του Ανδραίμονα.

*Αἰτωλῶν δ' ἠγεῖτο Θόας Ἀνδραίμονος υἱός,
οἱ Πλευρῶν' ἐνέμοντο καὶ Ὠλενον ἠδὲ Πυλῆνην
Χαλκίδα τ' ἀγχάλων Καλυδῶνά τε πετρήεσαν·
οὐ γὰρ ἔτ' Οἰνήος μεγαλήτορος υἱέες ἦσαν,
οὐδ' ἄρ' ἔτ' αὐτὸς ἔην, θάνε δὲ ζανθὸς Μελέαγρος·
τῶ δ' ἐπὶ πάντ' ἐτέταλτο ἀνασσέμεν Αἰτωλοῖσι·
τῶ δ' ἅμα τεσσαράκοντα μέλαινοι νῆες ἔποντο.*

Η περιγραφή του καταλόγου δεν ανταποκρίνεται όμως στην αρχαιολογική εικόνα της περιοχής. Πιθανόν αυτό το οποίο περιγράφει ο Όμηρος να είναι η ανάμνηση του Μυκηναϊκού πολιτικού συστήματος. Όπως είδαμε όμως παραπάνω δεν έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί στην Αιτωλία κατάλοιπα ανακτορικού ή ανακτορικών συγκροτημάτων¹³⁴². Εκτός από την αναφορά των Αιτωλῶν στον κατάλογο, ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην Καλυδῶνα (*Ίλιάδα* I 529-599) και στη διεκδίκησή της από τους Αιτωλούς και τους Κουρήτες. Η πόλη σώζεται την τελευταία στιγμή χάρη στην επέμβαση του ήρωα Μελέαγρου.

Οι πόλεις αυτές που μνημονεύει ο Όμηρος στον κατάλογο των πλοίων βρίσκονται στο ΝΔ και παράκτιο τμήμα της Αιτωλίας. Δεν υπάρχει καμία αναφορά ούτε στην *Ὀδύσσεια* ούτε την *Ίλιάδα* για τις πόλεις και τις περιοχές της ενδοχώρας, άρα και για τον Θέρμο. Ίσως αυτό να δείχνει ότι οι πληθυσμιακές ομάδες που κατοικούσαν στο ΝΔ τμήμα της Αιτωλίας είχαν ή επεδίωκαν να

---

¹³³⁹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 254.

¹³⁴⁰ Κατά τη διενέργεια επιφανειακής έρευνας στην Καλυδῶνα εντοπίστηκαν ελάχιστα όστρακα της Γεωμετρικής περιόδου στην Ακρόπολη. Βλ. σχετικά, σελ. Methenithis 2011, σελ. 61. Dietz 2011, σελ.78. Για την ανάλυση της κεραμικής βλ. Bollen 2011, σελ. 313-314.

¹³⁴¹ Papapostolou 2012, σελ. 159.

¹³⁴² Papapostolou 2012, σελ.159.

νομιμοποιήσουν σταθερή και συνεχή σχέση με θέσεις που είχαν προϊστορικό παρελθόν¹³⁴³.

Τα ανασκαφικά ευρήματα της περιόδου είναι επίσης περιορισμένα και στη συντριπτική τους πλειονότητα έχουμε να κάνουμε με μεμονωμένες ταφές. Στη θέση Άγιος Γεώργιος Ευηνοχωρίου ανασκάφτηκαν δύο παιδικές ταφές των Γεωμετρικών χρόνων. Η μία ταφή ήταν κιβωτιόσχημη και μεταξύ των κτερισμάτων συγκαταλέγεται και ένας χρυσός σφηκωτήρας ενώ η δεύτερη ήταν σε πιθάρι. Το νεκρό παιδί της δεύτερης ταφής συνόδευαν ένας αμφορέας, μία οινοχόη και ένα χάλκινο δαχτυλίδι¹³⁴⁴. Στον 8^ο αι. π.Χ. χρονολογείται ένας κιβωτιόσχημος τάφος που ανασκάφτηκε στην αρχαία Αλίκυρνα, χωρίς να γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεία¹³⁴⁵ και ένας τάφος της Γεωμετρικής περιόδου έχει βρεθεί στην περιοχή της Γαβαλούς¹³⁴⁶. Στον Άγιο Συμεών, στη θέση Χίλια Σπίτια έχουν εντοπιστεί τάφοι που επίσης χρονολογούνται στον 8^ο αι. π.Χ.¹³⁴⁷. Από το Αγγελόκαστρο προέρχεται μία οινοχόη της Γεωμετρικής περιόδου¹³⁴⁸. Στο Κάλλιο, κάτω από ένα δωρικό ναό της Ελληνιστικής περιόδου βρέθηκε ένα χάλκινο ειδώλιο ίππου, το οποίο χρονολογείται στον 8^ο αι. π.Χ.¹³⁴⁹ ενώ από την Κάτω Χρυσοβίτσα προέρχεται ένα χάλκινο ειδώλιο πολεμιστή της Γεωμετρικής περιόδου¹³⁵⁰. Η κατάσταση που περιγράψαμε δεν διαφέρει από εκείνη της προηγούμενης περιόδου στοχείο που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι συνθήκες διαβίωσης δεν είχαν αλλάξει.

Όπως και να έχει, για την ενδοχώρα της Αιτωλίας και τον Θέρμο δεν έχουμε κανένα στοιχείο πέρα από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Αυτό το οποίο είναι σαφές είναι η ίδρυση του βωμού της τέφρας και ενός πιθανώς δεύτερου βωμού νοτίως του Μεγάρου Β. Ενδεχομένως οι συγκεντρώσεις εκεί να είχαν χαρακτήρα ένωσης, συναπαντήματος εκείνων που ανήκαν στην ίδια κοινωνική ή πολιτική ομάδα. Αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι υπάρχουν ενδείξεις για την τέλεση

---

¹³⁴³ Παπαποστόλου 2008, σελ. 256. Παπαποστόλου 2011, σελ. 308.

¹³⁴⁴ Βικάτου 2012. Βικάτου 2017, σελ. 25-26.

¹³⁴⁵ Βικάτου 2017, σελ. 27.

¹³⁴⁶ Παπαποστόλου 2008, σελ. 259 με βιβλιογραφία.

¹³⁴⁷ Bommeljé 1987 b, σελ. 74 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹³⁴⁸ Bommeljé 1987 b, σελ. 77 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹³⁴⁹ Bommeljé 1987 b, σελ. 84-85 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹³⁵⁰ Bommeljé 1987 b, σελ. 89 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

γευμάτων, χωρίς όμως να είμαστε σε θέση να αποσαφηνίσουμε τον χαρακτήρα τους, εάν δηλαδή ήταν κοινοτικά ή ιδιωτικά. Σημειώνουμε ότι τα γεύματα δεν σχετίζονται με τον βωμό της τέφρας αλλά με εκείνον νοτίως του ναού, ο οποίος παρήγαγε το μελανό στρώμα. Δεν είναι επίσης σαφής και ο χαρακτήρας των προσφορών και των τελετών που λάμβαναν χώρα στους δύο βωμούς. Ήταν επίσημες εορτές ή ήταν οικογενειακές γιορτές που συμμετείχαν μέλη της οικογένειας;

Επίσης δεν γνωρίζουμε τις συνθήκες οι οποίες οδήγησαν στην ίδρυση ενός βωμού στα ερείπια του Μεγάρου Β και ενός δευτέρου νοτίως αυτού. Πιθανόν η ίδρυση του βωμού νοτίως του Μεγάρου Β να σχετίζεται με τα γεύματα που λάμβαναν χώρα ήδη από την Υστεροελλαδική περίοδο αλλά και κατά τη διάρκεια χρήσης του Μεγάρου Β. Αυτά τα γεύματα, όπως φαίνεται συνεχίστηκαν και κατά τη διάδοχη κατάσταση του Μεγάρου Β: οι οβελοί αλλά και τα σκελετικά κατάλοιπα των σφαγίων στο μελανό στρώμα μαρτυρούν τη συνέχισή τους. Με αυτά τα γεύματα δεν μπορεί ωστόσο να σχετιστεί ο βωμός της εστίας καθώς τα άκαυστα οστά ζώων μέσα στην τέφρα ήταν ελάχιστα.

Η σημασία των γευμάτων αυτών έχει λάβει διάφορες ερμηνείες από τους ερευνητές: Ο Norman θεωρεί ότι υπήρχε μία αλληλεπίδραση μεταξύ των πολιτικών προσδοκιών των αρχηγών, που διοργάνωναν τα γεύματα αυτά, και των μελών της κοινότητας που συμμετείχαν. Η Hastorf θεωρεί ότι τα γεύματα αυτά συνέβαλαν στη δημιουργία κοινωνικής μνήμης, ατομικών συναισθημάτων και κοινοτικών αξιών¹³⁵¹.

Τα αναθήματα της περιόδου αυτής στον Θέρμο είναι αποκλειστικά μεταλλικά. Δεν βρέθηκε κανένα πήλινο ειδώλιο ούτε κατά τις παλαιές ούτε κατά τις νεότερες ανασκαφές. Η ανάθεση αντικειμένων σε άλλα ιερά, όπως για παράδειγμα στην Ολυμπία, εντάσσεται στα πλαίσια του κοινωνικού ανταγωνισμού και επομένως τα πολύτιμα αντικείμενα καταδεικνύουν την ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών διαβαθμίσεων¹³⁵², κάτι που στον Θέρμο δεν το συναντάμε. Η ανταγωνιστική αναμέτρηση πλουσιών ατόμων διεκδικητών κυριαρχίας σε τοπικό ή υπερτοπικό επίπεδο, στον Θέρμο δεν φαίνεται να έχει θέση. Ακόμη και τα πιο

---

¹³⁵¹ Hayden 2011, σελ. 440 με βιβλιογραφία.

«ευτελή» αντικείμενα, τα μικκύλα, εκτός του ότι είναι ελάχιστα είναι και αυτά μεταλλικά. Τα σημαντικά αναθήματα όπως τα χάλκινα ειδώλια και οι λέβητες πιθανόν να ανατέθηκαν ως επιθυμία καταξίωσης ατόμων και κυρίως ομάδων διαμέσου της συμμετοχής σε κοινή λατρεία¹³⁵³.

Μία εικόνα της κοινωνικής διαμόρφωσης στον Θέρμο ίσως μας δίνει η περιγραφή της θυσίας του Νέστορα στην Πύλο (*Οδύσσεια*, ραψωδία γ, στίχοι 5-13). Στο ανάκτορο εκτός από τον βασιλιά προσήλθαν και οι εννέα φυλές της Πύλου. Η κάθε φυλή απαριθμούσε 500 μέλη και προσέφερε εννέα ταύρους για τη θυσία¹³⁵⁴. Πιθανόν τα πιθάρια στον χώρο του δυτικού περσού να δέχονταν τα κατάλοιπα των θυσιών των ομάδων που συμμετείχαν στις λατρευτικές πράξεις. Πόσες ήταν οι ομάδες αυτές δεν μπορούμε να γνωρίζουμε. Πάντως τα πιθάρια στον χώρο του δυτικού περσού σύμφωνα με το σχέδιο που δημοσιεύει ο Ρωμαίος (σχ. 3), ήταν τέσσερα (θ,ι,κ και λ). Τέσσερις πίθους μνημονεύει και ο Σωτηριάδης στην επιστολή του στις 9 Ιουνίου 1898¹³⁵⁵.

Η αλλαγή στη διαμόρφωση του χώρου που παρατηρείται στον 7^ο αι. π.Χ. με την κατάχωση των ερειπίων του Μεγάλου Β και των πίθων δυτικά της εστίας των ολόκαυστων θυσιών και την κατασκευή της ελλειπτικής περίπτωσης θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως αλλαγή στο λατρευτικό τυπικό ή να σχετίζεται με την κοινωνική εξέλιξη των ομάδων/οικογενειών/φυλών της κεντρικής Αιτωλίας και στην μεταβολή της κατάστασης γενικότερα¹³⁵⁶. Επισημαίνεται ότι νοτίως της εστίας ο χώρος επίσης επιχωματώθηκε και τοποθετήθηκε¹³⁵⁷ ένας στενόμακρος πεσσόμορφος αργός λίθος. Περιμετρικά του λίθου αυτού εντοπίστηκαν δύο διαδοχικά επίπεδα χρήσης από σκληρή πατημένη γη επάνω στα οποία υπήρχε κάθε φορά απανθρακωμένο υλικό. Ο λίθος εξείχε κατά 0,23μ. από το ανώτερο επίπεδο

---

¹³⁵² Morgan 1990, σελ. 45.

¹³⁵³ De Polignac 1996, σελ. 65. Παπαποστόλου 2008, σελ. 274.

¹³⁵⁴ Sourwinou – Inwood 1993, σελ. 2.

¹³⁵⁵ Ρωμαίος 1915, σελ. 231, 251, εικ. 2. Παπαποστόλου 2008, σελ. 64-65 και σημ. 108. Ο πίθος που μνημονεύει ο Ρωμαίος στο κατώτερο τμήμα του οποίου είχε βρει λευκή τέφρα και άνθρακες δεν σχετίζεται με αυτή τη συνάφεια καθώς βρέθηκε σε ένα κτίριο της ΥΕ περιόδου βλ. σχετικά Ρωμαίος 1915, σελ. 229 και 251.

¹³⁵⁶ Papapostolou 2012, σελ. 167-168. Παπαποστόλου 2014, σελ. 115-120.

¹³⁵⁷ Ο λίθος είναι κατακόρυφα στερεωμένος με τη βοήθεια ενός άλλου λίθου. Βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2008, σελ. 107. Papapostolou 2012, σελ. 51.

χρήσης και πιθανόν να είχε λατρευτικό χαρακτήρα¹³⁵⁸. Επισημαίνουμε ότι ο λίθος είχε τοποθετηθεί επάνω από τη θέση του αποσπασματικά σωζόμενου ορύγματος με τις μεγάλες πέτρες απ' όπου προήλθαν οι σιδερένιες αιχμές δοράτων **50** και **7**, ο σαρωτήρας **72** και το δρεπανόσχημο μαχαίρι **118**¹³⁵⁹.

Στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. γίνεται στον χώρο μία μεγάλη επέμβαση: οι θυσίες στην εστία της λευκής τέφρας και τον βωμό του μελανού χώματος σταματούν. Ο χώρος διαστρώνεται και στο σημείο όπου υπήρχε το Μέγαρο Β και η εστία των ολόκαυστων θυσιών κατασκευάζεται ο ναός του Απόλλωνα.

Αν και δεν υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες για να το στηρίξουν, οι επεμβάσεις αυτές δείχνουν ότι υπήρχε ένα οικοδομικό πρόγραμμα το οποίο υλοποιούνταν. Αυτό το πρόγραμμα είχε εκπονηθεί από κάποια κεντρική αρχή η οποία όχι μόνο μπορούσε να λάβει αποφάσεις αλλά είχε και την δυνατότητα πραγμάτωσής τους. Διαφαίνεται επίσης και η οικονομική ευμάρεια που επέτρεψε την προμήθεια των κορινθιακών κεραμώσεων και των γραπτών πλακών. Τόσο οι κεραμώσεις όσο και οι πλάκες φαίνεται πως φιλοτεχνήθηκαν στην Αιτωλία και όχι στην Κόρινθο¹³⁶⁰. Πιθανόν να προέρχονται από την Καλυδώνα, καθώς από την κεραμική που βρέθηκε εκεί, διακρίνεται ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ. η εντονότατη κορινθιακή επίδραση, ενώ βρέθηκαν και αρκετά εισηγμένα κορινθιακά αγγεία¹³⁶¹. Σημειώνουμε ότι κατά την περίοδο αυτή η Κόρινθος επέκτεινε την κυριαρχία της και στα παράλια της Αιτωλίας, ιδρύοντας την αποικία στο Μολύκρειο¹³⁶² και καταλαμβάνοντας την πόλη της Χαλκίδας¹³⁶³.

Εκτός από τον ναό του Απόλλωνα την ίδια περίοδο κατασκευάζονται άλλοι δύο ναοί, του Απόλλωνα Λυσείου και της Αρτέμιδος. Η παρουσία τριών ναών στην ίδια περιοχή ερμηνεύεται από τον Παπαποστόλου ως ένδειξη της συμμετοχής στην λατρεία περισσότερων κοινοτήτων και εξυπηρέτησης περισσότερων λατρευτικών αναγκών¹³⁶⁴.

¹³⁵⁸ Βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2008, σελ. 204-209. Papapostolou 2012, σελ.116-120.

¹³⁵⁹ Παπαποστόλου 2008, σελ. 107-109, 164-165. Papapostolou 2012, σελ.51-52,112,116-120.

¹³⁶⁰ Antonetti 1990, σελ. 167.

¹³⁶¹ Bollen 2011, σελ. 314-317.

¹³⁶² Μουστάκα και Καλτσάς 2016.

¹³⁶³ Σαράντη 2008, σελ. 393.

¹³⁶⁴ Παπαποστόλου 2014, σελ. 143.

Μετά από τον 7^ο/6^ο αι. π.Χ. οι μαρτυρίες στον Θέρμο και μάλιστα τα αναθήματα είναι σπάνια. Ελάχιστα είναι τα μεταλλικά αντικείμενα που μπορούν να αποδοθούν στην Κλασική περίοδο και για τα οποία η ανασκαφική συνάφεια μας είναι άγνωστη.

Και ενώ ο αριθμός των αναθημάτων στο ναό του Απόλλωνα μειώνεται, αυξάνονται οι ιστορικές μαρτυρίες. Κατά τον 5ο αι. π.Χ. σύμφωνα με τον Θουκυδίδη που περιγράφει τα γεγονότα του Πελοποννησιακού Πολέμου, γνωρίζουμε ότι το έθνος των Αιτωλών αποτελούνταν από τρία φύλα: τους Αποδωτούς, τους Όφιονείς και τους Εύρυτᾶνες (Θουκ. 3.94.4-5)¹³⁶⁵. Σύμφωνα με την αφήγησή του το 426 π.Χ. ο σπαρτιατικός στρατός υπό την καθοδήγηση του Ευρύλοχου ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα των Αιτωλών για βοήθεια, καθώς οι Αθηναίοι με στρατηγό τον Δημοσθένη, είχαν εισβάλει στην περιοχή και είχαν καταλάβει τη Ναύπακτο. Οι Σπαρτιάτες δεν κατόρθωσαν να ανακαταλάβουν τη Ναύπακτο και μετά από την αποτυχημένη προσπάθειά τους δεν υποχώρησαν στην Πελοπόννησο αλλά στην περιοχή της Καλυδώνας, της Πλευρώνας και των γύρω χωριών. Η περιοχή αυτή, όπως μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης, παλιότερα ονομαζόταν Αιολίδα (Θουκυδίδης 3.102.5).

Οι πληροφορίες που μας διασώζει ο Θουκυδίδης είναι πολύ σημαντικές. Οι τρεις φυλές που αναφέρονται, σύμφωνα με τον Funke φαίνεται να αντανακλούν μία πρωιμότερη δομή μιας ακέφαλης κοινωνίας, πολυμερισμένης σε μικρές κοινότητες, οι οποίες είναι ισότιμες και αυτόνομες, δεν υπάγονται σε κεντρική εξουσία, μπορούν ωστόσο να συνεννοούνται, να συγκεντρώνονται και να αντιμετωπίζουν από κοινού έκτακτες ανάγκες¹³⁶⁶. Πιθανόν αυτό να υποδηλώνει η λέξη *πρέσβεις* που χρησιμοποιεί ο Θουκυδίδης (3.100.1.):

τοῦ δ' αὐτοῦ θέρους Αἰτωλοὶ προπέμψαντες πρότερον ἔς τε Κόρινθον καὶ ἔς Λακεδαίμονα πρέσβεις, Τόλοφόν τε τὸν Ὀφιονέα καὶ Βοριάδην τὸν Εὐρυτᾶνα καὶ

---

¹³⁶⁵ Θουκ. 3.94.4: « τὸ γὰρ ἔθνος μέγα μὲν εἶναι τὸ τῶν Αἰτωλῶν καὶ μάχιμον, οἰκοῦν δὲ κατὰ κόμας ἀτειχίστους, καὶ ταύτας διὰ πολλοῦ, καὶ σκευῆ ψιλῆ χρώμενον οὐ χαλεπὸν ἀπέφαινον, πρὶν ζυμβοηθῆσαι, καταστραφῆναι» και Θουκ. 3.94.5: «ἐπιχειρεῖν δ' ἐκέλευον πρῶτον μὲν Ἀποδωτοῖς, ἔπειτα δὲ Ὀφιονεῦσι καὶ μετὰ τούτους Εὐρυτᾶσιν, ὅπερ μέγιστον μέρος ἐστὶ τῶν Αἰτωλῶν, ἀγνωστότατοι δὲ γλῶσσαν καὶ ὠμοφάγοι εἰσίν, ὡς λέγονται: τούτων γὰρ ληφθέντων ῥαδίως καὶ τᾶλλα προσχωρήσειν».

¹³⁶⁶ Funke 1993, σελ. 35, 44-48. Παπαποστόλου 2008, σελ. 252, σημ. 614 με βιβλιογραφία.

Τείσανδρον τὸν Ἀποδωτὸν, πείθουσιν ὥστε σφίσι πέμψαι στρατιὰν ἐπὶ Ναύπακτον διὰ τὴν τῶν Ἀθηναίων ἐπαγωγὴν.

Ἡ ὑπαρξὴ πολλῶν μικρῶν κοινοτήτων ἀκόμη και στον 5^ο αἰ. π.Χ. επιβεβαιώνεται και ἀπὸ τα εθνικά των πρεσβευτῶν, και κυρίως ἀπὸ τον Τόλοφο τον Οφιονέα, καθὼς γνωρίζουμε ὅτι οι Οφιονεῖς διακρίνονταν στους Καλλιεῖς και τους Βωμιεῖς¹³⁶⁷. Ἡ παρατήρηση για την παρουσία πολλῶν μικρῶν κοινοτήτων επιβεβαιώνεται και ἀπὸ μία αποσπασματικά σωζόμενη συνθήκη μεταξύ των Λακεδαιμονίων και των Ερξαδιέων Αἰτωλῶν¹³⁶⁸, ἡ οποία χρονολογείται στο 420 π.Χ. περίπου (SEG 26,461). Στο κατώτερο τμήμα της στήλης που δυστυχῶς λείπει, θα υπήρχαν και τα ονόματα ἄλλων αἰτωλικῶν κοινοτήτων που εἶχαν συναινέσει με τους ὅρους αὐτῆς της συνθήκης¹³⁶⁹.

Σύμφωνα με ὅσα ἔχουμε ἀναλύσει μέχρι στιγμῆς ἡ κοινωνική και πολιτική κατάσταση δεν φαίνεται να ἔχει ἀλλάξει σημαντικά ἀπὸ την Πρωτογεωμετρική περίοδο. Οι Αἰτωλοί, αν και χωρισμένοι σε πολλές μικρές κοινότητες, φαίνεται πὼς εἶχαν κατορθώσει να δημιουργήσουν μία πολιτική και κοινωνική συνοχή που οδήγησε ἀργότερα στη δημιουργία του Κοινῶν των Αἰτωλῶν μέσω της κοινῆς θρησκευτικῆς και λατρευτικῆς πορείας¹³⁷⁰.

Απὸ τον 4^ο αἰ. π.Χ. το Κοινὸν των Αἰτωλῶν ἔχει ἤδη συγκροτηθεῖ και το κέντρο του ἦταν ο Θέρμος, ο οποίος λειτουργούσε και ως κέντρο παναιτωλικῆς λατρείας. Υπάρχουν ὡστόσο ἐνδείξεις ὅτι ἤδη ἀπὸ την Κλασική περίοδο το Κοινὸν των Αἰτωλῶν υπήρχε, χωρίς να εἴμαστε σε θέση να γνωρίζουμε λεπτομέρειες¹³⁷¹. Ἴσως τα θεμέλια για την ἰδρυση του Κοινῶν των Αἰτωλῶν στον Θέρμο να εἶχαν τεθεῖ ἤδη κατὰ την Ἀρχαϊκή περίοδο ἢ και παλαιότερα, δικαιολογώντας με τον τρόπο αὐτὸν την ἐπιλογή του ως πολιτική και οικονομική ἔδρα του Κοινῶν ἀπὸ τον 4^ο αἰ. π.Χ. και μετὰ¹³⁷². Ἐπιπλέον ἡ οργάνωση συγκεντρώσεων πολιτικῶν χαρακτήρα στο ἱερό του Θέρμου (Ἀπέλλες), στις οποίες συμμετείχαν ὅλοι οι

---

¹³⁶⁷ Rzepka 2009, σελ. 14.

¹³⁶⁸ Antonetti 2017.

¹³⁶⁹ Rzepka 2009, σελ. 14.

¹³⁷⁰ Antonetti 1990, σελ. 299-302. Rzepka 2019, σελ. 264.

¹³⁷¹ Τα γεγονότα του 426 π.Χ. που ἐξιστορεῖ ο Θουκυδίδης ἴσως να ἀπετέλεσαν την αἰτία για ἀλλαγές σε στρατιωτικό ἐπίπεδο που οδήγησαν και στην καθιέρωση των Παναιτωλικῶν, βλ. Rzepka 2019, σελ. 269.

¹³⁷² Antonetti & Cavalli 2013, σελ. 251.

ελεύθεροι πολίτες και αποφάσιζαν για σημαντικά θέματα που τους αφορούσαν, πιθανόν να εξηγεί και το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια των *Θερμικών* γίνονταν οι αρχαιρεσίες του Κοινού των Αιτωλών, πληροφορία που αντλείται από τον Πολύβιο (Πολύβιος, 5.8.5.)¹³⁷³.

---

¹³⁷³ Rzepka 2009, 265.

VIII. Συμπεράσματα

Στις σελίδες που προηγήθηκαν παρουσιάστηκαν, κατατάχθηκαν σε τύπους και χρονολογήθηκαν τα μεταλλικά αντικείμενα που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, παλαιότερων και νεότερων, στο ιερό του Θερμίου Απόλλωνα στον Θέρμο Αιτωλίας. Ο συνολικός αριθμός των αντικειμένων αυτών ανέρχεται στα 410 και αντιπροσωπεύονται οι κατηγορίες των όπλων, των εργαλείων και των κοσμημάτων. Το υλικό καλύπτει τη χρονική περίοδο από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως και την Κλασική Εποχή, με τη φάση ακμής να είναι η Ύστερη Γεωμετρική/Πρώιμη Αρχαϊκή Περίοδος και ο 7^{ος} αι. π.Χ.

Κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού¹³⁷⁴, στον Θέρμο υπήρχε οικισμός. Το σημαντικότερο κτίσμα του οικισμού αυτού ήταν το Μέγαρο Α (σχ. 5), το οποίο αν και είχε κατασκευαστεί κατά τον 16^ο αι. π.Χ., δηλαδή κατά τη Μεσοελλαδική περίοδο, ήταν σε χρήση και κατά τη διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Το Μέγαρο Α αν και έχει προταθεί η ερμηνεία του ως αρχηγική έδρα, δεν φαίνεται να είχε τέτοια χρήση. Στο εσωτερικό της δεν βρέθηκε κανένα από τα πολύτιμα αντικείμενα της περιόδου, δηλαδή το κωνικό ρυτό, ο αμφορέας με τη γεφυρόστομη προχολή που έχουν εισαχθεί από σημαντικά Μυκηναϊκά κέντρα και βρέθηκαν στο κτίριο α1, ούτε οι χαυλιόδοντες του κράνους που εντοπίστηκαν στο κτίριο α3. Αντίθετα εκεί βρέθηκε άγνωστος αριθμός μικρών ανεστραμμένων πίθων και αμφορέων, ενώ ο Ρωμαίος από την έρευνα των χωμάτων της ανασκαφής του Σωτηριάδη εντόπισε και μερικά θραύσματα υδρίων και λαβές που πιθανόν προέρχονται από κρατήρες. Επισημαίνεται ότι από τα κτίρια α1, α2 και α3 προέρχεται μεγάλος αριθμός κύπελλων τύπου Βαφειού καθώς και αρκετά αγγεία πόσεως που χρονολογούνται κατά την ΥΕΙΑ περίοδο. Τα μεταλλικά αντικείμενα που σχετίζονται με τον οικισμό είναι κατά κύριο λόγο μαχαίριδια (**89**, εικ. 67, πίν. 74, **90**, εικ. 68 και πίν. 25, **91**, εικ. 69, **92**, εικ. 70, **93**, εικ. 71, **94**, εικ. 72, **95**, εικ. 73, **96**, εικ. 74, **97**, **99**, εικ. 77) και δύο σμίλες (**169**, εικ. 143, πίν. 25), **170**, εικ. 144, πίν. 25), χρονολογούνται στην ΥΕIIA-ΥΕIIΒ-Γ περίοδο. Στην ΥΕΙΑ

---

¹³⁷⁴ Βλ. παραπάνω σελ.152-174.

περίοδο πιθανόν να ανήκουν δύο χάλκινες αιχμές δοράτων **48** (εικ. 43, πίν. 5) και **49** (εικ.44, πίν. 5).

Η ύπαρξη των ανεστραμμένων πίθων και αμφορέων στο εσωτερικό του Μεγάρου Α, τα κύπελλα τύπου Βαφειού, η μεγάλη πλακόστρωτη περιοχή νοτιώς του Μεγάρου Α, τα χάλκινα μαχαιρίδια, οι αιχμές δοράτων καθώς και τα σκελετικά κατάλοιπα ζώων με ίχνη τεμαχισμού μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού εκεί λάμβαναν χώρα κοινοτικά γεύματα και οиноποσίες. Ο χαρακτήρας αυτών των γευμάτων δεν πρέπει να ήταν λατρευτικός, καθώς απουσιάζουν εντελώς τα απαραίτητα στοιχεία που θα μας οδηγούσαν σε ένα τέτοιο συμπέρασμα. Μοναδική πιθανότητα για τον χαρακτηρισμό των γευμάτων ως λατρευτικών είναι ο εντοπισμός σαφών στοιχείων λατρείας την περίοδο που εξετάζουμε. Αυτή την πιθανότητα μπορεί ενδεχομένως να την παρέχει το ειδώλιο τύπου Reshef (πίν. 105) που βρέθηκε νοτιώς του ναού του Απόλλωνα, σε συνάφεια με τον υπέργειο βραχώδη βωμό και το οποίο ανήκει στην κατηγορία των ειδωλίων που χρονολογούνται σε μία περίοδο κατά την οποία τα εργαστήρια της Ανατολής είχαν σταματήσει την παραγωγή του συγκεκριμένου τύπου ειδωλίων. Επομένως είναι εξαιρετικά σημαντικό να μελετηθεί το εν θέματι ειδώλιο και να γίνουν ενδεχομένως αναλύσεις του μεταλλεύματος προκειμένου να διαπιστωθεί εάν πρόκειται για ανατολικής προέλευσης αντικείμενο. Αν πράγματι το ειδώλιο είναι ανατολικής κατασκευής και προέλευσης και χρονολογείται στα τέλη της 2^{ης} χιλιετίας και στις αρχές της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. τότε θα μπορούσε να έχει φτάσει στον Θέρμο μαζί με τα άλλα αντικείμενα που προέρχονται από σημαντικά μυκηναϊκά κέντρα, όπως οι κρατήρες. Στην περίπτωση αυτή, το ειδώλιο αυτό ίσως να ήταν λατρευτικό και να απετέλεσε τον πυρήνα γύρω από τον οποίο λάμβαναν χώρα κάποια γεύματα. Η λατρευόμενη θεότητα θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Άρτεμη, το όνομα της οποίας μαρτυρείται στις πυλιακές πινακίδες της Γραμμικής Β και η ύπαρξή της πιστοποιείται τουλάχιστον από τον 12^ο αι. π.Χ. Αν η υπόθεση αυτή ευσταθεί τότε η παρουσία της Άρτεμης βεβαιώνεται μέχρι και τον 7^ο αι. π.Χ. οπότε και χτίζεται ο ναός της ενώ φαίνεται ότι τα αναθήματα που προέρχονται από το μελανό στρώμα μάλλον σχετίζονται με εκείνην και όχι με τον Απόλλωνα.

Τον 11^ο αι. π.Χ¹³⁷⁵. ο προϊστορικός οικισμός καταστρέφεται και λίγο αργότερα, στον ίδιο πάντα αιώνα, κατασκευάζεται το Μέγαρο Β καθώς και κάποια άλλα κτίρια.

Το Μέγαρο Β είναι ένας κλειστός επιμήκης οίκος διαστάσεων 20,80μ.χ 7,50μ. περίπου. Αποτελούνταν από τρεις χώρους, τον προθάλαμο, το κύριο δωμάτιο και το οπίσθιο δωμάτιο, είχε δικλινή ή τετρακλινή στέγη που είχε κατασκευαστεί με κλαδιά και πηλό. Αν και το Μέγαρο Β δεν ήταν το μοναδικό κτίριο της περιόδου αυτής, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε εάν υπήρχε οικισμός αντίστοιχος με εκείνον της Εποχής του Χαλκού καθώς οι ανασκαφές δεν έχουν ολοκληρωθεί. Το Μέγαρο Β εικάζεται ότι ήταν κτίσμα αρχηγικού χαρακτήρα και τα κτίρια κοντά σε αυτό λειτουργούσαν ως θάλαμοι όπου έμεναν ο αρχηγός και η οικογένειά του.

Το σημαντικό στοιχείο είναι ότι για πρώτη φορά έχουμε σαφή στοιχεία για την τέλεση λατρευτικών πράξεων στον χώρο νοτίως του Μεγάρου Β: νοτίως του Μεγάρου ο Ρωμαίος είχε εντοπίσει έναν «κτιστό βόθρο», μία παρόμοια κατασκευή ακόμη νοτιότερα ενώ κάτω από τη νοτιοανατολική γωνία του στυλοβάτη εντοπίστηκαν δύο κυκλωτερή κατασκευάσματα τα οποία μάλλον χρησίμευαν σε βοηθητικές λειτουργίες κατά την τέλεση των λατρευτικών πράξεων.

Τα μεταλλικά αντικείμενα που χρονολογούνται στην περίοδο αυτή είναι εννέα περόνες ((**202**, εικ. 156, πίν. 30, **203**, εικ. 157, πίν. 30, **204**, εικ. 158, πίν. 30, **205**, εικ. 159, πίν. 28, **206**, εικ. 160, πίν. 28 και 29, **207**, εικ. 161, πίν. 28, **208**, εικ. 162, πίν. 32 και 33, **209**, εικ. 164, πίν. 28, **210**, εικ. 164, πίν. 28), ένα σταυροειδές ξίφος (**131**, εικ. 102), δύο βραχιονοπελέκεις (**167**, εικ. 132 και **168**, εικ. 133), ένα μαχαιράκι (**121**) και μία χάκινη λαβή λέβητα **179** (εικ. 134, πιν 23, 24).

Εκτός του χρηστικού χαρακτήρα τα αντικείμενα αυτά θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί στα λατρευτικά δρώμενα που βεβαιωμένα λάμβαναν χώρα νοτίως του Μεγάρου Β κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Το ξίφος, οι πελέκεις και το μαχαιράκι θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί στις θυσίες που πιθανόν θα λάμβαναν χώρα εκεί, ενώ οι περόνες είτε χρησιμοποιούνταν στις λατρευτικές πράξεις είτε είχαν ανατεθεί στη θεότητα, μόνες ή προσαρτημένες σε κομμάτια

---

¹³⁷⁵ Βλ. παραπάνω σελ. 175-191.

υφάσματος. Υπάρχει βέβαια το ενδεχόμενο να ανατέθηκαν στη θεότητα αργότερα, εν είδει κειμηλίων. Όσον αφορά στη λαβή λέβητα και αυτή έχει διττή ερμηνεία: μπορεί να ήταν ανάθημα κύρους από μέλη της αριστοκρατείας ή αντικείμενο που χρησιμοποιήθηκε στα λατρευτικά δρώμενα.

Τον 9^ο αι. π.Χ.¹³⁷⁶ καταστρέφεται το Μέγαρο Β. Ανοικοδομείται μόνο το βόρειο δωμάτιο, το οποίο λειτούργησε ως βοηθητικός οίκος λατρείας. Στο ανατολικό τμήμα του Μεγάρου Β κατασκευάζεται μία πήλινη εστία όπου λαμβάνουν χώρα ολόκαυστες θυσίες, όπως δείχνει το στρώμα καθαρής λευκής στάχτης. Την ίδια περίοδο φαίνεται πώς υπάρχει άλλος ένας βωμός νοτίως της εστίας, ο οποίος παράγει ένα μελανό χόμα, μέσα στο οποίο υπήρχε πλήθος χάλκινων αντικειμένων.

Με τον βωμό των ολόκαυστων θυσιών σχετίζονται ελάχιστα μεταλλικά αντικείμενα, κυρίως τα ανθρωπόμορφα ειδώλια, τα ειδώλια ίππων, κάποιοι σφηκωτήρες, μία αιχμή δόρατος και δύο άκρα σαυρωτήρων.

Νοτίως της εστίας των ολόκαυστων θυσιών και του κατεστραμμένου Μεγάρου Β, υπήρχε ένας δεύτερος βωμός, ο οποίος παρήγαγε το μελανό στρώμα. Ο βωμός πιθανόν να είναι ο υπέργειος βωμός βράχης που διατηρείται ακόμη και σήμερα ή κάποιος άλλος από φθαρτά υλικά. Επισημαίνουμε ότι κοντά στον υπέργειο βραχώδη βωμό πάντως υπήρχε πλακόστρωτο πιθανόν βωμού των ελληνιστικών χρόνων, το οποίο ο Ρωμαίος αφήρησε για να σκάψει στα βαθύτερα στρώματα. Επίσης το ειδώλιο τύπου Reshef (πίν. 105) βρέθηκε σε απόσταση μόλις 3,5μ. περίπου ΒΑ του βραχώδους υπέργειου βωμού (πίν. 97 & 98, σχ. 4) και θα μπορούσε ενδεχομένως να σχετίζεται με αυτόν, καθώς είναι το μοναδικό χάλκινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο που προήλθε από το στρώμα των μελανών χωμάτων, το οποίο, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πρώτων ανασκαφών του χώρου, υπήρχε νοτίως και δυτικά της εστίας των ολόκαυστων θυσιών.

Η συντριπτική πλειονότητα των μεταλλικών αντικειμένων βρέθηκε μέσα στο μελανό χόμα από τους προηγούμενους ανασκαφείς του χώρου, Γ. Σωτηριάδη και Κ. Ρωμαίο, με αποτέλεσμα να μην μας είναι γνωστή η ανασκαφική τους συνάφεια. Μερικά μεταλλικά αντικείμενα, κυρίως αιχμές δοράτων και

---

¹³⁷⁶ Βλ. παραπάνω σελ. 192-224.

μαχαιριδίων, προήλθαν από τους λάκκους (πίν. 100-104) που εντοπίστηκαν στις νεότερες ανασκαφικές έρευνες σε αδιατάρακτες επιχώσεις κάτω από τον ανατολικό τοιχοβάτη, νοτίως του Μεγάρου Β. Εάν τα υπόλοιπα μεταλλικά αντικείμενα είχαν αποτεθεί μέσα σε παρόμοιους λάκκους που είχαν διανοιχθεί στο μελανό στρώμα, δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε. Στην περίπτωση αυτή τα αντικείμενα δεν θα ήταν αναθήματα αλλά αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν στα λατρευτικά δρώμενα και στη συνέχεια έμειναν στον ιερό χώρο, μέσα στους λάκκους.

Φαίνεται ωστόσο ότι εκτός από τις θυσίες που τελούνταν στους δύο βωμούς, στο ιερό λάμβαναν χώρα και γεύματα, όπως δείχνουν τα σκελετικά κατάλοιπα και οι οβελοί που βρέθηκαν σε όρυγμα που είχε διανοιχθεί στο εσωτερικό του Μεγάρου Α. Το όρυγμα αυτό μαζί με ένα ακόμη που είχαν εντοπιστεί από τον Σωτηριάδη, είχαν ερμηνευτεί ως τάφοι. Εκτός όμως από την απουσία ανθρωπίνων οστών, η συγκριτική μελέτη κατέδειξε ότι πρόκειται για ορύγματα αντίστοιχα με τους λάκκους που εντοπίστηκαν νοτίως της εστίας και των καταλοίπων του Μεγάρου Β στα οποία αποτέθηκαν τα κατάλοιπα θυσιών καθώς και τα αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτές.

Δυτικά της εστίας των ολόκαυστων θυσιών εντοπίστηκαν πιθάρια ενώ σε επαφή με τον δυτικό τοίχο του Μεγάρου Β βρέθηκαν κτιστοί λάκκοι όπου πιθανόν να ήταν τοποθετημένοι πίθοι. Παράλληλα από την Τήνο και την Ασίνη μας παρέχουν την πληροφορία ότι σε πίθους προσφέρονταν στη θεότητα είτε οι απαρχές της σοδειάς είτε απέρριπταν τα κατάλοιπα των θυσιών. Οι πίθοι δυτικά της εστίας σχετίζονται με την εστία των ολόκαυστων θυσιών ενώ οι λάκκοι νοτίως του Μεγάρου Β και ένας πίθος που βρέθηκε από τον Σωτηριάδη εξωτερικά της ΝΔ γωνίας του στυλοβάτη του Ναού του Απόλλωνα, σχετίζονται με τον βωμό που παρήγαγε το μελανό χρώμα.

Όσον αφορά στις λατρευόμενες θεότητες¹³⁷⁷ είναι αρκετά πιθανόν πώς η εστία των ολόκαυστων θυσιών σχετίζεται με τον Απόλλωνα και με τις Απέλλες, τις συγκεντρώσεις δηλαδή που λάμβαναν χώρα μία φορά τον χρόνο οπότε και συγκεντρώνονταν όλοι οι ελεύθεροι πολίτες και αποφάσιζαν για σημαντικά

---

¹³⁷⁷ Βλ. παραπάνω σελ 233-242.

θέματα που τους αφορούσαν. Πιθανόν οι Απέλλες αυτές, στη συνέχεια να εξελίχθηκαν στα γνωστά *Θερμικά*, μια γιορτή που λάμβανε χώρα στον Θέρμο μία φορά τον χρόνο, κατά τη διάρκεια της οποίας, όπως μας πληροφορεί ο Πολύβιος(5.8.5) «*καθ' ἕκαστον γάρ ἔτος ἀγοράς τε και πανηγύρεις ἐπιφανεστάτας, ἔτι δε και τάς τῶν ἀρχαιρεσιῶν καταστάσεις ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ συντελούντων...*»

Στον Απόλλωνα προσέφεραν και τον πλόκαμό τους οι έφηβοι, τον οποίο συγκρατούσαν με έναν μεταλλικό δαχτύλιο, τον σφηκωτήρα. Αν και οι περισσότεροι σφηκωτήρες βρέθηκαν στο μελανό στρώμα, κατά τη διάρκεια των νεότερων ανασκαφών εντοπίστηκαν σφηκωτήρες και δυτικά της εστίας, ενώ βρέθηκε ένας χρυσός ελικτός δακτύλιος στο όρυγμα που είχε εντοπιστεί στο εσωτερικό του Μεγάρου Α, από όπου προέρχονται και οι οβελοί. Πιθανόν τα αντικείμενα που βρέθηκαν εκτός του μελανού στρώματος να σχετίζονται με την ανάθεση πλοκάμου από γυναίκες, η παρουσία και η συμμετοχή των οποίων στα λατρευτικά δρώμενα υπαγορεύεται και από την ύπαρξη περονών, δαχτυλιδιών και εξαρτημάτων.

Στον βωμό νοτίως του ναού, ο οποίος παρήγαγε το μελανό στρώμα και ο οποίος πιθανόν να είναι ο υπέργειος βραχώδης βωμός που σώζεται ακόμη, πιθανότατα να λατρευόταν η Άρτεμη. Σε αυτό το συμπέρασμα μας οδηγεί το γεγονός ότι τα περισσότερα μεταλλικά αντικείμενα είναι αιχμές δοράτων και σφηκωτήρες. Η Άρτεμη με την ιδιότητα της *κουροτρόφου* σχετίζεται με τις διαβατήριες τελετές και των δύο φύλων και έτσι μπορεί να δικαιολογηθεί ο μεγάλος αριθμός των σφηκωτήρων, μεγαλύτερος και από εκείνον των αιχμών δοράτων. Επίσης με αυτή της την ιδιότητα σχετίζεται και η πολεμική εκπαίδευση που λάμβαναν οι νέοι (Ξενοφών, Ελληνικά 3.3.7)¹³⁷⁸.

Η Άρτεμη, ως κατεξοχήν θεά του κυνηγίου κινείται σε μεθοριακές περιοχές, εκεί όπου τα όρια μεταξύ του άγριου και του πολιτισμένου χώρου δεν είναι σαφή. Τα όρια αυτά είναι εξαιρετικά εύθραυστα όπως άλλωστε και τα όρια, οι κανόνες στο κυνήγι και τον πόλεμο. Συγκεκριμένα στον πόλεμο η Άρτεμη σχετίζεται με την αγωγή που λαμβάνουν οι νέοι και είναι εκείνη που διασφαλίζει την ισορροπία μεταξύ του τρόμου και της αγριότητας, στοιχεία που θα οδηγήσουν

---

¹³⁷⁸ Βλ. παραπάνω σελ. 233-242.

τη στρατιωτική αντιπαράθεση σε ωμή βία, χωρίς όρια ή κανόνες. Η ανεύρεση του ειδώλιου του τύπου Reshef κοντά στον υπέργειο βραχώδη βωμό, πιθανόν να δικαιολογεί την απόδοση αυτή. Υπενθυμίζουμε ότι ο Ρωμαίος που είχε βρει το ειδώλιο είχε αναγνωρίσει την Άρτεμη την Αιτωλή και όχι τον Απόλλωνα.

Αυτό το οποίο είναι άξιο μνείας είναι η απουσία πήλινων ειδωλίων και γενικά ευτελών αναθημάτων, στοιχείο που απαντάται στο ιερό της Ολυμπίας και δηλώνει την ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών διαβαθμίσεων. Τα σημαντικά αναθήματα όπως τα χάλκινα ειδώλια και οι λέβητες πιθανόν να ανατέθηκαν ως επιθυμία καταξίωσης ατόμων και κυρίως ομάδων διαμέσου της συμμετοχής σε κοινή λατρεία. Η παρουσία χάλκινων αντικειμένων που προσγράφονται στο θεσσαλικό εργαστήριο δηλώνει την υπερτοπική σημασία του ιερού κατά τους πρώιμους αυτούς χρόνους.

Μια αλλαγή στο λατρευτικό τυπικό ανιχνεύεται στον 7^ο αι. π.Χ.¹³⁷⁹ οπότε και καταχώνονται οι λάκκοι και οι πίθοι δυτικά της εστίας, κατασκευάζεται ένας ελλειπτικός περίβολος και στήνεται νοτίως της εστίας των ολόκαυστων θυσιών ο πεσσόμορφος *αργός ιερός λίθος*. Οι θυσίες συνέχισαν να λαμβάνουν χώρα στους δύο βωμούς.

Στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ.¹³⁸⁰, περί το 620 π.Χ. στην περιοχή της εστίας των ολόκαυστων θυσιών χτίστηκε ένας σηκός χωρίς περιστύλιο. Της ανέγερσης προηγήθηκαν εκτεταμένες εργασίες διάστρωσης και διαμόρφωσης του χώρου. Την ίδια περίοδο διαπιστώνεται και αλλαγή στο λατρευτικό τυπικό, αλλαγή που υπαγορεύεται από την απουσία όπλων και τη δραστική μείωση κοσμημάτων που μπορούν να αποδοθούν στην περίοδο αυτή. Τα αντικείμενα της περιόδου είναι δαχτύλιοι και κρίκοι που πιθανόν ανατίθενται όχι ως προσωπικά αντικείμενα αλλά αντί κομματιών μετάλλου. Χρονολογούνται μέχρι και τον 6^ο αι. π.Χ. . Στον 6^ο έως πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. ανήκουν μερικές περόνες και έκτοτε φαίνεται πως σταματά η ανάθεση μεταλλικών αντικειμένων στο ναό του Απόλλωνα. Το μοναδικό αντικείμενο που τοποθετείται χρονικά στον 5^ο/ 4^ο αι. π.Χ. είναι ένα σφραγιστικό δαχτυλίδι, του οποίου η ανασκαφική συνάφεια είναι άγνωστη με αποτέλεσμα να μην γνωρίζουμε τον χαρακτήρα του ευρήματος. Μελλοντικές ανασκαφικές

---

¹³⁷⁹ Βλ. παραπάνω σελ. 225-229.

έρευνες στην περιοχή του ναού του Απόλλωνα πιθανόν να αποσαφηνίσουν τους λόγους που είχαν ως αποτέλεσμα να σταματήσει η ανάθεση μεταλλικών αντικειμένων στον Απόλλωνα την περίοδο αυτή.

---

¹³⁸⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 230-232.

ΙΧ. ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

1. Κατάλογος Μεταλλικών Αντικειμένων

ΟΠΛΑ

Αιχμές Δοράτων

Τύπος C

1. Μ.Θ. : **255 α (εικ.1,πίν. 70)**. σ.μ.:0,081μ

λεπίδα: μ.:0,053μ. πλ.:0,006μ.-0,0165μ. π.:0,0035μ.

αυλός: μ.:0,028μ. μ.κ.:0,008μ. εξ. διαμ.:0,016μ.-0,012μ. εσ. διάμ.:0,01μ. π. τοιχ.:0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια αιχμή έντονα οξειδωμένη. Η λεπίδα ρομβοειδούς τομής με δυσδιάκριτη κεντρική νεύρωση.Ο ωοειδούς τομής αυλός σώζεται αποσπασματικά.

Τύπος D

2. Μ.Θ.: **42α ή 313 (εικ. 2)**σ.μ.:0,144μ.

Λεπίδα: μ.:0,0695μ. πλ.:0,009μ.- 0,02μ. π.:0,006μ.-0,0015μ.

Αυλός:μ.:0,0745μ. εξ.διάμ.:0,014μ.- 0,009μ. εσ. διάμ.: 0,01μ. π. τοιχ.0,001μ.

Οξειδωση καστανόμαυρη.

Φυλλόσχημη αιχμή με έντονα διακρινόμενη κεντρική νεύρωση. Αυλός σχιστός.

Τύπος D1

3. Μ.Θ.: **597 (α.α. M43) (εικ. 3, πίν. 67)**.σ.μ.: 0,194μ.

Λεπίδα: μ.: 0,122μ. πλ.: 0,006μ. - 0,037μ. π.: 0,007μ.- 0,005μ.

Αυλός: μ.: 0,069μ. εξ. διάμ.:0,015μ.- 0,014μ. εσ. διαμ.:0,011μ. π.τοιχ.:0,002μ

Οξειδωση καστανόμαυρη. **Στρωματογραφική τομή 10**

Σιδερένια φυλλόσχημη αιχμή με σχιστό αυλό. Το κατώτερο τμήμα του αυλού είναι κεκαμένο.

4. Μ.Θ.: 607 (α.α. M67) (εικ. 4).σ.μ.:0,097μ.

Λεπίδα: μ.:0,067μ. π.:0,016μ. /0,0165μ.-0,002μ./0,001μ. πλ.:0,0135-0,041μ.

Αυλός: μ.:0,035μ πλ.:0,022μ. Οξειδωση καστανόμαυρη. **Στρωματογραφική τομή 26.**

Σιδερένια ρομβοειδούς τομής αιχμή, έντονα διαβρωμένη. Σώζεται μικρό τμήμα του αυλού και της λεπίδας.

5. Μ.Θ.: 587 (α.α. M72) (εικ. 5, πίν. 65). σ.μ.: 0,212μ.

Λεπίδα: μ.:0,12μ. πλ.:0,007μ.- 0,044μ. π.:0,009μ.-0,0025μ.

Αυλός: μ.:0,092μ. εξ.διάμ.:0,0265μ.-0,018μ. εσ. διάμ.:0,018μ. π. τοιχ.:0,003μ.

Οξειδωση καστανόμαυρη **Στρωματογραφικές τομές 5 και 5α.**

Σιδερένια ακέραιη φυλλόσχημη αιχμή έντονα οξειδωμένη. Ο αυλός είναι σχιστός. Βρέθηκε επάνω σε ένα επίπεδο χρήσης διαμορφωμένο από πατημένη σκληρή γη, που υπέρκεινταν του στρώματος καταστροφής του Μεγάρου Β. Μαζί του βρέθηκε και το χάλκινο αλογάκι (Μ.Θ. 586¹³⁸¹) και τα δύο αιχμηρά άκρα σαυρωτήρων (73 και 74).

6. Μ.Θ.: 203 ι (εικ. 6 και πίν. 3).σ.μ.: 0,129μ.

Λεπίδα: μ.:0,088μ. πλ.: 0,031μ. π.:0,007μ.- 0,0025μ.

Αυλός: μ. 0,041μ. μ.κ.:0,034μ. εξ. διάμ.: 0,0135μ.-0,0115μ. εσ.διάμ. 0,0115μ.

π. τοιχ.:0,0025μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή με αποκρούσεις στην περιφέρειά της. Διατηρούνται οι οπές προσήλωσης.

Τύπος D2

7. Μ.Θ.: 596 (M41) (εικ. 7, πίν. 66). σ.μ. 0,167μ.

Λεπίδα: πλ.:0,013μ.-0,031μ. π.:0,0065μ.-0,0025μ.

Αυλός: μεγ. διαστ.:0,023μ.x0,022μ. ελ. διαστ.:0,011μ.x0,010μ. εσ. διάμ.: 0,017μ π.τοιχ.:0,0015μ. / 0,0028μ.

Οξειδωση καστανόμαυρη. **Στρωματογραφική τομή 10.**

Σιδερένια αιχμή δόρατος, ρομβοειδούς τομής, εξαιρετικά διαβρωμένη.

8. Μ.Θ.: 203 κ (Πίν. 1).σ.μ.:0,113μ.

¹³⁸¹ Παπαποστόλου 2001. Παπαποστόλου 2008, πιν. 116.

Λεπίδα: μ.:0,0435 πλ.:0,014μ.-0,026μ. π.:0,0015μ.-0,004 μ.

Αυλός: μ.:0,0695μ. μ.κ.: 0,0535μ. εξ.διαμ.:0,012μ.-0,0175μ.

εσ. διαμ.:0,016μ. π. τοιχ.:0,025μ.

Οξειδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος έντονα διαβρωμένης .

Τύπος Ε

9. Μ.Θ.: 252 α (εικ. 8). σ.μ.:0,166μ.

Λεπίδα: μ.:0,058μ. π.:0,003μ.-0,007μ.πλ.0,016μ.- 0,041μ.

Αυλός: μ.:0,11μ. εξ.διαμ.:0,012μ. - 0,026μ. εσ.διάμ.:0,02μ. π.τοιχ.:0,002μ.

Οξειδωση καστανόμαυρη .

Σιδερένια αιχμή δόρατος έντονα οξειδωμένη και κυρτωμένη. Ωοειδής πτέρνα και η κεντρική νεύρωση είναι η φυσική συνέχεια του σχιστού αυλού.

Βιβλιογραφία: Avila 1983, αρ. 1067, σελ. 145

10. Μ.Θ.: 252 ε (εικ. 9). σ.μ.:0,24μ.

Λεπίδα: μ.:0,169μ. πλ.:0,004μ.-0,018μ. π.:0,0015μ.-0,006μ.

Αυλός: μ.:0,071μ. εξ. διαμ.:0,01μ.-0,013μ. εσ.διαμ.:0,008μ. π. τοιχ.:0,0025μ.

Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή δόρατος αποσπασματικά σωζόμενη.

Βιβλιογραφία: Avila 1983, αρ. 1068, σελ. 145

11. Μ.Θ.: 252 ζ (εικ. 10). σ.μ.:0,274μ.

Λεπίδα: μ.:0,145μ. πλ.:0,009μ.-0,038μ. π.:0,0015μ.-0,004μ.

Αυλός: μ.:0,13μ. μ.κ.:0,048μ. εξ, διαμ.:0,012μ.-0,022μ. εσ.διαμ.:0,018μ. π.τοιχ.:0,004μ.

Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή δόρατος σωζόμενη σε καλή σχετικά κατάσταση. Ο αυλός δεν είναι σχιστός και στο εσωτερικό του κοίλου διατηρείται ακόμη χόμα μελανό.

12. Μ.Θ.: 252 θ (εικ. 11). σ.μ. :0,266μ.

Λεπίδα: μ.:0,19μ. πλ.:0,011μ.-0,039μ. π.: 0,001μ.- 0,004μ.

Αυλός: μ.:0,076μ. μ.κ.:0,063μ. εξ. διάμ.: 0,015μ.-0,018μ. εσ. διαμ.:0,014μ. π.τοιχ.:0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή δόρατος αποσπασματικά σωζόμενη. Στον αυλό δεν διακρίνεται η ύπαρξη σχισμής ή οπών προσήλωσης.

13. Μ.Θ.: 252 ιβ (εικ. 12). σ.μ.: 0,276μ.

Λεπίδα: μ.: 0,18μ. πλ.: 0,005μ.-0,025μ. π.: 0,0025μ.-0,009μ.

Αυλός: μ.: 0,096μ. μ.κ.: 0,07μ. εξ. διαμ.: 0 011,μ.-0,02μ. εσ.διαμ.: 0,016μ. π.τοιχ.: 0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια φυλλόσχημη αιχμή δόρατος. Στον σχιστό αυλό διακρίνεται τμήμα μίας εκ των δύο οπών προσήλωσης, διαμέτρου 0,0065μ.

Βιβλιογραφία: Avila 1983, αρ. 947, σελ. 138

14. Μ.Θ.: 253 δ (εικ. 13). σ.μ.: 0,175μ.

Λεπίδα: πλ.: 0,006μ.-0,022μ. π.: 0,002μ.-0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Λεπίδα σιδερένιας αιχμής δόρατος, έντονα οξειδωμένη.

Τύπος G

15. Μ.Θ.: 31γ (εικ. 14 και πίν. 14). σ.μ.: 0,128μ.

Λεπίδα: μ.: 0,103μ. πλ.: 0,017μ.-0,0125μ. π.: 0,0015μ.-0,005μ.

Αυλός: μ.: 0,025μ. μ.κ.: 0,016μ. εσ.διαμ.: 0,007μ. π.τοιχ.: 0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Αποσπασματικά σωζόμενη σιδερένια αιχμή δόρατος. Αυλός ρομβοειδούς τομής.

16. Μ.Θ.: 31 δ (πίν. 14). σ.μ.: 0,105μ.

Λεπίδα: μ.: 0,059μ. πλ.: 0,017μ.-0,027μ. π.: 0,002μ.-0,03μ.

Αυλός: μ.: 0,046μ. εξ. διαμ.: 0,0125μ. εσ.διαμ.: 0,095μ. π.τοιχ.: 0,0025μ.

Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια αιχμή δόρατος αποσπασματικά σωζόμενη.

17. Μ.Θ.: 252β (εικ. 15). σ.μ.: 0,25 μ.

Λεπίδα: μ.: 0,12μ. π.: 0,001-0,011μ. πλ.: 0,008μ.- 0,0265μ.

Αυλός: μ.: 0,13μ. εξ. διαμ.: 0,0125μ.-0,017μ. εσ.διαμ.: 0,013μ. π.τοιχ.: 0,0035μ..

Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή δόρατος αποσπασματικά σωζόμενη .

Βιβλιογραφία: Avila 1983, αρ. 1071, σελ. 145

18. Μ.Θ.: 252 γ (εικ. 16). σ.μ.: 0,185μ.

Λεπίδα: μ.:0,106μ. πλ.:0,005μ.- 0,025μ. π.:0,002μ-0,004

Αυλός: μ.:0,079μ. μ.κ.:0,048μ. εξ. διαμ.:0,011μ.-0,021μ. εσ.διαμ.:0,014μ. π. τοιχ.:0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή δόρατος με σχιστό αυλό. Στο εσωτερικό του διακρίνονται ακόμα κάποια ίχνη από τον κοντό, που πιθανότατα να είχε κατασκευαστεί από ξύλο κρανιάς.

Βιβλιογραφία: Avila 1983, αρ. 1069, σελ. 145

19. Μ.Θ.:252 στ (εικ. 17, πίν. 68) σ.μ.:0,223μ.

Λεπίδα: μ.:0,141μ. πλ.:0,012μ.-0,027μ. π.:0,0025μ.-0,011μ.

Αυλός:μ.:0,082μ. μ.κ.:0,03μ. εξ.διαμ.:0,013μ.-0,021μ. εσ.διαμ.:0,014μ. π. τοιχ.:0,005μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή δόρατος. Ο αυλός δεν είναι σχιστός και μέσα στο κοίλο του διακρίνονται ίχνη ξύλου από τον κοντό.

20. Μ.Θ.:252 ια (εικ. 18). σ.μ.:0,22μ.

Λεπίδα: μ.:0,14μ. πλ.:0,01μ.-0,026μ. π.:0,003μ.- 0,007μ.

Αυλός:μ.:0,08μ. μ.κ.:0,025μ. εξ. διαμ.:0,017μ.-0,024μ. εσ.διαμ.:0,02μ. π.τοιχ.: 0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια αιχμή δόρατος αποσπασματικά σωζόμενη με επίπεδη λεπίδα.

Βιβλιογραφία: Avila 1983, αρ. 1056, σελ. 144

21. Μ.Θ.:253 γ (εικ. 19). σ.μ.:0,22μ.

Λεπίδα: πλ.:0,006μ.-0,042μ. π.:0,003μ.- 0,006μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος.

22. Μ.Θ.:253 ε (εικ. 20). σ.μ.:0, 115μ.

Λεπίδα: πλ.:0,003μ.-0,017μ. π.:0,0025μ.-0,0045μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος.

23. Μ.Θ.:255 ε (εικ. 21, πίν. 70). σ.μ.:0,136μ.

Λεπίδα:μ.:0,108μ. πλ.:0,015μ.-0,022μ. π.:0,0015μ.-0,004μ.

Αυλός:μ.:0,028μ. μ.κ.:0,022μ. εξ.διαμ.:0,01μ.-0,013μ. εσ.διαμ.:0,011μ. π.τοιχ.: 0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Αιχμή δόρατος πολύ διαβρωμένη και αποσπασματικά σωζόμενη.

Τύπος G₁

24. Μ.Θ.: 203 ιη. σ.μ.:0,1525μ.

Λεπίδα: μ.: 0,1515 μ. πλ.: 0,033 μ. - 0,120 μ. π.: 0,143 μ.

Αυλός: μ.: 0,01 μ. μ.κ.: 0,01 μ. Εξωτερική μέγιστη διάμετρος αυλού: 0,008 μ.

Εσωτερική μέγιστη διάμετρος αυλού: 0,0025 μ. πάχος τοιχώματος αυλού: 0,002 μ. Οξείδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος.

25. Μ.Θ.: 203 κγ (εικ. 22) . σ.μ.: 0,125 μ.

Λεπίδα: μ.: 0,0935 μ. πλ.: 0,001 μ. - 0,017 μ. π.: 0,001 μ. - 0,004 μ.

Αυλός: μ.: 0,0325 μ. μ.κ.: 0,0222 μ. εξ. διάμ.: 0,0099 μ. - 0,011 μ. εσ. διάμ.: 0,007 μ.

π.τοιχ.: 0,0015 μ. Οξείδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια αιχμή δόρατος αποσπασματικά σωζόμενη.

26. Μ.Θ.: 203 κε (πίν. 2). σ.μ.: 0,10 μ.

Λεπίδα: μ.: 0,069 μ. πλ.: 0,005 μ. - 0,019 μ. π.: 0,0015 μ. - 0,005 μ.

Αυλός: μ.: 0,031 μ. μ.κ.: 0,019 μ. εξ. διάμ.: 0,01 μ. - 0,012 μ. εσ. διάμ.: 0,0065 μ.

π.τοιχ.: 0,002 μ. . Οξείδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένια αιχμής δόρατος με αυλό ρομβοειδούς τομής εξωτερικά και κυκλικής εσωτερικά.

27. Μ.Θ.: 203 κστ (εικ. 23 και πίν. 2). σ.μ.: 0,112 μ.

Λεπίδα: μ.: 0,0835 μ. πλ.: 0,014 μ. - 0,015 μ. π.: 0,002 μ. - 0,003 μ.

Αυλός: μ.: 0,0285 μ. μ.κ.: 0,013 μ. εξ. πλάτος: 0,011 μ. - 0,013 μ. εσ. πλάτος:

0,008 μ. . Οξείδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος με αυλό ρομβοειδούς τομής εξωτερικά και κυκλικής εσωτερικά.

28. Μ.Θ.: 203 κζ (πίν. 2). σ.μ.: 0,081 μ.

Λεπίδα: μ.: 0,048 μ. πλ.: 0,0085 μ. - 0,012 μ. π.: 0,0025 μ. και των 0,003 μ.

Αυλός: μ.: 0,033 μ. μ.κ.: 0,015 μ. εξ. πλάτος: 0,0095 μ. - 0,01 μ. εσ. πλ.: 0,007 μ. π.

τοιχ.: 0,0025 μ. . Οξείδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος με αυλό ρομβοειδούς τομής εξωτερικά και κυκλικής εσωτερικά.

29. Μ.Θ.: 203 λ (εικ. 24 και πίν. 4). σ.μ.: 0,116 μ.

Λεπίδα: μ.: 0,078 μ. πλ.: 0,009 μ. - 0,025 μ. π.: 0,0021 μ. - 0,004 μ.

Αυλός: μ.: 0,038 μ. μ.κ.: 0,03 μ. εξ. πλ.: 0,012 μ. εσ. πλ.: 0,005 μ. π.τοιχ.: 0,001 μ. .

Οξείδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος με αυλό ρομβοειδούς τομή εξωτερικά και κυκλικής εσωτερικά.

30. Μ.Θ.: 253 β (εικ. 25). σ.μ.: 0,193μ.

Λεπίδα: μ.: 0,015μ. πλ.: 0,021μ.-0,034μ. π.:0,003μ.- 0,006μ.

Αυλός: μ.:0,043μ. μ.κ.:0,002μ. εξ. διαμ.:0,009μ. εσ. διάμ.: 0,0025μ. π.τοιχ.: 0,0035μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια αιχμή δόρατος έντονα οξειδωμένη και κεκαμμένη.

31. Μ.Θ.: 604 (M57) (εικ. 26). σ.μ.: 0,158μ.

Λεπίδα: μ.: 0,129μ. πλ.: 0,0016μ.-0,0044μ. π.: 0,0014μ.-0,0075μ.

Αυλός: μ.:0,028μ.μ.κ.:0,021μ. εξ. διαστ.: 0,017μ. x 0,016μ. εσ. διάμ.: 0,006μ. π.τοιχ.: 0,0025μ. – 0,006μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή δόρατος ρομβοειδούς τομής. Ο αυλός είναι ρομβοειδούς τομής εξωτερικά και κυκλικής εσωτερικά.

Τύπος J

32. Μ.Θ.: 224 α (εικ. 27, πίν. 69). σ.μ.: 0,46μ.

Λεπίδα: μ.: 0,326μ. πλ.:0,003μ- 0,036μ. π.:0,0015μ.-0,01μ.

Αυλός: μ.: 0,134μ. μ.κ.: 0,067μ. εξ.διάμ.: 0,021μ. εσ. διάμ.: 0,014 μ. /0,015μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια αιχμή δόρατος μεγάλου μεγέθους με σχιστό αυλό.

Τύπος P

33. Μ.Θ.: 203 ιβ (εικ. 28 και πίν. 3). σ.μ.:0,142μ.

Λεπίδα: μ.: 0,174μ. πλ.:0,024μ. π.:0,003μ.- 0,004μ.

Αυλός: μ.: 0,035μ. μ.κ.:0,012μ. εξ. διάμ.: 0,008μ.- 0,009μ. εσ. διάμ.: 0,006μ. π.τοιχ.: 0,0035μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή δόρατος , έντονα διαβρωμένη και καμπυλούμενη.

34. Μ.Θ.: 203 ιγ (εικ. 29 και πίν. 3). σ.μ.: 0,067μ.

Λεπίδα: μ.: 0,037μ. πλ.:0,024μ. π.: 0,0015μ. -0,004μ.

Αυλός: μ.: 0,03μ. μ.κ.: 0,009μ. εξ. διάμ.: 0,01μ. εσ. διάμ.:0,009μ. π. τοιχ.: 0,0015μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος.

35. Μ.Θ.: 203 ιθ (εικ. 30 και πίν. 1). σ.μ.: 0,1065μ.

Λεπίδα: μ.: 0,083 μ. πλ.: 0,0143μ.-0,019μ. π.: 0,0015μ.- 0,002 μ.

Αυλός: μ.: 0,0235 μ. μ.κ.: 0,012μ. εξ. διαμ.:0,009μ.-0,011μ. εσ. διάμ.: 0,005μ.
π.τοιχ.: 0,002μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος με μικρό τμήμα σχιστού αυλού, ρομβοειδούς τομής εξωτερικά και κυκλικής εσωτερικά.

36. Μ.Θ.: 252 δ (εικ. 31). σ.μ.:0,121μ.

Λεπίδα: μ.: 0,075μ πλ.: 0,015μ.-0,028μ. π.: 0,003μ.-0,004μ.

Αυλός: μ.:0,046μ. μ.κ.:0,027μ. εξ. διάμ.: 0,009μ.-0,013μ. εσ. διάμ.: 0,006μ.
π.τοιχ.: 0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή δόρατος αποσπασματικά σωζόμενη.

37. Μ.Θ.: 253 α (εικ. 32). σ.μ.: 0,238μ.

Λεπίδα: μ.: 0,20μ. πλ.: 0,012μ.- 0,016μ. π.: 0,002μ.- 0,004μ.

Αυλός: μ.:0,038μ. μ.κ.:0,018μ. εξ. διάμ.: 0,01μ.- 0,016μ. εσ. διάμ.: 0,011μ.
π.τοιχ.:0,003μ.Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια αιχμή δόρατος έντονα οξειδωμένη. Ο αυλός έχει θραυστεί αμέσως μετά τη γέννησή του. Στο κοίλο έχει διατηρηθεί ποσότητα μελανού χρώματος με καμένα οστά.

38. Μ.Θ.: 255 β (εικ. 33, πίν. 70). σ.μ.: 0,084μ.

Λεπίδα: μ.: 0,059μ. πλ.:0,014μ.- 0,021μ. π.:0,002μ.-0,004μ.

Αυλός: μ.: 0,025μ. μ.κ.:0,007μ. εξ. διάμ.: 0,007μ.-0,009μ. εσ. διάμ.: 0,006μ.
π.τοιχ.: 0,0015μ. Οξειδωση καστανόμαυρη632

Σιδερένια αιχμή δόρατος ρομβοειδούς τομής. Ο αυλός είναι εξαιρετικά λεπτός και ωοειδούς τομής.

39. Μ.Θ.: 633 (εικ. 34). σ.μ.:0,238μ.

Λεπίδα: μ.: 0,167μ. πλ.: 0,009μ.-0,038μ. π.: 0,004μ. -0,007μ.

Αυλός: μ.: 0,071μ. μ.κ.: 0,059μ. εξ. διάμ.: 0,011μ.-0,0175μ. εσ. διάμ.: 0,012μ.
π.τοιχ.: 0,002μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια αιχμή δόρατος, ρομβοειδούς τομής, με σχιστό αυλό.

Τύπος Q

40. Μ.Θ.: 252 η (εικ. 35). σ.μ.:0,21μ.

Λεπίδα: μ.: 0,155μ. πλ.:0,011μ.-0,033μ. π.: 0,0015μ.-0,004μ.

Αυλός:μ.:0,055μ.εξ.διαμ.:0,011μ.-0,012μ.π.τοιχ.:0,002μ.Οξειδωση καστανό-
μαυρη

Σιδερένια αιχμή δόρατος η οποία φέρει κακώσεις σε όλη την περιφέρεια της λεπίδας ενώ ο αυλός της είναι αποσπασματικά σωζόμενος με έντονη κάμψη προς το εσωτερικό.

Βιβλιογραφία: Avila 1983, αρ. 1070, σελ. 145

Τύπος R

41. Μ.Θ.: 252 ι (εικ. 36). σ.μ.:0,284μ.

Λεπίδα: μ.: 0,195μ. πλ.: 0,014μ.- 0,032μ. π.: 0,002μ.- 0,0035μ.

Αυλός: μ.: 0,089μ. μ.κ.: 0,078μ. εξ. διάμ.: 0,009μ.-0,02μ. εσ. διάμ.:0,015μ.
π.τοιχ.:0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια αιχμή δόρατος αποσπασματικά σωζόμενη, με σχιστό αυλό.

42. Μ.Θ.: 255 γ (εικ. 37, πίν. 70). σ.μ.:0,0845μ.

Λεπίδα: μ.: 0,067μ. πλ.: 0,019μ.-0,032μ. π.: 0,003 μ.

Αυλός: μ.: 0,0175μ.μ.κ.:0,006μ. εξ. διαμ.:0,009μ.- 0,011μ. εσ. διάμ.: 0,009μ.
π.τοιχ: 0,005μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Μικρή σιδερένια αιχμή δόρατος, ορθογώνιας τομής.

43. Μ.Θ.: 255 δ (εικ. 38,πίν. 70). σ.μ.: 0,129μ.

Λεπίδα: μ.: 0,089μ. πλ.: 0,17 μ.- 0,034μ. π.:0,002μ.- 0,004μ.

Αυλός: μ.: 0,040μ. μ.κ.: 0,033μ. εξ. διάμ.: 0,0115μ.-0,013μ. εσ. διάμ.:
0,0115μ. π.τοιχ.: 0,002μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή δόρατος αποσπασματικά σωζόμενη.

44. Μ.Θ.: 255 στ (εικ. 39, πίν. 70). σ.μ.: 0,15μ.

Λεπίδα: μ.: 0,10μ. πλ.: 0,009μ. - 0,027μ. π.: 0,002μ.-0,005μ.

Αυλός: μ.:0,05μ. μ.κ.:0,04μ. εξ. διαμ.:0,011μ.- 0,015μ. εσ. διάμ.: 0,008μ.
π.τοιχ.:0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή δόρατος αποσπασματικά σωζόμενη και έντονα διαβρωμένη.

45. Μ.Θ.: 632 (εικ. 40). σ.μ.:0,261μ.

Λεπίδα: μ.: 0,197μ. πλ.: 0,001μ.- 0,039μ. π.: 0,002μ.-0,006μ.

Αυλός: μ.:0,062μ. εξ. διάμ.: 0,01μ.- 0,016μ. εσ. διάμ.:0,012μ. π.τοιχ.: 0,0032μ.
Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια αιχμή δόρατος αποσπασματικά σωζόμενη.

46. Μ.Θ.: 631 (εικ. 41). σ.μ.: 0,275μ.

Λεπίδα: μ.:0,206μ. πλ.:0,009μ.- 0,043μ. π.: 0,002μ.- 0,006μ.
Αυλός: μ.:0,065μ. εξ. διάμ.: 0,11μ.-0,017μ. εσ. διάμ.:0,0125μ. μ.κ.:0,018μ.
π.τοιχ.: 0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.
Σιδερένια αιχμή δόρατος, ωοειδούς τομής, οξειδωμένη..

Ιδιόρρυθμες αιχμές δοράτων

47. Μ.Θ.: 203 ια (εικ. 42 και πίν.3). σ.μ.: 0,121μ.

Λεπίδα: μ.: 0,063μ. πλ.:0,021μ. π.: 0,065μ.
Αυλός: μ.: 0,059μ. μ.κ.: 0,03μ. εξ. διάμ.: 0,015μ. -0,019μ. εσ. διάμ.: 0,015μ.
π.τοιχ.: 0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη
Σιδερένια αιχμή δόρατος , αποσπασματικά σωζόμενη και διαβρωμένη. Η
λεπίδα είναι επίπεδη και ισοπαχής.

48. Μ.Θ.: 223 α (εικ. 43 και πίν. 5). σ.μ.:0,23μ.

Λεπίδα: μ.: 0,144μ. πλ.: 0,012μ -0,035μ. π.: 0,001μ.-0,0065μ.
Αυλός: μ.:0,086μ. εξ. διαμ.:0,024μ. εσ. διάμ.:0,021μ. Οξειδωση
γκριζοπράσινη
Χάλκινη αιχμή δόρατος ρομβοειδούς τομής. Στο κατώτερο τμήμα του αυλού
της διακρίνεται το ίχνος μίας οπής εφήλωσης , άγνωστης διαμέτρου.

Σύμφωνα με μία σημείωση του Ρωμαίου σε ένα χαρτί στην προθήκη του
Μουσείου Θέρμου, υπό την εν λόγω αιχμή, προέρχεται από το στρώμα των
πίθων του δυτικού στυλοβάτη.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972,σελ. 87,578, αρ.1112, πίν. 162. Avila 1983,αρ.
122, σελ. 57

49. Μ.Θ.: 223 β (εικ. 44 και πίν. 5). σ.μ.:0,25μ.

Λεπίδα: μ.: 0,116μ. πλ.: 0,16μ.-0,24μ. π.: π.: 0,003μ.-0,007μ.
Αυλός: μ.: 0,134μ. εξ. διάμ.: 0,024μ. εσ. διάμ.:0,02μ. Οξειδωση
γκριζοπράσινη

Χάλκινη αιχμή δόρατος τραπεζοειδούς τομής, συγκολλημένη από δύο
θραύσματα. Στον σχιστό αυλό διατηρείται και τμήμα του πόρκη. Σε απόσταση
0,02μ. από αυτόν, διακρίνονται τα ίχνη δύο οπών εφήλωσης διαμέτρου 0,004μ.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972,σελ. 87,578, αρ. 1111, πίν. 162. Avila 1983, αρ.
123, σελ. 57

Μικρογραφικές αιχμές δοράτων

50. Μ.Θ. 592 (α.η.α.: M38) (εικ. 45, πίν. 71). σ.μ.: 0,061μ

Λεπίδα: μ.: 0,018μ πλ.: 0,005μ -0,019μ. π.: 0,003μ.

Αυλός: μ.: 0,0485μ. μ.κ.: 0,0135μ. π.τοιχ.: 0,002μ. εξ. διαστ.: 0,013μ. x 0,0095μ.
εσ. διάστ.: 0,008μ. x 0,005μ. Στρωματογραφική Τομή 10, Στρώμα καμένων
χωμάτων με λεπτές πέτρες. Βάθος -100μ.

Μικκύλη σιδερένια αιχμή δόρατος με αυλό ρομβοειδούς τομής εξωτερικά
και ωοειδούς εσωτερικά.

51. Μ.Θ.: 117 (εικ. 46). σ.μ.: 0,047μ.

Λεπίδα: μ.: 0,032μ. πλ.: 0,002μ. -0,011μ. π.: 0,0005μ.

Αυλός: μ.: 0,018μ. εξ. πλ.: 0,005μ. – 0,007μ. Οξείδωση καστανόμαυρη .

Χάλκινη μικρογραφική αιχμή δόρατος. Στον αυλό της διακρίνεται η ύπαρξη
μικρής οπής διαμέτρου 0,0015μ.

52. Μ.Θ.: 223 γ (εικ. 47 και πίν. 5 και 6). σ.μ.: 0,092μ.

Λεπίδα: μ.: 0,025μ. πλ.: 0,024μ. π.: 0,003μ.

Στέλεχος: μ.: 0,067μ. πλ.: 0,008μ. -0,01μ. π.: Οξείδωση γκριζοπράσινη

Θραύσμα χάλκινης μικκύλης αιχμής δόρατος συγκολλημένης από δύο
κομμάτια. Αντί του αυλού υπάρχει ένα συμπαγές στέλεχος ορθογωνίου
διατομής. Η πρόσθια όψη και οι δύο πλαϊνές όψεις του στελέχους φέρουν
εγγάρια διακόσμηση στον τύπο της ιχθυάκανθας. Η πίσω όψη του είναι
φθαρμένη και δεν διακρίνονται ίχνη εγγάραξης. Το στέλεχος στο κατώτερο
τμήμα του διαπλατύνεται, και αποκτά δισκοειδή μορφή και σχεδόν επίπεδη
βάση.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 91, 598, αρ. 1226.

Ανένταχτες αιχμές δοράτων

53. Μ.Θ.: 622 (εικ. 48). σ.μ.: 0,18μ.

Λεπίδα: μ.: 0,16μ. πλ.: 0,013μ. -0,023μ. π.: 0,0005μ. -0,0038μ.

Αυλός: μ.:0,02μ. εξ. διαστ.:0,014μ. x 0,0085μ. εσ. διαστ.:0,007μ. x 0,004μ. πάχος τοιχώματος αυλού :0,002μ./0,003μ. Οξείδωση καστανόμαυρη. Ανασκαφική τομή 1, Υπό τον βράχο-Βωμό, μετανασκαφική επιχωμάτωση.

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος με αυλό ρομβοειδούς τομής.

54. Μ.Θ.: 42β/313 (εικ. 49). σ.μ.:0,079μ.

Λεπίδα: μ.:0,0315μ. πλ.:0,034μ. π.: 0,0035μ.- 0,01μ.

Αυλός: μ.:0,0485μ. εξ. διάμ.: 0,018μ.-0,021μ. εσ. διάμ.:0,01μ. π.τοιχ.: 0,0059μ. Οξείδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος με κυλινδρικό αυλό.

55. Μ.Θ.: 203 ιζ (πίν. 1). σ.μ.:0,15μ.

Λεπίδα: μ.: 0,15μ. πλ.: 0,0065μ.-0,044 μ. π.: 0,003μ.-0,004μ. Οξείδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια αιχμή δόρατος , αποσπασματικά σωζόμενη.

56. Μ.Θ.: 203 κα (πίν. 1). σ.μ.:0,063μ.

Λεπίδα: μ.: 0,03μ. πλ.: 0,0115μ.-0,015 μ. π.: 0,0025μ.

Αυλός: μ.:0,06μ. μ.κ.:0,0125μ. εξ. διάμ.: 0,01μ.-0,015μ. εσ. διάμ.:0,007μ. π.τοιχ.: 0,0025μ. Οξείδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος.

57. Μ.Θ.: 203 κβ (πίν. 2). σ.μ.: 0,135 μ.

Λεπίδα: πλ.:0,01 μ. -0,0265 μ. π.: 0,002μ.-0,005μ. Οξείδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος.

58. Μ.Θ.: 203 κδ (πίν. 2). σ.μ.: 0,161μ.

Λεπίδα: πλ.: 0,01μ.- 0,027μ. π.: 0,002μ.- 0,003μ. Οξείδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος έντονα διαβρωμένης.

59. Μ.Θ.: 203 κη (πίν.4). σ.μ.: 0,089μ.

Λεπίδα: πλ.: 0,011μ.- 0,027μ. π.: 0,004μ.- 0,008μ. Οξείδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος ρομβοειδούς τομής.

60. Μ.Θ.: 203 κθ (πίν.4). σ.μ.: 0,072μ.

Λεπίδα: μ.: 0,056μ. πλ.: 0,03μ. -0,033μ. π.: 0,005μ.- 0,016μ.

Αυλός: μ.: 0,016μ. μ.κ.: 0,0275μ. εξ. διάμ.: 0,016μ.-0,022μ. εσ. διάμ.: 0,013μ. π.τοιχ.: 0,004μ. . Οξείδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής δόρατος.

Αυλοί

61. Μ.Θ.: 51α (πίν. 7). σ.μ.:0,119μ.

εξ. διάμ.: 0,017μ.- 0,018μ. εσ. διάμ.: 0,013μ. π.τοιχ.:0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένιος κυλινδρικός αυλός, μάλλον αιχμής δόρατος, έντονα οξειδωμένος.

62. Μ.Θ.: 51β (πίν. 7). σ.μ.: 0,123μ.

εξ. διαμ.:0,018μ.-0,02μ. εσ. διάμ.:0,015μ. π.τοιχ.: 0,002μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιου αυλού αποσπασματικά σωζόμενου.

63. Μ.Θ.: 51γ (πίν. 7). σ.μ.:0,10μ.

εξ. διαμ.:0,018μ.-0,023μ. εσ. διάμ.:0,014μ. π.τοιχ.:0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιου κυλινδρικού αυλού προερχόμενου από αιχμή δόρατος.

64. Μ.Θ.: 51δ (πίν. 7). σ.μ.:0,064μ.

εξ. διαμ.:0,017μ.-0,026μ. εσ. διάμ.: 0,008μ. -0,02μ. π.τοιχ.:0,004μ.- 0,005μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιου κυλινδρικού σχιστού αυλού, έντονα διαβρωμένου .

65. Μ.Θ.: 51ε (πίν. 7). σ.μ.:0,046μ.

εξ. διαμ.:0,017μ.- 0,023μ. εσ. διάμ.: 0,015μ. π.τοιχ.: 0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιου κυλινδρικού αυλού. Ίσως από αιχμή δόρατος.

66. Μ.Θ.: 203 λα (πίν. 8). σ.μ.:0,085μ.

μ.κ.:0,085μ. εξ. διάμ.: 0,018μ.-0,021μ. εσ. διάμ.: 0,004μ.-0,016μ. π.τοιχ.: 0,005 μ./ 0,006μ. . Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα κατωτέρου τμήματος σιδερένιου αυλού αιχμής δόρατος. Υπό το παχύ στρώμα σκωρίας διακρίνεται η μία οπή εφήλωσης, διαμέτρου 0,0089μ.

67. Μ.Θ.: 203 λβ (πίν. 8). σ.μ.:0,049μ.

μ.κ.:0,049μ εξ. διαμ.:0,0181μ.- 0,023μ. εσ. διάμ.: 0,016μ. π.τοιχ.:0,003μ. /0,002μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σχιστού κυλινδρικού αυλού.

68. Μ.Θ.: 257 α (εικ. 50). σ.μ.:0,073μ.

εξ. διάμ.: 0,018μ.0,026μ. εσ. διάμ.: 0,011μ. -0,019μ. π.τοιχ.: 0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα κυλινδρικού σχιστού αυλού, που φέρει παχύ στρώμα σκωρίας. Στο εσωτερικό του σώζεται χόμα μελανό με οστά, πυρακτωμένους πηλούς και κατάλοιπα καμένων οργανικών υλών.

69. Μ.Θ.: 593 (M35) (εικ. 51). σ.μ.:0,042μ.

ελαχ. εξωτ.διαστ.: 0,018μ. x0,015μ. μεγ. εξωτ. διαστ.: 0,0175μ. x 0,018μ.
ελαχ. εσωτ. διαστ.: 0,01μ. x 0,008μ. μεγ. εσωτ. διαστ.: 0,0125μ. x 0,0115μ.
π.τοιχ.: 0,005μ. /0,001μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιου σχιστού κυλινδρικού αυλού.

70. Μ.Θ.: 600 (M46) (εικ. 52). σ.μ.: 0,067μ.

εξ. διάμ.: 0,0175μ. -0,022μ. εσ. διάμ.: 0,01μ. -0,016μ. π.τοιχ.:0,005μ

Στρωματογραφική τομή 7.

Θραύσμα κυλινδρικού σχιστού αυλού εξαιρετικά διαβρωμένου και με παχύ στρώμα σκωρίας. Από τις διαστάσεις φαίνεται πως προέρχεται από αιχμή δόρατος.Βρέθηκε στο επάνω μέρος του στρώματος με τις μικρές πέτρες της Στρωματογραφικής τομής 7 (βάθος: -0,63μ).¹³⁸²

Σαυρωτήρες

Κυλινδρικοί Σαυρωτήρες

71. Μ.Θ.: 589 (α.α.M10) (πίν. 9). σ.μ.:0,086μ.

μ.κ.:0,33μ. εξ. διάμ.: 0,016 μ. π.τοιχ.:0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένιος κυλινδρικός σαυρωτήρας έντονα οξειδωμένος και φθαρμένος. Δεν βρέθηκε σε κάποιο στρωματογραφικό πεδίο αλλά κατά την αφαίρεση των ριχτών λίθων μεταξύ του ανατολικού τοίχου του Μεγάρου Β και του αρχικώς θεωρηθέντος ανατολικού αναλλημματικού τοίχου¹³⁸³.

¹³⁸² Παπαποστόλου 1993, σελ 81.

¹³⁸³ Παπαποστόλου 2008, σελ. 78-79.

72. Μ.Θ.: 594 (α.α.Μ39) (εικ. 53,πίν. 72). σ.μ.:0,096μ. μ.κ.: 0,0482μ. εξ. διάμ.: 0,001μ. -0,016μ. εσ. διάμ.:0,012μ. π.τοιχ.:0,0025μ Οξειδωση καστανόμαυρη.
Στρωματογραφική τομή 10.

Σιδερένιος κυλινδρικός σαυρωτήρας αποσπασματικά σωζόμενος.

73. Μ.Θ.: 588 α (α.α.Μ69) (εικ. 54,πίν. 73). σ.μ.: 0,0425μ.

εξ. διαμ.:0,0035μ. -0,0075μ. **Στρωματογραφικές τομές 5 και 5α.**

Οξύ άκρο κυλινδρικού σιδερένιου σαυρωτήρα.Βρέθηκε μαζί με το χάλκινο αλογάκι Μ.Θ. 586¹³⁸⁴, με το οξύ άκρο σαυρωτήρα Μ.Θ. **588β (νο. 74)** και την αιχμή δόρατος **587 (α.α.Μ72, αρ. 5).**

74. Μ.Θ.: 588 β (α.α.Μ70) (εικ. 55,πίν. 73). σ.μ.:0,042μ.

εξ. διάμ.: 0,004μ. - 0,007 μ.Οξειδωση καστανόμαυρη.**Στρωματογραφικές τομές 5 και 5α.**

Οξύ άκρο κυλινδρικού σαυρωτήρα έντονα οξειδωμένο.Βρέθηκε μαζί με το χάλκινο αλογάκι Μ.Θ. 586, με το οξύ άκρο σαυρωτήρα Μ.Θ. **588α(α.α.Μ69, αρ. 73)** και την αιχμή δόρατος Μ.Θ. **587(α.α.Μ72, αρ. 5).**

75. Μ.Θ.: 257 β. σ.μ.:0,064μ.

εξ. διαμ.:0,005μ. - 0,02μ. εσ. διάμ.: 0,013μ. π.τοιχ.:0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα κυλινδρικού σαυρωτήρα.

Τετράπλευροι σαυρωτήρες

76. Μ.Θ.: 51 θ (πίν. 10). σ.μ.:0,135μ. πλ. πλ.: 0,008μ. π.:0,009μ. Οξειδωση κιτρινόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιου σαυρωτήρα τετράπλευρης διατομής, έντονα οξειδωμένου.

77. Μ.Θ.: 203 θ (εικ. 56 και πίν. 3). σ.μ.: 0,144μ.

εξ. διάμ.: 0,013μ. -0,02 μ. εσ. διάμ.:0,017μ. π.τοιχ.:0,002μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιος ακέραιος, κυλινδρικός, σαυρωτήρας. Το κατώτερο τμήμα του, μήκους 0,073μ. είναι τετράπλευρης διατομής, και έχει πάχος 0,011μ.

78. Μ.Θ.: 246β (εικ. 57). σ.μ.:0,193μ.

---

¹³⁸⁴ Παπαποστόλου 2001. Παπαποστόλου 2008, πίν. 116.

Πλ. πελ.: 0,005μ. -0,017μ. μ.: 0,09μ. μ.κ.:0,04μ. εξ. διάμ.: 0,008μ.- 0,017μ. εσ. διάμ.:0,014μ. π.τοιχ.: 0,0025μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιος τετράπλευρος σαυρωτήρας με κυλινδρικό σχιστό αυλό.

Σώζονται επίσης δύο οπές προσήλωσης , διαμέτρου 0,0045μ.

79. Μ.Θ.: 246γ (εικ. 58). σ.μ.:0,32μ.

Πλ.πελ.: 0,004μ.-0,015μ. μ.κ.:0,043μ. εξ. διαμ.:0,24μ. εσ. διάμ.:0,021μ. π.τοιχ.: 0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιος τετράπλευρος σαυρωτήρας με κυλινδρικό σχιστό αυλό.

80. Μ.Θ.: 246δ (εικ. 59). σ.μ.:0,329μ.

Πλ.πελ.: 0,005μ. -0,019μ. μ.κ.: 0,065μ. εξ. διαμ.:0,025μ. εσ. διάμ.:0,019μ. π.τοιχ.: 0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σαυρωτήρας με τετράπλευρο πέλμα και κυλινδρικό αυλό.

Αιγμές βελών

Τύπος 2 (αιγμές βελών με πτερύγια)

81. Μ.Θ.: 590 (α.α. M34α) (εικ. 60). σ.μ.: 0,053μ.

Αιχμή: πλ.: 0,002-0,019μ. π.: 0,003μ. -0,008μ.

Στέλεχος: μ.: 0,005μ. οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια αιχμή βέλους, ρομβοειδούς τομής. Σώζεται το ένα από τα δύο πτερύγιά της, μήκους 0,0021μ.

82. Μ.Θ.: 51 στ (εικ. 61). σ.μ.:0,07μ.

Αιχμή: μ.: 0,051μ. πλ.: 0,005μ. -0,015μ. π.: 0,005μ- 0,009μ.

Στέλεχος: πλ.: 0,0065μ. π.: 0, 0058μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή βέλους ρομβοειδούς τομής.

83. Μ.Θ.: 51 η (εικ. 62). σ.μ.:0,061μ.

Αιχμή: μ.: 0,04μ. πλ.: 0,006μ. -0,02μ. π.: 0,0035μ. - 0,005μ.

Στέλεχος: π.: 0,015μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή βέλους, ρομβοειδούς τομής, αποσπασματικά σωζόμενη.

Τύπος 4 (τετράπλευρες στενές αιγμές με τένοντα)

84. Μ.Θ.: 246 α (εικ. 63). σ.μ.:0,09μ.

Αιχμή: μ.: 0,062 μ. π.: 0,01-0,011μ.

Στέλεχος: μ.: 0,028μ. π.: 0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια τετράπλευρη αιχμή βέλους με αποκεκρουμένο το οξύ άκρο της.

Τύπος 5 (φυλλόσχημες αιγμές με τένοντα)

85. Μ.Θ.: 51 ζ (εικ. 64). σ.μ.: 0,059μ.

Αιχμή: μ.: 0,041μ. πλ.: 0,013μ. - 0,035μ. π.: 0,0025μ. - 0,005μ.

Στέλεχος: διαμ.: 0,0045μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή βέλους, ρομβοειδούς τομής, χωρίς πτερύγια. Το στέλεχος της είναι κυλινδρικό.

86. Μ.Θ.: 254 (εικ. 65). σ.μ.: 0,07μ. \

Αιχμή: μ.: 0,041μ. πλ.: 0,002μ. - 0,016μ. π.: 0,001μ. - 0,006μ.

Στέλεχος: μ.: 0,03μ. διάμ.: 0,005μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια αιχμή βέλους, ρομβοειδούς τομής με κυλινδρικό στέλεχος.

Μικρογραφική αιχμή βέλους

87. Μ.Θ.: 611 (α.α. X35) (εικ. 66). σ.μ.: 0,046μ.

Αιχμή: μ.: 0,028μ. πλ.: 0,002μ. - 0,014μ. π.: 0,001μ. - 0,0025μ.

Στέλεχος: μ.: 0,021μ. πλ.: 0,005μ. π.: 0,002μ. Οξειδωση πράσινη

Χάλκινη φυλλόσχημη μικρογραφική αιχμή βέλους, συγκολλημένη από δύο θραύσματα. Το στέλεχος της είναι ορθογωνίου διατομής.

Ανέντακτη αιχμή

88. Μ.Θ.: 598 (α.α. M44)¹³⁸⁵. σ.μ.: 0,0265μ.

Αιχμή: μ.: 0,021μ. πλ.: 0,009μ. - 0,0115μ. π.: 0,004μ. - 0,006μ.

Στέλεχος: μ.: 0,0075μ. πλ.: 0,007μ. Οξειδωση καστανόμαυρη .

Θραύσμα σιδερένιας αιχμής βέλους, έντονα διαβρωμένης.

Μαχαιρίδια

Χάλκινα ευθύγραμμα μαχαιρίδια

Τύπος Ia (Sandars)

89. Μ.Θ.: 613 (α.α. X40) (εικ. 67, πίν. 74). σ.μ.: 0,117μ.

¹³⁸⁵ Βρέθηκε στο στρώμα των βαθυκάστανων χωμάτων της τομής 7, σε βάθος -1,17μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,0018μ. - 0,022μ. π.:0,0011μ Οξειδωση πράσινη.Μεταξύ των **στρωματογραφικών τομών 21 και 22**¹³⁸⁶.

Λεπίδα χάλκινου ευθύγραμμου μαχαιριδίου, συγκολλημένη από τρία θραύσματα. Οι ακμές είναι πολύ φθαρμένες. Στην πτέρνα υπάρχουν δύο ωοειδείς οπές εφήλωσης, διαστ. 0,004μ. x 0,0021μ.

90. Μ.Θ.: 110α (εικ. 68 και πίν. 25). σ.μ.: 0,069μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,005μ. -0,011 μ. π.: 0,001μ.- 0,002μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο μονόστομο μαχαιρίδιο, διατηρούμενο σε πολύ καλή κατάσταση. Στην πτέρνα του, υπάρχουν τέσσερις οπές εφήλωσης διάμ.0,002μ. – 0,003μ.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972,σελ. 87, 561, αρ. 1031, πίν. 156

91. Μ.Θ.: 140 β (εικ. 69). σ.μ.: 0,068μ.

Λεπίδα:πλ.:0,013μ.- 0,016 μ. π.: 0,005μ. - 0,007μ. Οξειδωση πράσινη

Λεπίδα χάλκινου μονόστομου μαχαιριδίου. Στην πτέρνα της υπάρχει ήλος στερέωσης της λαβής, διαμέτρου 0,004μ.

92. Μ.Θ.: 140 γ (εικ. 70). σ.μ.: 0,071μ.

Λεπίδα:πλ.:0,0019μ. - 0,024μ. π.:0,002 μ. - 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη λεπίδα πιθανότατα μονόστομου μαχαιριδίου.Στην πτέρνα της λαβής, υπάρχει ωοειδής οπή εφήλωσης, διαστ. 0,006μ. x 0,0035μ.

93. Μ.Θ.: 140 δ (εικ. 71). σ.μ.: 0,085μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,004μ.- 0,013 μ. π.: 0,001μ. - 0,002μ. Οξειδωση πράσινη.

Λεπίδα χάλκινου μαχαιριδίου, πιθανότατα αμφίστομου.

94. Μ.Θ.: 158 α (εικ. 72). σ.μ.: 0,047μ.

Λεπίδα:πλ.:0,0095μ. – 0,0115μ. π.: 0,0005μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινης λεπίδας ευθύγραμμου μαχαιριδίου.

95. Μ.Θ.: 158 β (εικ. 73). σ.μ.: 0,045 μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,005μ.- 0,013μ. π.: 0,001μ. (στο μέσο της λεπίδας)/ 0,002μ. (στη ράχη). Οξειδωση πράσινη.

Αποσπασματικά σωζόμενη λεπίδα χάλκινου ευθύγραμμου μαχαιριδίου, όπου υπάρχουν δύο οπές εφήλωσης, διάμ.0,005μ. και 0,003μ.

96. Μ.Θ.: 229 α (εικ. 74). σ.μ.: 0,084μ.

---

¹³⁸⁶ Για τις στρωματογραφίες 21 και 22 βλ. Παπαποστόλου 1997, σελ. 136-139. Το εν θέματι μαχαιρίδιο βρέθηκε σε βάθος – 0,87μ. εκ ΣΣ, εντός του στρώματος των καστανοκόκκινων χωμάτων με πέτρες (στρώμα 3).

Λεπίδα:πλ.: 0,009μ. -0,0015μ. π.:0,001μ. (στην ακμή) / 0,002μ. (στη ράχη).

Οξειδωση πράσινη

Χάλκινο ευθύγραμμο μαχαιρίδιο, με δύο αμφικέφαλους ήλους , ύψους 0,0065μ. και 0,0075μ. και διάμ.0,004μ.-0,0045μ. Το μεταξύ τους κενό ανέρχεται στα 0,011μ.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972,σελ. 87, 561, αρ. 1030, πίν. 156

97. Μ.Θ.: 229β. σ.μ.: 0,05μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,008μ. - 0,01μ. π.:0,001 μ / 0,003μ

Τμήμα λεπίδας χάλκινου ευθύγραμμου μονόστομου μαχαιριδίου.

Τύπος 6α (Sandars)

98. Μ.Θ.: 140 α (εικ. 76). σ.μ.: 0,108μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,01μ. - 0,024 μ. π.: 0,0025 μ. - 0,003μ. Οξειδωση πράσινη

Χάλκινο μονόστομο μαχαιρίδιο, αποσπασματικά σωζόμενο. Στην πτέρνα υπάρχει οπή εφήλωσης, διάμ.0,005μ.

Χάλκινα καμπύλα μαχαιρίδια

99. Μ.Θ.: 228 β (εικ. 77). σ.μ.: 0,010μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,026μ. π.: 0,0015μ. (στην ακμή)/ 0,002μ. (στη ράχη)

Λαβή: π.: 0,0028μ. Οξειδωση πράσινη .

Χάλκινο καμπύλο μαχαιρίδιο. Η ράχη είναι καμπύλη αλλά η ακμή ευθύγραμμη. Στην πτέρνα υπάρχει οπή εφήλωσης διάμ.0,0035μ.

Σιδερένια ευθύγραμμα μαχαιρίδια

Τύπος I

100. Μ.Θ.: 51 ι (εικ. 78 και πίν. 10). σ.μ.: 0,063μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,021μ. π.:0,005μ. Οξειδωση καστανοκίτρινη

Τμήμα σιδερένιας λεπίδας αμφίστομου μαχαιριδίου. Στη μία του πλευρά διαηρείται το αποτύπωμα ινών υφάσματος.

101. Μ.Θ.: 203 λδ (εικ. 79). σ.μ.: 0,123μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,0081μ. - 0,0175μ. π.: 0,002μ. (στην ακμή)/ 0,004μ.(στη ράχη).

Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα λεπίδας μονόστομου ευθύγραμμου μαχαιριδίου, έντονα οξειδωμένης.

102. Μ.Θ.: 203 λη (πίν. 11). σ.μ.:0,082μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,011μ.- 0,016μ. π.: 0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα από το κεντρικό τμήμα λεπίδας σιδερένιου μαχαιριδίου.

103. Μ.Θ.: 203 μ (πίν. 11). σ.μ.: 0,095μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,014μ.-0,019μ. π.: 0,0055μ.(ράχη) / 0,0045μ. (κέντρο). Οξειδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα λεπίδας σιδερένιου ευθύγραμμου μονόστομου μαχαιριδίου.

Διατηρείται μικρό τμήμα της ράχης όχι όμως η ακμή.

104. Μ.Θ.: 256 α (εικ. 80). σ.μ.:0,178μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,001μ. - 0,004μ. π.:0,003μ. - 0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Απότμημα λεπίδας σιδερένιου, πιθανόν αμφίστομου, μαχαιριδίου.

Διακρίνεται τμήμα ηλίσκου διαμέτρου 0,0035μ. και ύψους 0,004μ.

105. Μ.Θ.: 599 (α.α. M45) (εικ. 81, πίν. 76). σ.μ.: 0,185μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,028μ.- 0,013μ. π.: 0,004μ. / 0,002μ. Διάμετρος στρογγυλού άκρου : 0,01μ. / 0,008μ. Οξειδωση καστανοκίτρινη. Βρέθηκε στο επάνω μέρος του στρώματος της στάχτης της Στρωματογραφικής τομής 7 .¹³⁸⁷

Σιδερένιο ευθύγραμμο μαχαιρίδιο με στρογγυλό αιχμηρό άκρο, διάμ.0,008μ. - 0,01μ., συγκολλημένο από επτά θραύσματα. Το στρογγυλό άκρο πιθανότατα να οφείλεται στην οξειδωση. Διακρίνονται δύο μικροί ηλίσκοι μεγ . σωζ. ύψους 0,007μ.

106. Χωρίς αριθμό Ευρετηρίου¹³⁸⁸. σ.μ.:0,099μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,015μ. π.: 0,0045μ. (ακμή)/ 0,0015μ. (ράχη).Οξειδωση καστανόμαυρη

Λεπίδα αποσπασματικά σωζόμενη σιδερένιου μονόστομου μαχαιριδίου.

¹³⁸⁷ Παπαποστόλου 1993, σελ 81.

¹³⁸⁸ Βρέθηκε μαζί με άλλα 7 αντικείμενα μαζί με την ομάδα 51 αλλά δεν ανήκουν σε αυτή, καθώς δεν αναφέρονται στο ευρετήριο του μουσείου Θέρμου. Χάριν ευκολίας δίνουμε στη λεπίδα αυτή, το γράμμα Η της ελληνικής αλφαβήτου.

Τύπος II

107. Μ.Θ.: 256 γ (εικ. 82) . σ.μ.:0,0965μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,017μ.- 0,025μ. π.: 0,002μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα λεπίδας σιδερένιου μαχαιριδίου πιθανότατα αμφίστομου. Υπάρχουν δύο ήλοι στερέωσης της λαβής διαμέτρου 0,005μ. και 0,006μ. αντίστοιχα. Ίσως να υπήρχε και τρίτος ήλος.

108. Μ.Θ.: 256 στ (εικ. 83). σ.μ.:0,123μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,026μ.-0,029 μ. π.:0,0022μ. - 0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιου μονόστομου μαχαιριδίου έντονα διαβρωμένου. Σ'ένα μικρό του τμήμα, μήκους 057μ. διακρίνεται η ράχη του.

109. Μ.Θ.: 591 (α.α. M37) (εικ. 84, πίν. 75). σ.μ.:0,132μ.

Λεπίδα:πλ.:0,019μ. π.: 0,0015μ. (ακμή)/ 0,004μ. (ράχη). Οξειδωση καστανόμαυρη. **Στρωματογραφική τομή 10.**

Ευθύγραμμο σιδερένιο μαχαιρίδιο, που βρέθηκε μέσα στο όρυγμα της Στρωματογραφικής τομής 10, σε μία επίχωση που περιείχε καμένα οργανικά στοιχεία και στάχτη.¹³⁸⁹

Το άκρο της λεπίδας είναι στρογγυλεμένο ενώ διατηρείται και τμήμα της πτέρνας, μήκους 0,0042μ. Εκεί υπάρχει ένας μικρός ήλος, ύψους 0,002μ και διάμετρου 0,002μ.

110. Μ.Θ.: 605 (α.α.M58) (εικ. 85, πίν. 77)¹³⁹⁰. σ.μ.:0,157μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,18μ.- 0,24μ. π.: 0,006μ. (ακμή)/0,0075μ.(ράχη) Οξειδωση καστανόμαυρη. **Στρωματογραφική τομή 19.**

Σιδερένιο μονόστομο μαχαιρίδιο, αποτελούμενο από 4 συνανήκοντα και συγκολλώμενα θραύσματα.

Τύπος III

111. Μ.Θ.: 31 β (εικ. 86 και πίν. 14). σ.μ.:0,111μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,024μ. -0,0245μ. π.: 0,001μ. (ακμή)/0,003μ.- 0,002μ. (ράχη).

Οξειδωση καστανόμαυρη

¹³⁸⁹ Για τη στρωματογραφική τομή10 βλ. Παπαποστόλου 1993, σελ. 96-100.

¹³⁹⁰ Τομή 33, αν. Παρεία υπό τον τχΔ. Βλ. επίσης και Παπαποστόλου 2008, σελ. 112.

Θραύσμα σιδερένιας λεπίδας ευθύγραμμου μαχαιριδίου, πιθανώς μονόστομου και έντονα οξειδωμένου.

112. Μ.Θ.: 203 γ (εικ. 87). σ.μ.:0.157 μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,025μ. π.: 0,003μ. Οξείδωση καστανόμαυρη

Λεπίδα σιδερένιου ευθύγραμμου μαχαιριδίου, αποσπασματικά σωζόμενη. Στο ένα της άκρο υπάρχουν δύο, και πιθανόν και μία Τρίτη, οπές εφήλωσης, διάμ. 0,0035μ., 0,0029μ. και 0,004μ. αντίστοιχα.

Ανένταχτα μαχαιρίδια

113. Μ.Θ.: 601 (M51) (εικ. 88 και πίν. 13). σ.μ.:0,047μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,016μ. -0,018μ. π.: 0,0025μ. - 0,009μ. Οξείδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιου αμφίστομου μαχαιριδίου.

114. Μ.Θ.: 602 (M53). σ.μ.: 0,023μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,014μ.- 0,022 μ. π.:0,003μ. - 0,005μ. Οξείδωση καστανόμαυρη.

Τμήμα λεπίδας σιδερένιου αμφίστομου μαχαιριδίου, εξαιρετικά φθαρμένου.

115. Μ.Θ.: 203 λζ (πίν. 12). σ.μ.:0,205μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,015μ. - 0,02μ. π.: 0,002μ. (ακμή)/0,0035μ. (ράχη). Οξείδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα λεπίδας σιδερένιου ευθύγραμμου μαχαιριδίου.

Δρεπανοειδή μαχαιρίδια

116. Μ.Θ.: 42γ/313. σ.μ.:0,165μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,032μ. -0,051μ. π.: 0,002μ. (ακμή)/ 0,0035μ. (ράχη). Οξείδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιο δρεπανοειδές μαχαιρίδιο με φθαρμένη λεπίδα. Η πτέρνα έχει αποκρουσθεί στο άκρο όμως της λεπίδας διατηρείται ένας ήλος ύψους 0,009μ. και με διάμετρο στελέχους 0,006μ. και κεφαλής 0,008μ.

117. Μ.Θ.: 51 ια (εικ. 89). σ.μ.:0,216μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,023μ. -0,039μ. π.:0,001μ.(ακμή)/ 0,004μ. (ράχη)

Λαβή:πλ.:0,023μ. -0,039μ. π.: 0,004μ. Οξείδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιο δρεπανοειδές μαχαίριδιο το οποίο πλην ελαχίστων αποκρούσεων στην περιφέρειά του και στο οξύ άκρο του σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Στην πτέρνα υπάρχουν δύο οπές εφήλωσης, διάμ.0,004μ. Στη μία εξ'αυτών διατηρούνται ίχνη ηλίσκου, ίδιας διαμέτρου.

118. Μ.Θ.: **595 (α.α.Μ40) (εικ.90,πίν. 78)**¹³⁹¹. σ.μ.:0,165μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,025μ. π.:0,003μ. (ακμή)/ 0,005μ. (ράχη).

Λαβή:πλ: 0,0135μ. -0,028μ. π.: 0,006μ. **Στρωματογραφική τομή 10.**

Σιδερένιο δρεπανοειδές μαχαίριδιο διατηρούμενο σε πολύ καλή κατάσταση. Στην πτέρνα υπάρχουν δύο οπές εφήλωσης, διάμ.0,007μ. και 0,005μ. αντίστοιχα.

119. Μ.Θ.: **31 α (εικ.91 και πίν. 14)**. σ.μ.:0,145μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,014μ. -0,0314μ. π.:0,001μ. -0,002μ. (ακμή)/ 0,003μ. -0,005μ. (ράχη).Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιο καμπύλο μαχαίριδιο αποσπασματικά σωζόμενο, οξειδωμένο και διαβρωμένο.

Καμπύλα μαχαίριδια

120. Μ.Θ.: **51 ιβ (εικ.92)**. σ.μ.:0,0128μ.

Λεπίδα:μ.:0,0121μ. πλ.:0,017μ. -0,026μ. π.:0,0015μ.(ακμή)/ 0,004μ. (ράχη).

Λαβή:μ.:0,07μ. πλ.: 0,011μ. π.:0,0015μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένιο καμπύλο μαχαίριδιο σφηνοειδούς τομής. Λείπει το άκρο της λεπίδας του και το μεγαλύτερο τμήμα της λαβής.

121. Μ.Θ.: **203 ζ (εικ. 93)**. σ.μ.:0,151μ.

Λεπίδα:πλ.:0,002μ. - 0,024μ. π.:0,002μ. (ακμή)/ 0,0049μ. (ράχη). Οξειδωση καστανόμαυρη

Λεπίδα σιδερένιου καμπύλου μαχαιριδίου, συγκολλημένη από δύο θραύσματα.

122. Μ.Θ.: **242 α (εικ.94)**. σ.μ.:0,205μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,005μ. -0,023μ. π.: 0,002μ. (ακμή)/ 0,003μ. (ράχη). Οξειδωση καστανόμαυρη

Λεπίδα σιδερένιου καμπύλου μαχαιριδίου ,έντονα διαβρωμένη και φθαρμένη. Διακρίνονται δύο οπές εφήλωσης, στη μία εκ των οποίων σώζεται

---

¹³⁹¹ Βρέθηκε στο στρώμα των καμένων χωμάτων, σε βάθος -1,00μ. εκ Σ.Σ.

μικρό τμήμα ήλου, η διάμετρος του οποίου δεν είναι μετρήσιμη, λόγω του παχέος στρώματος σκωρίας. Η δεύτερη οπή σώζεται τμηματικά και έχει διάμ.0,003μ.

123. Μ.Θ.: 242 β (εικ.95). σ.μ.:0,205μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,01μ. -0,017μ. π.: 0,001μ. (ακμή)/ 0,003μ. (ράχη).

Λαβή: μ.:0,02μ. πλ.:0,01μ. π.: 0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη,

Σιδερένιο καμπύλο μαχαιρίδιο έντονα οξειδωμένο και διαβρωμένο.

Διατηρείται μικρό τμήμα της λαβής.

Ξίφη

Μαχαιροειδή Ξίφη

Τύπος Πα

124. Μ.Θ.: 203 δ (εικ.96). σ.μ.: 0,30μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,009μ. -0,03μ. π.: 0,0025μ. (ακμή)/ 0,003μ. (ράχη) Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας λεπίδας μαχαιροειδούς ξίφους, διαβρωμένης κι έντονα καμπυλούμενης.

125. Μ.Θ.: 224 γ (εικ.97). σ.μ.:0,0214μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,018μ. -0,026μ. π.:0,003μ. (ακμή)/0,006μ. (ράχη). Οξειδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα λεπίδας μονόστομου μαχαιροειδούς ξίφους, έντονα διαβρωμένης και καμπυλούμενης.

126. Μ.Θ.: 249 α (εικ.98). σ.μ.:0,32μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,008μ. - 0,026μ. π.:0,03μ.(ακμή)/ 0,05μ.(ράχη). Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια λεπίδα μονόστομου ξίφους διαβρωμένη και σωζόμενη σε πολύ αποσπασματική μορφή.

127. Μ.Θ.: 249 β (εικ. 99) σ.μ.:0,56μ.

Λεπίδα:μ.:0,0508μ. πλ.: 0,01μ. -0,027μ. π.:0,002μ. - 0,004μ.

Λαβή:μ.: 0,048μ. πλ.:0,01μ.-0,022μ. π.:0,003μ.-0,005μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια λεπίδα μαχαιροειδούς ξίφους, έντονα διαβρωμένη και οξειδωμένη. Διατηρείται τμήμα της λαβής, όπου και μικρή εφηλίδα διαμέτρου 0,003μ. και ύψους 0,001μ.

128. Μ.Θ.: 251 α (πίν. 15). σ.μ.:0,155μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,024μ. -0,035μ. π.: 0,0015μ. (ακμή)/0,003μ.(ράχη).

Λαβή:μ.:0,02μ. π.: 0,00105μ. πλ.: 0,019μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας λεπίδας ξίφους έντονα οξειδωμένης, που διατηρεί και τμήμα της λαβής.

129. Μ.Θ.: 256 β (εικ. 100). σ.μ.: 0,155μ.

Λεπίδα:πλ.:0,019μ.-0,043μ. π.: 0,033μ.

Λαβή:μ.: 0,02μ. πλ.:0,018μ. -0,029μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Απότμημα σιδερένιου μονόστομου ξίφους, έντονα οξειδωμένου. Σώζεται μικρό τμήμα της λαβής όπου μία μικρή οπή εφήλωσης, ωοειδούς σχήματος και διαστάσεων 0,0045μ. χ 0,0035μ.

Τύπος Πγ

130. Μ.Θ.: 224 β (εικ. 101). σ.μ.:0,453μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,045μ. π.:0,006μ - 0,002μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια λεπίδα μαχαιροειδούς ξίφους με αποκεκρουμένες ακμές. Στο άκρο της λεπίδας σώζονται δύο ήλοι ακανονίστου σχήματος, διαστ. 0,009μ. x 0,01μ. και 0,008μ. x 0,008μ. και πάχους 0,0055μ. /0,006μ. αντίστοιχα.

Σταυροειδές ξίφος

Τύπος Ig (Kilian – Dirlmeier)

131. Μ.Θ.: 203 β (εικ. 102). σ.μ.: 0,117μ.

Λεπίδα:μ.: 0,08μ. πλ.:0,037μ. π.:0,003μ.

Λαβή:μ.:0,038μ. πλ.:0,026μ. π.: 0,004 μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιο ξίφος αποσπασματικά σωζόμενο, που σώζει και τμήμα της λαβής.

Ξίφη τύπου Naue II

Τύπος 2, Παραλλαγή A (Kilian – Dirlmeier)

132. Μ.Θ.: 203 στ. σ.μ.: 0,064μ.

Λαβή: πλ.: 0,025μ. – 0,029μ. π.: 0,011μ.- 0,012μ.. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας λαβής ξίφους τύπου Naue II, που διατηρεί μόνο το ανώτερο τμήμα της. Υπάρχουν δύο ήλοι, διάμ.0,002μ. και 0,005μ. αντίστοιχα.

133. Μ.Θ.: 251 θ (εικ. 104 και πίν. 17). σ.μ.: 0,573μ.

Λεπίδα: μ.: 0,468μ. πλ.: 0,011μ. -0,036μ. π.: 0,003μ. - 0,075μ.

Λαβή: μ.: 0,105μ. πλ.: 0,018μ. - 0,035μ. π.: 0,005μ. - 0,01μ. Οξείδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιο αμφίστομο ξίφος σωζόμενο σε πολύ αποσπασματική μορφή και εντονότατα οξειδωμένο. Η λαβή έχει σχήμα χελιδονοουράς και είναι συμφυής με τη λεπίδα. Στο ωοειδές τμήμα της, διακρίνονται κάποια υπολείμματα λευκής ύλης.

Τύπος 3 Παραλλαγή Β (Kilian – Dirlmeier)

134. Μ.Θ.: 251 η (εικ. 105, πίν. 16 και 18). σ.μ.: 0,542μ.

Λεπίδα:μ.: 0,44μ. πλ.: 0,035μ. π.: 0,002μ. -0,006μ.

Λαβή:μ.:0,102μ. πλ.:0,026μ.-0,0315μ. π.:0,035μ.- 0,06μ.

Οξείδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιο ξίφος με πολλές αποκρούσεις στην περιφέρειά του. Στον ώμο της συμφυούς με τη λεπίδα λαβή, υπάρχει το στέλεχος ενός σιδερένιου ηλίσκου , διαμέτρου 0,003. και ύψους 0,006μ.

Τύπος Β (Μακεδονίας) (Kilian – Dirlmeier)

135. Μ.Θ.: 251 ζ (εικ. 106). σ.μ.: 0,537μ.

Λεπίδα:μ.: 0,457μ. πλ.: 0,009μ. -0,04μ. π.: 0,003μ. - 0,005μ.

Λαβή:μ.:0,08μ. πλ.: 0,0235μ. -0,0265μ. π.: 0,0025μ. - 0,005μ. Οξείδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιο ξίφος έντονα διαβρωμένο και καμπυλούμενο. Η λαβή είναι συμφυής με τη λεπίδα και έχει σχήμα χελιδονοουράς. Τα πτερύγιά της έχουν αποκρουσθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος τους , όπως άλλωστε και η μία κεραία του προφυλακτήρα του.

Αποσπασματικά σωζόμενα ξίφη τύπου Naue II.

136. Μ.Θ.: 203 ε (εικ. 107). σ.μ.: 0,125μ.

Λαβή: πλ.: 0,019μ.- 0,0275μ. π.: 0,004μ. - 0,012μ. Οξείδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας λαβής ξίφους τύπου Naue II.

137. Μ.Θ.: **621 (α.α. M68) (εικ. 108)**¹³⁹². σ.μ.: 0,06μ.

Λαβή:πλ.: 0,041μ.- 0,0523μ. π.:0,007μ. -0,013μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα λαβής ξίφους τύπου Naue II εξαιρετικά διαβρωμένης. Διατηρεί μικρό τμήμα του περιχειλώματος και δύο ήλους στερέωσης της επένδυσής της, διάμ.0,005μ. και 0,0035μ. και ύψους 0,015μ.

138. Μ.Θ.: **251 β (εικ. 109, πίν. 15)**. σ.μ.: 0,205μ.

Λεπίδα:πλ.: 0,015μ. -0,029μ. π.: 0,0015μ. -0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας λεπίδας ξίφους αποσπασματικά σωζόμενου και έντονα οξειδωμένου .

139. Μ.Θ.: **251 γ (εικ. 110 και πίν. 15)**. σ.μ.: 0,311μ.

Λεπίδα: πλ.:0,004μ. -0,03μ. π.: 0,002μ.- 0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας λεπίδας ξίφους έντονα οξειδωμένης.

140. Μ.Θ.: **251 δ (εικ. 111, πίν. 15 και 16)**. σ.μ.: 0,31μ.

Λεπίδα: πλ.: 0,012μ. – 0,029μ. π.: 0,001μ. -0,0025μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας λεπίδας ξίφους έντονα οξειδωμένης και διαβρωμένης.

141. Μ.Θ.: **251 ε (εικ. 112, πίν. 15 και 16)**. σ.μ.: 0,452μ.

Λεπίδα: πλ.: 0,021μ. -0,031μ. π.: 0,002μ. - 0,0025μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Λεπίδα σιδερένιου αμφίστομου ξίφους , που λόγω της οξειδωσης έχει καμπυλωθεί έντονα.

142. Μ.Θ.: **251 στ (εικ. 113, πίν. 16 και 18)**. σ.μ.: 0,433μ.

Λεπίδα: πλ.: 0,009μ.- 0,03μ. π.: 0,0025μ. - 0,006μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένια λεπίδα αμφίστομου ξίφους έντονα διαβρωμένη και καμπυλούμενη .

143. Μ.Θ.: **251 ι (εικ. 114)**. σ.μ.: 0,536μ.

Λεπίδα: μ.: 0,513μ. πλ.: 0,005μ. -0,036μ. π.: 0,002μ.- 0,0065μ.

Λαβή:μ.: 0,023μ. πλ.:0,01μ. π.: 0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιου αμφίστομου ξίφους, που διατηρεί και τμήμα της λαβής.

Ανένταχτα ξίφη

144. Μ.Θ.: **259 (εικ. 115, πίν. 79)**. σ.μ.: 0,32μ.

¹³⁹² Βρέθηκε στα χώματα της μετανασκαφικής επιχωμάτωσης.

- Λεπίδα: πλ.: 0,027μ. -0,058μ. π.: 0,005μ. - 0,009μ. Οξειδωση καστανόμαυρη
Θραύσμα λεπίδας αμφίστομου ξίφους συγκολλημένο από πέντε κομμάτια.
- 145.** Μ.Θ.: **51 γ (εικ. 116)**. σ.μ.: 0,145μ.
Λεπίδα: πλ.: Λεπίδα: πλ.: 0,037μ. π.: 0,01μ. - 0,012 μ. Οξειδωση
καστανόμαυρη
Απότμημα σιδερένιας λεπίδας αμφίστομου ξίφους, συγκολλώμενη από δύο
θραύσματα.
- 146.** Μ.Θ.: **203 α (εικ. 117)**. σ.μ. θραύσματος α: 0,093μ. σ.μ. θραύσματος
β:0,063μ.
Λεπίδα: πλ.: 0,036μ. -0,0375μ. π.: 0,005μ. -0,012μ. Οξειδωση καστανόμαυρη
Δύο θραύσματα συνανήκοντα αλλά όχι συγκολλώμενα, προερχόμενα από τη
λεπίδα αμφίστομου ξίφους.
- 147.** Μ.Θ.: **203 λγ (εικ. 118)**. σ.μ.: 0,074μ.
Λεπίδα: πλ.:0,023μ. - 0,029μ. π.: 0,001μ. - 0,0025μ. Οξειδωση καστανόμαυρη
Θραύσμα λεπίδας ευθύγραμμου μονόστομου ξίφους όπου διατηρείται
τμήμα ήλου διαμέτρου 0,005μ. και ύψους 0,012μ.
- 148.** Μ.Θ.: **203 λε (πίν. 12)**. σ.μ.: 0,099μ.
Λεπίδα: πλ.: 0,0085μ.- 0,03μ. π.: 0,0015μ. (ακμή)/ 0,003μ. (ράχη) Οξειδωση
καστανόμαυρη
Θραύσμα λεπίδας αμφίστομου σιδερένιου ξίφους.
- 149.** Μ.Θ.: **203 λστ (πίν. 12)**. σ.μ.: 0,127 μ.
Λεπίδα: πλ.: 0,016μ.- 0,034μ. π.: 0,001μ./ 0,0015μ. (ακμή)/ 0,002μ./0,0025μ.
(ράχη). Οξειδωση καστανόμαυρη
Θραύσμα λεπίδας σιδερένιου μονόστομου ξίφους έντονα φθαρμένης.
- 150.** Μ.Θ.: **203 μα (πίν. 11)**. σ.μ.: 0,237μ.
Λεπίδα:πλ.:0,0275μ. - 0,035μ. π.: 0,0015μ. - 0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη
Θραύσμα λεπίδας σιδερένιου ξίφους έντονα διαβρωμένης.
- 151.** Μ.Θ.: **203 μβ (πίν. 19)**. σ.μ.: 0,067μ.
Λαβή: πλ.: 0,026μ. -0,035μ. π.:0,005μ. έως 0,01μ. Οξειδωση καστανόμαυρη
Θραύσμα λαβής πιθανόν σταυροειδούς ξίφους. Στο ένα πτερύγιο υπάρχει
ένας αμφικέφαλος ήλος , ύψους 0,01μ. και διαμέτρου 0,006μ.
- 152.** Μ.Θ.: **203 μγ (πίν. 19)**. σ.μ.: 0,051μ.
Λεπίδα: πλ.: 0,037μ. π.: 0,004μ.- 0,01μ. . Οξειδωση καστανόμαυρη

Θραύσμα σιδερένιας λεπίδας αμφίστομου ξίφους.

153. Μ.Θ.: **603 (α.α. M55)**¹³⁹³. σ.μ.: 0,034μ.- 0,043μ.

Λεπίδα: πλ.: 0,029μ. - 0,031μ. π.: 0,003μ. - 0,008μ.

Λαβή:μ.: 0,026μ. πλ.: 0,08μ. Οξείδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα λεπίδας αμφίστομου ξίφους εξαιρετικά διαβρωμένης και οξειδωμένης. Διατηρείται το ίχνος της λαβής, όπου υπάρχει ένας μικρός ήλος διαστ. 0,006μ. x 0,007μ.

154. Μ.Θ.: **606 (M64)**. σ.μ.: 0,1289 μ.

Λεπίδα: πλ.: 0,019μ. - 0,035μ. π.: 0,003μ. - 0,009μ. Οξείδωση καστανόμαυρη.

Στρωματογραφική τομή 1γ^α.

Θραύσμα λεπίδας αμφίστομου ξίφους οξειδωμένης και έντονα διαβρωμένης.

Ακόντιο

155. Μ.Θ.: **250 (εικ. 120, πίν. 64)** σ.μ.: 0,715μ.

Λεπίδα: μ.: 0,085μ. πλ.: 0,12μ. - 0,033μ. π.: 0,004 μ. -0,0055μ.

Αυλός:μ.: 0,63μ. διάμ.: 0,011μ. Οξείδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιο ακόντιο σωζόμενο σε πολύ καλή κατάσταση. Ο αυλός είναι κυλινδρικός και συμπαγής. Το κατώτερο τμήμα του λείπει. Η λεπίδα είναι συμφυής με τον αυλό και φέρει αποκρούσεις σε όλη τη περιφέρειά της.

Αξίνες

156. Μ.Θ.: **244 (εικ. 121)**. σ.μ.: 0,238μ.

Αιχμή : πλ.: 0,019μ.- 0,0285μ. π.: 0,004μ.-0,023μ. Οξείδωση καστανόμαυρη.

Χάλκινη μονόστομη αξίνη. Έχει ωοειδή οπή στειλέωσης, πλ. 0,013μ. /0,016μ. μ.: 0,019μ. και υ.:0,023μ.

157. Μ.Θ.: **318 (εικ. 122)**. σ.μ.: 0,19μ. υ.:0,005μ. -0,0425μ.

Αιχμή:πλ.: 0,0035μ. -0,0525 μ. π.: 0,005μ. -0,045μ. και των 0,005μ. Οξείδωση καστανόμαυρη.

---

¹³⁹³ Βρέθηκε στα χώματα της μετανασκαφικής επιχωμάτωσης κατά το ριζόκομμα της δυτικής παρειάς της τομής 32, σε βάθος -0,57μ. έως -1,57μ.

Σιδερένια αζίνη σωζόμενη σε πολύ καλή κατάσταση. Το ένα στόμιό της είναι οξύ και το άλλο πλατύ. Η οπή στειλέωσης είναι σχεδόν ορθογώνια με διαστάσεις άνω 0,023μ. (μήκος) x 0,018μ. (πλάτος) και κάτω 0,0215μ. (μήκος) x 0,0199μ. (πλάτος).

Ξυρός

158. Μ.Θ.: 243 (εικ. 123, πίν. 20). σ.μ.: 0,12μ.

Λεπίδα: μ.: 0,07μ. πλ.:0,004μ. -0,017μ. π.: 0,0025μ.

Λαβή:μ.: 0,05μ. πλ.: 0,004μ.-0,01μ. π.: 0,003μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένιο ξυράφι το οποίο πλην ελαχίστων αποκρούσεων στην περιφέρειά του σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση

Οβελοί

159. Μ.Θ.: 204 α (εικ. 124, πίν. 21). σ.μ.: 0,365 μ. πλ. έδρας: 0,003 μ. - 0,007μ.

Οξειδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιου οβελού έντονα οξειδωμένου και καμπυλούμενου, τετράπλευρης τομής.

160. Μ.Θ.: 204 β (εικ. 125, πίν. 21). σ.μ.: 0,585 μ. πλ. έδρας: 0,006μ.-0,007μ.

Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένιος οβελός ελαφρά καμπυλούμενος και ελλιπής, τετράπλευρης τομής.

161. Μ.Θ.: 204 γ (εικ. 126, πίν. 21) . σ.μ.: 0,665 μ. πλ. έδρας: 0,005 μ.- 0,006μ.

Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένιος οβελός αποσπασματικά σωζόμενος, και ελλιπής, είναι τετράπλευρης τομής .

Πελέκεις

Διπλοί πελέκεις

Τύπος Α

162. Μ.Θ.: 52 (εικ. 127). σ.μ.: 0,104μ.

Στόμια:π.:0,001μ.- 0,04μ. ύψ.:0,049μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Διπλός σιδερένιος ακέραιος πέλεκυς. Στην περιφέρειά του φέρει αποκρούσεις, ίσως από τη χρήση του εργαλείου. Έχει κυκλική οπή στειλέωσης, ύψους 0,049μ. και διαμέτρου 0,024μ.

Τύπος Β

163. Μ.Θ.: 54 (εικ. 128). σ.μ.: 0,151μ.

Στόμια:π.: 0,001μ.-0,02μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιος διπλός πέλεκυς σωζόμενος σε πολύ καλή κατάσταση. Η οπή στείλωσης είναι ωοειδούς τομής και έχει διαστ. 0,0023μ. x 0,0027μ.

164. Μ.Θ.: 185 (εικ. 129). σ.μ.: 0,072μ. ύψ.:0,033μ. - 0,066μ.

Στόμιο:π.: 0,001μ.- 0,02μ.Οξειδωση καστανόμαυρη

Στόμιο χάλκινου διπλού πελέκεως. Η ακμή του είναι έντονα διαβρωμένη από τη χρήση. Διατηρείται τμήμα της ωοειδούς οπής στείλωσης, μήκους 0,007μ. και πλάτους 0,01μ.

165. Μ.Θ.: 212 α (εικ. 130). σ.μ.: 0,141μ. ύψ.:0,028 μ. -0,030μ.

Στόμια:π.: 0,001μ. -0,023μ. Μήκος οπής στείλωσης : 0,029 μ. Πλάτος οπής στείλωσης : 0,024μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιος διπλός πέλεκυς έντονα διαβρωμένος. Τα στόμιά του είναι φθαρμένα από τη χρήση. Το ένα στόμιό του είναι κατά 0,015μ. υψηλότερο από το άλλο. Στη μία πλευρά του, στο ύψος της οπής , υπάρχει ένα ράγισμα στον κατά μήκος άξονά του. Η ωοειδής οπή στείλωσης διαστ. 0,032μ. x0,024μ. είναι πληρωμένη με χώματα κοκκινωπά και πυρακτωμένα .

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 91, 598, αρ. 1228

166. Μ.Θ.: 212 β (εικ. 131). σ.μ.: 0,143μ. ύψ.:0,04μ. -0,065μ.

Στόμια:π. 0,002μ.-0,017μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιος διπλός ακέραιος πέλεκυς σωζόμενος σε πολύ καλή κατάσταση.Η οπή στείλωσης είναι ωοειδής, διαστ. 0,029μ. x 0,018μ.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 91, 598, αρ. 1229

Σταυροπελέκεις ή Βραχιονοπελέκεις (Trunnion Axe)

167. Μ.Θ.: 203 η (εικ. 132). σ.μ.: 0,122μ.

Στόμιο: μ.: 0,09μ. πλ.: 0,033μ. - 0,047μ. π.: 0,005μ.

Λαβή:μ.: 0,032μ. πλ.: 0,004μ.- 0,0045μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιος σταυροπέλεκυς (trunnion axe), ο οποίος πλην ελαχίστων αποκρούσεων στην περιφέρειά του σώζεται σε καλή κατάσταση. Σώζεται η μία μόνο κερατοειδής απόφυση, πλ. 0,007μ. και π.: 0,004μ.

168. Μ.Θ.: **258 (εικ. 133)**. σ.μ.: 0,125μ. Πλάτος ορθογωνίου στελέχους : 0,047μ το μέγιστο και 0,043μ. το ελάχιστο. Πλάτος επίμηκους στελέχους : 0,038μ. το μέγιστο και 0,0325 μ. το ελάχιστο Οξειδωση καστανόμαυρη

Σιδερένιος σταυροπέλεκυς που πλην από ελάχιστες αποκρούσεις στην επιφάνειά του σώζεται ακέραιος. Περί το μέσο του επιμηκους στελέχους διακρίνεται διαμετρής οπή προσήλωσης διαμέτρου 0,004μ.

Σμίλες

169. Μ.Θ.: **110β (εικ. 143, πίν. 25)**. σ.μ.: 0,082μ. πλ.: 0,009μ. π.: 0,002-0,005μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη σμίλη.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972,σελ. 87, αρ. 1170, πίν. 168.

170. Μ.Θ.: **110γ (εικ. 144, πίν. 25)**. σ.μ.: 0,093μ. πλ.: 0,008-0,011μ. π.: 0,002-0,007μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη σμίλη.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 87, αρ. 1171, πίν. 168 .

Λαβίδες

171. Μ.Θ.: **91α (εικ. 145)**. σ.μ.: 0,091μ.

Στέλεχος: πλ.:0,029μ. π.:0,031μ.

Πεπλατυσμένο άκρο: πλ.:0,041μ. π.: 0,03μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα στελέχους χάλκινης λαβίδας, ορθογωνίου τομής, έντονα καμπυλούμενο και διαβρωμένο.

172. Μ.Θ.: **158 ζ.** σ.μ.: 0,037μ.

Στέλεχος: πλ.: 0,003μ. π.:0,0025μ.

Πεπλατυσμένο άκρο: μ.: 0,012μ. πλ.: 0,0045μ. π.: 0,0015-0,0005μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη λαβίδα αποσπασματικά σωζόμενη και εξαιρετικά διαβρωμένη.

173. Μ.Θ.: **166 λ.** σ.μ.: 0,033μ.

Στέλεχος: πλ.: 0,0035μ. -0,005μ. π.: 0,0035μ.- 0,004μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινης λαβίδας.

Σπάτουλα

174. Μ.Θ.: 158ε. σ.μ.: 0,0385μ.

Στέλεχος: διάμ.: 0,003μ.

Πεπλατυσμένο άκρο: πλ.: 0,005μ. π.: 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη σπάτουλα, αποσπασματικά σωζόμε, με έντονα διαβρωμένη επιφάνεια.

Στύλοι

175. Μ.Θ.: 91β (εικ. 146). σ.μ.: 0,0325μ.

Στέλεχος: διαμ.:0,002μ.

Πεπλατυσμένο άκρο: πλ.: 0,003μ. π.: 0,0025μ. Ελάχιστη διάμετρος: 0,002μ.

Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος στύλος, αποσπασματικά σωζόμενος.

176. Μ.Θ.: 158 ι. σ.μ.: 0,0325μ.

π.: 0,0021μ. – 0,025μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένιος στύλος αποσπασματικά σωζόμενος. Διατηρείται το κατώτερο οξύ του άκρο.

Οπέας

177. Μ.Θ.: 92 (εικ. 147, πίν. 27). σ.μ.: 0,054μ.

πλ.: 0,004μ. – 0,0045μ. π.: 0,004μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος οπέας τετραπλεύρου διατομής.

178. Μ.Θ.: 158γ. σ.μ.: 0,037μ.

πλ.: 0,004μ. – 0,003μ. π.: 0,004μ./ 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος οπέας , κυλινδρικής διατομής, αποσπασματικά σωζόμενος.

Λέβητες

Λαβές

Χάλκινη λαβή

179. Μ.Θ.: 61 (εικ. 134, πίν. 23,24). Εξ. διάμ.: 0,134μ. – 0,137μ. εσ. διάμ.: 0,099μ. – 0,101μ. π.: 0,004μ.- 0,12μ. πλ.: 0,16μ. – 0,175μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη λαβή λέβητα με σχοινοειδή διακόσμηση. Διατηρείται και μικρό τμήμα του στελέχους οριζόντιας στερέωσης στο χείλος του λέβητα , μήκους

0,084μ., πλάτους 0,022μ. και πάχους 0,0025-0,003μ. Στο άκρο του στηρίγματος διακρίνεται τμήμα διαμπερούς οπής, διάμ. 0,006μ. Το κάτω τμήμα της λαβής έχει φθαρεί σημαντικά.

Σιδερένιες Λαβές

Τύπος Α

180. Μ.Θ.: **203 ιδ (εικ. 135)**. Εξ. διάμ.:0,0915μ. εσ. διάμ.: 0,0685μ. . π.: 0,045 μ. - 0,075μ. πλ.: 0,009μ.- 0,02μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια λαβή λέβητα έντονα διαβρωμένη και με αποκρούσεις στην περιφέρειά της. Στο σημείο προσήλωσής της στο χείλος του λέβητα, το πλάτος της αυξάνεται. Οπές προσήλωσης ή ίχνη των ήλων δεν διακρίνονται.

181. Μ.Θ.: **203 ιε (εικ. 136)**. Εξ. διάμ.:0,114μ. εσ. διάμ.:0,085 μ. . π.: 0,003μ. - 0,004μ. πλ.: 0,016μ. - 0,0185 μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια λαβή λέβητα, σωζόμενη σε αποσπασματική κατάσταση. Έχουν σωθεί οι δύο χάλκινοι ήλοι , διαμέτρου 0,007μ. και 0,008μ. αντίστοιχα, στερέωσης της λαβής στο χείλος του λέβητα.

182. Μ.Θ.: **241 (εικ. 137)**. Εξ. διάμ.:0,105μ. εσ. διάμ.:0,074μ. π.: 0,0035μ.- 0,0041μ. πλ.: 0,0155μ. / 0,016μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Θραύσμα σιδερένιας κυκλικής λαβής λέβητα.

Τύπος Β

183. Μ.Θ.: **203 ιστ (εικ. 138)**. Εξ. διάμ.:0,15 μ. εσ. διάμ.: 0,08μ. . π.: 0,004μ. Οξειδωση καστανόμαυρη.

Σιδερένια λαβή λέβητος , αποτελούμενη από δύο ημικυκλικά ελάσματα, συνδεδεμένα μεταξύ τους με δύο αμφικέφαλους σιδερένιους ήλους διαμέτρου 0,14μ. και 0,19. Από τους δύο αυτούς ήλους ο ένας μόνο σώζεται ακέραιος. Στα σημεία ένωσης των δύο ελασμάτων, το πάχος της λαβής, ανέρχεται στα 0,12μ.

184. Μ.Θ.: **256 δ (εικ. 139)**. Εξ. διάμ.:0,142μ. εσ. διάμ.:0,112μ.. π.: 0,002μ. - 0,0025μ. πλ.: 0,027μ.- 0,032 μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Απότμημα σιδερένιας κυκλικής λαβής λέβητα.

185. Μ.Θ.: **256 ε (εικ. 140)**. Εξ. διάμ.: 0,14μ. εσ. διάμ.: 0.102μ. π.: 0,002μ. πλ.: 0,0029μ. Οξειδωση καστανόμαυρη

Απότμημα σιδερένιας κυκλικής λαβής λέβητα, αποτελούμενη από δύο ελάσματα, ενωμένα με αμφικέφαλους ήλους διάμ.0,012μ. και 0,009μ. αντίστοιχα. Το πάχος της λαβής στο σημείο ένωσης των δύο ελασμάτων ανέρχεται στα 0,0085 μ.

Θραύσματα από το σώμα λεβήτων

186. Μ.Θ.: **228a (εικ. 141)**. σ.μ.: 0,146μ. υ.: 0,007μ.- 0,025μ. . π.: 0,005μ.- 0,01μ. π. χείλους: 0,0035μ. - 0,004μ. πλ. χείλους: 0,005μ. - 0,0055μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα από έσω νεύων χείλος χάλκινου λέβητα. Στο ένα άκρο του ελάσματος παρατηρείται ένα προσαρτημένο κομμάτι χαλκού, διαστάσεων 0,014μ. x 0,014μ. /0,0015μ.

Χάλκινη διακοσμητική στεφάνη

187. Μ.Θ.: **226 (εικ. 142, πίν. 92, 93)**. περ.: 0,38μ. διάμ.: 0,26μ. π.: 0,003μ.- 0,004μ. πλ.: 0,021μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινης χυτής στεφάνης διακοσμημένης με τρέχουσα σπείρα, στο κέντρο της οποίας υπάρχει ρόδακας με πέντε πέταλα και σχοινοειδές κόσμημα. Το σωζόμενο τμήμα της στεφάνης αποτελείται από δύο τμήματα, που έχουν στερεωθεί με δύο μικρούς ήλους, οι οποίοι δεν είναι ορατοί στην κύρια όψη του ελάσματος. Οι ήλοι έχουν διάμετρο 0,004μ. και 0,0035μ. x0,005μ. Οι κεφαλές τους είναι ακανονίστου σχήματος. Το μήκος του προσηλούμενου τμήματος ανέρχεται στα 0,034μ., το πάχος του στα 0,0025μ. και το πλάτος του 0,0215μ.

ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ

Χάντρες

Αμφικωνικές πεπλατυσμένες χάντρες

188. Μ.Θ.: **610 (α.α. X27) (εικ. 148)**¹³⁹⁴. ύψ.:0,011μ. διάμ.: 0,0135μ.

Οπή ανάρτησης:μ.: 0,004μ. πλ.: 0,0035μ. υ.: 0,011μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη αμφικωνική χάντρα με οξειδωμένη επιδερμίδα.

---

¹³⁹⁴ Βρέθηκε στα χρώματα της μετανασκαφικής επιχωμάτωσης στην τομή 22.

189. Μ.Θ.: **614 (α.α. X42)**. ύψ.:0,016μ. πλ.: 0,009μ. -0,018μ. π.:0,008μ. - 0,016μ.. Οπή ανάρτησης: μ.:0,005μ. πλ.:0,004μ. υ.:0,016μ. Οξειδωση πράσινη. **Στρωματογραφική τομή 15.**

Χάλκινη αμφικωνική χάντρα με διαμπερή οπή ανάρτησης , ωοειδούς σχήματος και τη μια έδρα της πεπλατυσμένη. Ο βαθμός διατήρησής της είναι εξαιρετικός.

Η χάντρα προέρχεται από το πρώτο στρώμα της στρωματογραφικής τομής 15, αμέσως υπό τους τοίχους του σηκού του Ναού.

190. Μ.Θ.: **624 (α.α X3) (πίν. 61)**. ύψ.:0,0075μ. διάμ.: 0,011μ.

Οπή ανάρτησης: διάμ.:0,004μ. ύψ.:0,075μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη αμφικωνική χάντρα με διαμπερή οπή ανάρτησης, κυκλικού σχήματος.

Αμφικωνικές ψηλές χάντρες

191. Μ.Θ.: **99α (εικ. 150, πίν. 62)**. ύψ.: 0,019μ. μεγ. διάμ.: 0,014μ. ελαχ. διάμ.: 0,0075μ.

Οπή ανάρτησης: διάμ.:0,0045μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη αμφικωνική χάντρα με πολλές αποκρούσεις στην περιφέρειά της.

192. Μ.Θ.: **99β (εικ. 151, πίν. 62)**. ύψ.: 0,017μ. Μέγιστες Διαστάσεις: 0,012μ. x 0,0155μ. Ελάχιστες διαστάσεις: 0,005μ.x 0,006μ. Διαστάσεις οπής ανάρτησης: 0,005μ.x 0,006μ. Ύψος οπής ανάρτησης: 0,017μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη αμφικωνική χάντρα,ωοειδούς τομής με πολλές αποκρούσεις στην περιφέρειά της.

193. Μ.Θ.: **99γ (εικ. 152, πίν. 62)**. ύψ.:0,018μ. μεγ. διάμ.: 0,012μ. ελαχ. διάμ.: 0,001μ.

Οπή ανάρτησης: διάμ.: 0,004μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη αμφικωνική χάντρα,ωοειδούς τομής με πολλές αποκρούσεις στην περιφέρειά της.

Χάντρες μεγάλου μεγέθους

- 194.** Μ.Θ.: **115β (εικ. 153, πίν. 63)**. ύψ.:0,019-0,02μ. εξ. διάμ.: 0,024μ. εσ. διάμ.: 0,019μ. π.: 0,002-0,005μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινη χάντρα μεγάλου μεγέθους.
- 195.** Μ.Θ.: **115γ (εικ. 154, πίν. 63)**. ύψ.: 0,003μ. εξ. διάμ.: 0,024μ. (άνω και κάτω)/ 0,0285μ. (μέσον) εσ. διάμ.: 0,021μ. π.: 0,002-0μ,004μ. Οξειδωση πράσινη.
Χαλκινη χάντρα μεγάλου μεγέθους, τριγωνικής τομής, διατηρούμενη σε καλή κατάσταση.

Σφαιρικές χάντρες

- 196.** Μ.Θ.: **236 γ (εικ. 155, πίν.55)**. ύψ.:0,008μ. / 0,0125μ. διάμ.: 0,014μ. διαστ. οπής ανάρτησης: 0,004μ. x 0,005μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινη ακέραιη χάντρα.

Χάντρες μικρού μεγέθους

- 197.** Μ.Θ.: **634α (α.α.X44)**. ύψ.:0,0035μ.εξ. διάμ.: 0,007μ. εσ. διάμ.: 0,004μ. π.: 0,001μ. /0,0015μ. Οξειδωση πράσινη.**Στρωματογραφική τομή 1γ^α**
Χάλκινη ψήφος αποσπασματικά σωζόμενη.
- 198.** Μ.Θ.: **634 β (α.α.X45)**. ύψ.:0,003μ. / 0,0035μ. εξ. διάμ.: 0,006μ. εσ. διάμ.: 0,004μ. π.: 0,001μ. /0,0015μ.. Οξειδωση πράσινη
Χάλκινη ακέραιη ψήφος όμοια με την προηγούμενη.
- 199.** Μ.Θ.: **634γ (α.α.X46)**. πάχος κρίκου:0,002μ. Ύψος:0,002μ. Οξειδωση πράσινη
Χάλκινη ψήφος κατακερματισμένη.
- 200.** Μ.Θ.: **625 (α.α. X8) (πίν. 61)** . ύψ.:0,004μ. εξ. διάμ.: 0,0075μ. εσ. διάμ.: 0,003-0,0035μ. π.: 0,004μ. Οξειδωση πράσινη
Χάλκινη ακέραιη ψήφος, οξειδωμένη και διαβρωμένη.
- 201.** Μ.Θ.: **626 (α.α. X38) (πίν. 61)**. ύψ.:0,004μ. εξ. διάμ.: 0,007μ.-0,0075μ. εσ. διάμ.: 0,0035μ. π.: 0,004-0,0045μ. Οξειδωση πράσινη
Χάλκινη ακέραιη ψήφος οξειδωμένη και διαβρωμένη.

Περόνες

Περόνες με σπειροειδή κεφαλή

202. Μ.Θ.: **88 α (εικ. 156, πίν. 30)**. σ.μ.: 0,124μ. διαστ. στελέχους: 0,004μ. x 0,002μ. διάμ.στελέχους: 0,002μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη ακέραιη περόνη με σπειροειδή κεφαλή. Το ανώτερο τμήμα του στελέχους είναι ορθογωνίου διατομής.

203. Μ.Θ.: **88 β (εικ. 157, πίν. 30)**. σ.μ.: 0,16μ. διαστ. στελέχους: 0,005μ. x 0,003μ. διάμ.στελέχους: 0,001μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη ακέραιη περόνη με σπειροειδή κεφαλή. Το ανώτερο τμήμα του στελέχους είναι ορθογωνίου διατομής.

204. Μ.Θ.: **88 γ (εικ. 158, πίν. 30)**. σ.μ.: 0,135μ διαστ. στελέχους: 0,004μ. x 0,003μ. διάμ.στελέχους: 0,002μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη ακέραιη περόνη με σπειροειδή κεφαλή. Το ανώτερο τμήμα του στελέχους είναι ορθογωνίου διατομής.

Περόνες με αμοφικωνικό συμφυές σφαιρίδιο

205. Μ.Θ.: **16¹³⁹⁵ ε (εικ. 159, πίν.28)**. σ.μ.: 0,063μ. διάμ.: 0,015μ. -0,045μ. Ελάχιστη διάμετρος: 0,015μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη περόνη ελλειψής¹³⁹⁶ κατά το κατώτερο οξύ άκρο της και με έντονα διαβρωμένο και καμπυλούμενο το στέλεχος της. Η περόνη έχει δισκοειδή κεφαλή διαστάσεων 0,004μ. x 0,0035μ. Υπό αυτή υπάρχει ατρακτόσχημη διαπλάτυνση, ύψους 0,009μ.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972,σελ. 89-90, 596, αρ. 1213, εικ. 176. (την έχει ως 16g).

206. Μ.Θ.: **16 στ (εικ. 160, πίν.28 και 29)**. σ.μ.: 0,035μ. διάμ.: 0,005μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη περόνη¹³⁹⁷ με δισκοειδή κεφαλή ,διαστάσεων 0,005μ. x 0,004μ., και ατρακτόσχημη διαπλάτυνση, ύψους 0,007μ. Στο ύψος της ακμής διακρίνονται δύο αβαθείς στρογγυλές οπές διαμέτρου 0,002μ. η κάθε μία .

¹³⁹⁵ Οι παρόντες αριθμοί ευρετηρίου διαφέρουν από εκείνους του Wardle 1972, καθώς τα αντικείμενα ανήκαν σε μία ομάδα με τον αρ. 16 και τα γράμματα α,β κ.ο.κ. δόθηκαν εκ των υστέρων, με τη διαφορά ότι οι αριθμοί που αναφέρονται στην παρούσα δημοσίευση, έχουν γραφτεί και στα αντικείμενα.

¹³⁹⁶ Στο ευρετήριο του Μουσείου Θέρμου η περόνη αναφέρεται ότι είναι ακέραια.

¹³⁹⁷ Και αυτή η περόνη στο ευρετήριο του Μουσείου Θέρμου αναφέρεται ότι είναι ακέραια. Ωστόσο οι διαστάσεις της και ο βαθμός διατήρησης του κατώτερου σωζόμενου άκρου της δείχνουν ότι η περόνη είναι αποσπασματικά σωζόμενη.

Μεταξύ τους μεσολαβεί κενό μήκους 0,003μ. Το κατώτερο τμήμα της είναι διαβρωμένο.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 89-90, 596-597, αρ. 1214, εικ. 176 (την έχει ως 16 h)

207. Μ.Θ.: 16 ζ (εικ. 161, πίν. 28). σ.μ.: 0,106μ. διάμ.: 0,001μ. -0,007μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη ακέραιη περόνη το στέλεχος της οποίας είναι διαβρωμένο και ελαφρώς καμπυλούμενο. Έχει στρογγυλή κεφαλή διαμέτρου 0,007μ. και πάχους 0,001μ.. Στο κατώτερο τμήμα της, στο σημείο που άπτεται του στελέχους διακρίνεται η ύπαρξη παράλληλων εγχαράξεων. Το αμφικωνικό έξαρμα του στελέχους έχει ύψος 0,008μ., και διάμ. 0,004μ. -0,008μ.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 89-90, 596, αρ. 1209, εικ. 176 (την έχει ως 16c).

Περόνες με διόγκωση του στελέχους

208. Μ.Θ.: 87 ε (εικ. 162, πίν. 32 και 33). σ.μ.: 0,29μ. διάμ.: 0,001μ. -0,005μ. διάμ. κεφαλής: 0,014μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη ακέραιη περόνη, το στέλεχος της οποίας στο ανώτερο τμήμα του διογκώνεται. Εκατέρωθεν της διόγκωσης αυτής, υπάρχουν ανά τρεις εγχαράξεις, όπως άλλωστε κάτω από την κεφαλή αλλά και στο τμήμα του στελέχους μεταξύ της διόγκωσης και της κεφαλής.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 89-90, 595-596, αρ. 1206, εικ. 176.

Περόνες με κεφαλή σε σχήμα αγγείου

209. Μ.Θ.: 16 η (εικ. 163, πίν. 28). σ.μ.: 0,1185μ. διάμ.: 0,003μ. - 0,006μ. Οξειδωση σκούρα πράσινη.

Χάλκινη περόνη ελλειπής κατά το οξύ της άκρο. Η κεφαλή έχει σχήμα άωτου αγγείου.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 89-90, 596, αρ. 1207, εικ. 176 (Ο Wardle την έχει ως 16b)

210. Μ.Θ.: 16 θ (εικ. 164, πίν. 28). σ.μ.: 0,116μ. διάμ.: 0,0015μ. - 0,004μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη ακέραιη περόνη, η κεφαλή της οποίας έχει το σχήμα πρόχου. Το ύψος του αγγείου ανέρχεται στα 0,019μ.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972,σελ. 89-90, 596, αρ.1208, εικ. 176 (την έχει ως 16α (εικ. 174, πίν. 28)).

211. Μ.Θ.: **100 α (εικ. 165)**. ύψ.:0,016μ. διαμ.κοιλιάς: 0,0025μ. διάμ.λαιμού: 0,002μ. Οξειδωση πράσινη. Χάλκινη πρόχους, αποσπασματικά σωζόμενη. Λείπει τμήμα του λαιμού της,της λαβής της και το χείλος της. Στο κάτω μέρος της σώζεται η αρχή του στελέχους της περόνης, ύψους 0,002μ. και διαμέτρου 0,0025μ., την κεφαλή της οποίας αποτελούσε η πρόχους.

212. Μ.Θ.: **100γ**. ύψ.:0,0201μ. διάμ.κοιλιάς: 0,009μ. διάμ.λαιμού: 0,0025μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινη πρόχους, από την οποία λείπει το μεγαλύτερο τμήμα της λαβής της.Στο κάτω τμήμα του αγγείου σώζεται η γένεση του στελέχους της περόνης, την οποία κοσμούσε.

Περόνες με πολλαπλά σφαιρίδια

213. Μ.Θ.: **16 δ (εικ. 166. πίν. 28)**. σ.μ.: 0,068μ διάμ.: 0,001μ. -0,0035μ. Οξειδωση πράσινη.

Ακέραιη χάλκινη περόνη ,ωοειδούς τομής. Στο ανώτερο τμήμα της φέρει έξι εγχαράξεις που σχηματίζουν ισάριθμα ανισομεγέθη σφαιρίδια.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 89-90, 596, αρ.1212, εικ. 176 (την έχει ως 16 f).

214. Μ.Θ.: **87 α (εικ. 167, πίν. 31)**. σ.μ.: 0,063μ. διάμ.: 0,0015μ. -0,005μ. διάμ.κεφαλής: 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη περόνη, ελλιπής κατά το οξύ άκρο της. Το κυλινδρικό στέλεχος της είναι έντονα καμπυλούμενο. Το ανώτερο τμήμα της διακρίνεται σε δισκοειδή και ωοειδή σφαιρίδια , εναλλασσόμενα μεταξύ τους.

215. Μ.Θ.: **87 β (εικ. 168, πίν.31)**. σ.μ.: 0,09μ. διάμ.: 0,001μ. - 0,005μ. διάμ.κεφαλής: 0,0025μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη ακέραιη περόνη όμοια με την προηγούμενη, αλλά μεγαλύτερου μεγέθους.

Ηλόσχημες περόνες

216. Μ.Θ.: 87 γ (πίν. 31) . σ.μ.: 0,122μ. διάμ.: 0,001μ. - 0,004μ. διάμ.κεφαλής: 0,011μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη ακέραιη περόνη, με δισκοειδή κεφαλή.

217. Μ.Θ.: 87 δ (εικ. 169, πίν. 31). σ.μ.: 0,142μ. διάμ.: 0,0035μ. - 0,007μ. Διάμ.κεφαλής: 0,0175μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη περόνη μεγάλου μεγέθους, όμοια με την προηγούμενη. Το στέλεχος της είναι έντονα καμπυλούμενο ενώ το οξύ της άκρο έχει αποκρουσθεί.

Περόνη με κεφαλή λιονταριού

218. Μ.Θ.: 260ε (εικ. 170). σ.μ.: 0,028μ. διάμ.:0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Κεφαλή χάλκινης περόνης, που έχει τη μορφή λιονταριού που βρυχάται. Η χαιτή του λιονταριού αποδίδεται με τρεις εγγάρακτους κύκλους. Οι οφθαλμοί ήταν ένθετοι από άλλο υλικό, το οποίο έχει χαθεί. Οι οπές τους είναι ανισομεγέθεις με την αριστερή ως προς τον θεατή να είναι ωοειδούς σχήματος και διαστάσεων 0,003μ. x 0,002μ. και την αριστερή κυκλική και διαμέτρου 0,003μ. Από την περόνη, διατηρείται και μικρό τμήμα του στελέχου της, διαμέτρου 0,003μ.

Διπλές περόνες (Ίλλυρικού τύπου)

219. Μ.Θ.: 90α (εικ. 171, πίν. 34). σ.μ.: 0,082μ. π.: 0,001μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη διπλή περόνη, σχεδόν ακέραιη.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 90, 598, αρ. 1223, εικ. 177.

220. Μ.Θ.: 90β (εικ. 172, πίν. 34). σ.μ.: 0,098μ. διάμ.: 0,001μ. - 0,002μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη περόνη ίλλυρικού τύπου, το ένα στέλεχος της οποίας έχει αποκρουσθεί.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972 ,σελ. 90, 598, αρ. 1224, εικ. 177.

Κωνική κεφαλή περόνης

221. Μ.Θ.: 235 β (εικ. 173). ύψ.:0,026μ. διάμ.: 0,004μ. Οξειδωση πράσινη.

Κωνική κεφαλή περόνης που διατηρεί και τμήμα του στελέχους της, ύψους 0,014μ. Το στέλεχος φέρει παράλληλες εγχαράξεις.

Ανένταχτες περόνες

222. Μ.Θ.: **16α** (**εικ. 174, πίν. 28**) . σ.μ.: 0,0815μ. διάμ.: 0,001μ. - 0,0031μ.

Οξειδωση πράσινη

Θραύσμα στελέχους χάλκινης περόνης, ωοειδούς τομής και έντονα φθαρμένο.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 89-90, 596, αρ.1210, εικ. 176 (την έχει ως 16 d¹³⁹⁸)

223. Μ.Θ.: **16 β** (**εικ. 175, πίν. 28**). σ.μ.: 0,061μ. διάμ.: 0,002μ. - 0,005μ.

Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα κατώτερου τμήματος στελέχους περόνης τετράπλευρης τομής, έντονα οξειδωμένο. Στο ανώτερο άκρο του σωζόμενου τμήματος, διακρίνεται μια εγχάραξη.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 89-90, 596, αρ.1211, εικ. 176 (την έχει ως 16e).

224. Μ.Θ.: **89α** (**πίν. 26**) . σ.μ.: 0,129μ. διάμ.: 0,001μ. - 0,0025μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα στελέχους περόνης κυκλικής τομής, διαβρωμένο και καμπυλούμενο.

225. Μ.Θ.: **89β** (**πίν. 26**). σ.μ.: 0,0985μ. διάμ.: 0,004μ. - 0,0045μ. Οξειδωση πράσινη.

Στέλεχος χάλκινης περόνης, κυλινδρικής διατομής.

226. Μ.Θ.: **89γ** (**πίν. 26**). σ.μ.: 0,091μ. διαστ.στελέχους: 0,0025μ. x 0,002μ. διάμ.:0,002μ. Οξειδωση πράσινη.

Έντονα διαβρωμένο και καμπυλούμενο στέλεχος χάλκινης περόνης, ορθογωνίου τομής.

227. Μ.Θ.: **89δ** (**πίν. 26**). σ.μ.: 0,0825μ. διάμ.: 0,001μ. - 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Φθαρμένο και καμπυλούμενο στέλεχος χάλκινης περόνης, κυκλικής τομής.

---

¹³⁹⁸ Η διαφορά στην αρίθμηση οφείλεται στο γεγονός ότι ο αριθμός ευρητηρίου δεν είχε αναγραφεί επάνω στ' αντικείμενα , κάτι που έγινε κατά την πρόσφατη μελέτη του υλικού από την γράφουσα.

228. Μ.Θ.: 89ε (πίν. 26). σ.μ.: 0,071μ. διάμ.: 0,001μ. - 0,0035μ. Ελάχιστη διάμετρος: 0,001μ. Οξειδωση πράσινη.

Φθαρμένο στέλεχος χάλκινης περόνης, κυκλικής τομής. Στο ανώτερο σωζόμενο τμήμα του υπάρχει μία εγχάραξη.

229. Μ.Θ.: 16γ (πίν. 28). σ.μ.: 0,071μ. διάμ.: 0,001μ. - 0,003μ. διάμ.κεφαλής: 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Ακέραια σιδερένια περόνη, που διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση. Έχει σφαιρική κεφαλή. Στο στέλεχός της φέρει ανάγλυφη διακόσμηση που αποτελείται από 28 επάλληλες σειρές: 14 σειρές παράλληλων γραμμών και 14 σειρές στιγμών. Το ύψος της κάθε σειράς της διακόσμησης είναι περί τα 0,002μ, ενώ το συνολικό ύψος της διακόσμησης ανέρχεται στα 0,051μ. Η τομή της περόνης είναι κυλινδρική.

Η περόνη είναι σύγχρονη¹³⁹⁹.

Οστέινη περόνη

230. Αριθμός ανασκαφής: **O1 και O2/2003**. σ.μ.: 0,142μ. υ. κεφαλής: 0,02μ.

διάμ.κεφαλής: 0,06μ. / 0,045μ. διάμ.: 0,03μ. -0,05μ. Πατίνα καστανή/μαυριδερή. **Στρωματογραφική τομή 25**

Οστέινη περόνη συγκολλημένη από δύο θραύσματα, ελλειπής κατά το οξύ της άκρο.

Πόρπες¹⁴⁰⁰

231. Μ.Θ.: 88δ (εικ. 176, πίν. 30). σ.μ.: 0,112μ. διάμ.: 0,003μ. Οξειδωση πράσινη

Βελόνη πόρπης, αποσπασματικά σωζόμενη. Διατηρείται τμήμα της σπείρας συστροφής της, ενώ το άκρο της που εισχωρούσε στην υποδοχή της πόρπης, είναι τριγωνικού σχήματος, διαστάσεων 0,017μ. (μήκος) x 0,003μ./0,005μ. (πλάτος) x 0,003μ. (πάχος). Στην παρυφή του υπάρχει ένα μικρό σφαιρικό έξαρμα διαμέτρου 0,002μ.

---

¹³⁹⁹ Wardle 1972, σελ. 597.

¹⁴⁰⁰ Στον κατάλογο που ακολουθεί δεν συμπεριλαμβάνεται μία ακέραιη τοξωτή πόρπη EAM 14563 που δημοσιεύει ο Chr. Blinkenberg *Fibules grecques et orientales*, Copenhagen 1926, σελ. 49-50, 16α, εικ. 15, που πιθανόν να προέρχεται από τον Θέρμο Αιτωλίας. βλ. και Wardle 1972, σελ. 260,600, αρ. 1233.

- 232.** Μ.Θ.: **158δ**. σ.μ.: 0,033μ. π.: 0,001μ.- 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινη βελόνη πόρπης που δεν έχει σπείρα συστροφής αλλά συμπαγές εξάρτημα τριγωνικού σχήματος.
- 233.** Μ.Θ.: **233 α (πίν. 35)**. σ.μ.: 0,053μ. διάμ.: 0,001μ. / 0,0015μ. Οξειδωση πράσινη.
Βελόνη από χάλκινη πόρπη. Σώζεται η σπείρα συστροφής, μεγάλο τμήμα της βελόνης και μικρό τμήμα από την πόρπη.
- 234.** Μ.Θ.: **233 β (πίν. 35)**. σ.μ.: 0,047μ. διάμ.: 0,0015μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα από τη βελόνη χάλκινης πόρπης. Σώζεται και η σπείρα συστροφής.

Σφηκωτήρες¹⁴⁰¹

Με δισκοειδή εξάρματα

- 235.** Μ.Θ.: **615 (α.α. X43)**. ύψ.:0,07μ. -0,016μ. π.: 0,0025μ. / 0,0035μ. εξ. διαστ.: 0,0225μ. x 0,023μ. εσ. διαστ.: 0,015μ. x 0,016μ. Οξειδωση πράσινη.
Στρωατογραφική τομή 1α
Χάλκινος σφηκωτήρας ακέραιος. Η επιδερμίδα του είναι ελαφρα διαβρωμένη. Σχηματίζει δύο ελιγμούς και απολήγει σε δύο δισκοειδή εξάρματα.
- 236.** Μ.Θ.: **237 δ (εικ. 181, πίν. 45)**. ύψ.:0,011μ. -0,0235μ. π.: 0,005μ./ 0,006μ. εξ. διαστ.:0,029μ. x 0,024μ. εσ. διαστ.: 0,017μ. x 0,012μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με δισκοειδή εξάρματα.
- 237.** Μ.Θ.: **238 θ (πίν. 46)**. ύψ.:0,008μ. π.: 0,003μ./ 0,004μ. εξ. διαστ.: 0,015μ. x 0,0165μ. εσ. διαστ.: 0,023μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με δισκοειδές εξάρμα, διαμέτρου 0,005μ.

Με κωνικά Εξάρματα

- 238.** Μ.Θ.: **608 (α.α. X25α) (εικ. 177, πίν. 36 και 38)**. ύψ.:0,01μ. - 0,0215μ. π.: 0,0035μ./0,004μ. εξ. διαστ.:0,0275μ. x 0,022μ. εσ. διαστ.: 0,0165μ. x 0,015μ. Οξειδωση πράσινη

¹⁴⁰¹ Ο όρος σφηκωτήρες είναι νεότερος. Βλ. σχετικά Κορρές 1960, σελ. 121-122.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα

239. Μ.Θ.: **609 (α.α. X25β) (εικ. 178, πίν. 37 και 38)** . ύψ.:0,006μ. - 0,02μ. π.: 0,0035μ./ 0,004μ. εξ. διαστ.:0,0265μ. x 0,024μ. εσ. διαστ.: 0,017μ. Οξειδωση πράσινη

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.

240. Μ.Θ.: **612 (α.α. X36) (πίν. 39 και 40)**. ύψ.:0,007μ. - 0,02μ. π.: 0,003μ./ 0,004μ. εξ. διαστ.:0,029μ. x 0,026μ. εσ. διάμ.: 0,017μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα, εξαιρετικά φθαρμένος.

241. Μ.Θ.: **616 (α.α. X60) (πίν. 41)** . ύψ.:0,01μ. - 0,017μ. π.:0,0035μ. εξ. διάμ.: 0,0225μ. εσ. διαστ.: 0,013μ. x 0,015μ. Οξειδωση πράσινη

Χάλκινος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα. Λείπει το ένα έξαρμα. Επιδερμίδα διαβρωμένη.

242. Μ.Θ.: **617 (α.α. X61) (πίν. 41)**. ύψ.:0,009μ. - 0,01μ. π.:0,0035μ./ 0,004μ. εξ. διαστ.:0,027μ, x 0,025μ. εσ. διαστ.: 0,017μ. x 0,018μ. Οξειδωση πράσινη

Χάλκινος σφηκωτήρας, διαβρωμένος, με κωνικά εξάρματα. Λείπει το ένα έξαρμα.

243. Μ.Θ.: **18 α (εικ. 179)** ύψ.:0,0185μ. -0,025μ. π.: 0,0035μ. – 0,004μ. εξ. διάμ.: 0,026μ. εσ. διάμ.: 0,018 μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, εικ. 177, αρ. 1215.

244. Μ.Θ.: **18 β**. ύψ.:0,0115μ. - 0,024μ. π.: 0,005μ. εξ. διαστ.:0,023μ. x 0,025μ. . εσ. διαστ.: 0,014μ. x 0,016μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας ωοειδούς σχήματος, με κωνικά εξάρματα ελαφρά φθαρμένα στις ακμές τους.

245. Μ.Θ.: **18 γ**. ύψ.:0,007μ. -0,01μ. π.:0,003μ. εξ. διαστ.: 0,022μ. x 0,023μ. εσ. διαστ.: 0,016μ. x 0,0165μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος σφηκωτήρας ωοειδούς σχήματος. Λείπει το ένα άκρο του. Έξαρμα κωνικού σχήματος.

246. Μ.Θ.: **18 δ**. ύψ.:0,015μ. - 0,022μ. π.: 0,004μ. εξ. διαστ.:0,0225μ. x 0,023μ. εσ. διάμ.: 0,014μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.

- 247.** Μ.Θ.: **18 ε.** ύψ.:0,004μ. - 0,01μ. π.:0,0035μ. εξ. διαστ.:0,022μ. x 0,021μ. .
εσ. διαστ.: 0,015μ. x 0,013μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα, σωζόμενος κατά το ήμισυ.
- 248.** Μ.Θ.: **18 στ** ύψ.:0,003μ. -0,011μ. π.: 0,003μ. εξ. διαστ.:0,0175μ. x 0,024μ.
εσ. διαστ.: 0,012μ.. x 0,014μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος σφηκωτήρας ωοειδούς σχήματος με κωνικά εξάρματα, σωζόμενος κατά το ήμισυ.
- 249.** Μ.Θ.: **18 ζ.** ύψ.:0,0065μ. - 0,012μ. π.: 0,003μ. εξ. διάμ.: 0,023μ. εσ.
διαστ.: 0,016μ. x 0,017μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας ωοειδούς σχήματος με κωνικά εξάρματα.
- 250.** Μ.Θ.: **18η.** ύψ.:0,003μ. -0,007μ. π.: 0,003μ. εξ. διαστ.:0,025μ. x 0,026μ. .
εσ. διαστ.: 0,02μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα, ωοειδούς σχήματος εξωτερικά, σωζόμενος κατά το ήμισυ.
- 251.** Μ.Θ.: **19α (πίν. 42).** ύψ.:0,0035μ. -0,0085μ. π.: 0,004-0,005μ. εξ. διάμ.:
0,021μ. – 0,022μ. εσ. διάμ.: 0,013μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος σφηκωτήρας αποσπασματικά σωζόμενος. Διατηρείται τμήμα του ενός ελιγμού και η γένεση του δευτέρου.
- 252.** Μ.Θ.: **19β (πίν. 42)** ύψ.:0,004μ. -0,01μ. π.:0,004μ. εξ. διαστ.:0,021μ. x
0,024μ. εσ. διαστ.: 0,013μ. x 0,014μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος σφηκωτήρας αποσπασματικά σωζόμενος. Σώζεται μόνο τμήμα ενός ελιγμού και η γένεση του δευτέρου.
- 253.** Μ.Θ.: **19γ (πίν. 42).** ύψ.:0,0035μ. π.:0,0035μ. εξ. διάμ.: 0,026μ. εσ.
διάμ.:0,02μ. Οξειδωση πράσινη.
Δαχτύλιος χάλκινου σφηκωτήρα αποσπασματικά σωζόμενος.
- 254.** Μ.Θ.: **19δ (πίν. 42).** π.: 0,0035μ. εξ. διάμ.: 0,021μ. εσ. διάμ.: 0,015μ.
Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου δαχτυλίου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 255.** Μ.Θ.: **19ε (πίν. 42).** π.: 0,0025μ. – 0,003μ. εξ. διάμ.: 0,0225μ. εσ.
διάμ.:0,0175μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.

- 256.** Μ.Θ.: **19στ (πίν. 42)**. π.: 0,0025-0,003μ. εξ. διάμ.: 0,021μ. εσ. διάμ.:0,016μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου δαχτυλίου σφηκωτήρα.
- 257.** Μ.Θ.: **19ζ (πίν. 42)**. π.: 0,0035-0,005μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα δαχτυλίου χάλκινου σφηκωτήρα, με κωνικό έξαρμα.
- 258.** Μ.Θ.: **19η (πίν. 42)**. π.: 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα απόληξης δαχτυλίου χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 259.** Μ.Θ.: **160 α (πίν. 43)**. ύψ.:0,009μ. - 0,021μ. π.: 0,0035μ.- 0,004μ. εξ. διαστ.:0,023μ. x 0,0285μ. εσ. διάμ.: 0,016μ. / 0,017μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα, ωοειδούς σχήματος.
- 260.** Μ.Θ.: **160 β (πίν. 43)**. ύψ.:0,08μ. -0,023μ. π.: 0,004μ./ 0,006μ. εξ. διάμ.:0,02/ 0,025μ. εσ. διάμ.:0,014μ. / 0,015μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα , ωοειδούς σχήματος.
- 261.** Μ.Θ.: **160 γ (πίν. 43)**. ύψ.:0,0075μ. - 0,014μ. π.: 0,003μ./ 0,004μ. εξ. διαστ.:0,024μ. x 0,026μ. εσ. διάμ.: 0,017μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος σφηκωτήρας, αποσπασματικά σωζόμενος, με κωνικό έξαρμα εξαιρετικά φθαρμένο.
- 262.** Μ.Θ.: **161 α (πίν. 44)**. ύψ.:0,008μ. π.:0,003μ./ 0,0035μ. εξ. διάμ.:0,023μ./ 0,024μ. εσ. διάμ.: 0,016μ.. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος δαχτύλιος σφηκωτήρα.
- 263.** Μ.Θ.: **161 β (πίν. 44)**. ύψ.:0,001μ. -0,01μ. π.: 0,0035μ./ 0,005μ. εξ. διαστ.: 0,018μ. x 0,022μ. εσ. διαστ.: 0,0135μ. x 0,009μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος σφηκωτήρας, αποσπασματικά σωζόμενος, με ένα κωνικό έξαρμα, εξαιρετικά φθαρμένο.
- 264.** Μ.Θ.: **166 β**. ύψ.:0,007μ. π.: 0,0025μ./ 0,003μ. εξ. διάμ.: 0,0165μ. εσ. διάμ.: 0,0225μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος σφηκωτήρας, αποσπασματικά σωζόμενος και συγκολλημένος από τέσσερα θραύσματα. Διατηρεί το ένα κωνικό του έξαρμα εξαιρετικά φθαρμένο.
- 265.** Μ.Θ.: **166 γ**. ύψ.:0,0075μ. -0,016μ. π.: 0,004μ. εξ. διαστ.:0,0275μ. x 0,0235μ. εσ. διαστ.: 0,0175μ. x 0,018μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος σφηκωτήρας, συγκολλημένος από πέντε θραύσματα. Διατηρείται ολόκληρος. Φέρει κωνικά έξαρματα και η επιφάνειά του είναι πολύ διαβρωμένη.

- 266.** Μ.Θ.: **166 δ.** ύψ.:0,006μ. -0,016μ. π.: 0,0035μ./ 0,004μ. εξ. διάμ.: 0,019μ. εσ. διάμ.: 0,012μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος σφηκωτήρας συγκολλημένος από τέσσερα θραύσματα. Εξαιρετικά διαβρωμένος.

- 267.** Μ.Θ.: **166¹⁴⁰² ε** και **240 α.** π.: 0,005μ. εξ. διάμ.: 0,026μ. Εσωτερική εσ. διάμ.: 0,015μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος σφηκωτήρας αποσπασματικά σωζόμενος με κωνικό έξαρμα. Είναι συγκολλημένος από δύο κομμάτια, το δεύτερο προέρχεται από την ομάδα με αρ. Ευρ. 240.

- 268.** Μ.Θ.: **166 στ** και **240 β** και **γ.** ύψ.:0,004μ. - 0,01μ. π.: 0,003μ./ 0,004μ. εξ. διάμ.: 0,025μ. εσ. διαστ.: 0,018μ. x 0,0195μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα, συγκολλημένο από τρία κομμάτια.

- 269.** Μ.Θ.: **166 ζ** και **240 δ.** ύψ.:0,003μ. - 0,01μ. π.:0,0025μ./ 0,003μ. εξ. διάμ.: 0,021μ. εσ. διάμ.: 0,015μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα, συγκολλημένο από δύο κομμάτια.

- 270.** Μ.Θ.: **166 η** και **240 ε.** ύψ.:0,003μ. - 0,009μ. π.:0,003μ./0,004μ. εξ. διάμ.:0,021μ. εσ. διάμ.:0,015μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα, συγκολλημένο από δύο κομμάτια, με κωνικό έξαρμα.

- 271.** Μ.Θ.: **166 θ.** π.: 0,004μ. εξ. διάμ.: 0,025μ. εσ. διάμ.: 0,018μ. Οξειδωση πράσινη.

Δαχτύλιος χάλκινου σφηκωτήρα αποσπασματικά σωζόμενος.

- 272.** Μ.Θ.: **166 ι** . π.: 0,003μ. εξ. διάμ.: 0,023μ. εσ. διάμ.: 0,017μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα δαχτυλίου χάλκινου σφηκωτήρα, συγκολλημένο από δύο κομμάτια.

¹⁴⁰² Αρκετά θραύσματα σφηκωτήρων της ομάδας ευρημάτων με αριθμό Ευρετηρίου Μουσείου Θέρμου 166, συγκολλώνται με θραύσματα από την ομάδα ευρημάτων με αριθμό Ευρετηρίου Μουσείου Θέρμου 240.

- 273.** Μ.Θ.: **166 ια.** π.: 0,0035μ. εξ. διάμ.: 0,021μ. εσ. διάμ.:0,015μ.
Μικρό θραύσμα δαχτυλίου σφηκωτήρα, έντονα οξειδωμένο.
- 274.** Μ.Θ.: **166 ιβ.** π.: 0,0025μ./0,003μ. εξ.διάμ.:0,025μ. εσ.διάμ.:0,02μ. Οξείδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 275.** Μ.Θ.: **166 ιγ.** π.: 0,0035μ./ 0,004μ. Οξείδωση πράσινη.
Θραύσμα από το δαχτύλιο χάλκινου σφηκωτήρα, έντονα διαβρωμένου και στρεβλωμένου.
- 276.** Μ.Θ.: **166 ιδ.** π.: 0,0035μ. Οξείδωση πράσινη.
Θραύσμα από τον δαχτύλιο χάλκινου σφηκωτήρα.
- 277.** Μ.Θ.: **166 ιε.** π.: 0,0035μ. Οξείδωση πράσινη.
Θραύσμα από τον δαχτύλιο χάλκινου σφηκωτήρα.
- 278.** Μ.Θ.: **166 ιστ.** π.: 0,0035μ. Οξείδωση πράσινη.
Θραύσμα από χάλκινο σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 279.** Μ.Θ.: **166 ιζ.** π.: 0,0035μ./ 0,004μ. Οξείδωση πράσινη.
Θραύσμα από χάλκινο σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 280.** Μ.Θ.: **166 ιη.** π.: 0,0035μ./ 0,004μ. Οξείδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 281.** Μ.Θ.: **166 ιθ.** π.: 0,0035μ. Οξείδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 282.** Μ.Θ.: **166 κ.** π.: 0,0025μ./ 0,003μ. Οξείδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 283.** Μ.Θ.: **166 κα.** π.: 0,003μ. Οξείδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 284.** Μ.Θ.: **166 κβ.** π.: 0,0035μ. Οξείδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 285.** Μ.Θ.: **166 κγ.** π.: 0,003μ. Οξείδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 286.** Μ.Θ.: **166 κδ.** π.: 0,0025μ. Εξωτερική διάμετρος: 0,032μ. Εσωτερική διάμετρος: 0,027μ.. Οξείδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα κυκλικής τομής .
- 287.** Μ.Θ.: **237 α (εικ. 180, πίν. 45).** ύψ.:0,01μ. - 0,0235μ. π.: 0,005μ. εξ. διαστ.:0,031μ. x 0,028μ. εσ. διαστ.: 0,016μ. x 0,018μ. Οξείδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.

288. Μ.Θ.: **237 β (πίν. 45).** ύψ.:0,01μ. -0,029μ. π.: 0,005μ. εξ. διαστ.: 0,028μ. x 0,0235μ. εσ. διαστ.: 0,016μ. x 0,014μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας, με κωνικά εξάρματα.

289. Μ.Θ.: **237 γ (πίν. 45).** ύψ.:0,01μ. -0,0175μ. π.: 0,0035μ./ 0,005μ. εξ. διαστ.: 0,025μ. x 0,024μ. εσ. διαστ.: 0,017μ. x 0,015μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.

290. Μ.Θ.: **237 ε (εικ. 182, πίν. 45).** ύψ.:0,008μ. -0,022μ. π.: 0,0035μ./ 0,004μ. εξ. διαστ.:0,028μ. x 0,023μ. εσ. διαστ.: 0,016μ. x 0,015μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.

291. Μ.Θ.: **237 στ (πίν. 45).** ύψ.:0,008μ. -0,027μ. π.: 0,0045μ./ 0,005μ. εξ. διαστ.:0,031μ. x 0,029μ. εσ. διαστ.: 0,014μ. x 0,016μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα, συγκολλημένος από τρία θραύσματα. Σώζεται ολόκληρος.

292. Μ.Θ.: **237 ζ (πίν. 45).** ύψ.:0,009μ. -0,019μ. π.:0,004μ./ 0,006μ. εξ. διαστ.: 0,028μ. x 0,026μ. εσ. διαστ.: 0,019μ. x 0,016μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.

293. Μ.Θ.: **237 η (πίν. 45).** ύψ.:0,009μ. -0,019μ. π.:0,005μ./ 0,006μ. εξ. διαστ.: 0,026μ. x 0,024μ. εσ. διαστ.: 0,016μ. x 0,012μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.

294. Μ.Θ.: **237 θ (πίν. 45).** ύψ.:0,008μ. -0,018μ. π.: 0,004μ./ 0,007μ. εξ. διαστ.: 0,029μ. x 0,024μ. εσ. διαστ.: 0,019μ. x 0,011μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.

295. Μ.Θ.: **237 ι (πίν. 45).** ύψ.:0,011μ. - 0,024μ. π.:0,005μ. εξ. διαστ.: 0,029μ. x 0,025μ. εσ. διαστ.: 0,015μ. x 0,016μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.

296. Μ.Θ.: **237 ια (πίν. 45).** ύψ.:0,009μ. -0,019μ. π.: 0,0035μ./ 0,004μ. εξ. διαστ.:0,023μ. x 0,021μ. εσ. διαστ.: 0,015μ. x 0,014μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.

297. Μ.Θ.: **237 ιβ (πίν. 45).** ύψ.:0,0075μ. - 0,017μ. π.: 0,004μ. εξ. διαστ.: 0,0265μ. x 0,028μ. εσ. διαστ.: 0,0175μ. x 0,016μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.

- 298.** Μ.Θ.: **237 ιγ (πίν. 45).** ύψ.:0,008μ. -0,017μ. π.: 0,005μ. εξ. διαστ.:0,0275μ. x 0,024μ. εσ. διάμ.: 0,016μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 299.** Μ.Θ.: **237 ιδ (πίν. 45).** ύψ.:0,01μ.- 0,021μ. π.: 0,0045μ./ 0,009μ. εξ. διαστ.:0,024μ. x 0,021μ. εσ. διαστ.: 0,014μ. x 0,012μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος σφηκωτήρας αποσπασματικά σωζόμενος. Διατηρείται το μεγαλύτερο τμήμα του και το ένα κωνικό του έξαρμα.
- 300.** Μ.Θ.: **237 ιε (πίν. 45).** ύψ.:0,012μ.- 0,016μ. π.:0,005μ. εξ. διαστ.: 0,030μ. x 0,024μ. εσ. διάμ.: 0,016μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.
- 301.** Μ.Θ.: **238 α (πίν. 46)¹⁴⁰³.** ύψ.:0,0035μ. -0,011μ. π.: 0,003μ./ 0,004μ. εξ. διαστ.:0,021μ. x 0,025μ. εσ. διάμ.: 0,016μ. Οξειδωση πράσινη.
Χάλκινος αποσπασματικά σωζόμενος σφηκωτήρας με κωνικό έξαρμα.
- 302.** Μ.Θ.: **238 β (πίν. 46).** ύψ.:0,0115μ. -0,015μ. π.: 0,004μ./ 0,007μ. εξ. διαστ.:0,026μ. x 0,025μ. εσ. διαστ.: 0,015μ. x 0,025μ. Οξειδωση πράσινη
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 303.** Μ.Θ.: **238 γ (πίν. 46).** ύψ.:0,0065μ. -0,018μ. π.:0,004μ. εξ. διαστ.: 0,03μ. x 0,025μ. εσ. διαστ.: 0,016μ. x 0,018μ. Οξειδωση πράσινη
Χάλκινος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα, συγκολλημένος από δύο κομμάτια. Διατηρείται ολόκληρος αλλά είναι έντονα διαβρωμένος.
- 304.** Μ.Θ.: **238 δ (πίν. 46).** ύψ.:0,007μ. -0,019μ. π.: 0,0035μ. εξ. διαστ.:0,026μ. x 0,029μ. εσ. διάμ.: 0,019μ. Οξειδωση πράσινη
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα, συγκολλημένος από δύο κομμάτια.
- 305.** Μ.Θ.: **238 ε (πίν. 46).** ύψ.:0,007μ. -0,0145μ. π.: 0,0035μ./ 0,004μ. εξ. διάμ.: 0,022μ. εσ. διάμ.: 0,014μ. Οξειδωση πράσινη
Χάλκινος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα, συγκολλημένος από δύο κομμάτια. Σώζεται ολόκληρος αλλά είναι έντονα οξειδωμένος.
- 306.** Μ.Θ.: **238 στ (πίν. 46).** ύψ.:0,0145μ. -0,0175μ. π.: 0,0065μ./ 0,007μ. εξ. διαστ.:0,034μ. x 0,027μ. εσ. διαστ.: 0,016μ. x 0,018μ. Οξειδωση πράσινη

¹⁴⁰³ Η ομάδα αυτή σύμφωνα με το ευρετήριο του Μουσείου Θέρμου, απαριθμούσε 11 (α-ια) θραύσματα. Κάποια εξ' αυτών συγκολλήθηκαν με αποτέλεσμα στον παρόντα κατάλογο να αναφέρονται 9 (α-θ) συνολικά σφηκωτήρες.

- Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα, συγκολλημένο από δύο κομμάτια.
- 307.** Μ.Θ.: **238 ζ (πίν. 46).** ύψ.:0,0065μ.- 0,007μ. π.:0,003μ. εξ. διαστ.: 0,0235μ. x 0,0275μ. εσ. διαστ.: 0,018μ. x 0,0155μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 308.** Μ.Θ.: **238 η (πίν. 46).** ύψ.:0,003μ. π.:0,003μ./ 0,0035μ. εξ. διάμ.:0,021μ. εσ. διάμ.: 0,015μ. Οξειδωση πράσινη
Θραύσμα δαχτυλίου χάλκινου σφηκωτήρα, συγκολλημένο από τρία κομμάτια.
- 309.** Μ.Θ.: **239 α (πίν. 47).** ύψ.:0,003μ. -0,009μ. π.: 0,003μ. εξ. διάμ.: 0,0235μ. εσ. διάμ.: 0,016μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα δαχτυλίου χάλκινου σφηκωτήρα.
- 310.** Μ.Θ.: **239 β (πίν. 47).** ύψ.:0,0035μ. - 0,0085μ. π.: 0,0035μ. εξ. διαστ.:0,022μ. x 0,021μ. εσ. διαστ.: 0,015μ. x 0,014μ. Οξειδωση πράσινη
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα.
- 311.** Μ.Θ.: **240 α.** π.:0,007μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα δαχτυλίου χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 312.** Μ.Θ.: **240 ε.** π.:0,004μ. εξ. διάμ.:0,03μ. εσ. διάμ.: 0,023μ. Οξειδωση πράσινη
Θραύσμα δαχτυλίου χάλκινου σφηκωτήρα.
- 313.** Μ.Θ.: **240 στ.** π.: 0,003μ. / 0,004μ. εξ. διάμ.: 0,02μ. εσ. διάμ.: 0,014μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα δαχτυλίου χάλκινου σφηκωτήρα.
- 314.** Μ.Θ.: **240 ζ.** π.: 0,0035μ. εξ. διάμ.:0,02μ. εσ. διάμ.: 0,015μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα δαχτυλίου χάλκινου σφηκωτήρα.
- 315.** Μ.Θ.: **240 η.** π.: 0,003μ./ 0,004μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα δαχτυλίου χάλκινου σφηκωτήρα.
- 316.** Μ.Θ.: **240 θ.** ύψ.:0,0065μ,- 0,007μ. π.: 0,004μ. εξ. διάμ.: 0,023μ. εσ. διάμ.:0,016μ. Οξειδωση πράσινη.
Απότμημα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 317.** Μ.Θ.: **240 ι.** π.: 0,0035μ./0,004μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 318.** Μ.Θ.: **240 ια.** π.: 0,0045μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα, με κωνικό έξαρμα.

- 319.** Μ.Θ.: **240 ιβ.** π.:0,004μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα, με κωνικό έξαρμα.
- 320.** Μ.Θ.: **240 ιγ-ιε.** π.:0,003μ./ 0,004μ. Οξειδωση πράσινη.
Τρία θραύσματα χάλκινων σφηκωτήρων.
- 321.** Μ.Θ.: **429 α.** ύψ.:0,011μ.- 0,026μ. π.:0,004μ./ 0,005μ. εξ. διάμ.: 0,024μ. εσ. διάμ.: 0,015μ. Οξειδωση πράσινη
Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.
- 322.** Μ.Θ.: **429 β.** ύψ.:0,0085μ.- 0,025μ. π.: 0,0035μ. /0,004μ. εξ. διαστ.:0,0215μ. x 0,0235μ. εσ. διαστ.: 0,014μ. x 0,015μ. Οξειδωση πράσινη
Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.
- 323.** Μ.Θ.: **429 γ.** ύψ.:0,01μ.- 0,021μ. π.:0,004μ. εξ. διάμ.: 0,023μ. εσ. διάμ.: 0,014μ. Οξειδωση πράσινη
Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.
- 324.** Μ.Θ.: **429 δ.** ύψ.:0,0085μ.- 0,025μ. π.: 0,0035μ. / 0,004μ. εξ. διαστ.:0,022μ. x 0,024μ. εσ. διάμ.: 0,016μ. Οξειδωση πράσινη
Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με κωνικά εξάρματα.
- 325.** Μ.Θ.: **429 ε.** ύψ.:0,011μ.- 0,021μ. π.: 0,004μ. εξ. διάμ.: 0,023μ. εσ. διάμ.: 0,015μ. Οξειδωση πράσινη
Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας, με κωνικά εξάρματα.
- 326.** Μ.Θ.: **429 στ.** ύψ.: 0,019μ.- 0,0215μ. π.: 0,0035μ./0,004μ. εξ. διαστ.:0,023μ.x 0,022μ. εσ. διαστ.: 0,014μ. x 0,0165μ. Οξειδωση πράσινη.
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.
- 327.** Μ.Θ.: **429 ζ.** ύψ.:0,007μ.- 0,017μ. π.: 0,003μ. εξ. διαστ.:0,022μ. x 0,0215μ. εσ. διαστ.: 0,016μ. x 0,0145μ. Οξειδωση πράσινη
Χάλκινος ακέραιος σφηκωτήρας με πεπλατυσμένα κωνικά εξάρματα.
- 328.** Μ.Θ.: **429 η.** π.:0,0025μ./ 0,003μ. εξ. διάμ.: 0,021μ. / 0,0215μ. εσ. διάμ.:0,016μ./ 0,0165μ. Οξειδωση πράσινη
Θραύσμα χάλκινου σφηκωτήρα με κωνικό έξαρμα.

Δαχτυλίδια

Σφυρήλατα δαχτυλίδια

- 329.** Μ.Θ.: **236 β (εικ. 183, πίν. 55).** π.: 0,001μ.- 0,002μ. εξ. διάμ.: 0,016μ. εσ. διαστ.: 0,008μ. x 0,0075μ. ύψ.: 0,003μ. / 0,0085μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο ακέραιο σφυρήλατο δαχτυλίδι από έλασμα, με επικαλυπτόμενα άκρα.

- 330.** Μ.Θ.: **354 α (εικ. 184, πίν. 57 και 58)**. π.:0,001μ.- 0,0015μ. εξ. διαστ.:0,02μ. x 0,021μ. εσ. διαστ.: 0,0185μ. x 0,018μ. ύψ.: 0,01μ. / 0,012μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο σφυρήλατο δαχτυλίδι, που κοσμείται με τρεις ανάγλυφες παράλληλες γραμμές.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ.90, 597, αρ.1217.

- 331.** Μ.Θ.: **619 (α.α.X54) (εικ. 185, πίν. 48 και 49)**. π.:0,001μ. εξ. διαστ.:0,015μ. x 0,017μ. εσ. διαστ.: 0,0125μ. x 0,013μ. ύψ.: 0,006μ. / 0,009μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο σφυρήλατο δαχτυλίδι, φιλοτεχνημένο από λεπτό έλασμα χαλκού και εξαιρετικά διαβρωμένο. Τα άκρα του δαχτυλίου δεν είναι ενωμένα.

Δαχτυλίδια με σπειροειδείς απολήξεις

- 332.** Μ.Θ.: **620 (α.α.X58) (εικ. 186, πίν. 59)**. π.:0,001μ. διαστ.: 0,01μ. x 0,0075μ. Οξειδωση πράσινη

Χάλκινη σπείρα, αποσπασματικά σωζόμενη, από σφενδόνη χάλκινου δαχτυλιδιού.

- 333.** Μ.Θ.: **410 β**. π.:0,015μ. διαστ.: 0,01μ. x 0,0095μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη σπείρα, αποσπασματικά σωζόμενη. Πιθανότατα αποτελούσε τη σφενδόνη δαχτυλιδιού.

Χυτά δαχτυλίδια ανοικτού τύπου

Τρίπλευρης τομής

334. Μ.Θ.: 17 δ (εικ. 187). ύψ.:0,01μ. εξ. διάμ.: 0,02μ. εσ. διάμ.: 0,018μ. π.: 0,001μ.-0,002μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό δαχτυλίδι με ελαφρά διαβρωμένη επιδερμίδα. Στον διαμήκη άξονά του υπάρχει μία ελαφριά διόγκωση και εκατέρωθεν αυτής ένστικτοι κύκλοι.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 90, 597, αρ. 1218 (το έχει ως 17st).

335. Μ.Θ.: 162 α (εικ. 188, πίν.60). ύψ.: 0,006μ. π.: 0,0025μ./ 0,0015μ. εξ. διάμ.: 0,024μ./ 0,025μ. εσ. διαστ.: 0,019μ. x 0,021μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο δαχτυλίδι ανοικτού τύπου και τριγωνικής τομής.

336. Μ.Θ.: 162 γ (πίν. 60). ύψ.:0,0055μ. -0,0065μ. π.:0,002μ./ 0,0025μ. εξ. διάμ.: 0,024μ. εσ. διάμ.:0,018μ. / 0,019μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό δαχτυλίδι, τριγωνικής τομής.

337. Μ.Θ.: 163 γ (εικ. 189). ύψ.:0,002μ. -0,0025μ. π.: 0,002μ./ 0,0015μ. εξ. διάμ.: 0,021μ. / 0,022μ. εσ. διάμ.: 0,002μ. / 0,0025μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο ακέραιο χυτό δαχτυλίδι ανοικτού τύπου, τριγωνικής τομής, που εξωτερικά κοσμείται με παράλληλες εγχάρακτες γραμμές.

338. Μ.Θ.: 354 β (εικ. 190, πίν. 57). ύψ.:0,004μ. / 0,0045μ. π.: 0,0015μ.- 0,003μ. εξ. διάμ.: 0,024μ. εσ. διαστ.: 0,019μ. x 0,02μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό δαχτυλίδι τριγωνικής διατομής ανοικτού τύπου.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 90, 597, αρ. 1216

339. Μ.Θ.: 618 (α.α. X62) (πίν. 50). ύψ.: 0,005μ.π.:0,0025μ./ 0,0035μ. εξ. διάμ.: 0,026μ. εσ. διάμ.: 0,019μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινου δαχτυλιδιού,τριγωνικής τομής.

Κυκλικής τομής

340. Μ.Θ.: 156α. π.: 0,002μ. εξ. διάμ.: 0,031μ./ 0,032μ. εσ. διάμ.: 0,031μ. /0,029μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο δαχτυλίδι εξαιρετικά διαβρωμένο, φιλοτεχνημένο από σύρμα ωοειδούς τομής.

341. Μ.Θ.: 164 β (πίν. 51). π.: 0,0015μ. εξ. διαστ.:0,021μ. x 0,020μ. εσ. διάμ.: 0,018μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινου δαχτυλιδιού από σύρμα κυκλικής τομής.

342. Μ.Θ.: **165 στ (εικ. 191 , πίν. 52 και 53)**. π.:0,0015μ. εξ. διάμ.: 0,0145μ. εσ. διάμ.: 0,0115μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό αέριο δαχτυλίδι ανοικτού τύπου, κυκλικής τομής.

343. Μ.Θ.: **260 γ (εικ. 192)**. π.: 0,0015μ.- 0,0025μ. εξ. διάμ.: 0,0279μ. εσ. διάμ.: 0,024μ.- 0,025μ. Οξειδωση πράσινη

Χάλκινο χυτό δαχτυλίδι, ακανονίστου σχήματος, λόγω διάβρωσης.

Χυτά Δαχτυλίδια κλειστού τύπου

Κυκλικής τομής

344. Μ.Θ.: **17 α (εικ. 193)**. ύψ.:0,01μ. εξ. διάμ.: 0,02μ. εσ. διάμ.: 0,019μ. π.: 0,001μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο αέριο χυτό δαχτυλίδι κλειστού τύπου κυκλικής τομής.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ.90, 597, αρ.1219 (το έχει ως 1g).

345. Μ.Θ.: **17β**. ύψ.:0,01μ. εξ. διάμ.: 0,023μ. εσ. διάμ.: 0,021μ. π.: 0,0015μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο αέριο χυτό δαχτυλίδι από σύρμα κυκλικής τομής, ελαφρά παραμορφωμένο.

346. Μ.Θ.: **17 ε**. ύψ.:0,004μ. εξ. διάμ.: 0,019μ. εσ. διάμ.: 0,013μ. π.: 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος χυτός αέριος δαχτυλίδι κλειστού τύπου, κυκλικής τομής .

347. Μ.Θ.: **17 στ**. ύψ.:0,0041μ. εξ. διάμ.: 0,03μ. εσ. διάμ.: 0,022μ. π.: 0,0045μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο αέριο χυτό δαχτυλίδι κλειστού τύπου, κυκλικής τομής.

348. Μ.Θ.: **155β**. ύψ.:0,001μ. εξ. διάμ.: 0,009μ. (κάτω). εσ. διάμ.: 0,006μ. π.: 0,0012μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο μικρό χυτό δαχτυλίδι κλειστού τύπου, κυκλικής τομής.

349. Μ.Θ.: **155γ** ύψ.:0,0035μ. εξ. διάμ.: 0,008μ. εσ. διάμ.: 0,0045μ. π.: 0,002μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό δαχτυλίδι αέριο και έντονα οξειδωμένο. Είναι κλειστού τύπου και κυκλικής τομής.

350. Μ.Θ.: **163 α (εικ. 194)**. π.: 0,0025μ. εξ. διάμ.: 0,0265μ. εσ. διάμ.:0,021μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου, κυκλικής τομής.

351. Μ.Θ.: **163 β (εικ. 195)**. π.: 0,002μ./ 0,0025μ. εξ. διάμ.: 0,024μ. εσ. διάμ.: 0,021μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου, κυκλικής τομής.

352. Μ.Θ.: **165 α**. π.: 0,002μ./ 0,0025μ. εξ. διάμ.: 0,0107μ. εσ. διάμ.: 0,0125μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου κυκλικής τομής .

353. Μ.Θ.: **165 β (εικ. 196, πίν. 52)**. π.: 0,002μ. εξ. διάμ.: 0,016μ. εσ. διάμ.:0,011μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου, κυκλικής διατομής.

354. Μ.Θ.: **165 γ (πίν. 52)**. π.: 0,0025μ./ 0,0015μ. εξ. διάμ.: 0,015μ. εσ. διάμ.: 0,011μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι, μικρών διαστάσεων.

355. Μ.Θ.: **165 δ (εικ. 197, πίν. 52)**. π.: 0,0025μ. εξ. διάμ.: 0,016μ. εσ. διάμ.: 0,01μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου, κυκλικής τομής.

356. Μ.Θ.: **165 ε (πίν. 52)**. π.: 0,003μ./ 0,0035μ. εξ. διάμ.: 0,0165μ. εσ. διάμ.: 0,0115μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου κυκλικής τομής.

357. Μ.Θ.: **165 ζ (πίν. 52)**. π.: 0,0015μ./ 0,002μ. εξ. διάμ.: 0,016μ. εσ. διάμ.:0,012μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου και κυκλικής διατομής.

358. Μ.Θ.: **165 η (πίν. 52)**. π.: 0,002μ./ 0,0025μ. εξ. διάμ.: 0,014μ. εσ. διάμ.: 0,01μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου και κυκλικής διατομής.

359. Μ.Θ.: **165 θ (πίν. 52)**. π.: 0,002μ./ 0,003μ. εξ. διάμ.: 0,0145μ. εσ. διάμ.:0,01μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου και κυκλικής διατομής.

360. Μ.Θ.: **166 κθ**. π.: 0,002μ. εξ. διάμ.: 0,006μ. εσ. διάμ.:0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου , κυκλικής διατομής.

361. Μ.Θ.: **169 α (πίν. 54)**. π.: 0,002μ./ 0,001μ. εξ. διάμ.: 0,0225μ. εσ. διάμ.: 0,018μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου, κυκλικής διατομής.

362. Μ.Θ.: **169 β (πίν. 54)**. π.: 0,0035μ. εξ. διάμ.: 0,0175μ. εσ. διάμ.: 0,0115μ.

Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου και κυκλικής διατομής.

363. Μ.Θ.: **169 γ**. π.: 0,0015μ. εξ. διάμ.:0,009μ. εσ. διάμ.: 0,006μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου και κυκλικής τομής.

Τριγωνικής ή επικύρτου τομής

364. Μ.Θ.: **162 β (εικ. 198, πίν. 60)** . ύψ.:0,0035μ. / 0,005μ. π.: 0,002μ./ 0,0015μ.

εξ. διάμ.: 0,022μ./ 0,0235μ. εσ. διαστ.: 0,02μ. x 0,018μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό δαχτυλίδι κλειστού τύπου, επικύρτου τομής (τομής D.).

365. Μ.Θ.: **166 κε**. π.:0,0015μ./ 0,002μ. εξ. διάμ.: 0,0225μ. εσ. διάμ.: 0,0185μ.

Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι κλειστού τύπου επικύρτου διατομής.

366. Μ.Θ.: **202 γ** . ύψ.:0,006μ. π.: 0,004μ. εξ. διάμ.: 0,025μ. εσ. διάμ.: 0,0185μ.

Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό ακέραιο δαχτυλίδι, τριγωνικής τομής, έντονα διαβρωμένο.

367. Μ.Θ.: **240 ιστ (πίν.56)**. ύψ.:0,006μ. / 0,0065μ. π.: 0,0015μ.- 0,003μ. εξ. διάμ.: 0,022μ. εσ. διάμ.: 0,0175μ Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό δαχτυλίδι κλειστού τύπου , επικύρτου τομής, συγκολλημένο από τρία κομμάτια.

Ορθογωνίου τομής.

368. Μ.Θ.: **164 α (εικ. 199, πίν. 51)**. ύψ.:0,002μ. -0,0025μ. π.: 0,001μ./ 0,0015μ. εξ.

διάμ.: 0,025μ. εσ. διαστ.: 0,019 x 0,021μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο δαχτυλίδι κλειστού τύπου , ορθογωνίου τομής.

369. Μ.Θ.: **236 α (εικ. 200, πίν. 55)**. ύψ.:0,006μ. / 0,007μ. π.:0,002μ.- 0,0035μ. εξ.

διάμ.: 0,01μ. εσ. διαστ.: 0,006μ. x 0,004μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό δαχτυλίδι μικρών διαστάσεων.

370. Μ.Θ.: **408 (εικ. 201)**. ύψ.:0,002μ. π.: 0,0015μ. εξ. διάμ.: 0,021μ. εσ. διάμ.: 0,017μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο χυτό δαχτυλίδι, που στο μέσον περίπου της περιφέρειάς του, υπάρχει εξηρημένη γραμμή πλαισιωμένη από παράλληλες εγχαράξεις. Είναι κλειστού τύπου και ορθογωνίου τομής.

Δαχτυλίδι με σφραγιστική επιφάνεια

371. Μ.Θ.: **166 κα (εικ. 202)**. π.: 0,002μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο σφυρήλατο δαχτυλίδι αποσπασματικά σωζόμενο. Έχει σφενδόνη ορθογωνίου σχήματος διαστάσεων 0,008μ. x 0,004μ.

Ανένταχτα Δαχτυλίδια

372. Μ.Θ.: **17 γ (εικ. 203)**. ύψ.:0,04μ. π.: 0,005μ.εξ. διάμ.: 0,019μ. εσ. διάμ.: 0,0185μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινου χυτού δαχτυλιδιού, κυκλικής τομής.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 90, 597, αρ. 1220.

373. Μ.Θ.: **156β**. π.: 0,0025μ./ 0,0015μ. εξ. διάμ.:0,048μ. εσ. διάμ.:0,045μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινου δαχτυλιδιού φιλοτεχνημένο από σύρμα κυκλικής ρομής.

374. Μ.Θ.: **161 γ**. π.: 0,002μ εξ. διαστ.:0,017μ. x 0,022μ. εσ. διαστ.: 0,017μ. x 0,01μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινου δαχτυλιδιού φιλοτεχνημένο από σύρμα κυκλικής τομής.

Δεν μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να προέρχεται από σφηκωτήρα.

375. Μ.Θ.: **166 κστ**. π.:0,002μ. εξ. διάμ.: 0,023μ. εσ. διάμ.: 0,019μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινου χυτού δαχτυλίου επικύρτου τομής.

376. Μ.Θ.: **166 κη**. π.: 0,004μ. εσ. διάμ.: 0,006μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινου χυτού δαχτυλίου κυκλικής τομής .

377. Μ.Θ.: **410 α**. π.: 0,0035μ. εσ. διάμ.: 0,015μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα χάλκινου χυτού δαχτυλιδιού κυκλικής τομής που ίσως προέρχεται από σφηκωτήρα .

Μικρογραφικοί Πελέκεις

378. Μ.Θ.: **14 α (εικ. 204, πίν. 80)** (αριθμός Ευρετηρίου Ρωμαίου: 278). σ.μ.: 0,047μ. στόμια: π.: 0,001μ. οπή στειλέωσης: π.: 0,007μ. ύψ.: 0,008μ. διάμ.: 0,0035μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος χυτός μικρογραφικός διπλός πέλεκυς, που πλην ,ελαχίστων αποκρούσεων, σώζεται ακέραιος. Τα στόμιά του , και στις δύο όψεις, φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση. Η οπή στειλέωσης είναι κυκλικής διατομής και ελαφρά έκκεντρη.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972,σελ. 88, 595, αρ.1201, εικ. 174,175. Kilian-Dirlmeier 1979, σελ. 255, αρ.1699.

379. Μ.Θ.: **14 β (εικ. 205, πίν. 80)** (αριθμός Ευρετηρίου Ρωμαίου: 278). σ.μ.: 0,041μ. στόμια: π.: 0,001μ. οπή στειλέωσης: π.: 0,041μ. ύψ.: 0,0065μ. διάμ.: 0,0038μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος μικρογραφικός διπλός πέλεκυς, του οποίου το ένα στόμιο σώζεται αποσπασματικά. Είναι κατασκευασμένος από περίτμητο έλασμα, το οποίο έχει σφυρηλατηθεί στις ακμές των στομίων. Η κυκλική οπή στειλέωσης είναι ελαφρά έκκεντρη.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972 ,σελ. 88, 595, αρ.1202, εικ. 174,175. Kilian-Dirlmeier 1979, σελ.256, αρ. 1717.

380. Μ.Θ.: **14γ** (αριθμός Ευρετηρίου Ρωμαίου: 278) (**εικ. 206**). σ.μ.: 0,037μ. στόμια: π.: 0,0005- 0,001μ. οπή στειλέωσης: π.: 0,0045μ. ύψ.:0,006μ. διάμ.: 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος μικρογραφικός διπλός πέλεκυς, αποσπασματικά σωζόμενος.Τα στόμια του πέλεκυ είναι πολύ διαβρωμένα.Η οπή στειλέωσης είναι ωοειδούς διατομής εσωτερικά και ρομβοειδούς εξωτερικά.

Βιβλιογραφία: Kilian- Dirlmeier 1979, σελ. 257, αρ. 1718.

381. Μ.Θ.: **77 α (εικ. 207, πίν.81)**. σ.μ.: 0,029μ. στόμια: π.: 0,0008- 0,001μ. οπή στειλέωσης: π.: 0,005μ. ύψ.: 0,007μ. διάμ.: 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος μικρογραφικός διπλός πέλεκυς, αποσπασματικά σωζόμενος.Τα στόμιά του είναι πολύ διαβρωμένα.Η οπή στειλέωσης είναι κυκλικού σχήματος εσωτερικά και ρομβοειδούς εξωτερικά.

Βιβλιογραφία: Kilian-Dirlmeier 1979, σελ.257, αρ. 1741.

382. Μ.Θ.: **77 β (εικ. 208, πίν.81)**. σ.μ.: 0,039μ. στόμια: π.: 0,0015μ.

οπή στειλέωσης: π.: 0,009μ. ύψ.: 0,009μ. διαστ.: 0,003μ. x 0,0045μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος μικρογραφικός διπλός πέλεκυς, αποσπασματικά σωζόμενος. Σώζεται μόνο το ένα στόμιο του πέλεκυ. Στο εσωτερικό της οπής στειλέωσης υπάρχουν κατάλοιπα οξειδωμένου χαλκού (πιθανά κατάλοιπα του στειλεού;).

Βιβλιογραφία: Kilian-Dirlmeier 1979, σελ.257, αρ. 1744.

383. Μ.Θ.: **166 α.** σ.μ.: 0,019μ. στόμιο: π.: 0,002μ./ 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Στόμιο χάλκινου μικρογραφικού πέλεκυ, πολύ φθαρμένο.

384. Μ.Θ.: **227 δ/77 β (εικ. 209).** σ.μ.: 0,044μ. στόμια: π.: 0,001μ. οπή στειλέωσης:

π.: 0,006μ. ύψ.: 0,007μ. διάμ.: 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος μικρογραφικός διπλός πέλεκυς, αποσπασματικά σωζόμενος. Η επιφάνεια του χαλκού είναι έντονα διαβρωμένη.

385. Μ.Θ.: **232 α (εικ. 210).** ύψ.: 0,033μ. στόμιο: π.: 0,001μ. οπή στειλέωσης:

π.:0,0035μ. ύψ.: 0,005μ. Οξειδωση πράσινη.

Στόμιο χάλκινου πέλεκυ, αποσπασματικά σωζόμενο και έντονα διαβρωμένο.

Βιβλιογραφία: Kilian-Dirlmeier 1979, σελ.257, αρ. 1738.

386. Μ.Θ.: **232 β.** ύψ.: 0,02μ. στόμιο: π.: 0,001μ. Οξειδωση πράσινη.

Στόμιο χάλκινου πέλεκυ, έντονα διαβρωμένο.

387. Μ.Θ.: **410 δ.** ύψ.: 0,016μ. στόμια: π.: 0,002μ. Οξειδωση πράσινη.

Θραύσμα στομίου χάλκινου μικρογραφικού πέλεκυ.

Μικρογραφικοί τροχοί

388. Μ.Θ.: **15β (εικ. 211)** (αριθμός Ευρετηρίου Ρωμαίου: **279**). εξωτ. διάμ.:

0,055μ. εσ. διάμ.: 0,03μ. π.: 0,001μ.- 0,0015μ. άξονας: ύψ.: 0,009μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος ακέραιος αναθηματικός τετράκτινος τροχός. Στον κέντρο του υπάρχει άξονας ύψους 0,009μ. και διαμέτρου 0,006μ. Αν και ο τροχός είναι χυτός, όπως άλλωστε δείχνει και η ύπαρξη συμπαγούς κεντρικού άξονα, τα διάχωρα μεταξύ των ακτίνων, και κατ'επέκταση οι ακτίνες, είναι περίτμητα, στοιχείο που δικαιολογεί το γεγονός ότι το πλάτος της περιφέρειας του τροχού κυμαίνεται μεταξύ των 0,012μ. και των 0,0135μ.. Το στοιχείο αυτό ενισχύεται και από την παρατήρηση, ότι τα διάχωρα, αν και ίδιων διαστάσεων, δεν έχουν όλα το ίδιο ακριβώς σχήμα.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972,σελ. 88, 595, αρ. 1204, εικ. 174, 175. Kilian- Dirlmeier 1979, σελ. 24-25, αρ.109, πίν. 7.

389. Μ.Θ.: **15 γ (εικ. 212)**. εξωτ. διάμ.: 0,06μ. εσ. διάμ.: 0,034μ. - 0,036μ. π.: 0,001μ.- 0,003μ. άξονας: ύψ.: 0,007μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος αναθηματικός τετράκτινος τροχός, που πλην ελαχίστων απορούσεων και ενός ραγίσματος στην περιφέρειά του , σώζεται ακέραιος. Ο χυτός άξονάς του είναι ωσειδούς διατομής και διαστ. 0,005μ. x 0,006μ.

Βιβλιογραφία: Kilian- Dirlmeier 1979, σελ. 24-25, αρ. 108, πίν. 7.

390. Μ.Θ.: **15 δ (εικ. 213, πίν. 82)**. εξωτ. διάμ.: 0,062μ. εσ. διάμ.: 0,023μ. π.: 0,001μ.- 0,002μ. άξονας: ύψ.: 0,006μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος αναθηματικός τετράκτινος τροχός που σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Η εξωτερική πλευρά του τροχού είναι κοίλη. Ο άξονας είναι κυκλικής διατομής διαμέτρου 0,05μ.

Στα πέρατα των ακτίνων, υπάρχουν τέσσερεις ομόκεντροι διπλοί κύκλοι εγγάρακτοι, σταυροειδώς διατεταγμένοι.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 88, 595, αρ. 1203, εικ. 174,175. Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 24-25, αρ. 113, πίν. 8.

391. Μ.Θ.: **79 α (εικ. 214, πίν. 83)**. εξωτ. διάμ.:0,04μ. εσ. διάμ.: 0,024μ. - 0,022μ. π.: 0,001μ. άξονας: ύψ.: 0,004μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος αναθηματικός τετράκτινος τροχός με πολλές αποκρούσεις στην περιφέρειά του. Ο άξονας του τροχού αποδίδεται πλαστικά. Τα διάχωρα δεν έχουν όλα τις ίδιες διαστάσεις, καθώς φαίνεται πως έχουν κοπεί με αιχμηρό σφυροκάλεμο ή ψαλίδι¹⁴⁰⁴.

Βιβλιογραφία: Kilian- Dirlmeier 1979, σελ. 23-25, αρ. 106, πίν. 7.

392. Μ.Θ.: **79 β (εικ. 215, πίν. 83)**. εξωτ. διαστ.: 0,044μ. x 0,048μ. εσ. διάμ.: 0,029μ. π.: 0,001μ. άξονας: ύψ.: 0,0095μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος αναθηματικός τετράκτινος τροχός, που πλην ελαχίστων αποκρούσεων σώζεται ακέραιος. Έχει συγκολληθεί από δύο θραύσματα. Είναι χυτός αλλά τα διάχωρα έχουν κοπεί με αιχμηρό σφυροκάλεμο ή ψαλίδι. Ο άξονας του τροχού διαμέτρου 0,005μ. εξέχει και προς τις δύο πλευρές του.

Βιβλιογραφία: Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 24-25, αρ. 120, πίν. 8

¹⁴⁰⁴ Για την τεχνική βλ. Λεμπέση 1985, σελ. 66

393. Μ.Θ.: **94 (εικ. 216, πίν. 84).** εξωτ. διάμ.: 0,036μ. εσ. διάμ.: 0,022μ. π.: 0,001μ.
άξονας: ύψ.: 0,005μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος αναθηματικός τετράκτινος τροχός, που διατηρείται ακέραιος. Η διάμετρος του άξονα ανέρχεται στα 0,005μ.

Βιβλιογραφία: Kilian- Dirlmeier 1979, σελ. 24-25, αρ. 105, πίν. 7.

Χάλκινα ειδώλια πτηνών

394. Μ.Θ.: **80 (εικ. 218).** ύψ.: 0,025μ. μ.: 0,017μ. οπή προσήλωσης: διαστ.: 0,003μ.
x 0,002μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο ειδώλιο πτηνού η επιφάνεια του οποίου είναι έντονα οξειδωμένη. Το ειδώλιο σώζεται ακέραιο. Είναι σχηματικά αποδοσμένο και στο κατακόρυφο στέλεχός του, που ταυτόχρονα χρησιμεύει και για τη δήλωση των σκελών του πτηνού, υπάρχει διαμπερής οπή ωοειδούς σχήματος, μέσω της οποίας το ειδώλιο προσηλωνόταν σε κάποια βάση.

395. Μ.Θ.: **230 (εικ. 219).** ύψ.: 0,032μ. μ.: 0,018μ. Στέλεχος: ύψ.: 0,013μ. διαστ.:
0,007μ. x 0,0065μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο ειδώλιο πτηνού, εξαιρετικά διαβρωμένο.

396. Μ.Θ.: **222 (εικ. 220, πίν. 85).** ύψ.: 0,058μ. μ.: 0,017μ. οπή ανάρτησης: διάμ.:
0,003μ./0,004μ. Βάση: διάμ.: 0,01μ. Στέλεχος: διάμ.: 0,06μ. (άνω)/ 0,05μ.
(κάτω). Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο ειδώλιο πτηνού, που φέρεται πάνω σε κατακόρυφο στέλεχος, το οποίο είναι κεκαμμένο. Στο μέσο του υπάρχει ένα αμφικωνικό σφαιρίδιο. Την κορυφή του στελέχους επιστέφει ένα πτηνό, το μήκος του οποίου ανέρχεται στα 0,027μ. Δηλώνεται το ράμφος του και τα φτερά του, τα τελευταία με τρεις εγχαραξείς. Στο μέσο περίπου του σώματος υπάρχει μία διαμπερής οπή ανάρτησης.

Βιβλιογραφία: Wardle 1972, σελ. 92, 598, αρ. 1225. Kilian – Dirlmeier 1979, αρ.
455, σελ. 71.

397. Μ.Θ.: **440 (εικ. 221, πίν. 87).** ύψ.: 0,073μ. πτηνό: μ.: 0,33μ. ύψ.: 0,014μ. οπή
ανάρτησης: διάμ.: 0,003μ. ύψ.: 0,007μ. Στέλεχος: διάμ.: 0,005μ. / 0,006μ.
Βάση: διάμ.: 0,012μ. π.: 0,002μ. Οξειδωση πράσινη

Χάλκινο ειδώλιο πτηνού που φέρεται επάνω σε επίμηκες συμπαγές κυλινδρικό στέλεχος, διακοσμημένο με εγχαραξείς και ένα ωοειδές κοίλο σφαιρίδιο στο

μέσο. Το σφαιρίδιο αυτό χωρίζεται σε οκτώ τριγωνικά διάχωρα, ένα εκ των οποίων δεν έχει αποτμηθεί. Στη βάση του λαιμού του πτηνού, υπάρχει κάθετη διαμπερής οπή ανάρτησης. Το πτηνό είναι συμβατικά αποδοσμένο και μόνο δύο παράλληλες εγχάρακτες γραμμές υποδηλώνουν το πτίλωμα της ουράς.

Βιβλιογραφία: Kilian – Dirlmeier 1979, σελ.105, 106-107, αρ.589.

398. Μ.Θ.: **441 (εικ. 222, πίν. 88)**. ύψ.:0,065μ. πτηνά:υ.:0,02μ. / 0,021μ. Στέλεχος: διάμ.: 0,004μ. / 0,005μ. Βάση: διάμ.: 0,0085μ. / 0,009μ. π.: 0,002μ. Οξειδωση πράσινη

Χάλκινο ειδώλιο με αντιθετικές προτομές πτηνών που στηρίζονται σε κυλινδρικής διατομής ραβδωτό, κατακόρυφο στέλεχος, το οποίο κοσμεύεται με τρία επάλληλα τοποθετημένα συμπαγή ωειδή σφαιρίδια, από τα οποία το κεντρικό είναι μεγαλύτερων διαστάσεων (0,0098μ. x 0,017μ.) από τα άλλα δύο (η διάμετρος του ανωτέρου είναι 0,0085/0,009μ. ενώ του κατωτέρου είναι 0,0072/0,008μ.). Οι προτομές των πτηνών είναι σχηματικά αποδοσμένες. Στο λαιμό τους υπάρχει διπλή εγχάραξη, δηλούσα το πτίλωμά τους, ενώ με μία στιγμή αποδίδεται ο ένας εκ των δύο οφθαλμών τους. Στη βάση των λαιμών τους, υπάρχει από μία οπή διαμέτρου 0,003μ. / 0,004μ¹⁴⁰⁵. και ύψους 0,0055μ./ 0,006μ.

Βιβλιογραφία: Kilian – Dirlmeier 1979, σελ.74-75, αρ. 489.

399. Μ.Θ.: **442 (εικ. 223)**. ύψ.:0,057μ. πτηνό:μ.: 0,025μ. ύψ.:0,017μ. π.: 0,009μ. οπή ανάρτησης: διάμ.: 0,003μ./ 0,0025μ. ύψ.:0,005μ. Βάση: εξωτ. διάμ.:0,031μ. εσ. διάμ.: 0,0265μ. π.: 0,007μ./ 0,009μ. Οξειδωση πράσινη

Χάλκινο ειδώλιο πτηνού, πιθανότατα αλέκτορας, όπως φαίνεται να δηλώνει η έντονα καμπυλούμενη ουρά του. Το ειδώλιο αυτό, που είναι σχηματικά αποδοσμένο, φέρεται επί ραβδωτού στελέχους, το οποίο αμέσως υπό τον αλέκτορα, είναι ορθογωνίου διατομής, διαστάσεων 0,006μ. x 0,005μ. και παρακάτω αποκτά κυκλική διατομή, διαμέτρου 0,055μ. Η βάση του ειδωλίου είναι κυκλική και έχει τη μορφή οκτάκτινου τροχού. Στο μέσο του σώματος του πτηνού υπάρχει διαμπερής οπή ανάρτησης.

Βιβλιογραφία: Kilian – Dirlmeier 1979, σελ.161, αρ. 949.

¹⁴⁰⁵ Η μία εκ των δύο οπών στενεύει στο κατώτερο σημείο της, με αποτέλεσμα η διάμετρός της ν'ανέρχεται στα 0,0025/0,002μ.

- 400.** Μ.Θ.: **443 (εικ. 224)**. ύψ.:0,069μ. πτηνό:μ.: 0,22μ. ύψ.:0,011μ. οπή ανάρτησης: διάμ.: 0,0025μ. ύψ.:0,007μ. Στέλεχος: διάμ.: 0,005μ. Βάση: διάμ.:0,009μ. π.: 0,003μ. Οξειδωση πράσινη

Χάλκινο ειδώλιο πτηνού που στηρίζεται σε ραβδωτό κατακόρυφο στέλεχος. Περί το μέσον του υπάρχει χάλκινο αμφικωνικό σφαιρίδιο. Το πτηνό είναι αποσπασματικά σωζόμενο, καθώς λείπει η κεφαλή του και τμήμα του λαιμού του. Στην βάση του λαιμού, υπάρχει διαμπερής οπή ανάρτησης.

Βιβλιογραφία: Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 71, αρ. 458.

- 401.** Μ.Θ.: **68 (εικ. 225, πίν. 86)**. σ.μ.: 0,039μ. πτηνό: ύψ.:0,032μ. π.: 0,001μ. - 0,0055μ.Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο ακέραιο ειδώλιο αλέκτορος. Στο σώμα του πτηνού, υπάρχει διαμπερής οπή ανάρτησης, διαμέτρου 0,003μ. (επάνω) και 0,0035μ. (κάτω) και ύψους 0,0075μ.

Βιβλιογραφία: Kilian – Dirlmeier 1979, σελ.149, αρ. 844.

- 402.** Μ.Θ.:**623 (εικ. 226, πίν. 89)**. σ.μ.: 0,023μ. πτηνό: ύψ.:0,015μ. π.: 0,002μ. /0,005μ. Οξειδωση πράσινη

Χάλκινο ειδώλιο πτηνού του οποίου έχουν αποκρουσθεί τα σκέλη. Στο σώμα του υπάρχει μία διαμπερής οπή ανάρτησης διαμέτρου 0,002μ και ύψους 0,005μ. Το ειδώλιο είναι χυτό και με ψηλό λαιμό που κάμπτεται έντονα προς τα εμπρός. Η ουρά του είναι μακριά και πεπλατυσμένη. Ολόκληρη η επιφάνεια του ειδωλίου έχει διαβρωθεί.

- 403.** Μ.Θ.: **15 a (εικ. 217)** (αριθμός Ευρετηρίου Ρωμαίου: **279**). εξωτ. διάμ.:0,043μ. εσ. διάμ.: 0,034μ. διαστ. οπής: 0,0065μ. x 0,007μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινος δεκάκτινος τροχός, που σώζεται σχεδόν ακέραιος. Στο κέντρο φέρει διαμπερή οπή, ωοειδούς διατομής. Εκατέρωθεν αυτής υπάρχουν δύο εξάρματα, ωοειδούς διατομής με τις εξής διαστάσεις: το υψηλότερο έχει ύψος 0,008μ. μήκος 0,005μ. και πλάτος 0,004μ. το χαμηλότερο έχει ύψος 0,005μ., μήκος 0,006μ. και πλάτος 0,005μ. Η ύπαρξή τους δείχνει ότι έχουμε να κάνουμε με στέλεχος επί του οποίου φερόταν κάτι, ίσως πτηνό. Το πάχος του τροχού και των ακτίνων κυμαίνεται μεταξύ των 0,003μ. και των 0,0035μ.

- 404.** Μ.Θ.: **444 (εικ. 227)**. Βάση: ύψ.:0,0245μ. Στέλεχος: ύψ.:0,021μ. πλ.: 0,008μ. π.: 0,003μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινη βάση αποσπασματικά σωζόμενη, που πιθανότατα στήριζε ένα ειδώλιο πτηνού, ομοίου με το **400**. Αρχικά η βάση ήταν τετράγωνη και διάτρητη. Στην παρούσα κατάσταση, σώζονται τα τέσσερα σκέλη του εσωτερικού της, μήκους 0,0075μ./ 0,008μ. , πλάτους 0,004μ. / 0,007μ. και πάχους 0,003μ. / 0,0035μ. Στην άνω άκρη του στελέχους, διακρίνεται τμήμα διαμπερούς οπής ανάρτησης, διαμέτρου 0,003μ.

Βιβλιογραφία: Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 176-177, αρ.1061.

405. Μ.Θ.: **72β. (πίν. 90 και 90α)** ύψ.:0,50μ.

Βάση: εξωτ. διάμ.: 0,045μ. εσωτ. διάμ.: 0,04μ. π.: 0,02μ

Στέλεχος: ύψ.:0,045μ. πλ.: 0,016μ. – 0,02μ. π.: 0,003μ. – 0,005μ.

Χάλκινη βάση αποσπασματικά σωζόμενη. Η βάση είναι κυκλική. Το κέντρο είναι συμπαγές και διακοσμείται με δύο ενάλληλους κύκλους. Στην περιφέρεια του εξωτερικού κύκλου στηρίζονται μικρότεροι, ανισομεγέθεις μεταξύ τους, κύκλοι. Στην παρούσα κατάσταση του αντικειμένου, σώζονται τρεις ολόκληροι κύκλοι ενώ διακρίνονται κατάλοιπα ακόμη πέντε τέτοιων κύκλων. Στο δημοσιευμένο όμως σχέδιο της Kilian – Dirlmeier¹⁴⁰⁶, φαίνεται ότι αρχικά σώζονταν 6 τέτοιοι κύκλοι ενώ διακρινόταν η γένεση ενός ακόμη κύκλου. Οι κύκλοι αυτοί είναι ανισομεγέθεις και η διάμετρος κυμαίνεται μεταξύ των 0,002μ. και των 0,008μ. Το κατακόρυφο στέλεχος είναι ορθογωνίου τομής και το πλάτος του μειώνεται προς τα άνω. Η πρόσθια όψη κοσμείται με ένστικτους κύκλους. Στην οπίσθια, λόγω της οξειδωσης της επιδερμίδας του μετάλλου, δεν είναι δυνατό να διακρίνει κανείς εάν υπάρχουν τέτοιοι κύκλοι ή άλλο διακοσμητικό στοιχείο.

Βιβλιογραφία: Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 175-177, αρ.1054.

Εξαρτήματα

406. Αριθμός Ευρετηρίου Μουσείου Θέρμου: **93α (εικ. 228)**. σ.μ.: 0,059μ.

Στέλεχος: διάμ.: 0,004μ. πεπλατυσμένο άκρο: πλ.:0,007μ.-0,011μ. π.: 0,001μ. – 0,00215μ. οπή ανάρτησης: διάμ.: 0,004μ. Οξειδωση πράσινη.

Χάλκινο εξάρτημα ελαφρά στρεβλωμένο, με διαμπερή οπή ανάρτησης.

¹⁴⁰⁶ Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 1054, πιν 56. Το εν λόγω σχέδιο είναι εσφαλμένο σε κάποιες λεπτομέρειές του, όπως άλλωστε φαίνεται και από τη σύγκριση του με τις φωτογραφίες των πίν. 90 και 90α.

407. Αριθμός Ευρετηρίου Μουσείου Θέρμου: **93β (εικ. 229)**. σ.μ.: 0,073μ. Στέλεχος: διάμ.: 0,004μ. πεπλατυσμένο άκρο: πλ.:0,005μ. π.: 0,001μ. – 0,0015μ. οπή ανάρτησης: διάμ.: 0,003μ. Οξειδωση πράσινη. Χάλκινο εξάρτημα που στο κάτω μέρος του απολήγει σε καρπό ροιάς, διαμέτρου 0,009μ.

Βιβλιογραφία: Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 57, αρ. 350, πίν. 20.

Περίαιπτα

408. Μ.Θ.: **100β (εικ. 230)**. ύψ.:0,022μ. μεγ. διάμ.: 0,0028. διάμ.λαιμού: 0,003μ. Οξειδωση πράσινη. Χάλκινο περίαιπτο που έχει τη μορφή πρόχου. Σώζεται ολόκληρο και σε πολύ καλή κατάσταση. Το αγγείο έχει σφαιρική βάση διαμέτρου 0,005μ.

Βιβλιογραφία: Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 217-218, αρ. 1366, πίν. 78

409. Μ.Θ.: **100 δ (εικ. 231)**. ύψ.:0,022μ. μεγ. διάμ.: 0,009μ. διάμ.λαιμού:0,002μ. Οξειδωση πράσινη. Χάλκινο περίαιπτο που έχει το σχήμα μικκύλης πρόχου. Το αγγείο έχει κωνική συμπαγή βάση,

Βιβλιογραφία: Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 217-218, αρ. 1367, πίν. 78

410. Μ.Θ.: **104 (εικ. 232)**. ύψ.:0,039μ. μεγ. διάμ.: 0,012μ./ 0,013μ. Βάση: διάμ.: 0,06μ. Οξειδωση πράσινη. Χάλκινο περίαιπτο που αποτελείται από ένα κατακόρυφο στέλεχος, στο μέσο του οποίου υπάρχει ένα σφαιρικό έξαρμα, που φέρει τέσσερα τριγωνικά διάχωρα. Στο άνω μέρος του υπάρχει διαμπερής οπή ανάρτησης, διαμέτρου 0,003μ.

Βιβλιογραφία: Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 101, αρ. 575, πίν. 29.

411. Μ.Θ.: **235 α (εικ. 233)** σ.μ.: 0,024μ. μεγ. διάμ.: 0,0095μ. Οξειδωση πράσινη. Χάλκινο περίαιπτο που έχει το σχήμα οπισθόμητης πρόχου. Η βάση είναι δισκοειδής, διάμ.0,004μ.

Χαλκινή Σφραγίδα

412. Μ.Θ.: **72α**. ύψ.:0,0435μ. (πίν. 94). Σφραγιστική επιφάνεια: διαστ.: 0,035μ. x 0,034μ. π.: 0,003μ. Στέλεχος: ύψ.:0,0415μ. πλ.:0,008μ. – 0,01μ. π.: 0,004μ. Διάμ.οπής ανάρτησης: 0,004μ.

Χάλκινη ακέραιη σφραγίδα με τετράγωνη σφραγιστική επιφάνεια. Το θέμα της σφραγίδας είναι γεωμετρικό αποτελούμενο από δύο ενάλληλα αντιθετικά ημικύκλια και δύο απλά αντιθετικά ημικύκλια. Το συμφυές στέλεχος ωοειδούς τομής, φέρει στο άνω άκρο του διαμπερή οπή ανάρτησης.

Βιβλιογραφία: Kilian – Dirlmeier 1979, σελ. 36-38, 40-42, αρ. 232.

2. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ Ι

Κατάλογος ευρημάτων με αναφορά στον τόπο εύρεσης

<u>Αριθμός ευρετηρίου</u>	<u>Τόπος εύρεσης</u>
14 α-γ	Θέρμος 1912-1913, έκ του ναού, βωμός ό μέγας , ἀριθ. παλαιου εύρετηριου Ρωμαίου 278
15 α-δ	Θέρμος 1912-1913, έκ του ναού, βωμός ό μέγας , ἀριθ. παλαιου εύρετηριου Ρωμαίου 279
16 α-θ	Θέρμος 1912-1913, έκ του ναού, βωμός ό μέγας , ἀριθ. παλαιου εύρετηριου Ρωμαίου 280 , ούδεμία εύρέθη με κεφαλή πτηνου.
17 α-στ	Θέρμος 1912-1913, στρωμα βωμου, ἀριθ. παλαιου εύρετηριου Ρωμαίου 284
18 α-η	Θέρμος 1912-1913, στρωμα βωμου, ἀριθ. παλαιου εύρετηριου Ρωμαίου 285
19 α-ι	Θέρμος 1912-1913 (;)
31 α-δ	Θέρμος 1912-1913, ἀριθ. παλαιου εύρετηριου Ρωμαίου 297
51	Θέρμος, βωμός , ἀριθ. παλαιου εύρετηριου Ρωμαίου 457
52	ἀριθ. παλαιου εύρετηριου Ρωμαίου 458 (όπου αναφέρεται ως λύχνος!!!!)
54	ἀριθ. παλαιου εύρετηριου Ρωμαίου 462 (αναφέρει ότι σώζεται ο ξύλινος στειλεός ακόμη στην οπή).
61	
68	1915 (;)

<u>Αριθμός ευρετηρίου</u>	<u>Τόπος εύρεσης</u>
203 α-μγ	ἀριθ. παλαιοῦ εὐρετηρίου Ρωμαίου 452 (ὅπου ὁμως αναφέρονται 4 σκυφίδια)
222	Θέρμος 1912, Ἐκ τοῦ στρώματος τοῦ χαλικοῦ ὑπὸ τὸν Ἀπόλλωνα
223 α-γ	Θέρμος 1912-1913, Ἐκ τῶν ὑπὸ τὸν «βωμόν» Γ' στώματος τῆς δυτικῆς περιστάσεως , εἶχε και δεύτερο χαρτί «Ἐκ τῶν πίθων τῆς δυτικῆς περιστάσεως 1912»
224 α-γ	Θέρμος 1912-1913
226	Θέρμος 1912, Ἐκ τοῦ στρώματος τοῦ «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως
227 δ	Θέρμος 1912, Ἐκ τοῦ στρώματος τοῦ «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως
228 α-β	Θέρμος 1912, Ἐκ τοῦ στρώματος τοῦ «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως
229 α-β	Θέρμος 1912, Ἐκ τοῦ στρώματος τοῦ «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως
230	Θέρμος 1912, Ἐκ τοῦ στρώματος τοῦ «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως
232 α-β	Θέρμος 1912, Ἐκ τοῦ στρώματος τοῦ «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως
233 α-γ	Θέρμος 1912, Ἐκ τοῦ στρώματος τοῦ «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως
235 α-β	Θέρμος 1912, Ἐκ τοῦ στρώματος τοῦ «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως

<u>Αριθμός ευρετηρίου</u>	<u>Τόπος εύρεσης</u>
236 α-γ	Θέρμος 1912, Έκ του στρώματος του «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως
237 α-ιε	Θέρμος 1912, Έκ του στρώματος του «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως
238 α-θ	Θέρμος 1912, Έκ του στρώματος του «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως
239 α-β	Θέρμος 1912, Έκ του στρώματος του «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως
240 α-ιστ	Θέρμος 1912, Έκ του στρώματος του «βωμοῦ» τῆς δυτικῆς περιστάσεως
260 α, γ και ε	Θέρμος, Εὐρήματα τυχαῖα κατά καιρούς καί θέσεις τοῦ φύλακος Ἰωάννου Σταυροπούλου
408	Θέρμος 1914, ἐκ τοῦ γεωμετρικοῦ στρώματος Δ' βωμοῦ Δ5
442	Θέρμος ἐκ τῶν κλαπέντων , ἐπεστράφησαν
443	Θέρμος ἐκ τῶν κλαπέντων , ἐπεστράφησαν
444	Θέρμος ἐκ τῶν κλαπέντων , ἐπεστράφησαν

3. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ II

Χρονολογικός πίνακας των μεταλλικών αντικειμένων¹⁴⁰⁷

ΥΕΠΑ	ΥΕΠΙΑ-Β	ΥΕΠΙΒ-Γ	Υπομυκηναϊκή – πρώιμη πρωτο- γεωμετρική	Πρωτογεωμε- τρική
89 (Μ.Θ. 613)	91 (Μ.Θ.140β)	90 (Μ.Θ. 110α)	208 (Μ.Θ. 87ε)	131 (Μ.Θ. 203β)
	94 (Μ.Θ. 158α)	92 (Μ.Θ. 140γ)	209 (Μ.Θ.16η)	167 (Μ.Θ. 203η)
	95 (Μ.Θ. 158β)	93 (Μ.Θ. 140δ)	210 (Μ.Θ. 16θ)	168 (Μ.Θ.258)
	96 (Μ.Θ. 229α)	99(Μ. Θ. 228β)		207 (Μ.Θ.16ζ)
	97 (Μ. Θ. 229β)	169(Μ.Θ. 110β)		
		170(Μ. Θ. 110γ)		

Πρώιμη γεωμετρική	Μέση γεωμετρική	Μέση γεωμετρική – Υστερογεωμετρική	Υστερογεωμετρική
121 (Μ.Θ. 203ζ)	3 (Μ.Θ.597)	1 (Μ.Θ.255α)	2 (Μ.Θ. 42α ή 313)
179 (Μ.Θ. 61)	4 (Μ.Θ.607)	50 (Μ.Θ. 592)	3 (Μ.Θ. 597)
	5 (Μ.Θ.587)	51 (Μ.Θ.117)	4 (Μ.Θ. 607 (Μ66))
	6 (Μ.Θ.203ι)	52 (Μ.Θ. 223γ)	5 (Μ.Θ. 587)
	7 (Μ.Θ.596)	71 (Μ.Θ. 589)	6 (Μ.Θ. 203ι)
	8 (Μ.Θ.203κ)	72 (Μ.Θ.594)	15 (Μ.Θ. 31γ)
		73 (Μ.Θ.588α)	16 (Μ.Θ. 31δ)
		74 (Μ.Θ.588β)	17 (Μ.Θ. 252β)
		75 (Μ.Θ. 257β)	18 (Μ.Θ. 252γ)
		132 (Μ.Θ.203στ)	19 (Μ.Θ. 252στ)
		136 (Μ.Θ.203ε)	20 (Μ.Θ. 252ια)
		138-143 (Μ.Θ.251 β έως ι)	21 (Μ.Θ. 253 γ)
		147 (Μ.Θ.203λγ)	22 (Μ.Θ. 253ε)
		216 (Μ.Θ. 87γ)	23 (Μ.Θ. 255 ε)
		217 (Μ.Θ 87δ)	33 (Μ.Θ. 203 ιβ)

¹⁴⁰⁷ Η αρίθμηση αφορά στον κατάλογο των αντικειμένων.

			34 (M.Θ. 203 ιγ)
			35 (M.Θ. 203 ιθ)
			36 (M.Θ. 252 δ)
			37 (M.Θ. 253 α)
			38 (M.Θ. 255β)
			39 (M.Θ. 633)
			40 (M.Θ. 252 η)
			41 (M.Θ. 252ι)
			42 (M.Θ. 255γ)
			43 (M.Θ. 255δ)
			44 (M.Θ. 255στ)
			45 (M.Θ. 632)
			46 (M.Θ. 631)
			76 (M.Θ. 51 θ)
			77 (M.Θ. 203θ)
			78 (M.Θ. 246 β)
			79 (M.Θ. 246γ)
			84 (M.Θ. 246α)
			100 (M.Θ.51ι)
			101 (M.Θ.203 λδ)
			102 (M.Θ.203 λη)
			103 (M.Θ.203μ)
			104 (M.Θ. 256α)
			105 (M.Θ. 599)
			107 (M.Θ. 256γ)
			108 (M.Θ. 256στ)
			110 (M.Θ. 605)
			111 (M.Θ.31β)
			112 (M.Θ.203γ)
			116 (M.Θ.42γ/313)
			117 (M.Θ.51ια)
			118 (M.Θ. 595)

			119 (M.Θ.31α)
			120 (M.Θ.51ιβ)
			122 (M.Θ. 242α)
			123 (M.Θ. 242 β)
			124 (M.Θ.203δ)
			125 (M.Θ.224γ)
			126 (M.Θ. 249α)
			127 (M.Θ. 249β)
			129 (M.Θ. 256β)
			154 (M.Θ. 606)
			186 (M.Θ.228α)
			202 (M.Θ.88α)
			203 (M.Θ.88β)
			204 (M.Θ.88γ)
			236 (M.Θ. 237δ)
			238 (M.Θ. 608)
			239 (M.Θ. 609)
			331 (M.Θ. 620)
			241 (M.Θ. 616)
			242 (M.Θ. 617)
			243-250 (M.Θ.18 α έως 18η)
			251-258 (M.Θ. 19α έως 19η)
			259 (M.Θ.160α)
			260 (M.Θ.160β)
			261 (M.Θ.160γ)
			262 (M.Θ.161α)
			263 (M.Θ.161β)
			264-286 (M.Θ.166 β έως κδ)
			287 (M.Θ. 237α)

			288 (M.Θ. 237β)
			289 (M.Θ. 237γ)
			290 (M.Θ. 237ε)
			291 (M.Θ. 237 στ)
			292 (M.Θ. 237ζ)
			293 (M.Θ. 237η)
			294 (M.Θ. 237θ)
			295 (M.Θ. 237 ι)
			296 (M.Θ. 237 ια)
			297 (M.Θ. 237 ιβ)
			298 (M.Θ. 237 ιγ)
			299 (M.Θ. 237 ιδ)
			300 (M.Θ. 237 ιε)
			321 (M.Θ. 429α)
			322 (M.Θ. 429β)
			323 (M.Θ. 429γ)
			324 (M.Θ. 429δ)
			325 (M.Θ. 429ε)
			326 (M.Θ. 429στ)
			327 (M.Θ. 429ζ)
			328 (M.Θ. 429η)
			329 (M.Θ. 236 β)
			330 (M.Θ. 354α)
			333 (M.Θ. 410α)
			334 (M.Θ. 17δ)
			335 (M.Θ. 162α)
			336 (M.Θ. 162γ)
			337 (M.Θ. 163γ)
			338 (M.Θ. 354β)
			339 (M.Θ. 618)
			378 (M.Θ. 14α)
			379 (M.Θ. 14β)

			380 (M.Θ.14γ)
			381 (M.Θ.77α)
			382 (M.Θ.77β)
			384 (M.Θ.227δ)
			385 (M.Θ.232 α)
			386 (M.Θ. 232 β)
			387 (M.Θ. 410δ)
			388 (M.Θ.15β)
			389 (M.Θ.15γ)
			390 (M.Θ.15δ)
			391 (M.Θ.79α)
			392 (M.Θ.79β)
			393 (M.Θ.94)
			396 (M.Θ.222)
			397 (M.Θ. 440)
			398(M.Θ. 441)
			399 (M.Θ. 442)
			400 (M.Θ. 443 ή 17α)
			402 (M.Θ. 623)
			404 (M.Θ. 444)

Υστερογεωμετρική –πρώιμη αρχαϊκή περίοδος	7 ^{ος} αι. π.Χ.	6 ^{ος} αι. π.Χ.	Αρχαϊκά κλασικά	–
32 (Μ.Θ. 224α)	9 (Μ.Θ.252α)	214 (Μ.Θ. 87α)	180 (Μ.Θ.203 ιδ)	
40 (Μ.Θ.252 η)	10 (Μ.Θ.252ε)	215 (Μ.Θ.87β)	181 (Μ.Θ.203ιε)	
73 (Μ.Θ.588 α)	11 (Μ.Θ.252ζ)	240 (Μ.Θ. 612(X36))	182 (Μ.Θ.241)	
74 (Μ.Θ.588 β)	12 (Μ.Θ.252θ)		218 (Μ.Θ.260ε)	
124 (Μ.Θ.203δ)	14 (Μ.Θ.253δ)		221 (Μ.Θ.235β)	
125 (Μ.Θ.224γ)	70 (Μ.Θ.600 (M46))		344 (Μ.Θ.17α)	
126 (Μ.Θ.249α)	105 (Μ.Θ.599 (M45))		345 (Μ.Θ.17β)	
127 (Μ.Θ.249β)	113 (Μ.Θ.601(M51))		346 (Μ.Θ.17ε)	
128 (Μ.Θ.251α)	188 (Μ.Θ.610 (X27))		347 (Μ.Θ.17στ)	
129 (Μ.Θ.256β)	189 (Μ.Θ.614 (X42))		348 (Μ.Θ.155β)	
183 (Μ.Θ.203 ιστ)	190 (Μ.Θ.624 (X3))		349 (Μ.Θ.155γ)	
185 (Μ.Θ.256ε)	219 (Μ.Θ.90α)		350 (Μ.Θ.163α)	
191 (Μ.Θ.99α)	220 (Μ.Θ.90β)		351 (Μ.Θ.163β)	
192 (Μ.Θ.99β)	235 (Μ.Θ.615 (X43))		352 (Μ.Θ.165 α)	
193 (Μ.Θ.99γ)			353 (Μ.Θ.165β)	
194 (Μ.Θ. 115β)			354 (Μ.Θ.165γ)	
195 (Μ.Θ. 115γ)			355 (Μ.Θ.165δ)	
197 - 199 (Μ.Θ. 634 α έως γ (X44, X45, X46))			356 (Μ.Θ.165ε)	
200 (Μ.Θ.625 (X8))			357 (Μ.Θ.165ζ)	
201(Μ.Θ.626 (X38))			358 (Μ.Θ.165η)	
211(Μ.Θ.100α)			359 (Μ.Θ.165θ)	
212 (Μ.Θ.100γ)			361 (Μ.Θ.169 α)	
332 (Μ.Θ. 620 (X58))			362 (Μ.Θ.169β)	
364 (Μ.Θ.162β)			363 (Μ.Θ.169γ)	

365 (Μ.Θ.166κϵ)			368 (Μ.Θ.164α)
366 (Μ.Θ.202γ)			369 (Μ.Θ.236α)
367 (Μ.Θ.240 ιστ)			370 (Μ.Θ.408)
406 (Μ.Θ.93α)			

5^{ος} -4^{ος} αι. π.Χ.			
371 (Μ.Θ. 166κα)			
13 (Μ.Θ.252ιβ (350-325 π.Χ.))			

Χ. Βιβλιογραφικός Κατάλογος

Ελληνική Βιβλιογραφία

Συνομογραφία	Συγγραφέας και Τίτλος
Αλεξανδρή 1972	Αλεξανδρή Ο., Γεωμετρικοί τάφοι εις περιοχήν Κυνοσάργου, ΑΑΑ 5 (1972), τ. 2, σελ. 165-176
Αλεξανδρή 1972 α	Αλεξανδρή Ο., Βουλιαγμένης - Τριβωνιανού - Ευπόμπου, ΑΔ 27 (1972) τ. Β1, σελ. 93 και 95.
Ανδρόνικος 1969	Ανδρόνικος Μ., Βεργίνα Ι, Τό νεκροταφείο τῶν τύμβων, Αθήνα 1969.
Βικάτου 2012	Βικάτου Ο., Ιονία Οδός, άρθρο στο διαδικτυακό περιοδικό Αρχαιολογία (https://www.archaiologia.gr/blog/2012/08/27/%ce%b7-%ce%b9%ce%bf%ce%bd%ce%af%ce%b1-%ce%bf%ce%b4%cf%8c%cf%82/)
Βικάτου 2017	Βικάτου Ο., Ιονία Οδός, Ένας άγνωστος αρχαίος κόσμος, από τη Μακύνεια έως την Πλευρώνα, Αρχαιολογία και Τέχνες 121 (8/2017), σελ. 20-35 (ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2017/07/121_20-35.pdf)
Βικάτου 2018	Βικάτου Ο., Ανά την Αιτωλοακαρνανία, τη Λευκάδα και το Μεγανήσι, στο Βικάτου Ο., Στάικου Β., Σαράντη Φ. (επιμ.), Το Αρχαιολογικό Έργο στην Αιτωλοακαρνανία και τη Λευκάδα, Πρακτικά 2 ^{ου} Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, 608 Δεκεμβρίου 2013, Ι.Π. Μεσολλογίου 2018, σελ. 19-49
Βοκοτοπούλου 1969	Βοκοτοπούλου Ι., Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι της ΥΕ ΙΙΒ – Γ περιόδου εξ Ηπείρου, ΑΕ 1969, σελ. 179 - 207
Βοκοτοπούλου 1986	Βοκοτοπούλου Ι., Βίτσα, Τα νεκροταφεία μιας Μολοσσικής κόμης, Αθήνα 1986
Γκαδόλου 1996-1997	Γκαδόλου Αν., Χάλκινα και σιδερένια όπλα από το Ιερό,

- στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας, Μια πρώτη παρουσίαση, στα Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995, τόμος 2, Αθήνα 1996-1997, σελ. 51-72
- Δακορώνια 1987 Δακορώνια Φ., Μάρμαρα. Τα Υπομυκηναϊκά Νεκροταφεία των Τύμβων, Αθήνα 1987
- Δακορώνια 1989 Δακορώνια Φ., Κρίκοι - Προνομισματικές μορφές Γεωμετρικής Εποχής, ΑΕ 1989, σελ. 115-120.
- Δεκουλάκου 1973 Δεκουλάκου Ι., Γεωμετρικοί Ταφικοί Πίθοι εξ Αχαΐας, ΑΕ 1973, σελ. 15-29
- Δημακοπούλου 1990 Δημακοπούλου Κ. (επιστημονική επιμέλεια), Τροία , Μυκήνες, Τίρυνς, Ορχομενός, Εκατό Χρόνια από το θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν, Αθήνα Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 15 Ιουνίου - 2 Σεπτεμβρίου 1990, Βερολίνο, Altes Museum, 4 Οκτωβρίου 1990 -15 Ιανουαρίου 1991, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 1990
- Θεοχάρης 1965 Θεοχάρης Δ., Αρχαιότητες και Μνημεία Θεσσαλίας, ΑΔ 20 (1965), Χρονικά Β2, σελ. 311-320.
- Ιακωβίδης 1969-1970 Ιακωβίδης Σπ., Περατή. Το Νεκροταφείον. Τρεις Τόμοι:
Α': Οι τάφοι και τα ευρήματα
Β': Γενικά Παρατηρήσεις
Γ': Κατάλογοι – Πίνακες
Αθήνα 1969-1970
- Καλλιγιάς 1994 Καλλιγιάς Γ.Π., Η δομή των πρώιμων κοινωνιών, στο P. Doukellis & L. Mendoni (eds), Structures rurales et sociétés antiques. Actes du colloque de Corfou (14-16 mai 1992), Annales littéraires de l' Université de Besançon 508 (1994), σελ. 43-48
- Καραναστάση, Τζιγκουνάκη & Τσιγωνάκη 2015 Καραναστάση Π., Τζιγκουνάκη Αν. & Τσιγωνάκη Χρ.(εκδ.), Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης, Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013,

- Ρέθυμνο 2015
- Κόκκου –Βυριδή 1977 Κόκκου–Βυριδή Κ., Τέσσερεις πρωτογεωμετρικοί τάφοι στο Άργος, ΑΕ 1977, σελ. 164-194
- Κορρές 1960 Κορρές Γ., Χρυσούς «δεσμός» τῆς κόμης ἐκ Ποτειδαίας, ΑΕ 1960, σελ. 119-122.
- Κορρές 1980 Κορρές Γ., Παραστάσεις προσφορᾶς ἱερᾶς ἐσθῆτος καὶ ἱεροῦ πέπλου καὶ τὰ περὶ αὐτᾶς προβλήματα καὶ συναφῆ ἔργα, Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Ἡράκλειο 29 Αὐγούστου -3 Σεπτεμβρίου 1976), Τόμος Α (1), Προϊστορικοί καὶ Ἀρχαῖοι Χρόνοι, Αθήνα 1980, σελ. 659-688
- Κοτταρίδη 2012 Κοτταρίδη Α., Ἡ ἀρχόντισσα τοῦ τάφου ΑΖVΠ των Αιγών, στο Ν. Σταμπολίδης & Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), Πριγκίπισσες τῆς Μεσογείου στὴν Αὐγὴ τῆς Ἱστορίας, Αθήνα 2012, σελ. 57-81
- Κούρου & Καρέτσου 1994 Κούρου Ν. & Καρέτσου Α., Το Ἱερό τοῦ Ερμού Κραναίου στὴν Πατσό Αμαρίου, στο L. Rochetti (ed), Sybrita, La Valle di Amari fra Bronzo e Ferro, Incunabula Graeca, Istituto Miceneo ed Egeo-anatolico, Roma 1994, σελ. 81-164
- Κούρου 2004 Κούρου Ν., Ἡ Τήνος κατὰ τὴν Πρώιμη Εποχὴ τοῦ Σιδήρου, στο Ν. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρῆ (επιμ.), Το Αἰγαίο στὴν Πρώιμη Εποχὴ τοῦ Σιδήρου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα 2004, σελ. 427-436
- Κούρου 2009 Κούρου Ν., Συνέχειες καὶ ασυνέχειες. Ἡ επικράτηση τῶν ἀνδρικών θεοτήτων στα μεγάλα ἱερά, στο Λούκος Χρ., Ξιφάρας Ν. & Πατεράκης Κλ. (εκδ.), Ubi Dubius ibi Libertas, Τμητικὸς Τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Νικόλα Φαράκλα, Ρέθυμνο 2009, σελ. 123-133
- Κούρου 2017 Κούρου Ν., Ὀρησκευτικὴ παράδοση καὶ υπαίθρια ἱερά κατὰ τοὺς Πρώιμους Ἱστορικούς Χρόνους, στο Δανούσης Α. Κ. & Τσικνάκης Γ.Κ. (επιμ.), Ministerium

- Historiae, Τιμή στον π. Μάρκο Φώσκολο, Τήνος 2017, σελ. 323-337
- Κουρουνιώτης 1910 Κουρουνιώτης Κ., Τό ἐν Βάσσαις ἀρχαιότερον ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος, ΑΕ 1910 , σελ. 271-332.
- Κριτζιάς 1972 Κριτζιάς Χ., Αρχαιότητες και μνημεία Αργολιδοκορινθίας, ΑΔ 27(1972), τ. Β1 Χρονικά, σελ. 192-219
- Κυπαρίσση – Αποστολικά & Παπακωνσταντίνου 2003 Κυπαρίσση – Αποστολικά Ν. & Παπακωνσταντίνου Μ. (εκδ.), Πρακτικά του Β' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου «Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου», 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003
- Λεμπέση 1985 Λεμπέση Α., Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου Ι, 1. Χάλκινα Κρητικά Τορεύματα, Αθήνα 1985
- Λεμπέση 2000 Λεμπέση Α., Αντιφεγγίσματα και διαθλάσεις από την Αίγυπτο στο Ιερό της Σύμης (Κρήτη), στο Καρέτσου Αλ. (επιμ.), Κρήτη – Αίγυπτος, Πολιτισμικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών, Μελέτες, Αθήνα 2000, σελ. 174-183
- Λεμπέση 2002 Λεμπέση Α., Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου ΙΙΙ, Τα χαλκίνα ανθρωπόμορφα ειδώλια, Αθήνα 2002
- Μαζαράκης Αινιάν 1990 Μαζαράκης Αινιάν Α., Λατρευτικά δείπνα στις κατοικίες των αρχόντων των Πρωτογεωμετρικών και Γεωμετρικών χρόνων, στο Πρακτικά Ε' Παγκοσμίου Συνεδρίου για την Όδύσσεια (11-14 Σεπτεμβρίου 1987), Ιθάκη 1990, σελ. 177-190
- Μαργωμένου, Ανδρέου, Κωτσάκης 2006 Μαργωμένου Δ, Ανδρέου Στ., Κωτσάκης Κ., Τούμπα Θεσσαλονίκης: Προσεγγίσεις στη μελέτη των πύλων και στο θέμα της αποθήκευσης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ΑΕΜΘ 19 (2006) σελ. 157-171
- Μαστροκόστας 1963 Μαστροκόστας Ευ., Άνασκαφή Αγίου Ήλίου Μεσολλογίου – Ίθωρίας, ΠΑΕ 1963, σελ. 204-217

- Μουστάκα και Καλτσάς 2016 Μουστάκα Α. και Καλτσάς Ν., Οι ανασκαφές στο αρχαίο «Μολύκρειο» μετά τον Α. Ορλάνδο, στο Ο. Παλαγγιά (επιμ.), Ναύπακτος, Η αρχαία πόλη και η σημασία της κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και τα ελληνιστικά χρόνια, Αθήνα 2016, σελ. 135-149
- Μπάτζιου –Ευσταθίου 1999 Μπάτζιου – Ευσταθίου Α., Το Νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας (Βόλου) κατά η μετάβαση από την ΥΕΙΠΓ στην ΠΓ Εποχή, στο Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999, σελ. 117-130
- Μπιλίτου 2019 Μπιλίτου Αν., Η εικονογραφία της κατανάλωσης της τροφής και του ποτού κατά την Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2019
- Μυλωνάς 1972 Μυλωνάς Γ., Ὁ Ταφικός Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν, Ἐν Αθῆναις 1972
- Μυλωνόπουλος 2014 Μυλωνόπουλος Ι., Ανασκαφή Ιερού Ποσειδώνα στη βοιωτική Ογχηστό, ΠΑΕ 2014, σελ. 167-184
- Οικονομίδου 1969 Οικονομίδου Μαντώ, Σιδηροί οβελοί, ΑΑΑ ΙΙ (1969), τ. 3, σελ. 436-441
- Παπαδάκη 2015 Παπαδάκη Χρ., "Αποθέτες" σε αρχαιολογικά "συμφραζόμενα" των προϊστορικών χρόνων: θεωρητικό πλαίσιο και προτεινόμενος ορισμός, Κρητικά Χρονικά ΛΕ' (2015), σελ. 9-30
- Παπακωνσταντίνου 1994 Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., Ο Ταφικός Κύκλος Α της Αντρώνας. πρώτη παρουσίαση, στο Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999, σελ. 171-181
- Παπαποστόλου 1977 Παπαποστόλου Α.Ι., Περισυλλογή αρχαίων στην Αχαΐα, ΠΑΕ 1977, τ.Β. σελ. 485-490

- Παπαποστόλου 1990 Παπαποστόλου Α.Ι., Ζητήματα των Μεγάρων Α και Β του Θέρμου, ΑΕ 1990, σελ. 191-200
- Παπαποστόλου 1992 Παπαποστόλου Α.Ι., Ανασκαφή Θέρμου, ΠΑΕ 1992, σελ. 88-128
- Παπαποστόλου 1993 Παπαποστόλου Α. Ι., Ανασκαφή Θέρμου, ΠΑΕ 1993, σελ. 73-110
- Παπαποστόλου 1994 Παπαποστόλου Α.Ι., Ανασκαφή Θέρμου, ΠΑΕ 1994, σελ. 101-116
- Παπαποστόλου 1994α Παπαποστόλου Α.Ι., Η ελληνιστική Διαμόρφωση του Ιερού και της Αγοράς των Αιτωλών στον Θέρμο, στο Σ. Δάκαρης (εκδ.), ΦΗΓΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, Ιωάννινα 1994, σελ. 509-522
- Παπαποστόλου 1995 Παπαποστόλου Α. Ι., Ανασκαφή Θέρμου , ΠΑΕ 1995, σελ. 87-107.
- Παπαποστόλου 1996 Παπαποστόλου Α. Ι., Ανασκαφή Θέρμου, ΠΑΕ 1996, σελ. 173-209
- Παπαποστόλου 1997 Παπαποστόλου Α. Ι., Ανασκαφή Θέρμου, ΠΑΕ 1997, σελ. 127-153
- Παπαποστόλου 1997 α Παπαποστόλου Α.Ι., Η Αρχαιότητα, στο Τ. Αδαμακόπουλος – Ι. Βιγγοπούλου (επιμ.), Αιτωλοακαρνανία, Φυσικό Περιβάλλον, Ιστορία, Μνημεία, Οικολογικές και Πολιτιστικές Διαδρομές, Αθήνα 1997 (β' έκδοση), σελ. 44-49
- Παπαποστόλου 1998 Παπαποστόλου Α. Ι. , Ανασκαφή Θέρμου, ΠΑΕ 1998, σελ.
- Παπαποστόλου 1999 Παπαποστόλου Α. Ι. Ανασκαφή Θέρμου, ΠΑΕ 1999, σελ. 131-144
- Παπαποστόλου 2000 Παπαποστόλου Α.Ι., Ανασκαφή Θέρμου, ΠΑΕ 2000, σελ. 119-137
- Παπαποστόλου 2001 Παπαποστόλου Α.Ι., Χάλκινο ειδώλιο κελητίζοντος ιππέα στον Θέρμο και παραστάσεις ιππέων του τέλους

- της Γεωμετρικής Εποχής, ΑΕ 2001, σελ. 1-40
- Παπαποστόλου 2003 Παπαποστόλου Α.Ι., Ανασκαφή Θέρμου, ΠΑΕ 2003, σελ.51-60
- Παπαστόλου 2003α Παπαποστόλου Α.Ι., Το τέλος της Μυκηναϊκής Εποχής στον Θέρμο, στο Κυπαρίσση - Αποστολικά & Παπακωνσταντίνου 2003, σελ. 135-146
- Παπαποστόλου 2004 Παπαποστόλου Α.Ι., Ἡ ἀνασκαφή ὑπὸ τὸν Ναόν τοῦ Ἀπόλλωνος στον Θέρμο, Β΄Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2003, Πρακτικά, Αγρίνιο 2004, σελ. 193-198
- Παπαποστόλου 2006 Παπαποστόλου Α.Ι., Ἡ νέα ἀνασκαφική ἐρευνα τοῦ Μεγάρου Β στον Θέρμο, Ἄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Ελλάδος, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, Πρακτικά, Αθήνα 2006, σελ. 525-530
- Παπαποστόλου 2008 Παπαποστόλου Α.Ι., Θέρμος, Το Μέγαρο Β και το Πρώιμο Ιερό, Η Ανασκαφή 1992-2003, Αθήνα 2008
- Παπαποστόλου 2008α Παπαποστόλου Α.Ι., Θέρμος, Η νέα ανασκαφή του πρώιμου Ιερού, Μέντωρ 88 (2008), σελ. 73-96
- Παπαποστόλου 2008β Παπαποστόλου Α.Ι., Θέρμος, στο Βλαχόπουλος Ανδρ. (επιστ. επιμέλεια) Αρχαιολογία, Εύβοια και Στερεά Ελλάδα, Αθήνα 2008, σελ. 408-413
- Παπαποστόλου 2011 Παπαποστόλου Α.Ι., Ἡ Αἰτωλία στον Ὅμηρικόν Κατάλογον Νηῶν, στο Ἔπαινος Luigi Beschi, Μουσείο Μπενάκη 70, Παράρτημα, Αθήνα 2011, σελ. 305-311
- Παπαποστόλου 2014 Παπαποστόλου Α.Ι., Το Ιερό του Θέρμου στην Αιτωλία : Ιστορία - Μνημεία - Περιήγηση του Χώρου, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας , αρ. 291, Αρχαίοι τόποι και μουσεία της Ελλάδος , 31, Αθήνα 2014
- Παπαποστόλου 2015 Παπαποστόλου Α.Ι., Θέρμος. Ἐπίμετρον 2015, ΑΕ 154 (2015), σελ. 93-110

- Πατεράκη 2015 Πατεράκη Μ., Μια θέση των ΜΜ χρόνων στο Κρυονέρι Μυλοποτάμου, στο Καραναστάση, Τζιγκουνάκη & Καραναστάση 2015, σελ. 281-288
- Πετράκης 2020 Πετράκης Μ., Η μάχαιρα στην αρχαία ελληνική λατρεία. Τα ευρήματα από το ιερό του Διός Παρνησίου, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2020
- Πέτσας 1961-62 Πέτσας Φ., Αρχαιότητες και Μνημεία Δυτικής Μακεδονίας, Άνασκαφαί και Περισυλλογή Αρχαίων, ΑΔ 17 (1961-62), Χρονικά, σελ. 213-226
- Πέτσας 1963 Πέτσας Φ., Άνασκαφή Αρχαίου Νεκροταφείου Βεργίνας, ΑΔ 18 (1963), Χρονικά, τ.Β2, σελ. 217-232
- Πέτσας 1972 Πέτσας Φ., Συμπερίπολοι Άρτέμιτι, ΑΑΑ 5(1972), σελ. 252-254
- Πέτσας 1975 Πέτσας Φ.Μ., Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970, Μακεδονικά 15, 1975, σελ. 171-355
- Πλάτων 1957 Πλάτων Ν., Άνασκαφή Χόνδρου Βιάννου, ΠΑΕ 1957, σελ. 136-147
- Πλάτων 1959 Πλάτων Ν., Άνασκαφή Μεσομινωικοῦ οἰκίσκου - ιεροῦ εἰς Ρουσσές Χόνδρου, ΠΑΕ 1959, σελ. 207-209
- Ρωμαίος 1915 Ρωμαίος Κ.Α., Ἐκ τοῦ Προϊστορικοῦ Θέρμου, ΑΔ 1 (1915), σελ. 225-279
- Ρωμαίος 1915 α Ρωμαίος Κ.Α. Περί τῶν ἐν τοῖς μουσείοις τῆς 8^{ης} ἀρχαιολογικῆς περιφερείας, ΑΔ 1 (1915), Παράρτημα σελ. 45-49
- Ρωμαίος 1916 Ρωμαίος Κ.Α., Ἐρευναι ἐν Θέρμῳ, ΑΔ 2 (1916), σελ. 179-189
- Ρωμαίος 1929 Ρωμαίος Κ.Α., Ἡ Κάθαρσις τῆς Δῆλου καί τό εὔρημα τοῦ Σταυροπούλου, ΑΔ 12 (1929), σελ. 181-224
- Σαββοπούλου 1988 Σαββοπούλου Θ., Νέα στοιχεῖα ἀπό το Νεκροταφεῖο του Παλαιοῦ Γυναικόκαστρου, ΑΕΜΘ 2 (1988), σελ. 219-229
- Σακελλαράκης & Σακελλαράκης Γ. & Σαπουνά – Σακελλαράκη Ε.,

- Σαπουνά – Αρχάνες, Μια νέα ματιά στη Μινωική Κρήτη, Δεύτερος Τόμος, Αθήνα 1997
- Σακελλαράκη 1997
- Σαράντη 2006 Σαράντη Φ., Νέοι οικισμοί της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην Επαρχία Ναυπακτίας, στο Philippra – Touchais et alii 2010, σελ. 259-267
- Σαράντη 2008 Σαράντη Φ., Αιτωλία και Ακαρνανία. Από τον Εύηνο ως τον Μόρνο, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), Αρχαιολογία, Εύβοια και Στερεά Ελλάδα, Αθήνα 2008, σελ. 390-397
- Σπυρόπουλος 1972 Σπυρόπουλος Γ.Θ., ‘Υστερομυκηναϊκοί Ελλαδικοί Θησαυροί, Αθήνα 1972
- Σταμπολίδης 1994 Σταμπολίδης Χρ. Ν., Ελεύθερνα, III,2. Από τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή Νεκρόπολη. Ταφικές Πυρές και Ομηρικά Έπη, Ρέθυμνο 1994
- Σταμπολίδης 1996 Σταμπολίδης Χρ. Ν., «Αντίποινα», συμβολή στη μελέτη των ηθών και των εθίμων της γεωμετρικής-αρχαϊκής περιόδου, Πανεπιστήμιο Κρήτης & Grecotel A.E., Ρέθυμνο 1996.
- Σταμπολίδης – Σταμπολίδης Ν. – Καρέτσου Α. (επιμ.), Ανατολική Καρέτσου 1998 Μεσόγειος Κύπρος- Δωδεκάνησα- Κρήτη, 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Μάρτιος – Ιούνιος 1998, Πανεπιστήμιο Κρήτης- ΥΠΠΟ. ΚΓ΄ ΕΠΚΑ , Ηράκλειο 1998
- Σταμπολίδης & Σταμπολίδης Ν. & Γιαννοπούλου Μ. (επιμ.), Γιαννοπούλου 2014 «Πριγκίπισσες» της Μεσογείου στην αυγή της ιστορίας, Αθήνα 2012
- Σταϊνχάουερ 2001 Σταϊνχάουερ Γ., Ο Πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 2001
- Σταυροπούλου –Γάτση Σταυροπούλου-Γάτση Μ., Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο Αιτωλίας, ΑΔ 35 (1980) , Μέρος Α-Μελέτες, 1986 σελ. 102-130, Αθήνα 1986.
- Σταυροπούλου – Γάτση, Jung & Mehofer 2009 Σταυροπούλου – Γάτση Μ., Jung R. & Mehofer M., Τάφος «Μυκηναίου» πολεμιστή στον Κουβαρά

- Αιτωλοακαρνανίας, Πρώτη παρουσίαση, στο Ν. Stampolidis, Α. Kanta & Α. Giannikouri, Athanasia, The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age, International Archaeological Conference, Rhodes 28-31 May 2009, Ηράκλειο 2012, σελ. 247-264
- Στεργιόπουλος 1939 Στεργιόπουλος Κ., Η Αρχαία Αιτωλία, Ιστοριογεωγραφική μελέτη μετά χαρτών και εικόνων, Αθήνα 1939
- Σωτηριάδης 1898 Σωτηριάδης Γ., Περί τῶν ἐν Θέρμῳ ἀνασκαφῶν, ΠΑΕ 1898, σελ. 104-110
- Σωτηριάδης 1899 Σωτηριάδης Γ., Αἱ ἐν Θέρμῳ ἀνασκαφαί, ΠΑΕ 1899, σελ. 57-66
- Σωτηριάδης 1900 Σωτηριάδης Γ., Ἀνασκαφαί ἐν Θέρμῳ, ΑΕ 1900, σελ. 161-212
- Σωτηριάδης 1903 Σωτηριάδης Γ., Αἱ μετόπαι τοῦ ναοῦ τοῦ Θερμίου Ἀπόλλωνος, ΑΕ 1903, σελ. 71-95
- Σωτηριάδης 1909 Σωτηριάδης Γ., Τά ἐλλειψοειδή κτίσματα τοῦ Θέρμου, ἐν Ἀθήναις 1909
- Τελεβάντου 1984 Τελεβάντου Χρ., Κοσμήματα ἀπό την Προϊστορική Θήρα, ΑΕ 1984, σελ. 14-53
- Τζαχίλη 1997 Τζαχίλη Ι., Ὑφαντική και υφάντρες στο Προϊστορικό Αιγαίο 2000-1000 π.Χ., Ηράκλειο 1997
- Τζιαφαλιάς 1978 Τζιαφαλιάς Αθ., Ἀνασκαφικές ἔρευνες στόν Ἅγιο Γεώργιο Λαρίσης, ΑΑΑ ΧΙ (1978), τ.2, σελ. 156 - 182
- Τσουντας 1897 Τσουντας Χ., Μῆτραι και ξίφη ἐκ Μυκηνηῶν, ΑΕ 1897, σελ. 97-128
- Τσουντας 1899 Τσουντας Χ., Κυκλαδικά ΙΙ, ΑΕ 1899, σελ. 73-134
- Χατζηαγγελάκης 2010 Χατζηαγγελάκης Π.Λ., Νεότερα ἀνασκαφικά δεδομένα της Μέσης Εποχῆς του Χαλκού στο Νομό Καρδίτσας, στο Philippa - Touchais et alii 2010, σελ. 315-329
- Χατζημιχάλη 2010 Χατζημιχάλη Α., Σαρακατσάνοι, τόμος ΙΙ, (επιμ. Έκδοσης: Τ. Ιωάννου – Γιανναρά, Αθήνα 2010

- Χριστακοπούλου – Σωμάκου 2009 Χριστακοπούλου – Σωμάκου Γ., Το Νεκροταφείο της Σταμνάς και η Πρωτογεωμετρική Περίοδος στην Αιτωλοακαρνανία, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2009
- Χρυσοβιτσάνος 2004 Χρυσοβιτσάνος Γεράσιμος , Οι Αποικίες της Κορίνθου στην Αιτωλοακαρνανική Ακτή, Ρέθυμνο 2004, Μεταπτυχιακή εργασία κατεύθυνσης.
- Χωρέμης 1973 Χωρέμης Α., Μυκηναϊκοί και Πρωτογεωμετρικοί τάφοι εις Καρποφόραν Μεσσηνίας, ΑΕ 1973, σελ. 25-74

Ξενογλώσση Βιβλιογραφία

Συνοτομογραφία	Συγγραφέας και Τίτλος
Alberti 2009	Alberti L., Rethinking the Tomb of the Double Axes at Isopata at Knossos, στο D' Agata , Van de Moortel & Richardson (eds) 2009, σελ. 99-106.
Alexander 1964	Alexander J., The Pins of the Yugoslav Early Iron Age, PPS 30 (1964), σελ. 159-185
Alexandridou 2017	Alexandridou A., “Sacred” or Profane? Interpreting Late Geometric edifices in proximity to burials in Attica, στο A. Tsingarida & I.S. Lemos (eds.), Constructions of Social Identities in Early Greece, Etudes d' Archéologie 12, Bruxelles CreA-Patrimoine 2017, σελ 43-72
Amandry 1953	Amandry P., Collection Hélène Stathatos , Les Bijoux Antiques , Strasburg 1953,vol. I
Anderson 1991	Anderson K.J., Hoplite Weapons and Offensive Arms, στο V. D. Hanson (ed.), Hoplites, The Classical Greek Battle Experience, London and N. York 1991, σελ. 15-37
Antonaccio 2005	Antonaccio C., Dedications and Character of Cult, στο R. Hägg - B. Alroth (eds), Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian, Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, Organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University, 25-27 April 1997, Stockholm 2005, σελ. 99-112
Antonetti 1990	Antonetti C., Les Etoliens, Image et Religion, Paris 1990
Antonetti 2010	Antonetti C., I diversi Aspetti di una Koine socioculturale nella Grecia Nord – Occidentale di Epoca Ellenistica, στο C. Antonetti (ed.), Lo Spazio Ionico e le Comunità della Grecia Nord – Occidentale (Diabaseis 1), Pisa 2010, σελ. 301-326
Antonetti 2012	Antonetti C., Aitolos and Aitolia:Ethnic Identities per Imagines, στο M. Offenmüller (ed.), Identitätsbildung und

- Identitätsstiftung in griechischen Gesellschaften, Vorträge gehalten im Rahmen eines Symposiums von 28. bis 29. Jänner 2010, Graz 2012, σελ. 183-200
- Antonetti 2017 Antonetti C., Alleanza tra Lacedemoni ed Etoi Erxadie, *Axon* 173 (2017), σελ. 43-54
- Antonetti & Cavalli 2013 Antonetti C. & Cavalli E., Aitolian League, στο R. S. Bagnall (ed), *Encyclopedia of Ancient History*, Malden 2013, σελ. 251-256
- Äström 1987 Äström P., Inverted Vases in Old World Religion, *JPR* 1987, σελ. 7-16
- Auberson & Schefold 1972 Auberson P. -Schefold K., *Führer durch Eretria*, Bern, Francke 1972
- Avila 1983 Avila R., *Bronzene Lanzen - und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*, PBF V1, München 1983
- Baitinger 2001 Baitinger H., *Die Angriffswaffen aus Olympia*, *Ol.Forschungen* XXIX, Berlin 2001
- Baitinger 2011 Baitinger H., *Waffenweihungen in griechischen Heiligtümern*, *Monographien des RGZM Band 94*, Mainz 2011
- Baitinger 2018 Baitinger H., *La Dedicazione di Armi e Armature nei Santuari Greci – Una Sintesi*, στο R. G. I Fabregat & F. Longo (eds), *Armi Votive in Magna Grecia*, *RGZM – Tagungen* 36 (2018), σελ. 1-20
- Baitinger und Völlig 2007 Baitinger H. und Völlig Th., *Werkzeug und Gerät aus Olympia*, mit einem Beitrag von Hermann Born, *Ol.Forsch.* XXXII, Berlin 2007
- Banks 1974 Banks E.C., *The Early and Middle Helladic Small Objects from Lerna*, Ph.D. Thesis, University of Cincinnati 1967, *University Microfilms*, Ann Arbor, Michigan 1974
- Barber 1992 Barber J.D., *The Peplos of Athena*, στο J. Neils (ed.), *Goddess and Polis, The Panathenaic Festival in Ancient Athens*, Hannover 1992, σελ. 103-117
- Baumbach 2004 Baumbach J.D., *The Significance of Votive Offerings in*

- selected Hera Sanctuaries in Peloponnesse, Ionia and Western Greece, Oxford 2004
- Benton 1934/5 Benton S., Excavations in Ithaca, The Cave at Polis, BSA 35 (1934/5), σελ. 45-73
- Benton 1934-5 α Benton S., The Evolution of the Tripod-Lebes, BSA 35(1934-35), σελ. 74-130
- Benton 1953 Benton S., Further Excavations at Aetos , BSA 48 (1953), σελ. 255-361
- Bendall 2004 Bendall L.M., Fit for a King? Hierarchy, exclusion, aspiration and desire in the social structure of Mycenaean banqueting , στο P. Halstead & J.C. Barrett (eds.), Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 5. Oxford, 2004, σελ. 105-135.
- Bendall 2008 Bendall L.M., How much makes a Feast? Amounts off Banqueting Foodstuffs in the Linear B Records of Pylos β στο A. Sacconi, M. Del Freo, L. Godart, M. Negri (Eds), Colloquium Romanum, Atti del XII Colloquio Internazionale di Micenologia, Roma 20-25 Febbraio 2006, Bibliotheca di Pasiphae, Roma 2008, σελ. 77-101
- Bergquist 1992 Bergquist B., A particular Western Greek Cult Practice? The Significance of Stele- Crowned Sacrifirial Deposit, Op.Ath. XIX (1992), σελ. 41-47
- Bielefeld 1968 Bielefeld E., Schmuck, Archaeologia Homeric Band I, Kapitel C, Göttingen 1968
- Blegen 1952 Blegen C., Two Athenian Grave Groups of about 900 B.C., Hesperia 21 (1952), σελ. 279-294
- Blitzer 1992 Blitzer H., The Chipped stone, ground stone and worked bone industries, στο W.A. McDonald and N.C. Wilkie (eds.), Excavations at Nichoria in Southwest Greece II, The Bronze Age Occupation, Minneapolis 1992, σελ. 674-711
- Boardman 1961 Boardman J., The Cretan Collection in Oxford: The Dictaeon Cave and the Iron Age in Crete, Oxford 1961

- Boardman 1994 Boardman J., Greek Gems and Finger Rings, Early Bronze Age to Late Classical, N. York 1994
- Boardman 2001 Boardman J., Early Greek Vase Painting, 11th – 6th centuries B.C., London 2001
- Bocher 2008 Bocher S., Reconstructing Votive Cult Practices in Early Sanctuaries. The example of the Geometric Votive Bronzes from Olympia , Proceedings of the International Symposium Cult and Sanctuary through the Ages (from the Bronze Age to the Late Antiquity), Dedicated to the 10th Anniversary of the Department of Classical Archaeology and to the 15th Anniversary of the Trnava University, Častá-Papiernička, 16 - 19 November 2007, Anodos 6-7 (2006-2007), 2008, σελ. 85-92
- Bol 1989 Bol P.C. , Argivische Schilde, Olympische Forschungen Band 17, Berlin – New York 1989
- Boloti 2014 Boloti T., e-ri-ta’s Dress: Contribution to the Study of the Mycenaean Priestesses’ Attire, στο M. Harlow, C. Michel & M.L. Nosch (eds), Prehistoric, Ancient and Near Eastern and Aegean Textiles and Dress, An Interdisciplinary Anthology, Oxford 2014, σελ. 245-270
- Boloti 2017 Boloti T., Offering of Cloth and/or Clothing to the Sanctuaries: A Case of Ritual Continuity from the 2nd to the 1st millennium BCE in the Aegean?, στο C. Brons & M.L. Nosch (eds), Textiles and Cult in the Ancient Mediterranean, Ancient Textiles Series 31 (2017), σελ. 3-16
- Bollen 2011 Bollen E., The Pottery of Kalydon, στο Dietz & Stavropoulou – Gatsi 2011, σελ. 313-348
- Bommeljé 1987 Bommeljé S., The Aetolians: A Greek Ethnos, στο Bommeljé S., Doorn P.K. et alii (eds), Aetolia and the Aetolians, Towards the interdisciplinary Study of a Greek Region, Utecht 1987, σελ. 13-17
- Bommeljé 1987 a Bommeljé S., Aetolian Studies Project: The First Two Years, στο Bommeljé S., Doorn P.K. et alii (eds), Aetolia and the

- Aetolians, Towards the interdisciplinary Study of a Greek Region, Utecht 1987, σελ. 18-26
- Bommeljé 1987 b Bommeljé S. (with H. Van Wijngaarden and J.A.C. Vroom) A Provisional Gazetteer of Aetolian Sites, στο Bommeljé S., Doorn P.K. et alii (eds), Aetolia and the Aetolians, Towards the interdisciplinary Study of a Greek Region, Utecht 1987, σελ. 65-113
- Bommeljé 1988 Bommeljé S., Aeolis in Aetolia. Thuc. 3.102.5 and the origins of the Aetolian Ethnos, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 37 (H.3, 3rd Qrt) (1988), σελ. 297-316
- Borgna 2004 Borgna, E., Aegean Feasting: A Minoan Perspective, στο: J.C. Wright (ed.) *The Mycenaean Feast*, *Hesperia* 73 (2004), 1 σελ. 127-159.
- Bouzek 1967 Bouzek J., Die griechisch-geometrischen Bronzevögel, *Eirene* 6 (1967), σελ. 115-139
- Bouzek 1974 Bouzek J., *Graeco-Macedonian Bronzes, Analysis and Chronology*, Praha 1974
- Bouzek 1982 Bouzek J., Addenda to Macedonian Bronzes, *Eirene* XVIII (1982), σελ. 35-59
- Bouzek 1985 Bouzek J., *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millenium*, Prague 1985
- Bouzek 1988 Bouzek J., Thessalian and Macedonian Bronzes, *AE* 1988, σελ. 47-60
- Bouzek 1997 Greece, Anatolia and Europe, Cultural Interrelations during the Early Iron Age, *SIMA CXXII*, Jonsered 1997
- Branigan 1974 Branigan K., *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, Oxford 1974
- Brock 1957 Brock K. J. *Fortretsa, Early Greek Tombs near Knossos*, Cambridge 1957.
- Brons 2015 Brons C., Textiles and Temple Inventories: Detecting an Invisible Votive Tradition in Greek Sanctuaries in the Second Half of the First Millenium, στο J. Fejfer, M. Moltesen & A.

- Rathje (eds), Tradition, Transmission of Culture in the Ancient World, Acta Hyperborea 14, Copenhagen 2015, σελ. 43-83.
- Buchholz 1959 Buchholz H.G., Zur Herkunft der kretischen Doppelaxt, Geschichte aus auswärtige Beziehungen eines minoischen Kultsympols, Kiel 1959
- Buchholz 1962 Buchholz H. G., Der Pfeilglätter aus dem VI. Schachtgrab von Mykene und die helladischen Pfeilspitzen, JdI 77 (1962), σελ. 1-58
- Buchholz 1980 Buchholz H.G. mit Beiträge von S.Foltiny und O. Höckmann, Kriegswesen, Teil 2, Angriffswaffen, Göttingen 1980.
- Buchholz, Jöhrens und Maull 1973 Buchholz H.G., Jöhrens G., Maull I., Jagd und Fisch, Mit einem Anhang: Honiggewinnung, Archeologia Homericum Band I, Kapitel J, Göttingen 1973
- Burkert 1975 Burkert W., Apellai und Apollon, Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge, 118 (1975), σελ. 1-21
- Burkert 1983 Burkert W., Homo Necans, The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth, translated by Peter Bing, London 1983
- Burkert 1985 Burkert W., Greek Religion Archaic and Classical, London 1985 (μετάφραση του J. Raffan της γερμανικής έκδοσης του 1977)
- Byrne 1991 Byrne M., The Greek Geometric Warrior Figure, Interpretation and Origin, Archaeologia Transatlantica X., Louvain-La-Neuve 1991
- Caloi 2011 Caloi Il., Minoan inverted vases in funerary contexts: offerings to dead or to ancestors?, ASAtene LXXXIX (2011), σελ. 135-146
- Carancini 1975 Carancini L. G., Die Nadeln in Italien, PBF XIII,2, München 1975.
- Carapanos 1878 Carapanos C., Dodone et ses Ruines, Paris 1878
- Casson 1923-25 Casson S., Excavations in Macedonia, BSA 26 (1923-25), σελ. 1-29

- Catling 1964   Catling H.W., *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*, Oxford 1964
- Chankowski 2010   Chankowski S.A., *L'éphébie Hellénistique, Etude d'une Institution Civique dans les Cités Grecques des Iles de la Mer Egée et l'Asie Mineure*, Paris 2010
- Childe 1948   Childe V. G., *The Final Bronze Age in the Near East and in Temperate Europe*, PPS 1948, σελ. 177-195
- Christakis 2008   Christakis K., *The Politics of Storage, Storage and Sociopolitical Complexity in Neopalatial Crete*, Philadelphia Pennsylvania 2008
- Coldstream 1979   Coldstream J.N., *Geometric Greece*, London 1979
- Coldstream and Catling 1996   Coldstream J.N. and Catling H.W. (eds), *Knossos North Cemetery, Early Greek Tombs*, British School at Athens Supplementary vol. 28, London 1996
- Coldstream 2008   Coldstream J.N., *The Greek Geometric Pottery, A Survey of Ten Local Styles and their Chronology*, Updated Second Edition, Chippenham 2008
- Cole 1984   Cole S. G., *The social Function of Rituals of Maturatio: the Koureion and the Arkteia*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 55 (1984), σελ. 233-244
- Connelly 2007   Connelly J. Br., *Portrait of a Priestess, Women and Ritual in Ancient Greece*, Princeton and Oxford 2007
- Cook 1994   Cook M. R., *Ελληνική Αγγειογραφία, Τρίτη έκδοση, πλήρως αναθεωρημένη, Μετάφραση Δέσποινα Τσουκλίδου*, Αθήνα 1994
- Coultaro 2007   Coultaro M., *Domestic Architecture and Public Space in Early Bronze Age Poliochni (Lemnos)*, στο Westgate, Fischer & Whitley (eds) 2007, σελ. 55-64
- Courbin 1974   Courbin P., *Tombes géométriques d'Argos*, *Etudes Péloponnésienes* 7, Paris 1974
- Crumley 1987   Crumley L. C., *A Dialectical Critique of Hierarchy*, στο T.C. Patterson, C.W. Gailey (eds), *Power Relations and State*

- Formation, Washington 1987, σελ. 155-169
- Crumley 1995 Crumley L. C., Heterarchy and the Analysis of Complex Societies, στο R.M. Ehrenreich, L.C. Crumley and J.E.Levy (eds), Heterarchy and the Analysis of Complex Societies, Archaeological Papers of the American Anthropological Association 6, Arlington 1995, σελ. 1-5
- D' Agata 1997-2000 D' Agata A. L., Ritual and Rubbish in Dark Age Crete: The Settlement of Thronos/Kephala (Ancient Sybrita) and the Pre-Classical Roots of a Greek City, Aegean Archaeology, vol. 4 (1997-2000), σελ. 45-59
- D' Agata 2001 D' Agata A.L., Religion, society and ethnicity on Crete at the end of the Late Bronze Age. The contextual framework of LMIIIC cult activities, στο Lafineur and Hägg (eds) 2001, σελ. 345-354.
- D' Agata & Boileu 2009 D' Agata A.L. & Boileu M.C., Pottery production and consumption in Early Iron Age Crete: the Case of Thronos / Kephala (Ancient Sybrita), SMEA 51 (2009), σελ. 145-202.
- D' Agata , Van de Moortel & Richardson (eds) 2009 D'Agata A. L., Van de Moortel A. & Richardson M.B. (eds), Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in honor of Geraldine C. Gessell, Princeton 2009
- Davidson 1952 Davidson G., Corinth XII: The Minor Objects, N. Jersey 1952
- deCou 1905 deCou H. F. The Bronzes of the Argive Heraion, στο Waldstein H., The Argive Heraion, vol. II, Boston 1905, σελ. 191-340
- de Polignac 1996 de Polignac F., Offrandes, Mémoire et Compétition Ritualisée dans les Sanctuaires Grecs a l' Epoque Géométrique, στο P. Hellström & Br. Alroth, Religion and Power in the Ancient Greek World, Proceedings of the Uppsala Symposium 1993, BOREAS 24 ,Uppsala 1996, σελ. 59-66
- Desborough 1954 V. R. D'A. Desborough, Mycenae 1939-1953, Part V, Four Tombs, BSA 49 (1954), σελ. 258-266.
- Desborough 1964 Desborough V.R.d'A., The Last Mycenaeans and their Successors, Oxford 1964.

- Desborough 1995 Desborough V.R.d'A. , Οι Ελληνικοί Σκοτεινοί αιώνες , Μετάφραση Στέφη Κόρτη –Κόντη, Επιμέλεια Θεόδωρος Ξένος, Αθήνα 1995
- Deshayes 1960 Deshayes J., Les outils de Bronze de l' Indus au Danube (IV au IIe millenaire), Paris 1960.
- Dickinson 2006 Dickinson O., The Aegean from Bronze to Iron, Continuity and Change between the 12th and 8th centuries B.C., London 2006
- Dieterle 2007 Dieterle M., Dodona, Religionsgeschichtliche und historische Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung des Zeus – Heiligtums, Spudasmata Band 116, Hildesheim 2007
- Dietrich 1978 Dietrich B.C., Some Evidence from Cyprus of Apolline Cult in the Bronze Age, Rheinisches Museum für Philologie, 1978, Neue Folge, 121, Bd. H. 1, σελ. 1-18
- Dietrich 1988 Dietrich B.C., The Instrument of Sacrifice, στο Hägg, Marinatos & Nordquist (eds) 1988,σελ. 35-40
- Dietz 2011 Dietz S., The City – Inside and Outside the Walls, στο Dietz & Stavropoulou – Gatsi 2011, σελ. 77-81
- Dietz & Moschos 2006 Dietz S. & Moschos I. (eds), Chalkis Aitolias I, The Prehistoric Periods, Athens 2006
- Dietz & Stavropoulou – Gatsi 2011 Dietz S. & Stavropoulou – Gatsi M. (eds), Kalydon in Aitolia I, Reports and Studies, Danish / Greek Field Work 2001-2005, Athens 2011
- Donder 1999 Donder H., Pin-types of the Late Helladic and the Early Iron Age in North and Central Greece, στο Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α'Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999, σελ. 91-98
- Donlan 1997 Donlan W. The Homeric Economy, στο Morris and Powell 1997, σελ. 649-667
- Driessen , Schoepf and Laffineur (eds) 2002 Driessen, J. , Schoep, I. & Laffineur, R. (eds.), Monuments of Minos: Rethinking the Minoan Palaces, Proceedings of the International Workshop "Crete of the hundred Palaces?" held at Universite Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15

- December 2001, *Aegeum* 23, Universite de Liege, Liege, 2002
- Dor, Jannoray & van Effentere 1960 Dor L., Jannoray J., Henri et Micheline van Effentere, *Kirra, etude de Préhistoire Phocidiene*, Paris 1960
- Droop 1905-1906 Droop J. P., *Dipylon Vases from Kynosarges*, *BSA* 12 (1905-1906) σελ. 80-92
- Droop 1929 Droop J. P. *The Bronzes*, στο Dawkins R.M., *The Sanctuary of Athena Alea at Tegea*, London 1929, σελ. 196-202
- Dunbabin 1940 Dunbabin T.J., *Bronzes from the Temenos of Hera Limenia*, στο H. PAYNE (ed.), *Perachora I. The Sanctuary of Hera Akraia and Limenia. Architecture, Bronzes and Terracottas*, Oxford 1940
- Dugas 1921 Dugas C., *Le Sanctuaire d' Aléa Athéna a Tégée avant le IVe siècle*, *BCH* 45 (1921), σελ. 335-435
- Eder 2001 Eder B., *Die Anfänge von Elis und Olympia: zur Siedlungsgeschichte den Landschaft Elis am Übergang von der Spätbronze zur Früheisenzeit*, στο V. Mitsopoulos- Leon(hrg), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich «der Feier 100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen» Athen 5.3.-7.3.1998*, Österreichisches Archäologisches Institut, *Sonderschriften Band 38*, Athen 2001, σελ. 233-243
- Eder 2001a Eder B., *Continuity of Bronze Age Cult in Olympia? The Evidence of the Late Bronze Age and Early Iron Age Pottery*, στο R. Hägg – R. Laffineur (Hrsg.), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age*, *Acts of the 8th International Aegean Conference at Göteborg University, 12-15 April 2000*, *Aegaeum* 22, Liège 2001, σελ. 201-209
- Eder 2007 Eder B., *The Power of Seals: Palaces, Peripheries and Territorial Control in Mycenaean World*, στο I. Galanaki, H. Thomas, Y. Galanakis and R. Laffineur (eds), *Between the Aegean and the Baltic Seas, Prehistory Beyond Borders, Proceedings of the International Conference, Bronze and Early*

- Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb 11-14 April 2005, *Aegeum* 27, Liege 2007, σελ. 35-45
- Eder 2015 Eder B., Die Kontinuität bronzener Ringhenskeldreifüsse im sozialen Kontext der Transformation der mykenischen Welt zwischen 1200 und 700, στο St. & R. Nawracala (eds), ΠΟΛΥΜΑΘΕΙΑ, Festschrift für Harmut Matthäus anlässlich seines 65. Geburtstages, Aachen 2015, σελ. 115-133
- Eder – Jung 2015 Eder B. – Jung R., "Unus pro omnibus, omnes per uno": The Mycenaean Palace System, στο J. Weilhartner – F. Ruppenstein (eds), Tradition and Innovation in the Mycenaean Palatial Politics, Proceedings of the International Symposium held at the Austrian Academy of Sciences, Institute for European and Oriental Archaeology, Aegean and Anatolia Department Vienna, 1-2 March 2013, Vienna 2015, σελ. 113-140
- Ekroth 2002 Ekroth G., The sacrificial rituals of Greek hero-cults in the Archaic to the Hellenistic periods, *Kernos suppl.* 12, Liège 2002
- Ekroth 2008 Ekroth G., Burnt, cooked or raw? Divine and human culinary Desires at Greek animal Sacrifice, στο E. Stavrianopoulou, A. Michael & C. Ambos (eds), Transformations in sacrificial Practices, from Antiquity to Modern Times, Proceedings of an International Colloquium, Heidelberg 12-14 July 2006, *Performanzen* 12 (2008), σελ. 87-111
- Ekroth 2008a Ekroth G., Man, Meat and God: On the Division of the Animal Victim at Greek Sacrifices, στο Μικρός Ιερομνήμων, Μελέτες εις Μνήμην Michael H. Jameson, Αθήνα 2008, σελ. 259-290
- Ekroth 2017 Ekroth G., Don't Throw any Bones in the Sanctuary!, On the Handling of Sacred Waste in Ancient Greek Cult Places, στο Cl. Moser & J. Knust, *Ritual Matters, Material remains and Ancient Religion*, Michigan 2017, σελ. 33-55

- Ekroth 2018 Ekroth G., *Holocaustic Sacrifices in Ancient Greek Religion* στο L. Niesiolowski – Spanó & M.Wecowski (eds), *Change, Continuity and Connectivity, North – Eastern Mediterranean at the turn of the Bronze Age and in the early Iron Age*, Wiesbaden 2018, σελ. 312-326
- Evans 1905 Evans A., *The Prehistoric Tombs of Knossos: I. The Cemetery of Zafer Papoura II. The Royal Tomb of Isopata*, London 1906
- Evans 1929 Evans A., *The Shaft Graves and Bee-hive tomb of Mycenae and their Interrelation*, London 1929
- Evans 1935 Evans A., *The Palace of Minos at Knossos, A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries*, vol. IV, part II, London 1935
- Evely 2006 Evely D. (ed.), *Lefkandi IV: The Bronze Age. The Late Helladic IIC Settlement at Xeropolis*, BSA suppl. 39, London 2006
- Everson 2004 Everson T., *Warfare in Ancient Greece: arms and armour from the heroes of Homer to Alexander the Great*, Stroud 2004
- Felsch & Kienast 1975 Felsch R. & Kienast H., *Ein Heiligtum in Phokis*, AAA VIII (1975), τ. 1, σελ. 1-24
- Felsch 1987 Felsch R. C. S., *mit Beiträgen von K. Braun, M. Jacob-Felsch, G. Hübner, A. Nitsche, M. Salta und einer Studie zu den Mythen von Hyampolis von P. Ellinger*, *Kalapodi Bericht über die Grabungen im Heiligtum der Artemis Elaphebolos und des Apollon von Hyampolis 1978-1982*, AA 1987, σελ. 1-99
- Felsch 1997 Felsch S.C.R., *Kalapodi: Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis, I*, Mainz 1997
- Felsch 2007 Felsch R. C. S. (Hrg.), *Kalapodi, Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis, Band II*, Mainz am Rhein 2007
- Felsch – Kienast Felsch R.C.S.- Kienast H.J.- Schuler H., *Apollon und Artemis*

- Schuler 1980 oder Artemis und Apollo? Bericht von der Grabungen im neu entdeckten Heiligtum bei Kalapodi 1973-1977. Mit Beiträgen von G. Hübner -K.v.Woyski -H. Becker, AA 1980, σελ. 38-122
- Flinders Petrie 1917 Flinders Petrie W.M., Tools and Weapons :. illustrated by the Egyptian Collection in University College, London and 2,000 outlines from other sources, London 1917
- Flognfeldt 2009 Flognfeldt Y. T., Sanctuaries and Votive Offerings from Early Iron Age, A Comparative Study of Votive Offerings from the eastern Peloponnese, Master's Tesis in Archaeology, Department of Archaeology, History, Cultural Studies and Religion, University of Bergen May 2009
- Foltiny 1961 Foltiny St., Athens and the East Hallstatt Region: Cultural Interrelations at the Dawn of the Iron Age, *AJA* 65 (1961), σελ. 283-297
- Forbes 1994 Forbes H.A., Pastoralism and Settlement Structures in Ancient Greece, στο P. Doukellis & L. Mendoni (eds), Structures rurales et sociétés antiques. Actes du colloque de Corfou (14-16 Mai 1992), *Annales littéraires de l'Université de Besançon* 508 (1994), σελ. 187-196
- French & Wardle 1988 French E. & Wardle K. (eds), Problems in Greek Prehistory, Papers presented at the Centenary Conference of the British School at Athens, Manchester April 1986, Bristol 1988
- Funke 1993 Funke P., Stamm und Polis, Überlegungen zur Entstehung der griechischen Staatenwelt in den "Dunklen Jahrhunderten, στο J. Bleicken (Hrg), Colloquium aus Anlass des 80. Geburtages von Alfred Heuss, *FAS* Heft 13, Kallmünz 1993, σελ. 29-48
- Furtwängler 1879 Furtwängler A., Die Bronzefunde aus Olympia und deren kunstgeschichtliche Bedeutung, *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften in Berlin: Philosophisch-historische Klasse* 4, Berlin 1879
- Furtwängler 1890 Furtwängler A., Die Bronzen und die übrigebn kleineren Funde von Olympia, Berlin 1890

- Gabaldon
Martinez 2005 Gabaldon Martinez del Mar M., *Rituales de Armas y de Victoria, Lugares de Culto y Armamento en el Mundo Griego*, Oxford 2005
- Gadolou 2015 Gadolou A., *A Narrative Art and Ritual in the Sanctuary of Poseidon Heliconius in Ancient Helike, Achaea*, στο V. Vlachou (ed), *Pots, Workshops and Early Iron Age Society, Function and Role of Ceramics in Early Greece*, Proceeding of the International Symposium held at the Université libre de Bruxelles, 14-16 November 2013, *Etudes d' Archeologie* 8, Bruxelles 2015, σελ. 267-276
- Gauer 1991 Gauer W., *Die Bronzegefäße von Olympia mit Ausnahme der geometrischen Dreifüße und der Kessel des orientalisierenden Stils, Teil I, Kessel und Becken mit Untersätzen, Teller, Kretere, Hydrien, Eimer, Situlen und Cisten, Schöpfhumpen und verschiedenes Gerät*, *Ol. Forschungen XX*, Berlin 1991
- Giannopoulos
2009 Giannopoulos Th., „One Ring to bind them“, *The Chamber Tomb I of Monodendri in Achnaea and the missing piece of an interesting puzzle*, στο E. Borgna – P. Càssola Guida (eds), *From the Aegean tot he Adriatic: Social Organisations, Modes of Exchange and Interaction in the Post-Palatial Times*, Proceedings of thw International Workshop, Udine December 1-2 2006, Quasar, Rome 2009, σελ. 115-128.
- Groot 2014 Groot M., *Burned Offerings and sacrificial Meals in Geometric and Archaic Karystos. Faunal Remains from Plakari (2011-2012)*, *Pharos* 20,2 (2014), σελ. 25-52.
- Haarer 2000 Haarer P., *Ὄβελοί and Iron in Archaic Greece*, Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy in Ancient History, Hillary 2000
- Hägg, Marinatos
& Nordquist
(eds) 1988 Hägg R., Marinatos N. & Nordquist G. (eds), *Early Greek Cult Practice*, Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986, Stockholm 1988

- Hägg 1990 Hägg R., “The Role of Libations in Mycenaean Ceremony and Cult στο Hägg & Nordquist (eds) 1990, σελ. 177-184
- Hägg & Nordquist (eds) 1990 Hägg R. & Nordquist G.(eds), Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid, Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988, Stockholm 1990
- Hall 1995 Hall J.M., How Argive was the «Argive» Heraion? The Political and Cultic Geography of the Argive Plain 900-400 B.C., *AJA* 99 (1995), σελ. 577-613
- Hastead 2012 Halstead P., Food, Feast and Fodder in Neolithic – Bronze Age Greece: Commensality and the Construction of Value, στο Pollock S., *Between Feasts and Daily Meals: Towards and Archaeology of Commensal Space . eTopoi. Journal of Ancient Studies, Special Vol. 2* (2012), σελ. 21-51
- Hamilakis 2003 Hamilakis Y, The sacred geography of hunting: wild animals, social power and gender in early farming societies, *BSA studies* 9 (2003): Zooarchaeology in Greece, Recent Advances, σελ. 239-247
- Hammond 1967 Hammond N.G.L., *Epirus*, Cambridge 1967
- Hanson 1991 Hanson D.V., Hoplite Technology in Phalanx Battle, στο V.D. Hanson (ed.), *Hoplites, The Classical Greek Battle Experience*, London & N. York 1991, σελ. 63-84
- Harding 1975 Harding A., Mycenaean Greece and Europe: The Evidence of Bronze Tools and Implements, *PPS* 1975, σελ. 183-202
- Hayden 2011 Hayden B., A Century of Feasting Studies, *Annual Review of Anthropology* 40 (2011), σελ. 433-449
- Helbig 1884 Helbig W., *Das homerische epos aus den Denkmälern erläutert*, Leipzig 1884
- Hochstetter 1987 Hochstetter A., *Kastanas, Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979, Die Kleinfunde, mit Beiträgen von P. Franke, B. Hänsel, B. Herrmann und A. Hartmann, Band 6*, Berlin 1987

- Höckmann 1980 Höckmann O., Lanze und Speer im spätminoischen und mykenischen Griechenland, RGZM (1980) , σελ. 13 – 158
- Hood 1977 Hood A., Minoan Town Shrines?, στο K.H. Kinzl (ed.), Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory, Studies presented to Fritz Schachermeyer on the occasion of his eighteenth birthday, Berlin – N. York 1977, σελ. 158-172.
- Hope Simpson & Dickinson 1979 Hope Simpson R. & Dickinson K.P.T.O., A Gazetteer of Aegean Civillisation in the Bronze Age, vol. I: The Mainland and Islands, Göteborg 1979
- Hubbard 2009 Hubbard T., Ephebic Liminality and the Ambiguities of Apolline Sexuality, στο L. Athanassaki, R.P. Martin, J.F. Miller (eds), Apolline Politics and Poetics, International Symposium, Athens 2009, σελ. 607-632
- Huber 2003 Huber S., L' Aire Sacrifielle au nord du Sanctuaire d' Apollon Daphnephoros, Un rituel des Epoques Geometrique et Archaïque, Avec contribution de Isabelle Chenal – Velarde et Jacqueline Studer, Montreux 2003
- Immerwahr 1971 Immerwahr S., The Neolithic and Bronze Ages, The Athenian Agora XIII, Princeton 1971
- Jacobsthal 1956 Jacobsthal P., Greek Pins and their connexions with Europe and Asia, Oxford 1956
- Jalkotzy 1995 Jalkotzy D., Mykenische Herrschaftsformen ohne Paläste und die griechische Polis στο Laffineur R. - Niemeier D.W. (eds), Politeia, Society and State in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the Fifth International Aegean Conference, University of Heidelberg, 10-13 April 1994, Aegeum 12, Liege – Austin 1995, σελ. 366-377
- Jorro 1985 Jorro A., Diccionario Micénico, vol. I, Madrid 1985
- Kanta 1980 Kanta A., The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution, SIMA vol. 58, Göteborg 1980

- Karo 1930/ 1933   Karo G., Die Schachtgräber von Mykenai, München 1930/1933
- Kilian 1975   Kilian K., Fibeln in Thessalien von der Mykenischen bis zur archaischen Zeit, PBF XIV,2, München 1975
- Kilian 1975a   Kilian K.Ä, Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, PZ 50 1975, σελ. 9-140
- Kilian 1979   Kilian K., Ausgrabungen in Tiryns 1977. Bericht zu den Grabungen, AA 1979, σελ. 379-411
- Kilian 1981   Kilian K., Weihungen aus Eisen und Eisenverarbeitung in Heiligtum zu Philia (Thessalien), στο Robin Hägg (ed.), The Greek Renaissance of the 8th century B.C.: Tradition and Innovation, Proceedings of the 2nd International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June 1981, Stockholm 1983.σελ. 130-147
- Kilian –
Dirlmeier 1979   Kilian – Dirlmeier I., Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit (Griechisches Festland, ionische Inseln, dazu Albanien und Jugoslawisch Mazedonien), PBF XI,2, München 1979
- Kilian –
Dirlmeier 1980   Kilian – Dirlmeier I., Bemerkungen zu den Fingerringen mit Spiralenden, JRGZM 27 (1980), σελ. 249-269
- Kilian –
Dirlmeier 1981   Kilian-Dirlmeier I., Bronzeanhänger der geometrischen und archaischen Zeit, στο Philipp H., Bronzeschmuck aus Olympia, Mit einem Anhang von Imma Kilian – Dirlmeier, OIForsch. XIII, Berlin 1981, σελ. 345-377
- Kilian –
Dirlmeier 1984   Kilian – Dirlmeier I., Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes, PBF XIII 8, München 1984
- Kilian –
Dirlmeier 1990   Kilian – Dirlmeier I., Non –military Function of Swords in the Mycenaean Argolid, στο Hägg & Norquist 1990, σελ. 157-161
- Kilian –
Dirlmeier 1993   Kilian – Dirlmeier I., Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien, PBF IV,12, Stuttgart 1993
- Kilian –   Kilian – Dirlmeier I., Kleinfunde aus dem Athena Itonia-

- Dirlmeier 2002 Heiligtum bei Philia (Thessalien), Bonn 2002
- Killen 1998 Killen J.T., The Pylos Ta Tablets Revisited στο J.P. Olivier, F. Rougemont (eds), Recherches recentes en epigraphie creto-mycenienne, BCH 122 (1998), σελ. 421-422
- Kolia 2011 Kolia E., A Sanctuary of the Geometric Period in ancient Helike, BSA 106 (2011), σελ. 201-246
- Konstantinidi 2001 Konstantinidi E.M., Jewellery revealed in the burial Contexts of the Greek Bronze Age, Oxford 2001
- Kraiker & Kübler 1939 Kraiker W.- Kübler K., Kerameikos, Die Nekropolen des 12. bis 10. Jahrhunderts, mit einem Beitrag von E. Breitingen, Berlin 1939
- Kron 1996 Kron U., Priethoods, Dedications and Euergetism. What Part Did Religion Play in the Politican and Social Status of Greek Women?, στο P. Hellström & Br. Alroth, Religion and Power in the Ancient Greek World, Proceedings of the Uppsala Symposium 1993, BOREAS 24 ,Uppsala 1996, σελ. 139-182
- Kron 1998 Kron U., Sickles in Greek Sanctuaries: Votives and Cultic Instruments, στο R. Hägg (ed.), Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence, Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organised by the Swedish Institute at Athens, 22-24 October 1993, Stockholm 1998
- Koch 1996 Koch N. J., De Picturae initiis, Die Anfänge der griechischen Malerei im 7. Jahrhundert v. Chr., München 1996
- Kottaridi 2011 Kottaridi A., Queens, Princesses and high Priestess: the Role of Women at the Macedonian Court, στο A. Kottaridi – S. Walker (eds), Herakles to Alexander the Great, Treasures from the Royal Capital of Macedon, a Hellenic Kingdom in the Age of Democracy, Oxford 2011, σελ. 93-126
- Kübler 1954 Kübler K., Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhunderts, Kerameikos V,1,Berlin 1954
- Kunze 1931 Kunze E., Kretische Bronzereliefs, Stuttgart 1931

- Kunze 1950 Kunze E., *Archaische Schildbänder, Ein Beitrag zur frühgriechischen Bildgeschichte und Sagenüberlieferung*, Berlin 1950
- Kunze 1951-52 Kunze E., *Schildbeschläge*, *Ol.Berichte V(1951-52)*, σελ. 35-68
- Kyrieleis 2006 Kyrieleis H., *Anfänge und Frühzeit des Heiligtums von Olympia, Die Ausgrabungen am Pelopion 1987-1996*, mit Beiträger von Birgitta Eder und Norbert Benecke, *Olympische Forschungen 31*, Berlin-N. Yor 2006
- Lamb 1926/1927 Lamb W., *Excavations at Sparta 1927: 6- Notes on some Bronzes from the Orthia Site*, *BSA 28 (1926/1927)*, σελ. 96-106
- Lambrinouidakis 2002 Lambrinouidakis V., *Conservation and Research: New Evidence on a Long Living Cult. The Sanctuary of Apollo Maleatas and Asklepios at Epidauros*, στο M. Stamatopoulou & M. Yeroulanou (eds), *Excavating Classical Culture, Recent Archaeological Discoveries in Greece*, *BAR International Series 1031*, Oxford 2002, σελ. 213-224
- Lambrou-Phillipson 1990 Lambrou-Phillipson C., *Hellenorientalia, The Near Eastern Presence in the Bronze Age Aegean ca. 3000-1100 B.C., Interconnections based on the material record and the written evidence, A Catalogue of Egyptian, Mesopotamian, Mitannian, Syro-Palestinian, Cypriot and Asia Minor Objects from the Bronze Age Aegean*, *Studies in Mediterranean Archaeology pocket book 95*, Göteborg 1990
- Laffineur 1991 Laffineur R., *La Bijouterie Chypriote d' après le Témoignage des Terres Cuites*, στο Fr. Vandenabeele & R. Laffineur (eds), *Cypriote Terracottas, Proceedings of the First International Conference of Cypriote Studies, Brussels – Liège-Amsterdam, 29 May- 1 June 1989*, Brussels – Liège 1991, σελ. 171-181
- Laffineur and Hägg (eds) 2001 Laffineur R. and Hägg R. (eds), *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age*, Brussels 2001
- Léger 2017 Léger M. R., *Artemis and her Cult*, Oxford 2017

- Leitao 2003 Leitao D.D., Adolescent Hair- Growing and Hair – Cutting Rituals στο D. B. Dodd & Chr. A. Faraone (eds), *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives, New Critical Perspectives*, London 2003, σελ. 109-129
- Lemos 2002 Lemos I., *The Protogeometric Aegean, The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries B.C.*, Oxford 2002
- Lemos 2006 Lemos I., The «Dark Age» of Greece, στο E. Bispham (ed.), *Edinburgh Companion to Ancient Greece, and Rome*, Edinburgh 2006, σελ. 87-91
- Lenuzza 2012 Lenuzza V., Dressing Priestly Shoulders, Suggestions from the Campstool Fresco, στο M.L. Nosch & R. Laffineur, *Kosmos, Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 13th International Aegean Conference 21-26 April 2010, Leuven – Liege 2012*, σελ. 255-264
- Letesson & Driessen 2008 Letesson, Q. & Driessen, J. , From “Party” to “Ritual” in Minoan Crete: The spatial context of Feasting, στο L.A. Hitchcock, R. Laffineur & J. Crowley (eds) *Dais: The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference / 12e Rencontre égéenne internationale*, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008, *Aegaeum 29*, Liège and Austin 2008, σελ.207-213
- Lipinski 2009 Lipinski E., *Reseph, A Syro-Canaanite Deity*, Leuven & Paris 2009
- Lubsen – Admiraal 2004 Lubsen – Admiraal St., *Αρχαία Κυπριακή Τέχνη, Συλλογή Θάνου Ν. Ζιντίλη*, Αθήνα 2004
- Luce 2011 Luce J.M., From Miniature Objects to Giant Ones: The Process of Defunctionalisation in Sanctuaries and Graves in Iron Age Greece, *Pallas 11* (2011), σελ. 53073
- Maass 1978 Maass M., *Die geometrischen Dreifüsse von Olympia*, *Ol. Forschungen 10*, Berlin 1978
- Mackil 2010 Mackil E, Aetolia and the Aetolian Confederacy ΣΤΟ M. Gagarin & E. Fantham (eds), *The Oxford Encyclopedia of*

- Ancient Greece and Rome, vol. 1, Oxford 2010, σελ. 32-33
- Maier 1956 Maier F., Zu einigen bosnisch-herzegowinischen Bronzen in Griechenland, *Germania* 34 (1956), σελ. 63-75
- Margomenou 2008 Margomenou D., Food Storage in Prehistoric Northern Greece: Interrogating Complexity at the Margins of the “Mycenaean World”, *JMA* 21 (2008), σελ. 191-212.
- Marinatos 1967 Marinatos Sp., Kleidung – Haar- und Barttracht, *Archaeologia Homerica* ,Band I, Kapitel A und B, Göttingen 1967
- Marinatos 1993 Marinatos N., Minoan Religion, Ritual Image and Symbol, Columbia 1993
- Marinatos 2000 Marinatos N., The Goddess and the Warrior, The Naked Goddess and Mistress of Animals in early Greek Religion, London & N. York 2000
- Matthäus 1980 Matthäus H., Die Bronzegefäße der kretisch- mykenisch Kultur, PBF Ab. II, Bd 1, München 1980
- Matthäus 1985 Matthäus H., Metallgefäße und Gefäßuntersätze der Bronzezeit, der geometrischen und archaischen Periode auf Cypern, mit einer Anhang der bronzezeitlichen Schwertfunde auf Cypern, München 1985
- Mazarakis Ainian 1997 Mazarakis Ainian Al., From Rulers’ Dwellings to Temples, Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100 – 700 B.C), *Jonsered* 1997
- Mazarakis Ainian 2002 Mazarakis Ainian Al.,”Recent Excavations at Oropos (Northern Attica), στο M. Stamatopoulou & M. Yeroulanou (eds.), *Excavating Classical Culture, Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Oxford 2002, σελ. 149-178
- Mazarakis Ainian 2017 Mazarakis Ainian A., Review of I. Papapostolou, *Early Thermos*, Athens 2012, στο *Gnomon* 89, 2017, issue 7, σελ. 627-633
- McDonald 1992 McDonald C., The Iron and Bronze Weapons, *Etudes Chypriotes* XIV (1992), σελ. 43-99
- Methenithis 2011 Methenithis K., The Field Survey – A Preliminary Report , στο

- Dietz & Stavropoulou – Gatsi 2011, σελ. 59-64
- Mikalson 2005 Mikalson J.D., *Ancient Greek Religion*, Oxford 2005
- Milchöfer 1880 Milchöfer A., *Untersuchungsausgrabung in Tegea*, AM 5 (1880), σελ. 52-69
- Moore 1988 Moore A., *Large Monochrome Terracota Figures from Mycenae. The Problem of Interpretation* στο French & Wardle 1988, σελ. 219-228
- Moore & Taylour 1999 Moore A. & Taylour W.D., *Well built Mycenae. The Helleno – British excavations within the Citadel at Mycenae. 1959-1969. Fascicule 10: The Temple Complex*, Oxford 1999
- Morgan 1990 Morgan C., *Athletes and Oracles, The Transformation of Olympia and Delphi in the Eighth Century B.C.*, Cambridge 1990
- Morgan 1996 Morgan C., *From Palace to Polis? Religious Developments on the Green Mainland during the Bronze Age/ Early Iron Age Transition*, στο P. Hellström & B. Alroth (eds), *Religion and Power in Ancient Greek World*, Uppsala 1996, σελ. 27-57
- Morgan 1999 Morgan C., *Isthmia VIII, The Late Bronze Age and the Early Iron Age Sanctuary*, Princeton, New Jersey 1999
- Morgan 2003 Morgan C., *Early Greek States beyond the Polis*, New York 2003
- Morris and Powell 1997 Morris I., and Powell B. (eds), *A New Companion to Homer*, Leiden- New York- Köln 1997
- Moschos 2009 Moschos I., *Evidence of Social Re-organization and Reconstruction in Late Helladic IIIC Achaea and Modes of Contacts and Exchange via the Ionian and Adriatic Sea*, στο E. Borgna and P. Cassola Guida (eds.), *Dall-Egeo ad Adriatico: organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in età post-palaziale (XII-XI sec. a.C.)*, Rome 2009, σελ. 345-414.
- Mountjoy 1999 Mountjoy P.A., *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Leidorf 1999
- Müller 1882 Müller S., *Den europæiske Bronzealders Oprindelse og første*

- Udvikling, oplyst ved de ældste Bronzefund i det sydøstlige Europa, Aarbøger for nordisk Oldkzndighed og Historie 1882, σελ. 279-356 (Αναδημοσίευση στα γερμανικά Ursprung und erste Entwicklung der europäischen Bronzekultur, beleuchtet durch die ältesten Bronzefunde im südöstlichen Europa. Entwurf zu einer archäologischen Untersuchung von Dr. Sophus Müller, Archiv für Anthropologie XV, Braunschweig 1884, σελ. 279-356
- Müller –Karpe 1962 Müller- Karpe H., Die Metallbeigaben der früheisenzeitlichen Kerameikos- Gräber, JdI 77 (1962), σελ. 59-129
- Nakassis 1985 Nakassis V., A Vlach Pastoral Community in Greece: the Effects of its Incorporation into the National Economy and Society, Thesis submitted for the Ph.D , Department of Social Anthropology, University of Cambridge 1985 (https://www.academia.edu/26425205/A_Vlach_Pastoral_Community_in_Greece..)
- Neimeier 2013 Neimeier W.-D., Kultkontinuität von der Bronzezeit bis zur römischen Kaiserzeit im Orakel-Heiligtum des Apollo von Abai (Kalapodi), στο I. Gerlach & D. Raue (eds), Sanktuar und Ritual, Heilige Plätze im archäologischen Befund, Menschen-Kulturen-Traditionen, Studien aus den Forschungsclustern des Deutschen Archäologischen Instituts, Band 10, Forschungscluster 4: Heiligtümer: Gestalt und Ritual, Kontinuität und Veränderung, 2013, σελ. 33-42
- Neimeier 2016 Niemeier W.-D., Das Orakelheiligtum des Apollon von Abai/Kalapodi, Eines der bedeutendsten griechischen Heiligtümer nach der Ergebnissen den neuen Ausgrabungen, Trierer Winkelmannsprogramm, Heft 25, 2013, Wiesbaden 2016
- Neimeier 2017 Neimeier W.-D., The Oracle Sanctuary of Apollo at Abai/Kalapodi from the Bronze Age to the Iron Age, στο A. Mazarakis-Ainian, A. Alexandridou & X. Charalambidou (eds),

- Regional Stories Towards a New Perception of the Early Greek World, Acts of an International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek, Volos 18-21 June 2015, Volos 2017, σελ. 323-342
- Nichoria II McDonald W. and Wilkie C.N. (eds). Excavations at Nichoria in southwest Greece, Volume II, The Bronze Age Occupation, With special Assistance from Dickinson K.P.T.O. and Howell J.R., Minneapolis 1992.
- Nilsson 1906 Nilsson M., Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der Attischen, Leipzig 1906
- Negbi 1982 Negbi O., Evidence for Early Phoenician Communities on the Eastern Mediterranean Islands, *Levant* 14(1982), σελ. 179-182
- Nordquist 1994-1995 Nordquist G., Evidence for Metalworking in Late Geometric Tegea, στο Gillis G. – Risberg Ch. – Sjöberg B. (eds), Trade and Production in Premonetary Greece, Production and the Craftsman, Proceedings of the 4th and 5th International Workshop, Athens 1994-1995, *Jonsered* 1997, σελ. 197-208.
- Nordquist 2008 Nordquist G., Feasting: participation and performance, στο L.A Hitchcock, R. Laffineur & J. Crowley (eds), *Dais: The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference / 12e Rencontre égéenne internationale*, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008, *Aegaeum* 29, Liège and Austin 2008, σελ. 105-109.
- Nosch 2007 Nosch M.–L. , The History of the Homeric Priestess Theano: a View from the Past, στο L. Larsson Loven & A. Strömberg (eds), *Public Roles and Personal Status, Men and Women in Antiquity*, Proceedings of the second Nordic Symposium on Gender and Women's History in Antiquity, Copenhagen 3-5 October 2003, *Sävedalen* 2007, σελ.165-183
- Nosch 2009 Nosch M.L., Approaches to Artemis in Bronze Age Greece, στο T. Fischer-Hansen & B. Poulsen (eds), *From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast*, *Danish Studies in*

- Classical Archaeology, Acta Hyberborea 12, Copenhagen 2009, σελ. 21-36
- Nosch & Laffineur 2012 Nosch M.-L. & Laffineur R. (eds), KOSMOS: Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 13th International Aegean Conference, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010, Leuven 2012
- Nosch & Perna 2001 Norsch M.L.B. & Perna M, Cloth in the Cult, στο R. Laffineur & R. Hägg (eds), Potnia, Deities and Religion in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000, Université di Liège 2001, σελ. 471-477
- Ohly 1953 D. Ohly, Die Göttin und ihre Basis, AM 68 (1953), σελ. 25-50
- Papadopoulos 1979 Papadopoulos Th. J., Mycenaean Achaea, Göteborg 1979
- Papadopoulos 1998 Papadopoulos Th. J., The Late Bronze Age Daggers of the Aegean . I The Greek Mainland, PBF VI, 11, Stuttgart 1998
- Papalexandrou 2005 Papalexandrou N., The Visual Poetics of Power, Warriors, Youths and Tripods in Early Greece, Oxford 2005
- Papalexandrou 2008 Papalexandrou N., Boiotian Tripods, The Tenacity of a Panhellenic Symbol in a Regional Context, Hesperia 77 (2008), σελ. 251-282
- Papalexandrou 2014 Papalexandrou N., Messenian Tripods: A Boiotian Contribution to the symbolic Construction of the Messenian Past?, στο B. Alroth & Ch. Scheffer (eds), Attitudes towards the Past in Antiquity creating Identities, Proceedings of an international Conference held at Stockholm University, 17-17 May 2009, Stockholm 2014, σελ. 127-137
- Palyvou 2002 Palyvou, C., Central courts: The supremacy of the void , στο J. Driessen, I. Schoep & R. Laffineur (eds.) Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces. Proceedings of the International Workshop held at the Université Catholique de

- Louvain, Louvain-La-Neuve, 14-15/12/2001, *Aegaeum* 23, Liege 2002, σελ. 167-177
- Pantou 2010 Pantou P., *Mycenaean Dimini in Context: Investigating Regional Variability and Socioeconomic Complexities in Late Bronze Age Greece*, *AJA* 114 (2010), σελ. 381-401
- Papapostolou 2002 Papapostolou I.A., *Colour in Archaic Painting*, στο M.A. Tiverios & D.S. Tsiafakis (eds), *Color in Ancient Greece. The Role of Colour in Ancient Greek Art and Architecture 700-31 B.C.*, Proceedings of the Conference held in Thessaloniki 12th – 11th April 2000 (Organised by the J.P. Getty Museum and University of Thessaloniki), Thessaloniki 2002, σελ. 53-64
- Papapostolou 2010 Papapostolou A.I., *Doch kein früher Ringhallen-Tempel in Thermos!*, *AW* 5 (2010), σελ. 48-60
- Papapostolou 2010a Papapostolou A.I., *Aspects of Early Cult in Early Thermos*, *AE* 2010, σελ. 1-59
- Papapostolou 2011 Papapostolou A.I., *The new Excavation under the Early Archaic Temple of Thermos, Megaron A, Megaron B and the Ash Altar*, στο Al. Mazarakis Ainian, *The “Dark Ages” Revisited. Acts of an international Symposium in Memory of William D.E. Coulson*, University of Thessaly, Volos 14-17 June 2007, Volos 2011, σελ. 125-147
- Papapostolou 2010-2012 Papapostolou A.I., *The Homeric Catalogue of Ships and Aetolian Ethnicity*, *Αρχαιογνωσία* 16 (2010-2012), σελ. 85-100
- Papapostolou 2012 Papapostolou A.I., *Early Thermos, New Excavations 1992-2003*, Athens 2012
- Parra & Scarci 2018 Parra M.C. & Scarci A., *Armi dal Santuario di Punta Stilo a Kaulonia (Monasterace Marina)*, στο R. Graells i Fabregat & F. Longo (eds), *Armi Votive in Magna Grecia*, *RGZM – Tagungen* 36 (2018), σελ. 95-114
- Pavlidis 2018 Pavlidis N., *The Sanctuaries of Apollo Maleatas and Apollo Tyritas in Laconia. Religion in Spartan –Perioikic Relations*, *BSA* 113 (2018), σελ.279-305

- Pendlebury and Money- Coutts 1937-38 Pendlebury H.W. and J.D.S. and Money Coutts M.B., Excavations in the Plain of Lasithi II & Excavations in the Plain of Lasithi III. Kaphi: A City of Refuge of the Early Iron Age Crete. Excavated by Students of the British School of Archaeology at Athens 1937-38, BSA XXXVIII (1937-38) , σελ. 57-145.
- Persson 1931 Persson A., The Royal Tombs at Dendra near Midea, Lund 1931
- Philippa – Touchais et alii 2010 Philippa – Touchais A., Touchais G., Voutsaki S. et Wright J., Mesohelladika, La Grece continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organize par l' Ecole francaise d' Athenes et le Netherlands Institute in Athens, Athenes 8-12 Mars 2006, BCH suppl. 52 , Athenes 2010
- Philipp 1981 Philipp H., Bronzeschmuck aus Olympia, Mit einem Anhang von Imma Kilian – Dirlmeier, OIForschungen XIII, Berlin 1981
- Pilz 2011 Pilz O., The use of small Things and the Semiotics of Greek Miniature Objects, στο A.C. Smith & M.E. Bergeron (eds), The Gods of small Things, Pallas 86 (2011), σλ. 13-28
- Pilz 2012 Pilz O., Griechische Minitaturobjekte als kommunikative und indexikalische Zeichen, στο A. Frings, A. Linsenmann, S. Weber (eds), Vergangenheit auf der Spur. Indexikalische Semiotik in den historischen Kulturwissenschaften, Mainzer Historische Kulturwissenschaften, Beilefeld 2012, σελ. 149-171
- Popham – Sackett & Themelis 1980 Popham M.R., Sackett L.H. and , with Themelis P.G.(eds), Lefkandi I, The Iron Age, The Settlement, The Cemeteries, Contributors J. Boardman, M.J. Price, H.W. and E.A. Catling, V. R. d'A. Desborough with O.T.P. K. Dicknson, R.A. Higgins, L.H. Jeffery, London 1980
- Popham and Lemos 1996 Popham M. R. and Lemos I.S., Lefkandi III, The Toumba Cemetery, The Excavations of 1981, 1984, 1986 and 1992-4, Plates Oxford, Didcot and Northampton 1996
- Prent 2005 Prent M., Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change

- from LMIII C to the Archaic Period, Leiden – Boston 2005
- Privitera 2004 Privitera I., Pregare insieme, libare da soli: I vasi capovolti tra rituale individuale e comunitario nella Creta minoica, *ASAtene* LXXXII serie III,4, tomo II, 2004, σελ. 429-442
- Protonotariou – Deilaki 1990 Protonotariou – Deilaki E., Burial Customs and funerary Rites in the Prehistoric Argolid, στο Hägg / Nordquist 1990, σελ. 69-83
- Raubitschek 1998 Raubitschek I.K., *Isthmia VII, The Metal Objects*, N. Jersey 1998
- RE Paulys *Realencyclopädie der classischen Altertums-wissenschaft*, Band V, A, 2, λήμμα Thermos, σελ. 2423- 2444
- Renfrew 1970 Renfrew C., The tree – ring Calibration of Radiocarbon: an Archaeological Evaluation, *PPS* 1970, σελ.280-311
- Renfrew et al. 1985 Renfrew C. Et al, *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi*, The British School at Athens supplementary volume no. 18, London 1985
- Renfrew 1994 Renfrew C., *The Archaeology of Religion* στο C. Renfrew & E.B.W.Zubrow (eds), *The Ancient Mind. Elements of Cognitive Archaeology*, Cambridge 1994, σελ. 47-54
- Renfrew 2007 Renfrew C., *The Archaeology of ritual, of Cult and of Religion*, στο E. Kyriakidis (ed)., *The Archaeology of Ritual*, *Cotsen Advanced Seminar 3*, Los Angeles 2007, σελ. 109-122
- Rethemiotakis 2002 Rethemiotakis G, Evidence on Social and Economic Changes at Galatas and Pediada in the New Palace Period, στο Driessen , Schoepf & Laffineur(eds) 2002, σελ 55-69
- Rihovsky 1979 Rihovsky J., *Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet(von der mittleren Bronzezeit bis zur älteren Eisenzeit)*, *PBF XIII,5*, München 1979
- Risberg 1992 Risberg C., *Metal Working in Greek Sanctuaries*, στο T. Linders & Br. Alroth (eds), *Economics of Cult in the Ancient Greek World*, *Proceedings of the Uppsala Symposium 1990*, Uppsala 1992, σελ. 33-40

- Robinson 1941 Robinson D.M., Olynthus X, Metal and Minor Miscellaneous Finds, Baltimore 1941
- Rolley 1960 Rolley Cl., Monuments Figurés, Les Statuettes de Bronze, Fouilles de Delphes , tome V, Paris 1960
- Rolley 1965 Rolley Cl., Le Sanctuaire des deux patrooi et le Thesmophorion du Thasos, BCH 89 (1965), σελ. 441-483
- Rolley 1977 Rolley Cl., Les Trépieds à Cuve Clouée, Fouilles de Delphes, Tome V,3, Paris 1977
- Rolley 1984 Rolley Cl., Un Dieu Syrien a Thermos, BCH 108 (1984), σελ. 669-670
- Ruppenstein 2007 Ruppenstein Fl., Die Submukensische Nekropole, Neufunde und Neubewertung, mit einem Beitrag von Anna Lagia, Kerameikos XVBIII, München 2007
- Rzepka 2009 Rzepka J., The Aetolian Elite Warriors and Fifth Century Roots of the Hellenistic Confederacy, Akme 4 (2009), σελ. 5-20
- Rzepka 2019 Rzepka J, Federal Cults in Hellenistic Aetolia: Laphreia and Panaitolika, στο E. Koulakiotis & Ch. Dunn (eds), Political Religions in the Greco-Roman World: Discourses, Practices and Images, Cambridge 2019, σελ. 264-271
- Sakellarakis & Sakellaraki 1997 Sakellarakis Y. & Sakellaraki E., Archanes, Minoan Crete in a New Light, Volume one, Athens 1997
- Salmon 1984 Salmon B.J., Wealthy Corinth: A History of the City to 338 B.C., Oxford 1984
- Sandars 1955 Sandars N.K., The Antiquity of the One- edged Bronze Knife in the Aegean, PPS 20 (1955), σελ. 174-197
- Sandars 1961 Sandars N.K., The First Aegean Swords and their Ancestry, AJA 65 (1961), σελ. 18- 29
- Sandars 1963 Sandars N.K., Later Aegean Bronze Swords, AJA 67 (1963) σελ. 118-153
- Saranti 2004 Saranti F., A Prehistoric Settlement at Chania Gavrolimni in Aetolia, Proceedings of the Danish Institute at Athens IV, Athens 2004, σελ. 229-236

- Saranti 2017 Saranti F., Prehistoric Naupactos: A missing link on the northern shore of the Corinthian Gulf, στο M. Fotiadis et al. (eds), ΕΣΠΕΡΟΣ / HESPEROS, The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, Unit of Archaeology and Art History, 18-21 May 2016, *Aegaeum* 41, Leuven – Liège 2017, σελ. 443-451
- Schachter 2000 Schachter A., The Daphnephoria at Thebes, στο P.A. Bernadini (ed), *Presenza e Funzione della città di Tebe nella cultura greca*, Atti del convegno internazionale (Urbino 7-9 Luglio 1997), Pisa 2000, σελ. 99-119
- Schmitt 2007 Schmitt H.O., Angriffswaffen, στο R.C.S. Felsch (Hrg.) , *Kalapodi II, Mainz am Rhein* 2007, σελ.423-551.
- Seggara 1997 Segara D.Cr. La Alteridad Ritualizada en la Ofrenda., *Habis* 28 (1997), σελ.275-298
- Seiterle 1982 Seiterle G., Techniken zur Herstellung der Einzelteile, (Excurs zum Schild Nr. 217), στο E. Berger (ed.), *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig II, Band II, Terakoten und Bronzen*, Mainz 1982, σελ. 250-263
- Shear 1937 Shear. T.L., The Campaign of 1936, *Hesperia* 6 (1937) σελ. 333-381
- Sherrat 2004 Sherrat S., Feasting in Homeric Epic, *Hesperia* 73 (2004), σελ. 301-337
- Snodgrass 1964 Snodgrass A., *Early Greek Armour and Weapons from the End of the Bronze Age to 600 B.C.*, Edinburgh 1964
- Snodgrass 1971 Snodgrass A.M., *The Dark Ages of Greece, An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries B.C.* , Edinburgh 1971
- Snodgrass 1998 Snodgrass A., *Homer and the Artists, Text and Picture in Early Greek Art*, Cambridge 1998
- Snodgrass 2000 Snodgrass A.M., *The Dark Ages of Greece, An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries B.C.* ,

- Edinburgh 2000
- Snodgrass 2003 Snodgrass A. M., Τα Επιθετικά και Αμυντικά Όπλα των Αρχαίων Ελλήνων, Μετάφραση:Βασιλική Γ. Σταματοπούλου, Επιμέλεια:Παναγιώτης Β. Φάκλαρης, Θεσσαλονίκη 2003
- Sourvinou – Inwood 1993 Sourvinou – Inwood Chr., Early Sanctuaries, the Eighth Century and Ritual Space: Fragments of a Discourse, στο Marinatos N. – Hägg R. (eds), Greek Sanctuaries, New Approaches, London and N. York 1993, σελ. 1-13
- Speciale 1998 Speciale S.M., La tavoletta PY Ta716 e i Sacrifici di animali, στο V. La Rosa, D. Palermo and L. Vagnetti, Επί Πόντων Πλαζόμενοι, Simposio italiano di Studi Egei dedicato a Luigi Bernabo Brea e Giovanni Pugliese Carratelli, Roma 18-20 Febbraio 1998, Rome 1998, σελ. 291-297
- Spier 1990 Spier J., Emblems in Archaic Greece, Bulletin of the Institute of Classical Studies 37 (1990), σελ. 107-130
- Stavropoulou – Gatsi 2011 Stavropoulou – Gatsi M., Thirty Protogeometric Vases from Kalydon in Aitolia, στο Dietz & Stavropoulou – Gatsi 2011, σελ.279-299
- Stillwell 1948 Stillwell A.N., The Potter's Quarter, Corinth XV,1, Princeton 1948
- Stocker & Davis 2004 Stocker S.R. & Davis J.L., Animal Sacrifice, Archives and Feasting at the Palace of Nestor, Hesperia 73 (2004), σελ. 189-195
- Strom 1992 Strom I., Obeloi of pre-monetary value in Greek Sanctuaries, στο T. Linders – B. Alroth, Economics of Cult in the Ancient Greek World, Proceedings of the Uppsala Symposium 1990, Uppsala 1992, σελ. 41-51
- Strom 1995 Strom I., The Early Sanctuary of the Argive Heraion and its External Relations (8th – Early 6th Cent. B.C.), The Greek Geometric Bronzes, στο S. Dietz (ed), Proceedings of the Danish Institute at Athens I, Athens 1995 σελ. 37-128
- Taita 2007 Taita J., Olimpia e il suo Vicinato in Epoca Archaica, Milano

- 2007
- Tripathi 1988 Tripathi D.N., *Bronzework of Mainland Greece from c. 2600 B.C. to c. 1450 B.C.*, Göteborg 1988
- Thompson 1947 Thompson H.A., *The Excavation of the Athenian Agora*, 1940-6, *Hesperia* 16 (1947), σελ. 193-213.
- Treister 1996 Treister M., *Οι Τρωικοί Θησαυροί, Ταξινόμηση, Χρονολόγηση, Ιστορικό Πλαίσιο*, στο M. Treister (επιμ.), *Ο Θησαυρός της Τροίας, Οι ανασκαφές του Heinrich Schliemann*, Εκδόσεις ΑΔΑΜ, Αθήνα 1996, σελ. 197-239
- Treister 1996 a Treister M., *The Role of Metals in Ancient Greek History*, Leiden, N. York, Köln 1996
- Tzifopoulos 2010 Tzifopoulos Y., *Paradise Earned: The Bacchic-Orphic Gold Lamellae of Crete*. *Hellenic Studies Series 23*, Washington, DC: 2010
http://nrs.harvard.edu/urn-3:hul.ebook:CHS_TzifopoulosY.Paradise_Earned_The_Bacchic-Orphic_Gold_Lamellae.2010.
- Ulanowski 2013 Ulanowski K., *God Reshef in the Mediterranean*, στο L. Bombardieri, A. d' Agostino, G. Guarducci, V. Orsi & S. Valentini (eds), *SOMA 2012, Identity and Connectivity, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy 1-3 March 2012*, vol. 1, Oxford 2013, σελ. 157-163
- Ulf 2009 Ulf Chr., *The Development of Greek Ethne and their Ethnicity, An Anthropological Perspective*, στο P. Funke & N. Luraghi (eds), *The Politics of Ethnicity and the Crisis of the Peloponnesian League*, Washington D.C. 2009, σελ. 215-249
- Undset 1890 Undset I., *Archaeologische Aufsätze über südeuropäische Fundstücke III. Die ältesten Schwertformen (Fortsetzung)*, *Zeitschrift für Ethnologie* 22 (1890), σελ.1-29.
- Van de Eijnde 2012 Van de Eijnde F., *The forgotten Sanctuary of Zeus on Mount Parnes*, στο J. M. Kelder, J.P. Strok & M. D. de Weerd (eds),

- Τάλαντα, Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society, vol. XLII – XLIII 2010-2011 (2012), σελ. 113-128
- Verlinden 1985 Verlinden C., Nouvelle interprétation du décor incisé sur une double hache en bronze supposée provenir de Voros, BCH suppl. 11 (1985), σελ. 135-149
- Vernant 1991 Vernant J.P., Mortals and Immortals, Collected Essays, Princeton 1991
- Vidal – Naquet 1983 Vidal – Naquet P., Ο Μαύρος Κυνηγός, Μορφές Σκέψης και Μορφές Κοινωνίας στον Ελληνικό Κόσμο, μετάφραση Γιάγκος Ανδρεάδης και Πέπη Ρηγοπούλου, Αθήνα 1983
- Vitale 2012 Vitale S., Local Traditions and Mycenaenization in Central Greece. A Preliminary Report on the Late Helladic IIA to the Late Helladic IIIB Pottery from Mitrou, East Lokris, and its Significance, στο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 12.3 - 15.3.2009, Τόμος 3, II: Στερεά Ελλάδα, Βόλος 2012, σελ. 1147-1158
- Vlachopoulos 2008 Vlachopoulos A., The Wall Paintings from the Xeste 3 Building at Akrotiri: Towards an Interpretation of the Iconographic Programme, στο N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas & C. Renfrew (eds), Horizon: a Colloquium on the Prehistory of the Cyclades, Cambridge 2008, σελ. 451-465
- Vlachopoulos & Georma 2012 Vlachopoulos A. & Georma Fr., Jewellery and Adornment at Akrotiri Thera: The Evidence from the Wall Paintings and the Finds στο Nosch & Laffineur 2012, σελ. 35-42
- Vlachou 2017 Vlachou V., From Mycenaean Cult Practice to the Hyakynthia Festival of the Spartan Polis. Cult Images, Textiles and Ritual Activity at Amykles: An Archaeological Perspective, στο A. Tsingarida & I. Lemos (eds), Constructing Social Identities in Early Iron Age and Archaic Greece, Études d'Archéologie 12, Bruxelles 2017, σελ. 11-42

- Vlachou 2018 Vlachou V., Feasting at the Sanctuary of Apollo Hyakinthos at Amykles: The Evidence from the Early Iron Age στο F. van den Eijnde, J.H.Blok & R. Strootman (eds), *Feasting and Polis Institutions*, Mnemosyne suppl. 414, Leiden 2018, σελ. 93-124
- Vocotopoulou 1975 Vocotopoulou J., Le trésor de Vases de Bronze de Botonosi, BCH 99 (1975), σελ. 729-788
- Voutsaki 2010 Voutsaki S., The Domestic Economy of Middle Helladic Asine, στο Philippa – Touchais et alii (eds) 2010, σελ. 765-779.
- Voyatzis 1990 Voyatzis M., The early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and other sanctuaries in Arcadia. *Studies in Mediterranean Archaeology and Literature*, Göteborg 1990.
- Voyatzis- Ostby- Nordquist 1995 Voyatzis M.- Ostby E.- Nordquist G., The 1994 Excavations at the Temple of Athena Alea at Tegea, AJA 99 (1995), σελ. 340.
- Vulic 1933 Vulic N., Neue Gräber bei Trebenische, AA 48 (1933), σελ. 459-482
- Vulic 1933 a Vulic N., Neue Gräber in Trebenische, Öjb 28 (1933), σελ. 164-186
- Wace & Thompson 1911-12 Wace A.J.B. & Tompson M.S., Excavations at Halos, BSA 18 (1911-12), σελ. 1-29
- Waldner 2000 Waldner K., Geburt und Hochzeit des Kriegers, Geschlechterdifferenz und Initiation in Mythos und Ritual der griechischen Polis, Berlin 2000
- Wardle 1972 The Greek Bronze Age West of the Pindus, A Study of the period ca 3000 – 1000 BC in Epirus, Aetolo – Acarnania, the Ionian Islands and Albania, with reference to the Aegean, Adriatic and Balkan Regions, London 1972
- Wardle 1977 Wardle K. A., Cultural Groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North- West Greece, Godisnak XV, Centar za Balkanoloska Ispirivanja, Knjiga 13, Serajevo 1977, σελ. 153-199
- Wardle K.A. & Wardle D., *Metal Working in Late Bronze Age*

- Wardle & Wardle 1999 Central Macedonia, *AEOM* 13 (1999), σελ. 29-48
- Wardle & Wardle 2003 Wardle K.A. & Wardle D., Prehistoric Thermon: pottery of the Late Bronze and Early Iron Age, στο Ν. Κυπαρίσση – Αποστολικά & Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο « Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου» 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Πρακτικά, Αθήνα 2003, σελ. 147-156.
- Warin 2016 Warin I., Les Consécration d'Armes dans les Sanctuaires de Divinités Fémines en Grèce, στο Μ. Egg, Α. Naso, R. Rollinger (Hrsg.), *Waffen für die Götter, Waffenweihungen in Archäologie und Geschichte, Akten der Internationalen Tagung am Institut für Archäologien der Leopold-Franzens-Universität, Innsbruck 6.-8.März 2013, RGZM-Tagungen Band 28, Mainz 2016*, σελ. 87-99
- Weber 1944 Weber H., *Angriffswaffen, Ol. Forschungen I*, (1944), σελ. 146-165
- Wedde 2004 Wedde M. (ed), *Celebrations, Selected Papers and discussions from the Tenth Anniversary Symposium of the Norwegian Institute at Athens, 12-16 May 1999, Bergen 2004*
- Wells 1983 Wells B., *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974, Fasc. 4. The Protogeometric Period, Part 2: An Analysis of the Settlement, with an Appendix by Brigitta Hulthén and Siv Olsson, Stockholm 1983*
- Wells 1983a Wells B., *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974, Fasc. 4. The Protogeometric Period, Part 3: Catalogue of Pottery and other Artefacts, Stockholm 1983*
- Wells 2009 Wells B., A Smiting-god-figurine found in the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia, *Opuscula 2* (2009), σελ. 143-149
- Westgate, Fischer & Whitley (eds) Westgate R., Fischer N. & Whitley J. (eds), *Building Communities, House, Settlement and Society in the Aegean*

- 2007 and Beyond, Proceedings of the Conference held at Cardiff University 17-21 April 2001, BSA Studies 15 (2007)
- Whittaker 1997 Whittaker H., Mycenaean Cult Building, A study of their Architecture and Function in the Context of the Aegean and the Eastern Mediterranean, Monographs from the Norwegian Institute at Athens vol. 1, Bergen 1997
- Whittaker von Hofsten 2004 Whittaker von Hofsten H., Some Reflections on Mycenaean Ritual, στο Wedde 2004, σελ.95-110
- Willemsen 1957 Willemsen F., Dreifusskessel von Olympia: alte und neue Funde, Ol. Forschungen 3, Berlin 1957
- Wright 2004 Wright J., A Survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society, Hesperia 73 (2004), σελ. 133-178
- Yavis 1949 Yavis C., Greek Altars, Origins and Typology, Including the Minoan - Mycenaean Offertory Apparatus, An Archaeological study in the history of Religion, Saint Louis, Missouri 1949
- Zimmermann 1989 Zimmermann J.-L., Les chevaux de bronze dans l' art géométrique grec, Mainz 1989

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΜΑΡΙΑ ΠΑΤΕΡΑΚΗ

**ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ
ΣΤΟΝ ΘΕΡΜΟ ΑΙΤΩΛΙΑΣ.
Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΤΩΛΙΚΟΥ ΙΕΡΟΥ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΤΟΥ.**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΟΜΟΣ ΙΙ

Ρέθυμνο 2021

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή

Επιβλέπουσα: Καραναστάση Παυλίνα, καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης

Μέλος: Ιωάννης Παπαποστόλου, ομ. καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλος: Δημήτριος Μποσνάκης, αναπλ. καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Επταμελής εξεταστική επιτροπή

Καραναστάση Παυλίνα, καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης

Ιωάννης Παπαποστόλου, ομ. καθηγητή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Δημήτριος Μποσνάκης, αναπλ. καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Άρτεμις Καρναβά, επ. καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης

Ελένη Ζυμή, επ. καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Ευρυδίκη Κεφαλίδου, επ. καθηγήτρια ΕΚΠΑ

Κωνσταντίνος Βλασόπουλος, αναπλ. καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

ΧΙ. ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΕΙΚΟΝΩΝ – ΠΙΝΑΚΩΝ - ΣΧΕΔΙΩΝ

1. Κατάλογος εικόνων¹³⁷⁷

2.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 255α (1)
3.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 42α (2)
4.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 597 (3)
5.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 607 (4)
6.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 587 (5)
7.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 203 ι (6)
8.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 596 (7)
9.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252 α (9)
10.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252 ε (10)
11.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252 ζ (11)
12.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252 θ (12)
13.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252 ιβ (13)
14.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 253 δ (14)
15.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 31 γ (15)
16.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252 β (17)
17.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252 γ (18)
18.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252 στ (19)
19.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252 ια (20)
20.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 253 γ (21)
21.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 253 ε (22)
22.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 255 ε (23)
23.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 203 κγ (25)
24.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 203 κστ (27)
25.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 203 λ (29)
26.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 253 β (30)
27.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 604 (31)

¹³⁷⁷ Οι αριθμοί στις παρενθέσεις είναι αριθμοί καταλόγου των αντικειμένων (βλ. σελ. 270-338)

28.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 224 α (32)
29.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 203 ιβ (33)
30.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 203 ιγ (34)
31.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 203 ιθ (35)
32.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252 δ (36)
33.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 253 α (37)
34.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 255β (38)
35.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 633 (39)
36.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252 η (40)
37.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252 ι (41)
38.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 255γ (42)
39.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 255δ (43)
40.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 255στ (44)
41.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 632 (45)
42.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 631 (46)
43.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 203ια (47)
44.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 223 α (48)
45.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 223 β (49)
46.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 592 (50)
47.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 117 (51)
48.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 223 γ (52)
49.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 622 (53)
50.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 42β/313 (54)
51.	Ο αυλός Μ.Θ. 257 α (68)
52.	Ο αυλός Μ.Θ. 593 (69)
53.	Ο αυλός Μ.Θ. 600 (70)
54.	Ο σαυρωτήρας Μ.Θ. 594 (72)
55.	Ο σαυρωτήρας Μ.Θ. 588 α (73)
56.	Ο σαυρωτήρας Μ.Θ. 588β (74)
57.	Ο σαυρωτήρας Μ.Θ. 203θ (77)
58.	Ο σαυρωτήρας Μ.Θ. 246β (78)
59.	Ο σαυρωτήρας Μ.Θ. 246γ (79)

60.	Ο σαυρωτήρας Μ.Θ. 246δ (80)
61.	Η αιχμή βέλους Μ.Θ. 590 (81)
62.	Η αιχμή βέλους Μ.Θ. 51στ (82)
63.	Η αιχμή βέλους Μ.Θ. 51η (83)
64.	Η αιχμή βέλους Μ.Θ. 246 α (84)
65.	Η αιχμή βέλους Μ.Θ. 51ζ (85)
66.	Η αιχμή βέλους Μ.Θ. 254 (86)
67.	Η αιχμή βέλους Μ.Θ. 611 (87)
68.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 613 (89)
69.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 110α (90)
70.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 140β (91)
71.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 140γ (92)
72.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 140δ (93)
73.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 158α (94)
74.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 158β (95)
75.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 229 α (96)
76.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 229β (97)
77.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 140α (98)
78.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 228β (99)
79.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 51ι (100)
80.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 203 λδ (101)
81.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 256 α (104)
82.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 599 (105)
83.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 256γ (107)
84.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 256στ (108)
85.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 591 (109)
86.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 605 (Μ58) (110)
87.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 31β (111)
88.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 203γ (112)
89.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 601 (113)
90.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 51ια (117)
91.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 595 (Μ40) (118)

92.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 31α (119)
93.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 51ιβ (120)
94.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 203ζ (121)
95.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 242α (122)
96.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 242β (123)
97.	Το ξίφος Μ.Θ. 203 δ (124)
98.	Το ξίφος Μ.Θ. 224γ (125)
99.	Το ξίφος Μ.Θ. 249 α (126)
100.	Το ξίφος Μ.Θ. 249β (127)
101.	Το ξίφος Μ.Θ. 256β (129)
102.	Το ξίφος Μ.Θ. 224β (120)
103.	Το ξίφος Μ.Θ. 203β (131)
104.	Το ξίφος Μ.Θ. 203στ (132)
105.	Το ξίφος Μ.Θ. 251θ (133)
106.	Το ξίφος Μ.Θ. 251 η (134)
107.	Το ξίφος Μ.Θ. 251ζ (135)
108.	Το ξίφος Μ.Θ. 203ε (136)
109.	Το ξίφος Μ.Θ. 621 (137)
110.	Το ξίφος Μ.Θ. 251β (138)
111.	Το ξίφος Μ.Θ. 251γ (139)
112.	Το ξίφος Μ.Θ. 251δ (140)
113.	Το ξίφος Μ.Θ. 251ε (141)
114.	Το ξίφος Μ.Θ. 251στ (142)
115.	Το ξίφος Μ.Θ. 251ι (143)
116.	Το ξίφος Μ.Θ. 259 (144)
117.	Το ξίφος Μ.Θ. 51ιγ (145)
118.	Το ξίφος Μ.Θ. 203α (146)
119.	Το ξίφος Μ.Θ. 203λγ (147)
120.	Το ξίφος Μ.Θ. 203λστ (149)
121.	Το ακόντιο Μ.Θ. 250 (155)
122.	Η αξίνη Μ.Θ. 244 (156)
123.	Η αξίνη Μ.Θ. 318 (157)

124.	Ο ξυρός Μ.Θ. 243 (158)
125.	Ο οβελός Μ.Θ. 204α (159)
126.	Ο οβελός Μ.Θ. 204β (160)
127.	Ο οβελός Μ.Θ. 204γ (161)
128.	Ο πέλεκυς Μ.Θ. 52 (162)
129.	Ο πέλεκυς Μ.Θ. 54 (163)
130.	Ο πέλεκυς Μ.Θ. 185 (164)
131.	Ο πέλεκυς Μ.Θ. 212α (165)
132.	Ο πέλεκυς Μ.Θ. 212β (166)
133.	Ο σταυροπέλεκυς Μ.Θ. 203η (167)
134.	Ο σταυροπέλεκυς Μ.Θ. 258 (168)
135.	Η χάλκινη λαβή λέβητα Μ.Θ. 61 (179)
136.	Η σιδερένια λαβή λέβητα 203ιδ (180)
137.	Η σιδερένια λαβή λέβητα Μ.Θ. 203 ιε (181)
138.	Η σιδερένια λαβή λέβητα Μ.Θ. 241 (182)
139.	Η σιδερένια λαβή λέβητα Μ.Θ. 203 ιστ (183)
140.	Η σιδερένια λαβή λέβητα Μ.Θ. 256 δ (184)
141.	Η σιδερένια λαβή λέβητα Μ.Θ. 256ε (185)
142.	Θραύσμα από το χείλος λέβητα Μ.Θ. 228α (186)
143.	Η χάλκινη χυτή στεφάνη Μ.Θ. 226 (187)
144.	Η χάλκινη σμίλη Μ.Θ. 110β (169)
145.	Η χάλκινη σμίλη Μ.Θ. 110γ (170)
146.	Θραύσμα χάλκινης λαβίδας Μ.Θ. 91α (171)
147.	Χάλκινος στύλος Μ.Θ. 91β (175)
148.	Χάλκινος σπέας Μ.Θ. 92 (177)
149.	Χάλκινη χάντρα Μ.Θ. 610 (X27) (188)
150.	Χάλκινη χάντρα Μ.Θ. 614 (X42) (189)
151.	Χάλκινη χάντρα Μ.Θ. 99α (191)
152.	Χάλκινη χάντρα Μ.Θ. 99β (192)
153.	Χάλκινη χάντρα Μ.Θ. 99γ (193)
154.	Χάλκινη χάντρα Μ.Θ. 115β (194)
155.	Χάλκινη χάντρα Μ.Θ. 115γ (195)

156.	Χάλκινη χάντρα Μ.Θ. 236γ (196)
157.	Η περόνη Μ.Θ. 88α (202)
158.	Η περόνη Μ.Θ. 88β (203)
159.	Η περόνη Μ.Θ. 88γ (204) (Wardle 1972, αρ. 1213, εικ. 176)
160.	Η περόνη Μ.Θ. 16ε (205) (Wardle 1972, αρ. 1214, εικ. 176)
161.	Η περόνη Μ.Θ. 16στ (206) (Wardle 1972, αρ. 1209, εικ. 176)
162.	Η περόνη Μ.Θ. 16ζ (207) (Wardle 1972, αρ. 1206, εικ. 176)
163.	Η περόνη Μ.Θ. 87ε (208) (Wardle 1972, αρ. 1207, εικ. 176)
164.	Η περόνη Μ.Θ. 16η (209) (Wardle 1972, αρ. 1208, εικ. 176)
165.	Η περόνη Μ.Θ. 16θ (210)
166.	Η περόνη Μ.Θ. 100α (211) (Wardle 1972, αρ. 1212, εικ. 176)
167.	Η περόνη Μ.Θ. 16δ Μ.Θ. (213)
168.	Η περόνη Μ.Θ. 87α (214)
169.	Η περόνη Μ.Θ. 87β (215)
170.	Η περόνη Μ.Θ. 87δ (217)
171.	Η περόνη Μ.Θ. 260ε (218) (Wardle 1972, αρ. 1223, εικ. 177)
172.	Η περόνη Μ.Θ. 90α (219) (Wardle 1972, αρ. 1224, εικ. 177)
173.	Η περόνη Μ.Θ. 90β (220)
174.	Η περόνη Μ.Θ. 235β (221) (Wardle 1972, αρ. 1210, εικ. 176)
175.	Η περόνη Μ.Θ. 16α (222) (Wardle 1972, αρ. 1211, εικ. 176)
176.	Η περόνη Μ.Θ. 16β (223)
177.	Η πόρπη Μ.Θ. 88δ (231)
178.	Ο σφηκωτήρας Μ.Θ. 608 (X25α) (238)
179.	Ο σφηκωτήρας Μ.Θ. 18α (239) (Wardle 1972, αρ. 1215, εικ. 177)
180.	Ο σφηκωτήρας Μ.Θ. 615 (X43) (243)
181.	Ο σφηκωτήρας Μ.Θ. 237α (287)
182.	Ο σφηκωτήρας Μ.Θ. 237δ (236)
183.	Ο σφηκωτήρας Μ.Θ. 237ε (290)
184.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 236β (329)
185.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 354α (330)
186.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 619 (X54) (331)
187.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 620 (X58) (332)

188.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 17δ (334)
189.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 162α (335)
190.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 163γ (337)
191.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 354β (338)
192.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 165στ (342)
193.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 260γ (343) (Wardle 1972, αρ. 1219, εικ. 177)
194.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 17α (344)
195.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 163α (350)
196.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 163β (351)
197.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 165β (353)
198.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 165δ (355)
199.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 162β (364)
200.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 164α (368)
201.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 236α (369)
202.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 408 (370)
203.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 166 κζ (371) (Wardle 1972, αρ. 1220, εικ. 177)
204.	Ο πέλεκυς Μ.Θ. 14α (378) (Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 1699)
205.	Ο πέλεκυς Μ.Θ. 14β (379) (Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 1717)
206.	Ο πέλεκυς Μ.Θ. 14γ (380) (Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 1718)
207.	Ο πέλεκυς Μ.Θ. 77α (381) (Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 1741)
208.	Ο πέλεκυς Μ.Θ. 77β (382) (Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 1744)
209.	Ο πέλεκυς Μ.Θ. 227δ/77β (384)
210.	Ο πέλεκυς Μ.Θ. 232α (385) (Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 1738)
211.	Ο μικρογραφικός τροχός Μ.Θ. 15β (388) (Kilian- Dirlmeier 1979, αρ. 109, πίν. 7)
212.	Ο μικρογραφικός τροχός Μ.Θ. 15γ (389) (Kilian- Dirlmeier 1979, αρ. 108, πίν. 7)
213.	Ο μικρογραφικός τροχός Μ.Θ. 15δ (390) (Kilian- Dirlmeier 1979, αρ. 113, πίν. 8)
214.	Ο μικρογραφικός τροχός Μ.Θ. 79α (391) (Kilian- Dirlmeier 1979, αρ. 106, πίν. 7)
215.	Ο μικρογραφικός τροχός Μ.Θ. 79β (392) (Kilian- Dirlmeier 1979, αρ. 120, πίν. 8)
216.	Ο μικρογραφικός τροχός Μ.Θ. 94 (393) (Kilian- Dirlmeier 1979, αρ. 105, πίν. 7)
217.	Χαλκινή βάση ειδωλίου πτηνού (;)Μ.Θ. 15α (403)

218.	Χάλκινο ειδώλιο πτηνού Μ.Θ. 80 (394)
219.	Χάλκινο ειδώλιο πτηνού Μ.Θ. 230 (395)
220.	Χάλκινο ειδώλιο πτηνού Μ.Θ. 222 (396) (Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 455)
221.	Χάλκινο ειδώλιο πτηνού Μ.Θ. 440 (397) (Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 589)
222.	Χάλκινο ειδώλιο πτηνού Μ.Θ. 441 (398) (Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 489)
223.	Χάλκινο ειδώλιο πτηνού Μ.Θ. 442 (399) (Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 949)
224.	Χάλκινο ειδώλιο πτηνού Μ.Θ. 443 (400) (Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 458)
225.	Χάλκινο ειδώλιο πτηνού Μ.Θ. 68 (401) (Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 844)
226.	Χάλκινο ειδώλιο πτηνού Μ.Θ. 623 (X10) (402) (Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 589)
227.	Χάλκινη βάση ειδωλίου πτηνού Μ.Θ. 444 (404)
228.	Χάλκινο εξάρτημα Μ.Θ. 93α (406)
229.	Χάλκινο εξάρτημα Μ.Θ. 93β (407) (Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 350, πιν. 20)
230.	Περίαπτο Μ.Θ. 100β (408) (Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 1366, πιν.78)
231.	Περίαπτο Μ.Θ. 100δ (409) (Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 1367, πιν.78)
232.	Περίαπτο Μ.Θ. 104 (410) (Kilian – Dirlmeier 1979, αρ. 575, πιν.29)
233.	Περίαπτο Μ.Θ. 235α (411)

2. Κατάλογος Πινάκων

1.	Οι αιχμές δόρατος Μ.Θ. 203 ιη-κα (55, 24, 35, 8, 56)
2.	Οι αιχμές δόρατος Μ.Θ. 203 κβ-κζ (57, 25, 58, 26, 27, 28)
3.	Οι αιχμές δόρατος Μ.Θ. 203 θ-ιγ (77, 6, 47, 33, 34)
4.	Οι αιχμές δόρατος Μ.Θ. 203 κη-λ (59, 60, 29)
5.	Οι αιχμές δόρατος Μ.Θ. 223 α-γ (48,49,52)
6.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 223γ (52)
7.	Οι αυλοί Μ.Θ. 51α-ε (61, 62, 63, 64, 65)
8.	Τα μαχαιρίδια Μ.Θ. 203 λα-λβ (66, 67)
9.	Ο σαυρωτήρας Μ.Θ. 589 (α.α.Μ10) (71)
10.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 51ι και ο σαυρωτήρας Μ.Θ. 51θ (100, 76)
11.	Τα μαχαιρίδια Μ.Θ. 203 λη και 2 Μ.Θ. 03μ και το θραύσμα ξίφους Μ.Θ. 203 μα (102, 103, 150)
12.	Τα μαχαιρίδια Μ.Θ. 203 λδ-λζ (101, 148, 149, 115)
13.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 601 (α.α.Μ51) (113)
14.	Το δρεπανοειδές μαχαιρίδιο Μ.Θ. 31α, το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 31β και οι αιχμές δόρατος Μ.Θ. 31γ,δ (119, 111, 15, 16)
15.	Τα ξίφη Μ.Θ. 251 α-ε (128, 138, 139, 140, 141)
16.	Τα ξίφη Μ.Θ. 251 δ-θ και Μ.Θ. 251η (140, 141, 142, 134)
17.	Η λαβή του ξίφους Μ.Θ. 251θ (133)
18.	Οι λαβές των ξιφών Μ.Θ. 251στ και Μ.Θ. 251η (142, 134)
19.	Τα ξίφη Μ.Θ. 203 μβ- μγ (151, 152)
20.	Ο ξυρός Μ.Θ. 243 (158)
21.	Οι οβελοί Μ.Θ. 204 α-γ (159, 161, 161)
22.	Ο βραχιονοπέλεκυς Μ.Θ. 258 (168)
23.	Η λαβή λέβητα Μ.Θ. 61 (179)
24.	Η εσωτερική πλευρά της λαβής λέβητα Μ.Θ. 61 (179)
25.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 110 α και οι σμίλες Μ.Θ. 110β και Μ.Θ. 110γ (90, 169, 170)
26.	Οι περόνες Μ.Θ. 89 α-ε (224, 225, 226, 227, 228)
27.	Ο οπέας Μ.Θ. 92 (177)
28.	Οι περόνες Μ.Θ. 16 α-θ (222, 223, 229, 213, 205, 206, 207, 209, 210)
29.	Η περόνη Μ.Θ. 16στ (206)

30.	Οι περόνες Μ.Θ. 88 α-γ και η βελόνη πόρπης Μ.Θ. 88δ (202, 203, 204, 231)
31.	Οι περόνες Μ.Θ. 87 α-δ (214, 215, 216, 217)
32.	Η περόνη Μ.Θ. 87ε (208)
33.	Λεπτομέρεια της περόνης Μ.Θ. 87 ε (208)
34.	Οι περόνες Μ.Θ. 99 α-β (219, 220)
35.	Οι πόρπες Μ.Θ. 233 α-β (233,234)
36.	Ο χάλκινος σφηκωτήρας Μ.Θ. 608 (α.α. X25α) (238).
37.	Ο χάλκινος σφηκωτήρας Μ.Θ. 609 (α.α. X25β) (239).
38.	Οι χάλκινοι σφηκωτήρες Μ.Θ. 608 και Μ.Θ. 609 (α.α.X25α και X25β) (238, 239).
39.	Ο χάλκινος σφηκωτήρας Μ.Θ. 612 (α.α.X36) (240)
40.	Ο χάλκινος σφηκωτήρας Μ.Θ. 612(α.α.X36) (240)
41.	Οι χάλκινοι σφηκωτήρες Μ.Θ. 616 και Μ.Θ. 617 (α.α.X60 και X61) (241, 242)
42.	Οι χάλκινοι σφηκωτήρες Μ.Θ. 19 α-η (251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258)
43.	Οι χάλκινοι σφηκωτήρες Μ.Θ. 160 α-γ (259, 260, 261)
44.	Οι χάλκινοι σφηκωτήρες Μ.Θ. 161 α-γ (262, 263, 374)
45.	Οι χάλκινοι σφηκωτήρες Μ.Θ. 237 α-ιε (287, 288, 289, 236, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300)
46.	Οι χάλκινοι σφηκωτήρες Μ.Θ. 238 α-θ (301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 237)
47.	Οι χάλκινοι σφηκωτήρες Μ.Θ. 239 α-β (309, 310)
48.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 17δ (331)
49.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 17δ (331)
50.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 618 (α.α.X62) (339)
51.	Τα δαχτυλίδια Μ.Θ. 614 α-β (368, 341)
52.	Τα δαχτυλίδια Μ.Θ. 165α-θ (352, 353, 354, 355, 356, 342, 357, 358, 359)
53.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 165στ (342)
54.	Οι δαχτύλιοι Μ.Θ. 169 α-γ (361, 362, 363)
55.	Τα δαχτυλίδια Μ.Θ. 236 α-γ και η χάντρα Μ.Θ. 236γ (369, 329, 196)
56.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 240 ιστ (367)
57.	Τα δαχτυλίδια Μ.Θ. 354 α-β (330, 338)

58.	Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 354 α (330)
59.	Η σπείρα δαχτυλιδιού Μ.Θ. 620 (α.α.X58) (332)
60.	Οι δαχτύλιοι Μ.Θ. 162 α-γ (335, 364, 336)
61.	Οι χάντρες Μ.Θ. 624, 625,626 (190, 200, 201)
62.	Οι χάντρες Μ.Θ. 99 α-γ (191,192,193)
63.	Οι χάντρες Μ.Θ. 115 β-γ (194, 195)
64.	Το ακόντιο Μ.Θ. 250 (155)
65.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 587(α.α.M72) (5)
66.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 596 (α.α.M41) (7)
67.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 597 (α.α.M43) (3)
68.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252στ (19)
69.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 224 α (32)
70.	Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 255 α-στ (1,38,42,43,23,44)
71.	Η μικρογραφική αιχμή δόρατος Μ.Θ. 592 (α.α.M38) (50)
72.	Ο σαυρωτήρας Μ.Θ. 594 (α.α.M39) (72)
73.	Οι σαυρωτήρες Μ.Θ. 588α και Μ.Θ. 588β (α.α.M69 και α.α. M70) (73, 74)
74.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 613 (α.α.X40) (89)
75.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 591 (α.α.M37) (109)
76.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 599 (α.α.M45)) (105)
77.	Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 605 (α.α.M58) (110)
78.	Το δρεπανοειδές μαχαιρίδιο Μ.Θ. 595 (α.α.M40) (118)
79.	Το αμφίστομο ξίφος Μ.Θ. 259 (144)
80.	Οι μικρογραφικοί πελέκεις Μ.Θ. 14 α-β (378, 379)
81.	Οι μικρογραφικοί πελέκεις Μ.Θ. 77α-β (381, 382)
82.	Ο μικρογραφικός τροχός Μ.Θ. 15δ (390)
83.	Οι μικρογραφικοί τροχοί Μ.Θ. 79 α-β (391, 392)
84.	Ο μικρογραφικός τροχός Μ.Θ. 94 (393)
85.	Το ειδώλιο πτηνού Μ.Θ. 222 (396)
86.	Το ειδώλιο αλέκτορος Μ.Θ. 68 (401)
87.	Το ειδώλιο πτηνού Μ.Θ. 440 (397)
88.	Το ειδώλιο πτηνού Μ.Θ. 441 (398)

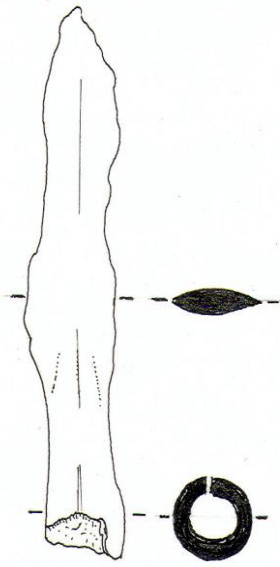

89.	Το ειδώλιο πτηνού Μ.Θ. 623 (α.α.Χ10) (402)
90.	Η βάση Μ.Θ. 72β (405) Πίν. 90α. Η κάτω επιφάνεια της βάσης Μ.Θ. 72β (405)
91.	Οι σιδερένιες λαβές λεβήτων 203 ιδ-ιστ (180, 181, 183)
92.	Λεπτομέρεια της χάλκινης διακοσμητικής στεφάνης Μ.Θ. 226 (187)
93.	Λεπτομέρεια της οπίσθιας όψης της χάλκινης διακοσμητικής στεφάνης Μ.Θ. 226 (187)
94.	Η σφραγίδα Μ.Θ. 72α (412)
95.	Οι ανεστραμμένοι πίθοι στο εσωτερικό του Μεγάρου Α. Σωτηριάδης 1908 (Παπαποστόλου 2008, εικ. 52)
96.	Γενική άποψη του Ναού του Απόλλωνα, του οικισμού της Εποχής του Χαλκού και της Κρήνης (Παπαποστόλου 2008, εικ. 45)
97.	Ο υπέργειος βραχώδης βωμός, λήψη από νότια, (Ραπαροστόλου 2012, pl. 52a)
98.	Ο υπέργειος βραχώδης βωμός, λήψη από ανατολικά.(Ραπαροστόλου 2012, pl. 52b)
99.	1: ο δυτικός τοίχος του Μεγάρου Β, 2: κτιστοί λάκκοι, 3: κίτρινο στρώμα επάνω στο ερείπιο του δυτικού τοίχου του Μεγάρου Β, 4: στρώμα καταστροφής (Ραπαροστόλου 2012, pl. 49b)
100.	Ο λάκκος με το απανθρακωμένο ξύλο και το κύπελλο Π52 (Παπαποστόλου 2008, πίν. 76α)
101.	Ο λάκκος με το απανθρακωμένο ξύλο (1) και ο κτιστός λάκκος (2) (Παπαποστόλου 2008, πίν. 76β)
102.	Ο κτιστός λάκκος (Παπαποστόλου 2008, πίν. 77β)
103.	Στρωματογραφική τομή 9,10. 1: το «όρυγμα», 2: λάκκος με στάχτη και όπλα, 3: χώμα με λατύπη, 4: όρθιος αργός λίθος (Παπαποστόλου 2008, πίν. 30α)
104.	Οι λάκκοι (1) στον δυτικό τοίχο του Μεγάρου Β (Παπαποστόλου 2008, πίν. 75α)
105.	Ειδώλιο του θεού Reshef, ΕΑΜ Χ14494 (Παπαποστόλου 2008, πίν. 106 & 107)

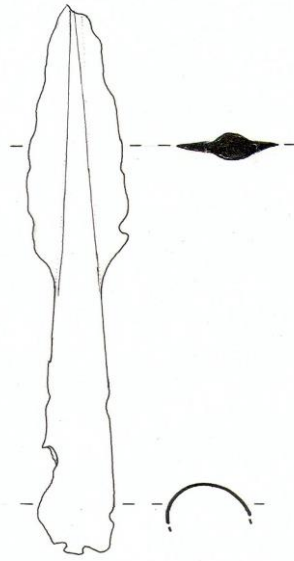
3. Κατάλογος σχεδίων

1.	Γενική κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου του Θέρμου (Παπαποστόλου 2008, σχέδιο 20)
2.	Το σχέδιο της ανασκαφής του Σωτηριάδη (Σωτηριάδης 1900, παρένθετος πίναξ, σελ. 175)
3.	Το σχέδιο της ανασκαφής του Ρωμαίου του έτους 1915 (Ρωμαίος 1915, εικ. 2)
4.	Ο οικισμός της Εποχής του Χαλκού (σύνθεση σχεδίων ανασκαφής του Ρωμαίου 1915 και 1916) και το Μέγαρο Β (διορθωμένο σύμφωνα με τα πορίσματα της νεότερης ανασκαφικής έρευνας) (Παπαποστόλου 2008, σχέδιο 3)
5.	Το Μέγαρο Α (Παπαποστόλου 2008, σχέδιο 2)
6.	Κάτοψη του Ναού του Απόλλωνα με τις παλαιότερες φάσεις (Παπαποστόλου 2014, εικ. 41)
7.	Κάτοψη του Μεγάρου Β με το λιθόστρωτο, τους βόθρους θυσιών και τη στάχτη (Παπαποστόλου 2014, εικ. 54)
8.	Κάτοψη του Ναού του Απόλλωνα, του Μεγάρου Β και του οικισμού της Εποχής του Χαλκού (Παπαποστόλου 2008, σχέδιο 1)
9.	Κάτοψη των Μεγάρων Α και Β α. στην αρχή της 1 ^{ης} χιλιετίας και β. κατά την διάρκεια των Σκοτεινών χρόνων (Mazarakis Ainian 1997, fig. 45a-b)
10.	Κάτοψη του Μεγάρου Β και των κτιρίων που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή του (Mazarakis Ainian 1997, fig. 44)
11.	Κάτοψη των κτιριακών καταλοίπων της ΥΕ περιόδου και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (Mazarakis Ainian 1997, fig. 40)
12.	Κάτοψη του ναού του Απόλλωνα με τις στρωματογραφικές τομές (Papapostolou 2012, pl. 11)

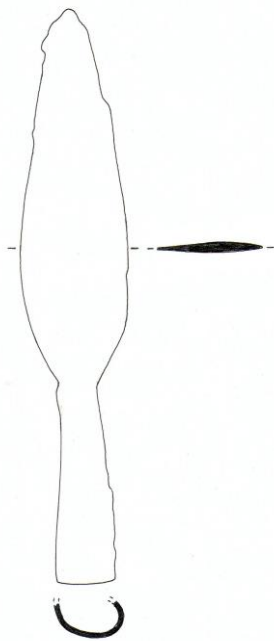
EIKONEΣ

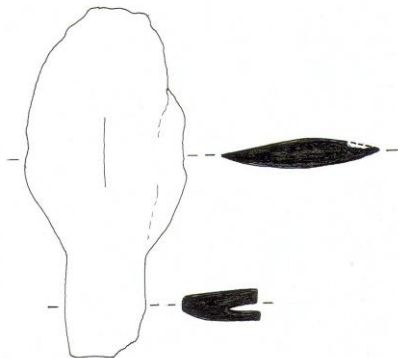
Fig. 1.

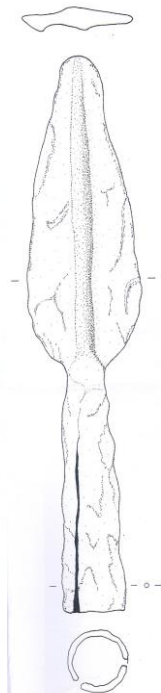
Fig. 2.

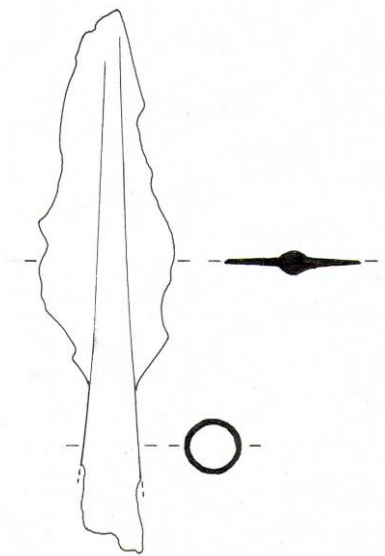
Fig. 3.

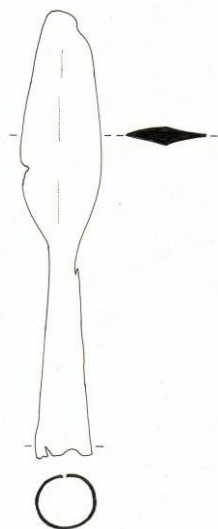
Fig. 4.

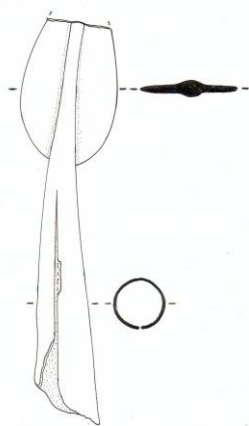
Fig. 5.

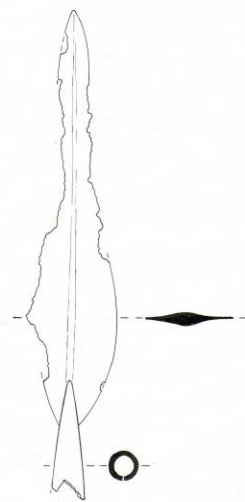
Ек. 6

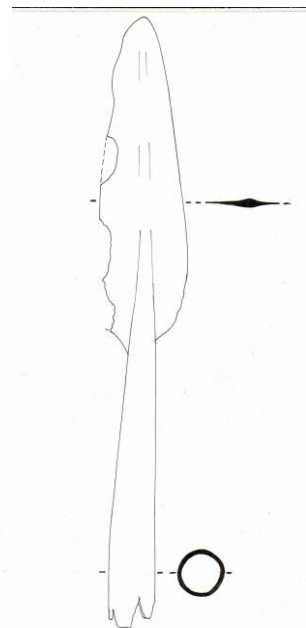
Ек. 7

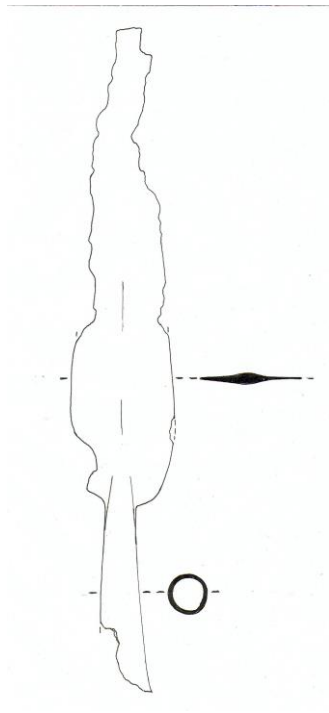
Ек. 8

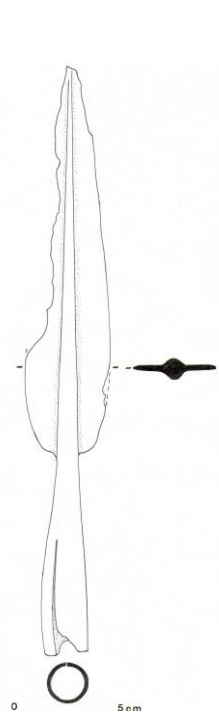
Ек. 9

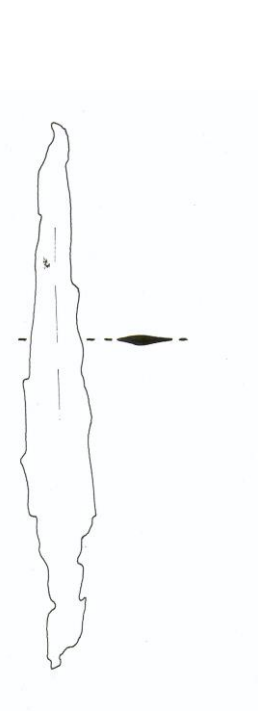
Ек. 10

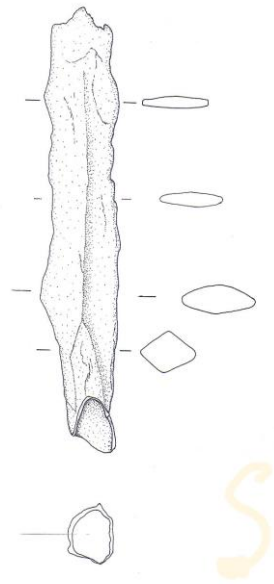
Εικ. 11

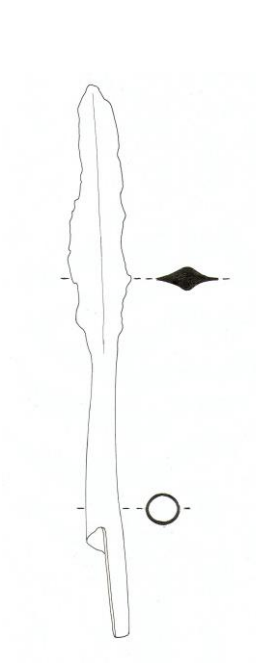
Εικ. 12

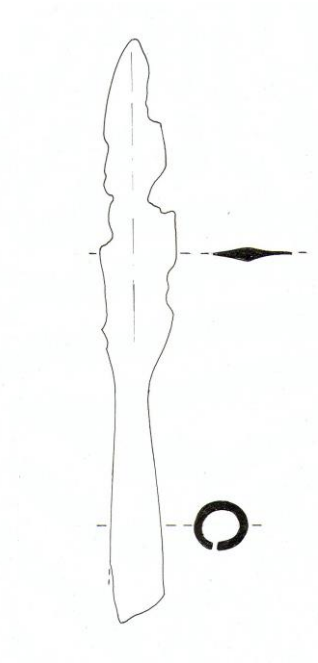
Εικ. 13

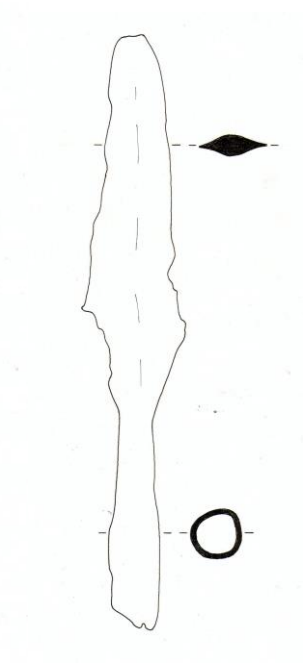
Εικ. 14

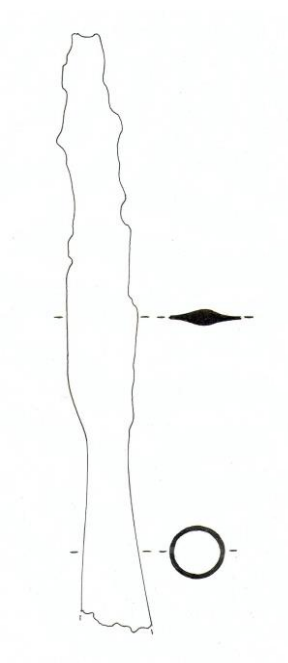
Εικ. 15

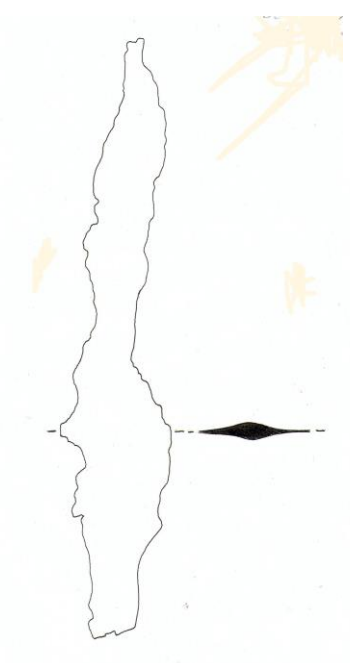
Εικ. 16

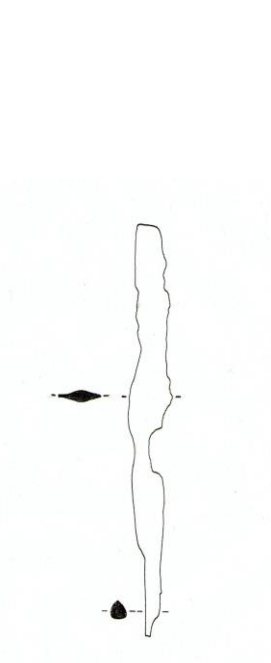
Εικ. 17

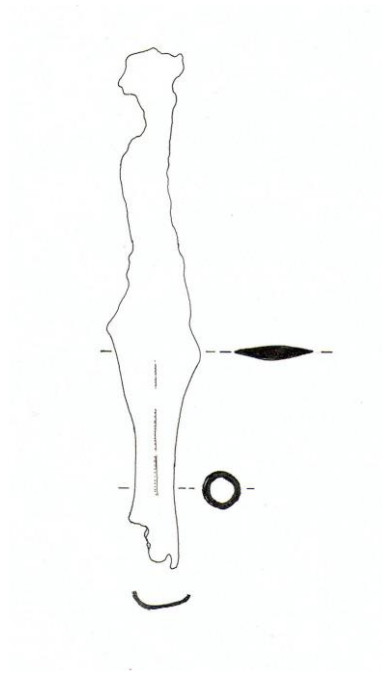
Εικ. 18

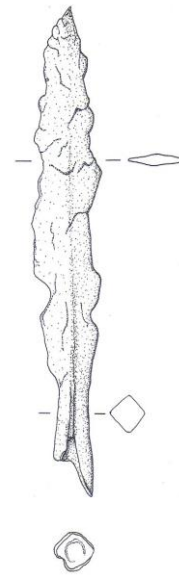
Εικ. 19

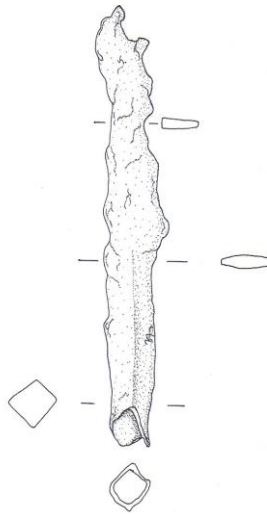
Εικ. 20

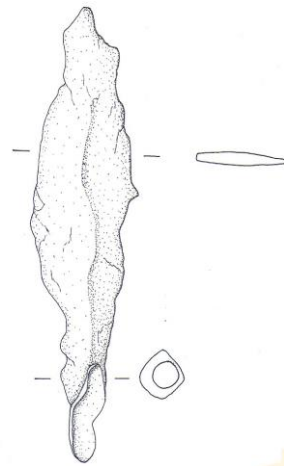
Εικ. 21

Εικ. 22

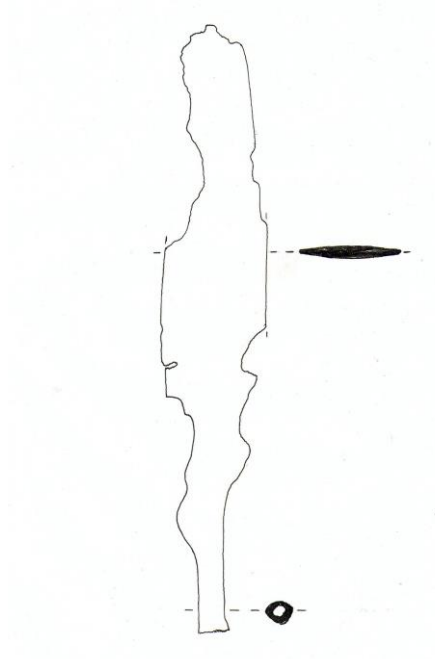

Εικ. 23

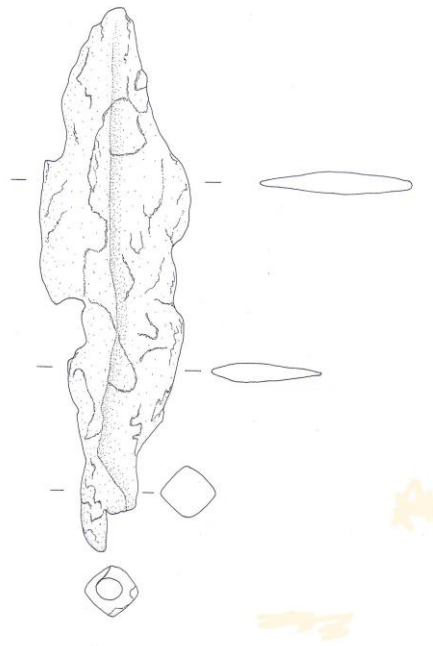

Εικ. 24

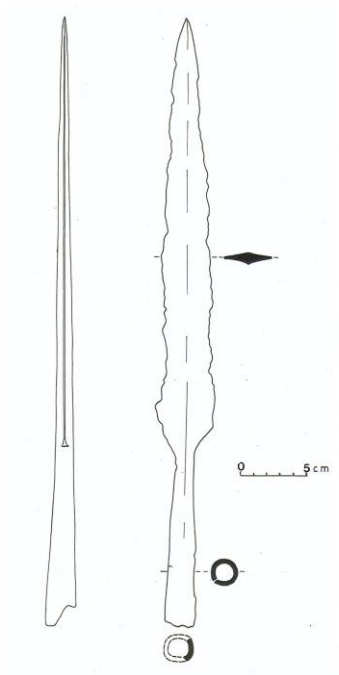

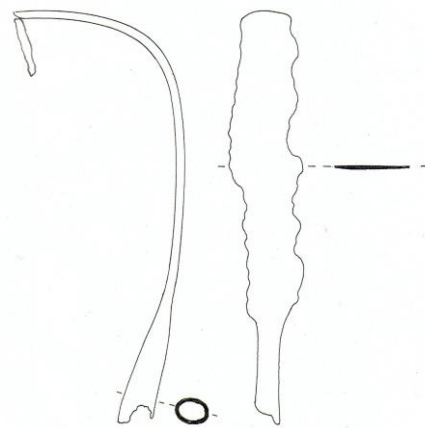
Ек. 25

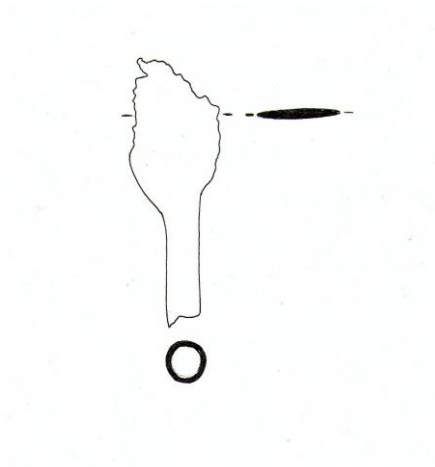
Ек. 26

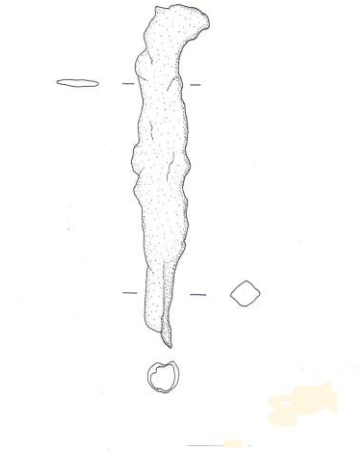
Ек. 27

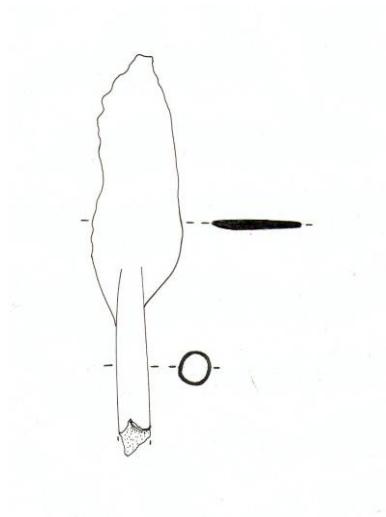
Ек. 28

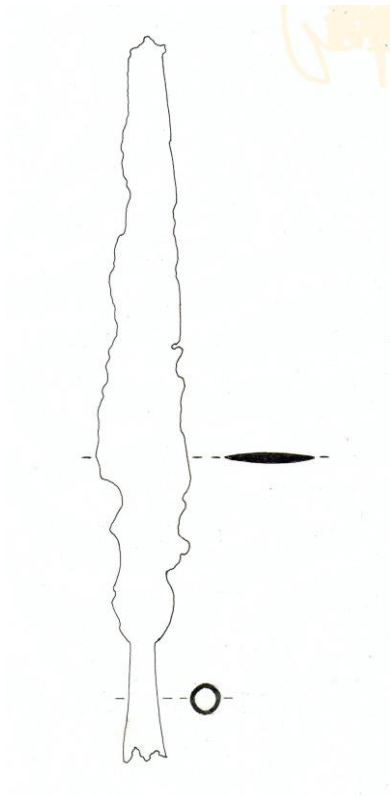
Εικ. 29

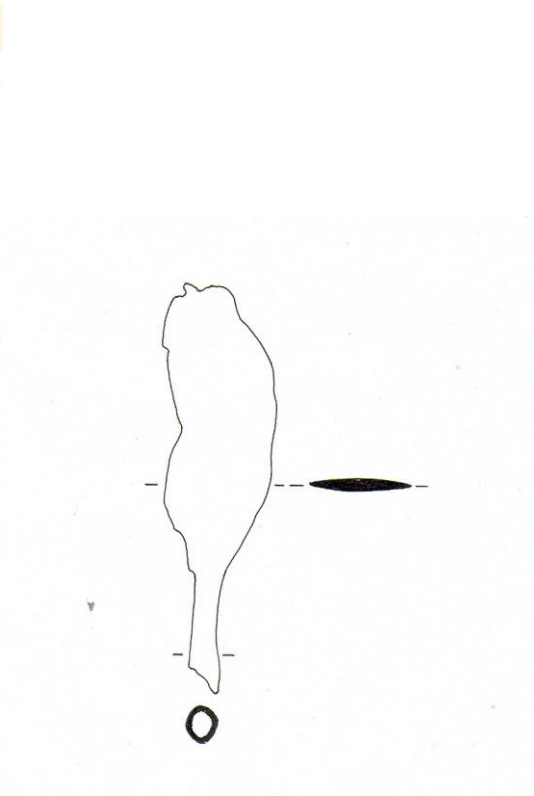
Εικ. 30

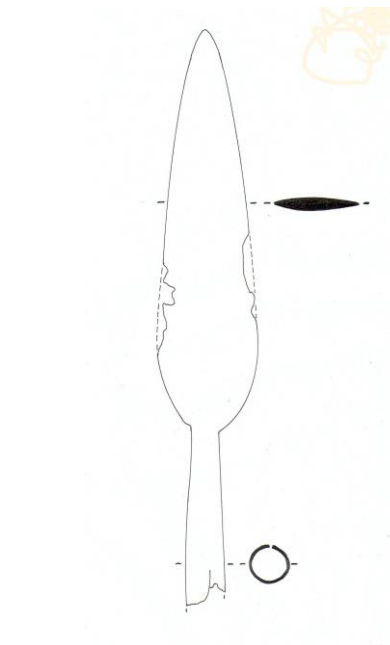
Εικ. 31

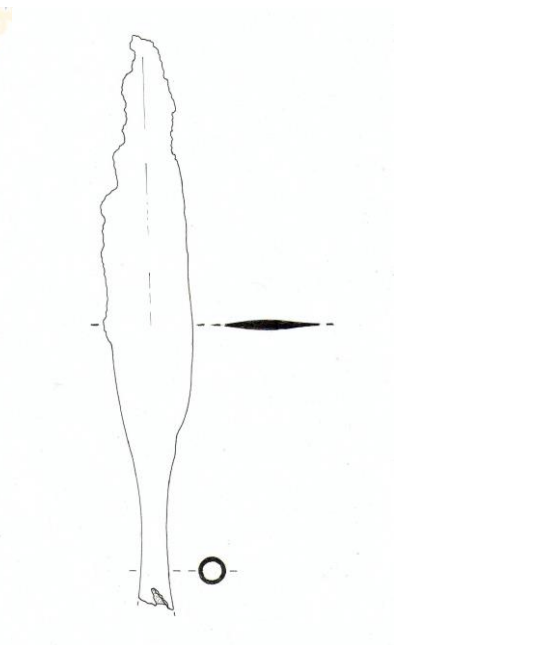
Етк.32

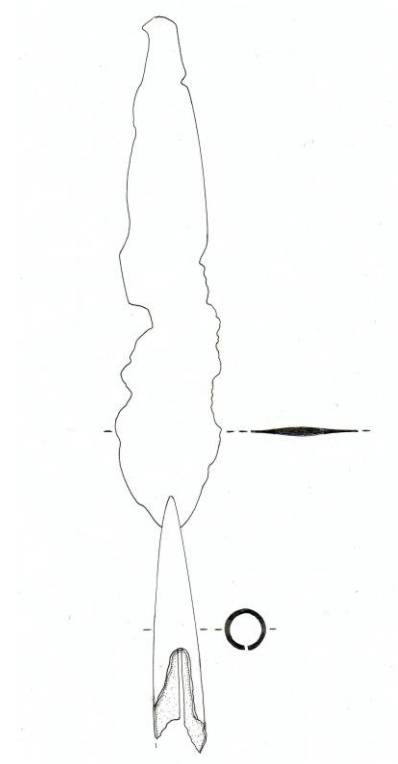
Етк. 33

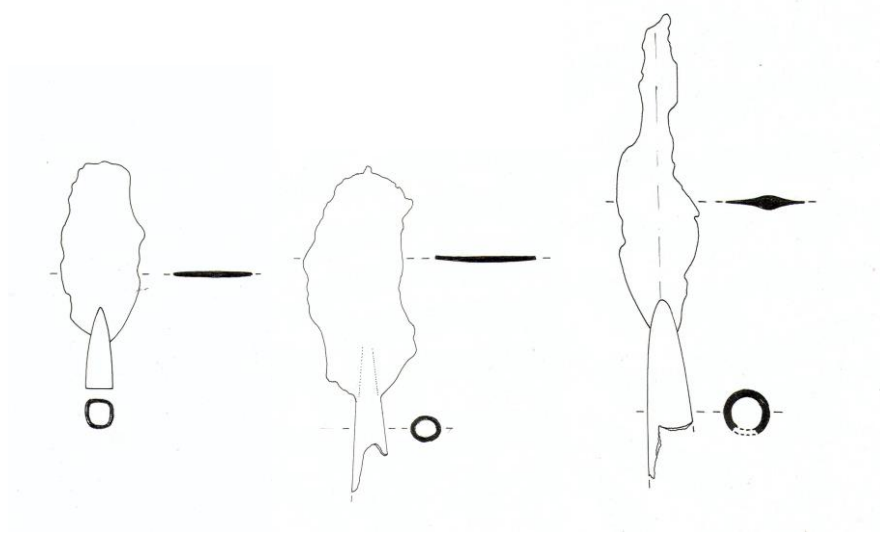
Етк. 34

Етк. 35

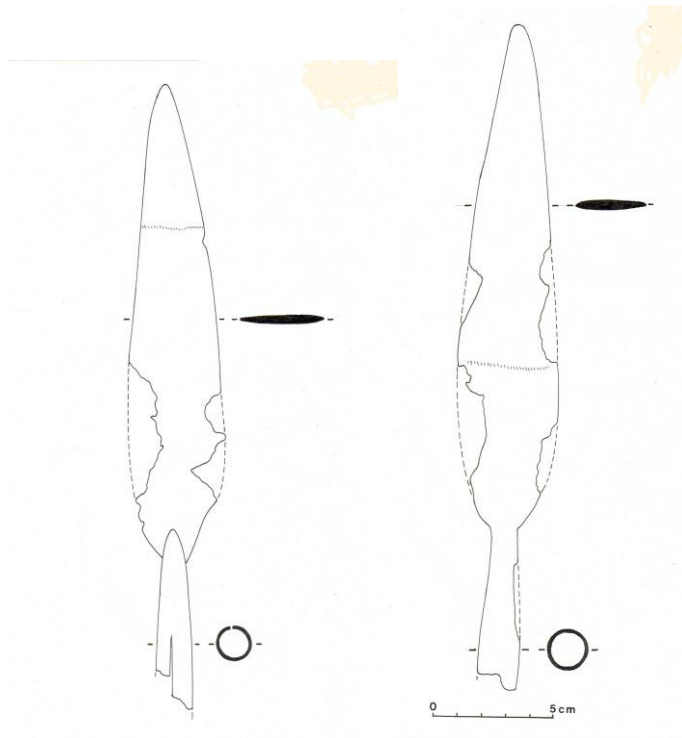
Εικ. 36

Εικ. 37

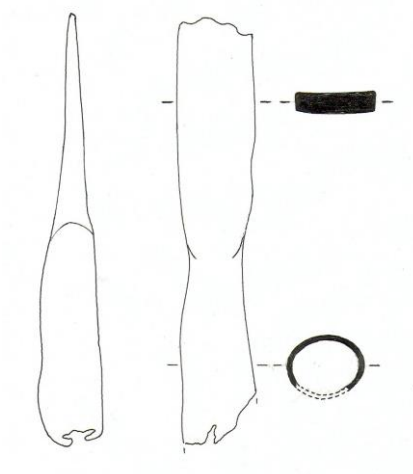
Εικ. 38

Εικ. 39

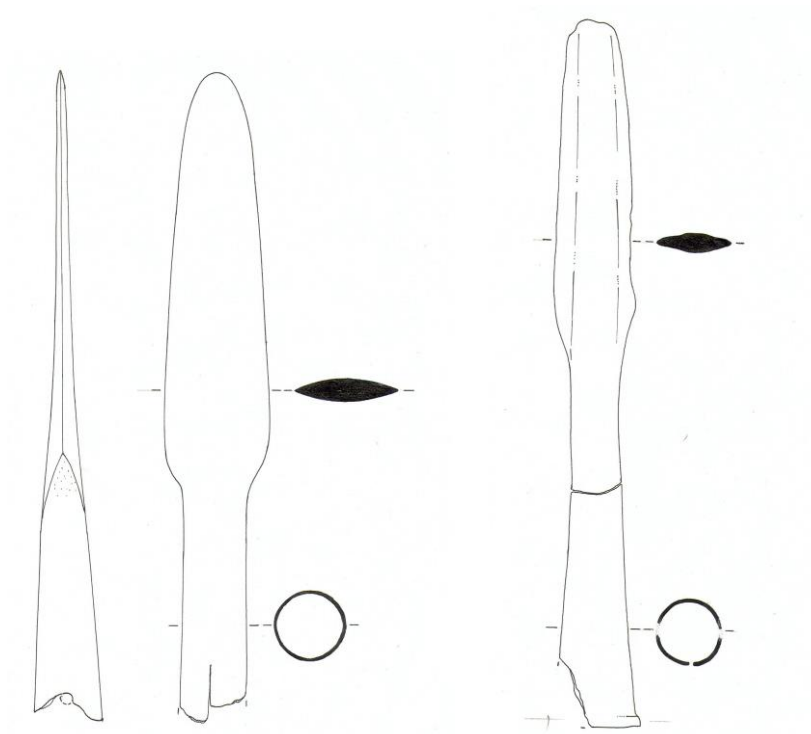

Fig. 40

Fig. 41

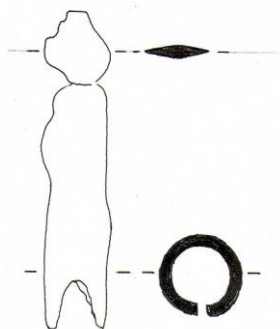

Fig. 42

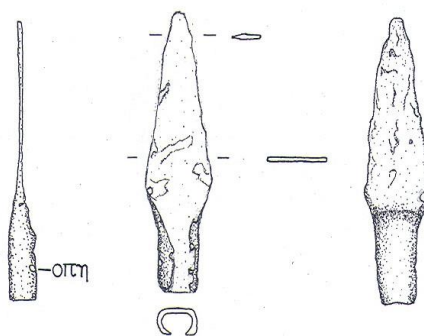

Εικ. 43

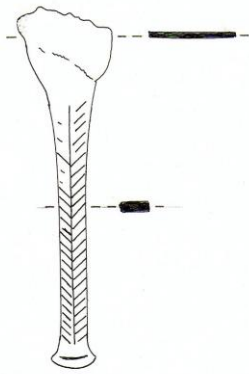
Εικ. 44

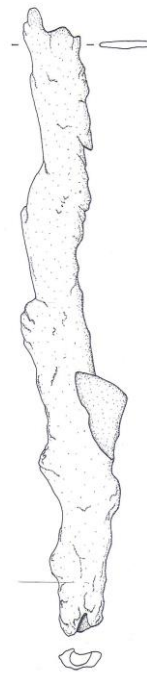
Εικ. 45

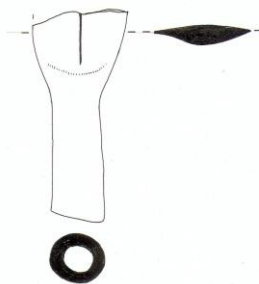
Εικ. 46

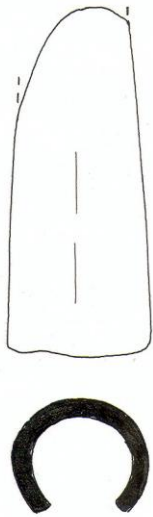
Ек. 47

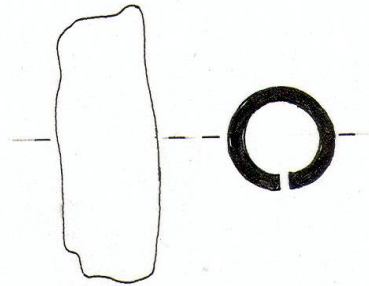
Ек. 48

Ек. 49

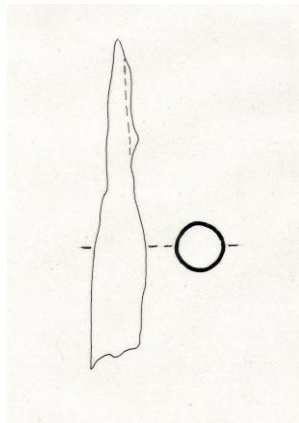
Εικ. 50

Εικ. 51

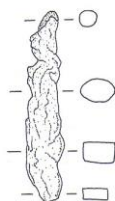
Εικ. 52

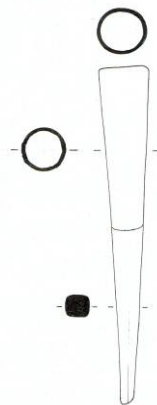
Εικ. 53

Εικ.54

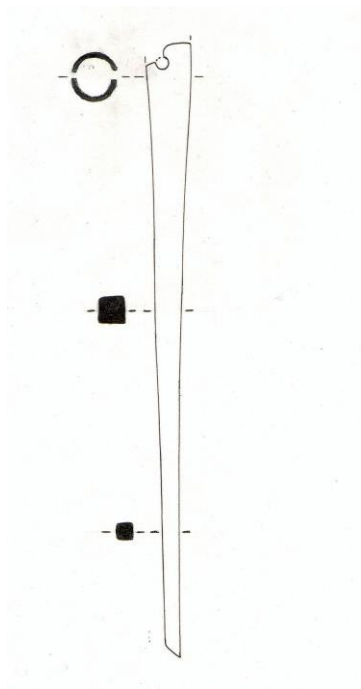

Εικ. 55

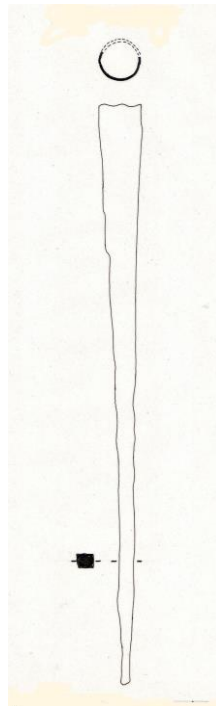

Εικ. 56

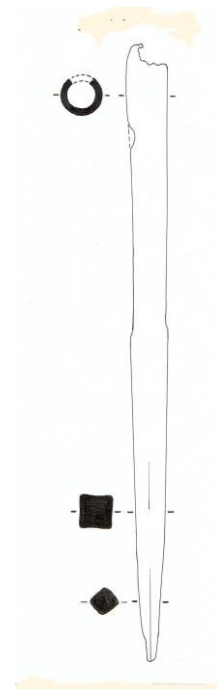

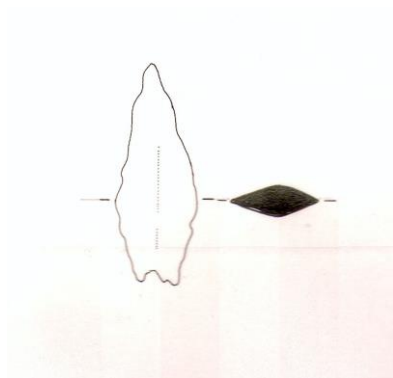
Етк. 57

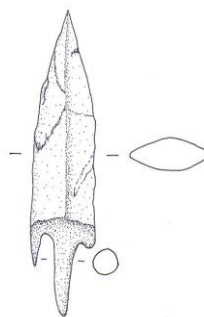
Етк. 58

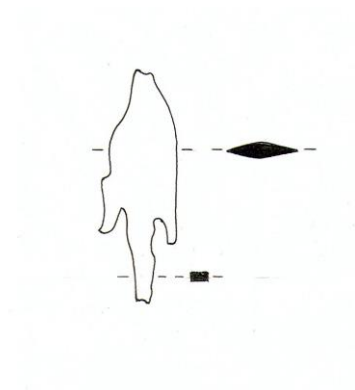
Етк. 59

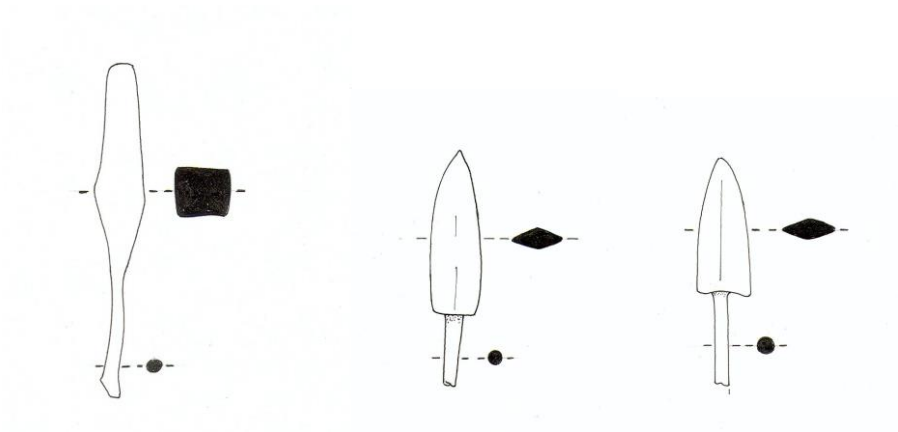
Етк. 60

Етк. 61

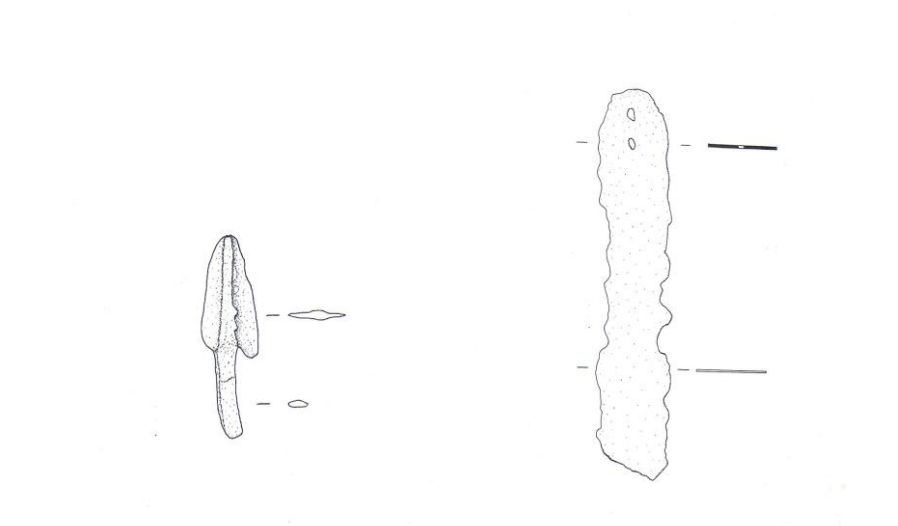
Етк. 62

Εικ. 63

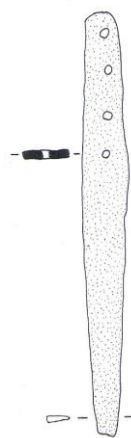
Εικ. 64

Εικ. 65

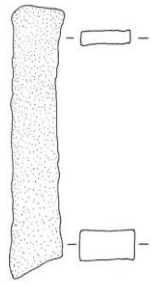

Εικ. 66

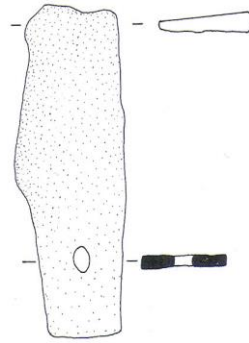
Εικ. 67

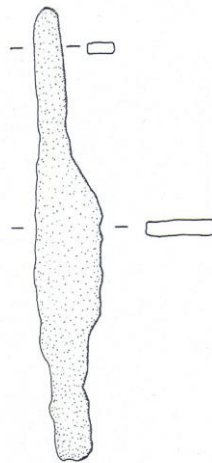
Εικ. 68

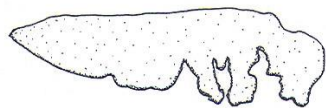
Εικ. 69

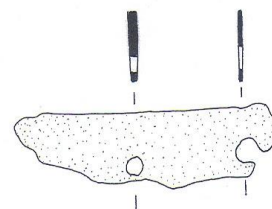
Εικ. 70

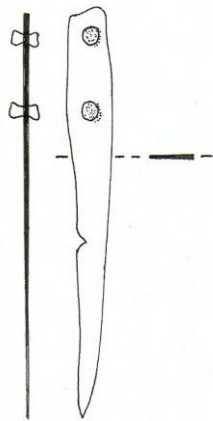
Εικ. 71

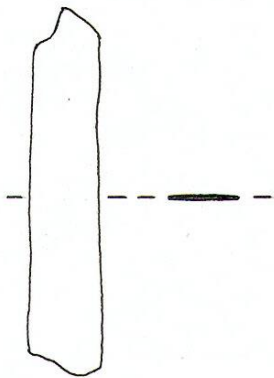
Εικ. 72

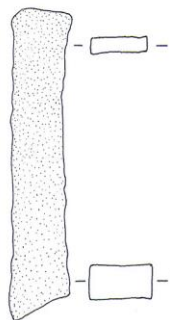
Εικ. 73

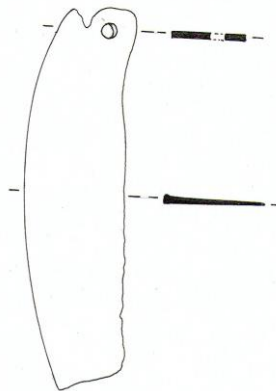
Εικ. 74

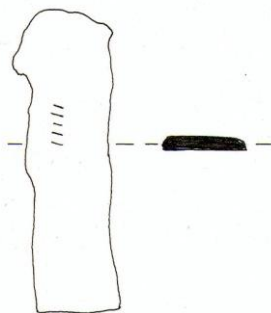
Εικ. 75

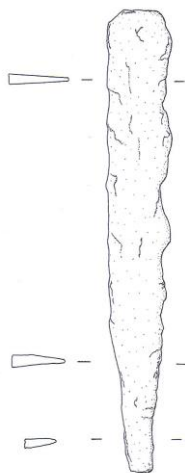
Εικ. 76

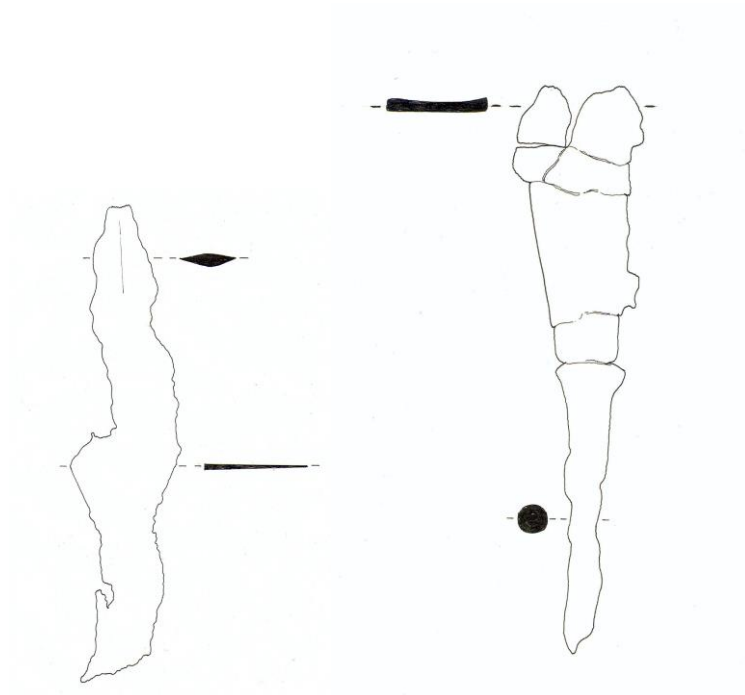
Εικ. 77

Εικ. 78

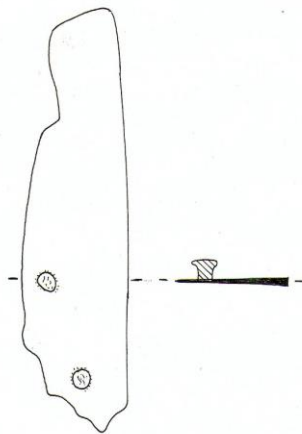

Εικ. 79

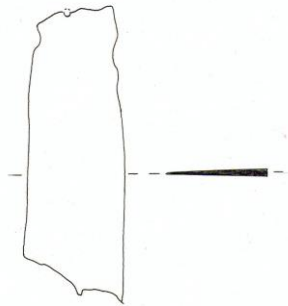

Fig. 80

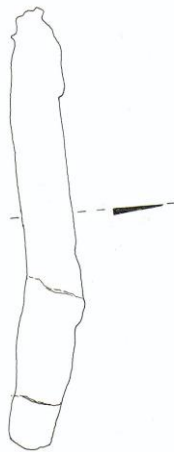
Fig. 81

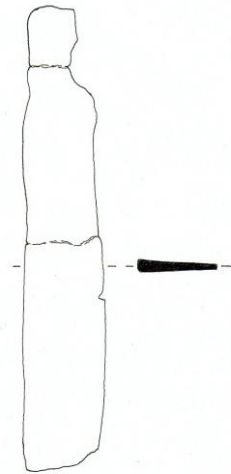
Fig. 82

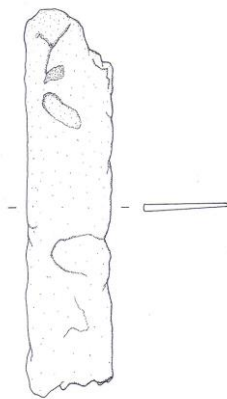
Ек. 83

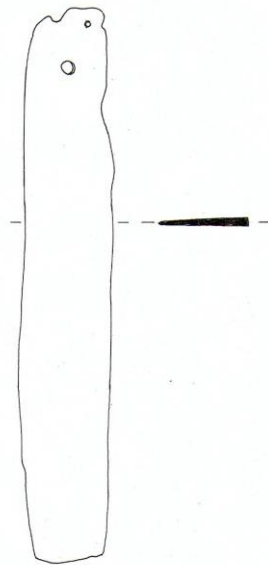
Ек. 84

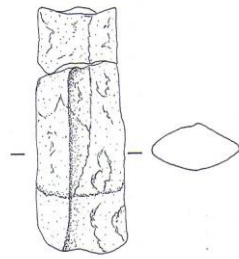
Ек. 85

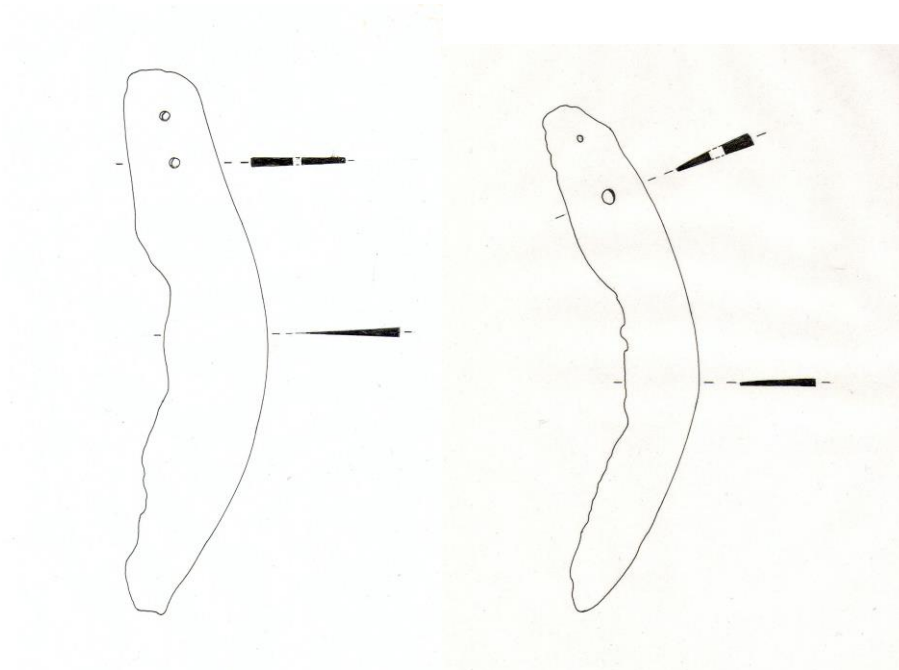
Ек. 86

Ек. 87

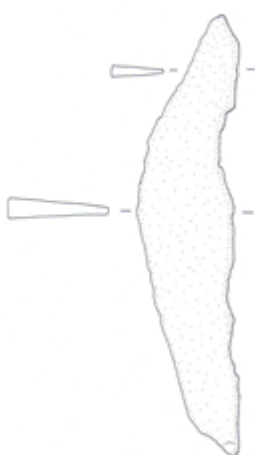

Εικ. 88

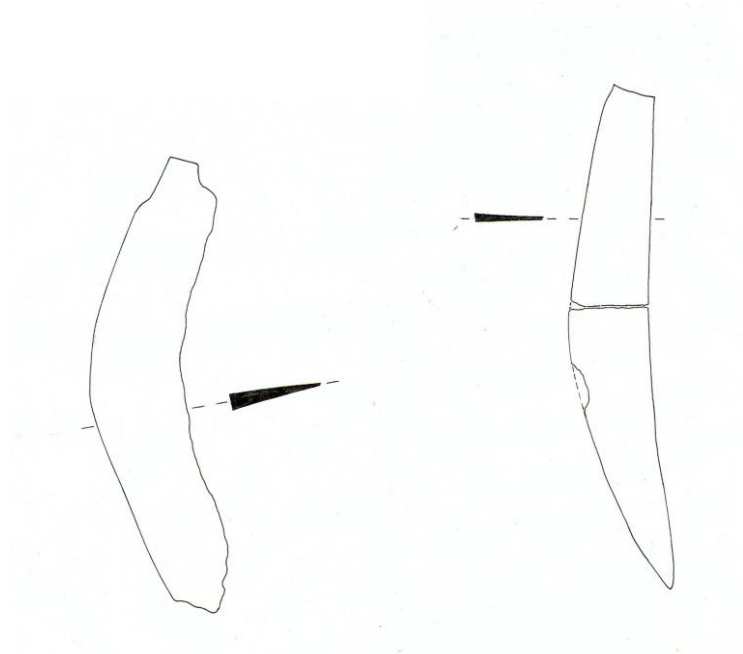

Εικ. 89

Εικ. 90

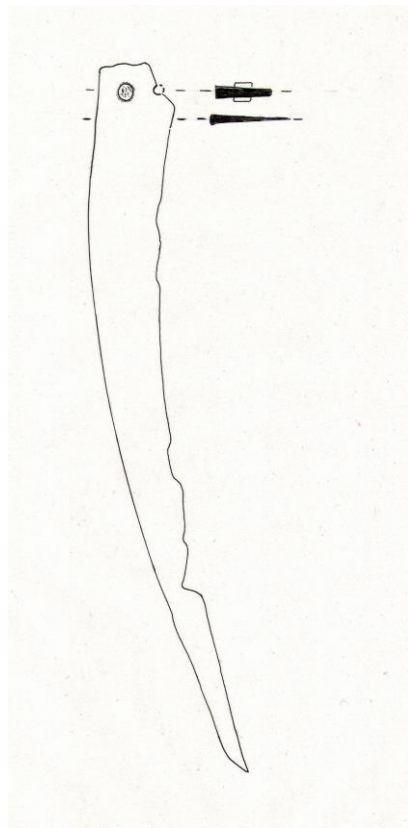
Ек. 91

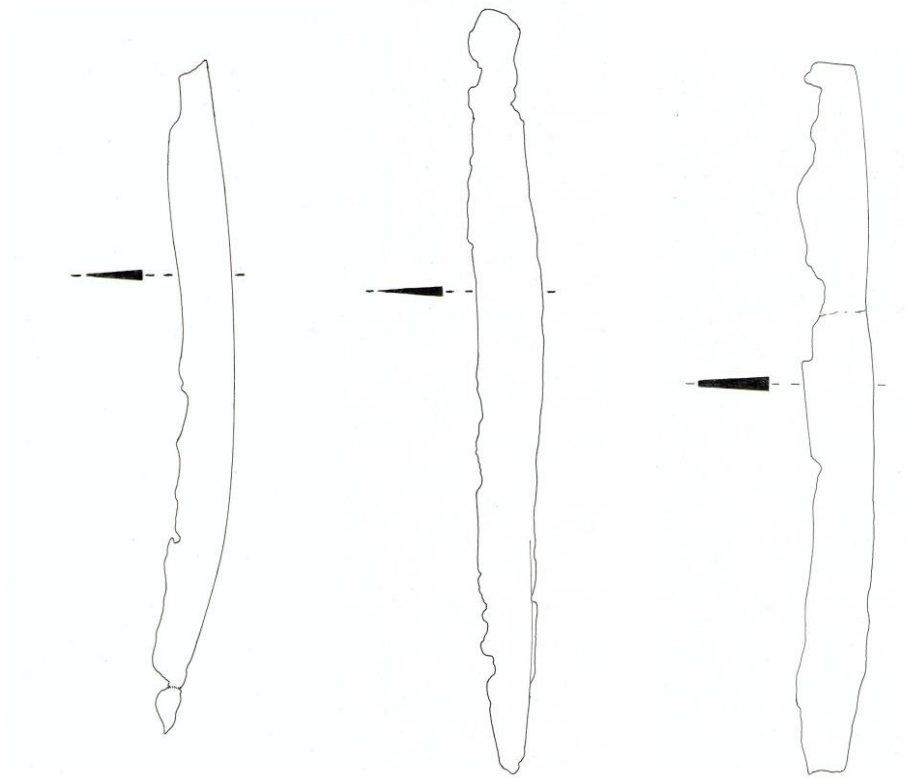
Ек. 92

Ек. 93

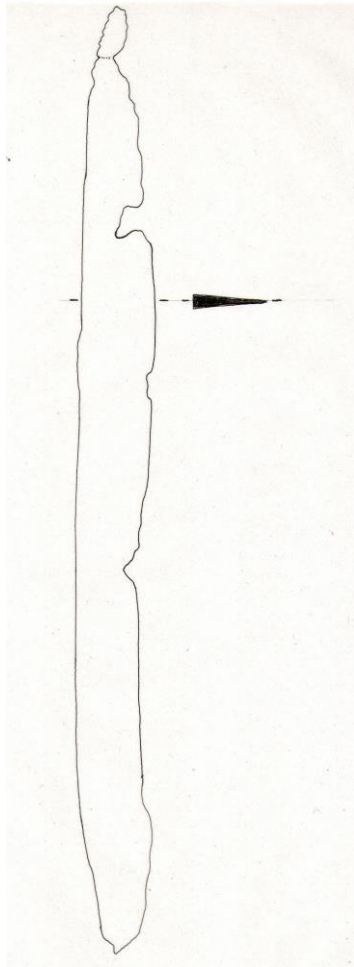
Ек. 94

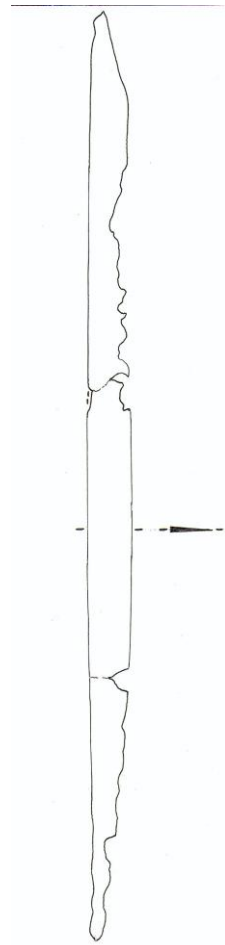
Ек.95

Ек. 96

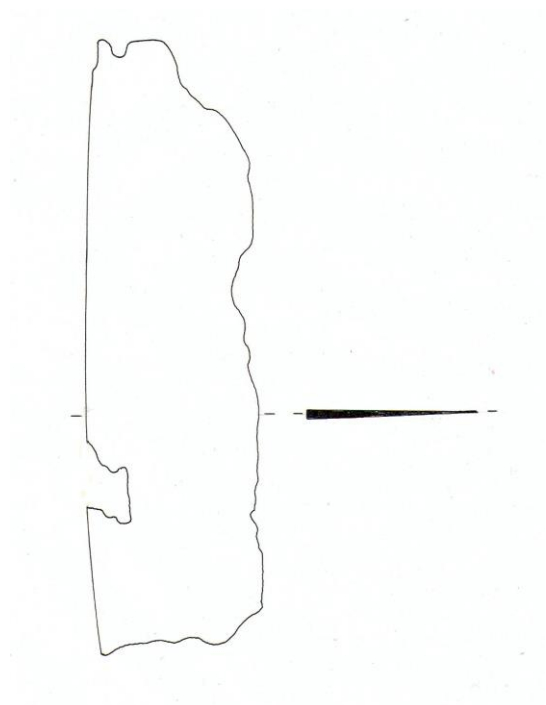
Ек. 97

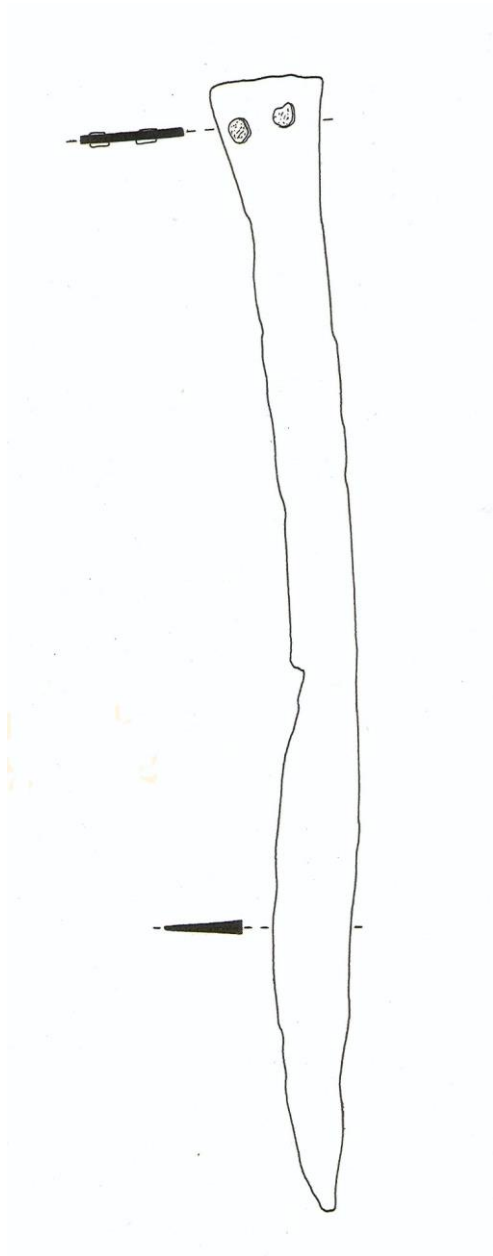
Ек. 98

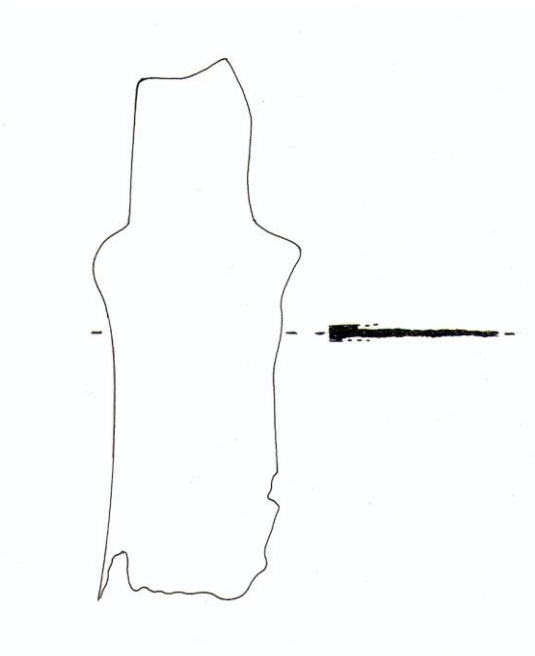
Ек. 99

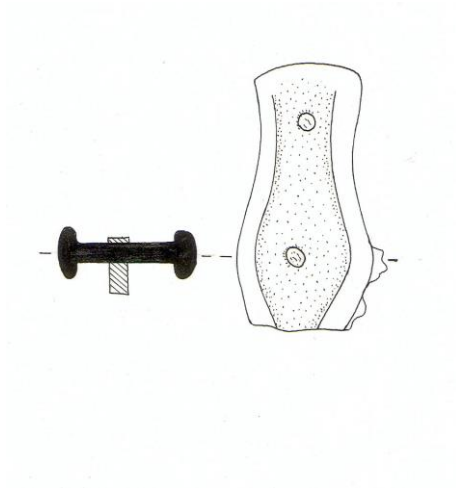
Ек.100

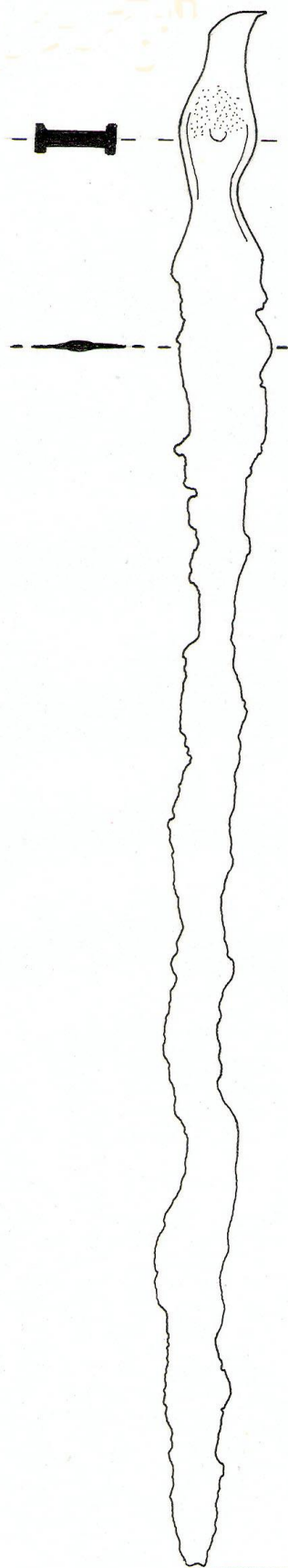
Ек. 101

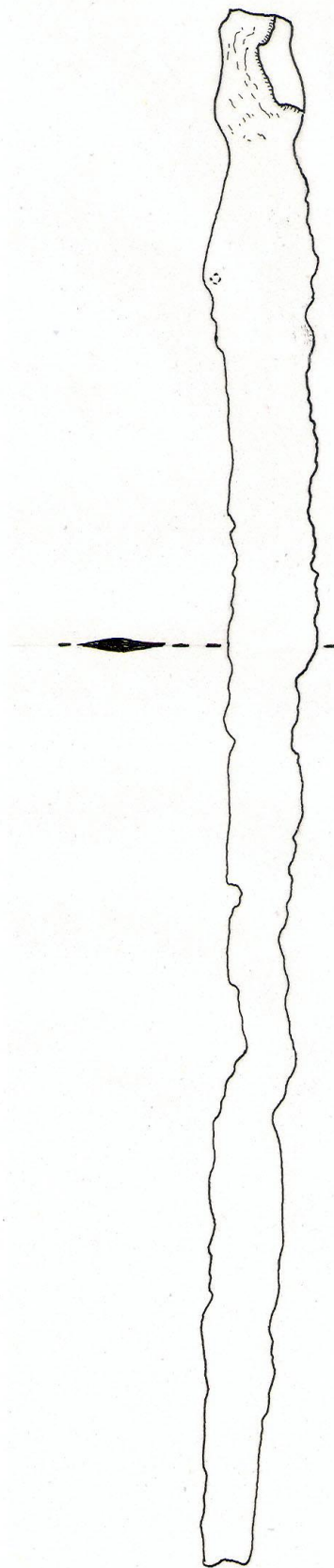
Ек. 102

Ек. 103

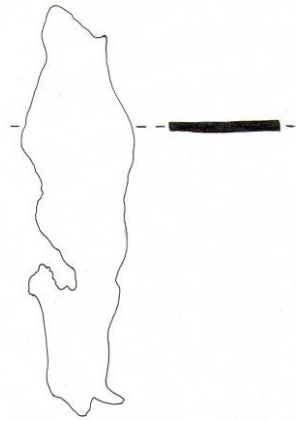
Ек. 104

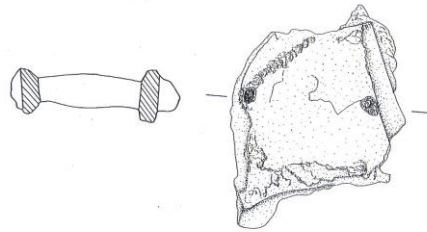
Ек. 105

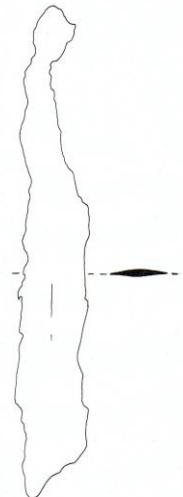
Етк. 106

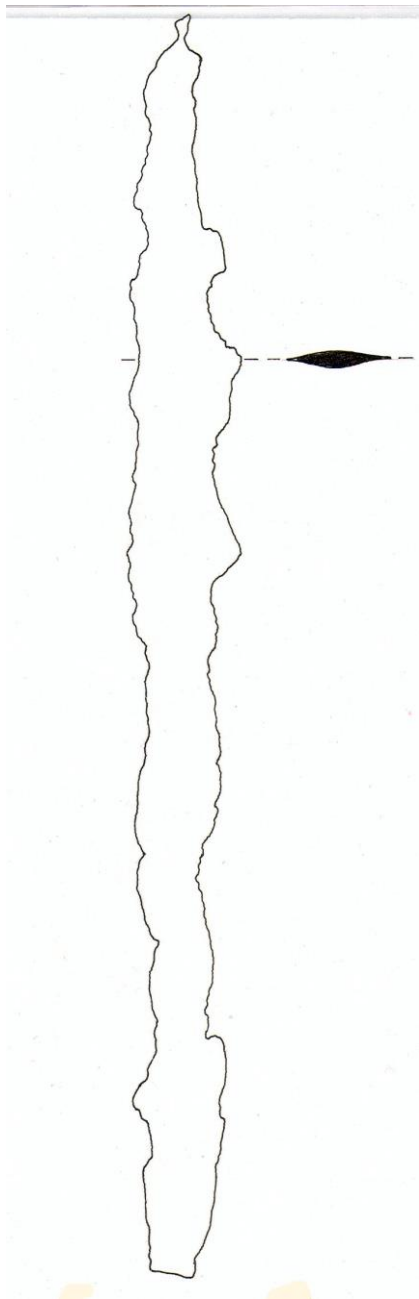
Етк. 107

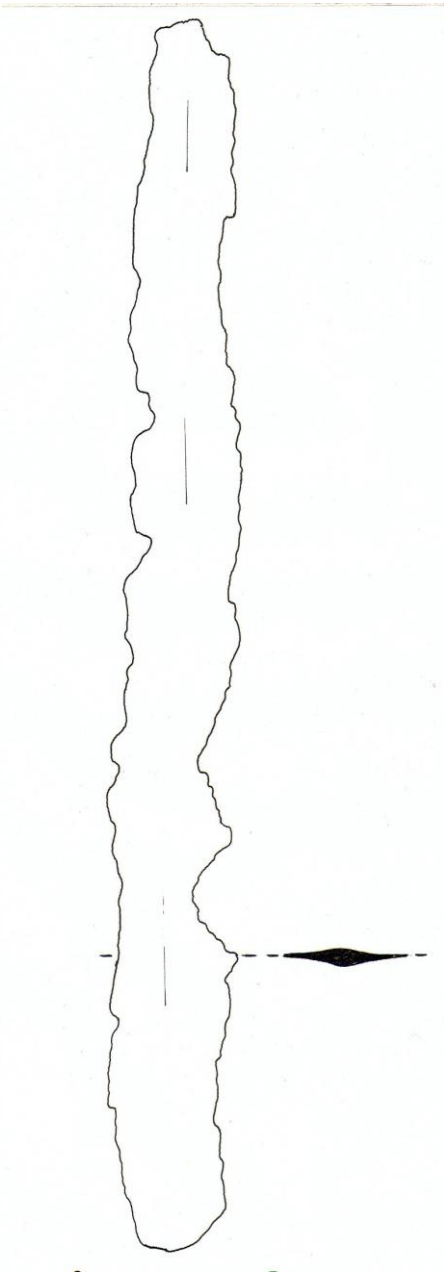
Етк. 108

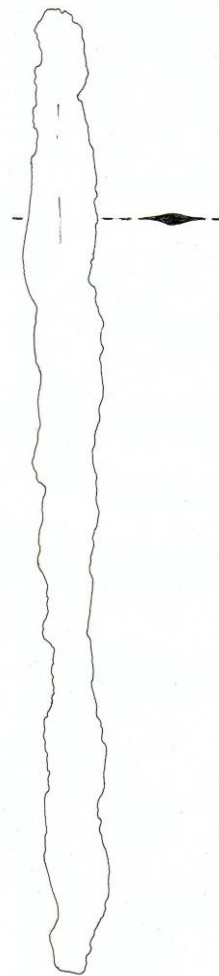
Етк. 109

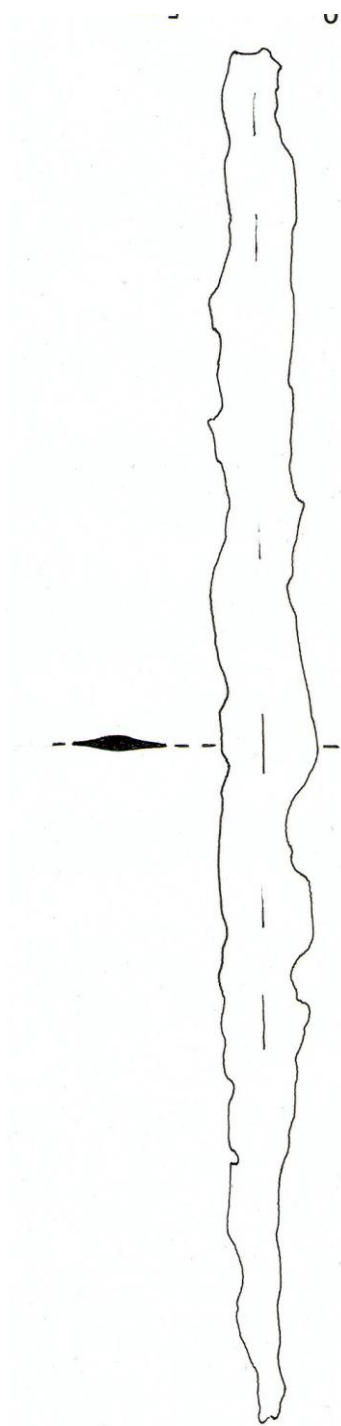
Ек. 110

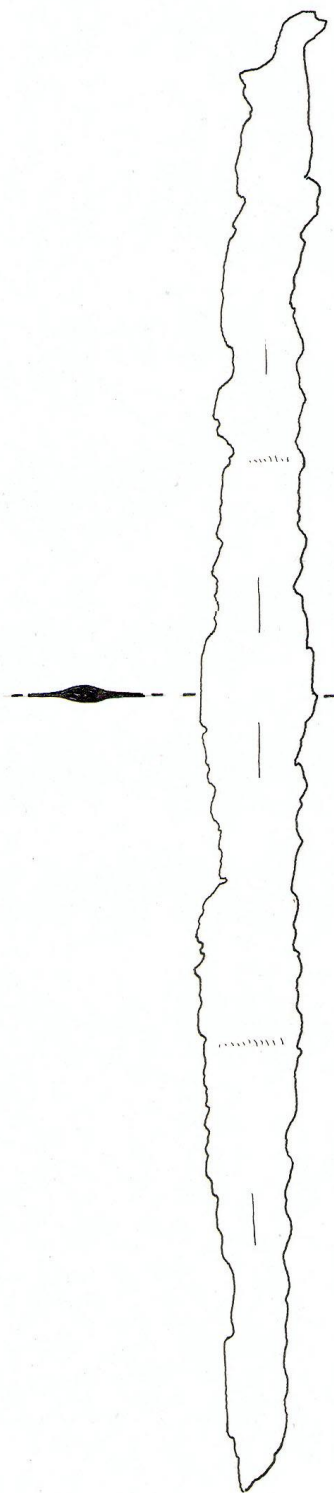
Ек. 111

Ек. 112

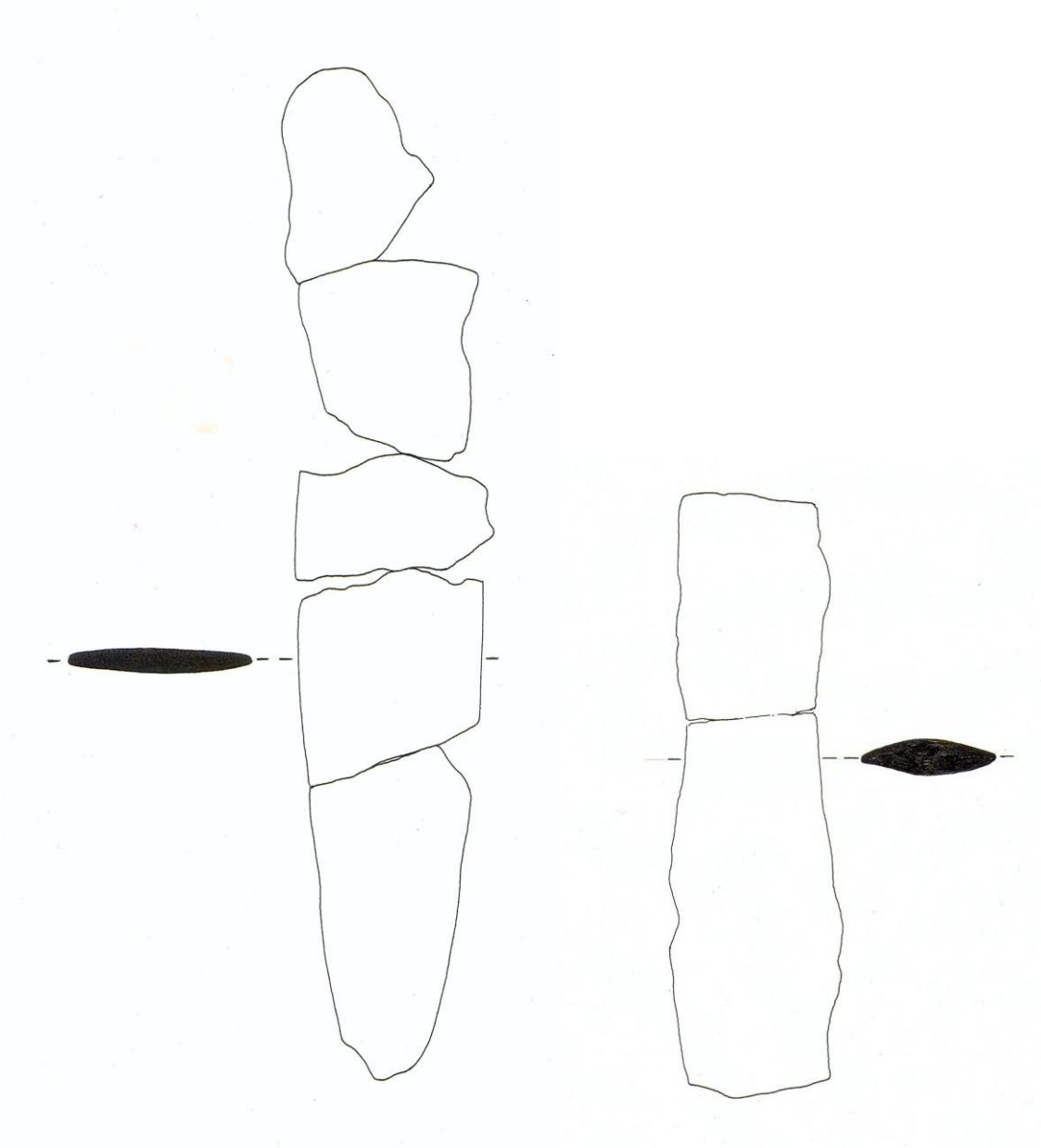

Εικ. 113

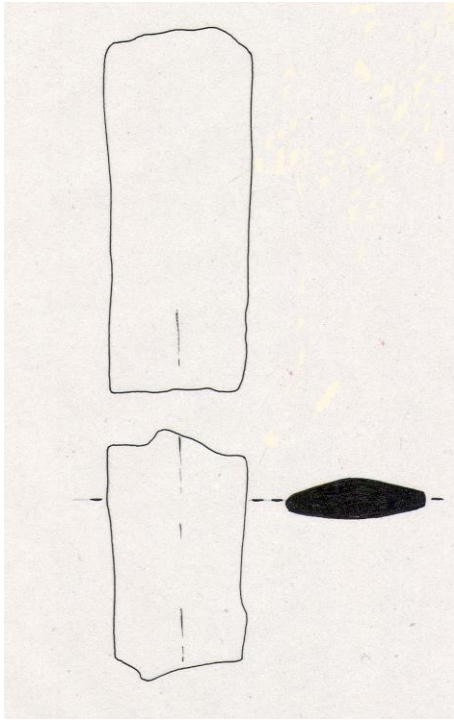
Εικ. 114

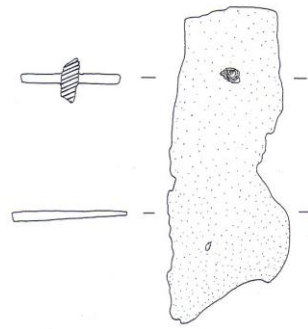

Fig. 115

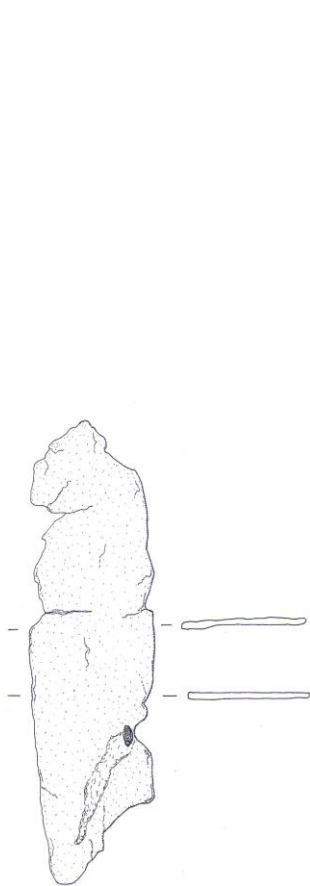
Fig. 116

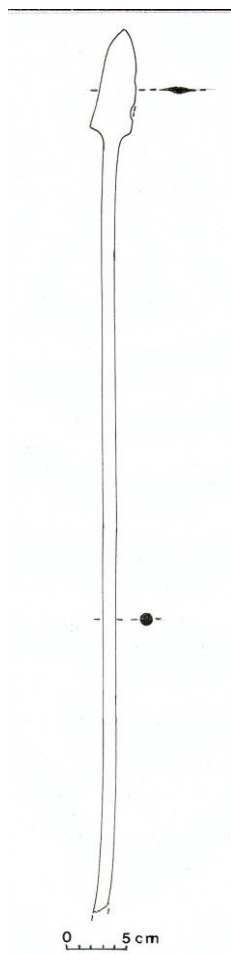
Ек. 117

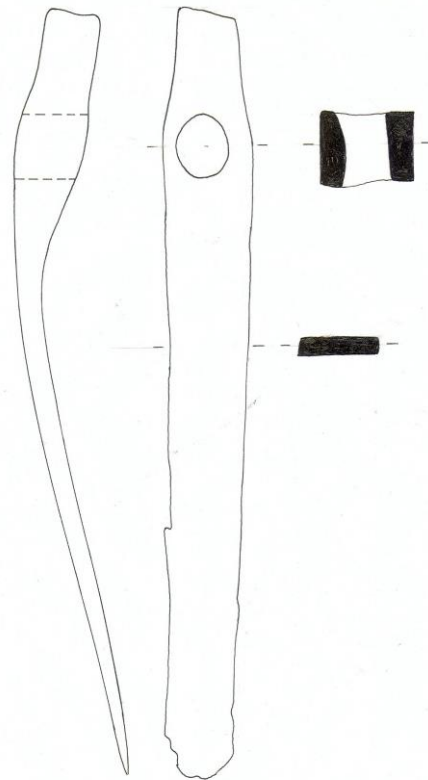
Ек. 118

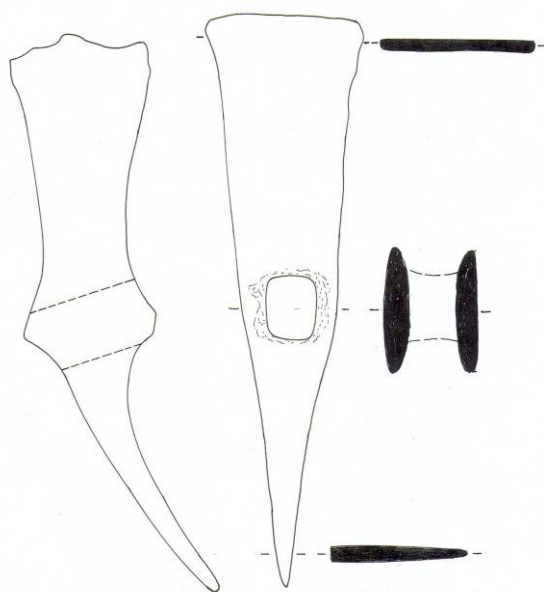
Ек. 119

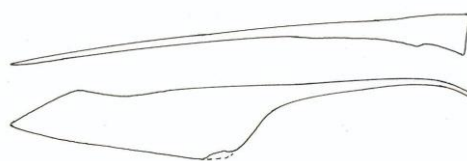
Ек. 120

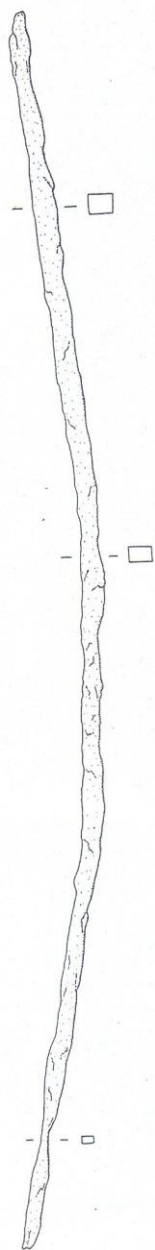
Ек. 121

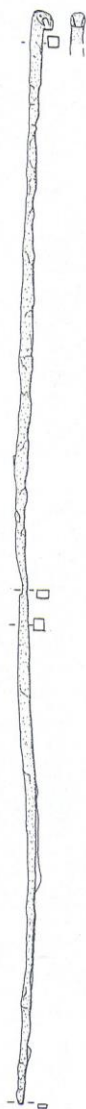
Ек. 122

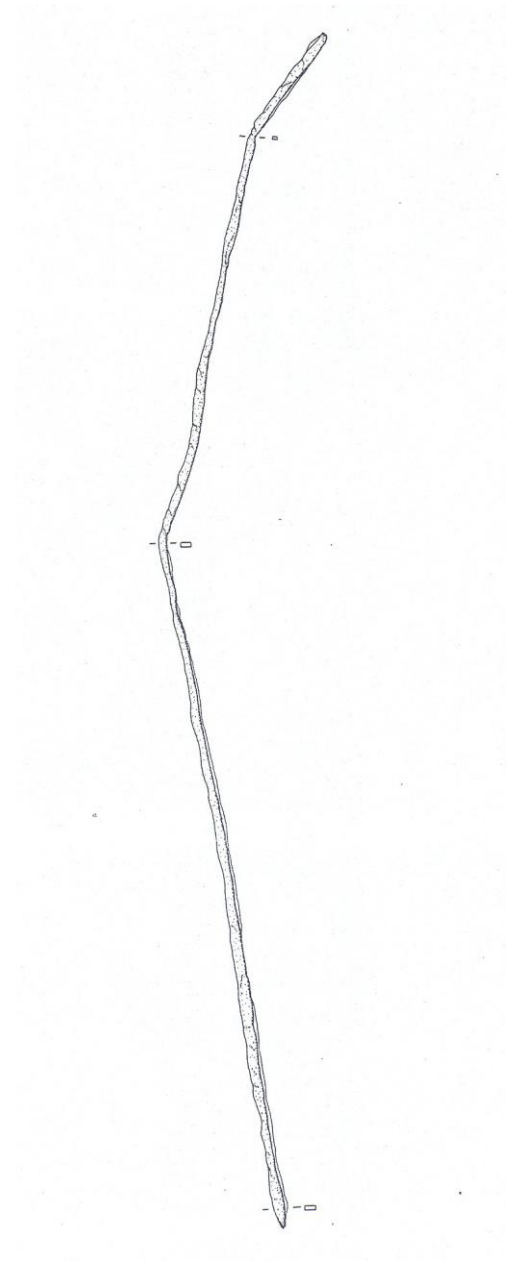
Ек. 123

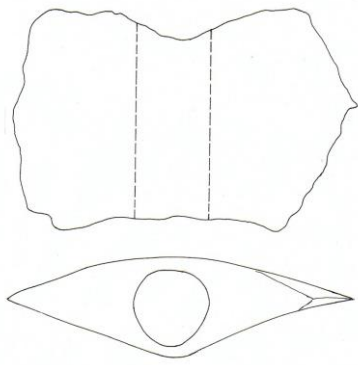
Ек.124

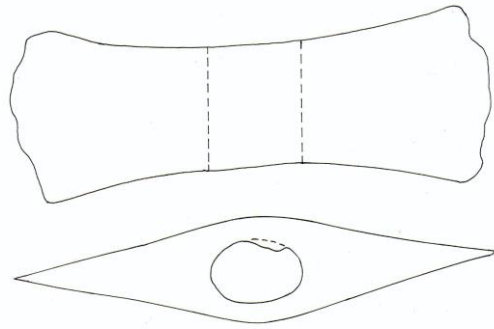
Ек. 125

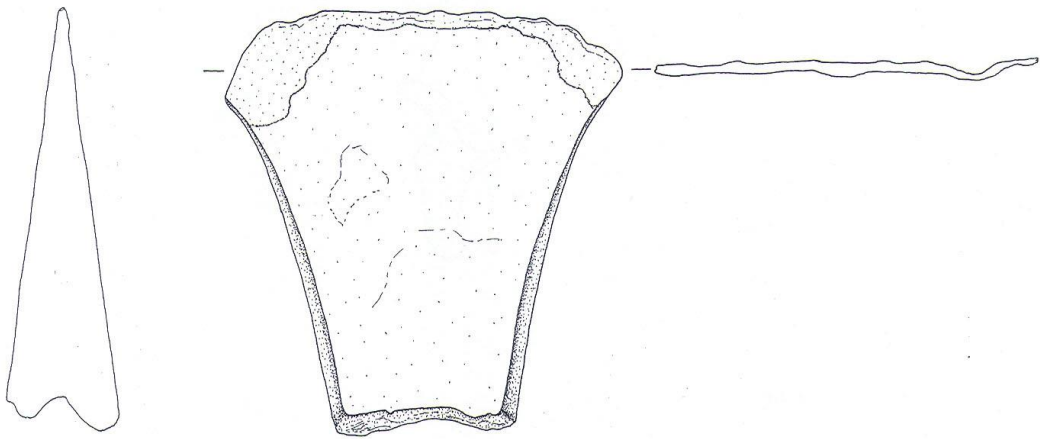
Ек. 126

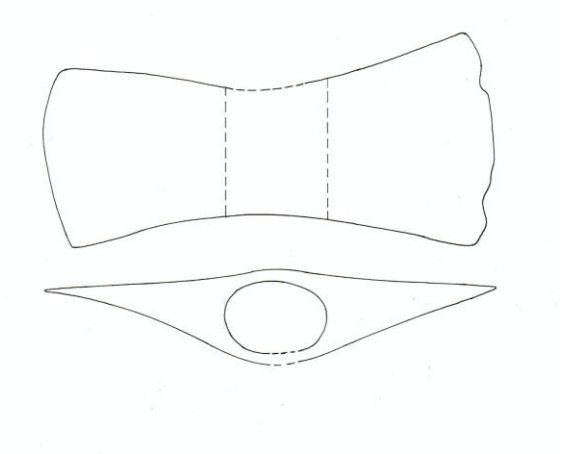
Етк. 127

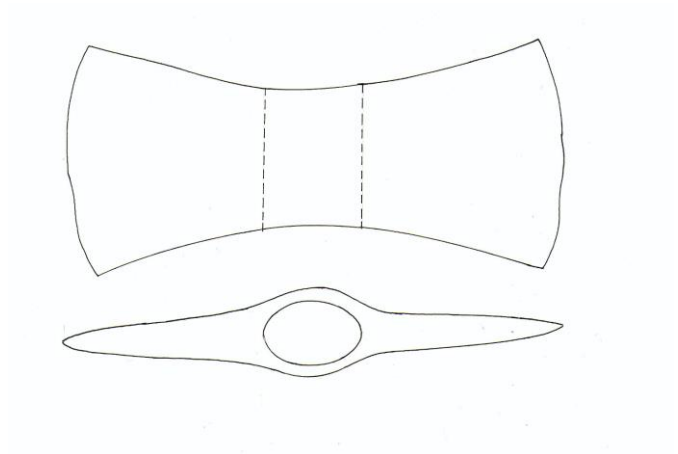
Етк. 128

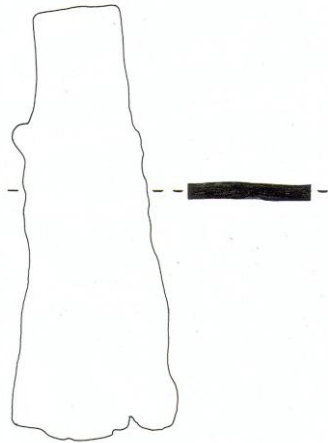
Етк. 129

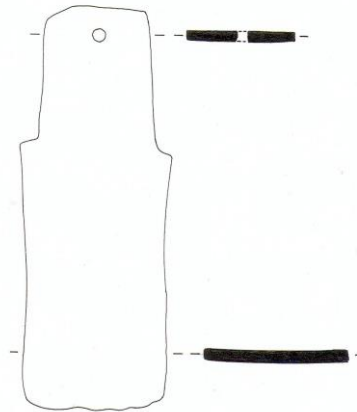
Етк. 130

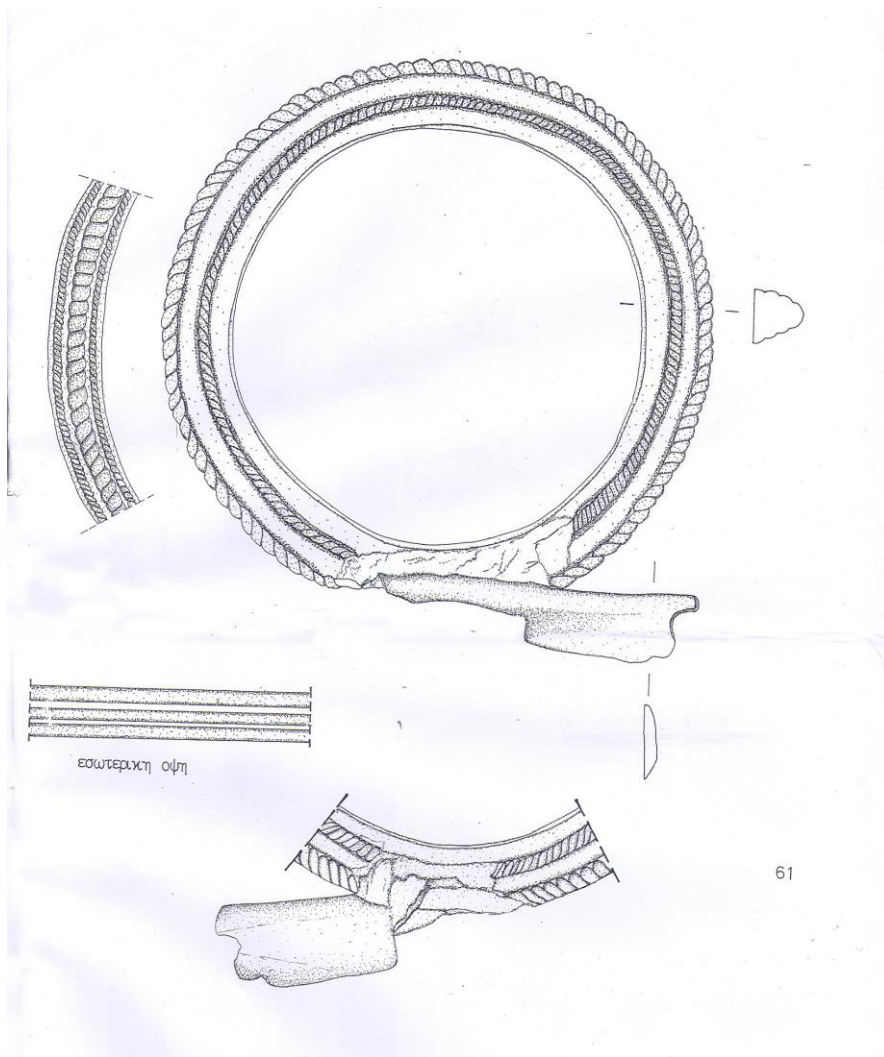
Етк. 131

Етк. 132

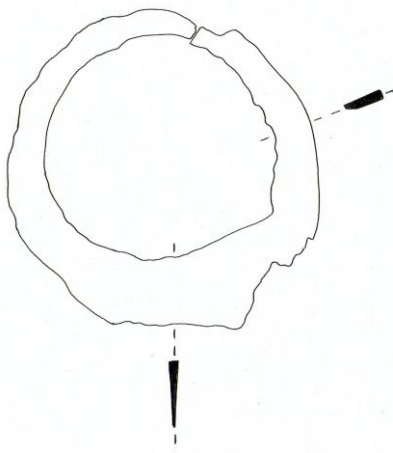

Етк. 133

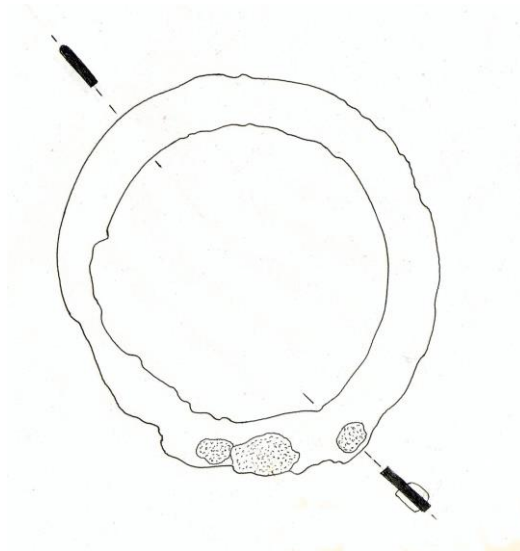

Εικ. 134

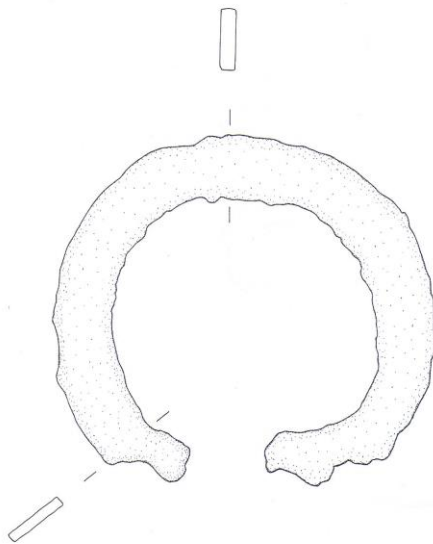

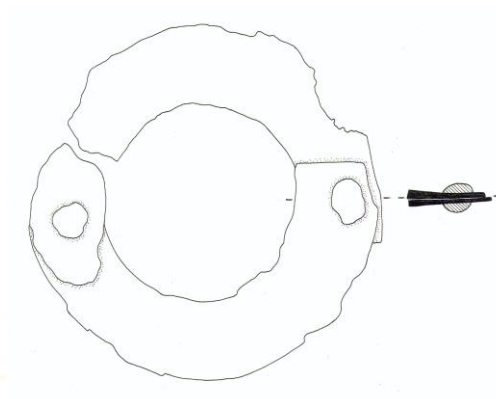
Fig. 135

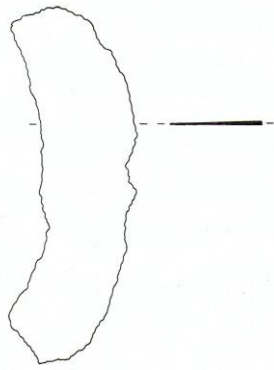
Fig. 136

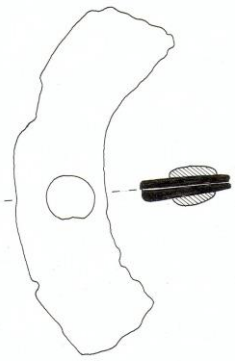
Fig. 137

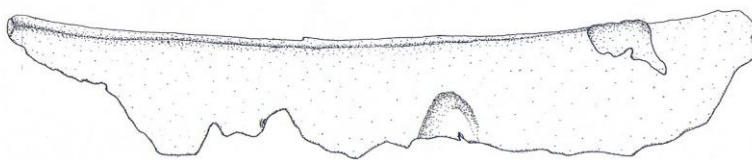
Fig. 138

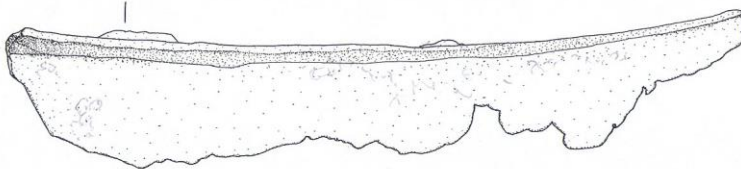
Εικ. 139

Εικ. 140

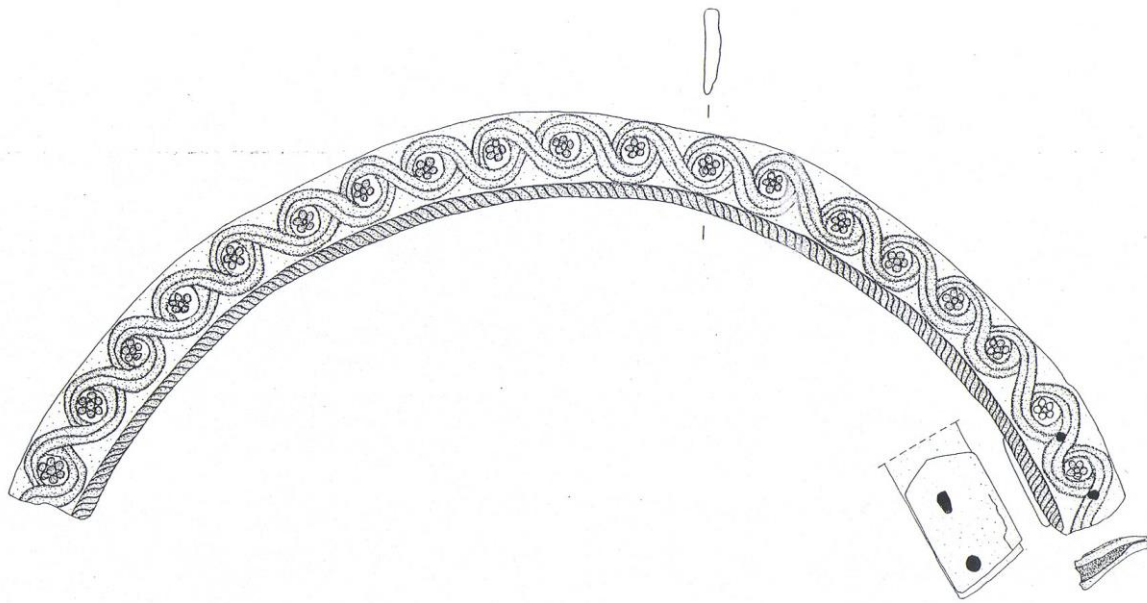
εξωτερική οψη

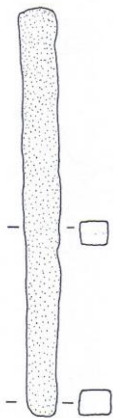
εσωτερική οψη

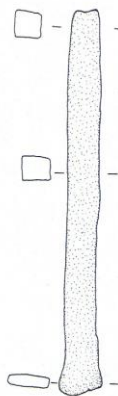
Εικ. 141

Ек. 142

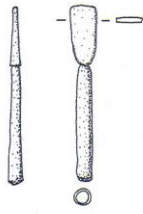
Ек. 143

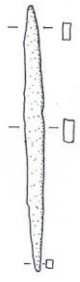
Ек. 144

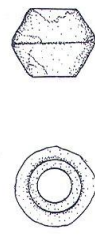
Ек. 145

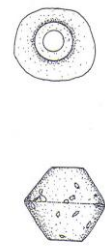
Ек. 146

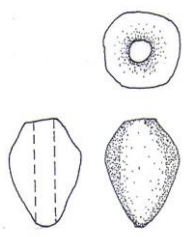
Ек. 147

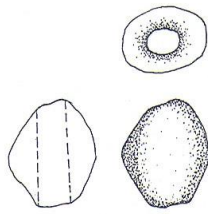
Ек. 148

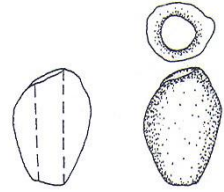
Ек. 149

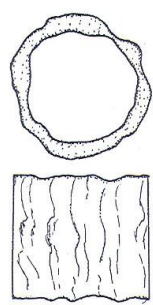
Ек. 150

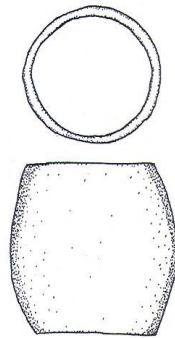
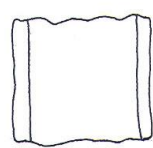
Ек. 151

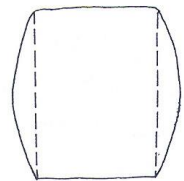
Ек. 152

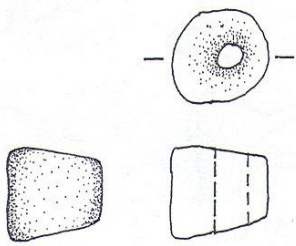

Ек. 153

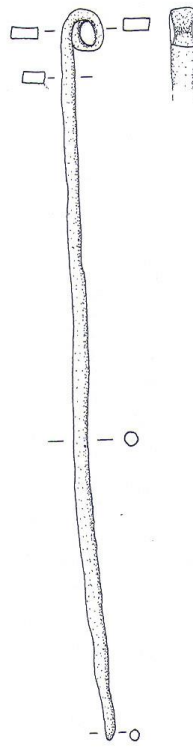

Ек. 154

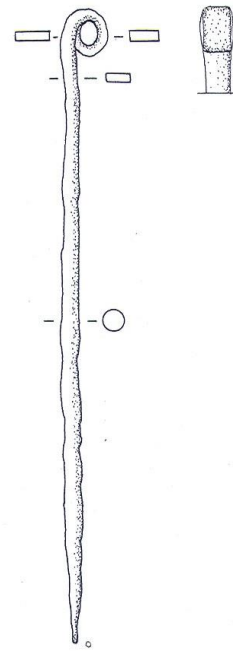

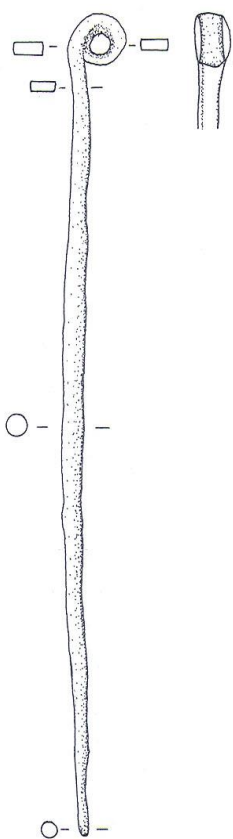
Ек. 155

Ек. 156

Ек. 157

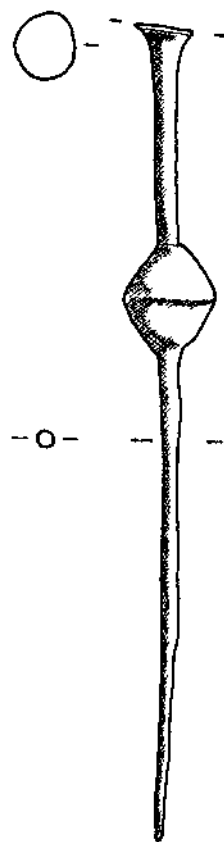
Ек. 158

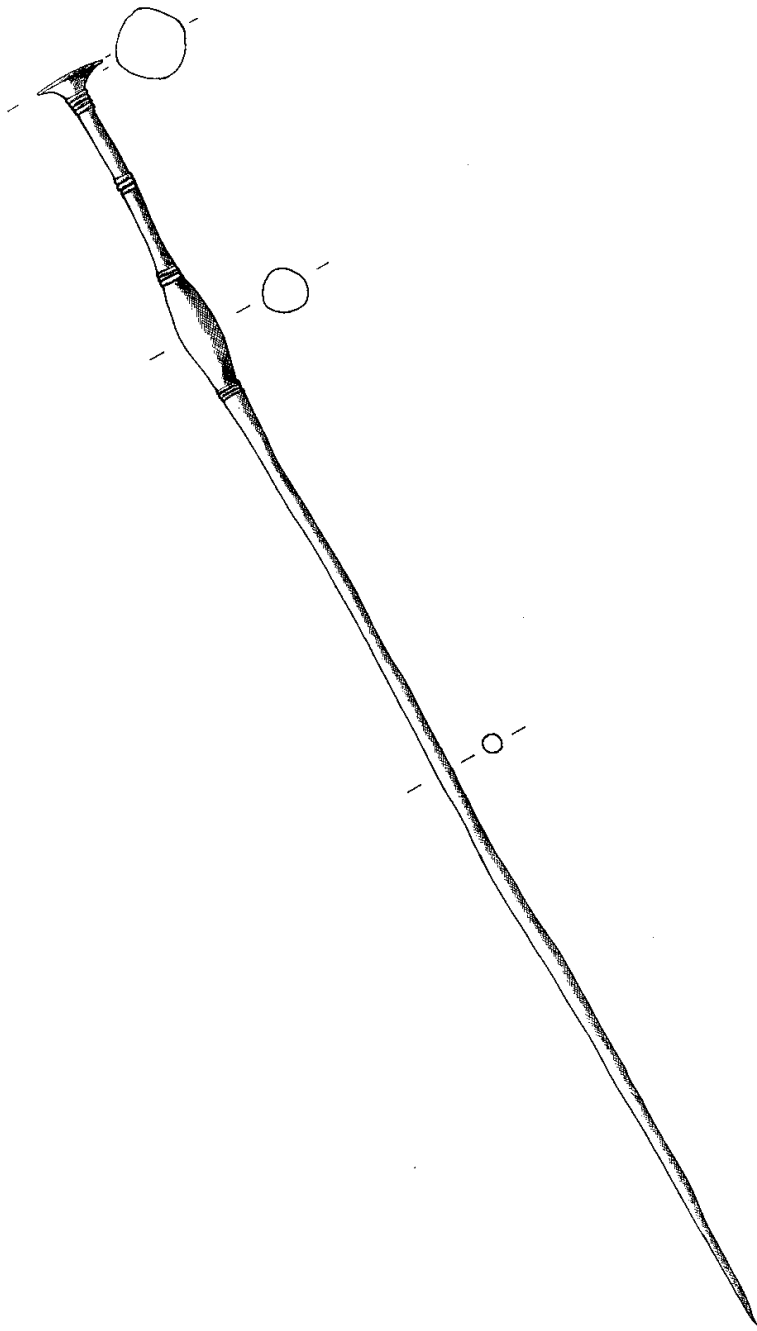
Ек. 159

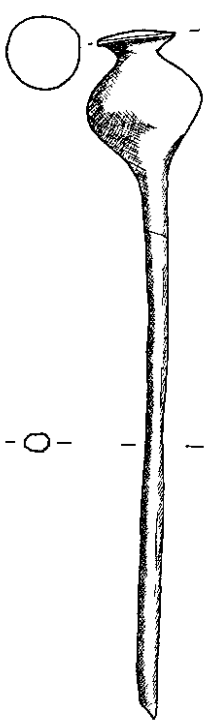
Ек. 160

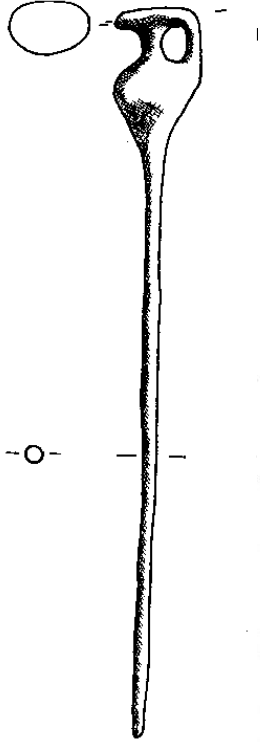
Ек. 161

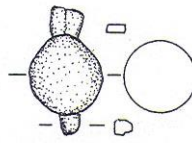
Fig. 162

Fig. 163

Fig. 164

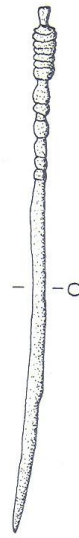
Fig. 165

Fig. 166

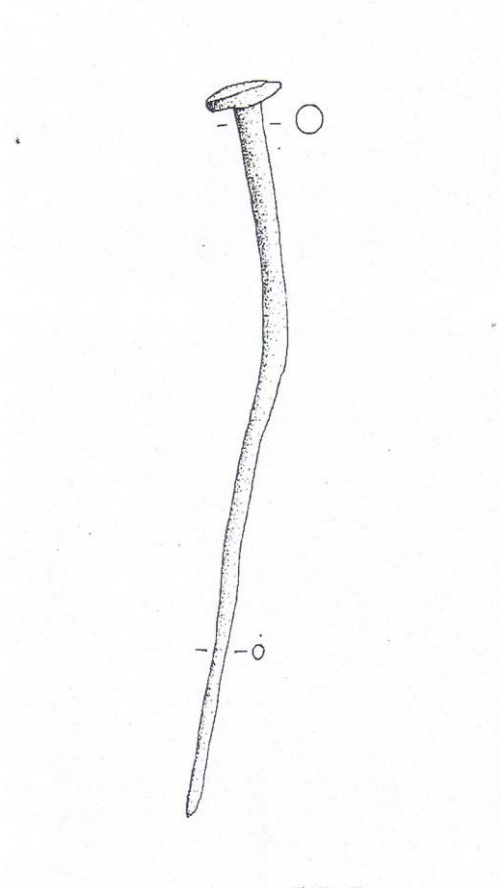

Fig. 167

Fig. 168

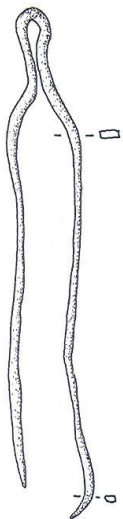

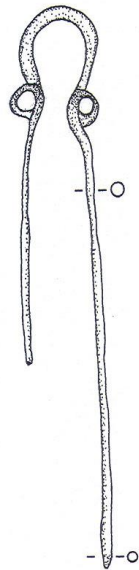
Ек. 169

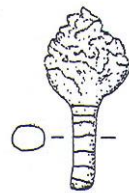
Ек. 170

Ек. 171

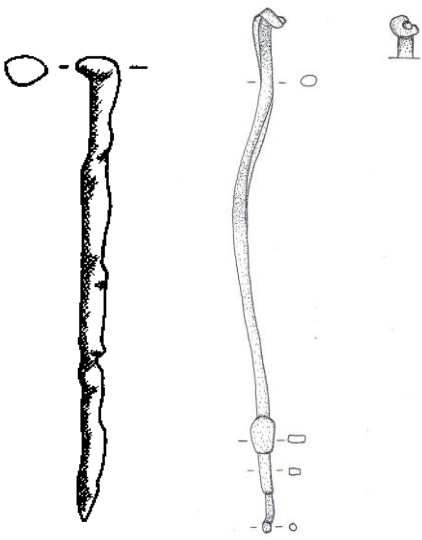
Ек. 172

Ек. 173

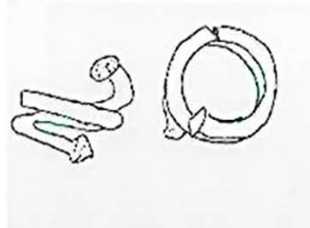

Ек.174

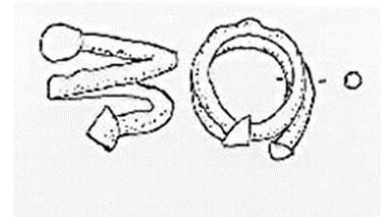

Εικ. 175

Εικ. 176

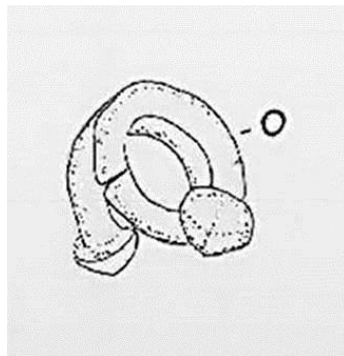
Εικ. 177

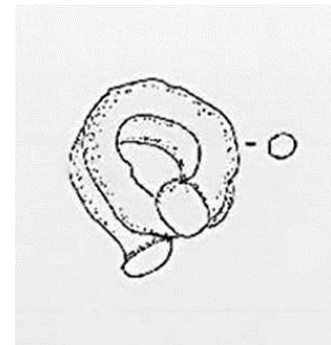
Εικ.178

Εικ. 179

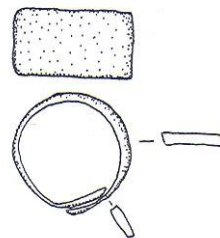
Εικ. 180

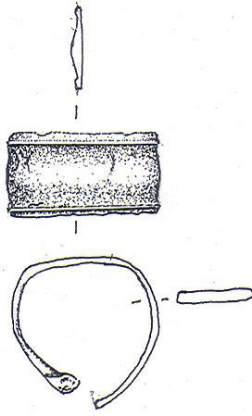
Εικ. 181

Εικ. 182

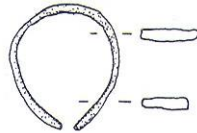
Εικ. 183

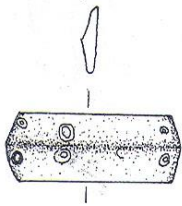
Ек. 184

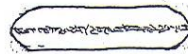
Ек. 185

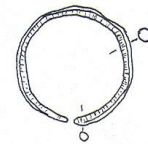
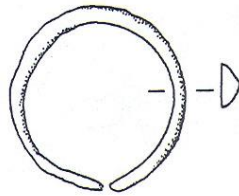
Ек. 186

Ек. 187

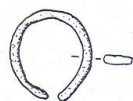
Ек. 188

Ек. 189

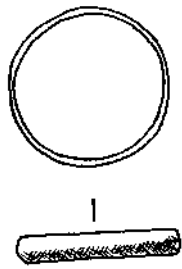
Ек. 190

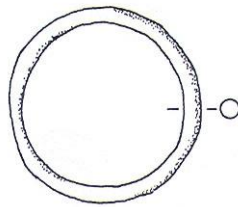
Ек. 191

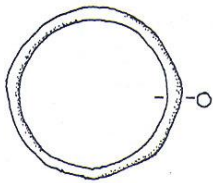
Ек. 192

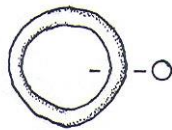
Fig. 193

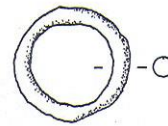
Fig. 194

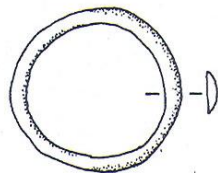
Fig. 195

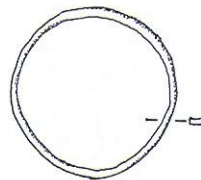
Fig. 196

Fig. 197

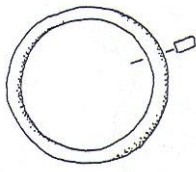
Fig. 198

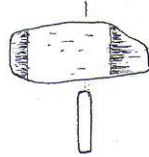
Fig. 199

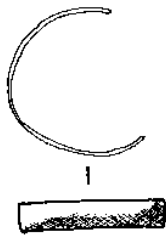
Fig. 200

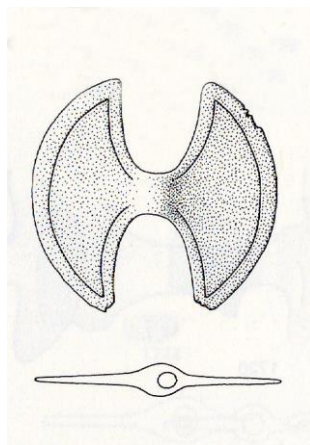
Εικ. 201

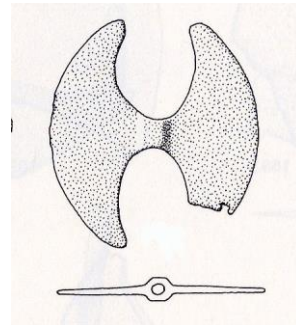
Εικ. 202

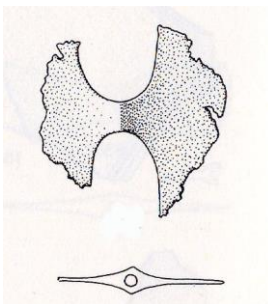
Εικ. 203

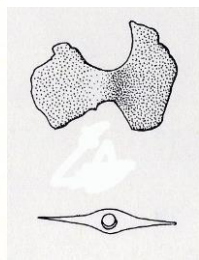
Εικ. 204

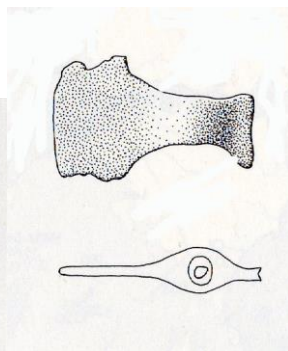
Εικ. 205

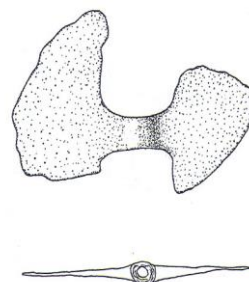
Εικ. 206

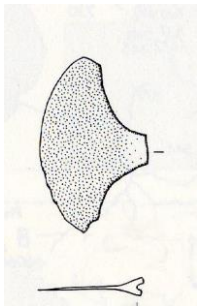
Εικ. 207

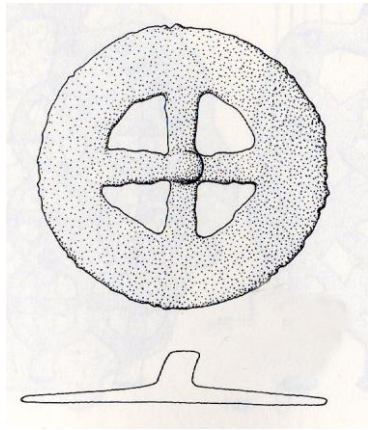
Εικ. 208

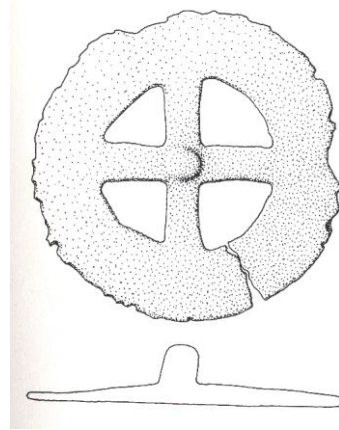
Εικ. 209

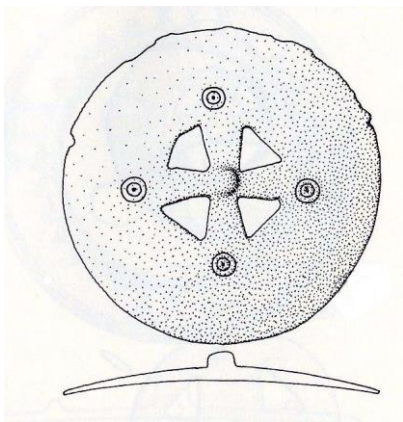
Fig. 210

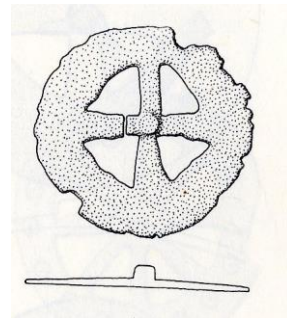
Fig. 211

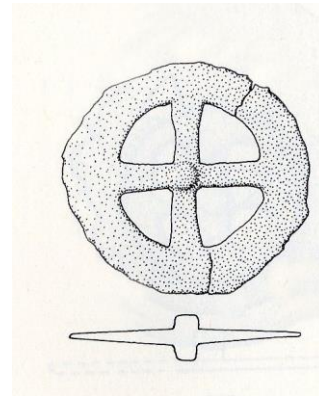
Fig. 212

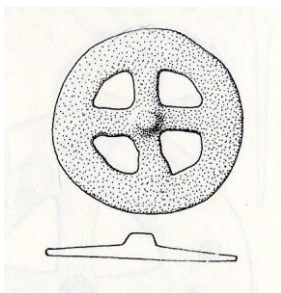
Fig. 213

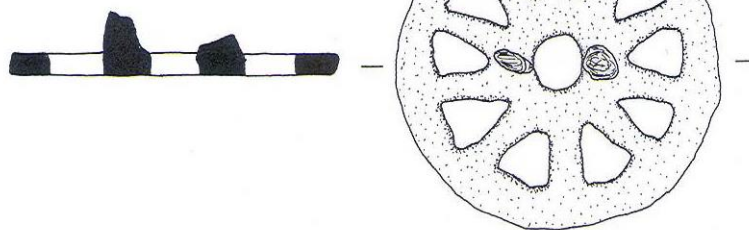
Fig. 214

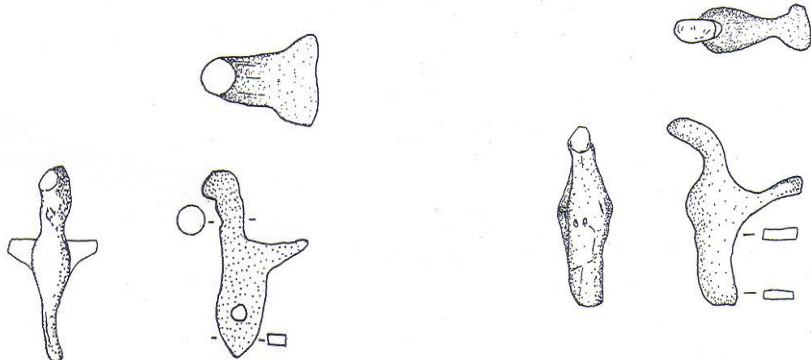
Fig. 215

Fig. 216

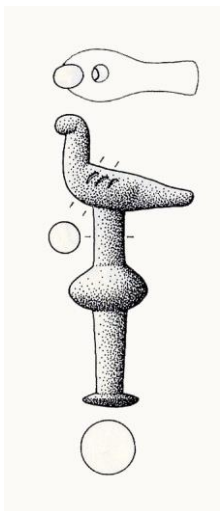

Fig. 217

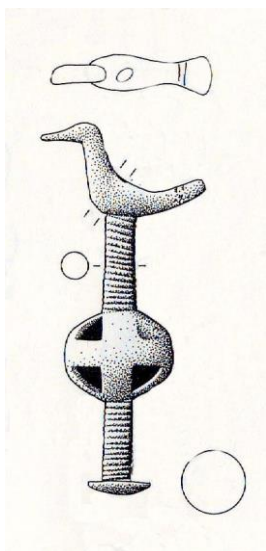

Εικ. 218

Εικ. 219

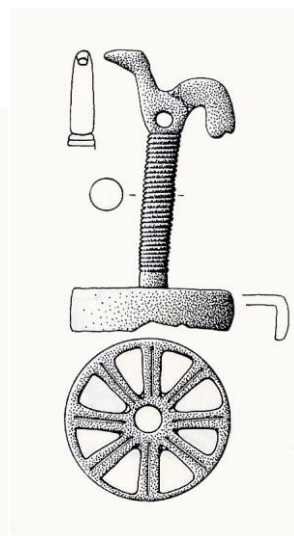
Εικ. 220

Εικ. 221

Εικ. 222

Εικ. 223

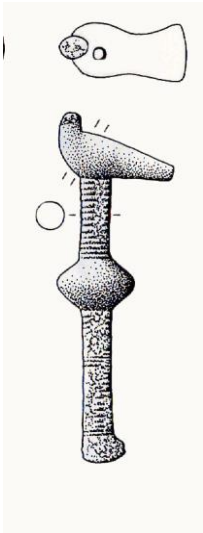

Fig. 224

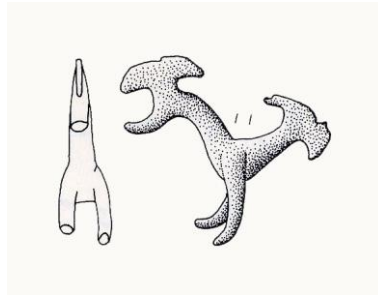

Fig. 225

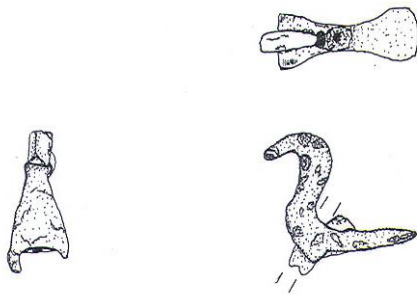

Fig. 226

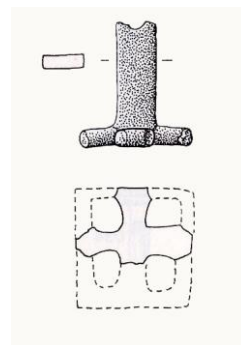

Fig. 227

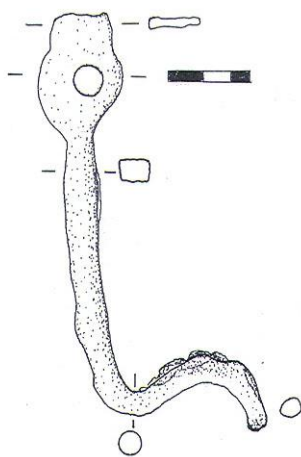

Fig. 228

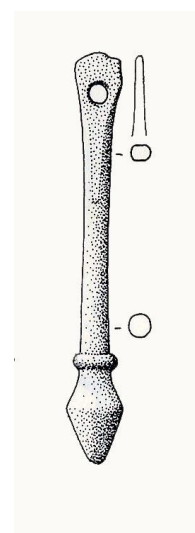

Fig. 229

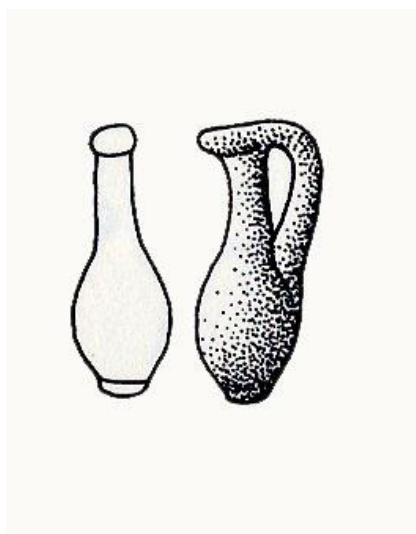

Fig. 230

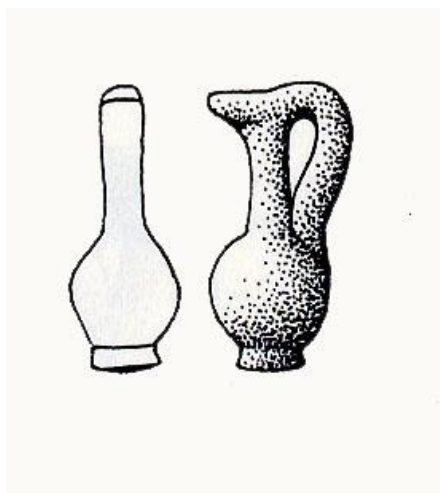

Fig. 231

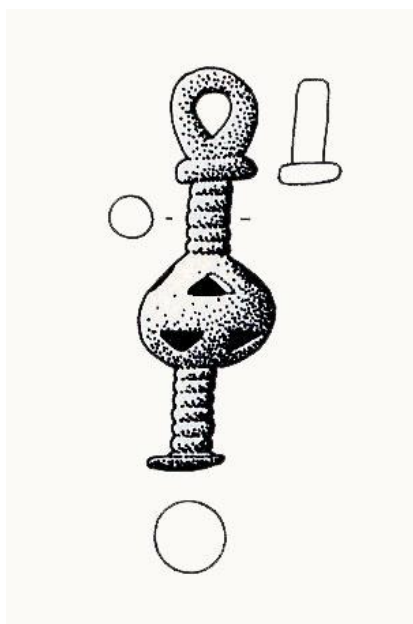

Fig. 232

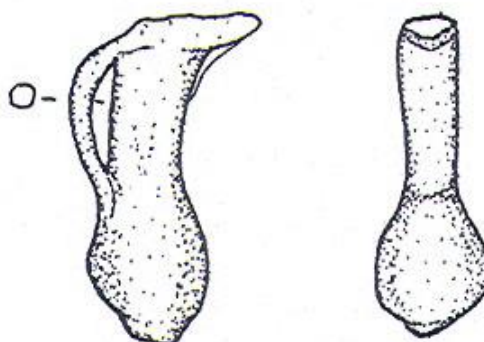
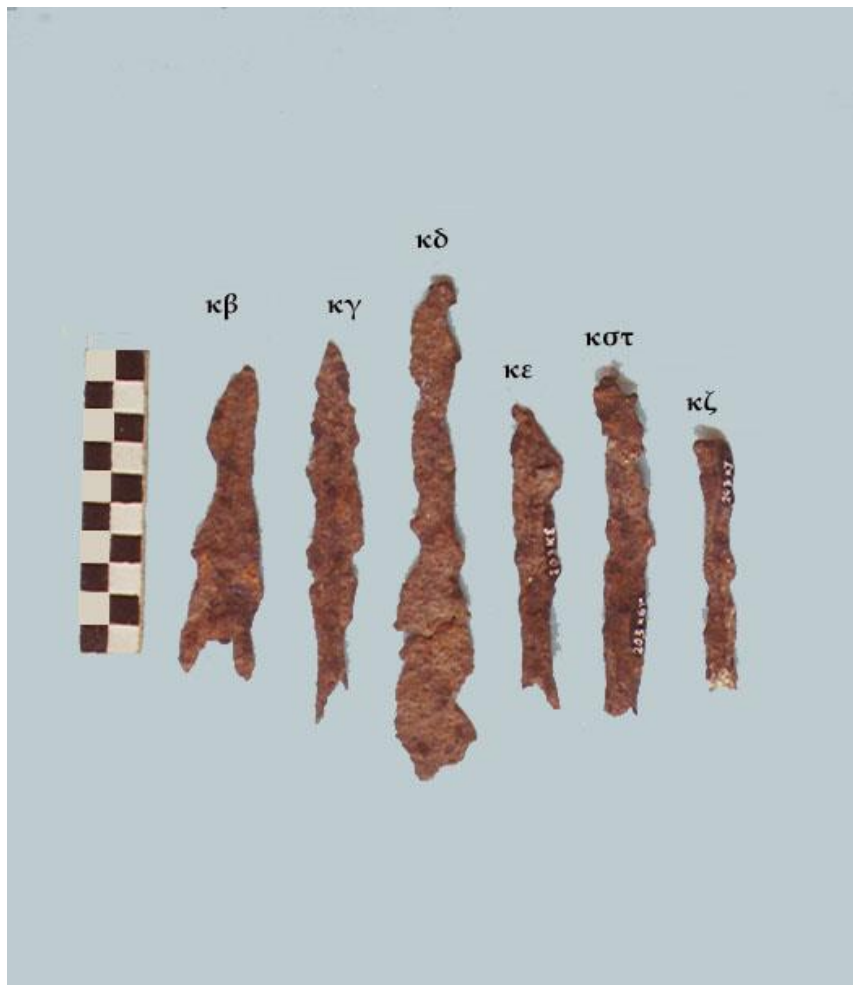

Fig. 233

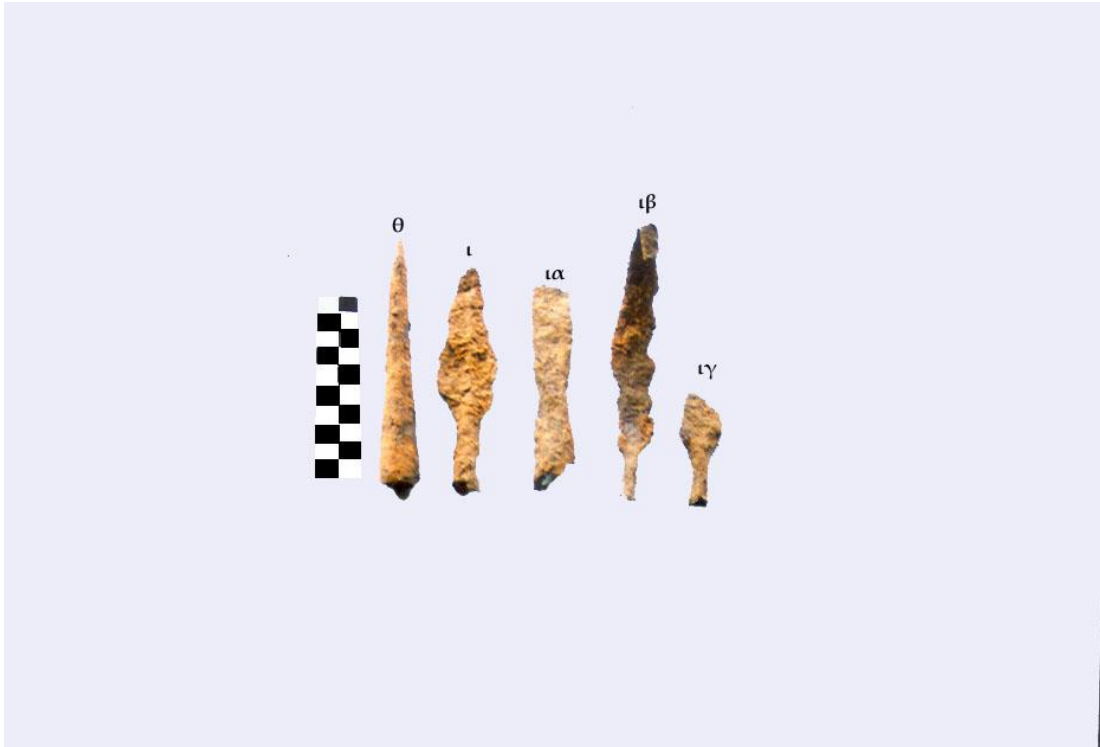
ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίν. 1: Οι αιχμές δόρατος Μ.Θ. 203 ιζ-κα (55, 24, 35, 8, 56).

Πίν. 2: Οι αιχμές δόρατος Μ.Θ. 203 κβ-κζ (57, 25, 58, 26, 27, 28).

Πίν. 3. Οι αιχμές δόρατος Μ.Θ. 203 θ-γ (77, 6, 47, 33, 34).

Πίν. 4: Οι αιχμές δόρατος Μ.Θ. 203 κη, κθ και λ (59, 60, 29).

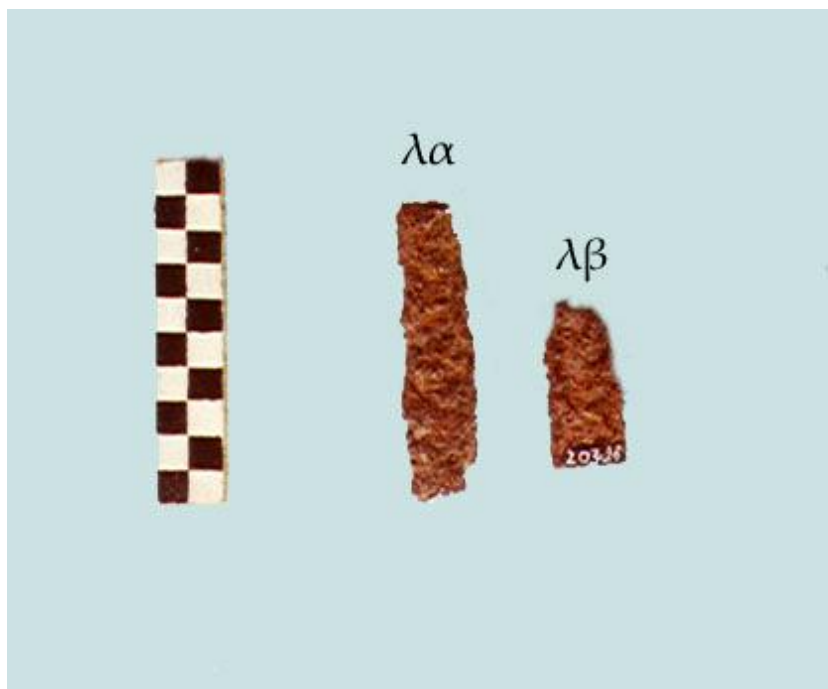
Πίν. 5. Οι αιχμές δόρατος Μ.Θ. 223 α,β,γ (48, 49, 52).

Πίν. 6. Η μικρογραφική αιχμή δόρατος Μ.Θ. 223γ (52).

Πίν. 7. Οι αυλοί Μ.Θ. 51 α-ε (61, 62, 63, 64, 65).

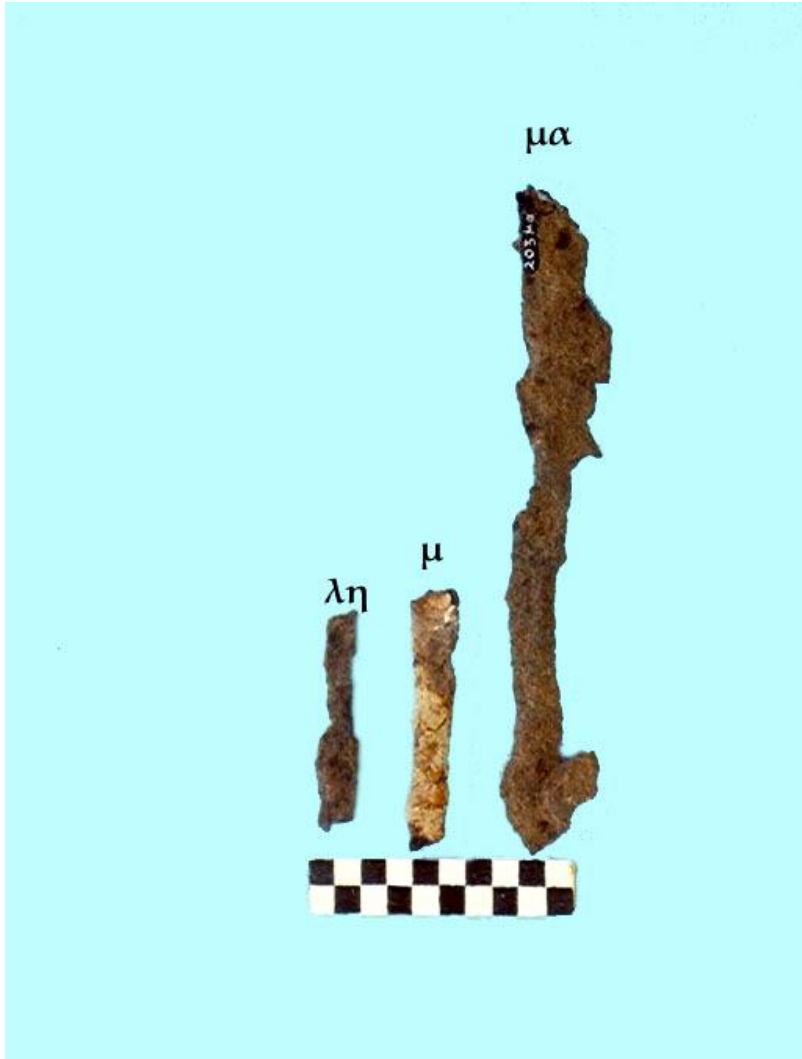
Πίν. 8. Μ.Θ. 203 λα και λβ (66, 67).

Πίv. 9. Μ.Θ. 589 (α.α.Μ10) (71).

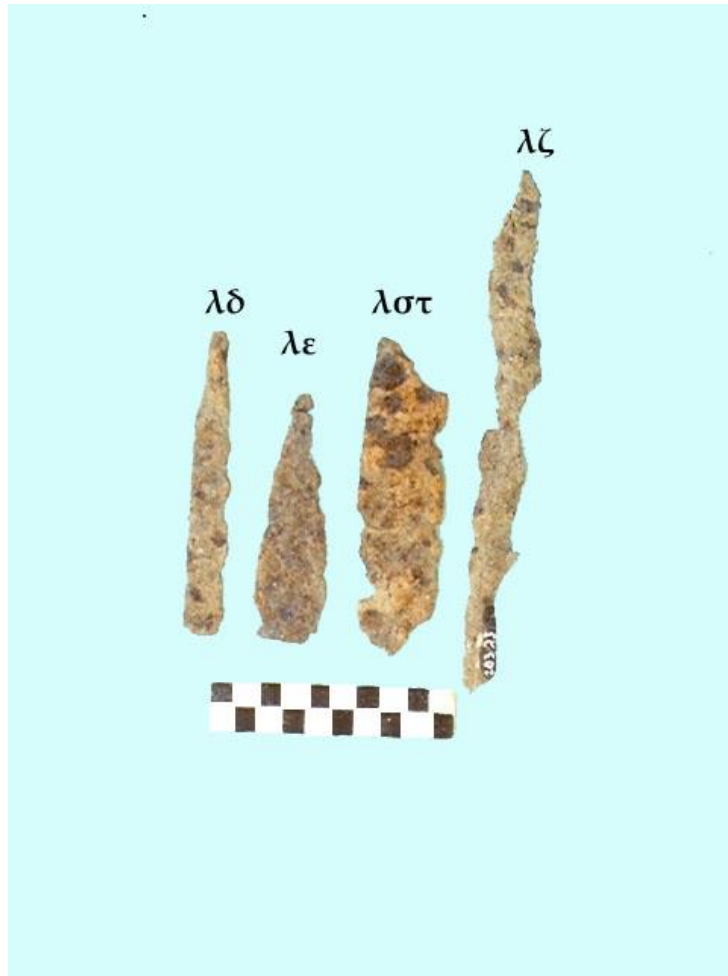

Πίv. 10. Μ.Θ. 51 ι και θ (100, 76).

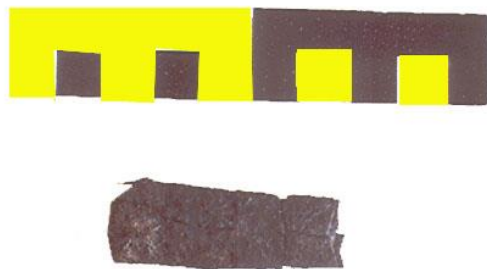

Πίν. 11. Μ.Θ. 203 λη, μ, μα (102, 103, 150).

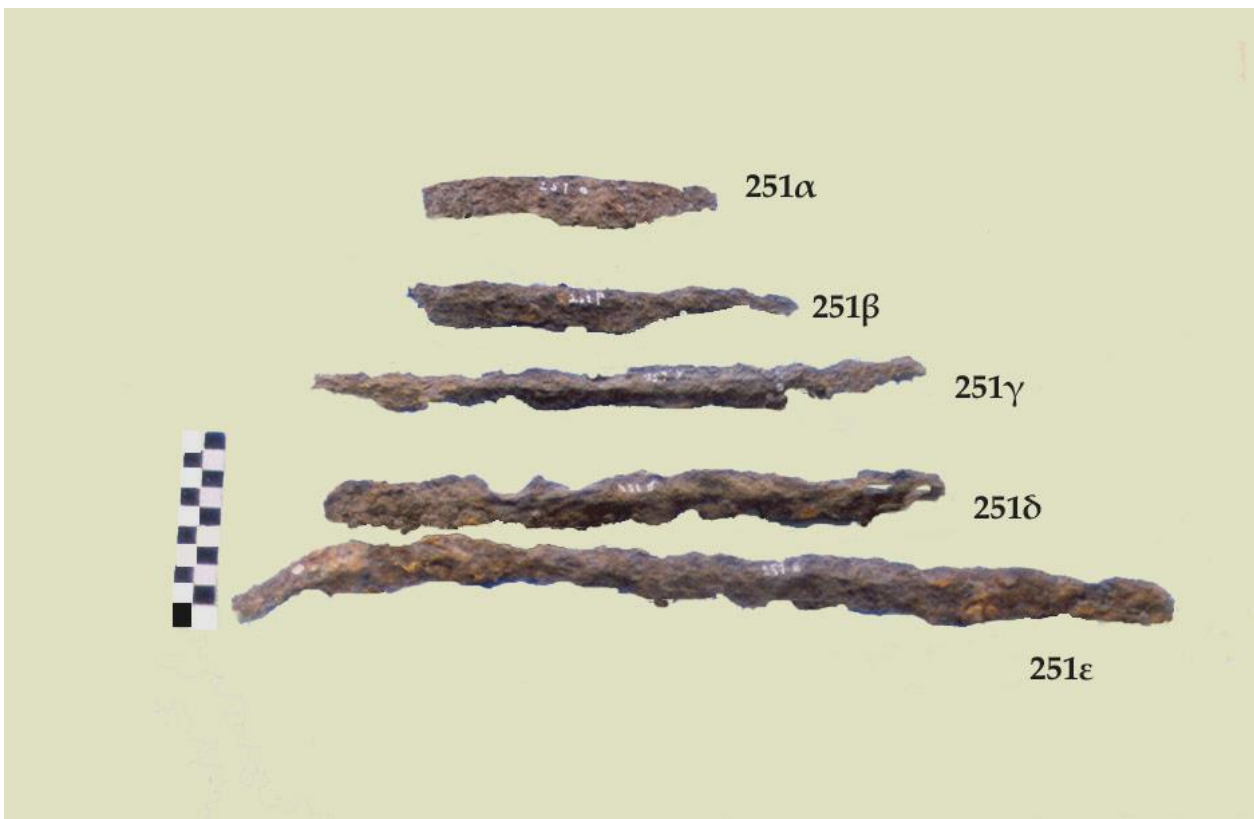
Πίν. 12. Μ.Θ. 203 λδ, λε, λστ, λζ (101, 148, 149, 115).

Πίν. 13. Μ.Θ. 601 (α.α.Μ51) (113).

Πίν. 14. Τα αντικείμενα Μ.Θ.31 α-δ (119, 111, 15, 16)

Πίν.15. Μ.Θ. 251 α-ε (128, 138, 139, 140, 141).

Πίν. 16. Τα ξίφη Μ.Θ. 251δ-η (140, 141, 142, 134).

Πίν. 17. Η λαβή του ξίφους Μ.Θ. 2510 (133).

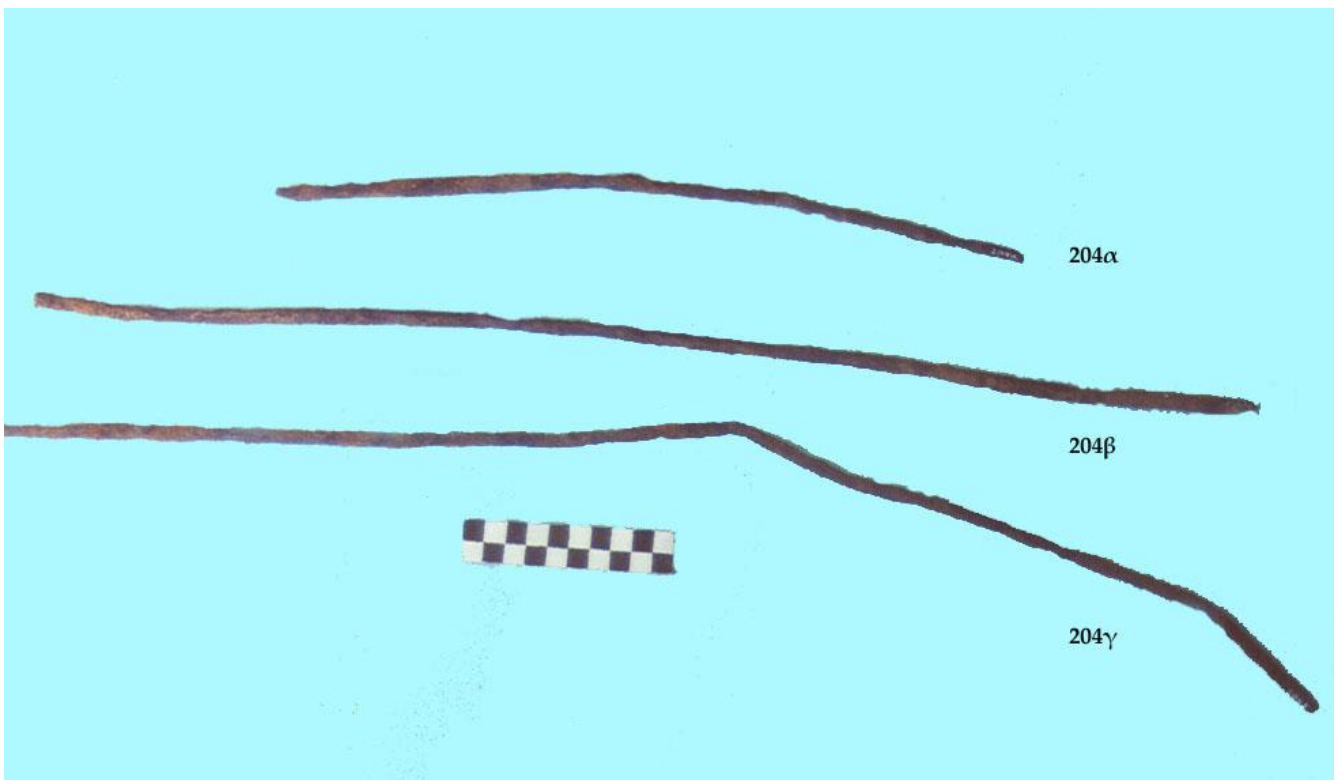
Πίν. 18. Λεπτομέρεια των λαβών των ξιφών Μ.Θ. 251στ και Μ.Θ. 251η (142, 134).

Πίν. 19. Μ.Θ. 203μβ-μγ (151, 152).

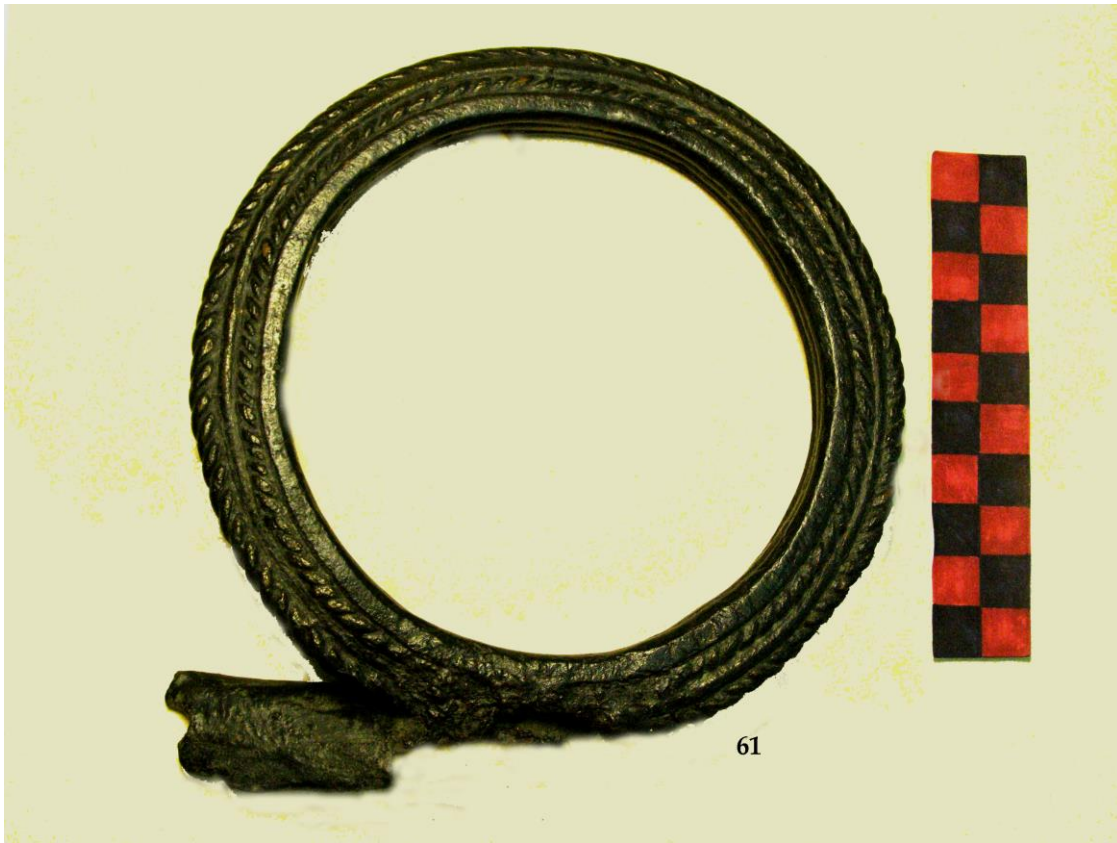
Πίν. 20. Ο ξυρός Μ.Θ. 243 (158).

Πίν. 21. Οι οβελοί Μ.Θ. 204α-γ (159, 161, 161).

Πίν. 22. Ο βραχιονοπέλεκυς Μ.Θ. 258 (168).

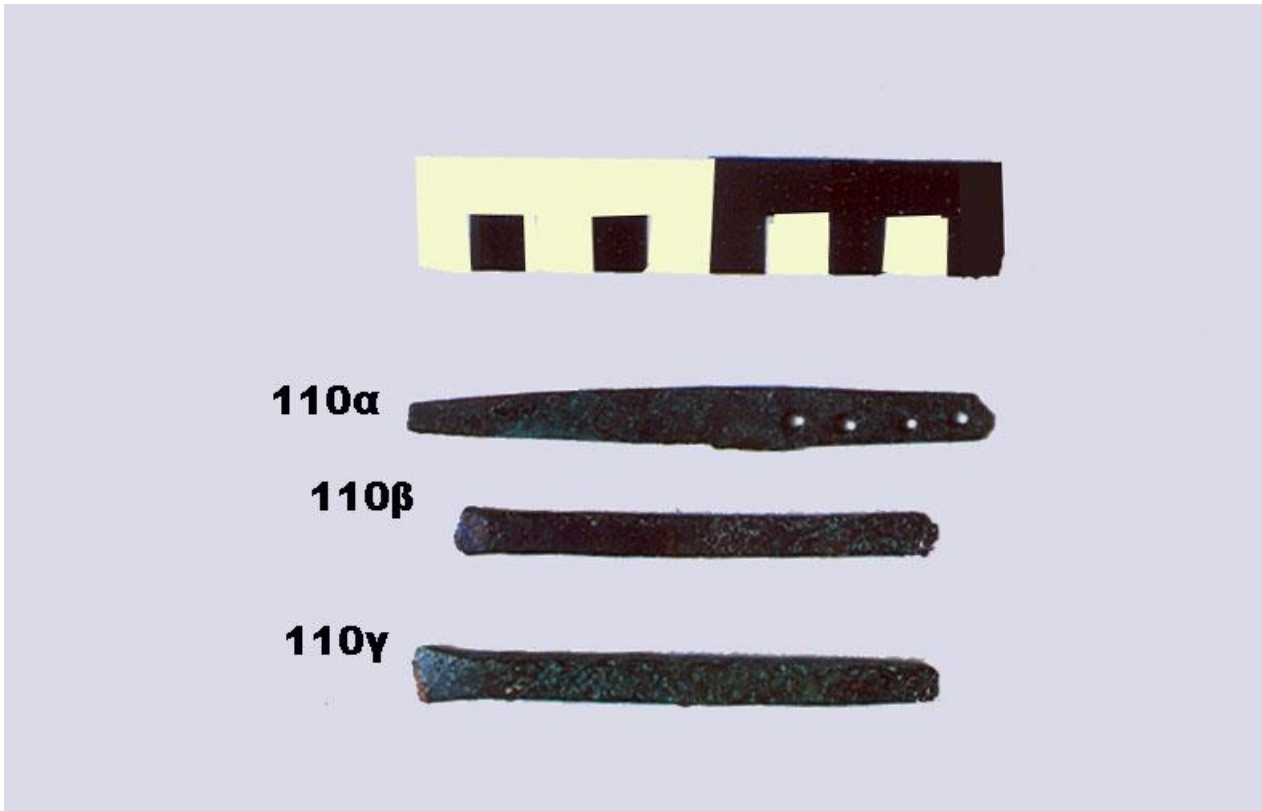

Πίν. 23. Η λαβή λέβητος Μ.Θ. 61 (179).

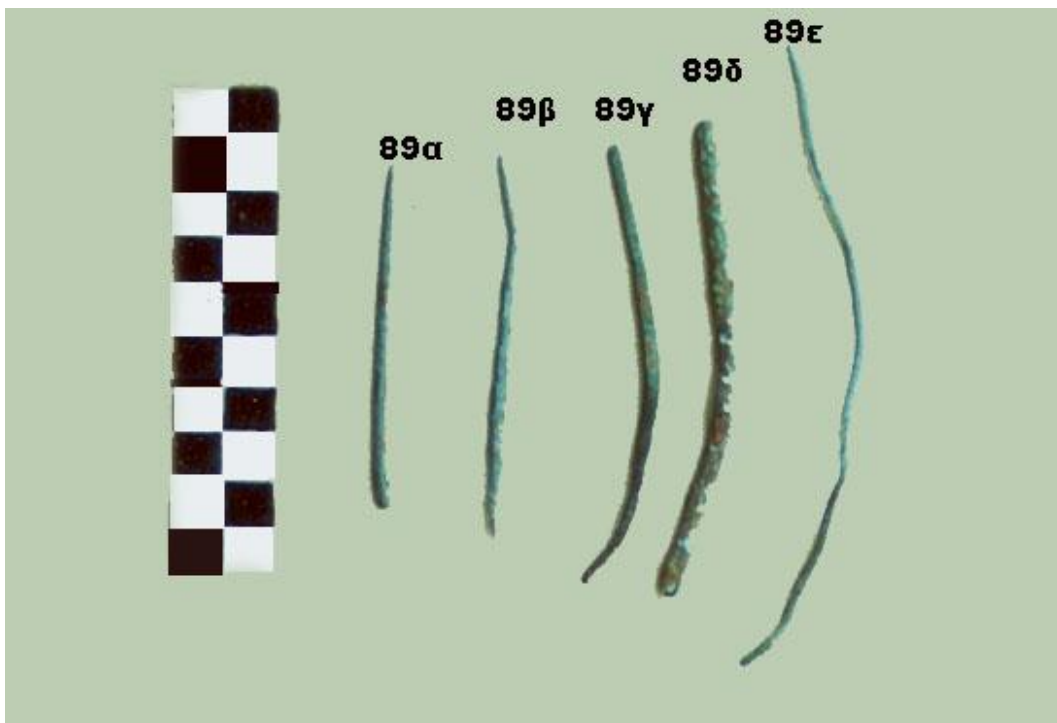

Πίν. 24. Η εσωτερική πλευρά της λαβής Μ.Θ. 61(179).

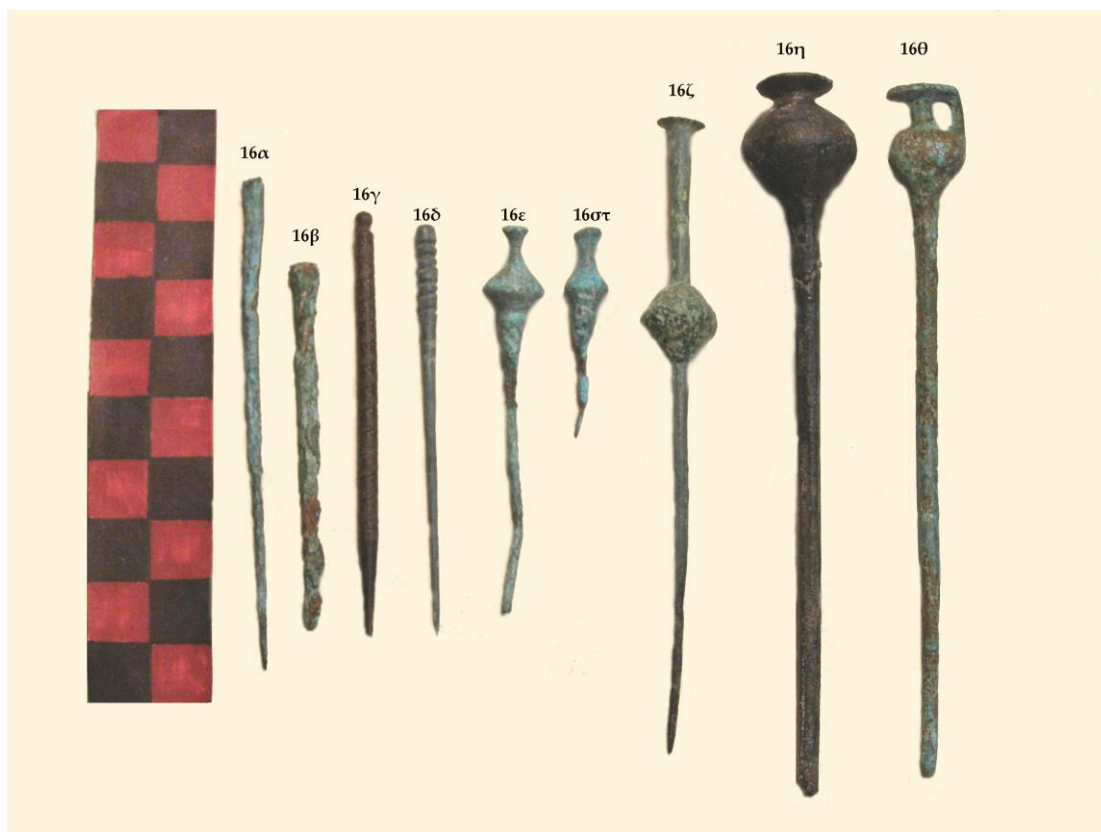
Πίv. 25. Μ.Θ. 110 α-γ (90, 169, 170).

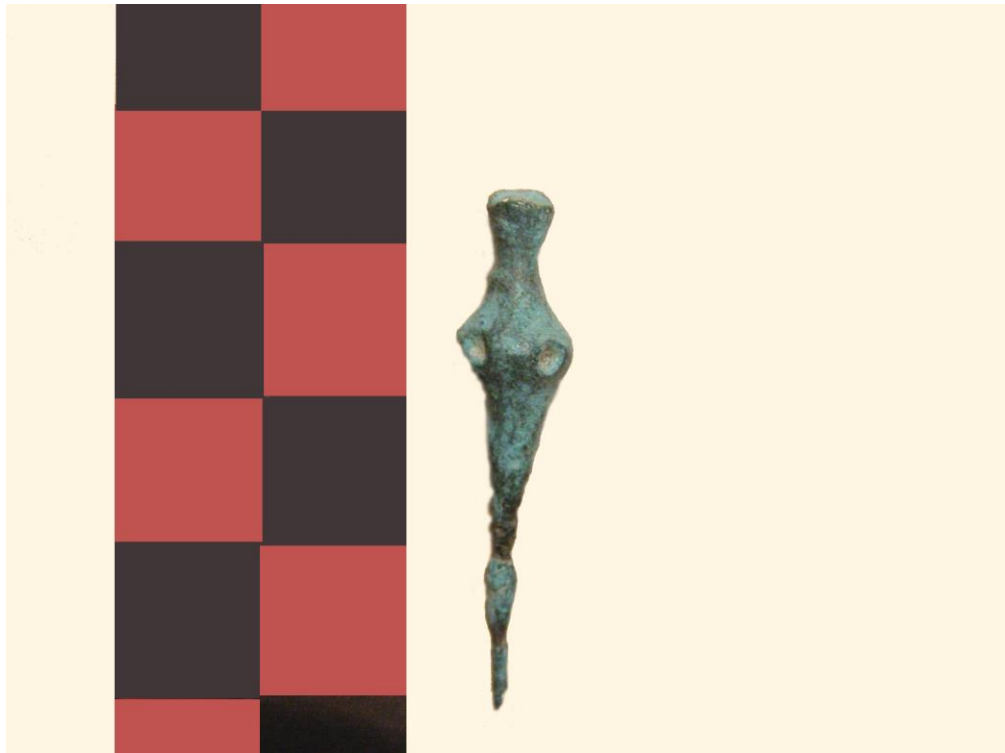
Πίv. 26. Μ.Θ. 89 α-δ (224, 225, 226, 227, 228).

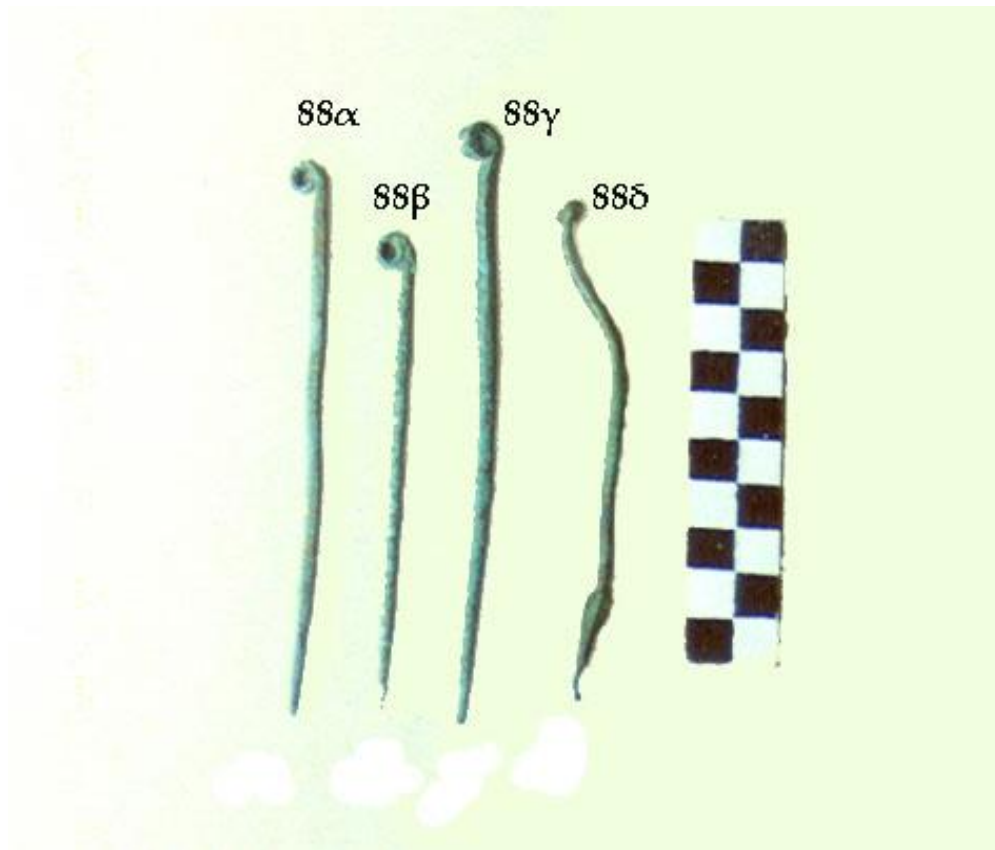
Πίν. 27. Ο σπέας Μ.Θ. 92 (177).

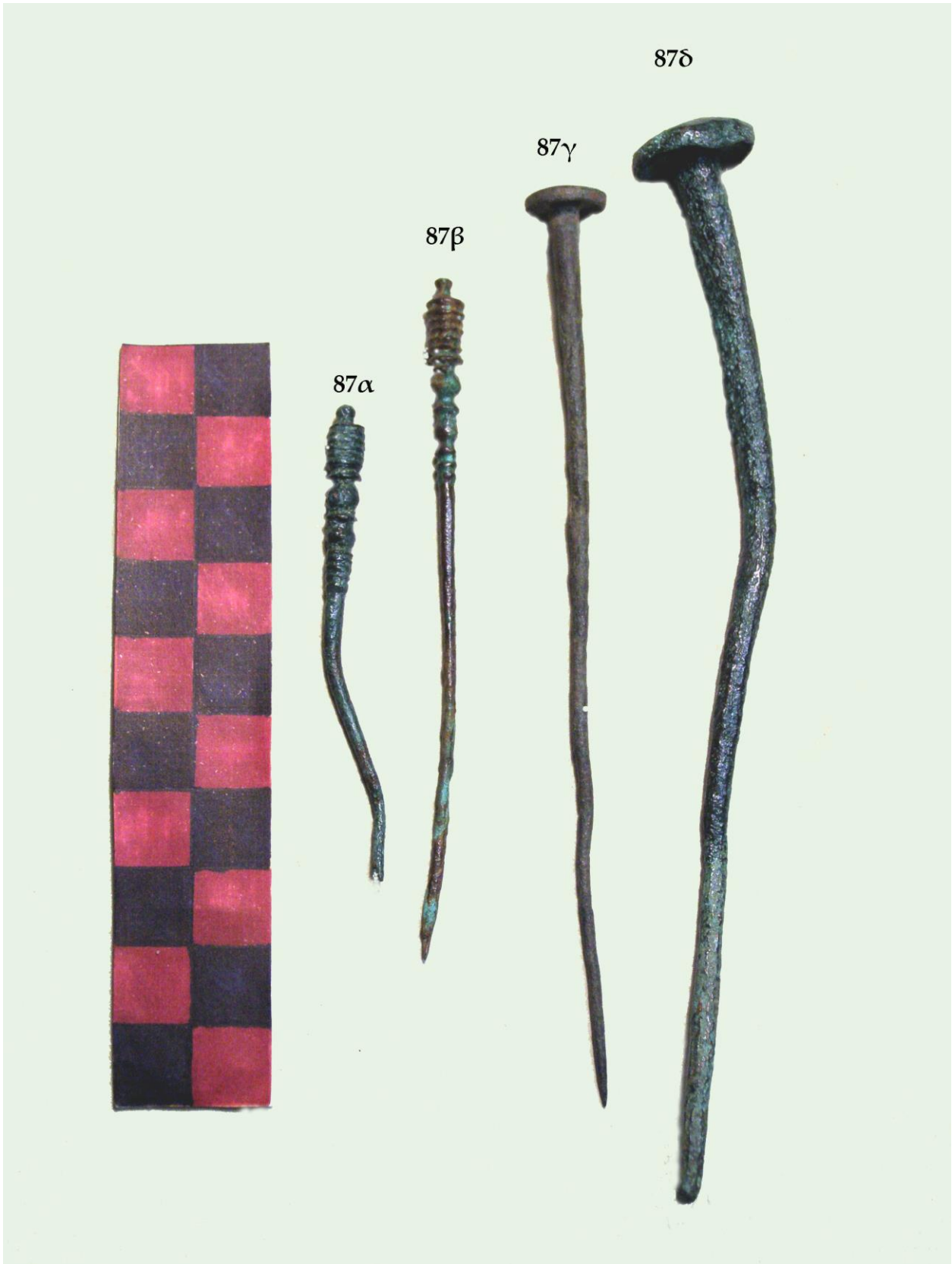
Πίν. 28. Η ομάδα περονών Μ.Θ. 16 α-θ. Η περόνη 16γ είναι σύγχρονη (222, 223, 229, 213, 205, 206, 207, 209, 210).

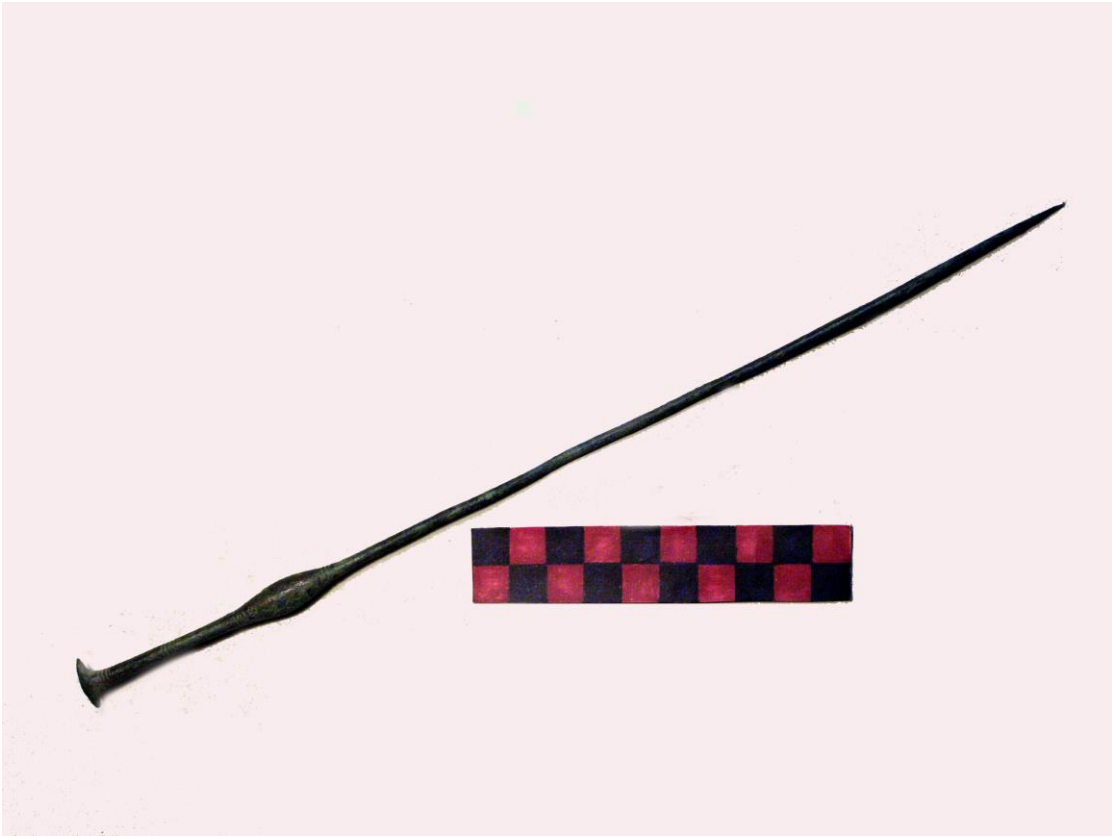
Πίν. 29. Περόνη Μ.Θ. 16στ (206).

Πίν. 30. Μ.Θ. 88 α-δ (202, 203, 204, 231).

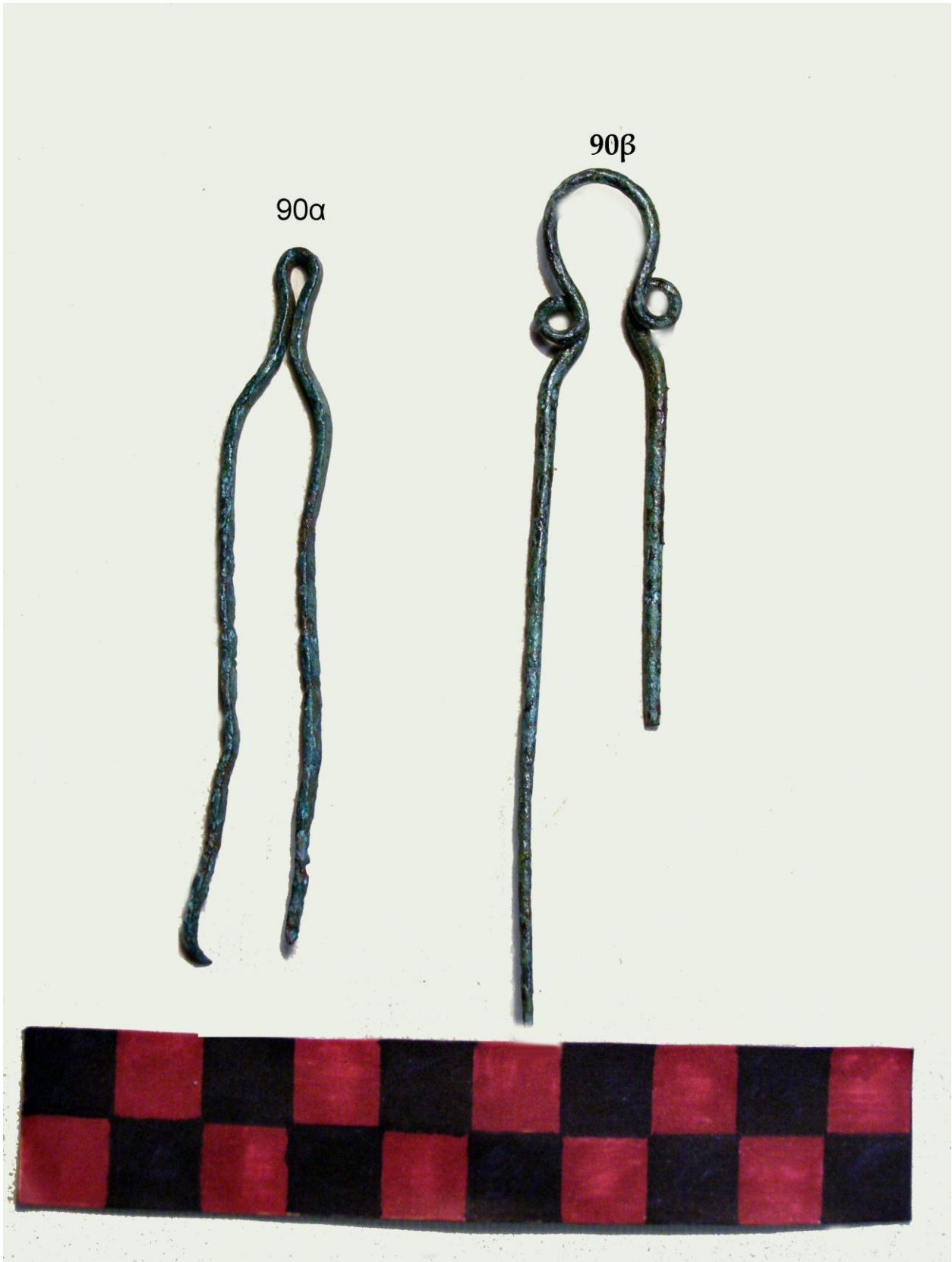
Πίν. 31. Μ.Θ. 87 α-δ (214, 215, 216, 217).

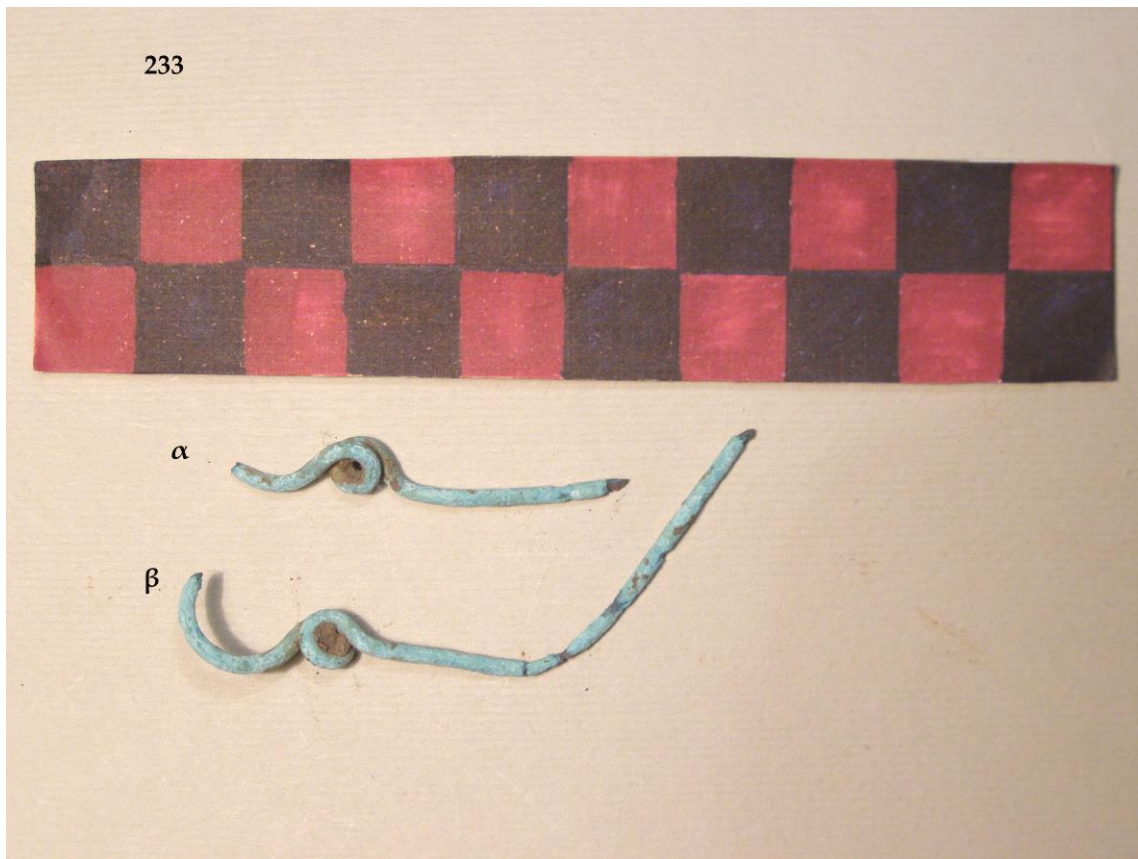
Πίν. 32. Η περόνη Μ.Θ. 87ε (208).

Πίν. 33. Λεπτομέρεια της περόνης Μ.Θ. 87ε (208).

Πίν. 34. Οι περόνες Μ.Θ. 90α και β (219, 220).

Πίν. 35. Οι πόρπες Μ.Θ. 233α και β (233,234).

Πίν. 36. Ο χάλκινος σφηκωτήρας Μ.Θ. 608 (α.α. X25α) (238).

Πίν. 37. Ο χάλκινος σφηκωτήρας Μ.Θ. 609 (α.α.Χ25β) (239).

Πίν. 38. Οι σφηκωτήρες Μ.Θ. 608 (α.α.Χ25α) και Μ.Θ. 609 (α.α.Χ25β) (238, 239).

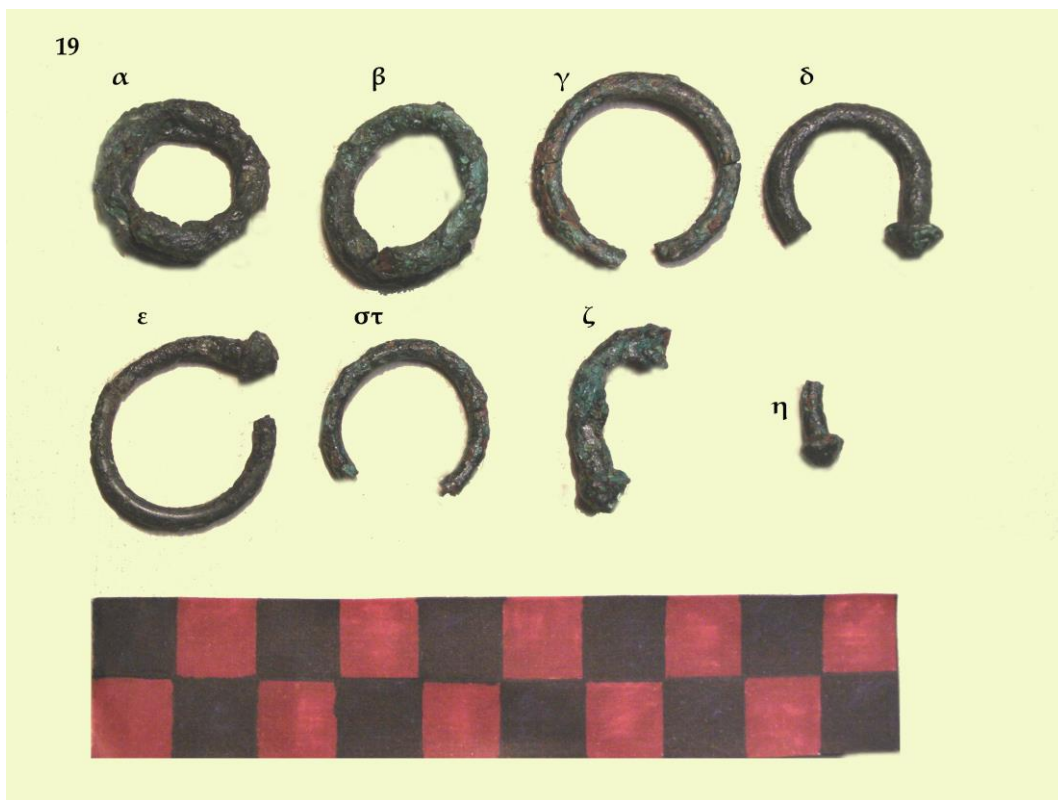
Πίν. 39. Ο σφηκωτήρας Μ.Θ. 612 (α.α.X36) (240).

Πίν. 40. Ο σφηκωτήρας Μ.Θ. 612 (α.α.X36) (240).

Πίν. 41 Οι σφηκωτήρες Μ.Θ. 616 και Μ.Θ. 617 (α.α. X60 και X61) (241, 242).

Πίν. 42. Οι σφηκωτήρες Μ.Θ. 19 α-η (251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258).

160

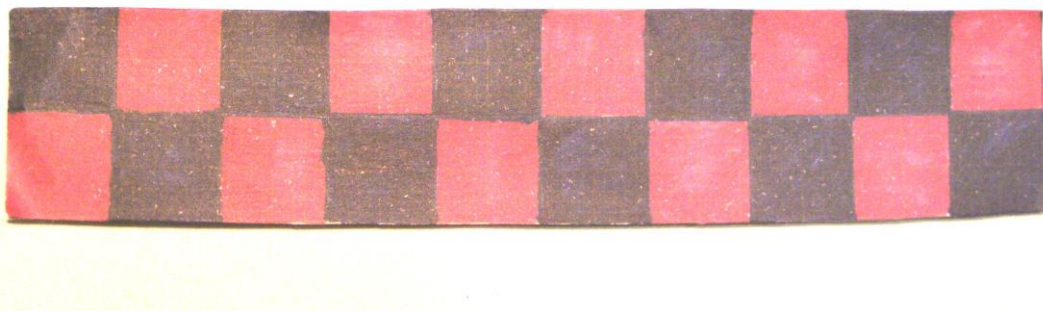
α

β

γ

Πίν. 43. Οι σφηκωτήρες Μ.Θ. 160 α-γ (259, 260, 261).

161

α

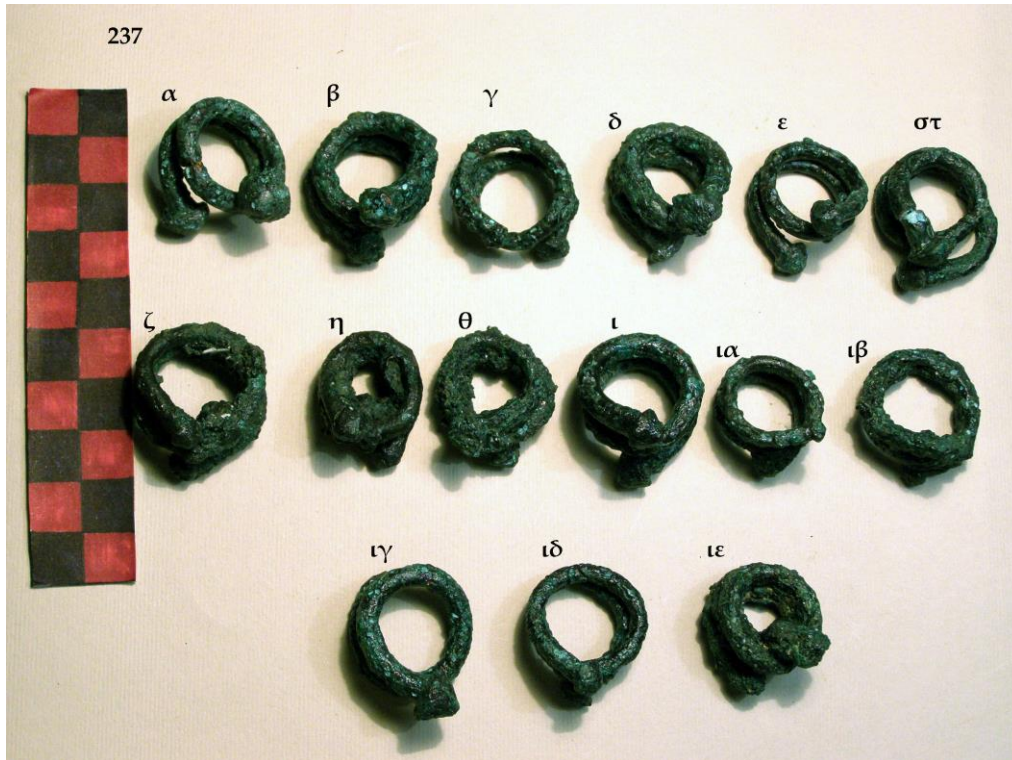
β

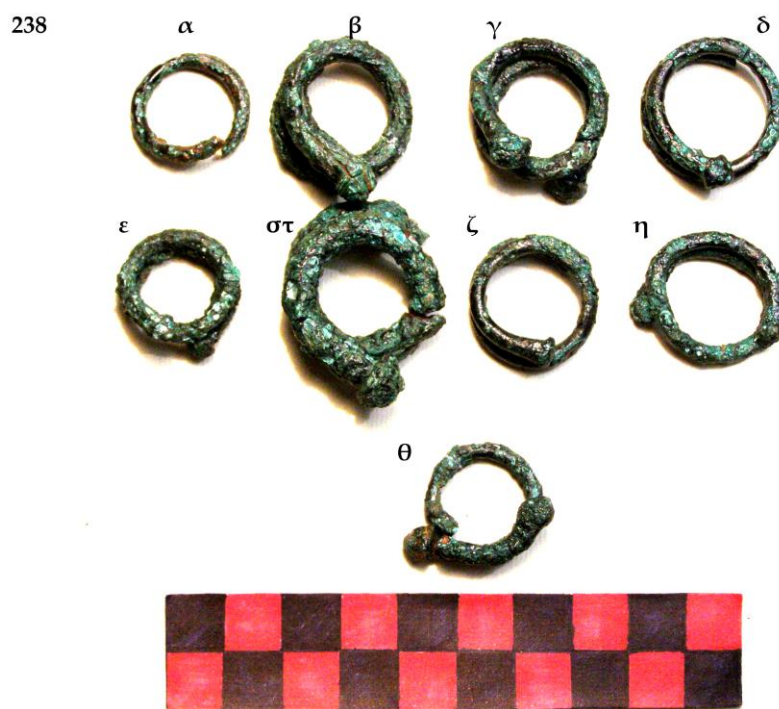
γ

Πίν. 44. Οι σφηκωτήρες Μ.Θ. 161 α-γ (262, 263, 374).

Πίν. 45. Οι σφηκωτήρες Μ.Θ. 237 α-ιε (287, 288, 289, 236, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300).

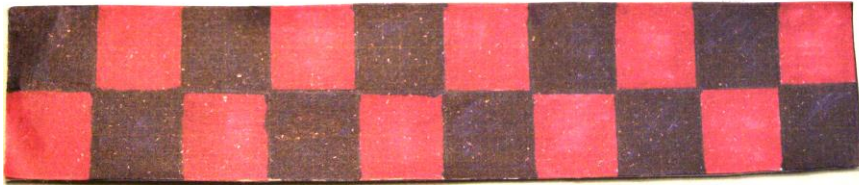

Πίν. 46. Οι σφηκωτήρες Μ.Θ.. 238 α-θ (301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 237).

239

α

β

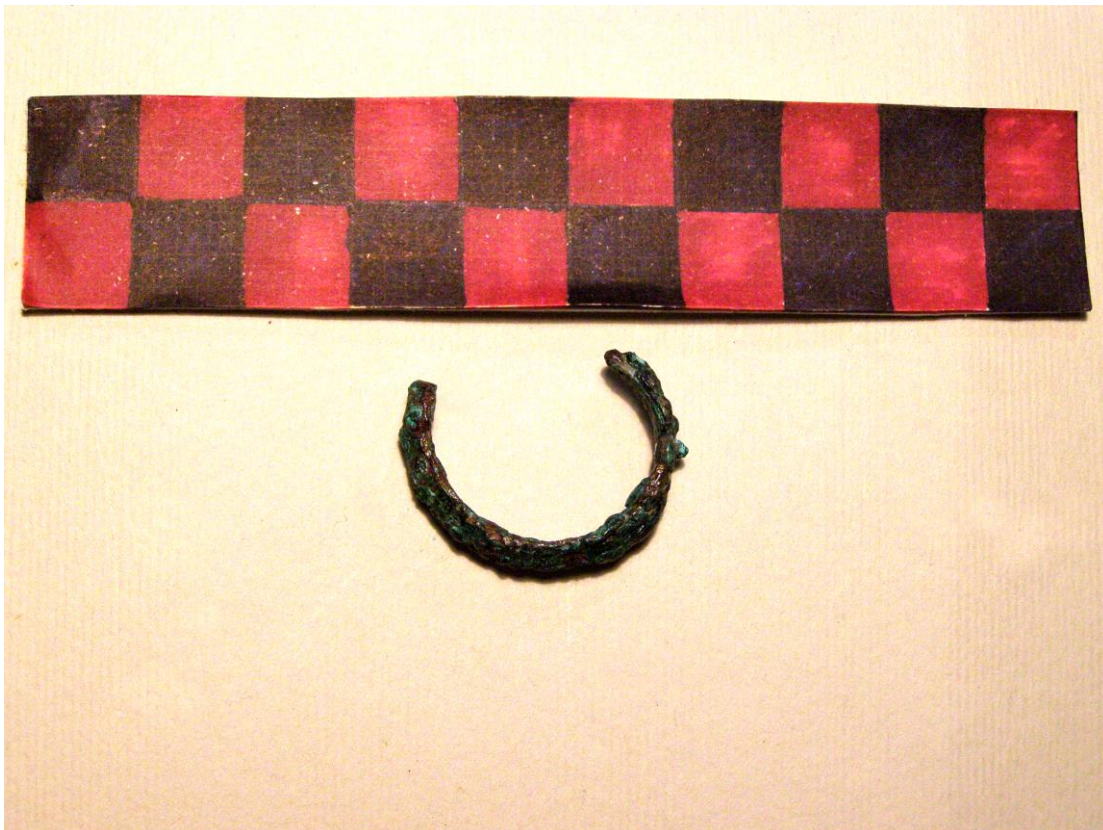
Πίν. 47. Οι σφηκωτήρες Μ.Θ. 239 α και β (309, 310).

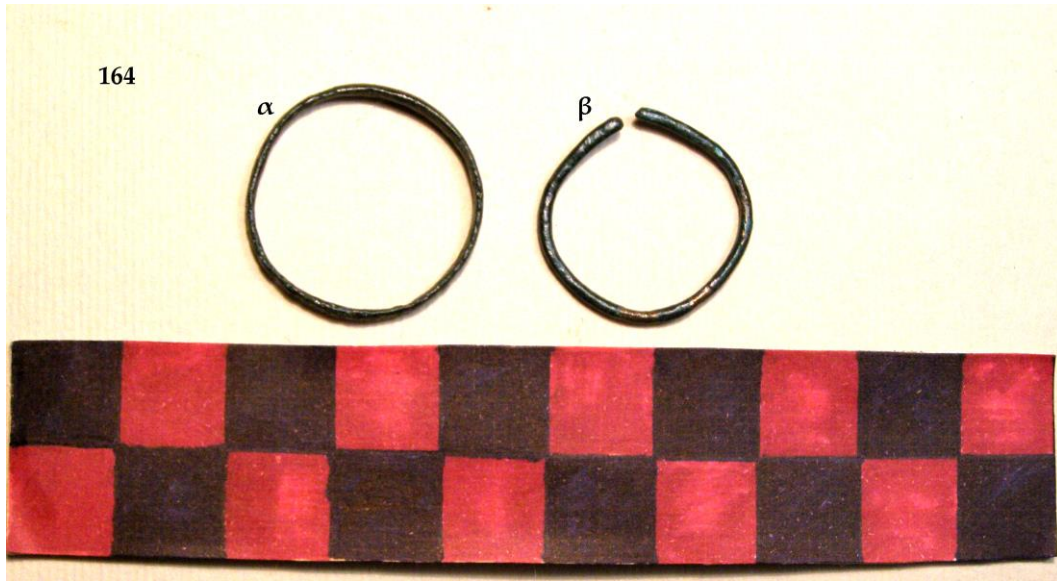
Πίν. 48. Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 619 (331).

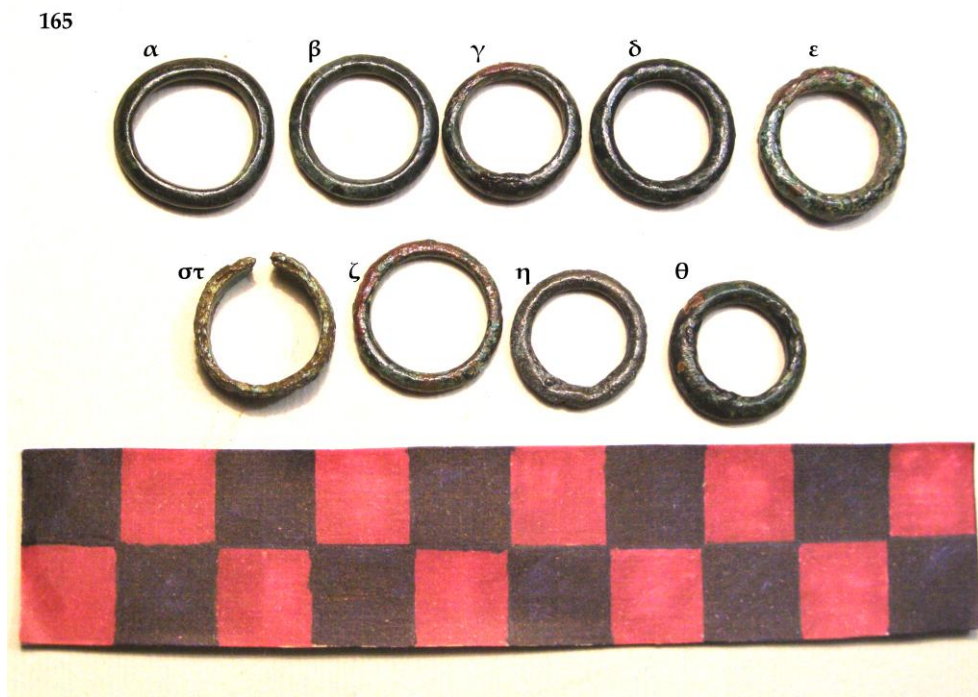
Πίν. 49. Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 619 (331).

Πίν. 50. Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 618 (α.α.Χ62) (339) .

Πίν. 51. Τα δαχτυλίδια Μ.Θ. 164 α-β (368, 341).

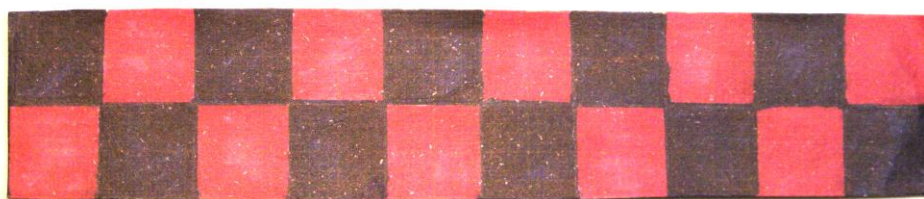
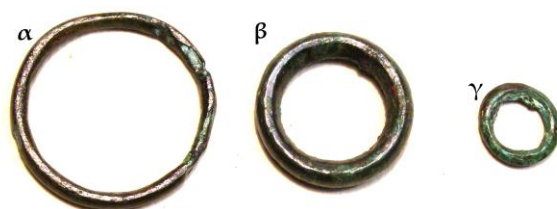
Πίν. 52. Τα δαχτυλίδια Μ.Θ. 165 α-θ (352, 353, 354, 355, 356, 342, 357, 358, 359).

Πίν. 53. Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 165στ (342).

169

Πίν. 54. Οι δαχτύλοι Μ.Θ. 169 α-γ (361, 362, 363).

Πίν. 55. Τα αντικείμενα Μ.Θ. 236α-γ (369, 329, 196).

Πίν. 56. Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 240 ιστ (367).

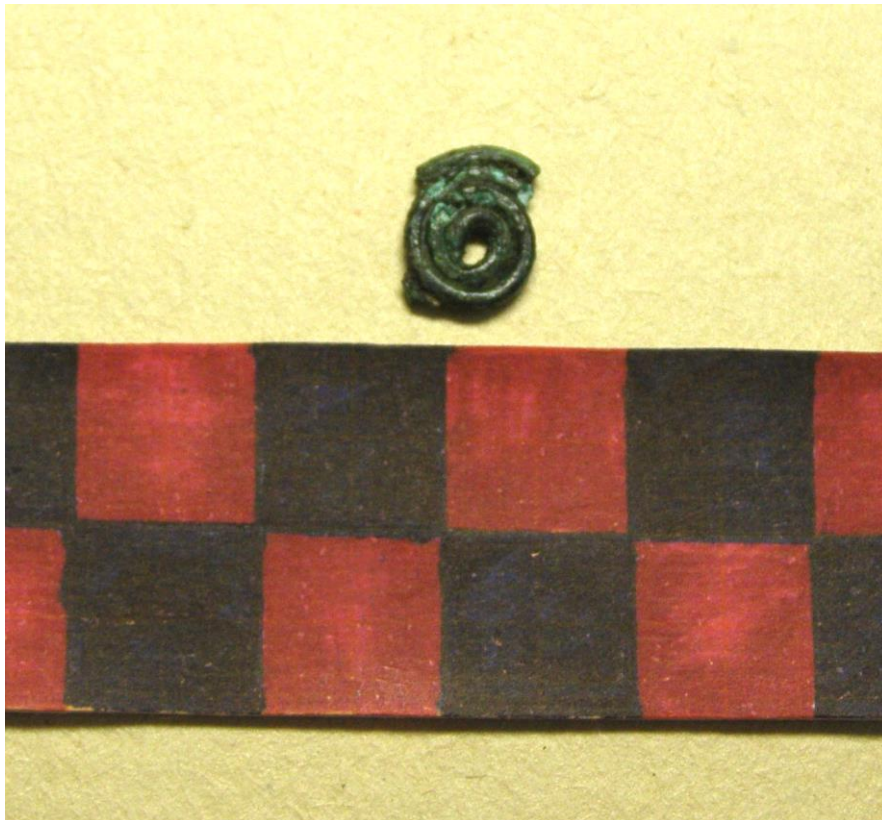
354

Πίν. 57. Τα δαχτυλίδια Μ.Θ. 354 α-β (330, 338).

Πίν. 58. Το δαχτυλίδι Μ.Θ. 354α (330).

Πίν. 59. Η σπείρα Μ.Θ. 620 (α.α.X58) (332).

Πίν. 60. Οι δαχτύλιοι Μ.Θ. 162 α-γ (335, 364, 336).

Πίν. 61. Οι χάντρες Μ.Θ. 624, 625, 626 (190, 200, 201).

Πίν. 62. Οι χάντρες Μ.Θ. 99 α-γ (191,192,193).

Πίν. 63. Οι χάντρες Μ.Θ. 115β και 115γ (194, 195).

Πίν. 64. Το ακόντιο Μ.Θ. 250 (155).

Πίν. 65. Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 587 (α.α.Μ72) (5).

Πίν. 66. Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 596 (α.α.Μ41) (7).

Πίν. 67. Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 597 (α.α.Μ 43) (3).

Πίν. 68. Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 252στ (19).

Πίν. 69. Η αιχμή δόρατος Μ.Θ. 224α (32).

Πίν. 70. Οι αιχμές δόρατος Μ.Θ. 255 α-στ (1,38,42,43,23,44).

Πίν. 71. Η μικρογραφική αιχμή δόρατος Μ.Θ. 592 (α.α.Μ38) (50).

Πίν. 72. Ο σαυρωτήρας 594 (α.α.Μ39) (72).

Πίν. 73. Οι σαυρωτήρες Μ.Θ. 588α και 588β (α.α.Μ69 και 70) (73, 74).

Πίν. 74. Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 613 (α.α.Χ40) (89).

Πίν. 75. Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 591 (α.α.Μ37) (109).

Πίν. 76. Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 599 (α.α.Μ45) (105).

Πίν. 77. Το μαχαιρίδιο Μ.Θ. 605 (α.α.Μ58) (110).

Πίν. 78. Το δρεπανοειδές μαχαιρίδιο Μ.Θ. 595 (α.α.Μ40) (118).

Πίν. 79. Το αμφίστομο ξίφος Μ.Θ. 259 (144).

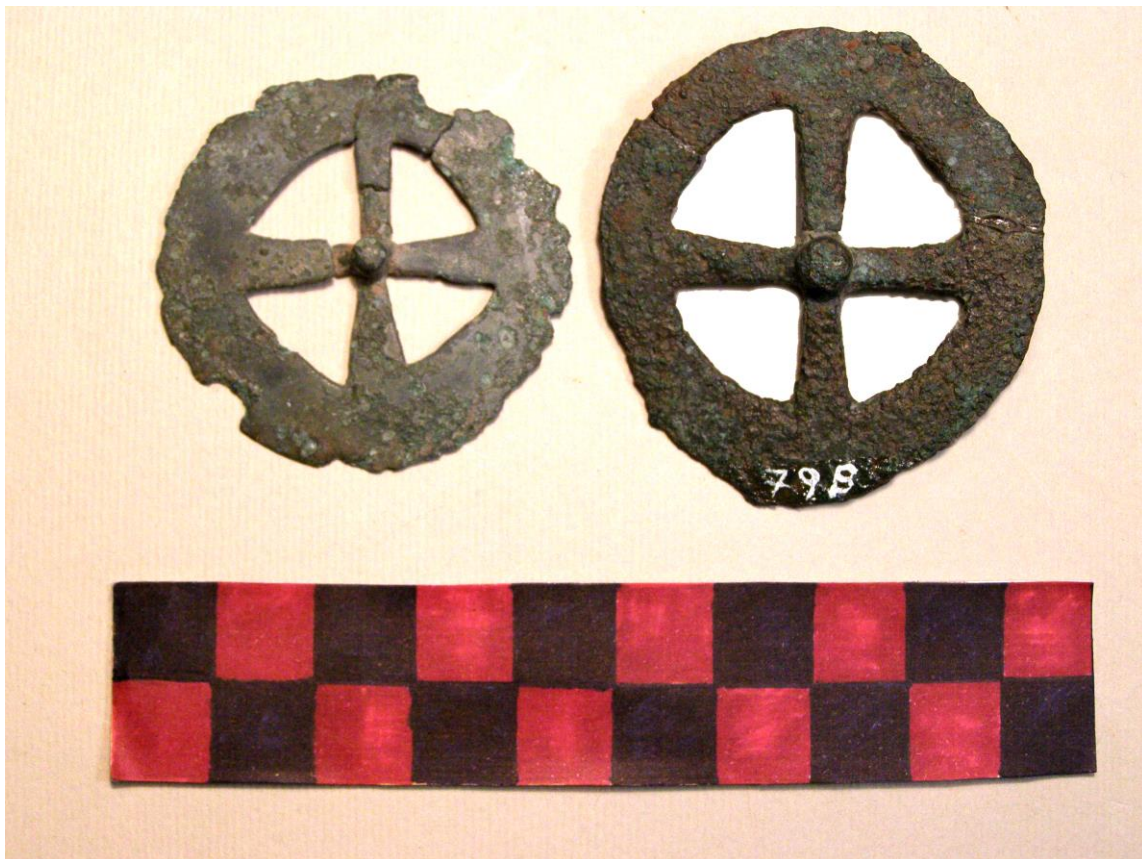
Πίν. 80. Οι μικρογραφικοί πελέκεις Μ.Θ. 14α και 14β (378, 379).

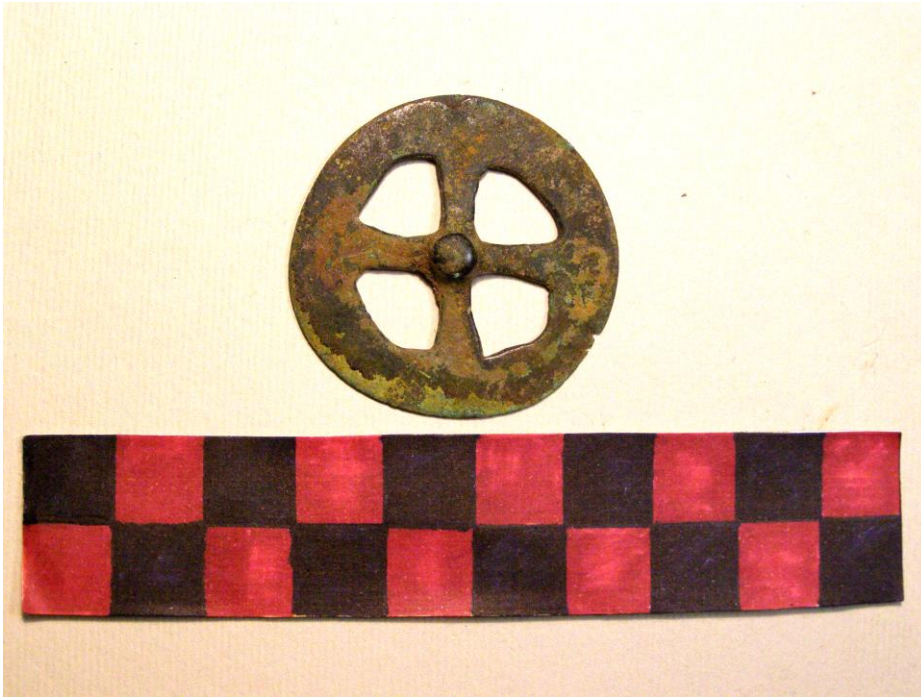
Πίν. 81. Οι μικρογραφικοί πελέκεις Μ.Θ. 77α και 77β (381, 382).

Πίν. 82. Ο μικρογραφικός τροχός Μ.Θ. 15δ (390).

Πίν. 83. Οι μικρογραφικοί τροχοί Μ.Θ. 79α και 79β (391, 392).

Πίν. 84. Ο μικρογραφικός τροχός Μ.Θ. 94 (393).

Πίν.85. Το πουλάκι Μ.Θ. 222 (396).

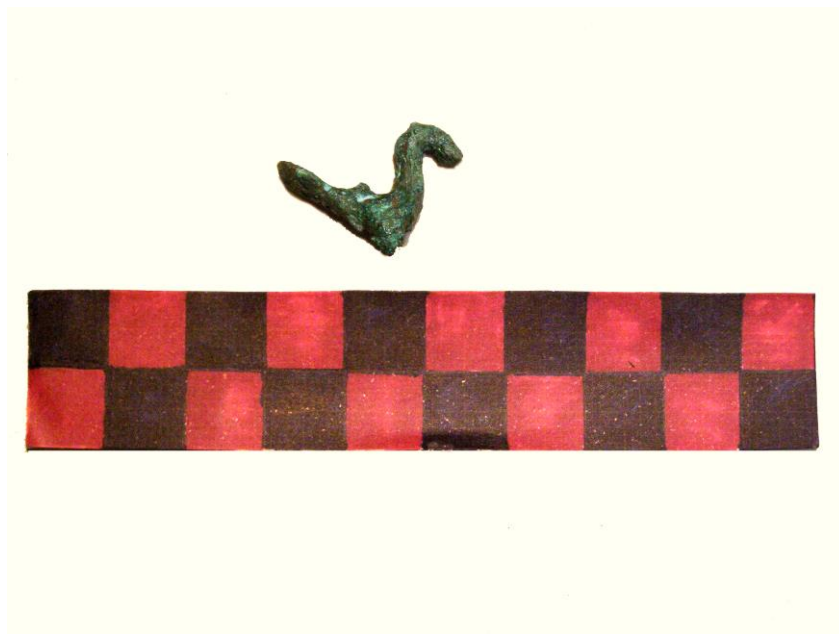
Πίν. 86. Το ειδώλιο αλέκτορος Μ.Θ. 68 (401).

Πίν. 87. Το πουλάκι Μ.Θ. 440 (397).

Πίν. 88. Το πουλάκι Μ.Θ. 441 (398).

Πίν. 89. Το πουλάκι Μ.Θ. 623(α.α.X10) (402).

Πίν. 90. Η βάση Μ.Θ. 72β (405).

Πίν. 90α. Η κάτω επιφάνεια της βάσης Μ.Θ. 72β (405).

Πίν. 91. Οι σιδερένιες λαβές λεβήτων 203 ιδ-ιστ (180, 181, 183).

Πίν. 92. Λεπτομέρεια της χάλκινης διακοσμητικής στεφάνης Μ.Θ. 226 (187).

Πίν. 93. Λεπτομέρεια της οπίσθιας όψης της χάλκινης διακοσμητικής στεφάνης Μ.Θ. 226 (187).

Πίν. 94. Η σφραγίδα Μ.Θ. 72α (412) .

Πίν. 95. Οι ανεστραμμένοι πίθοι στο εσωτερικό του Μεγάρου Α. Σωτηριάδης 1908.

Πίν. 96. Γενική άποψη του Ναού του Απόλλωνα, του οικισμού της Εποχής του Χαλκού και της Κρήνης.

Πίν. 97: ο υπέργειος βραχώδης βωμός λήψη από νότια.

Πίν. 98: ο υπέργειος βραχώδης βωμός, λήψη από ανατολικά.

Πίν. 99: 1: ο δυτικός τοίχος του Μεγάρου Β, 2: κτιστοί λάκκοι, 3: κίτρινο στρώμα επάνω στο ερείπιο του δυτικού τοίχου του Μεγάρου Β, 4: στρώμα καταστροφής.

Πίν. 100: Ο λάκκος με το απανθρακωμένο ξύλο και το κύπελλο Π152.

Πίν. 101: Ο λάκκος με το απανθρακωμένο ξύλο (1) και ο κτιστός λάκκος (2).

Πίν. 102: Ο κτιστός λάκκος.

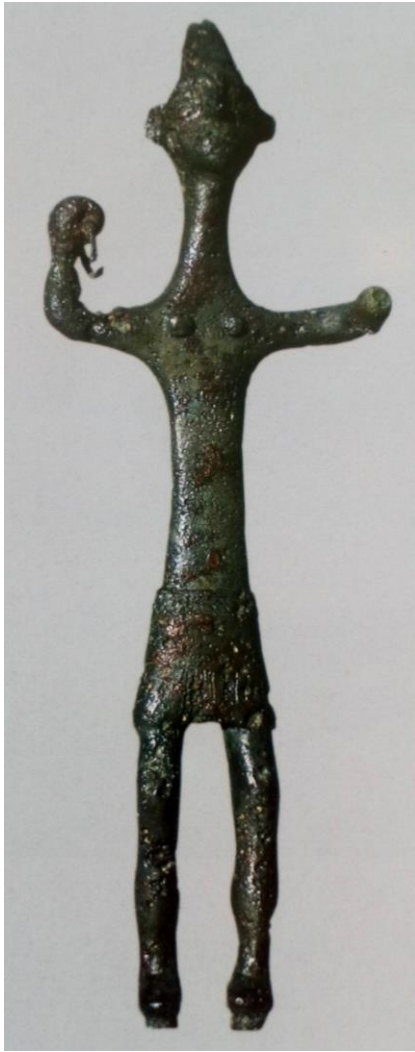

Πίν. 103: Στρωματογραφική τομή 9,10 (1: «όρνυγμα», 2: λάκκος με στάχτη και όπλα, 3: χώμα με λατύπη, 4: όρθιος αργός λίθος.

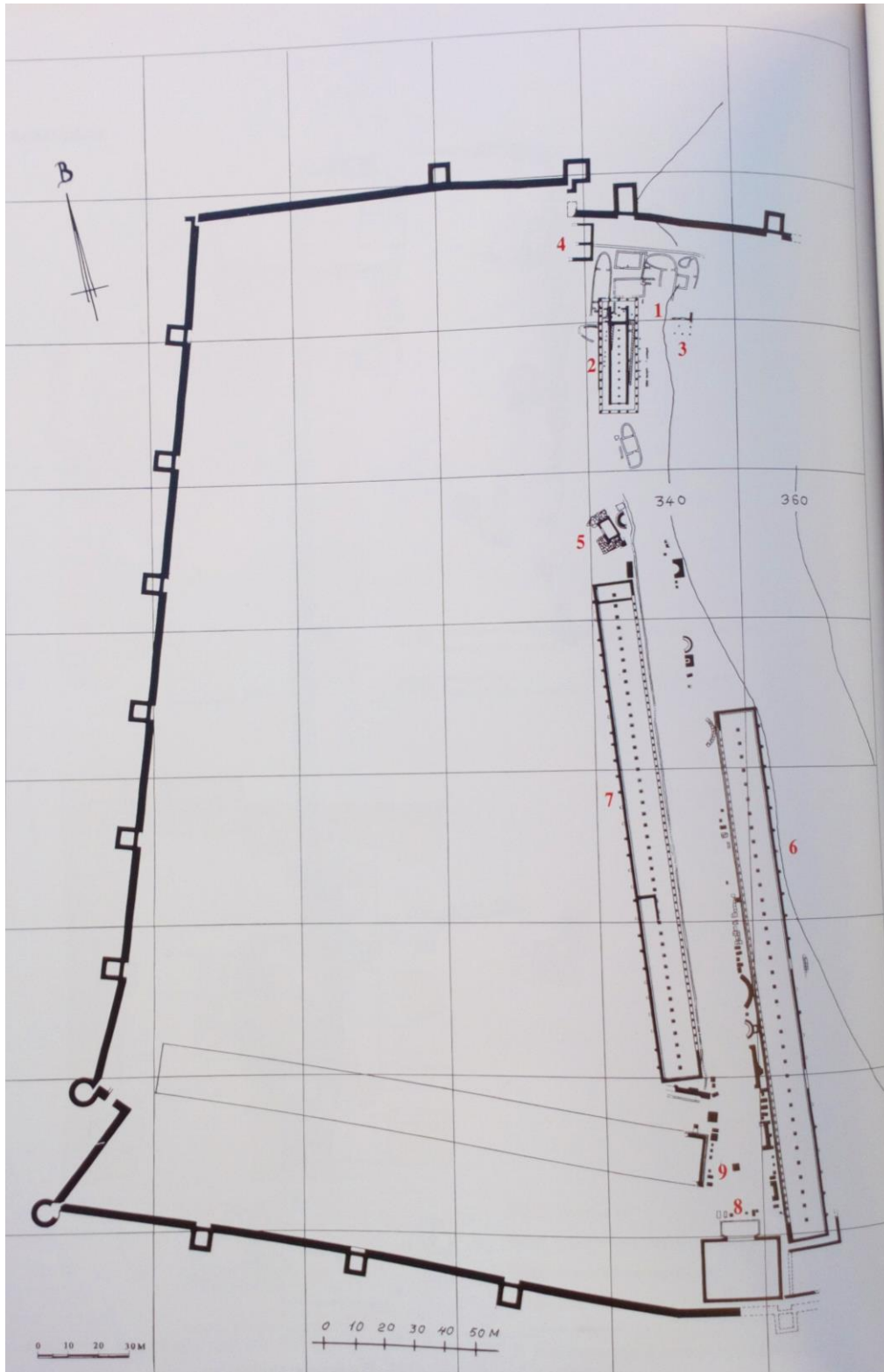

Πίν. 104: Οι λάκκοι (αρ. 1) στον δυτικό τοίχου του Μεγάρου Β.

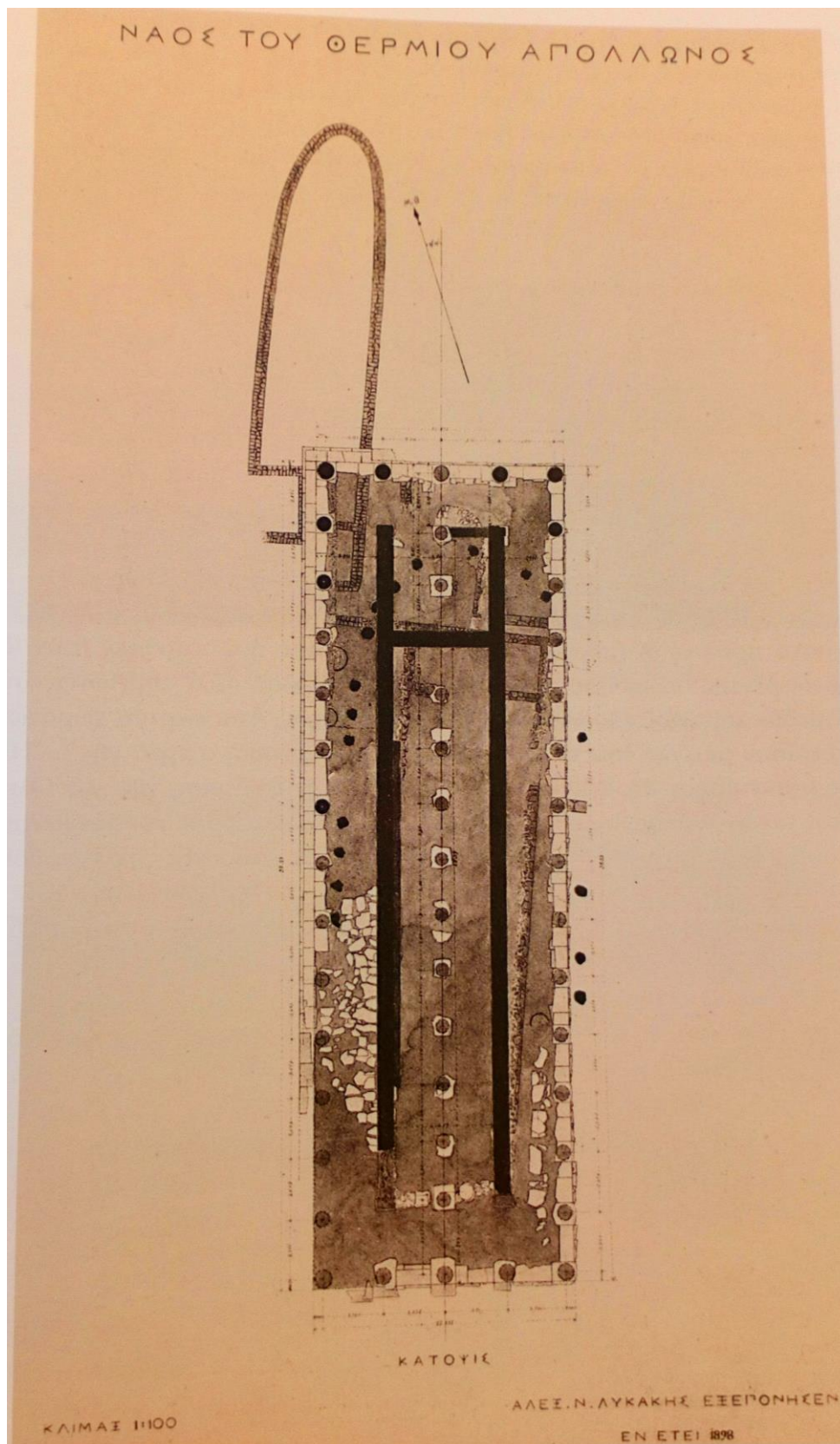
Πίν. 105: Το ειδώλιου του θεού Reshef, ΕΑΜ X14494.

ΣΧΕΔΙΑ

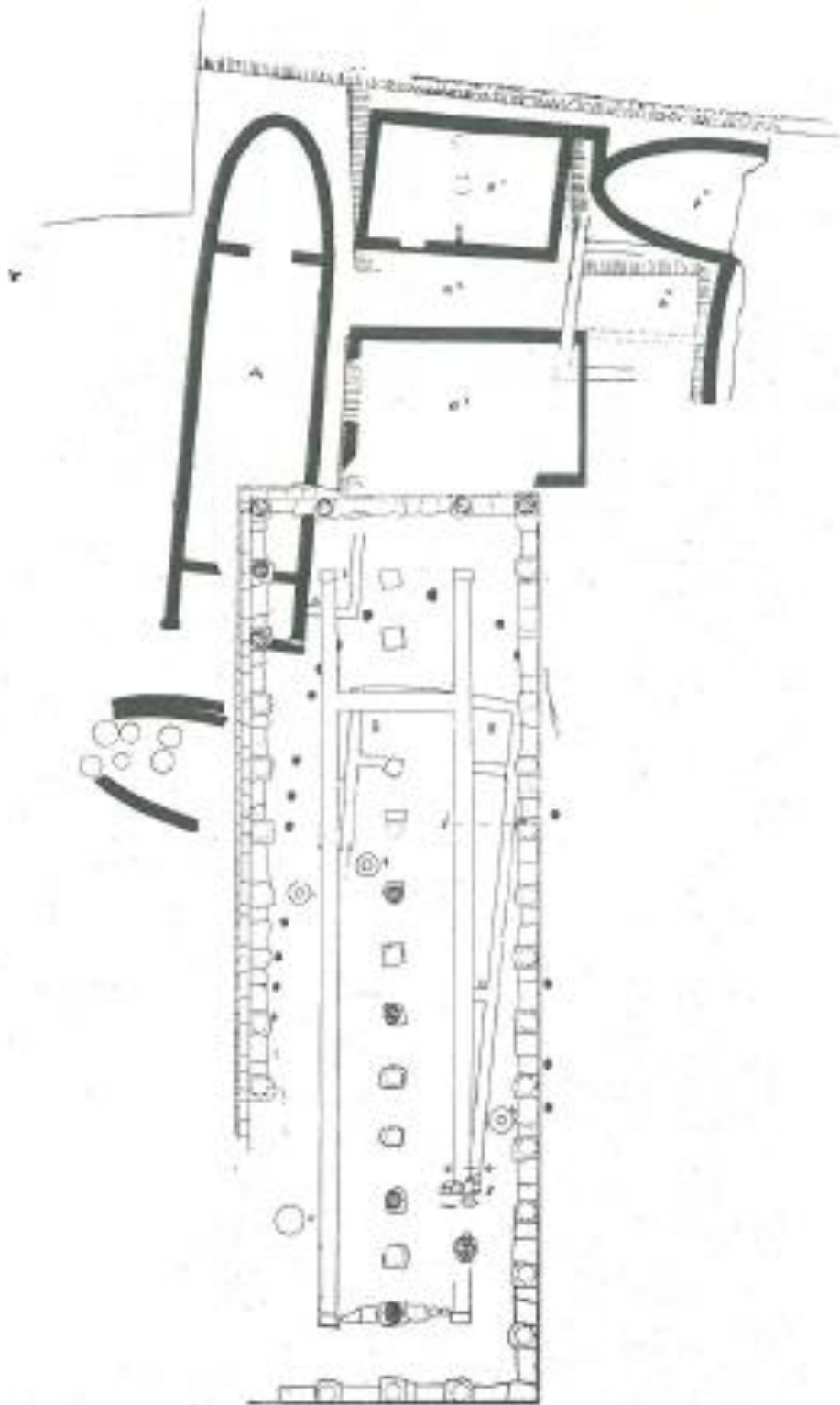

Σχ. 1: Γενική κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου του Θέρμου.

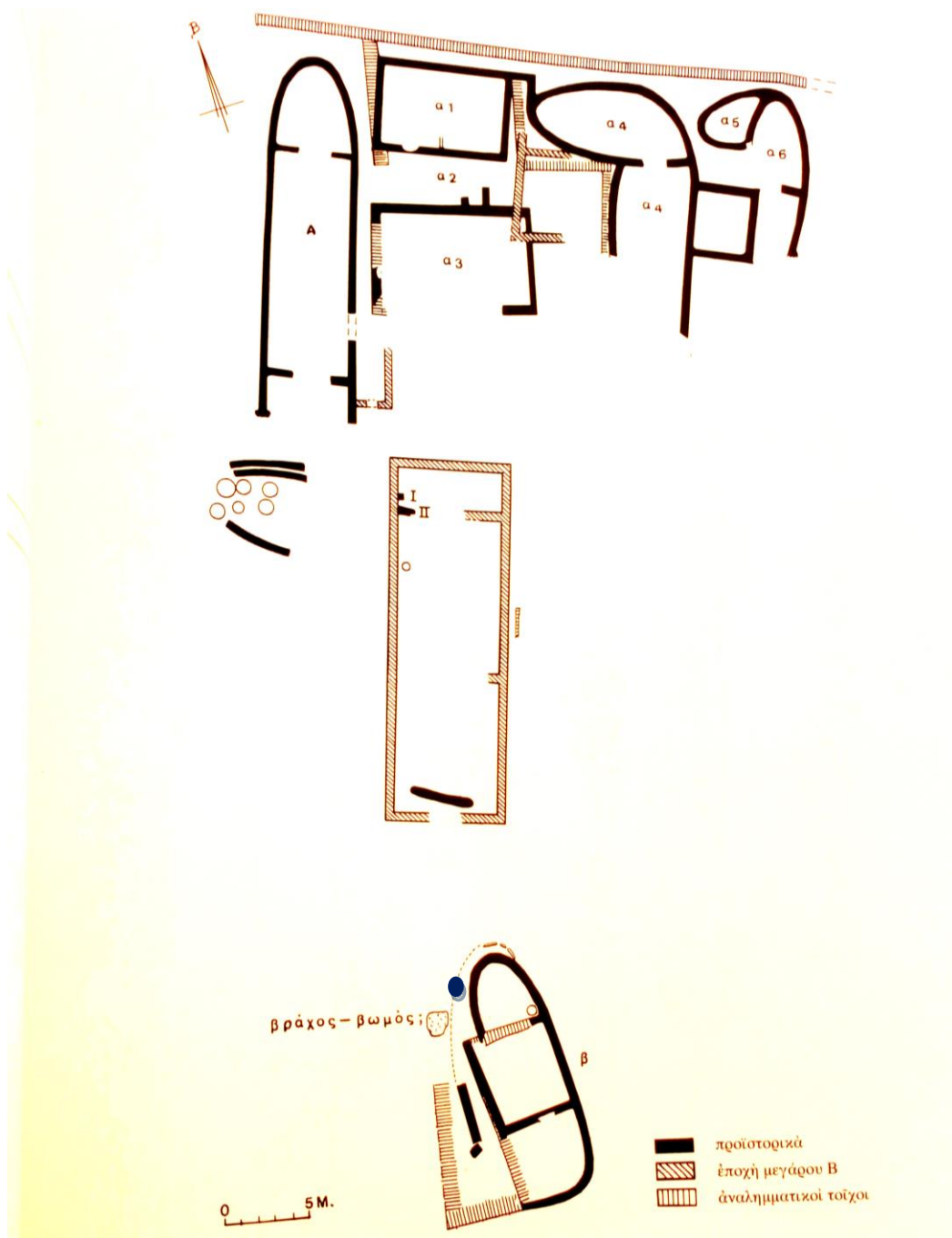
- 1.Υστεροελλαδικός οικισμός. 2. Ναός Απόλλωνα και Μέγαρο Β. 3. Ναός Λυσειού 4. Ναός «Αρτέμιδας» 5. Κρήνη 6. Ανατολική Στοά 7. Δυτική Στοά 8. «Βουλευτήριο» 9. Νότια Στοά

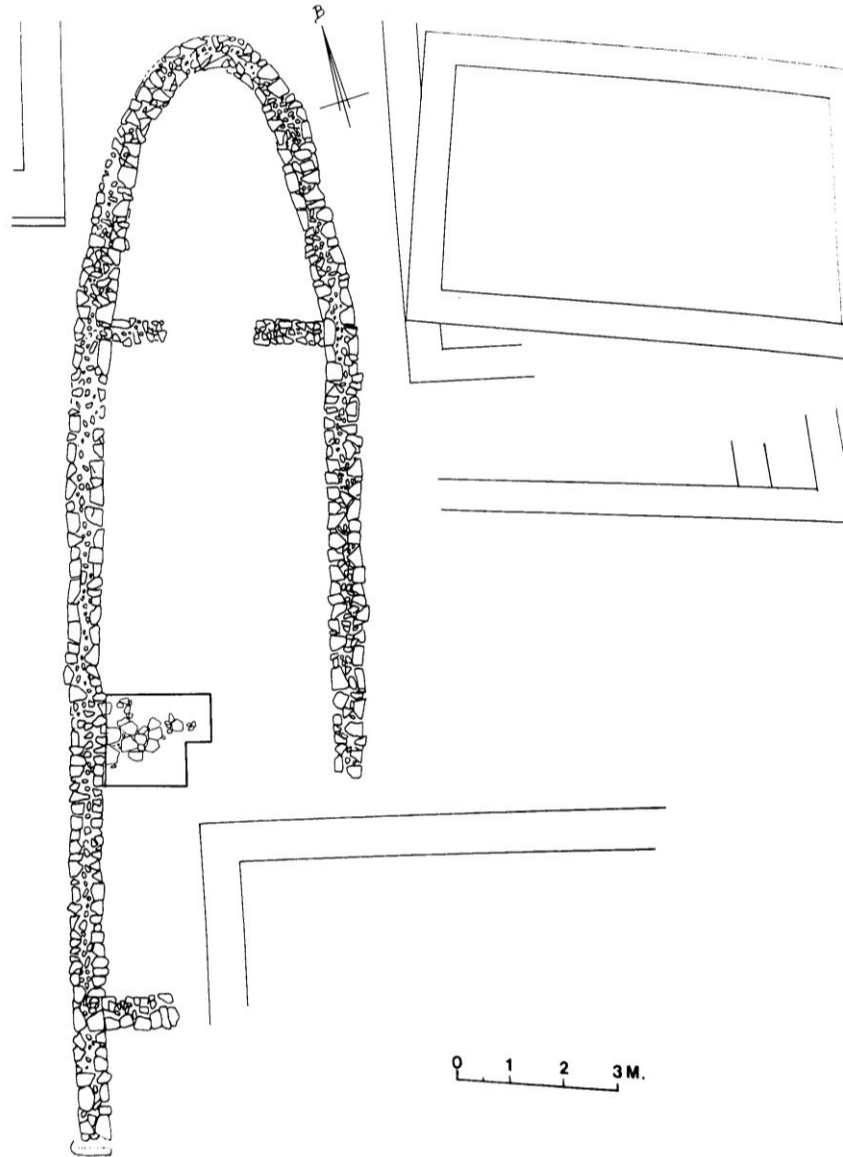
Σχ. 2. Το σχέδιο της ανασκαφής του Σωτηριάδη.

Σχ. 3. Το σχέδιο της ανασκαφής του Ρωμαίου του έτους 1915.

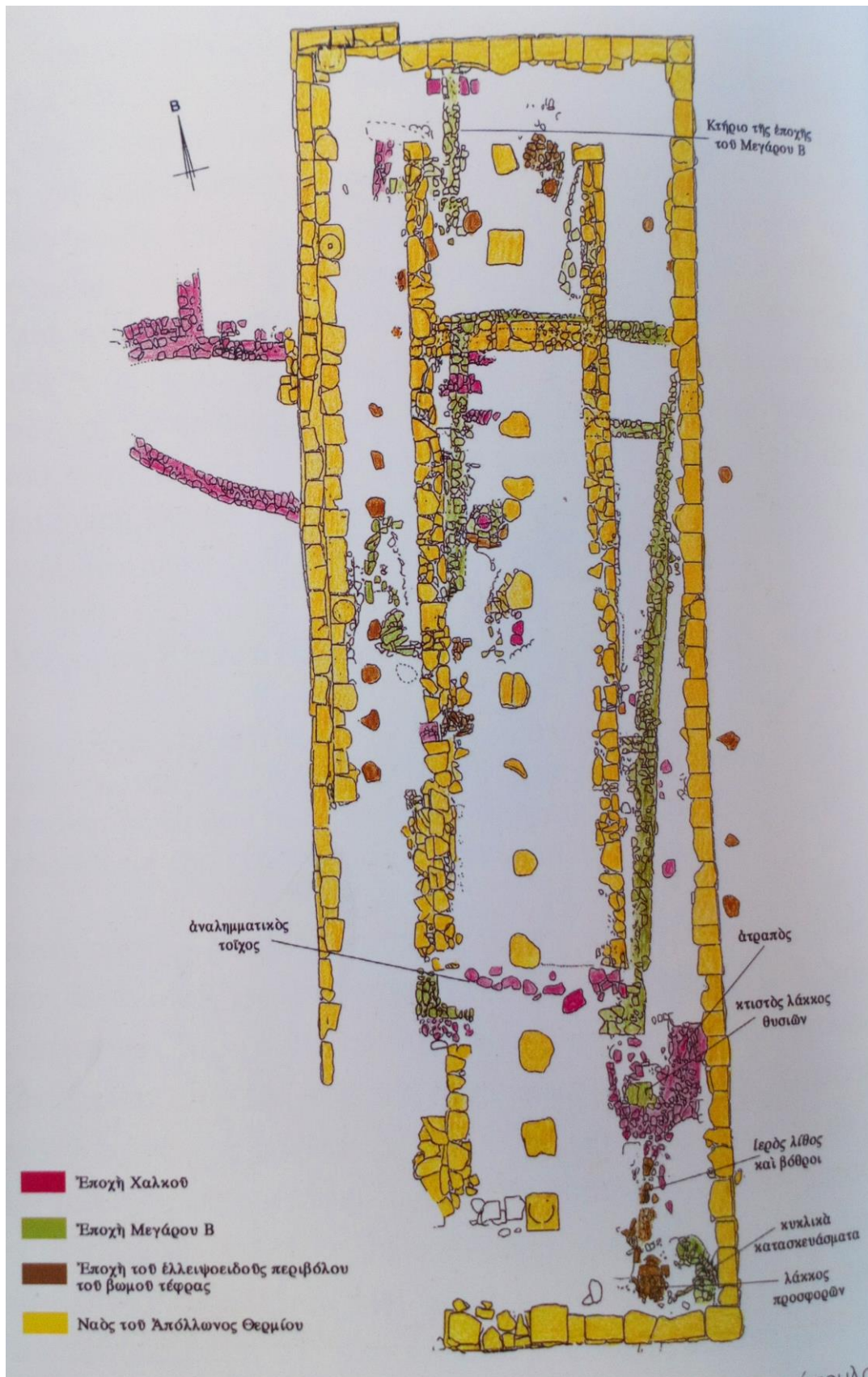

Σχ. 4. Ο οικισμός της Εποχής του Χαλκού (σύνθεση σχεδίων ανασκαφής του Ρωμαιού 1915 και 1916) και το Μέγαρο Β (διορθωμένο σύμφωνα με τα πορίσματα της νεότερης ανασκαφικής έρευνας). Με την μπλε κουκίδα δηλώνεται κατά προσέγγιση η θέση εύρεσης του ειδωλίου του Reshef.

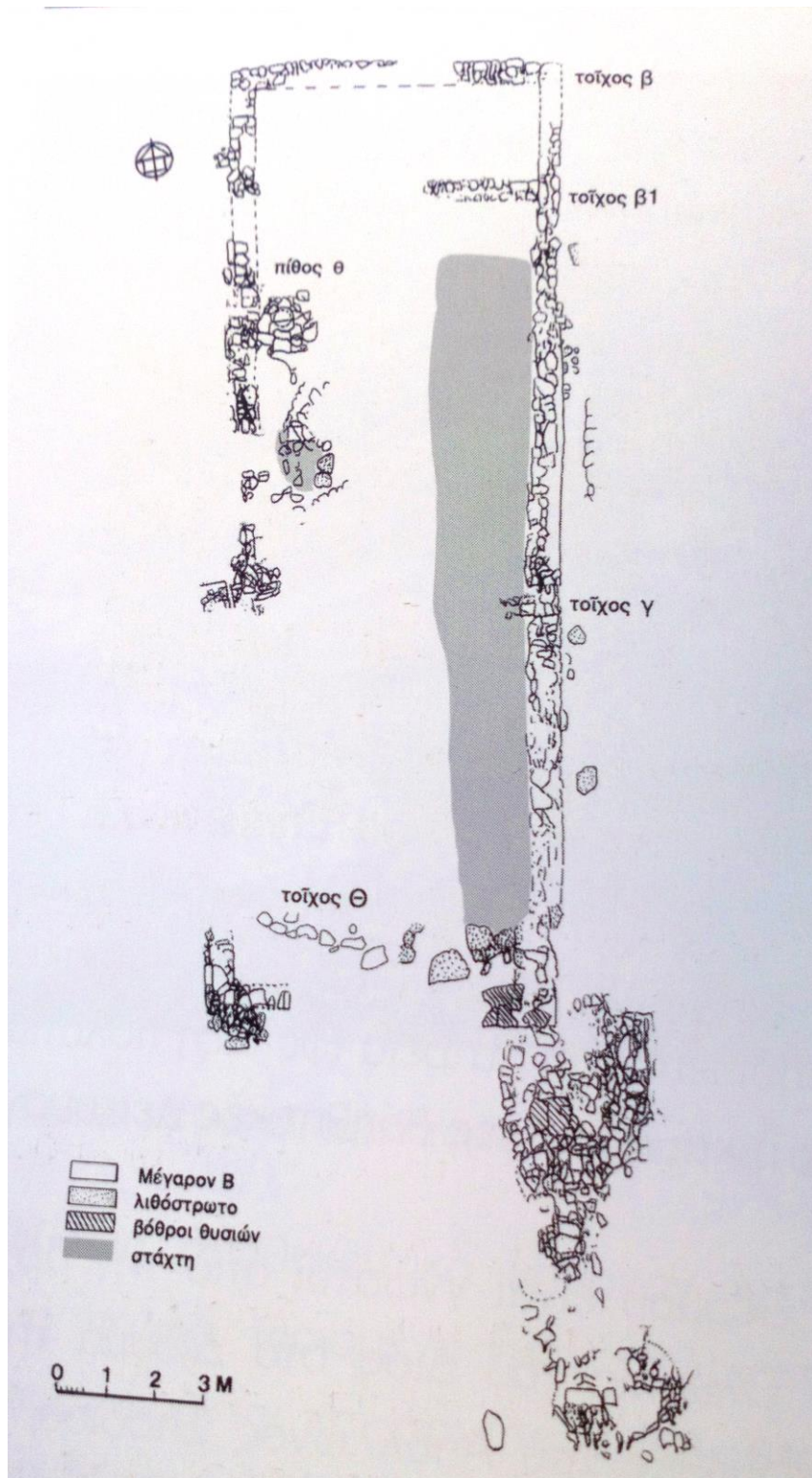

Σχ. 5. Το Μέγαρο Α.

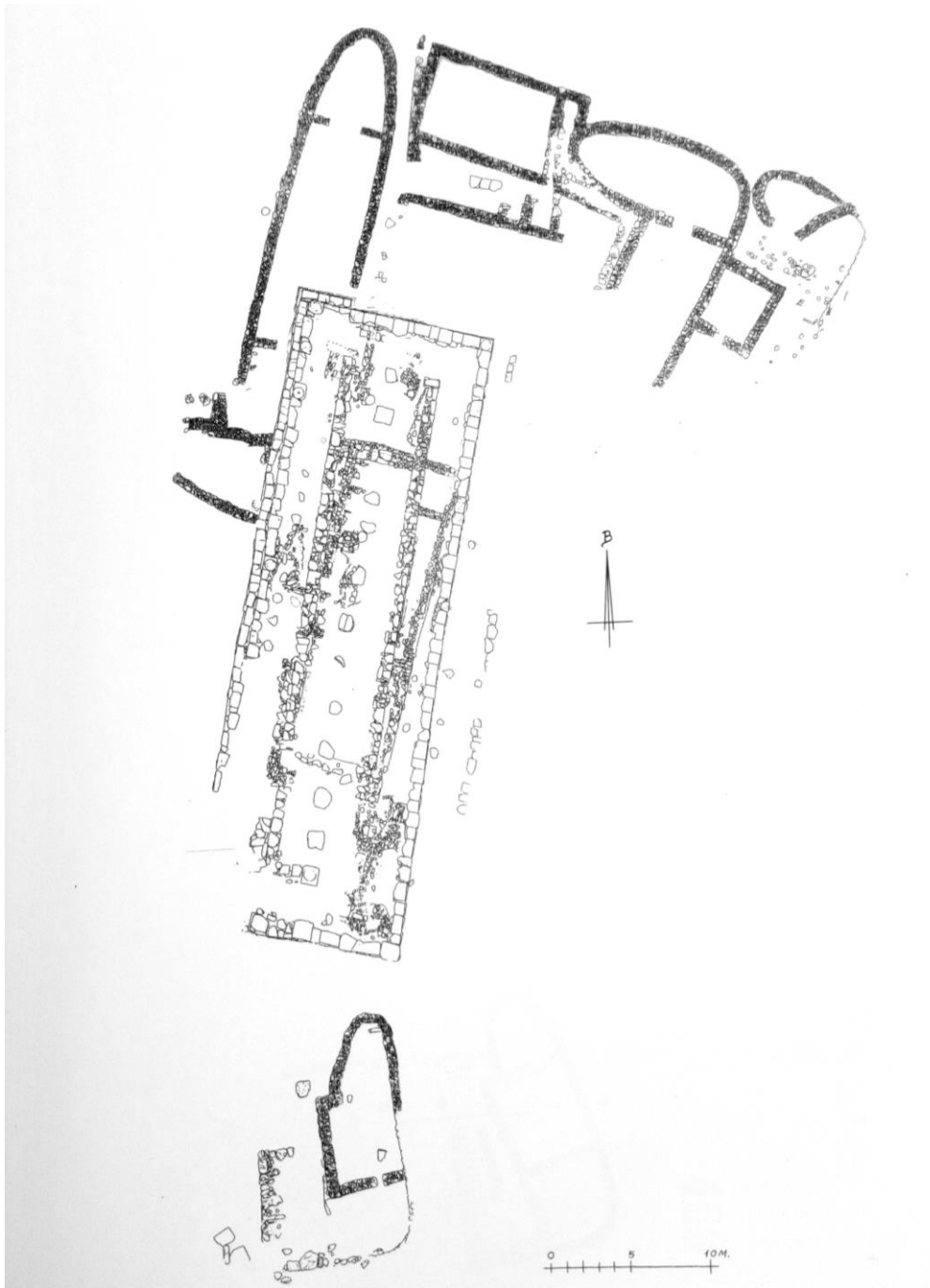

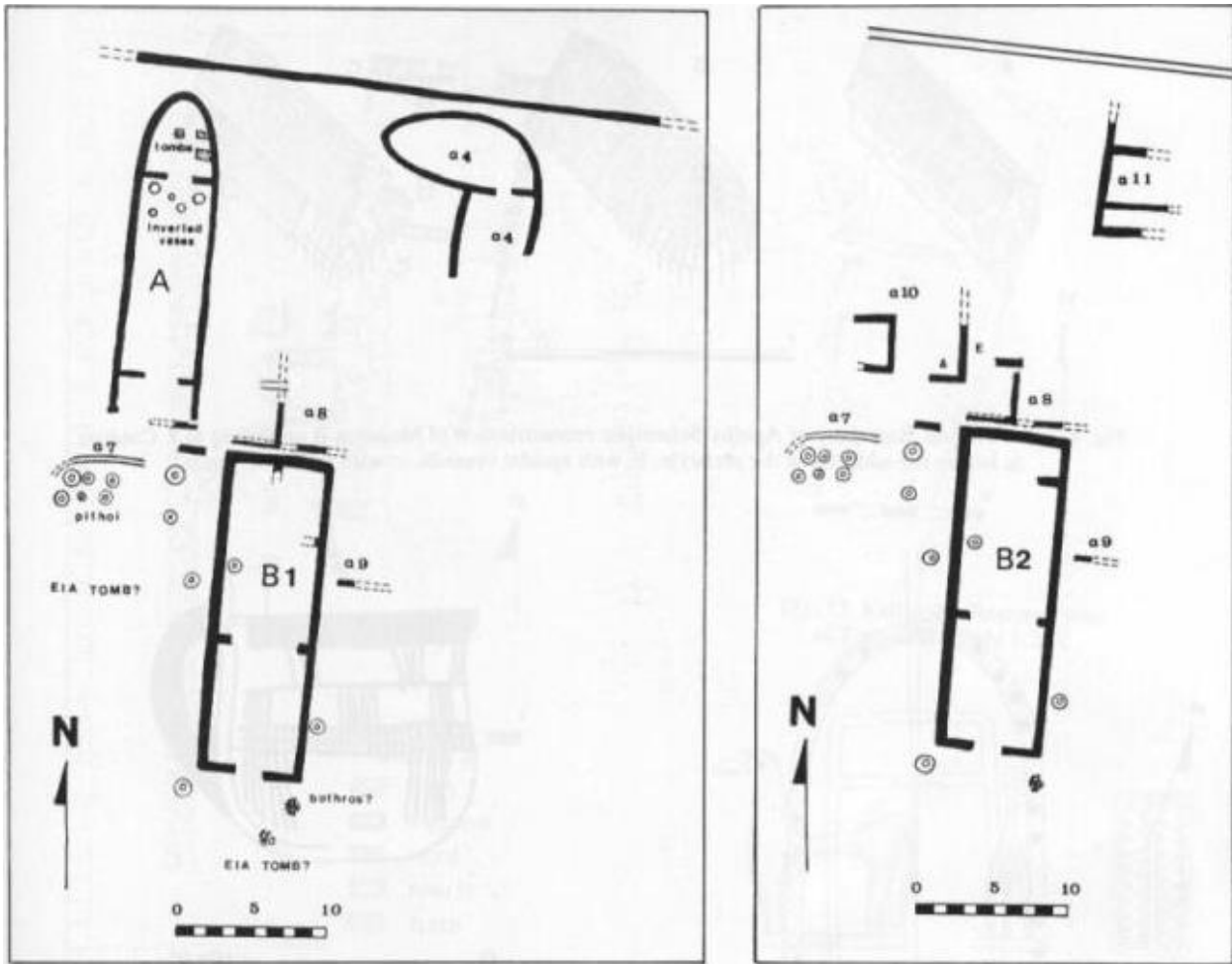
Σχ. 6. Κάτοψη του Ναού του Απόλλωνα με τις παλαιότερες φάσεις.

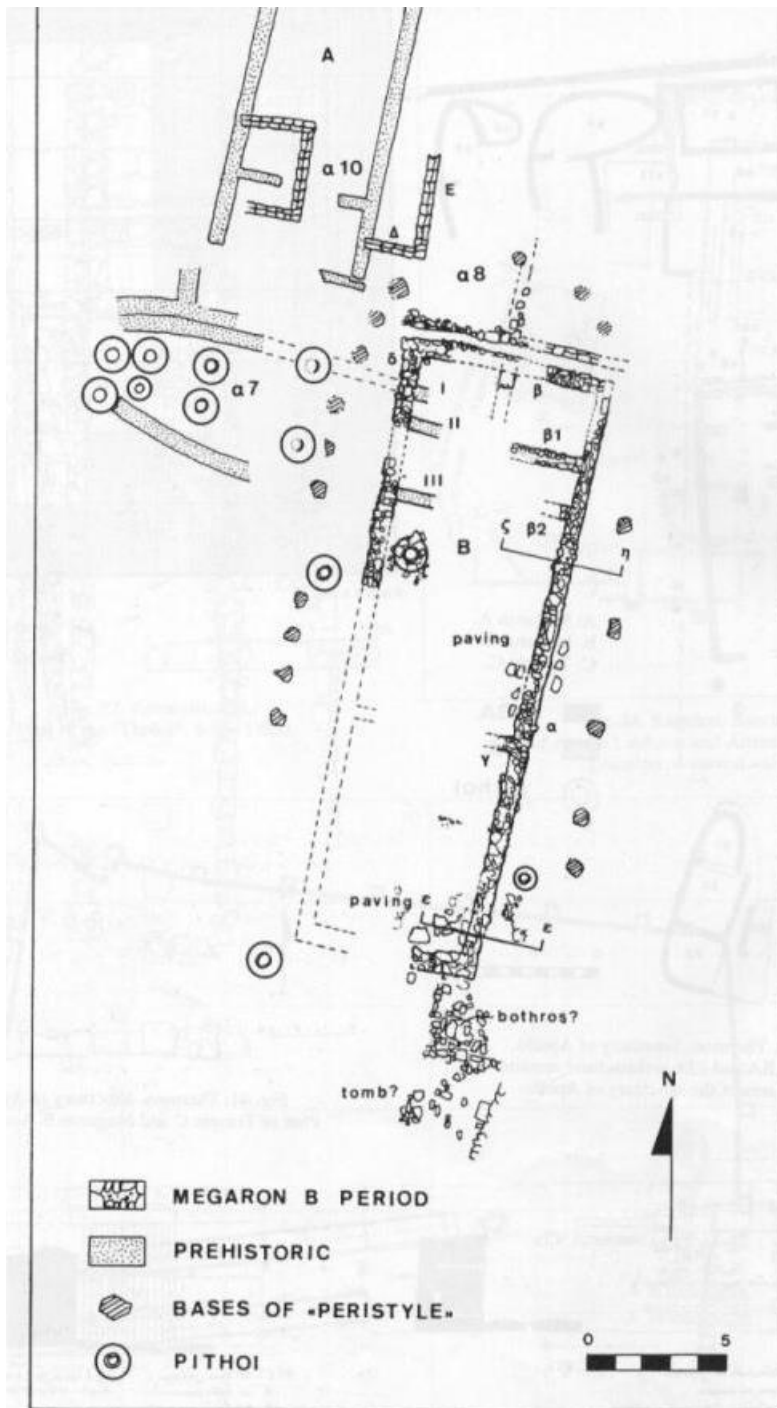
Σχ. 7. Κάτοψη του Μεγάρου Β με το λιθόστρωτο, τους βόθρους θυσιών και τη στάχτη.

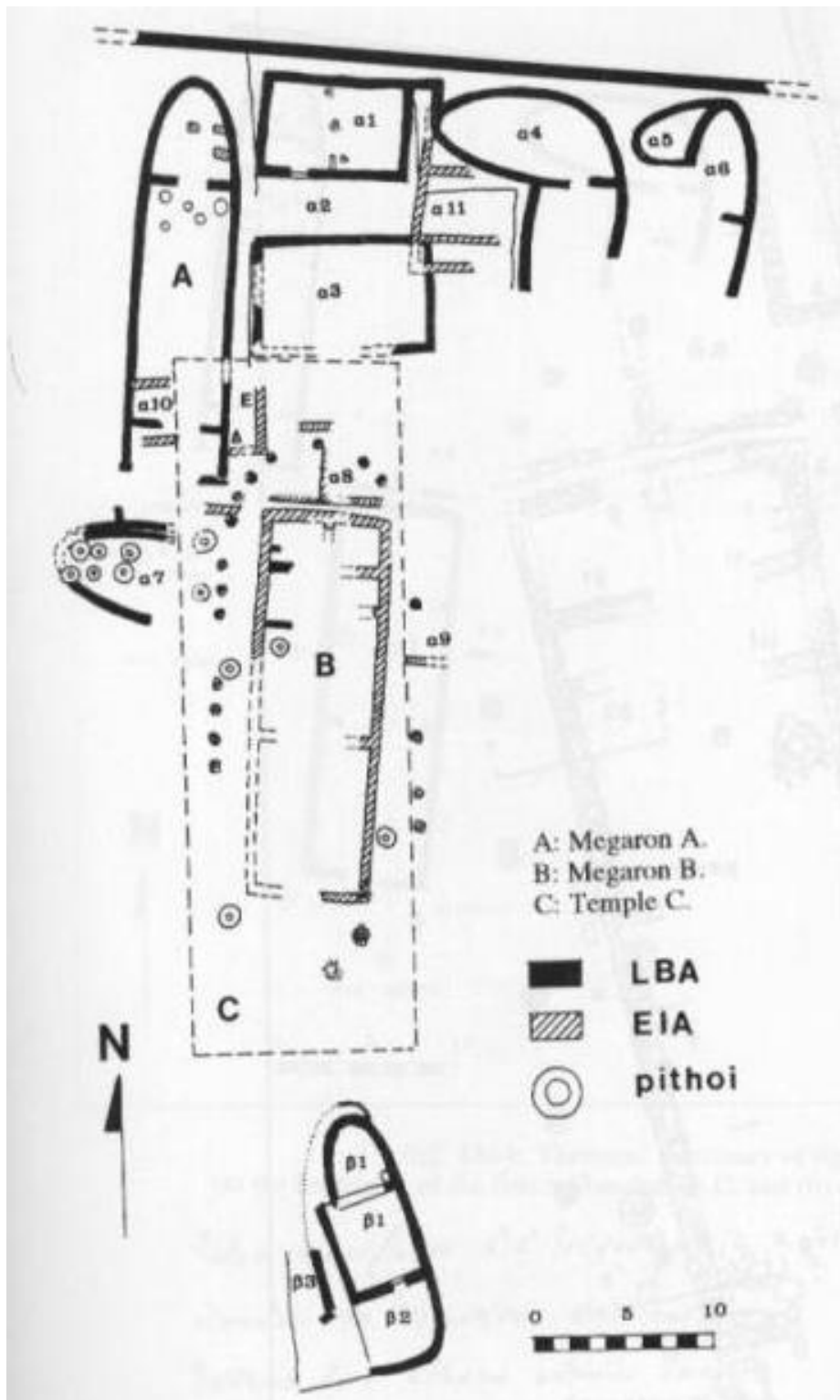
Σχ. 8. Κάτοψη του Ναού του Απόλλωνα, του Μεγάρου Β και του οικισμού της Εποχής του Χαλκού.

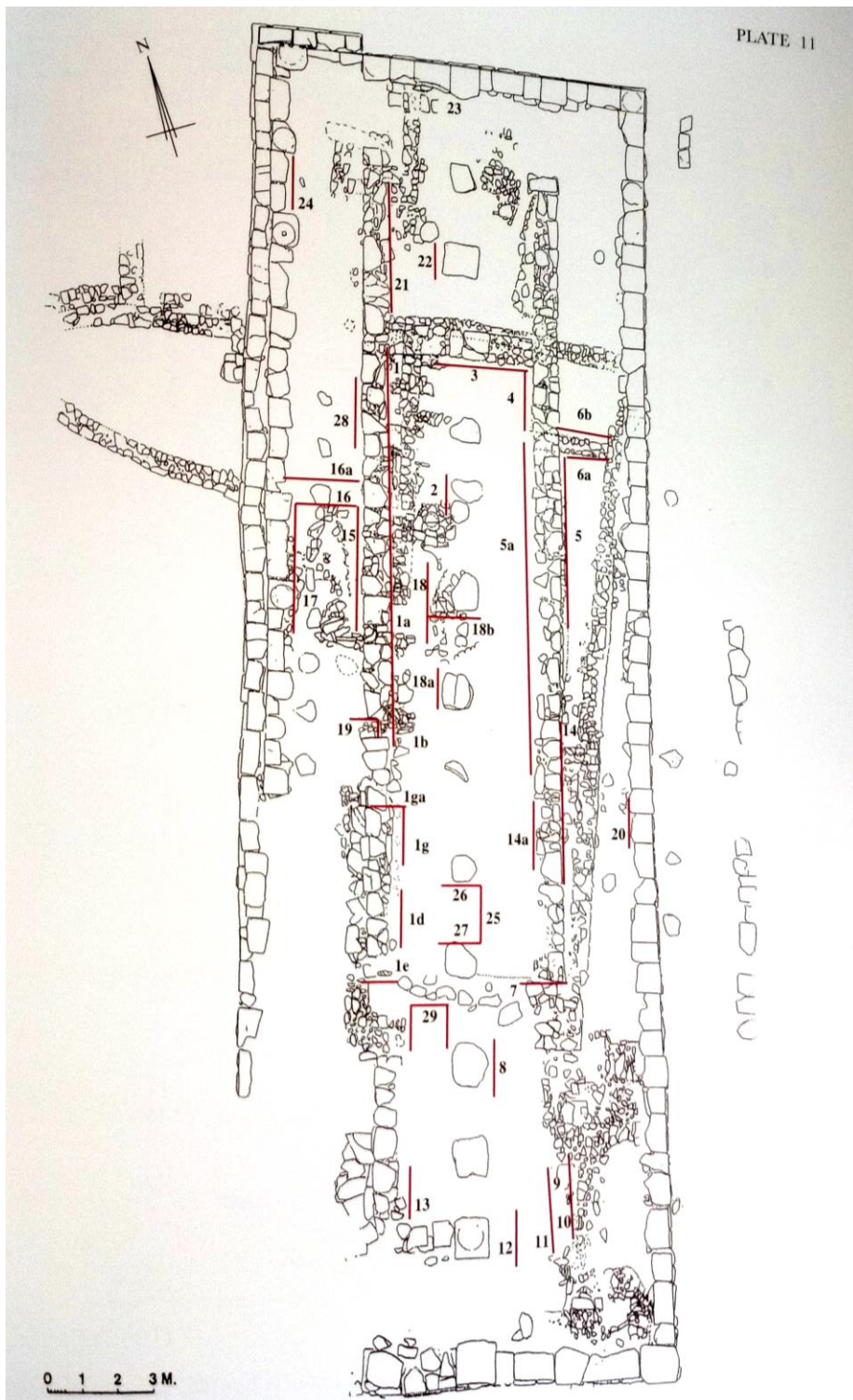
Σχ. 9α: Θέρμος στην αρχή της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. Σχ. 9β: Ο Θέρμος κατά την περίοδο των Σκοτεινών Χρόνων (κατά Μαζαράκη – Αινιάν)

Σχ. 10 : Το Μέγαρο Β, με τους πιθους, τα κατάλοιπα σύγχρονων τοίχων, τους πίθους και τις βάσεις της ελλειπτικής περιστασης.

Σχ. 11: Κτιριακά κατάλοιπα της ΥΕ περιόδου και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

Σχ. 12: Κάτοψη του ναού του Απόλλωνα με τις στρωματογραφικές τομές.